

84УК7

1-48

ОЛЕКСАНДР ІЛЬЧЕНКО

821(477)'06

1-48

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILL. 60607
LONDON: ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL, 11 BEDFORD SQUARE, W.C.1A 3EF
NEW DELHI: SAGE PUBLICATIONS, 200, RAJENDRA PRASAD MARG, NEW DELHI 110002

OVER THE
HILLS
AND
ACROSS
THE
WATER

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILL. 60607
LONDON: ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL, 11 BEDFORD SQUARE, W.C.1A 3EF
NEW DELHI: SAGE PUBLICATIONS, 200, RAJENDRA PRASAD MARG, NEW DELHI 110002

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILL. 60607
LONDON: ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL, 11 BEDFORD SQUARE, W.C.1A 3EF
NEW DELHI: SAGE PUBLICATIONS, 200, RAJENDRA PRASAD MARG, NEW DELHI 110002

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILL. 60607
LONDON: ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL, 11 BEDFORD SQUARE, W.C.1A 3EF
NEW DELHI: SAGE PUBLICATIONS, 200, RAJENDRA PRASAD MARG, NEW DELHI 110002

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILL. 60607
LONDON: ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL, 11 BEDFORD SQUARE, W.C.1A 3EF
NEW DELHI: SAGE PUBLICATIONS, 200, RAJENDRA PRASAD MARG, NEW DELHI 110002

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILL. 60607
LONDON: ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL, 11 BEDFORD SQUARE, W.C.1A 3EF
NEW DELHI: SAGE PUBLICATIONS, 200, RAJENDRA PRASAD MARG, NEW DELHI 110002

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILL. 60607
LONDON: ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL, 11 BEDFORD SQUARE, W.C.1A 3EF
NEW DELHI: SAGE PUBLICATIONS, 200, RAJENDRA PRASAD MARG, NEW DELHI 110002

ОЛЕКСАНДР ІЛЬЧЕНКО

Вибрані твори в двох томах

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1989

ОЛЕКСАНДР ІЛЬЧЕНКО

Том другий

Повісті

Оповідання

Нариси

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1989

Во второй том избранных произведений вошли повести: «Петербургская осень» — о жизни Т. Шевченко в Петербурге после ссылки, о его дружеских творческих связях с Н. Чернышевским, А. Олдриджем, С. Гулаком-Артемовским, А. Церетели; «Итальянское каприччо» — о пребывании Юрия Федьковича в Италии во время борьбы гарибальдийцев против австрийских завоевателей, а также лучшие рассказы и очерки.

Редактор В. М. Камінська

Ільченко О. Є.

I-48 **Вибрані твори: В 2-х т. Т. 2: Повісті. Оповідання. Нариси.— К.: Дніпро, 1989. 704 с.**
ISBN 5-308-00349-1 (т.2)
ISBN 5-308-00350-5

До другого тому вибраних творів ввійшли повісті: «Петербургська осінь» — про життя Тараса Шевченка в Петербурзі після заслання, про його дружні творчі зв'язки з М. Чернишевським, А. Олдріджем, С. Гулаком-Артемовським, А. Церетелі; «Італійське каприччо» — про перебування Юрія Федьковича в Італії під час боротьби гарибальдійців проти австрійських загарбників, а також кращі оповідання та нариси.

I 4702640201—081 81.89
M205/O4/—89

ББК 84Ук7-44

ISBN 5-308-00349— (т.2)
ISBN 5-308-00350-5

© Склад,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро»,
1989

УКРАЇНСЬКИЙ ХАРАКТЕР

Колись над осінь, у роки Вітчизняної війни, коло дніпровських плавнів бравий фюрер однієї з карних експедицій вивісив на віковому дубі писану пересторогу партизанам: якщо зброї ви не складете, сухий у плавнях очерет ми довкола вас підпалимо, і ви, мовляв, посмажитесь живцем...

У відповідь на цю погрозу — підпалити — на тому ж дубі партизани серед ночі почепили старий, уже несправний вогнегасник. У цьому лаконічному одвіті супостатам хіба ж не виявились притаманні риси українця — відвага, незворушність, сила гумору?

А скільки їх, таких сяйних прикмет народного характеру, яскріє в нашому житті — у давньому й сьогодні! Скільки мудрих, дотепних, химерних відписів складали всенародно українці в багатьох лихоліттях своїм ворогам: і султанові турецькому, і панам польським, і Петлюрі, й Гітлерові, писали, з нелюдів кепкуючи, вірячи в їх подолання.

Осьде, для прикладу, лист Петлюрі:

«Ми, таращанці, богунці та інші українці, козаки, червоноармійці, одержали нахабну твою відозву. Як запорожці в давнину турецькому султанові, так і ми тобі відповідаємо...» — і в часини перёдиху між заповзятими боями червоноармійці komponували всенародні відписи зрадникам, одному, другому, третьому, і кожен щорсівець докидав у ті послання й своє слово: «Скажи лишень, Іудо, за скільки шелягів продав ти Україну?» — звідувався один. А другий писареві підказував: «Пиши! Ми — брати робітникам, селянам Росії», «Оце до діла! — проголошував третій. — А твої братчики — польська шляхта, українські глитаюги-куркулі, колишні царські генерали, французькі буржуї! І не

кажи ти «гоп», поки не перескочиш! Калюжа для тебе вже повна...», «Так його, так! Не доноси ти йому штанів до літа!», «І ще... пиши ось так: руки поневолених панством селян Польщі та Галичини вже простягають до твоєї шиї, Юдо, пальці. Геть від нас, проклятий, подавись, собако!» — і реготали богунці, складаючи листа українським «султанам», реготали Щорс та Боженко, і в короткому перепочинку між боями за рідну, за Радянську владу, гнівно сміявся з ворогів український народ, а нещадна сила української сатири давно відома й нашим ворогам, і друзям.

Добре знають зухвалі чужинці й ще одну прикмету української вдачі — стійкість.

У Львові знайдено французьку старовинну книгу такого собі П'єра Шевальє, королівського радника, видану в Парижі року 1663: «Історія війни козаків супроти Польщі».

В цій прецікавій книзі, написаній, зрештою, без помітних симпатій до українського народу, француз-самовидець, складаючи данину справедливості, каже не раз про волелюбність і хоробрість українців, про милозвучність їхньої мови, а потім малює таку ось картину.

В червні року 1651 в бою з поляками триста козаків, обложених серед болота, «хоробро боронились від силенної сили нападників... Оточені щільно, головою накладали козаки один за одним, і доводилось ворогові вести бій з кожним окремо. Зостався, нарешті, останній, що три години бився сам-один з усіма польськими корогами; посеред мілкого між болотами озерця він доп'яв човна і, криючись за облавком, одбивав наскоки панів-поляків; збавивши свій порох, він схопив косу і повергав нею кожного, хто спитався козака порішити... Один із Цеханува шляхтич і якийсь там німецький улан... у воді по саму шию знов повели бій; козак, уже прощитий чотирнадцятьма кулями, стрів їх напрудиво твердо, що вельми здивувало все польське військо і навіть його королівську величність, що чекав приконежчя бою; короля здивувала хоробрість цієї людини, і він звелів проголосити, що дарує козакові життя, якщо той здасться; на це козак прегордо відповів, що він, мовляв, думає вже не про життя, а тільки про те, щоб умерти, як годиться щирому воякові».

...Скільки взірців моральної й бойової звитяги живе в пам'яті народу України, котрий боровся вкупі з руськими братами за перемогу Жовтня! Скільки богатирів радянських, скільки їх цілий світ пізнав у пору Вітчизняної війни!

Скількох героїв мирного труда можна й сьогодні стріти в Росії чи на Україні.

П'єр Шевальє, спостерігач-француз, ні бельмеса не тямлячи по-українському, не зумів, природна річ, того записати, щоб відмовляв панам приречений на смерть козак, котрому довелось воювати самому проти сили всього шляхетського війська. А в шалену ту хвилину без перцювання запорозького, їй-богу ж, там не обійшлося!

Такий, бач, наш характер.

Про національну вдачу українця деякі доморослі дотепники в давнину переказували зневажливі анекдоти. Ось один із них.

Колись два приятелі, маючи намір забити вола, поділили роботу: одному тримати бика за роги, а другому гепати бухом.

Ударив кум вола по голові, та віл не впав.

Торохнув кум дужче, та віл навіть не ворухнувся.

Коли ж кум той, спантеличений, знов замірився сокирою, приятель, котрий тримав вола, не без докору пробурчав: «Якщо ти ще раз торохнеш мене по голові, я, гляди, можу розсердитись».

І дотепники базікали, що це він, мовляв, і є — український характер: непохитна сила, довготерпіння й незлобивість.

Давненько вже минули прегіркі часи, коли скнів народ наш у ярмі в чужинних чи в «своїх», доморослих, поміщиків та капіталістів. А добрість, лагідність — вони в серці мирного народу нашого живуть завжди, поки не лізе чуженина в нашу хату. І це відомо всім, хто, бувало, хтів до рук приборати неоглядні статки й моральні багатства Радянської України.

Оббріхуючи мудрий та роботящий радянський народ, пани-капіталісти й профашисти хотіли б накинути нам будь-які найприкріші вади: і забарливість, і лінощі, і неучтво, й духовну примітивність. Богом зобиджені, втративши глузд і звичайнісіньку порядність, сліпі в ненависті до всього радянського, не хочуть біснуваті недолюдки, второпати, що за роки робітничо-селянської влади, попри всі наші вади, біди й помилки, норів українського народу став іще стійкіший, незалежніший, бо і росіяни, і українці, і узбеки, і литовці, і вірмени — вже не ті, якими їх знало людяне людство раніш.

До споконвічних рис душі народу України, до його звичаїв, до працьовитості додалися ще й моральні переваги, що їх дає нам дружба з народом російським та з усіма

народами-братами, нині дужими не тільки зброєю військовою, а й невмирущою правдою ленінізму. І нехай він, широченний і бентежний нині світ збагне нарешті, що український національний характер дужий саме тим, що став ще й характером радянським, коли щастя вільної Вітчизни вирує разом зі щастям особистим, коли снага українського розуму й праці щедро вкладається в усі звершення Країни Рад. І цим могутній він тепер, відомий світові — крутий і добрий український норів, добряча українська вдача. Ми ж бо і в піснях своїх співаємо про своє щастя,— щастя будівника, сіяча, вченого, воїна й поета,— українець, бач, без пісні — ані кроку, бо такий, ген, характер!

Говорив же колись Максим Горький про народну поезію України, як про апофеоз краси, як про самоцвітне багатство душі, котре проніс народ України крізь віки рабства, про ласкавий та співучий світ, що розкривається в його піснях. А від себе додам: наш-бо народ, усе він робить, немов пісню співа. Жито сіє, як пісню співа. Заводи буде, як пісню співа. Та й пісню співа, наче пісню співа.

Та й багато ж їх у нас, невмирущих пісень!

...Попросив колись один чорт нашу українську дівчину:

— Навчи лишень мене співати. А потім помірємося: хто кого переспіва.

Дівка того чорта й осідлала.

— Неси мене,— каже,— куди знаєш. Я співатиму, а ти вчись.

Ухопилась дівка за шерсть, поніс її чорт, де ліси, де терни, де годлі,— носив, носив, та тільки так заморився, обшарпався, що й шерсті на нім не лишилось, а дівка все співа.

— Коли ж ти, полтавська душе, наспіваєшся? — питав нечистий.

— Ого,— відказує та дівка,— чого схотів! Я ще й половини не переспівала.

— А ти трохи уйми!

— З пісні ж слова не викинеш!

І співала дівка, поки чорт не гигнув...

От скільки в нас пісень! Та ще й яких: і чорта вбити можна!.. І всі ми, товариство, гучно або й тихо будемо співати — про те, що сяє попереду, про ленінську правду, про наше радянське буття, про його більшовицьку перебудову, поки не гигнуть ті чорти, що не до шмиги їм віковічні пісні наших народів. І сучасні. І невмирущі Шевченкові.

Оце такий він, наш радянський, ратний, але мирний український невмирущий норів!

Повісті

ПЕТЕРБУРЗЬКА ОСІНЬ

*Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной
жизни,
Измерить пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!..*

Т. Г. ШЕВЧЕНКО
1843, Яготин

*...А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить...*

Т. Г. ШЕВЧЕНКО
1858, С.-Петербург

Воскові свічі, зв'язані в пучок, горіли з тріском і димом.

Полум'я коливалось від дихання. Рука художника тремтіла. Щоб гарячий віск не обпікав її, на дев'ятьох свічках стирчав цупкою лійкою паперовий щиток. Сповзаючи з ліктя, заважав працювати драний рукав чистої сорочки.

М'які тіні округлювали широку лисину, потемнілу від кіптяви свічок. Вогонь вигравав золотом у ясных примружених очах, блищав на тубах з олійними фарбами, на вкритій чорним лаком мідній дошці, що її, затиснену в лещата, тримав художник у другій руці.

Він коптив заґрунтовану для гравюри червону мідь. Стежачи, щоб полум'я торкалось металу самим тільки ворущким язиком, далі від гнотів, художник думами витав далеко... Дихав трудно. Може, від кіптяви й вогкості, може, від

хвилювання... Ніздрі широкого носа роздувались. Закушував сивіючий вус і шепотів щось сам до себе.

Дим бурхав над полум'ям, окутуючи нелепно й м'яко все довкола. Виїдав очі, гнав сльозу. І все тремтіло, пливло, іскрило, і Тарас уже бачив те, чого не було перед ним, те, що хотілось бачити: голівку милої серцю дівчини, похилену в розпачі... жаркий німб волосся... мідно-русяве пасмо, що лежало на вузькій руці, загрубілій від тяжкої роботи... сльозу на віях. Він бачив це, і пальці прагнули гострого штихеля, щоб мерщій врізати в метал любі серцю риси. Але ще не була готова мідна дошка, шар кіптяви лежав нерівно, і лишалося ще багато мороки.

Ледве діждавшись, поки чорна блискуча поверхня стане матовою, художник, обпікаючи пальці, схопив розпечену дошку, замірився був різцем, але ясне видіння згасло. Художникові на заваді стало його почуття, і рука, втрачаючи силу майстерності, важко впала на стіл. Це була любов.

Видіння померкло, але Тарас іще бачив сльозу,— вона самоцвітно тремтіла в полум'ї. Він знав, чому плаче дівчина, Марина, знав і зараз міг думати тільки про це. Шпурнувши геть дзвінку офортну дошку, він схопив олівця. Паперу напихваті не було, і Шевченко писав, писав на чім попало, і ось які рядки один по одному виникали на вогкуватій шпукатурці:

...щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру...

Стираючи з лоба піт, збентежений якоюсь думкою, поет скрушно глянув на сліди кіптяви, що лишилися на білому рукаві. Потім, задумавшись, дивився в темне вікно. Тремтіли губи. Прихлинуло й усього полонило гостре почуття. Це була ненависть.

Поет поглянув на стіну, пошкрябану олівцем, на гнівні свої слова, дмухнув на зв'язані шворкою свічі. За вікном починався світанок. Сірий та вогкий світанок хмурої петербурзької осені.

У вівторок, чотирнадцятого жовтня 1858 року, пізнього туманного вечора, на Неві, проти Таврійського палацу, загорілись великі баржі з сіном, пришвартовані поміж усякими кораблями, які сходилися з усіх морів у столицю Російської імперії.

Тарас Григорович Шевченко — поет і художник, відставний рядовий Оренбурзького лінійного батальйону, — повертаючися з нудної урочистої вечері, влаштованої на його честь гостинною землячкою, поміщицею Ганною Гаврилівною Борлаківською, бачив з берега, як почалась ця пожежа.

Сінних барж стояло на Неві кількасот. Багряне полум'я злетіло між ними зненацька, завило, загуло, облизало небо, проганяючи ніч. На фіалкову палітру небес лягали вогняні мазки.

Тарас Григорович подався берегом. Іскри з-над ріки несло на землю. Підігрітий осінній вітер завихрювався над Невею, шарпав скюртук і сіре пальто, млосно зітхав у лице, кошлаючи важко обвислі вуса.

В полум'ї метались тіні. Люди рятували від вогню товари. Грюкотили в клюзах сталені «канати», важкі швартови плюхали в воду. Кілька кораблів, нашвидку світлячи зелені й червоні ходові вогні, рушали геть. Пожару ніхто не гасив. Команда ще їхала, мабуть, десь від Ліговки, від головного басейну, чи збивала вогонь у якому іншому місці.

Насупроти Таврійського палацу Тарас Григорович зустрів чималий гурт цікавих. Червоні плями спотворювали обличчя. Люди поривались на поміч, але переправи не було. Старенький дячок, киваючи грушкуватою головою, розповідав, як років з тридцять тому сіно загорілось біля Гагарінської пристані і — страшно сказати! — баржі посунули по Неві проти течії, гнані тягою вогню та вітром з-над моря.

— А паліїв не ловлять! На заводі-бо вчора тисяча пудів пороху не самі ж гахнули? — втрутився якийсь парубійко.

Дячок сердито подивився на хлопця:

— Бог карає: круг Пітера все літо хмари диму. Сонце та місяць без променів, як мідні кулі. Горять торфові болота, а від них — села, станції, ліси. Бог карає. І знов-таки — комета!

Дячка слухали бездомні безробітні каменотеси, які почували на березі. Тут же метушився й кучерявий гостинно-

дворський прикажчик, сидів на дерев'яних відрах стомлений за день водонос. Підійшов до гурту й мовчазний бистрокий італієць-шарманщик, сонна мавпочка ворушилась на його похилому плечі. За шарманкою чвалало троє обшарпаних малюків, кравецьких учнів.

Тарас, проти звичаю, навіть не зачепив малих, не заговорив з ними: його завжди вабило полум'я... І тепер ось в огні знов являлось йому видіння: похилий профіль дівчини, що про неї поет думав нишком як про жадану подругу, майбутню матір його білоголових серденят, хазяйку в примріяній господі... Марив, навіть не зважившись поспитати щастя ні в неї самої, в Марини, ні в поміщиці Борлаківської, якій належала кріпачка.

Тарас Григорович спробував уявити собі подив на величній лиці Ганни Гаврилівни, коли дізнається вона про це безглузде сватання «уславленого по всій Слов'янщині земляка» до її вихованки й покоївки, до її дівки! Пані, звісно, здивується, просіє, подякує за честь і спробує все це звернути на жарт...

Позаду хтось тихо схлипнув. Тарас обернувся. Біля нього стояв над водою хлопчина літ дев'ятнадцяти, кремезний, стрижений «під макітру», в довгій червоній сорочці, панський конюх чи, може, кучер. Він поглянув Тарасові в обличчя, затінене крисами сірої пухової шляпи, видно, хотів спитати щось, але не зважувався потурбувати поважного пана.

— Барин, а барин? — почав-таки він. — А вогонь чи не перекинеться й далі? Туди — і хлопець показав рукою вниз по Неві, до центру столиці, де перед величною будівлею Біржі купчилось найбільше заморських кораблів. Верхня губа його, по-дитячому випнувшись, тремтіла, вкрита крапельками поту, що бриніли проти вогню.

— А що, голубе? — спитав Тарас. — Що там у тебе?

— Коні мої... на кораблі.

— Твої?

У вогні щось вибухнуло, заіскрило, і луна пішла над рівним берегом.

— Мої. Я їх виплекав, а барин — за море їх... продав. І от — пожар. А там, на кліпері, Буян мій...

На віях заграла сльоза. Зворушений горем, Тарас Григорович простяг був долоню, але конюх злякано відступив, не зважившись торкнутися панської правиці.

— Ну? Як тебе звуть?

— Ваською, барин.

Обоє стали біля перевозу.

Гурт людей оточив огрядного чужоземця. Це був п'я-ненький голландський шкіпер, старий, у картатій сорочці з товстої пухнастої байки. Борода в нього росла на шиї бахромою. В зубах дрижала погасла люлька. На неї підозріливо зиркав бравий двірник: чи не від люльки пожар? Пітер, на дві третини дерев'яний, терпів од вогню. Першим і єдиним заходом проти пожарів була чи не заборона курити на вулицях столиці: всякого, зловленого з цигаркою в зубах, ждала сувора кара.

Голландець поривався до прип'ятої ланцюгом шлюпки, про щось розпитував, показуючи зашкарублюю рукою на барвисті вогні в лісі корабельних щогл.

— На його кліпері мої коні,— раптом стрепенувся хлопець.

Тарас теж немов прокинувся: пригадав матросів того самого голландського судна, на якому літ шістнадцять тому, року 1842-го, він плів у Шведчину, в Датчину й далі в Європу — побачити, як кажуть, світу й людей, дечого повчитися в заморських художників.

Він підійшов ближче: чи не той шкіпер? Ні!.. Часу минуло досить. А що лишилося й від нього самого? Від Тараса? Від того кучерявого юнака, «постороннього вихованника» імператорської СпБ Академії художеств, що рушив був у чужі краї, але не витримав морської хитавиці, занедужав та, ледве добравшись до Ревеля, завернув сухопуттям додому, в Петербург.¹

Згадавши це, Тарас аж крякнув з досади і вже хотів був звернутись до старого шкіпера, але рушили з місця кілька палаючих барж: перегоріли манільські кінці, що тримали їх біля причалів. Вітер виривав вогнисті клапті сіна й перекидав на сусідні судна, ніс над притихлим містом.

Голландець, раптом тверезішаючи, скрикнув і побіг по берегу. За ним подався й Васька.

Гублячи в огні якорі, баржі сунули за течією. Похапцем розводились мости: двірцеві солдати пропускали до моря велетенські плаваючі факели.

Тарас рушив був далі, але знову побачив шкіпера й молодого конюха. Вони поспішали до прикованого при березі човна.

¹ Див. Примітки в кінці тому.

В руках у Васьки був камінь. Ударивши по ланцюгу, хлопець розбив припону й підштовхнув старого в човен. Тарас рвонувся, щоб ускочити й собі. Та було пізно. Обоє загребли в самий вогонь. Червона сорочка конюха ясніла на темній хвилі.

Вітер приніс запах горілої смоли. Палали корабельні снасті.

Раптом сипонув дощ, ясно-червоний і гарячий від вогню. Баржі, розгоряючись, ішли за течією до Великої Неви, до Зимового, і цар, видимо, боявся, і Тарас бачив це: над Зимовим палацом тривожно злітали зелені ракети.

Шевченко стиснув кулак, боляче впиваючись нігтями в долоню. Знов прихлинуло знайоме палюче почуття — ненависть. Хотілось цілому світові розповісти про це, і важко було дихати; все його життя спліталось з любові й ненависті.

3

Все, все життя... Над Зимовим нині маяв парадний штандарт, і це означало, що государ тут, близько, в своєму палаці, і Тарас раптом уявив собі монарха в темній кімнаті, біля жарко осяяного вікна, виразно бачив страх на його красивому обличчі. Два роки тому в усіх канцеляріях Російської імперії знімали давно потемнілі портрети й вензели царя Миколи Першого; в нових позолочених рамах Олександр Другий був молодий, вродливий, самовдоволений, але Тарасові здавалося чомусь, що першим і найсильнішим почуттям молодого монарха завжди повинен бути страх перед вірнопідданим народом.

Зелений присок ракет розсипався по багряному склепінню неба, і знову думав Тарас про свого залятого ворога, хоч і не міг він знати, що саме говорив цар своїм ближнім, коли втручався в його долю,— щб відбувалося в кабінеті монарха хоч би і в той пам'ятний день коронації, в серпні 1856 року...

Барвисті ракети злітали тоді над московським Кремлем. З Андріївської зали звуки менуета було чути й тут, у кабінеті царя. Князь Долгоруков, шеф жандармів, доповідаючи, подавав папери: государ поклав явити монаршу милість до державних злочинців, йому хотілось виглядати добрим та многомилостивим.

— Як приємно творити добро,— говорив государ, підписуючи папери.— Так! А що, до речі, в народі чути про наші наміри звільнити кріпаків?

— Народ возносить молитви всевишньому за добре серце свого монарха, ваша імператорська величність! — відповідав Долгоруков.

— Так! — зітхав государ, далі переглядаючи списки, і лебедине перо помітно тремтіло в його руці.— Добра слава зобов'язує: доведеться простити всіх, навіть найзухваліших бунтівників, так, так, так, усіх! Хоча... їх розвелося в нас чи не занадто багато, князю? Га? — і він спитав у прикрому подиві: — А це хто?

— Так звані декабристи, ваша величність.

— Ще живі?

— Останні. Вони старі й немічні, ваша величність.

— Розумію, розумію... Ну, коли так... що ж! Нехай! А це хто? Польські заколотники? Ну, що ж! Дай тільки, боже, щоб надалі ніколи не доводилось російським государям ні карати, ні навіть милувати за такі злочини. Але гаразд... у такий день... нехай буде помилування! І цим... як їх там... петрашевцям навіть! Усім, усім! — і цар умочив перо, щоб підмахнути ще один список, але раптом обличчя його затьмарилось.— Що це таке? — спитав він і, не стримуючи люті, штрикнув кінчиком пера в найкоротший рядок.— Хто це?

— Тарас Шевченко, художник,— прочитав Долгоруков.

— Але хто насмілився вписати сюди цього зухвалого хохла? Ми тут прощаєм ворогів престолу. А цей, крім того, наш ворог особистий: ви вже забули, князю, як він у своїх потворних хохлацьких віршах образив нашу августійшу матір? Забули? Забули? Забули? — і раптом спитав: — Хто за нього просив?

— Її імператорська високість велика княгиня Марія Миколаївна як президент Академії художеств, ваша величність.

— Але хто просив її?

— Знов той же граф Федір Петрович Толстой, віце-президент Академії.

— Як він мені набрид, оцей старий, з усіма його проханнями та клопотаннями!

— Він, пробачте, ваша величність... цей старий вільнодумець колись, кажуть, опікав іще Олександра Пушкіна.

— А тепер — маєте! Але ж цей Шевченко... Ні, ні, ні! Покликати сюди Толстого! Він тут?

— Граф Толстой дожидає в приймальній, ваша величність.

Хутко вийшовши, ад'ютант подався в найдальший куток приймальної, до сивого вельможі, що немовби зійшов сюди з якого-небудь полотна старої голландської школи.

— Ваше сіятельство просять до його величності!

Молодою, легкою ходою старий граф поспішив до дверей. Але тим часом, прислухаючись до приглушених стінами звуків менуета, цар недобре мружився й думав: «Не хочу! В такий день і зовсім не хочу його бачити, цього безглузкого дідка!» — і він томно крикнув:

— Не треба! — і двома-трьома ривками викреслив ім'я художника Шевченка, прорвав папір, аж бризки розлетілися з чорного лебединого пера: цей мужик був для імператора чи не страшніший за декабристів, петрашевців і всіх інших бунтівників, пойменованих у довгих списках, які лежали перед ним.

— Уже не треба! — пошепки передали з кабінету, і графа Толстого спинили біля самих дверей.

Почувши відмову, граф рвучко ступив уперед, немовби намагаючись увійти силоміць. Але двері грюкнули перед ним так гучно, ніби постріл покотився по анфіладах Кремля. В ту ж мить за вікном, на Москві-ріці, спалахнув усіма барвами ще один урочистий фейерверк, освітлюючи порозклеювані на стовпах і парканах широкі аркуші царського маніфесту: «Да поможет нам всемогущий... жить единственно для счастья подвластных нам народов...» Вогні фейерверка з шипінням падали в воду. І гасли...

...Коли щось вибухнуло в полум'ї пожежі, стовп вогню над баржами з сіном злетів до самих хмар. По набережній, з тривожним дробом барабана, пробігла назустріч пожежі рота дворцевих солдатів...

Тарас дивився в полум'я, і хмарні образи минулого тіснились перед ним. Помітивши вгорі якусь рухому цятку, поет здригнувся. Над Невою несло вітром невеличкий аеростат, випущений, либонь, на останньому цієї осені гуляні-маскарадї, в «Заведенні минеральных вод господина Ивана Излера». Балон, наповнений воднем, понесло над вогнем і раптом підкинуло вгору. В гондолі чорніла людська постать, — то був, може, який-небудь одчайдушний бідняк, найнятий Излером за карбованця.

Побачивши над вогнем людину, Тарас заплющив очі. В ту ж мить балон вибухнув. І зник.

Озирнувшись на заграву, що займалась над Петербургом, Микола Дмитрович Старов ступив під важке склепіння проїзду, який вів до одного з дворів Академії художеств. По східцях збіг одним духом і став перед вузькими дверима. Тут ледве блимав закопчений ліхтарик. Тхнуло горілою олією, патьоки її блищали на стіні.

Дерево й камінь біля входу в житло поета були пописані крейдою, олівцями. Кожен, хто підіймався по сходах, звертав увагу на ці двері. Придивившись до написів, можна було збагнути, що живе тут людина, в якої друзів — і щирих, і лукавих, як кажуть, — леґіон!

Написи розтікались по дверях, короткі й виразні. Не заставши господаря, відвідувачі залишали при вході найкращі побажання. Були там відомі імена: Майков, Полонський, Щербина, Щепкін...

Торгнувши клямку, Старов помітив на дверях свіжий напис крейдою. «Пішов у гості. Буду пізно. Ключ у солдата. Тарас».

Микола Дмитрович спустився вниз так само швиденько, хоч поспішати було тепер уже, власне, нікуди, а квапився тільки за звичкою. Він знав, у якому коридорі живе старий Прохор, колишній солдат, служитель Академії, призначений до Тараса для дрібних послуг, але йти до старого не хотілось: строгий солдат ключа давати не любив.

По темних і дунких коридорах Старов прошмигнув бігцем. Він не любив цих високих склепінь, боявся проходити повз натурні класи: у вільних позах там стояли й лежали людські кістяки.

— Здрастуй, Аргусе наш, Прохоре Михайловичу, — урочисто привітав Старов солдата, коли той відчинив височенні дубові двері своєї комірчини.

Старий був заспаний і сердитий. Вийшов він зразу ж, після першого стуку, але, солдатським звичаєм, уже встиг одягтися в старовинний мундир із чотирма хрестами й медалями, заробленими за двадцять і п'ять років військової служби, з медаллю за рятування на воді й у вогні — з написом: «За спасение человечества». Ніхто й ніколи в Академії, навіть у літню спеку, не бачив Прохора в самій сорочці — без мундира, без цих медалей, які, на його думку, давали право не боятись нікого, крім бога та царя. Свого нинішнього начальника, віце-президента Академії художеств, графа Федора Петровича Толстого, Прохор, як і всі інші

служителі; не боявся, а любив, поважав і служив йому на совість.

Не запобігав старий і перед відвідувачами Академії. Побачивши, що перед ним не Тарас Григорович, якого граф Толстой велів шанувати, як його самого, солдат лише буркнув щось: мовляв, вештаються всякі тут... Потім шукав по кишенях ключа, поглядав на Старова, ніби вперше бачив, хоч йому навіть подобався оцей жвавий, говіркий чоловічок, викладач Смольного інституту, домашній учитель дочок графа Федора Петровича.

Коли зволікати вже не можна було, солдат сплеснув у долоні:

— Та це ж ви? А я спросоння...

Старов посміхнувся, знаючи його вдачу, взяв ключа, спитав про Тараса.

— Та-а...— зітхнув Прохор.— Оце вперше сьогодні виїшов. А то все дома сидить. З натурального класу і не виходить. Каже, поки в солдатах був, малювати йому не веліли, от він людей писати й розучився. А він, я вам скажу, він — справжній... самому Карлові Павловичу Брюллову, царство йому небесне, до пари: учень його!.. І все він журиться. Журиться й журиться, Миколо Дмитровичу.

— А я оце зайшов, щоб на пожежу — з ним...— кивнув на осяяну шибку Микола Дмитрович.

— Пожежа? — брязнувши медалями, стрепенувся солдат. Пожар! Це було пристрастю його життя — гасити вогонь, рятувати людей.— До побачення, паночку,— і за хвилину він, гучно ступаючи, вже чвалав по дзвінких плитах коридора.

5

Коли Старов повернувся з ключем, ліхтарик біля дверей уже погас: олія витекла. Чиркаючи сірниками, учитель довго морочився з замком.

Увійшовши в поетову оселю, Микола Дмитрович прочинив вікно. Не світивши свічок, сів спочити. Він робив за день стільки зайвих рухів, стільки бігав, хвилювався з усякого приводу, що хворе серце часто давалося взнаки.

У відблисках пожежі знайома Старову кімната набирала дивного вигляду. Завішений простирадлом мольберт скидався на театральний привид, на провінціального виробу тінь короля, батька Гамлета. Простирадло ворушилось од вітру, що рвався у вікно, шарудів на столі сторінками книг

та естампами. Розкидані по столу туби з фарбами уява перетворювала на олов'яних солдатиків. Офортна дошка тьмяним озером блищала на столі; банки з їдкими кислотами — для травлення на міді — скидались на неприступні вежі старого замку... Дихав вітер, пахло чебрецем, сухими степовими травами, фарбами, кислотою.

Старов дожидав друга, стомлений і понурий. Хотів був зійти на антресолі, де була поетова відпочивальня, та передумав: сходи погано рипіли, — розлігся в майстерні на дивані, закуривши дешевеньку сигару. Лежати на клейонці було холодно, і Старов не міг зогрітися, поки не підстелив барвисту плахтину.

На стіні виникали в клубах диму гравюри, акварелі, один з останніх автопортретів Тараса. В заграві позирав він, як живий. Старов навіть заговорив з ним, з людиною, яку він полюбив з першої зустрічі, незабаром після повороту поета з заслання.

Допомагав виручати з неволі Тараса віце-президент Академії художеств, граф Федір Петрович Толстой, а Старов брав близько до серця всі діла графської родини.

Графиня Анастасія Іванівна, не згадуючи свого ймення (особа, вам «вовсе неизвестная, но принимающая в вас самое живое и теплое участие»), зав'язала листування з поетом. Толстой просив молодого царя помилувати художника, колишнього вихованця дорученої графові Академії, але цар викреслив ім'я Шевченка із списків тих політичних злочинців, яким він дарував височайшу милість.

Олександра Другого потому довго вмовляли, просили. Але він лишався невблаганним.

— Цього хохла я не можу простити, — говорив він. — Ні! Він образив августійшу матір нашу. Не можу! І не прощу!

А образа була й справді неабияка. Мати царя, «кат у спідниці», як назвав її Герцен, колишня прусська принцеса Фредеріка-Луїза-Шарлотта-Вільгельміна, на все життя запам'ятала рядки, які їй переклали з «хохлацького»: «Цариця небога, мов опеньок засушений, тонка, довгонога, та ще й, на лихо, сердешне, хита головою. Так оце-то та богиня?! Лишенько з тобою! А я, дурний, не бачивши тебе, цяце, й разу, та й повірив т у п о р и л и м твоїм віршомазам».

...Дізнавшись ще про одну невдачу, поетові друзі засумували. Справа здавалась безнадійною. А легкодумний Старов уже поривався безрозсудно покинути Петербург і

їхати до знедоленого поета в пустиню, щоб там розважити його. Та ніхто цих поривів серйозно не сприймав.

Графиня Анастасія Іванівна їздила на прийом до сановників, навіть до самого міністра двору, графа Адлерберга, і знов посилала чоловіка до царевої сестри Марії Миколаївни, офіційного президента імператорської Спб Академії художеств.

Велика княгиня, дама досить легковажна, звісно, шанувала графа — свого заступника, друга її покійного чоловіка, багато разів зрадженого нею герцога Максиміліана Лейхтенберзького, але допомогти відмовилась.

— Ну, навіщо вам цей хохол?

— Я його мало знаю. Мене цікавить тільки скривджена людина, ваша імператорська високість. А вас, августійшу покровительницю мистецтв, може зацікавити, я гадаю, видатний художник-академіст.

— Подумайте, граф: я знов проситиму за людину, ім'я якої викреслив сам государ?

— Викреслив із життя, ваша імператорська високість? — сердито буркнув Толстой, насуплюючи кошлаті старечі брови. Він останнім часом на всіх бурчав, і це інколи виходило не зовсім до речі.

— Фі, граф! Заспокойтесь, ради бога.

— Я подам прохання від себе.

— Заспокойтесь! Я цареві сестра, та не смію цього вчинити. А ви...

— А я подам! — і другого дня граф одвідав міністра двору, старого Адлерберга, і подав-таки своє одчайдушне прохання.

Родина Толстих і всі друзі, знаючи норов нового царя, про якого всі тільки й говорили, що він «сама доброта», дожидали грози. Граф ходив роздратований і лютий. Накричав на старого лакея, мало не побив його й сам злякався свого гніву.

Час минав, а відповіді не було. Граф часто виходив з дому. Але одного пізнього вечора повернувся з папірцем у руках. Легкі черевики його були мокрі: не дждавшись карети, Федір Петрович примчав пішки.

— Радість! Радість! — повторював старий. — Будить дітей! Ходімо в залу! — Від хвилювання він ледве стояв на ногах.

Анастасія Іванівна, покликавши на поміч Старова, сіла писати поетові листа, вже не приховуючи свого ймення. Відповідь надійшла нескоро і порадувала всіх, — довгий

і сумбурний лист. Микола Дмитрович і його учениця — старша графова дочка, чотирнадцятилітня Катенька — вивчили того листа напам'ять і читали друзям:

«Новопетровское укрепление.

1857. Генваря 9.

...Друже мой благородный, лично незнаемый! Сестро моя, богу милая и никогда мною не виденная! Чем воздам, чем заплачу тебе за радость, за счастье, которым ты обаяла, восхитила мою бедную тоскующую душу? Слезы! Слезы беспредельной благодарности приношу в твое возвышенное, благородное сердце. Радуйся, несравненная, благороднейшая заступница моя! Радуйся, сестро моя сердечная, радуйся, как я теперь радуюсь, друже мой душевный.

...Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый... путь жизни...

Пока я мог взяться за перо, чтобы написать вам хоть что-нибудь, непохожее на настоящую чепуху, я бродил несколько дней вокруг укрепления, и не с одним письмом вашим неоцененным, а с вами самими, сестро моя, богу милая! И о чем я не говорил с вами!

Я до того дошел в своих предположениях, что вообразил себя на Васильевском острове, в какой-нибудь отдаленной линии, в скромной художнической келье об одном окне, работающим над медной доскою.

...Далее воображаю себя уже искусным гравером, делаю несколько рисунков сепией с знаменитых произведений в Академии и Эрмитаже, и с таким запасом отправляюсь в мою милую Малороссию... Какая сладкая, какая отрадная мечта!

Я посвящаю свои будущие эстампы вашему драгоценному имени как единственной моей радости...

...Всем сердцем моим целую графа Федора Петровича, вас, детей ваших и всех, кто близок и дорог благородному сердцу вашему. До свидания!»

6

Час минав, мрії лишалися мріями, а чекання ставало найлютішою карою.

Давно вже було викреслено його ім'я із списків височайше помилуваних, а він усе дожидав листів з вістями про свободу. Він завжди там, у тій чорній пустині, дожидав листів, але ніколи ще не було такого страшного й безнадій-

ного чекання. Потім друзі сповістили-таки, що царську милість для нього пощастило нарешті випросити. Але знов і знов не привозила пошта про тую милість потрібних казенних бумаг.

Він писав колись, іще в експедиції на Косаралі: «І знов мені не привезла нічого пошта з України...» — це було й тоді страшно, а тепер-бо в кожному листі могла бути воля!

Часом він тинявся по пустині, блукав понад низьким і тоскним берегом моря, і було порожньо в серці, і порожньо було навкруг: грузький пісок, червонясті скелі, сумовитий серпанок марева над сірими стінами форту — от і все.

А коли знов настала весна, коли знов хутко вигоріла скупа зелень пустині, не гаряче дихання пісків гнало Тараса Григоровича до суворого берега. Він довго просиджував на голій скелі, і часто здавалось, немов якась цяточка бовваніє в морі, — але поштового човна не було й не було.

Біля Тараса киргизенята пустували в піні прибою. Він брався до олівця, але падав з рук олівець. В піднебесі, зграя та зграя, поспішали на північ гуси, качки, лелеки, журавлі. — додому, кудись на Волгу а чи й на Ворсклу, на Дніпро, — і він поглядом проводив їх, немовби й сам поривався за ними, і здавалося, от-от злетить він, але порив згасав, і знову незграбний, недужий солдат сідав на скелі і, крадькома витягнувши з кишені каламар, писав, і то вже були не тільки вірші й повісті: його думи, погляди на природу й історію, на людські взаємини й мистецтво, його матеріалістичний світогляд, вся гіркота життя — все це відбивалося в його щоденнику. Писав похапцем, озираючись, а гарячий вітер сушив чорнило, рвав із рук тоненьке, гостро застругане перо білої чайки...

25 червня 1857 року він записав:

«...Раздалось во всех концах огорода слово «пароход». Я, разумеется, бросил свое писание и побежал в крепость. С пароходом я ожидал оренбургской почты, а с почтой и свободы. Вышло, однако ж, совершенно противное тому, чего я ожидал. Пароход почты не привез, а следовательно, и волшебного, очаровательного слова. А вместо ононого слова привез дело в виде рыжей, весьма непривлекательной персоны, т. е. привез батальонного командира, первым делом которого было обегать казармы, надавать зубочисток фельдфебелям и прочим нижним чинам... И после этого нежного, грациозного вступления назначен был формальный смотр той несчастной роте, к которой и я имею несчастье принадлежать. Бедная рота всю ночь готовилась к

этому истинно страшному суду и в пять часов утра, 23 июня, умытая, причесанная, нафабренная, выстроилась на полянке, точно игрушка, вырезанная из картона. От 5 и до 7 часов, в ожидании судии праведного, рота равнялась. В 7 часов явился, во всем своем грозном величии, сам судья. И испытывал или, лучше сказать, пытал ее, несчастную, ровно до 10 часов. В заключение спектакля спросил претензию, ругнул в общих выражениях, посулил суды и розги и даже зеленую аллею, т. е. шпицрутены. Для всех гроза прошла, а для меня она еще только собиралась. В числе прочих подтвержденных должен был и я предстать после обеда, в 5 часов, на вторичное и еще горшее испытание. К этому вторичному испытанию я готовился довольно равнодушно, как человек вполнину свободный. Но когда предстал пред неумолимого экзаменатора, куда что девалось! Ниже малейшей тени, ничего похожего на человека, вполнину свободного, во мне не осталось, та же самая мучительная холодная дрожь пробежала по моему существу. То же самое, что и в прежние годы, чувство — нет, не чувство, а мертвое бесчувствие — охватило меня при взгляде на эту деревянную выкрашенную фигуру. Одним словом, я превратился в ничто. Не знаю, на всех ли так сильно действует антипатия, как на меня? Экзамен повторился слово в слово, как и десять лет тому назад, четверти буквы ни прибавлено, ни убавлено. Зато и я ни на иот не подвинулся на поприще военного просвещения: упорство обоюдное и невозмутимое. По примеру прежних годов, экзаменатор и блюститель нравственности спросил нас по ранжиру, кто и за что удостоился нести сладкую сердцу обязанность солдата.

— Ты за что? — спросил он у первого.

— За утрату казенных денег, ваше высокоблагородие.

— Да, знаю: ты неосторожно загнул угол. Надеюсь, вперед не будешь гнуть углы, — сказал он насмешливо и обратился к следующему:

— А ты за что?

— По воле родительницы, ваше высокоблагородие.

— Хорошо. Надеюсь, вперед не будешь и... — и обратился к следующему:

— Ты за что?

— За буйные поступки, ваше высокоблагородие.

— ...Надеюсь... А ты за что? — спросил он, обращаясь ко мне.

— За сочинение возмутительных стихов, ваше высокоблагородие.

— Надеюсь, вперед не будешь... А ты за что? за что? — спросил он у последнего.

Последний отвечал, что тоже по воле родительницы, и, не выслушавши последнего, он обратился к нам сильную, назидательную речь, замкнувшаюся весьма новой истиной, что за богом молитва, а за царем служба не пропадают...

26 (июня). Два дня уже прошло, как выехал от нас отец командир наш, но я все еще не могу освободиться от тяжелого влияния, наведенного его коротким присутствием...

...Надеждою живут ничтожные умы, — сказал покойник Гете. И покойный мудрец сказал истину вполовину. Надежда свойственна и мелким, и крупным, и даже самым материальным положительным умам. Это наша самая нежная, постоянная, до гробовой доски неизменная нянька-любовница. Она, прекрасная, и всемогущего царя, и мирового мудреца, и бедного пахаря, и меня, мизерного, постоянно лелеет доверчивое воображение и убаюкивает недоверчивый ум своими волшебными сказками, в которые всякий из нас так охотно верит. Я не говорю — безотчетно. Тот действительно ничтожный ум, который верит, что на вербе вырастут груши. Но почему же не верить мне, что я хотя к зиме, но непременно буду в Петербурге, увижу милые моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академию, Эрмитаж... услышу волшебницу оперу. О, как сладко, как невыразимо сладко веровать в это прекрасное будущее».

...Так він писав тоді в щоденнику. А тепер, коли це майбутнє нарешті прийшло, він знову побачив, що доля його, крива чарівниця, як і доти, і підступна, і не вельми ласкава.

Він дивився в полум'я пожару на Неві, проводив поглядом плавучі вогнища, обертався до спалахів зелених ракет над принишклим палацом.

7

В ті дні, коли Шевченко, не дочекавшись казенних бумаг, самовільно відпущений комендантом, подався з форту на хисткому рибальському човні навпростець через Каспійське море, поки їхав по Волзі в Нижній, до нижегородського поліцмейстера йшли з Санкт-Петербурга шифровані телеграми: незаконно відпущеного відставного рядового Оренбурзького лінійного батальйону Тараса Шевченка — затримати!

Поки нудився він чеканням у Нижньому Новгороді, між царем та шефом жандармів зайшла якомсь така розмова:

— Знову? Знов? — гнівався государ.— Знов мені кажуть про цього Шевченка? — і Олександр, відриваючи від ярного грона солодку виноградину, кривився так, ніби вона була нестерпно кисла.— Ви не дбаєте, не дбаєте, не дбаєте про добру славу російського престолу, князю! — наполягав імператор.— Усі дожидають реформи, але ще ніхто не може сказати, коли вона буде... навіть ми! Час тривожний! І мало того, що нісенітні писання цього Шевченка ходять у списках по всій Малоросії,— мало того! Тепер він, маєте, не дїждавшись дозволу, втік, утік, утік!..— і цар, бистрими пальцями обмацавши кілька виноградин, вкинув одну в рот і знову скривився.

— Насмілюсь нагадати, ваша величність,— почав князь Долгоруков,— що я завжди благав не дарувати йому височайшої милості. І тепер я маю намір...

— Повернути його назад? У солдати? Пізно, пізно, пізно! І так уже по всій Європі тільки й чути: «Рилєєва повісили! Грибоєдова вбили! Пушкіна вбили! Лермонтова вбили!» А ви хочете, щоб дурне базікання ще й про цього хохла полетіло куди-небудь у Лондон? Давно не чули Герцена?

— Я тільки хотів, ваша величність...

— Ні, ні! — перепинив государ.— Скільки можна затримавши в Нижньому, доведеться його таки пустити в Санкт-Петербург. А там побачимо.

— Побачимо, ваша величність! — раптом збагнув щось Долгоруков.— Але це, мені здається, ненадовго: здоров'я в нього, я чув, кволе... А ми знаємо, що таке петербурзький клімат!

— Добре! Тільки глядіть,— і цар, обмацавши, знов одірвав виноградину,— коли б не втік він до своєї Хохландії! — і, з кетягом у руці, імператор зробив промовистий жест.— Треба тут його приборкати. Назавжди!

8

Заграва над містом то буйнішала, то простигала.

Тарас не приходив.

За прочиненим вікном зашумів дощ. Повіяло з Потьомкінської площі запахом прілого осіннього листя.

Важкі краплини стукотіли по обшивці підвіконня. Дощ тарабанив по залізу, і Старову хотілось кричати, говорити, щоб тільки не чути навісного торохкотіння. Він підвівся на дивані, вимахував рукою і говорив дедалі голосніше:

— Це ж страшно, панове! Страшно! Десять літ марширувати за барабаном... Страшно! Але Шевченко все це пережив, пройшов, і ось тепер він з нами. Нещастя його скінчилося, а разом з ним і одна з вопіючих несправедливостей...

Старов кричав. Це було майже повторенням його тосту, виголошеного на званому обіді в графині Толстої, даному ще дванадцятого квітня з нагоди повернення Тараса Шевченка до Петербурга ².

Його перепинив тоді граф Федір Петрович. Немовби продовжуючи слова Старова, з бокалом у руці, граф проголосив:

«Будемо бога благодіяти за государя імператора, що милостиво повернув нам друга, а світові — поета й художника».

Шевченко, не думаючи про наслідки, хотів був заперечити, рвучко обернувся до графа, але ненароком розхлюпав з свого бокала вино. Темно-червона пляма на дорогій скатертині збентежила його, і він, розгубившись, нічого не сказав. Граф підійшов і мовчки взяв його за руку.

Світлий настрій раптом погас. Йому вже здавалося, що в залі душно, що новий фрак — тісний, його вже бентежило многолюддя, — були там художники, літератори, актори, музиканти, вчені, сановники, світські дами, і всі погляди звертались до нього: всі випили, і тільки в його бокалі залишалось вино. Він поглянув крізь нього на світло, випив і раптом заговорив, і мова його зворушила багатьох, — несподівані, живі слова..

«Я, — говорив він тоді, крутячи в руках кришталевий бокал, — я не сподівався собі такої честі... Але я хотів би забути про все: нічого я не пережив. Все несповідиме горе, приниження та поругання пройшли повз мене: я той же самий, що й колись! Залізний досвід не вдряпнув своїми кігтями моїх младенчих вірувань. Деякі речі прояснилися, стали кругліші, набрали природної барви. Але це — жарти старого штукаря Сатурна, а не результат гіркого досвіду. Отже, забуття минулому! Мир та любов тому, що світить нам попереду! — і Тарас Григорович дивився тоді крізь свій бокал на полум'я свічок, неначе забувши про всіх довкола, і його обличчя світилось хитруватою дитячою посмішкою. — Давно я не бачив такого блиску й світла... Отож умовимось, мої жадані друзі: не згадуйте ви про мої нещастя! Ви лиш погляньте на оцього бідолашного вигнанця: з помітним черевом, засмаглий, рум'яний, а всі ви,

любі панове, такі бліді, охляли й зелені, що невідомо — хто з нас пройшов усі муки?» — і Тарас Григорович так повів вусом, так примружив око, що гості враз посміхнулись, а потім і реготали разом з ним, захоплені його легким та світлим сміхом.

Промова ця захопила своїм піднесенням і Миколу Дмитровича Старова, і він продовжував свій тост уже з іншим настроєм... І тепер він пригадував усе, що було сказано тоді.

«Ми говоримо,— кричав Старов, перемагаючи шум дощу,— ми говоримо, що нам радісно бачити Шевченка, який серед убивчих обставин, у похмурих стінах казарми смердючої, не занепав духом, не впав у розпач, а зберіг любов до своєї тяжкої долі, бо вона благородна. Це великий приклад усім сучасним нашим художникам і поетам, і цього вже досить, щоб обезсмертити Шевченка! Дозвольте ж запропонувати тост за того, хто своїми стражданнями підтримав святе вірування, що істинно моральну природу людини не можуть подолати ніякі обставини».

Так, це була блискуча промова!

Старов замовк і знову ліг, скорботно стискаючи великі, гарно окреслені губи. Промов таких за своє життя він виголосив немало. Його слухали з охотою, говорив він захоплено, цікаво, хоч і не зовсім ясно, трохи, сказати б, туманно. І от... немало сказано фраз, але де ж вони, результати його кипучої діяльності, де її благодіючий слід?

Гірка гримаса зібгала, зістарила лагідне лице вчителя. В такі хвилини йому ставало страшно. Він боявся лишатись на самоті.

Ненароком глянувши в вікно, за яким іще не вгавала злива, Старов побачив неймовірне, зовсім уже гарячкове видіння: біля відчиненого вікна, чухаючи за вухом, погойдувалась на тонких ногах невеличка мавпа.

Омана була надто виразна. Старов, знаючи з досвіду, що це витвір збудженої фантазії, одвернувся до стінки, щоб мерщій заснути.

Накривши подушкою голову, лежав на животі; рука висала вниз. Сон уже витав над головою, та до свідомості ще доходили якісь непевні звуки: мавпа, не зважаючи на увійти в незнайому кімнату, нерішуче тупцювала по столу біля вікна.

Тарас Григорович, звернувши од ріки, простував через місто. У такт мислям похитував головою, а крок його звучав чітко та важко — давалася взнаки солдатська виправка; хоч який поганий був з нього солдат, а все-таки десять літ муштри залишили невловимий слід.

Пожежа згасала. Стрівши знайомого репортера столичної газети «Северная пчела», Шевченко дізнався, що вже встигли нарахувати понад п'ятсот тисяч пудів знищеного вогнем сіна, два кліпери, сотню барж та інших дрібних суден. Частина їх догорала, ставши на міліні. Скільки загинуло дворових слуг, кріпосних матросів, ремісників, фабричних, конюхів — не рахував ніхто. Про голландський корабель з кіньми захеканий репортер не чув нічого, а Тараса Григоровича непокоїла доля сьогоднішнього знайомця, конюха Васьки.

Тарас Григорович ішов додому. До Васильєвського було далеко, а вже нили ноги. Добре було б найняти «гітару»! ³ Але візники теж, мабуть, усі помчали дивитись на пожар.

Назустріч сунув похилий ліхтарник, з рогожею та драбиною на плечах, з мідним глеком олії в руках. Старий заправляв пригасаючі ліхтарі. Жовтаве світло виривало з темряви калюжі, торці, граніт, чавунне плетиво оград.

Скільки їх у Петербурзі, таких от легких металевих візерунків! Тарас Григорович годинами міг простоювати, розглядаючи штахети біля Казанського собору, ажурний витвір Вороніхіна або й позолочену фельтєнівську огорожу Літнього саду, прикрашену з боку Неві замість капітелей вазами на гранітних стовпах. Іноді спинявся Тарас і на Малому Конюшенному мосту, розглядав відбиття штахет у тремтливій поверхні води, — його вражали вкомпоновані в рослинний орнамент поручнів скорботні лица горгон, які з води виглядали зовсім живими.

Старий ліхтарник, вилазячи на драбину, співав щось монотонне й сумовите.

Високі стіни будинків на тлі червонястого неба здавались темнішими, ніж звичайно. Від стін віяло холодом. Вітер стогнав попід ворітьми. Двори виглядали глибшими проти вулиці, і здавалось, будівлі осідають на болотистім ґрунті.

Позаду невиразно майнула якась тїнь і ніби розтанула. Тарасові здалося, що за ним знову йде хтось назирці. Обернувшись, не побачив нікого. Це було неприємно — завжди

відчувати за собою пильне око наглядача. Відчуття чужого погляду не залишало поета з того дня, коли він дізнався, що цар повертає його до столиці з умовою, щоб «відставного рядового Шевченка було піддано суворому поліцейському наглядові та щоб начальство Академії художеств мало за ним належний нагляд, щоб він не повертав на зле свого таланту».

Біля мосту Шевченка наздогнав його давній приятель, Пантелеймон Олександрович Куліш, чи, як сам себе величав по-старовинному, Панько Олелькович, дрібний поміщик і власник столичної друкарні, що випускала для України чимало корисних книг. Він був обдарованою людиною, оцей Панько Олелькович: працьовитий редактор, спритний видавець, універсальний перекладач, перший упорядник українського правопису⁴, історик та етнограф, поет і повістяр — автор наївної ідилії під назвою «Орися», цікавого історичного роману «Чорна рада» і багатьох інших творів.

Не здоровкаючись — вони-бо весь вечір разом пробули в гостях у поміщика Борлаківського — і не порушуючи мовчання, Тарас і Панько пішли далі.

— Така пожежа, — непевно буркнув Куліш.

— А велика, — відповів Шевченко.

І знов обидва мовчали.

— Я зараз, Тарасе, ходячи отут, звіршував кілька рядків... — знову почав був Куліш. І прочитав:

Ой ходжу я по гброду великому-великому,
Розповів би горе своє, та нікому, та нікому...

Голос був у нього бархатистий. За останні роки Куліш став іще улесливіший, красивіший, набув статечності та панської осанки.

— Яке горе? — спитав Тарас.

— Все зразу! І родинні справи: Шурочка⁵ моя все хвора та хвора, а я ж іще чоловік молодий... ні жонатий, ні парубок! Та й інші мої справи йдуть нелегко. І в друкарні: з наборщиками сварка, коректори невігласи, папір подорожчав! Роман ось писати треба, а весь отой клопіт убиває мене... Та й ти ось, Тарасе! Наша з тобою дружба дарує мені самі тільки прикrostі. Чому ти оселився в Академії, в отого графа?

— Це — мої вірні друзі.

— Не хочеш до мене, переселяйся до земляків. Ганна Гаврилівна сьогодні просила ж тебе, а ти...

— Ні. Нікуди я не переїду.

І знову йшли вони мовчки. Тарас прислухався до шуму пожежі. Куліш про щось зосереджено думав. Назустріч їм поспішав якийсь молодик, стрункий і чорнявий студент.

— Пантелеймон Олександрович? — спитав він, придивившись. — А я до вас.

— Чого так пізно?

— Важлива справа, — і студент простяг йому якісь аркуші. Тарас придивлявся: студентський мундир, шляпа і шпага були новенькі, бо, видно, став студентом недавно, та й на вигляд можна було дати йому не більше вісімнадцяти літ. Гордий орлиний профіль, великі очі та ледве помітний акцент видавали грузина.

— Журнальчик «Иллюстрация» ви читали? — спитав він. — Його злостивою вихваткою проти євреїв обурені передові уми Росії.

— Чув, чув.

— І от нам, пане Куліш, групі студентів, доручено зібрати підписи для протесту в московському журналі «Русский вестник». Ось тут уже — імена Аксакових, Тургенєва, Пирогова, Салтикова, Чернишевського...

— Давайте, підпишу, — втрутився Тарас. — Читав я той поганий журнальчик! — і він, узявши в студента аркуш, проглянув і підписав його при світлі пожежі. Не обертаючись, простяг Кулішеві: — На, Паньку, пиши! — Але аркуша ніхто не взяв. Обернувшись, побачив, що Панько зник. — Куліш?! — загукав Тарас у темноту. — Де ти? — І, повернувши папір студентові, поспішив навздогін.

А студент, прочитавши під ліхтарем останній підпис, здивовано дивився вслід:

— Тарас Шевченко?..

Куліш стояв на березі, біля води.

— Ось ти який!

— На пожар задивився... — відповів Панько. — Ходім!

І знов напружене мовчання стало між приятелями. Шевченко пильно придивлявся до нерухомого обличчя Куліша.

— Хто цей студент?

— Голова грузинського земляцтва. Молодий поет, Акакій Церетелі⁶, — і раптом сказав: — Ходім до мене.

— Не піду.

— Цураєшся? — спитав Куліш і театральним жестом приклав до спітнілого лоба вишивану шовкову хустинку.

— Не піду! — гостро повторив Тарас і, круто обернувшись, хутко подався через міст на Васильєвський острів, до своєї рідної Академії.

Зиркнувши на вишивану хустину в руці Куліша, Тарас пригадав першу зустріч із ним після свого повернення в Петербург.

Було це після того ж таки званого обіду в Толстих, пізно ввечері, коли прийшов туди після вистави щирий Тарасів друг Семен Артемовський, загальний улюбленець, баламут і жартун, славнозвісний артист імператорського Великого театру⁷.

— Там прийшов зі мною Пантелеймон Куліш,— сказав Семен.

— Ми з ним не бачились одинадцять років! Де ж він? — і Тарас поспішив вийти.

Артемовський, наздоганяючи, подався за ним. Вони йшли по анфіладах Академії, мимо картин і скульптур, мимо гіпсових копій, мимо людських кістяків, що стояли всюди й сиділи в живих і часом кумедних позах.

Попід широкими мармуровими сходами Шевченко пройшов у вестибюль.

— Паньку! Голубе! — і кинувся в обійми. Обидва були зворушені. Куліш, щоб витерти сльози, витяг хустину. Він був красивий, стрункий, елегантний, але в кожному русі, в кожному погляді, в кожному його слові була ледве помітна двоїстість: одвертість і підступ, гострота і м'якість, краса й потворність.

Вони йшли, раз у раз спиняючись, і в розмові не помічали цього,— то йдуть, то спиняються, то йдуть, то знов притишують крок. Коли вони затримались на хвилинку біля групи кістяків, Артемовський підійшов ближче.

— Жодного листа за десять років,— з гірким докором говорив Тарас.— Я вже думав, що десь ти вмер з холери!

— Але я, Тарасе, так мріяв про нашу зустріч! — поривчасто відповів Куліш, притуляючи до серця руку з хустинкою, вже мокрою від сліз.

Артемовський, за його спиною, з надзвичайною подібністю, як щирий артист, повторив театральний жест Куліша: одним чітким рухом зложив кістякові руки — так само урочисто, вклавши свою хустинку в мертві пальці.

Тарас бачив дурний жарт, але, стримавши сміх, подав Семенові сердитий знак...

Пригадавши витівку приятеля, Тарас посміхнувся. Сьогодні на пожежі він повсюди шукав цього жартуна, Семена Артемовського, але ніде не знайшов.

Прийшовши додому, здивований, що двері не замкнено, Шевченко засвітив олійну лампу, поклав на неї білий матовий ковпак і лиш тоді побачив, що на клейончатому дивані, зігнувшись, неспокійно спить Микола Дмитрович Старов. Пасмо волосся перетинало його відкритий лоб. На губах застигла скорботна усмішка.

Біля Миколи, на рипучому стільці, поверх зім'ятого естампа, примостилась мавпочка. Коли спалахнуло світло, звірятко на мить підвело сонну мордочку з блискучими жовтими бакенбардами, блимнуло круглими старечими очицями і заснуло знов.

— От тобі й джунглі! Де ж це філософ роздобув таке диво? — буркнув Тарас. Обережно погладив пальцем пухнасту оливково-жовту спинку, ще мокру від дощу, і, причинивши вікно, подався з лампою на антресолі, до відпочивальні. Зарипіли сходи. За хвилину повернувся назад із картатим пледом і став укривати сонного словесника.

— Тарасеньку? — раптом підвівся той, розтягаючи в посмішці великий рот.— Ти?

Ранок після сінного пожару в Ковші був похмурий.

Пантелеймон Куліш сидів на покуті в столичній господі свого земляка, Григорія Митрофановича Борлаківського, попивав після снідання слив'янку й сердито поскубував себе за вус.

Він був того ранку в лихому настрої. Рука його, суха й вузька, раз по раз поправляла галстук. Очі, мигдалюваті, блискучі, були томно примружені. Він майже й не дивився на свою співбесідницю, яка сиділа біля нього на каналі з якимось рукоділлям.

Це була господиня дому, Ганна Гаврилівна, досить літня вже, але ще вродлива й величава дама.

Про її крутий характер у Пітері між земляків ходили анекдоти. Розповідали, наприклад, про ляпас, якого затопила вона домашньому вчителеві Петренкові, підстаркуватому студентові, коли той при дітях, між іншим, спом'янув добрим словом гетьмана Богдана Хмельницького,— а рука в Ганни Гаврилівни була замашна й нівроку собі важенька: кожен палець її коштував чи не тисячу карбованців,— стільки носила вона старовинної роботи перснів та каблучок.

Пантелеймон Олександрович, звісно, чував про пані Ганну ще й не такі плітки, але це нітрохи не затьмарювало давньої приязні. А історія з покаранням за похвалу Богданові Хмельницькому йому навіть подобалась. У такій нещадній принциповості Куліш вбачав гідні риси національного характеру шляхетної української жінки. Та й ставлення до Богдана, до його ролі в історії, як і ставлення до живих людей, мінялося в розважливого Куліша багато разів залежно від обставин...

День видався похмурий і млявий, петербурзький осінній день. Розмова точилася мляво, але кожне слово набувало прихованого змісту, недоступного розумінню третього співбесідника, що мовчки сидів кінець столу. Це був господар, невеличкий і плохенький чоловічок, з жовтим і зморщеним, як волосський горіх, обличчям, з величезними чорними вусами.

Куліш, не порушуючи байдужого виразу на завжди нерухомому, блідому, томному обличчі, розповідав про закордонну подорож, після якої він тільки-но прибув до північної столиці.

Їздив Куліш по чужих краях, виручивши гроші за перше видання творів та листування Гоголя, над яким чималотакі попрацював: довелося по всьому світу збирати листи й рукописи, треба було власноруч переписати всі тексти й правити коректи. Працював багато. Ночами сидів над новим романом. Жив серед книг, у стосах паперів: на вікнах, на стільцях і полицях, на шафі та конторці — всюди лежали брошури і томи, вогкуваті друкарські гранки, рукописи та листи. Цілий день біля дверей не вгавав дзвінок. Одіславши дружину на село, порозганявши з дорученнями лакеїв та покоївок, Куліш сам зустрічав на порозі всіх, хто приходив: літераторів, листонош, книгарів, неогоціантів. Дні марнував у загарливій метушні, в суперечках з цензурою, в комерційних справах і турботах. До всякого діла Куліш брався так запально, що, не знаючи ні сну, ні спокою, худнув, марнів. Правда, від багатьох турбот він трохи спочив у далекій мандрівці.

У вітальні Борлаківських мова йшла про заморські звичаї, і Куліш гудив усе, що довелось побачити за кордоном. Господиня заперечувала. П'яненький господар іноді докидав до розмови й своє значуще слово, але на нього, як і завжди, уваги не звертали, хоч, правда, «для годиться», Куліш удавав, що розмовляє не з хазяйкою, а саме з ним. Такий уже був предківський звичай — шанувати голову

куреня, а для Куліша, треба сказати, старовинні звичаї являли предмет не тільки наукової роботи, а й захоплення та навіть преклоніння.

— Словом сказати, Грицьку Митрофановичу, самі бачите, не припала мені тая Європа до серця аж ніяк... Так, так! От вам моє козацьке слово!

Говорив Панько Олелькович химерно, ледве помітно гаркавив, з інтонаціями напрочуд одноманітними. Здавалось, людина не говорить, а читає:

— Кепські кр-раї!

— Але ж друкарську машину ви купили там? Німецьку?

— Я говорю про інше,— заперечив Куліш.— Темні суть моральні згляди іноземця! Інше діло — всякі там дрібниці, побит... Ну, приїхали ото ми з моєю Шурочкою в Берлін. Спинились...

Тонкі губи Куліша розтулялися в білозубій посмішці. Помовчавши, він провадив далі:

— А стало нам з дороги холодно, пані Ганно, звеліли ми розпалити. Ну!.. Приніс хлопець дрова в корзині, миттю підпалив і дверцята закрив. Згоріло все дотла, і груба розігрілась, як жар. А груба кахляна. Він уже, Грицьку Митрофановичу, і не входив більше, бо кагла закривається, як кран. Коли хоч, поверни, а не хочеш — йому й байдуже! Він зробив своє діло без поту... А я ж терпіть не можу, коли біля мене хтось потіє над чорною роботою... Я хоч і поважаю, звісно, всяку працю: для мене ратай, гречкосій, до певної міри,— символ нашої Малоросії...

— Не люблю я цього слова! — строго зауважила Ганна Гаврилівна, відводячи погляд від чіткого профілю Куліша.— Не люблю!

13

Куліш хотів був щось відповісти, але прочинилися двері, й до кімнати ввійшла з тацею невисока, кремезна, але досить струнка дівчина з напрочуд милим лицем, рясно цяткованим веснянками.

Це привабливе ластовиння аж наче оживляло її вид,— без нього дівчина виглядала б, либонь, чи не занадто гарною, а це зовсім не личило в її скромному становищі покоївки, двірської дівки.

«Суца Геба»,— сказав колись про неї Шевченко, побачивши дівчину вперше. Це порівняння з богинею юності, яка подавала богам цілющий нектар, щоб не знали вони

ні хвороб, ні старості, вихопилось у поета несподівано, але під докірливим поглядом пані Борлаківської поет знітився і замовк. Зніжковів, не відаючи чому. Він подумав: «Сам славетний Канова розбив би на друзки свою сахарну Псіхею, коли б уздрів це божество».

Тарас Григорович побачив її вперше в передпокої. Це було пізно ввечері. Дівчина зустріла несподіваних гостей з великою свічкою в руці, сонна, видимо, тільки-но розбужена Паньковим грюканням у двері, в буденній одежі покоївки, з напіврозплетеною косою. Вона була така принадна й виглядала так по-домашньому просто, що в першу мить Шевченко завмер, онімів. Сидячи в залі, він увесь час поглядав на двері, а коли нарешті, пораючись по хазяйству, вона таки ввійшла — в вінку, в барвистім народнім строї,— Тарас легко підвівся назустріч. Це вийшло так поривчасто, що Марина, позирнувши на нього, раптом зніжковіла.

— Подаруйте мені квіточку, голубко! — і Тарас простяг до неї руку, і цей рух був такий збентежений, і голос його забринів і проникливо, і пустотливо, і весь він раптом засяяв, аж ніби спалахнув гарячим внутрішнім світлом, і став несподівано такий молодий і гарний, що дівчина мимоволі захопилась його поривом, простягла йому руку, але потім, зніжковівши ще дужче, затулила зашаріле обличчя рукавом. Куліш багатозначно підштовхнув його, але Тараса спинити вже змоги не було. Коли він хутким рухом вихопив у неї вишивану хустину і дівчина в збентеженні аж відсахнулась, Ганна Гаврилівна схопила раптом якусь склянку й брязнула об підлогу.

— Позбирай скло та винеси,— наказала вона Марині.

Дівчина, нагнувшись, ненароком зачепила якийсь разок на грудях, розірвала його, і дрібні коралі сипонули на підлогу, мов скам'янілі криваві сльози.

Тарасові стало сумно.

— Іди геть! — сказала пані.

Дівчина вийшла.

— Приємно було познайомитися з вашою дочкою,— з гіркою іронією вклонився Тарас, тримаючи в руці її хустину.

— Це покоївка, батьку!

— Бачу! — і засміявся.— А воно й справді, пані моя люба: отака, я сказав би, цілком земна краса буває тільки в мужиків... Богиня, що зійшла на грішну землю. Суца Геба! — і в цих словах іронії вже не було, і голос його тремтів.

Після того випадку Пантелеймон Куліш не бачив її, і те пер, коли покоївка ввійшла, він, вражений її виглядом, замовк. Дівчина, після недавньої хвороби, немовби стала ще красніша, розцвіла, чудом витримавши страшне змагання з незвичним кліматом.

Куліш, захоплений, навіть скочив, стримуючи раптове бажання торкнутись до намиста на високих грудях.

Марина гречно вклонилась:

— Чи не зволите філіжанку кави, пане? — і простягла тацю із кавником та всякими хуторянськими лагоминами: пундиками, марципанами, орішками.

— А-а... Сотниківна? Давай, давай!

Панько Олелькович інакше й не називав дівчину, натякаючи на деяку подібність її до героїні його романтичної ідилії «Орися» — прекрасної сотниківни, своєрідної Навзікаї, зовнішність якої пан Панько описав так: «Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покійного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіра в діброві, і мак у городі».

Марині, навчивши її грамоти, вже кілька разів наказували перечитувати оту саму «Орисю», і чудернацький «мак у городі» дратував її...

— Прошу пана,— сказала Марина і вклонилась ще раз. Так її вчила Ганна Гаврилівна.

Куліш не без приємності поглядав на стан Марини, затягнений оксамитовою керсеткою. Шовкова плахта розходилась ріжками спереду, відкриваючи низ чепурної мережаной запаски, що спадала над червоні чобітки. Добра дівка! Тільки руки — вузькі, але досить великі, порепані — зраджували, як говорив Куліш, її плебейське походження.

Разків із двадцять доброго намиста обтяжували короткувату, але гнучку шию. Стрічки ховали важку косу. Барвінковий вінок вінчав голівку. Все це було для дівчини ніби формою, яку вдягалося спеціально для прийому гостей.

Убрання гарненької покоївки мало пасувати до обстановки парадних кімнат у домі Борлаківських. Там повсюди — над різьбленими наличниками вікон та дверей, над старовинного письма образами — звисали вишивані рушники. На миснику й на поставцях уздовж кленової панелі вигравали мальованими боками квітчасті глеки, жбани та

сулії, запорозькі золоті келихи, старовинна зброя, козацькі клейноди й стяги, стародрукарські книги, кобзи і, на почесному місці, Шевченків «Кобзар», оправлений у золотий оксамит. У вітальні височіла здоровенна піч, складена з блискучих зеленкуватих кахлів, з карнизами, колонками та гербами роду Таволг і роду Борлаківських, предків Ганни Гаврилівни та її чоловіка.

Побачивши таку пишну колекцію, Тарас Григорович сказав:

— Жити в цьому музеї, здається мені, не дуже й затишно?

— Чому ж? — відмовила Ганна Гаврилівна.— Ми, батьку Тарасе, зберігаємо скарби свого народу. Дбаємо про те, що скаже про наші діла історія.

— Нічого не скаже, люба пані, анічогісінько!

Він бачив, як образили ці слова господиню, досадував сам на себе, на свою нетерпимість, але інакше відповісти не міг.

До цього дому, ніби в етнографічний музей, приходили цікаві з усього Пітера, а господиня пишалась потім, що в неї часом гостюють брати Жемчужникови з поетом Олексієм Костянтиновичем Толстим, Майков, професор Костомаров або й сам Іван Сергійович Тургенєв. Куліш приходив сюди, в хutorянський куток, спочити душею, зосередитись, набратися сил.

— Ну що, сотниківно? — спитав він, поставивши чашку на тацю.— Видужала? А тепер красуєшся? Як мак цвітеш? — і кинув на тацю якісь срібняки.

Дівчина почервоніла, наче й справді, по слову Куліша, маків цвіт заяснів на щоках,— почервоніла від сорому чи з досади, але мовчки вклонилася, опустивши віясті, косувато прорізані очі.

— Іди звідси,— сердито наказала пані.

Марина знову вклонилася і похапцем вийшла.

Куліш аж крякнув:

— Ну й дівка!

— Тарас задивляється на кралю...— поволі, з притиском процідила Борлаківська, коли дівчина причинила за собою двері.

Панько Олелькович стрепенувся, хотів був спитати щось, але за хвилину знов сидів, опустивши очі, байдужий, з непорушним лицем. Гарячий і нетерпеливий замолоду, він тепер добре вмів стримувати себе. Наче й не чув нічого, ніби й сам не зігхав, і провадив далі:

— Оце після Європи побував я і в себе на хуторі. Отам я й пізнав ціну тій європейській цивілізації. Я не бачив у Європі села, а город усюди пошлий! Треба б містам, панове, роздробитися на села, на мизи, на хутори, а з'їздитись тільки в контори, в засідання на короткий час, панове, не заживаючись у величезних скопищах многолюдства, не творячи дороговизни, не наживаючи байдужості до неімущих, не розриваючи добросусідських зв'язків із поселянами,— тоді тільки бідність як-небудь і врівномірилась би з багатством.

— Хто зна...— позіхнула Ганна Гаврилівна. Вони з Кулішем були в такій дружбі, що одвертість не завжди ображала. Хоч, правда, пані Борлаківська й пам'ятала слова Тараса Шевченка, сказані в неї ж у господі: «Не говори Кулішеві правди, якщо хочеш зберегти з ним сякі-такі стоунки».

Десь у кухні стиха бринькали струни бандури: один із лакеїв, з наказу пані, вчився грати. Ганна Гаврилівна, сердито прислухаючись до невпевнених акордів, обдумувала деталі обіду, замовленого кухареві.

Панько Олелькович міркував про щось своє. І раптом, ніби згадавши, між іншим, спитав-таки:

— А що ви пак говорили про Тараса?

14

Ганна Гаврилівна відповідати не квапилась.

Поклавши на картатий диван рукоділля, перепитала, ніби не дочекала:

— Що кажете?

— Та про Тараса ж!

— А-а... На мою дівку оком накидає.

— А ви?

— Та що ж я? — раптом визвірилась Борлаківська.— Що ж я? Він іще й не сватався, не заїкався навіть. Але ж і я не сліпа! То він їй кунштики для вишивання малює,— немов мені ж послугу робить,— то книги носить неподобні, то гляне і очей не зводить з її поганого ластовиння. Добре, хоч дівка дурна-дурнісінька, не тямить. Їй і в голову не збрєде, що такий поважний пан — ми ж бо тепер часом і карету по нього посилаємо! — отакий пан — стане насправжки лицятись до двірської дівки.

— Ха! Зальотник! Лицятись-то він майже і не лицяється, наopak круження,— зненацька густим і соковитим ба-

сом озвався Грицько Митрофанович. Дивно було, як із таких вузьких грудей виривається надзвичайної сили голос.— Круження, буцім круль який, а щоб купити кріпосну душу, як годиться статечному чоловікові, дівку собі купить, то в нього ж грошачця чортма!..

Для такого неговірного тихого чолов'яги це була напрочуд довга тирада, і Куліш, разом з хазяйкою, здивовано обернулися до нього:

— Що кажете?

— Чортма! А лізе й собі, маштак! Невтямки, що йому се діло з нами й не укукобить до пуття! — поміщик уживав дивних словечок, яких і не почуєш ніде.— Не укукобить! Цигарочку закушпелите?

Після басових перекотів у господі стало напрочуд тихо.

А голос у Грицька Митрофановича був і справді неабиякий. Хазяїн ставав помітний у власній господі тільки вечорами, коли неодмінні гості, перехиливши по кухлику, починали співати хором. Отут уже він був першим! В усіх інших випадках Борлаківський, скромний і малопомітний, «показував» себе хіба тільки перед лакеями та серед кріпаків у власному маєтку, десь там, на прекрасній Полтавщині.

Правда, він свого часу вчився в Академії художеств — разом з Тарасом Григоровичем, але не скінчив, і тепер кетбету свою прикладав іноді до історичних сюжетів, малюючи портрети гетьманів — Полуботка, Мазепи чи Виговського.

Жінка тримала пана поміщика в покорі й слухняності: він і після двадцяти літ подружнього життя був закоханий. Щочетверга, приміром, вона наказувала мужеві вдягатися в жупан і шаровари, в кучму, кирею чи кобеняк і посилала на прогулянку по Невському проспекту — на диво франтам столиці. Такі землячки-малороси в ті роки часом з'являлися на Невському, і Пантелеймон Олександрович вбачав у цьому навіть певну користь для так званої «справи української людності», тож і екзотичний костюм шили Борлаківському столичні кравці за малюнками пана Куліша, який, крім літературних та музичних талантів, мав ще й деякий хист до малювання. Сам Панько Олелькович тільки фотографувався в такому костюмі, у височенній кучмі, але, щоб не сталось чого, по вулицях столиці так не ходив⁸.

— То, кажете, в Тараса чортма грошей на викуп? — примруживши око, перепитав Куліш.— Але скоро світлий цар наш накаже відпускать людей і без викупу: Тарас, гляди, где не діждеться.

— Отож він і до Марини зазирає,— прогудів Грицько.
— Сваволить старий бурлака,— провадив далі Куліш.—
Самота мучить. Я вже й говорив, і в листах натякав,— на
прамота давньої дружби,— щоб покинув свою химерну мрію.
Про власне кубло. Про діточок. Минула вже його пора!
І я так думаю, Грицьку Митрофановичу, що поет такої ке-
бети не має права на власне щастя, на власний смак, бо
жизнь його вся — для громади. Ми з вами самою долею
покликані відповідати за напрям його поетичних творів,
за його неспокійну музу. Тільки заради неї ми й зносимо
його норов, хоч він і ненавидить нашу аристократичність!
Великий він, панове, поет, воістину найбільший у нас, на
всій Слов'янщині, потрійний поет — слова, пензля та спі-
ву,— але багато ще в ньому того вродженого мужичого...
цинізму навіть, і ми з вами мусимо ще вище піднести його
талант і славу, втручатися в його діла, вимагати від нього
жертв, примусити його дивитись інакше на світ божий! Го-
ре нам! Горі! Самий тільки недогарок Шевченкового та-
ланту повернувся до нас із тої Азіатчини, і на недогарок
накинулись люди, які тільки й уміють потурати хибам його,
які тільки й прагнуть знайти виправдання його гайдамаць-
ким схильностям. Хоч і вчащає він, пані, до вашого куреня,
та ще не переважили ми шкідливого духу... А треба пере-
важить, пані моя, люба моя, треба! Ми маємо дорогий ді-
амант шліфувати, навіть подеколи підправлять писання Та-
расові. Все це — для справи нашої Малоросії, для збиран-
ня довкола нас тих благородних діячів, хто щиро цікавиться
долею української людності. Історія не забуде нам цього
повік! Я ладен писати про це, співати, кричати... Кричати
на всенький світ!

Панько холодно натискав на окремі слова. І знов здава-
лося, що він не говорить, а читає старі свої, тонко писані
листи, які він подовгу обмірковував і перебілював по кіль-
ка разів.

Тарас ставав перепонуою в його намірах. А перепони збу-
джували Куліша до нових і нових починань, і все закипало
під його холодною рукою, хоч він і сам часто не знав, чого
хоче та чого прагне.

— Новий, бач, государ йому не до вподоби. А царем у нас
тепер незадоволені хіба тільки звиклі до старих форм прав-
ління придворні чини, бо їм усе здається, ніби мало зали-
шилося в палаці колишньої величі. А ніколи ще ні один го-
судар не будив у суспільстві таких надій. Так, так! Але
нічого з Тарасом не вдієш!

Ганна Гаврилівна такі теоретичні, сказати б, розмови полюбляла, бо частенько й сама міркувала про свою «роль» в історії українського поступу, але сьогодні пані Борлаківська була, як говорилося в їх колі, «не в гумбрі».

— Ви краще б,— грубо обізвалась вона,— пораяли б, як одвернути його від Марини.

— Подумаєм,— відповів Пантелеймон Олександрович.— Подумаєм, пані моя гожа, сонце моє, подумаєм. Діло серйозне, аж-аж!

І Куліш побіжним рухом поправив галстук, заплющив очі і знову сидів нерухомо.

15

— Дружба з ним — полин мого життя.— Куліш часом говорив пишно, як східний поет.

— Але ж стара дружба не згасає?

— Згасає, пані Ганно... Тарас її гасить!

...Друг неспитаний, каже приказка, що горіх нерозколений. Бозна — чи й не порожній, чи не сточений... Відносили Куліша з Тарасом Шевченком не раз уже зазнавали нищівних ударів, але подоба дружби, тинь її ще витала над ними. Обидва приятелі дожидали чогось кращого, змін; може, появи щирості, теплоти... Але дружба, вона, кажуть, як скло: розламаєш — не стулиш.

Куліш обвинувачував Тараса в байдужості та невдячності, хоч сам належав до тих давніх друзів, про яких згадував поет, опинившись в засланні:

«Було,— писав він,— на собаку кинь, а влучиш друга, а як прийшлося до скрути, то святий їх знає, де вони й поділись! Чи не вимерли, крий боже! Ні, здравствують, тільки одцурались свого безталанного друга».

Коли Куліша заарештували разом з Тарасом, Костомаровим та іншими, він одбував своє недовге заслання в... Тулі. Щоб не зашкодити ще своєму відносному добробутові, про Шевченка й не згадував⁹. Із Тулі Куліш поспішив до Петербурга, влаштувався до якоїсь канцелярії — без плати, аби тільки діставати чини. Правда, кар'єра не ладилась, і скрута примусила його писати повісті для «Современника». Він, Куліш, писав по-російському! Нужда! Але через грошові розрахунки незабаром він посварився з редакторами, з Некрасовим і паплюжив їх, де тільки міг.

Так і не згадав Куліш про друга Тараса, поки той був засланим солдатом. Лише після того, як помер Микола Пер-

ший, по тому як уряд, послаблений поразкою в Кримській війні та наляканий селянськими бунтами, мусив був пристати на деякі тимчасові полегшення, по тому як звільнили з солдатчини й самого поета, Панько Омелькович, людина складних і точних розрахунків, збагнув, що дивному мовчанню пора покласти край. Коли Шевченко, повертаючися з Азії, змушений був надовго затриматися у Нижньому, поки поліція не пускала його до Пітера, Пантелеймон від Тарасового запрошення приїхати в Нижній відмовився, але відтоді надокучав поетові своїми напучуваннями.

«Коли в тебе є гарні вірші, то пришли перше мені, щоб пішло воно з моєї руки»,— писав він Тарасові, боячись, щоб той не надрукував чогось без його перегляду та підправлянь... Писав ще Тарасові, щоб не гнівив нового царя:

«Твої «Неофіти», Тарасе, гарна штука, да не для друку... Не годиться нагадувати синові про батька, ждучи од сина якого би не було добра. Він же в нас тепер первий чоловік: якби не він, то й дихнуть нам не дали б. А воля кріпаків — то ж його діло. Найближчі тепер до нього люди по душі — ми, писателі, а не пузатії чини. Він любить нас, він йме нам віри, і віра не посрамить його».

Не давали спокою Кулішеві й повісті Шевченка, які той написав по-російському, — «по-московському», ще в засланні, крадькома.

«Не хапайся, братику, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не добудеш. Адже ж і Данте, і Петрарка думали, що прославляться латинськими своїми книгами. Отак тебе морочить ся москальщина! Цур їй!.. Лучче нічого не роби, так сиди та читай!»

В наступному листі видавець і редактор, пан Пантелеймон Куліш, уже погоджувався-таки друкувати небезпечних «Неофітів», знаючи, що цензура їх однаково не пропустить:

«Перешлемо й тобі екземпляр, щоб ти бачив, що воно таке — добра редакція! Так і всяке твоє писання треба процідить на решето, щоб не осталося шкаралуці абощо... Сього ж більше тобі ніхто не зробить, хоть до ста баб іди... Друкувати ж ніде не квапся, опріч мене, бо в мене й оксії всі зроблені, і наборщики привичні, і коректор — земляк...

...Про московські ж повісті скажу, що зневажаєш ти себе їми перед світом, да й більш нічого... Якби в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом да спалив... Так-то, брате, до всякого діла особая кебета й особая наука. Що за добро було б, якби нас господь докупи звів да якби ми пожили

по-сусідськи хоч один рік... Порозумнішали б... Що ж, коли йдемо різно».

Це була суцзя правда: шляхи їх розбіглись! Не зійшлись вони й тепер, коли обидва — і Пантелеймон, і Тарас — жили в одному місті, майже поряд.

— Гай-гай, пані Ганно,— жалівся Куліш.— Я самого себе полишаю в тіні, занашаю талант, я сам перестав віршувати, розносячи славу великого поета. А що я маю за те? Яку подяку? Тільки й того, що Тарас, пані Ганно, між нами кажучи... стає небезпечний. Небезпечний, Ганно Гаврилівно!

16

Грицька Митрофановича в кімнаті не стало, він зник так тихо й спритно, що ні гість, ні хазяйка не помітили.

Тепер можна було говорити ще одвертіше.

— Діється, голубко моя, щось негарзд. Тарас унадився до «Современника», а вчора от прилучився до тої оглашеної кампанії, яку зняли Чернишевський та іже з ним проти отого паршивого журнальчика, проти «Иллюстрации»...

— Не чула.

— В «Русском вестнике» має з'явитися протест. Ну, а тепер, коли пристав до цього діла й Тарас,— от вам козацьке слово! — доведеться, з тактичних міркувань, лізти й мені. Але, я думаю, чи тут не стане в пригоді нам ваша Марина?

— Тобто як?

— Дівка допоможе прибрать його до рук.

— Але ж я не хочу її віддавати!

— І не треба. Держіть у себе. Хай він тільки частіше ходить до вашого, пані, куреня, хай милується вашою кралею, хай у нього душа болить за власним кубелечком. А щоб не вийшло чого, Марину од нього одвернем!.. Можна їй сказати, що він і не пара кріпосній, і сибіряка — з тюрми виїшов, і п'яниця гіркий... Та хіба мало що можна сказати!

— Про друга б то?

— Для його ж добра.

Пантелеймон Олександрович замовк. Якесь іще невиразна думка аж ніби штовхнула його. Він підвівся й спитав:

— А як Тарас, до речі, тепер щодо чарки? Га?

— Та майже ніяк. Дівка ж, Маришка, сама його напідпитку не бачила. Не повірять.

— Хай побачить! Частуйте. Напуйте.

Ганна Гаврилівна розширеними зіницями дивилась на бліде обличчя Куліша, що вкривалось червоними плямами.

— Нічого не розумію! — сказала вона. — Не розумію, про що ви... А щодо Тараса — дивна річ: ума не доберу! Що за чоловік? З колишнім хлопом, з відставним солдатом, ми ведемося як рівня, не гребуємо, вірші його читаємо, приймаємо в кращих дворянських домах. Здається, приходить до мене в господу чемний і цікавий чоловік, гречний кавалер, усе гаразд. Попросиш його почитати, як воно там «реве та стогне», а він починає: «Я різав все, що паном звалось...» Припустімо, немає тут нічого такого, крім поетичного перебільшення, але де ж чемність? Аж тремтить од злості! Послухали б ви, Пантелеймоне, як минулої суботи...

Панько став прощатися з хазяйкою, поцілував їй ручку й рушив до виходу.

В передпокої було порожньо.

З-за стіни, з сусідньої комірчини, чути було рівний Маринин голос. Дівчина монотонно, як читають молитви, очевидно, без ніякого інтересу, чи не вдесьте вже, з наказу господині, вичитувала з набридлих сторінок:

— «Приснився раз... приснився раз Орисі предивний сон. Здалось, прийшла до неї з того світу... з того світу покійна паніматка... стала над нею в головах да й каже: «Дитино моя, Орисю! Недовго вже тобі дівувать...»

Куліш, похиливши голову, слухав. Дивився в дзеркало. Поправляв на фраку прим'ятий борт. Приємно було чути з уст гожої дівчини свій улюблений витвір, що здавався йому таким далеким та прекрасним за серпанком переживань останніх років.

Заслухавшись, не помітив, як у передпокої з'явилась Ганна Гаврилівна, поспіхом, уже без криноліна, в якомусь домашньому капотику, що їй, до речі, дуже личив.

Побачивши Куліша, пані скрикнула, а Панько зніяковівши, що його спіймано на підслухуванні, вдав, ніби шукає в кутку свої калоші.

— Оце ви й досі тут? — спитала Борлаківська, задкуючи до дверей комірчини, за якими чути було голос Марини. — Самі вдягаєтесь? — і раптом зарепетувала: — Марішко! Не чуєш? Пальто подай! — і вскочила до комірчини. Там пані закричала ще дужче, приглушуючи тупий звук ляпасів.

Панько Олелькович ніяково тупцював у передпокої, не зважуючись вийти. Коли Ганна, сяк-так накинувши кринолін, повернулась до передпокою, Куліш, нахилившись до

самого її вушка, сказав, від хвилювання ще дужче гаркавлячи:

— Гляди! Щоб Тарас ані-ні про що-небудь таке. А то й ноги його тут не буде... Та й навіщо, Ганнусю, так строго? Навіщо?

А з сусідньої комірчини чути було сльози й злість у тремтячому голосі дівчини:

— «Приснився раз Орісі... приснився раз Орісі предивний сон...»

17

Високе склепіння коридорів Академії губилося в блакитній сутіні, хоч надворі був уже ясний осінній ранок.

Плити підлоги дзвеніли від легкої ходи чотирнадцятилітньої дівчини.

Катенька, хоч і не перший рік жила вона у величезному й похмурому домі Академії, і досі боялась цих лунких коридорів — намагалася ступати легше та швидше.

Дівчинка йшла до обідні сама. Графиня поїхала до Гостиного двору. Батько з сестрою Оленькою давно вже були в домовій академічній церкві.

Руки, погано витерті після вмивання, легкі росинки на бровах та білявих кучериках, трохи припухлі рожеві повіки... Так, так! Катенька проспала, недавно прокинулась і ще не зовсім прийшла до тями.

Проходячи повз височенні напівокруглі вікна, дівчинка проти світла мружила голубі очі й зовсім заплющилась, відчинивши важкі двері церкви.

Солодкий запах ладану вдарив у ніс. Тхнуло свічним нагаром, воском, фарбою від недавно помальованих стін. Перед вітварем кадив отець Ілля Денисов, «косматий жрець», як називав його Тарас. Хор уже кінчав «Херувимську».

Дівчинка пройшла до вікна й стала у відсвіті горішніх кольорових шибок, які забарвлювали хмари кадильного диму.

В кутку, біля вікна, стояв старий Соколов, помічник поліцейстера при Академії. Поглядаючи по церкві, Соколов хрестився, підтягав півчим, знімав нагар на свічках.

Обідня кінчалась. Коли б не відправа, чимало присутніх підійшли б до дівчинки — привітатися, побажати доброго ранку, поспитать про успіхи в музиці та науках. Катя була улюбленицею Академії.

Позаду всіх, під стіною, на постійному місці стояв її батько, граф Толстой.

Сивувате волосся спадало на опуклий лоб, на кошлаті брови. З першого погляду ніхто не сказав би, що цьому стрункому й ставному чоловікові перейшло вже за сімдесят п'яту осінь. Колись граф Федір водив знайомство з Олександром Пушкіним, молодшим за нього літ на п'ятнадцять, з Орестом Кіпренським, Криловим, Рилєєвим, Карамзіним і Жуковським — і пережив їх усіх.

Толстой почав «служити мистецтву» ще в ті часи, коли російські аристократи вважали це за діло недостойне графського звання. Аристократ із блискучими зв'язками, людина, якій життя само дається до рук, усе відкидає і йде в малярі! До Академії! Це була ганьба для цілого дворянського стану. Всі двері тоді зачинились перед молодим художником.

Але Федір Толстой узявся до роботи. В двадцять п'ять років його вибрали на почесного члена Академії, і Федір Петрович скоро досяг високого становища й чинів. Він був «тайним советником» і кавалером різних орденів.

Кар'єра не зіпсувала його: все життя Толстой працював не покладаючи рук. Він умів дбати про знайомих і незнайомих, допомагав своїм учням і, на диво панству, пам'ятав навіть найдрібніших службовців Академії; зустрічаючись в коридорах, скидав шляпу перед яким-небудь сторожем, натурщиком чи грубником.

При дворі все це вважалось за дивацтво. Але в Академії, та й серед столичних музикантів, літераторів і вчених, графа любили й поважали. Насамперед — за скромність, яка навіть в академічній церкві, де він був першою людиною, ставила його в найдалший кут.

...Катя молилась за батька, за маму, за Олю-сестричку, коли ззаду шепнув хтось їй одне тільки знайоме слово:
— Серденько!

Тарас Григорович стояв поряд з Катєю, широко хрестився. Граф Федір Петрович, узявши його на поруки, радив йому, щоб усі бачили, вчашати в домову церкву святої Єкаторини. Ось вона, сподівана воля!

— Серденько, може, підем? — знову шепнув Шевченко.

Катя озирнулась на батька. Старий, примруживши добрі лукаві очі, дивився в інший бік. Правда, він ніколи не примушував дітей ходити до церкви, — це робилося з власної охоти, — та все-таки незручно було йти, поки він тут.

Але Тарас не вгавав:

— Ідіть додому, надягайте шубку, беріть альбом, карандаш...— і, не дожидajući, пішов до притвору.

Катенька, не втерпівши, озирнулась і тихо рушила за ним.

Старий Соколов підтюпцем подався до вітваря й зашепотів щось своєму найближчому начальникові, академічному поліцмейстерові, капітанові першого рангу Крутову, що завжди всю обідню вистоював нерухомо, як ставна свіча.

18

— Куди ж ми йдемо? — спитала дівчинка, наздогнавши поета в коридорі.

— Е-е-е... Куди? Та я тут, голубко моя, відкрив учора дерево, та ще й яке, картина! «У лукоморья дуб зелений, золотая цепь на дубе том...»

— Го-о-споди! Де ж воно, таке диво?

— Недалеко. На Середнім¹⁰ проспекті. Та ходімо ж... Мерщій!

Сьогодні мав бути, сказати б, черговий урок, що їх коли-не-коли Тарас Григорович давав Катеньці. Цікаву до всього дівчину приваблювали не тільки принади малювання, а й можливість поблукати з Тарасом по місту, хоч Катю тягло більше не в гранітні квартали, а в сад або ліс. Катя була мрійниця. І зразу ж уявила собі дерево, відкрите Тарасом.

Зайшовши додому, Катенька покинула Тараса в голубій вітальні, найвеселішій кімнаті графської квартири. Він присів на ясеневе крісло з трохи відкинutoю назад спинкою, оббите блідо-голубим штофом, і, міркуючи про щось, мацав опуклий орнамент, інкрустацію червоного дерева на полірованім ясені: це було переплетене гілля дуба і лавра. Меблі в квартирі роблено за малюнками самого графа.

На стелі тремтіли відблиски ріки. Ставши біля глибокої амбразури, Тарас Григорович дивився на Неву, на кораблі, що проходили мимо. Вітер гнав до моря сірі хвилі. Хисткий човник ішов від того берега. Хвиля заливала його, крутила, та він все-таки наближався до Академії, більшав, втрачаючи деяку поетичність, властиву на відстані навіть речам буденним.

— Я готова! Дядю Тарасе!

— Га? Уже? Гаразд, гаразд. А я оце трохи задумався.

— А чого це ви, дядю Тарасе, поки говорите, наче веселі, а замислитесь — зразу сумні?

— Така в мене вдача, серденько. Хорони, кажуть, думку в пазущі, а в люди не неси. А я не можу так... Ходімо, Катю.

З набережної друзи не звернули ні на Третю, ні на Четверту лінії, щоб добратись до Середнього проспекту, де росло знайдене Тарасом чудове дерево. Пішли по скованому гранітом берегу ріки ¹¹.

Проти дверей Академії, над самою водою, стояли два стародавні сфінкси ¹². Від каменю віяло холодом. Пахло водоростями.

Шевченко замислився, а рука його доти лежала на тілі сфінкса, поки не замліла з холоду. Він потер її й сунув у кишеню.

Стояли мовчки. Потім рушили берегом до Стрілки, щоб пройти до Середнього кругом, повз Біржу й Тучкову набережну.

Внизу, біля пристані, під сфінксами, поскрипувала погойдувана поривами вітру, прип'ята до берега барка. Невелика щогла її хиталась, киваючи обірваною снастю, мов величезний чорний батіг.

19

Тарас Григорович і любив, і ненавидів Пітер, місто, що в ньому виріс, що про нього стільки мріяв у далекій пустині: виїздити звідси йому тепер не дозволяли під загрозою ще гіршої кари.

Поет ненавидів і... миловався! По той бік Неви, на високій скелі летів до ріки Мідний вершник. Десь на іншому острові колов небо забраний тепер для ремонту в риштування шпиль Петропавловки ¹³.

По Університетській набережній гарцювали молодчики-кавалеристи: десь, певно, в університеті, знов починались «непорядки». Туди-сюди снували змилені рисаки, мигтіли герби на каретах, гомоніла юрба. Всюди були роздті французькі криноліни під коротенькими шубками «дошес», шляпки, циліндри й чепці з розмайними по вітру стрічками. Красені поліцейські стояли на перехрестях.

І Катя, й Тарас, проходячи берегом, розглядали все, немов бачили вперше. Картина мінялася щодня, щогодини.

Надходила зима, навігація в Петербурзі кінчалась, і шкіпери поспішали впоратися, щоб рушити в тепліші ріки й моря.

Недалеко від мосту чорнів старий корабель. Темні щогли

його хутко вдягалися в брудні вітрила з білими свіжими латками. Ярус за ярусом виникали хисткі трикутники і трапеції, і от уже, прогримівши якорями, корабель пішов з попутним вітром. В юрбі на березі закричали, замахали вслід шляпами, хусточками.

Що далі відходило старе судно, то більшими й легшими здавались його паруси. Коли воно поминуло Академію, дівчинці навіть здалося, що корабель поволі злітає в повітря і мчить важким птахом, ледве торкаючись води.

Судна з барвистими іноземними стягами ще стояли понад берегом кількома рядами; на гранітній набережній височіли купи товарів; з контор чути було надсадні крики маклерів. На кормі італійської фелюги, покинутої тут на зимівлю, пристаркуватий матрос понуро виспівував «Санту Лючію», тужливо позираючи на перехожих, на берег острова.

Набережна, по якій простували поет і графівна, упиралася в Стрілку — величезне півколо, облямоване гранітом. Два маяки — високі ростральні колони — вінчали Стрілку. На гранітному цоколі височів перистиль¹⁴ біржової будівлі, за нею простягались пакгаузи й портові споруди. Оце місце круг Біржі петербуржці здавна облюбували для прогулянок¹⁵.

Всюди вже відчувалося млосне дихання осені, але сквер, розташований підковою поміж будинком Біржі та університетом, кишів людьми. Поміж ятками та рундуками снували матроси, вантажники, рибалки, портові злодії. Сюди стікались контрабандисти, лакеї, ремісники та майстри, цікаві франти з Невського проспекту, журналісти, що шукають сенсацій, колекціонери й любителі екзотики.

На краю скверу, попід сірою стіною, перед великими купами прядива вигравали ясні осінні плями: гори заморських динь, лимонів і чудернацьких груш; солома ворушилась од вітру. В діжках росли апельсинові дерева, обтяжені стиглими плодами.

Жовтаві тони панували довкола. Охра і кадмій! Урочисті липи й каштани по всьому скверу стояли, як прочани у відлогах, закутані на зиму в руді роґожі.

У сквері Тарас Григорович помітно пожвавішав, придивляючись до всього допитливим оком, в якому була й дитяча цікавість, і вдумливість великого художника. Він

придивлявся й прислухався до всього, що траплялось йому на путі.

Коло Біржі азартно сперечались маклери. Два комерсанти слухали третього, в'юнкого й спритного чоловічка, що тримав папери в неспокійних руках.

— Запевняю вас: надійні акції! Так, так, саме сьогодні, коли газети повідомляють про довгождане приєднання до Росії лівого берега ріки Амур! Розумієте, що це значить?

Тут же торгувались два негоціанти:

— Пшениця ваша стільки не коштує. Дорога! — казав один.

— Буде ще дорожча! — відповідав другий. — Адже рік неврожайний. Наші агенти бояться їздити купувати: мужики ж бунтують! По всіх губерніях. Навіть біля самого Петербурга, так...

— А в Малоросії? — несподівано втрутився в розмову Шевченко.

— Що в Малоросії? — здивовано обернувся ділок.

— Бунтують?

— Аякже!

— Спасибі за добру вість! — і Шевченко пішов далі сяючи.

— Чого радієте? — спитала Катенька, бачивши, як спалахнуло сумне обличчя Тараса. — Що вони вам сказали?

— Сказали, Катю, що люди... прості люди... простолюдини жити краще хочуть! — і, хильнувши на radoщах біля ятки добрий кухоль квасу, Шевченко спинився коло заморських тварин.

Під липами стояли в кілька ярусів ряди кліток. Настовбурчивши пір'я в осінній прохолоді, сиділи папуги всіх мастей. Тут же сумно тріскотів дрізд, насвистував польку вчений снігур. Біля кліток стояли понурі марабу́.

Сонний кухар купував на котлети молодого казуара, птаха завбільшки з ягня. Трохи далі пропонували якусь чудернацьку рибу, устриць, угрів, там же продавали заморські дивовижні раковини, колекції величезних метеликів; у заростях рідкісних рослин обурено крякав червоний гусак, озиваючись на свистки й шипіння пароплавів.

Біля повороту тріпотіли од вітру хисткі стіни легкого балагана. Можна було прочитати вивіску: «Здесь показывается удивительная палиорама, которая единственная!» Десь поблизу дзюркотіла шарманка, насвистуючи мотиви з «Аскольдової могили», славної російської опери, і гарібальдійський гімн, недавно завезений на північ. Ручку кру-

тив немолодий італієць в полинялій куртці, в гаруснім шарфі. На шарманці сиділа мавпа, одягнена в гусарський мундир і тірольську шляпу. До ніг шарманщика тулився зацюблій пудель, який під час вистав служив штукмейстерші за баского коня.

Тараса Григоровича завжди дивували оці люди, шарманщики; трудно було збагнути, яка страшна біда гнала сюди італійців з їх сонячної сторони. Вони приїздили щовесни на гострогрудих, брудних і духовитих кораблях, з прянощами та мессінськими апельсинами, і поневірялись тут, носячи взяту в земляка-хазяїна шарманку...

Довкола стояв гурт: шевський підмайстер з дратвою за вухом, лакей із чайником давно простиглого окропу, два обшарпані негри, що тримались по-дитячому за руки, червонолиці італійські матроси, якийсь кухарчук. Хлопчисько став спочити: він ніс на голові, в здоровенному козубі, м'ясо, биту птицю, качани капусти, артишоки, моркву, спаржу, устриці.

Поглянувши на італійця, Тарас пішов далі. Тільки буркнув з досадою:

— Знов не той. З мавпою!

Катя не зрозуміла.

— І цей, кажу, з мавпою, бодай йому...

— А що?

— Та хіба я вам не говорив? Днів зо три, як прибудилась до мене хтозна-чия мавпа.

— Ай-ай!

— Навіть не знаю, що робити. Звірятко треба нагодувати, а може, й викупать. А мені ж ніколи! І солдат мій, Прохор Михайлович, не хоче. От я й шукаю, чи не стріну де її хазяїна, шарманщика без мавпи.

— А то ж чи не Манька, мавпа Петра Карловича! — сплеснула руками Катя.

— Чия? Чия?

— Барона Клодта, скульптора.

— От так-так!..

— А Соколов, помічник поліцмейстера, її всюди шукає.

— Та от і сам він, глядіть, — обернувся Тарас. — Он там, поміж клітками. Бачите, роздивляється.

— Знаєте, що? — і Катя раптом рішуче схопила Тараса Григоровича за руку. — Ходім-но від нього далі!

Виходячи із скверу, Шевченко зняв сіру пухову шляпу й уклонився якомусь бідно зодягненому, проте величному в своїй старості перехожому.

— Хто це? — спитала дівчинка.

— Не знаю, серденько.

— Та ви ж привітались?

Тарас Григорович відповів не зразу, добираючи слова, доступні дівчині її складу та виховання:

— Та-а... бачите... мужик я. Простолоудин. А мужики — люди чемні, Катрусю. Отак іноді у великому місті, не в полі, ні,— стрінеш на вулиці простого дідуся, поважну паніматку, і рука мимоволі тягнеться до шапки. Ця звичка, здається мені, серденько, вкорінюється з дитинства, хоч мене й не виховував ніхто. Та ви знаєте, Катю, я навіть заздрю, що є у вас мама або тьотя, Катерина Іванівна,— вони завжди знайдуть привід сказати: роби, дитино моя, серце моє, щастя моє, отак, а не так...

Від Тучкового мосту повернули ліворуч, на Малий проспект.

— Ви знаєте, серце моє,— говорив Тарас,— я й матусі вашій заздрю, графині, богу милій. Має вона двох дочок, двох ясочок, а я, бурлака, тільки мрію, як я донечку колись, може, виховуватиму, невеличку. Може, вона буде... білявенька, з сірими очима і... може... з ластовинням на личку... «В неділю ляля в льолі білій...» Як би це вам перекласти по-руському? — і замовк, і раптом зніяковів.

На Середньому проспекті дерев було в ті часи немало. Тараса Григоровича зачарувала дуплава липа, безлиста вже, і він обходив дерево довкола, і ніяк не міг вибрати потрібну точку.

— От не бували ви на Україні, Катю! — зітхав він. Зажурившись, розповідав про незабутньої краси дерева, які стрічав і малював у себе вдома, або про вікову вербу десь над Дніпром, позолочену вечірнім промінням і відблисками залитих сонцем хвиль... А на хвилях легенька душоубка. І тиша. І все завмерло...— От де пожить би нам з вами, серденько!

Олівці шаруділи по шорсткому паперу альбомів. Катенька малювала з таким захопленням, ніби перед нею стояла та сама вікова верба з-над Дніпра.

— Не туліть стільки дрібниць,— казав Тарас Григорович.— Ви занадто ретельно виписуєте деталі, серденько...—

і, помовчавши, заговорив: — Я от пригадав... був колись у мене друг... царство йому небесне... жили ми разом — душа в душу.

— Василь Штернберг?

— Так. Я вам уже розповідав про нього... Так ось приїхав якось він з України й привіз малюнки. На клаптику пакувального паперу, серденько, проведено горизонтальну лінію. На передньому плані — вітряк. Пара волів біля воза... І все те — ще не малюнок, а тільки натяк, але яка, пригадую, була це розкіш. Очей не одведеш!

...То був уже не перший вихід на натуру. Цього літа вони часом вибирались за місто — на берег Фінської затоки чи куди-небудь у поле, на луг. Дядя Тарас забирався на схил рову і, поклавши голову на руки, дивився в далечінь.

Земля під сонцем парувала, і обрій здавався тремтячим і непевним. Тарас дивився. Це було не випадкове захоплення пейзажем. Годинами він міг спостерігати течію струмка, сидіти над якою-небудь ніркою, прислухатись до птиць і комах у принишклому лісі. Поет любив північні красвиди, повиті сизими серпанками марев, раював, забуваючи навіть, що він так далеко від рідного Дніпра.

Сестрички, Оля та Катя, помітивши його задуму, сиділи тихо, потім нишком збирали квіти, обсіпали його зіллям, вінком квітчали широку лисину Тараса. Квіти падали на плечі, до ніг. Тарас посміхався, обережно гладив дітей по голівках. Інколи хапав клаптик паперу, похапцем записував щось і ховав у кишеню. По всіх кишенях були такі пописані папірці.

Оленька, бігаючи за метеликами, забруднить, бувало, черевички, і дядя Тарас їх обтирає пучком трави чи папером, зашиває розірвану панчішку і бурчить, немов на власну дочку:

— Яке ж нечупарне! От уже не терплю таких!

У Оленьки по щоці стікала слізка, та дівча мерщій розмазувало її, обіймало Тараса, запевняючи, що більше не буде, якщо тільки на другий раз він знов їх візьме з собою...

...Олівці шаруділи по цупкому паперу. Контури дерева оживали.

Тарас Григорович, взявши Катин альбом, підправляв малюнок, відзначав помилки в освітленні. Тарас наполягав зовсім не на тім, про що іноді говорив своїй дочці граф Шевченко і Толстой, художники, виховані обидва на класичних зразках, по-різному бачили світ. Катя, намагаючись вірити обом, не могла дати собі ради. І, тільки

забуваючи наставляння вчителів, знаходила красу навіть у зламаній гілці, в тремтячому сухому листку, єдиному серед голих віт.

— Чудо, не дерево! — вигукувала Катенька, не помічаючи розв'язаних на капорі лент.

Захоплення заважало працювати.

22

— Чудо, не дерево!

— А знаєте, Катенько, чудес отаких, справжніх розлогих дерев, ну, звичайної липи, дуба, тополі, не бачив я в мертвій пустині, богом проклятій, не бачив скільки ж літ!.. Доля — чоловіком, як швець — шилом, куди ввіткне, туди й лізь... Я бував навіть у таких місцях, де ні кущика! Хоч би яка билиночка — нічого нема. Ні коника, ні пташиного щebetання. Навіть ящірка не блисне перед очима; навіть гори порядної не побачиш, просто бозна-що! Дивишся, дивишся, і така тебе нудьга вхопить...

Тарас замовк, витираючи картатою хусткою лоба.

— Затужив! Та все-таки й там знайшлась радість, на мертвому березі Каспію. З нудьгою не пройдеш світу, а я пройшов... Ще, Катю, серденько, в тисяча вісімсот п'ятдесятому році, коли мене поправили з Орської кріпості в Новопетровський форт, — а було це в октябрі місяці, — в Гур'єві-городку підняв я на вулиці свіжу вербову палицю, а коли добрався до форту, ввіткнув її в землю та й забув. А повесні, Катю, палиця моя проросла. Заходився я поливать, і незабаром стала вона красунею вербою, — навіть під олівцем самого Калама ¹⁶ міг би вийти з неї добрячий етюд...

Тарас Григорович знов підправив дещо в Катинім малюванні, передихнув трохи й провадив далі:

— Верба моя часом нагадувала мені легенду одну. Про покаяння розбійника легенду... В темному лісі, Катенько, спасався колись праведний пустельник, і в тому ж лісі кровожерний лютував розбишака. І от приходить він із своїм дубцем, залізом кованим, до пустельника та й просить у нього сповіді... «А то, — каже, — вб'ю!» Ну... робити нічого, кров — не водиця, смерть — не свій брат, — праведник, хоч прожив із лікоть, а лишилося — з ніготь, злякався праведник та й заходився, з божою поміччю, сповідати лиходія. Але гріхи його, серденько, були такі страшні, що схимник не міг зразу ж накласти епітимію ¹⁷ і попросив

у грішника строку три дні для міркування та молитви. Розбійник пішов у ліс і на четвертий день повернувся. «Ну, що,— каже — старче божий, придумав?» — «Придумав»,— відповів праведник і вивів його з лісу в поле, на високу гору, вбив у землю його ковану дубину і звелів грішникові носити ротом воду з глибокого ярка й поливати палицю... «Отоді,— каже,— відпустяться тобі гріхи твої, коли з цієї смертоносною зброєю виросте дерево і плід принесе...» Сказавши це, праведник пішов до своєї келії, а грішник узявся до роботи... Отак минуло багато літ, і схимник забув уже про свого духовного сина, забув! Ви, дитя моє, зверніть увагу на нижню гілку...

— А далі?

— Далі? Яке ж нетерпляче! Малюйте!.. Ну... одного разу вийшов старий з лісу на прогулянку, подався в поле і в роздумі підійшов до якоїсь гори... Ішов, ішов, і раптом чує пахощі, від груші ніби... Праведник спокусився й пішов шукати плодове дерево. Забрався на саму гору, і що ж він побачив? Грушеве дерево, обтяжене стиглими плодами! А під його вітами спочивав дід, з бородою мало не до землі, як у святого Онуфрія. Схимник пізнав свого духовного сина й смиренно підійшов по благословення, бо той уже був праведніший за нього самого... От! І моя верба теж виросла і не раз укривала мене від спеки, а відпущення гріхів моїх усе не було й не було. Бо той, Катю, був розбійник, а я, на моє лихо, сочинитель... От і все!

— А що з вашим деревом тепер?

— Там росте сад... Писав мені комендант форту, Усков Іраклій Олександрович, що дерево і весь мій сад ростуть.

Тарас одвів од альбома руку: по Четвертій лінії, просто по торцях дороги, нічого довкола не бачачи, йшов якийсь чудний чоловік, молодий, сутулий, з нерівною скуйовдженою бородою, з глибокими шрамами на обличчі. Голова його була похилена вниз — на ходу він читав якусь книгу.

— Миколо Олексійовичу! — гукнув Тарас Шевченко.

Не підводячи голови, чоловік з книгою поглянув на Тараса поверх окулярів, які стирчали боком, і соромливо посміхнувся:

— Тарасе Григоровичу, друже мій лисий! — І незграбно, однією рукою, обняв поета, не знаючи, куди подіти книгу.

— Чого це ви... отак... на ходу?

— Терпіння нема, поки дійду додому. Кюв'є читаю, Тарасе Григоровичу.

— Захоплюєтесь?

— Заперечую. Спростовую.

— Спростовуєте всіма прийнятї погляди?

— Спростовую. Адже Кюв'є в тваринному царствї не визнає переходових форм! — і раптом схаменувся: — Катенько, графинечко люба, здрастуйте!

Подавши руку, Катя засміялась. Це був один з її нових друзів, відомий мандрівник-натуралїст, Микола Олексїйович Сєверцов¹⁸, дослідник пустинь та оазисів Середньої Азії, що тїльки-но повернувся до столиці з таємничого Коканда, де він якийсь час пробув у полонї.

— А я саме збирався сьогодні до вас, Миколо Олексїйовичу, — сказав Тарас. — Я, бачте, читав колись одну вашу статтю в «Вестнике естественных наук», і менї хотїлось би...

— Статтю? Яку?

— Про мавпу-крихітку.

— От-от! І в цїй статтї я також спростовую Кюв'є! Спростовую! Оця мавпа-крихітка саме й уявляється менї переходовою формою поміж галагами та мадагаскарськими макаками, і я бачу в цьому потвердження думки про те, що тваринне царство — не ланцюг, а ніби дерево, корїнь якого — живї клітинки-інфузорії... гілки якого — різноманїтнї типи, зв'язанї переходовими формами! П е р е х о д о в и м и !¹⁹ — ви розумїєте, що це означає, Тарасе Григоровичу?

— Приблизно такими ж словами ви закінчуєте й свою статтю про мавпу-крихітку.

— Ви так уважно читали? — жвавішаючи, спитав Сєверцов.

— Читав... ще минулого року читав. А сьогодні згадав. І от чому: до мене, Миколо Олексїйовичу, днів два-три тому прибудилась мавпа, і я не знаю...

— Як до неї підступити? — закінчив Сєверцов і раптом зареготав — весело, з пустотливими хлоп'ячими інтонаціями. — Ходїмо поглянемо! А чим ви її годували? Га?

І вони звернули з проспекту до Академії. Шевченко радий був зустрічі з ним, з оцим дивакуватим ученим. Ішли мовчки. Сєверцов знову розгорнув був книгу, але схаменувся й засунув її під пахву.

Катя, помітивши це, засміялась. Вона й досї не могла звикнути до дивацтва Миколи Олексїйовича, хоч і зустрічала його досить часто в домі свого батька, де він був жаданим гостем.

Він був тоді жаданим гостем у всіх салонах столиці. Ореол героїчної слави осявав цю дивакувату людину.

Познайомившись, вони розговорились, і Тарас Григорович дізнався, що Северцов уперше побував у киргизьких степах півтора року тому, коли Шевченко ще скнів там, у Новопетровськiм форті. Северцов збирав там орнітологічні та ботанічні колекції, вивчав береги Аральського моря, добре знайомі Тарасові по експедиції лейтенанта флоту Бутакова, в якій солдат Шевченко брав участь років десять тому...

Все це було близьке Тарасові, і вони той вечір у Толстих пробули разом, сховавшись у затишній куточку дитячої кімнати.

...Перша подорож Северцова минула щасливо, а за другу, цього літа, він мало не наклав головою.

Одного разу, коли він подався в степ спостерігати відомих йому з книг орлів-бороданів, раптом наскочив загін кокандців і розігнав його супутників. Його самого зняли з коня, списом ударивши в груди. Розбили шаблею скулову кістку, майже до хребта розрубали шию, розкололи череп, посадили на коня, прив'язавши за ноги, й помчали за дві сотні верст у ті таємничі місця, куди досі не щастило добутись жодному вченому-дослідникові.

Спливаючи кров'ю, від болю непритомніючи, розбивши в бойовищі окуляри, він продовжував наукові спостереження. Птахів у перший день путі не бачив і тільки смерком помітив сову, але зосліпу не роздивився — яку саме. Його увагу привертало то жайворонки, то сірі кулички, а раз він бачив орла, коли той пролітав над ним. Учений дивився під копита коневі: суглинок повсюди був з рінню, але роздивитися, з яких вона складається порід, він на скаку не міг і жалкував: ця ринь, мовляв, могла б натякнути на геогностичну будову Каратау...

Він умирав од ран, тяжко хворів, поки його визволяли з неволі, але, повернувшись до своїх, знову подався в путь: на Сирдар'ю, в Голодний степ, до східних берегів Аральського моря...

...Вони тоді досхочу наговорилися з Шевченком — спочатку в Толстих, а потім і в скромній келії художника... Тарас два літа пробув на Аральському морі, в науковій експедиції, і ті небезпеки, які довелось йому там пройти, і всі радощі дослідника природи при щасливих знахідках та

відкриттях,— це давало їм змогу все розуміти з півслова. Тарас розповідав про тендітних зайчиків з довгими задніми ногами, схожих на новголландських кенгуру, про зустріч з диким кабаном, про полювання на тигра, джувльбарса, що зарівав тоді коня та чотирьох корів рибальської ватаги, показував Северцову малюнок цього тигра, жирного велетня в жовтогарячій смугастій шкурі. Розповідав про морські бурі, про пожежі в степу, про збирання ботаничних та геологічних колекцій, про те, як він учився там читати книгу природи, часом задумуючись над розвитком в ній внутрішніх суперечностей, над взаємною обумовленістю тих явищ природи, які йому довелося спостерігати, бачачи світ, радіючи тим неусвідомленим законам, яких він не міг би ні назвати, ні визначити, задумуючись над тим, як би цю природу вдосконалити, зробити так, щоб пустиня, наприклад, перестала бути пустинею, землею безплідною й пустою... Вони вдвох розглядали малюнки Тараса, зроблені, незважаючи на царську заборону, в тій експедиції.

— Я, Миколо Олексійовичу, часом забував і про живописність: мені хотілося, щоб у цих малюнках поезією стало... моє знання та розуміння природи. Чи не здаються вони вам сухуватими... або скупими? Ні?

— Ні,— щиро відповів йому Северцов.— Ні! Знання природи не мікстура, яку треба підсолоджувати! — І він придивлявся до Тарасових робіт, дивувався з наукової точності його пензля та олівця, з його всепроникливого ока, що знаходило саме ті деталі, які потрібні зоологові, ботанікові, геологові, метеорологові, географові, гідрографові чи археологові... Він любив природу, Тарас, вивчав її, розумів її, дивився на неї схвильованим оком справжнього вченого.

— Всіма оцими от малюнками, Тарасе Григоровичу, ви разом зі мною заперечуєте гіпотези того ж таки Кюв'є, суперечите йому з усією вашою пристрасстю, з любов'ю, з ненавистю, з восторгом.

— А ботаніці та зоології саме й потрібен восторг, бо інакше вони будуть тільки трупом! — відповів Северцову Тарас, і цей восторг у його ставленні до природи, до науки про неї зразу відчув розумний і чуйний Микола Олексійович: в оповіданнях Тараса Шевченка про його похід на вершину Каратау, де Северцов побував уже після нього, про дикі коноплі, які вони знайшли в степу, про те, як у шторм, опинившись на краю загибелі, учасники морської експе-

диці не облишали своїх вимірювань та описів. Северцов і слухав Тараса, і сам щось розповідав йому, вставляючи зрозумілі Тарасові киргизькі чи кайсацькі слівця, і просив його прочитати що-небудь, складене в тій самій Аральській експедиції, коли хоч на короткий час там забували наглядати за ним.

В той перший вечір Шевченко прочитав:

Добро, у кого є господа,
А в тій господі є сестра
Чи мати добрая. Добра,
Добра такого таки зроду
У мене, правда, не було,
А так собі якось жилось.

.
Ми довго в морі пропадали,
Прийшли в Д а р ' ю, на якор стали;
З В а т а г и письма принесли,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою лягли
Та щось таке розмовляли.
Я думав, де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі.
— А в тебе єсть? — Жона і діти,
І дом, і мати, і сестра!
А письма нема...

Миколі Олексійовичу стало сумно тоді після цих рядків; і він розповів Тарасові Григоровичу, як він мав намір, коли вирветься з полону, більше не рушати в експедиції по диких краях та й бути біля своїх батьків, поки вони ще живі...

— А ось тепер... не минуло й півроку... а я вже знову мрію про мандри... туди ж таки... в ту саму пустиню. А ви як? Не сумуете за тими краями, Тарасе Григоровичу?

Шевченко не відповів, посміхнувся гірко, зітхнув, помовчав. Потім сказав:

— Коли я повертався з заслання, на поштової станції у Владимири зустрів я... кого б ви думали? Олексія Івановича, мого командира в Аральській експедиції...

— Бутакова?

— Ми з тих пір не бачились. І як ви думаєте, Миколо Олексійовичу, куди він їхав? Знов до Оренбурга! З дружиною! А звідти — знов-таки на береги Сирдар'ї, — жити без них не може.

— От бачите!

— Розцілувалися ми з ним, а коли прощались, страшно мені стало: мені на саму тільки згадку про ту пустиню серце холоде, а він... а він, здається, ладен там оселитись навіки. «Полюбился сатана лучше ясна сокола!»

— Ну, от бачите...— непевно повторив, дивлячись поверх окулярів, Микола Олексійович.

— Але ви зрозумійте, мій друже... Я ж там був у неволі!

24

Вони наближались до Академії, і Северцов продовжував викладати Тарасові і Катеньці свої заперечення проти теорії славнозвісного французького натураліста Жоржа Кюв'є, і глибокі шрами на обличчі Миколи Олексійовича від хвилювання набрякли й почервоніли.

— Я вивчаю переходові форми,— говорив він, заникуючись, роздумуючи, з довгими паузами, немов забуваючи про слухачів.— Я шукаю живого зв'язку поміж різними групами тварин... і я доведу, доведу, я знайду в усій оцій різноманітності струнку і строгу єдність... мені потрібні тільки факти, факти, факти, безліч фактів, Тарасе Григоровичу, і я їх шукатиму, ці факти, в пісках і в горах Середньої Азії, і я їх знайду! І я знаю: за все це мене будуть лише люто лаяти, бо йду, як бачите, проти всього вченого світу!

Коли вони були вже коло самої Академії, Катя вказала рукою на Портик. Звідти поспішав захеканий і, як завжди, збуджений чимось Микола Дмитрович Старов.

— От ви де! — гукав він ще здалеку.— Я так і думав!

— Здрастуйте,— простяг йому руку Северцов.

— Новин, новин, Тарасеньку!

— Кажіть. Послухаємо.

— З чого ж починать? Ага! — і Старов почав викладати все, що в нього набралось за день.

Була тут і новина найстрашніша: холера підійшла вже й до Петербурга! — і найцікавіша: пролетіла чутка, буцім у Парижі — а значить, і по всьому світі! — має незабаром померти мода на криноліни... Розповідав учитель і про винайдення чудесного апарата-спектроскопа, переказував чутки про страшний голод серед селян багатьох повітів: люди й після нового врожаю вже кілька місяців їли польових мишей... Згадав і якусь нову пригоду під час прокладання кабеля атлантичного телеграфу, що мав незабаром з'єднати два континенти.

— У «Весельчаку» читали? Кабель, мовляв, знадобиться біловолосому Нептунові — замість мотузки для сушіння білизни... А ви, Катенько, чули? Відомий у Парижі фотограф Надар надумав цими днями знімати краєвиди з аеростата і збирається для цього летіти в Африку. Ловко? Еге, до речі: в Пітер має прибути якийсь африканський негр, Олдрідж, чи що. Знаменитий трагик.

— І що ж? — ворухнув вусом Тарас.

— Шекспіра показуватиме. Шекспіра! Я знаю, як ти, Тарасеньку, його боготвориш!

— Так! У засланні були в мене дві поетичні книги, з якими я не розлучався ніколи: Шекспір та Біблія. Але показувати Шекспіра в театрі... ні, ні! Розучились! Не вміють... Певно, якийсь балаган,— раптом захвилювався Шевченко. Шекспіра він любив, багато що знав напам'ять, але не часто в хорошій виставі щастило бачити «Гамлета» чи «Отелло».

— Та ні,— заперечив Старов.— Чудеса, кажуть, з людськими серцями творить арап той, сльози радості й захоплення річками течуть, стрясаються душі, будяться кращі почуття, зло зазнає невдачі, народжується любов до мистецтва й природи.

Говорив Микола Дмитрович, як завжди, піднесено й туманно, але з таким запалом, що можна було заслухатись. «Мислі в нього киплять,— говорив жартуючи Тарас Григорович,— а в кипінні завжди повинна бути деяка відсутність порядку».

— Любов до природи! Я от загадав учора своїм інституткам у Смольному тему для «сочинення»: «Схід сонця» — і думаю...

— Схід сонця? — здивувався Тарас.— Але ваші ж дівиці ніколи його не бачили. Панни сплять довго, нікуди їх не випускають. І де вже їм описувати, як «утра луч из-за усталых, бледных туч блеснул над тихою столицей»!

— Я давно їх навчаю,— з гідністю відповів Старов.— І в цих панночок уже розвивається художнє почуття. Їх не торкнулась іще печать отого грубого, сухого матеріалізму. І як вони слухають мене, Тарасе, як слухають!

Уже дійшовши до Академії, Старов згадав, чого він, власне, розшукував Тараса:

— Соколов розпитує, куди ви поділись. Помічник поліцейстера. Хтось йому, либонь, сказав, що у вас бачили мавпу.

— Доведеться-таки йти до барона! — невдоволено буркнув Тарас.

— Однесем?

— Та однесем же, цур йому та пек! І жаль мавпочку віддавати. Йй-богу, жалы!.. Підете з нами, серденько? І ви, Микола Олексійовичу?

25

Барон Клодт фон Юргенсбург, Петро Карлович, гада-ний власник прибудної мавпочки, заслужений професор Академії, колишній артилерійський офіцер, був видатним скульптором²⁰. На Анічковому мосту стояли його коні, чотири скульптурні групи, що принесли Клодтові загальне визнання, славу й шану.

Тарас Григорович, повернувшись до столиці, часом спивався на Невському, любувався бронзою. На крупах коней проступали не тільки напружені м'язи, а й кожна жилка, жива й гаряча. Люди, правда, в цих групах Тарасові не подобались, але і в них він бачив руку майстра.

Коні були чудові! Але до скульптора Шевченко ставився не зовсім приязно,— не міг простити йому старанної роботи над пам'ятником цареві Миколі Павловичу, над яким барон тоді працював.

Повернувшись до Петербурга, Шевченко бачив, як забивали на Маріїнській площі палі під фундамент цього пам'ятника, як ставили круглий постамент, зроблений із червоного фінляндського граніту та сірого сердобольського. Тепер саме кінчали мармурову частину п'єдесталу, червоно-малинову, з шоханського порфіру, увінчану білим італійським мармуром. Знав Тарас, що ваятеля в його майстерні одвідав цар Олександр, щоб подивитись на роботу.

Не сподобався Тарасові й клодтівський пам'ятник Крилову, поставлений у Літньому саду.

— Смішний цей барон,— говорив Шевченко.— Замість величного старого, посадив на п'єдестал якогось лакея в нанковім сюртуку, з азбучкою та указкою в руках. Бідний барон ненароком образив великого поета.

Знайомі та друзі намагалися заперечувати, запевняючи, що поет, змарнувавши десять літ в далекій Азії, ще не звик до нових статуй, не вбраних в античні тоги, без урочистої напруженості в позі.

— Ні, це дуже погано! — відказував Шевченко. Його не приваблювали навіть барельєфи по боках п'єдесталу, що зображували звірів — героїв криловських байок.

Шевченко знав, що, працюючи над цими барельєфами, Клодт завів у себе дома «натуру», чималий звіринець, з якого, певно, і втекла мавпочка.

Прийшовши до поетової келії, друзі знайшли на дверях свіжі написи крейдою. У клямці стирчали записки. В одній з них було: «А чи не прийшли б ви до нас, дядьку, в четвер вареників їсти?» Інша запрошувала кудись на хрестини. Був і лист із художньої крамниці Даціаро: сповіщали, що фірма одержала нові аркуші гравюр Рембрандта, що виставлені «рисунок г-на Шевченко уже продані» й можна прийти по гроші. Була й записка від Борлаківської з проханням одвідати її в суботу.

Поки поет, перепросивши, читав листи, Катя і Северцов шукали мавпу, оглядаючи кожен куток.

Старанням самого Тараса Григоровича і солдата-слуги в майстерні було чисто, і тільки вогкуваті стіни рябіли, пописані олівцями та фарбами.

Біля вікна висіли пейзажі Калама та кімнатний реомюр²² у мідній оправі. В круглому дубовому футлярі замовк незаведений паризький годинник. За ним стирчали пір'їни тирси. Та й по всіх стінах, де тільки можна було зачепитись, висіли пучечки сухого зілля: рути, кануперу, любистку, чебрецю, барвінку,— які, треба думати, додавали натхнення художникові й поетові.

За це зілля виникали бурхливі чвари між Тарасом Григоровичем і солдатом. Прохор Михайлович не раз викидав оце сіно. Старий георгіївський кавалер розумів, у чім річ. Його бентежило, що й після всіх поневірянь і ударів долі впертий чоловік, теж колишній солдат, не може забути ті краї, де мав нещастя народитись на світ.

Шевченко ніби й не перечив, але на стінах знов та знов з'являлись запашні пучечки. Так і залишалось тайною, де він брав їх отут, у Пітері, так далеко від рідних степів і лісів. Далеко! Далеко!

Катя зірвала на стіні потрійний листочок, темний, блискучий, наче вкритий лаком, прикусила зубами суху гілочку барвінку.

Звірятка ніде не було.

— Чи не в антресолях? — спитав Северцов і пішов по сходах. Мавпочка сиділа на столі. Запустивши лапу в скляну банку, ловила солоний огірок.

Микола Олексійович узяв мавпу на руки й пішов униз. Тарас дивився йому під ноги, щоб він, бува, не спіткнувся. Розбирала досада! Пустотливе звірятко, видима річ, заважало працювати, псувало речі та малюнки, розлило кислоту. А все-таки віддавати його не хотілось.

Вийшовши на Четверту лінію, вони повернули до Литейного двору Академії, до так званого Портика, де жив і працював професор скульптури барон Клодт.

Друзі постукали в оббиті дранкою й рогожею двері чорного ходу. Відповіді не було. Постукали ще раз. Підождавши трохи, Микола Дмитрович увійшов до просторої ливарні, освітленої двома ярусами вікон. Тарас і Катенька рушили за ним. Але Северцов раптом сказав:

— Я до нього не піду! — і, віддавши мавпу Старову, вийшов на вулицю.

Опинившись в знайомому місці, мавпочка радісно записала й стала рватися з рук.

27

Катенька спинилась. На дерев'яних сходах лежав вовк..

Могло здатися, що це опудало. Але хижак ступив назустріч гостям, облизуючись, ніби перед ласою поживою. Катенька схопила Тараса за рукав. Вона була тут не вперше, але зустрічатися з вовком без барона їй не доводилось.

Поет заступив дівчинку, постояв і спокійно рушив уперед. Вовк, побачивши, що його не бояться, принишк, навіть одвернувся й оступився з дороги. Помітивши в руках у Старова мавпочку, зовсім по-собачому постукав об дерев'яні сходи хвостом і підійшов ближче, не ховаючи, проте, іклів. Гості лише тепер огляділись.

Всюди були камінь, бронза та глина. В горні кипів метал. В кутку мекала вівця, метушилась лисичка, нудьгував на соломі, біля ведмежого опудала, меланхолійний віслюк. Над усім цим здіймалась аж до стелі двоповерхової майстерні глиняна статуя царя Миколи Павловича.

Чи то Катенька скрикнула, побачивши вовка, чи, може, зарипіли сходи,— нагорі з'явився господар, ставний вусатий чоловік, з висячим носом на брижастій фізіономії, з розумним і проникливим поглядом сірих очей.

Побачивши мавпочку, він поспішив униз, кинувся до неї, схопив на руки, пригорнув і тільки по цьому звернувся до гостей:

— Рад бачити, рад. Прошу нагору. Тільки ви вже, будьте ласкаві, благаю, пробачте старому деяку... екзальтованість. Приємний сюрприз! Я вже думав, що Манька моя пропала.

Тарас мовчки вислухав подяку. Після життєвих розчарувань він і з давніми приятелями, і з новими людьми став недовірливий, сторожкий. Ні бурхлива привітність, ні навіть сльози радості, які не раз проливали перед ним усякі «земляки» та добродії, не могли тепер його обдурити.

— Та сідайте ж, бога ради, сідайте,— метушився барон. Він був чоловік огрядний, і метушливість не пасувала до нього.

Шевченко взяв крісло, прогнавши білу мишку. Розглядав кімнату. Всюди стояли й висіли статуетки, бюсти, барельєфи. Найбільше було коней та всяких тварин.

Дивна думка раптом осінила Тараса й викликала посмішку, що не приховалася у вусах: барон працював чомусь тільки над подобами звірів і... царів! Це поєднання здавалося дивним і смішним.

Побачивши посмішку на суворому обличчі Тараса, Петро Карлович простяг йому руки.

— Знаєте, Тарасе Григоровичу, я радий нагоді. Мені давно кортіло познайомитись ближче. Я стільки цікавого чув про вас од нашого графа.

— А ваша слава, пане барон, дійшла до мене й у далекі киргизькі степи. Тільки, правду кажучи, я гадав стріти справжнього німця, думав, що пан барон по-руському й слова не зв'яже. А ви...

Клодт зареготав.

— Та про мене ж говорять, що я істинний руський, руський, як це... хлібосол. Приходьте-но ввечері, будьте ласкаві, самі побачите, скільки тут буває руських людей. Та й що ж ви хочете? Як я можу лишатися німцем? Як? Усім, що маю, своїми успіхами я зобов'язаний російським государям... От як і ви, наприклад: чув я, що навіть з кріпосного стану вас викуплено коштом покійного государя імператора...

— Брехня! — в запалі, забуваючи про чемність, закричав Тарас. Сліди скорботних ²² плям зацвіли на щоках.— Цю підлу вигадку про царський викуп пустив хтось по світу! Але, слово даю, не дешево це мені обійшлося, не дешево, ні. Август-язичник, засилаючи геть Овідія Назона, не заборонив йому писати й малювати, а наш палач-християнин... Не хочь й згадувать про нього! Трибунал під голову-

ванням самого сатани не міг би вигадати страшнішої кари...
Бувайте, барон!

Клодт зніжковів і схопив поета за рукав.

— Куди ж ви? Пообідаєм разом, дуже прошу. А то потім замучить мене думка, що ви пішли, ображені на моє нерозуміння ваших справ. Дуже прошу!

— Мене, пробачте, робота жде.

— Сьогодні неділя, Тарасе Григоровичу! До того ж і мавпа моя, я не певен, — чи не винувата перед вами? Треба перевірити! — і, схопивши мавпочку на руки, барон витер долоню об свою сіру байкову безрукавку, потім, полоскотавши звірятко, почав витягати в нього з защічних мішків усякий дріб'язок, схований про запас.

В руках у барона з'явилась монета, потім — Тарасова гумка для стирання олівця, огризок пастилі й ключик, без якого Тарас уже два дні не міг накрутити годинника, потрібного в роботі гравера-офортиста.

— Та ви фокусник!

— Прошу пробачення, — вклонився барон. — За цими пройдами треба глядіть! Ключик, прошу вашої ласки, візьміть зараз, а все інше заміну: незабаром маю одержати від Даціаро чудові індійські гумки.

— У мене їх великий запас.

— Але ви не відмовитесь зі мною пообідати!

— Я не голодний.

— У нас сьогодні пиріг, дупелі, ростбіф. Дозвольте, може, замовити що-небудь малоросійське? За Гоголем! Як це у вас там називається? Галушки-вареники? А?

28

— А тим часом... може, подивитесь на моїх годованців?

Розкішна конюшня, збудована між Портиком і академічним садом, стала гордістю барона. Тут були зібрані кращі модні породи. Конюхів Клодт випишував з Англії. Сюди вчашали сановні любителі й знавці, навіть сам цар. Бував тут частенько й граф Федір Петрович, все ще, незважаючи на восьмий десяток, надзвичайний їздець.

Деякі жартуни називали барона конюхом у мистецтві і художником у конярстві. Навіть про події в житті своїх дітей він згадував здебільшого за такими ознаками: це було, мовляв, у той рік, коли народився гнідий Рекорд...

Петро Карлович торкався кінських морд, ніздрів, ніби чогось дуже гарячого, і пальці його тремтіли. Частував

улюбленців цукром, пояснював гостям якості кожного. Неприємно було, що Шевченко ходить по конюшні похмурий, руки в кишенях, голова вниз, вуса обвисли.

— Ви й досі гніваєтесь за недоречно сказане слово? Але ж годі! Ми люди немов і хмурі, та почуття гумору не чуже ні вам, ні мені!.. Я чув, що ви, навіть згадуючи свої поневіряння, ховаєте гіркоту за серпанком іронії.

— Еге ж...— озвався Тарас.— Я й справді дядько такого характеру... Земляки мої, а з ними разом і я, не можуть часом й найсуворішу матерію не проткати хоч ледве помітним жартом. Земляк мій, знаєте, часом,— ненароком звісно,— і в потрясаючий фінал «Гамлета» абощо... втисне таке слівце, що й крізь сльози всміхнешся.

Тарасові ставало нудно. Він мимоволі ловив ледве помітні дефекти в російській вимові барона. Правда, він чув, ніби Клодт вивів у люди не одного художника, а інколи не жалів грошей, допомагаючи навіть зовсім незнайомому біднякові. Барон зажив слави жартуна й дотепника, хоча з першого погляду і здавався похмурим. Шевченко цинив його таланти й доброту, але все-таки почуття неприязні гніздилося в душі.

Увійшов підстаркуватий лакей, повагом уклонився й доповів:

— Їсти подано.

— Прошу, любі гості, до моєї самотньої трапези. Я один тепер... Люди, люди навкруг, а я сам. Дружина померла. Один. От як і ви, Тарасе Григоровичу. Сам я тепер...

— Самотній бджолі трудно й мед носити,— зітхнув Тарас Григорович, поглянув на скульптора, і раптом стало жаль оцього вже старого, сановного, прославленого, багатого і, зрештою, нещасного чоловіка.

До ідальні збиралися Клодтові домочадці: тітусі, бабусі, племінники та племінниці, ще якісь родичі. Всі вони разом не могли сісти до великого столу. Їх було стільки, що обідати доводилося в два заходи.

На почесному місці, поряд з Клодтовою дочкою Вірою, поважно сидів скуйовджений і мовчазний дід у шкурятинім фартусі. Це був мюнхенський майстер-ливарник, що відливав тепер останні деталі Клодтового пам'ятника покійному цареві.

Кількома словами ремства на свою самотність Клодт надовго розворушив давню рану...

Тамуючи біль, Тарас Григорович частенько працював до світанку. Складна техніка гравюри, офорту в поєднанні з акватинтою, давалась трудно. Справа була нова: до Шевченка в Росії ніхто не комбінував цих двох способів.

Про граверне мистецтво він мріяв іще в засланні, коли перша сподіванка на визволення збудила нові надії.

— Бути хорошим гравером,— часто говорив Тарас,— значить розповсюджувати прекрасне й повчальне в народі... Скільки чудових витворів, доступних тільки багатіям, коптілось би в похмурих галереях, коли б не було у нас чудотворного різця? Божественне покликання гравера!

Повернувшись до Петербурга, художник про свою мрію не забув. Заробляв гроші, щоб купити приладдя. Познаюмився в Ермітажі з відомим гравером Федором Іорданом²³, хранителем естампів імператорської галереї, і зупинився, нарешті, для першої спроби на ескізі Мурільйо «Святе сімейство».

Так почав роботу над гравюрою Тарас Шевченко. У нього завжди «дуже схотів» означало «зробив»²⁴. У жовтні перед Тарасом лежало вже кілька робіт, виконаних вільними та плавними штрихами, які лягали рідкою сіткою, потім згущувались, даючи переходи, характерні для гравюр того часу.

Загострені голки та штихелі лежали напoxваті. В'язальна спиця, вбита в ручку від старого пензля, ходила по мідній дошці. Тарас, працюючи, співав. Малював по металу українську дівчину, сумну простолюдинку, із свічкою в руці; світло вона затуляла рукою; її освітлене лице виступало з сутіні; вона дивилась так, ніби перед нею близький, коханий чоловік, якого вона ждала, ждала, тривожачись за нього, і от нарешті він прийшов, дівчина зустрічає, а в погляді і докір, і радість, і любов. Гравюра виходила добре, але... це не було,— як хотілось йому,— обличчя Марини. Знов не виходило... Ось її вушко, з короткою мочкою... Він дивився на дівчину протягом вечора, поки вона, сівши боком до нього, вишивала, щось говорив їй, читав вірші; і очі, і рот, і рожеве вушко — все він пам'ятав, та й на гравюрі все виходило: її вушко, її важкі вії. І все-таки це не була Марина! Погляд художника, щоб схопити й запам'ятати характер обрисів, повинен бути холодним і тверезим.

Обриси виникали на лакованій та закопченій дошці червоної міді. Потрібна була тверда й несхибна рука. А Шевченко, сам не свій, робив досадні огріхи.

Помилки виправляв тут же, покриваючи пошкоджені місця рідким лаком. Хукав на нього. Лак від дихання ставав матовим. Це означало, що він висох, що дошку знов можна класти в кислоту, яка роз'їдала в прошкрібаних місцях незакритий лаком метал. Контури ставали глибокими, наче врізаними, і, змивши лак, Тарас забивав їх олійною фарбою, накривав дошку вогким папером і робив відбиток, досягаючи надзвичайної соковитості штриха й опуклості малюнка, бархатистості тону олійної фарби — своєрідної, неповторної краси.

Терпіння випробовувалось день у день. Іноді хотілось піти поблукати по місту, побачитися з приятелями, запросити їх до себе. Але час гулянок минув, Тарас лишався дома. Комбінація офорту з акватинтою, що м'яко передає півтони, дуже ускладнювала роботу²⁵. Навчений життєвими злигоднями, поет розучився цінити все те, що давалось легко, само собою, без праці й наполегливості.

Ночами за вікном свистів вітер між гіллям оголених дерев, у корабельних снастях на ріці. Втома туманила зір. Поклавши голову на руки, художник дивився у вікно. Там десь, на недалекій церкві, пробило три. Заходив мрячний осінній ранок.

Осінь! А в рідних краях, може, скінчилось тільки бабине літо. Пахощі прибитих морозом трав плинуть уночі над лугами. Останнє павутиння бринить на почорнілих стеблах. Надбережні трави пускаються на дно, похрускують перші крижинки...

Люди спали всюди тривожним сном. Наставала після неврожаю голодна осінь. Хто зна, чи був там, — у його сестри-кріпачки, у Ярини, в братів, — шматок хліба? Хто зна... Листів не мав давно.

Поклавши голову на тугі кулаки, художник дивився в темну шибку. Так і засинав.

Одного пізнього вечора застав його при роботі Семен Степанович Гулак-Артемівський, співак і композитор. Він прийшов після вистави, втомлений, але, як завжди, веселий, непосидячий, балакучий. Він був ровесником Тарасові, але поряд з поетом видавався молодим. Елегантний

костюм вільно облягав його кремезну постать. Рожева смужка погано стертого гриму лисніла на дужій шиї.

— Хочу їсти, батьку! — сказав він, привітавшись.

— Фарбу не стер, — кивнув йому Тарас.

— До тебе квапився.

— Піди лишень умийся, нечупаро.

— Сам нечупара! Закоптився тут на своїх свічках, — і Семен, умиваючись, придивлявся до Тарасової роботи, дивувався з його наполегливості й працьовитості.

Сівши до столу, спитав:

— Не збагну я, Тарасе, навіщо тобі весь оцей клопіт? Хоч, правда, за це тобі, здається, мають дати поважний титул? Академіка?

— Та що мені титул! — відповів Тарас. — Ти зрозумій: я хочу стати добрим гравером тільки для того, щоб переносити прекрасне й повчальне з імператорського музею в кожну хату, в халуپی бідняків.

Артемовський тинявся по майстерні, розглядав гравірувальне приладдя, картини, естампи, шарудів паперами.

— А це що? — зненацька спитав він. — Щось нове?

— Складаю український буквар, — відповів Тарас. — Хочу, щоб він коштував копійок три... не більше.

— Перший буквар для простолюдинів? — і Семен, перегорнувши сторінку, прочитав чотири рядки, порозділювані на склади:

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити? —

і спитав: — Що воно?

— Комунізм, — просто відповів Тарас одним тільки словом, тим самим, яке знав давно, але розумів по-своєму.

— А чи дозволять таке надрукувати? — спитав Семен. — Правда, з цензурою стало тепер трохи легше.

— Наївна ти душа, Семене, — гірко засміявся Шевченко. — Легше? А мій «Кобзар»? Цензура в нім забороняє навіть те, що друкувалось чи не двадцять років тому! А все, що я пишу тепер, усе розходиться в народі навіть не рукописно, а просто — із уст в уста! І після цього ти говориш: легше?!

— Та вгамуйся ти!

— Не вгамували мене й десять років найлютіших мук! — і очі спалахнули болем. — І не вгамуюсь я ніколи... навіть

після смерті! — і він, схопивши штихель, знову почав різати метал. Трохи прохолонувши, спитав, щоб якимось перемінити розмову: — Передавали мені, що сказав колись про тебе наш божественний Глінка. Це правда?

— Що саме?

— Розповідали мені... коли ти, після всіх триумфів, повернувся сюди з Флоренції, з Парижа... Глінка, почувши тебе в своїм «Руслані», немовби сказав, що не знає в світі чоловічого голосу, кращого за твій? Було таке?

— Ще й не таке було! Мене хвалив сам государ!

— Знов государ?! — і Шевченко, розсердившись, схилився до роботи.

Працюючи, Тарас завжди приспівував. Мелодію з «Гугенотів» завели разом. Потім мовчали. Потім співали знов. Семен придивлявся до зграбних Тарасових рук. Але це була, видимо, чергова невдача, бо Шевченко, побжуривши штихель, зашепотів: «Ні, ні, ні!» — і рвучко відсунув дошку. Вона впала на підлогу з тонким дзенькотом.

— Трудно!.. А коли б ти знав, Семене, як хочеться, коли бог pomoже, швидше навчитись оцього нового для мене діла... скінчити мороку з цензурою та й дременути кудись на Україну! Господи боже мій, коли мечта близька...

— Хто зна, — зітхнув Семен.

— Чому ж?! — і Тарас так рвонувся до Семена, що геть порозлітались під рукою дрібні штихелі.

— Була в мене з графом розмова. І коли б ти бачив, Тарасе, як він журився, наш добрий Федір Петрович, що справжньої свободи випросити в монарха він для тебе не зумів: виїздити з Пітера... тобі заборонено.

— Я так і думав! — і він дмухнув на свічі. — То сюди не пускали, тепер — звідсіль! — і він сильно вдарив по млинку офортного станка. Той закрутився. І Тарас, надягаючи кожуха, сказав: — Ходім, Семене, погуляємо!

Вони вийшли на набережну.

— Боже мій! — зітхнув Тарас. — Як я люблю це славне місто. І як я прагнув цих берегів! А тепер, коли мене звідсіль не пускають, усі мої помисли — там, над Дніпром... Але ж і Нева, Нева! Господи, яка краса!

Семен мовчав. І Шевченко озвався знову:

— Не можу я більше... Я втечу звідси, втечу! Нехай потім шукають, нехай ловлять, нехай роблять зі мною, що схочуть, нехай... Утечу!

— Тарасе! Я хоч і п'яний — зовсім п'яний! — а таки бачу, чарка твоя порожня! Ніщо не виграє в сосуді. Де вино?

— Випив.

— Брешеш!

— Випив, Миколо.

— Агов, трактирник! Ти не п'яний? Іди сюди. Ти тут, либонь, єдиний тверезий чоловік. Поглянь на цього лисого вусатого пана! Ну! Ось на цього... з качиним носом. Подивись уважно!

— Як накажете...

— Скажи: ніс у нього червоний?

— Як можна...

— Ну, кажи, кажи! Ти розумієш, оцей лисий пан запевняє, що він уже п'яний! Оцей самий пан, він сердитий на нас: журився на самоті, а ми вирвали роботу з рук, витягли його з темного закапелка... І він, за всіма ознаками, поводить з нами зухвало, оцей лисий дядько. Він запевняє, ніби випив зараз одну... одну двохсоту частину сорокавідерної бочки вина. Бреше! Га? Я дуже гаркавлю? Бррррешеш! Я ж не дарма кінчав Медико-хірургічну академію! Для мене очевидно, що цей пан з розкуйовдженими вусами випив лише одну чотириста сімдесят восьму частину згаданої бочки. Я бачу це з його зіниць... Еге! Ти, трактирник, придивись уважно. Бачиш? Ні? Ну, то давай іще вина. Та хутко! Швидше, старий бурдюк!.. Він тут же стане п'яним, оцей добродій, від твоєї проклятущої кислоти, не будь я Микола Курочкін²⁶, корабельний лікар!.. І я його напою, оцього лисого пана! — і раптом завів пісеньку власного витвору:

Век я не пивал,
Но друзья в миг жажды
Мне винца бокал
Поднесли однажды.
Цвет-то мне его
Как-то приглянулся;
Вот я и того —
Знаете — коснулся...

Трактирник вийшов.

Приятелі мовчки дожидали, що буде далі. Тарас, ледве стримуючи посмішку, скоса поглядав на товсту бородату фізіюномію Курочкіна. Розбирав сміх. Тарас насуплював-

ся, щоб не зрадити себе перед п'яним диваком з такою милою пікою. Семен Степанович Гулак-Артемівський розмазував пальцем червонувату калюжу. Непокрита дошка стола була рихла й м'яка, за багато літ напоєна вином. Артемівський водив пальцем, переганяючи вологу ближче до схиленої на стіл плішивої голови Сошальського. Поміщик гуляв не першу добу і тепер заснув. Тарас дивився, як під його бліду щочку стікає вино. Стежив із задоволенням, так набрид йому цей гуляка! Поруч дрімав молоденький студентик Ліодор Пальмін, поет, який тільки-но розповідав тут про сутичку всього факультету з професором богослов'я.

Про сперечання з «лисим паном» усі вже й забули б, але Курочкін не вгавав:

— Тарасеньку! — кричав він. — Я заприсягнувся довести й тебе до такого ж стану, — і пальцем тикав у п'яного поміщика. — Я пообіцяв старому бурдюкові, і ти не осором мене, благаю. Ніхто ще не говорив, що Микола Курочкін — брехун. Я — нероба, я цинік, я поет, але ні в Сирії, ні в Єгипті, ні в Пітері, ні в Гамбурзі навіть послідній гуляка не чув, що Микола Степанович бреше!

З льоху вино прибуло до речі, і всі випили. Тарас не п'янів. Тоді Курочкін знов покликав трактирника:

— А йди сюди, приятелю. Що за вино в твоєму шинку? Всі тверезі.

Трактирник підійшов до денних гуляк. Він знав майже всіх. І худорлявого студента, і артиста, і цього бородатого жартуна, який учащав сюди і з студентами, і з репортерами, і навіть з простими матросами-іноземцями. Він, цей жартун, п'яний сьогодні, завів на все горло:

Гу-у-у-бы помочил,
Только так, покуда,
Каплю проглотил,
Вижу, что не худо.
Выпил... ничего!
И не поперхнулся,
И как раз того —
Знаете — втянулся...

І знову звернувся до трактирника:

— Послухай, хазяїне, послухай! Я, бач, п'яний сьогодні... Розсуди! З оцим от лисим паном ми познайомились на обіді в графа. Познайомились півроку тому... і заприятелювали. І от, коли ми надумали разом випити, він не хоче

п'яніть. А мені з цього досада... І тобі, шинкарю, збитки! Мене ждуть важливі події. Я, по-перше, надумав перекладати вірші оцього лисого пана. По-друге, починаю видавати «Санкт-Петербурзьку медичинську газету». Нарешті, я збираюся взяти участь у журналі «Искра», який незабаром почне випускати мій шановний братик Василь Степанович. І от...

— І зовсім ти не п'яний,— хитро примружившись, заперечив Шевченко.— Усі п'яні співають... А ти?

— Що-о? Коли людина п'яна, то вона співає? А якщо вона співає, то, значить, вона п'яна? А от наш вельмишановний Семен Степанович Артемовський усе своє життя співає — і в Італії, і у Франції, і в нас! Отже...

— Отже, зараз він тверезий. Він сидить мовчки!

— Що-о? Семене Степановичу! Як ви можете терпіть образу? Тарас запевняє, що ви не п'яні! Доведіть, доведіть! Заспівайте нам...— і завів:— «Как яблочко, румя-ан...»

— Я по шинках не співаю.

— Ми його примусимо співати!

— Як, Тарасеньку?

— Дуже просто. Ми складемо й заспіваємо таку пісню, таку пісню, що цей сибарит не витримає й ревнє разом з нами, заспіває і в шинку! Заспіває.

— А звісно, заспіває.

— Еге! Мене ж співають учили в солдатах. Співай, солдате, співай! Не хочеш, а заспіваєш! І, ви знаєте, співав, оцей самий, що сидить перед вами, відставний рядовий Оренбурзького лінійного батальйону. Співав!

— Я пригадую,— сказав Семен,— років п'ятнадцять тому, Тарасе... як ти співав,— боже мій, як ти співав! Матінка моя, Варвара Арсенівна, вона ж плакала від пісень твоїх, Тарасе.

— Ну, а де ж наша пісня для Артемовського, Тарасе? — не вгавав Курочкін.

Усі замовкли.

Веселощів наче й не було, стало сумно. Кожен думав про своє.

І раптом Тарас тихо заспівав. Хрипкуватий голос його тремтів:

Горе порою п'янит, как вино,
Горе слезами п'яно!

Курочкін підхопив. Співати не вмів, але незграбні слова зворушили всіх.

Жил над Невой отставной рядовой,
Рвался старик домой,
Рвался старик домой,
Плакал старик порой,
Гневные слезы лил,
Пьяные песни пел:
— Лейся, вино,
Пейся, вино...

І Микола замовк. Пісня в них іще не склалась до кінця. Всі мовчали, поки раптом не заговорив молоденький студент, Людор Пальмін. У такт він вимахував шпагою:

Лейся, вино,
Пейся, вино,
Лейся, песня моя,
Лейся, злая моя!

Продовження завели гуртом. Заспівав, не витримавши, і Артемовський; баритон його зазвучав напрочуд сильно, але цього не помітив ніхто, всі захопились іншим, слухали, що співав Шевченко.

Лысый солдат, не качай головой,
Пой! Пой! Пой!

І всі підхопили за ним ще раз, і ще раз, а після паузи Курочкін закінчив. Сльози заважали співати, і він шептав:

Доживал над Невой отставной рядовой,
Гневный товарищ мой,
Добрый товарищ мой...

Тарас поклав голову на руки. Всі мовчали. Почали вставати з-за столу, треба було йти. В трактирі вже збирались вечірні відвідувачі. З піснею «В понедельник Савка мельник, а во вторник Савка шорник» забрів у шинок якийсь хлопчина.

Всі вийшли. Артемовський забарився, не міг знайти циліндр і ждав, поки трактирник лазив по нього під стіл.

На вулиці, під дощем, Курочкін, щоб одвернуть Тараса від тяжких дум, розбуджених п'яною піснею, сказав Артемовському:

— Все-таки ви, Семене Степановичу, заспівали і в шинку. Ага!

— Не втерпів. А все Тарас. Ви знаєте, Курочкін, все життя мене переслідують лисі. Тарас Григорович ось примусив співати. А вчора наш лисий директор присікався, бо

спізнився я на спектакль... Від лисих життя нема! Еге! І, ви знаєте, зараз от у мой п'яній голові з'явилась ідея: я придумав поругання, страшну помсту лисим жителям Санкт-Петербурга. Так, так! Хочете, розкажу? — і Артемовський, захоплений своєю вигадкою, зупинився й зашепотів щось на вухо Миколі Курочкіну.

— Незабаром, Тарасенько,— сказав Курочкін,— гряне для всіх лисих страшна помста! Ми вчинили змову... Бережись!

32

Проти ночі дощ полив дужче, і Тарас добре змок.

Біля воріт стрів його Соколов, помічник поліцейстера при Академії, який мав доручення наглядати за Тарасом.

— І де це ви никаєте, пане Шевченку? Ходите й ходите? Стомились, бачу?

— Еге.

— Щось ви сьогодні не дуже привітні.

— Вдача така.

— Псується... під старість? Я вас пригадую ще молодим — у цих же стінах. Смішно! Ви он уже як підтопались, і не впізнаєш, а я такий, як і був. Хоч би що!

Тарас зайшов у ворота й подався нагору...

Слова Соколова про старе знайомство нагадали давню історію, гріх молодості. Тарас посміхнувся. Ще не забув, як жилось тоді викупленому в поміщика «вольноприходящому ученику» імператорської СПб Академії художеств. Трудно жилось — трудно, весело й голодно.

Оселився він тоді з товаришами у вогкому підвалі одного з чотириповерхових будинків Острова. Шевченко, Штернберг, Петро Петровський, Пономарьов і тихий в успіхах Грицько Борлаківський — учні Великого Карла Брюллова — дружили, згуртовані любов'ю до українських пейзажів і побуту, молодістю та нуждою, яку зносили без журби.

Якось Петровський мав кінчати загадану в Академії програмну роботу на біблійний сюжет — «Агар в пустині». Строк минав. Сама Агар, родоначальниця бедуїнських племен, була вже готова, але ангел, що втішав її в пустині, у Петровського ніяк не виходив. Власне, молодий художник не міг написати крил.

Петровський зажурився: в мріях прилітав до нього білий лебідь чи звичайний гусак, з якого можна писати кри-

ла божого посланця. Але купити гусака чи яку іншу птицю було ні за що. Хлопці вибилися з останньої копійки.

Пономарьов і Тарас бідкались, проте нічим зарадити не могли. А Борлаківський божився, що батько забув про нього і грошей з півроку не шле.

Шевченко знав, що це брехня. Розгнівався. Хотів сказати скнарі щось гостре,— а на це він був і замолоду мастак,— але вийшов геть, од гріха далі. Товариші пішли за ним.

— Ходім на Піски,— сказав Петровський. Там у нього жила старенька мати.

— А хто ж на вечірні класи піде? — спитав Шевченко.

— Обійдеться якось. Зате пообідаємо.

Приятелі розійшлися. А ввечері, прогулявши вечірні заняття, Петровський знову сидів над осоружними крилами, хоч, правда, його втішала вже певна надія купити гусака: в кишені лежав узятий у матері срібний карбованець.

Але зголоднілому Тарасові щось раптом спало на думку. Він кивнув хлопцям, щоб замкнули двері, схопив Петровського й спритно витяг у нього карбованця. Взявши шапки, всі майнули за ним.

В трактирі «Рим» Шевченко скомандував подати по чарці горілки та два біфштекси на чотирьох і, галантно вклонившись, запросив захеканого Петра до трапези.

Увечері Петровський до роботи не брався. Та й нащо? По Васильєвському ходили табунці гусей. Петровський марив, йому ввижались білі, загострені крила. Йому навіть почувся гусячий крик... Але що це? Що? Десь близько справді-таки закричала птиця. Двері одчинились, і живий гусак вбіг до кімнати.

Ангел був дописаний того ж вечора, а гусака солдат-грубник, порізавши на куски, зварив у самоварі. Всі їли, похвалювали. А коли лишилися самі кісточки, Петровський схаменувся:

— А чий гусак?

— Поліцмейстерський,— відповів Шевченко.

— Як то?

— А так...— і Тарас виклав усе, як було.

На задньому дворі Академії ходив табун гусей, що належали помічникові поліцмейстера Соколову. Пономарьов та Шевченко, вибравши хвилину, коли нікого поблизу не було, накрили гусака шинеллю й понесли. Було це трудно. Сильну й сердиту птицю довелось держати за дзьоб, за крила, за лапи.

Петровський, дізнавшись про все, вже й не рад був тому гусакові: крила він закінчив, їсти після доброї вечері не хотілось, а Соколов ще міг упізнати свою власність у ангельському крилі.

Але все минулось. Шевченко незабаром одержав за якусь роботу трохи грошей і сам одніс аж два карбованці Соколову — надмірно високу плату. А Петровського за вдалу картину тоді ж послали вчитися до Італії.

Було це літ із двадцять тому.

33

Якось уранці Катя постукала в Тарасові двері, прикрашені остережним написом: «Нема дома». Дівчинка знала, що Шевченко працює, але наважилась потурбувати: треба було передати мамину записку — запрошення завітати ввечері.

Солдат графівну зустрів привітно й пропустив до Тараса в майстерню.

— Мама прислала записку.

— Спасибі. Зачекайте, скінчу зараз. І не підходьте, не підходьте! Шкідливі кислоти. Посидьте на дивані.

Незручно одвернувшись од Катеньки, Тарас Григорович ненароком хлюпнув собі на руку нерозбавленою кислотою. Діловито насупившись, поливав попечене місце нашатиричним спиртом.

Шевченко кінчав черговий етап роботи над другим варіантом гравюри «Дві українки», дотравлював найтонші штрихи. Ванночка з розчином кислоти, в якій лежала мідна дошка, погойдувалась на його міцній руці.

Намистинки газу з'являлись на грубіших, а потім і на тонших штрихах. Погойдуючи ванночку, художник зганяв бульбашки. Якщо не помагало, брав гусяче перо й змахував їм.

Закінчивши, Тарас промив дошку, зсунув до купи дрібні інструменти — голки, шабер, циркуль із загнутими кінцями, шкіряний валик, яким він накочував лак, — вимив руки і, з рушником на плечі, обернувся до Катеньки:

— Зараз, серце моє, — і, прочитавши листа, сказав: — Увечері, передайте графині, ввечері буду у вас, — і спитав: — А чи не підемо разом до Ермітажу?

Коли вийшли з дому, Катя нагадала, що на вулиці не курять, і Тарас, не чекаючи штрафу, кинув сигару у воду.

Краєвид змінився, паруси зникли. Заходили морози.

У сквері було безлюдно. Літо минуло, а пора зимових гулянь іще не настала. Все тут наче завмерло. Лише клапті сіна розносили вітер по майдану.

Неподалік од Біржі, коло мосту, сидів старенький фігурник, що вже втратив надію продати щось. На лотку стояли гіпсові амурчики, з руками, складеними навхрест, і Наполеони, пофарбовані чомусь у рожевий колір.

Фігурник косо поглядав на парубка в кучерській шляпі, який не до речі примостився біля нього із своїм крамом.

Тарас Григорович спинився й стиха привітався, підіймаючи шапку:

— Здрастуй, голубе.

Хлопець підвівся, придивляючись до чудного пана:

— Здравія желяю, барин!

— Тебе Василем звать?

— Ваською, барин.

— А що тут робиш?

Васька зітхнув:

— Та от... Хазяїн торгувати послав.

На мішку, розстеленім на вогкій землі, стояла повторена шість разів фігурка баского коня, вирізьблена вмілою рукою з клена чи берези. Кілька однакових коників стояли на чотирьох, не рвались дибки, але, здавалось, жижки у них тремтять, і от-от коні візьмуть чвалом з місця.

— Це добрий майстер робив! Дядю Тарасе, купить.

— Гаразд.

— Візьміть краще Наполеона Бонапарта! — підскочив фігурник, простягаючи гіпс.

Катя ніяково знизала плечима і знов обернулась до дерев'яних коней, — вони були зроблені грубувато, але вражали силою майстерності.

Дома в дівчинки стояв на столі подарунок барона Клодта: кінь п'є воду, витягаючи шию, підігнувши передню ногу, — живий кінь, бронза. Але дерев'яні фігурки на брудному мішку здавались незрівнянно кращими, хоч Катенька й сама не тямилася, чим вони привабили її.

— Що це? — досхочу надивившись, спитав Тарас.

— Мій Буян.

— Робив хто?

— Та я ж і робив, — і хлопець, ніяковіючи, зняв кучерську шляпу з квадратним наголовком. Бачивши враження, яке справили його коники на пишну панночку, зніяковіл зовсім.

— Розкажуй, хлопче. Ну, чого ж ти? Та шапку надінь! Холодно.

Шевченко був помітно зворушений. Він, може, пригадав свою власну історію, першу зустріч у Літньому саду з художником Сошенком.

— У мене, барин, тоді Буян загинув-таки... коли сіно горіло на Неві. Та я й сам трохи не... Дід якийсь урятував,— і хлопець торкнув рукою попечене лице. Збиваючись та плутаючись, він розповів-таки історію дерев'яних коників. Це була, зрештою, звичайна історія.

Коли загинули в огні Василеві годованці, хлопець затужив, самотній у чужій стороні. Десять далеко, біля Рязані жила сестра, кріпачка іншого поміщика. Тут же, крім Буяна, не було нікого. Втративши улюбленця, Васька марив ним, згадував морду, шию, спину: пальці ще відчували його теплоту, тяглись до будь-якого матеріалу — до глини, до сухого кленового цурпалка, щоб на ньому перевірити спогад.

Отакою лінією вигинався широкий круп, вузька спина, округлі стегна. Хлопець відчував під пальцями рух коня і переносив усе це на дерево, поки не побачив нарешті свого Буяна.

Знайшовши в комірчині в конюха до ладу вирізьблену статуетку, пан Болотов, що зазнав чималих збитків після пожеги на Неві, наказав Васьці зробити ще кілька таких же фігурок і послав продавати.

34

Шевченко похилив голову.

Скільки він пізнав за своє життя таких історій!

Скільки їх, отаких нещасних, було серед двадцяти мільйонів рабів²⁷. Так само починали колись і художники Тропінін та Кіпренський, і Вороніхін, зодчий олександрівського Петербурга, і великий друг Тараса Шевченка — незрівнянний Михайло Щепкін... Цей Васька був схожий і на того самого хлоп'яка в демікотоновому халатику, на «ничтожного замарашку», як він сам казав, «грубого мужика-малюка» Тараса, що блукав по цих кварталах ще до свого перельоту з брудного горища до розкішних зал Академії.

— Ти, голубе,— заклопотано сказав Тарас Григорович,— ти, Васю, приходь завтра до мене додому. В Академію художеств. Знаєш? Зайти треба з Третьої лінії у ворота. Та ось я запишу.

У фігурника покупців не було, і він здивовано прислухався до розмови.

Шевченко вирвав із Катиного альбома клапоть цупкого паперу, записав ім'я, адресу й віддав хлопчині.

— Читати вмієш?

— Трохи. Дівчина одна — в сусіднього барина покоївка... Грамотна... Навчила мене.

— Гарна? Чого ж почервонів? Ну, бувай здоров... до завтра. Та гляди, принесеш коней своїх. Скажеш панові: знайшов покупця.

— Спасибі! — ахнув Васька й кинувся був до панської руки.

Тарас, у гіркому збентеженні, висмикнув руку й пригорнув хлопця.

— Знову тінь моєї власної долі,— зітхнув Тарас.

Катенька не зрозуміла.

— Що ви сказали?

— Таким і я був колись, Катю... Прощавай, Василю! Приходь.

Тарас і Катенька пішли через міст до Зимового. Дівчинка озиралась на хлопця: такого коня зробив! А сам того й не тямить...

Васька дивився їм услід. Потім, розібравши на папері прізвище, закричав:

— Та я ж вас знаю!.. — і вже язик не повернувся в хлопця на звичне слово «барин». Вітер поніс його крик над водою. Нові знайомі були вже далеко.

35

Вірші Тараса Шевченка вперше Васька почув од недавно придбаного паном Болотовим кухаря Спиридона. Кухар у кований скрині беріг пошарпану книжечку з незрозумілою назвою «Кобзар». До Спиридона вчашали сусідські кухарчуки, грубники, кучери та лакеї — послухати «Полтаву», «Руслана и Людмилу», «Козла-бунтовщика, или Манину свадьбу», «Вечера» господина Гоголя...

Але найпаче Василеві припали до серця звучні й не зовсім зрозумілі малоросійські вірші. Їх читав уголос із того ж «Кобзаря» сусідський коваль.

Кухар Спиридон, вихованець славнозвісної кухні графа Нессельроде, побувавши з графом у Берліні й Парижі, користувався в пана Болотова деякою свободою. Кухар кохався в мистецтвах і, помітивши різьбярські успіхи моло-

дого конюха, перестав ліпити йому ляпаси, почав називати хлопця Василієм Митровичем, а коли щось читали, вже не лишав його стояти біля дверей, а запрошував ближче до столу.

На стінах його комірчини червоними та жовтими плямами бовваніли лубочні картини: портрет графа Суворова, «Мужики Долбило и Гвоздило, побивающие французов», і навіть «Портной в страхе». Василеві ті малюнки не подобались. Неділями та дванадесятими святами він ходив по церквах та соборах, приглядаючись до картин видатних майстрів, навіть запам'ятав назване десь ім'я Брюллова. Дізнався також, що кращі картини зберігаються не в храмах, а в музеї біля царських палат, в Ермітажі, до якого він, звичайно, доступитись ніколи не зможе²⁸. Можна було ходити в театр, і Василь одвідував райки, куди його водив крадькома від пана той же кухар Спиридон, де за двадцять і п'ять копійок доводилось підпірати стелю разом з каріатидами. Під час дії кухареві не раз випадало хапати хлопця за вухо, щоб не виявляв занадто голосно свого буйного захоплення. В антрактах хлопчина слухав, як студенти й чиновники, заливши спрагу ківшиком води з відра, що стояло в кутку, сперечались про переваги якої-небудь актриси, про п'єсу, про що хоч, навіть про барабанщика в оперному оркестрі. Чого сперечаються, Василеві трудно було збагнути, бо йому на сцені подобалося все! І водевілі Ленського та Каратигіна, і «Трубадур», і навіть зовсім не зрозумілий йому «Карло Сміливий» в італійській опері, і, звісно, вистава — «Всех цветочков боле розу я любил».

Молодий конюх реготав, натрапивши з приятелями в гумористичному журналі на якийсь дурний малюнок, а під ним — діалог у трактирі між «гостем» і «человеком»: «Эй, любезный, произведи-ка мне газовое воспаление, чтобы посветлее было, да заведи-ка что-нибудь из мелодии...» — «Из чего прикажете-с? Есть из «Карла с мелом», «Труба дура» есть, из «Черной Домны», из «Травоеды», все, что благоугодно вашей чести будет».

Було смішно: відоме йому з афіш «Чорне доміно» перетворювалось на «Чорну Домну», а «Травіата» на «Травоеду». Кухар Спиридон чомусь образився, коли хлопець показав йому дурний малюнок, і став ляяти журнальних писак.

Спиридон розповідав Василеві про російську оперу «Аскольдова могила», але хлопець міг добру годину простояти й перед якою-небудь балаганною афішкою:

«Ю ли у с Г е б г а р д т честь имеет известить, что в его новом здании, находящемся на набережной речки Мойки, близ Пешеходного мостика, противу отделения почтовых карет,— в субботу, воскресенье и понедельник —

Л ю д и - ф е н о м е н ы, или антиподы многообразных сил природы, а именно:

1) Мисс Юлія Пастрана, которая, между прочим, исполнит русскую пляску, бородатая женщина;

2) Белая негрятка, или девушка-альбинос;

3) Карлик синьор Пикколомини...»

Про перший з цих феноменів, про міс Юлію Пастрану, щодня писали в журналах та газетах столиці й провінції. Про неї складались легенди, легковажні пісеньки й анекдоти. Відома на весь світ Юлія Пастрана була «чимось середнім між мавпою та деякою подобою людини».

Васька ходив поглянути й на ту вславлену міс, ходив і до Маріїнського — подивитись карликів-німців, а потім розповідав про все, що бачив, сусідській покоївці.

Нечасті й випадкові зустрічі, коли покоївку посилали з важливим листом або до крамниці, були сумні. Дівчина плакала, не бачивши в майбутньому ніякого просвітку; молодята покладали побратись, але можна було мріяти хіба що про випадкову зустріч, про побіжне стискання рук.

Вільної хвилини хлопець никав біля її вікна. Час минав, і Васька запізнювався додому.

Вранці пан Болотов наказував одвести його на конюшню і добре відшмагати, «выпороть»!

А потім при п'яненьких гостях давав «спектакль», питав: — Що спільного між нісенітницею, одежею і тобою, Васько?

І хлопець, уникаючи кари, мусив браво відповідати:

— І те, і друге, і третє п о р е т ь с я, барин!

До Ермітажу по Катеньку прислали карету з лакеєм. Графиня кликала дочку додому:

Тарас хотів був їхати з нею, але біля прикрашеного каріатидами під'їзду, на Мільйонній, побачив Семена Степановича Гулака-Артемовського, і вони пішли вдвох обідати на Невський, до ресторану Вольфа.

Майдан був безлюдний. Вартові коло палацу та Олександрівської колони стояли нерухомо, як манекени, поглядали на Семена з повагою. Він був у циліндрі, у важкому мод-

ному пальті, в рукавичках небесного кольору, важний пан.

Ішли, розмовляючи про всяку всячину. Семен розповідав про недавно розпочату роботу над оперою «Запорожець за Дунаєм», щоб саме встиг уже написати.

Раптом, щось пригадавши, Шевченко спитав:

— А де ж страшна помста?

— Кому? Яка?

— Забув? Усім лисим. До біса ж ти п'яний був, Семене!

Пригадавши, Артемовський зареготав, аж налякав вартового біля Генерального штабу.

— Чекай і бережись! Помста буде страшна.

— Лепський друг! — посміхнувся Шевченко.

Приятелі виходили попід аркою штабу на Невський.

На перехресті стояв товстий красень городовий у темно-сірій шинелі, з нагрудною бляхою білої жерсті.

Був час, коли франти покидають проспект, звільняючи його до вечора для чиновного та ділового люду.

Невський виглядав нечупарою, ще не набувши притаманного йому блиску, який з'являється тільки під кінець жовтня. Ще подекуди стирчало на нових домах та надбудовах риштовання. Скрізь було наляпано фарбою та штукатуркою. Вікна аристократичних домів іще білили, замазані крейдою. Та й вітрини не набули ще зимової урочистості.

Вулиці були розриті. В столиці прокладали перший водопровід і газові труби. По тротуарах треба було ходити обережно, щоб не впасти в канаву. Над одною з них стояла юрба. На дні білили кістки та кілька зотлілих черепів. Їх тільки-но викопали грабарі. Це були, певно, останки будівників столиці Російської імперії, похованих там, де їх застукала смерть від хвороб та голоду. Робітники викидали черепи на дорогу.

— Так би мовити, малюнок до історії нашого многостраждального народу,— голосно сказав Тарас, і кілька перехожих обернулись до нього. Він мовчки рушив далі, і ніби хмара впала йому на лице.

Щоб розважити друга, Семен Степанович без угаву розповідав про свій давній прожект прокладання столичного водопроводу, кращий і дешевший, колись забракований вітцями города.

Непосидячому акторові мало було театральних справ. Жадоба діяльності сушила голову. То він подавав проекти водопроводу, то просто байдикував, то заходжувався видавати для безплатного розповсюдження який-небудь акафіст богородиці, то будував собі дачу, то раптом почи-

нав вивчати історію й статистику міста Петербурга. Знаючи це захоплення, Тарас питає:

— Скільки в цьому городі шкіл?

— Сім повітових, десять приходських. А в них, у цих десятих,— сімдесят один учень, але селянського звання тільки один.

— А скільки в городі церков? — питає Тарас.

— Цього року двісті сімдесят дев'ять монастирів, церков і каплиць.

— Тьху! — сплюнув Тарас.— Усе-таки менше, як шинків та публічних домів.

— От не люблю таких розмов,— поморщився Семен. Навіть розсердився. Він шанував пам'ять своєї матері, Варвари Арсенівни, попаді, що виховала його в благочесті.

Охоплений гіркими думками, які обхопили його, коли він побачив напівзотлілі черепи, Тарас не помічав, що діється на вулиці. Маючи намір перейти дорогу, не бачив, як городові поспішають позаганяти в завулки водовозів з бочками, візників на «гітарах», карети, коляси, незграбні омнібуси. Невський завмирав у дивному заціпенінні й помалу порожнів. У напруженні блідшали обличчя перехожих. По проспекту мчав на багатім скакуні імператор. На певній відстані летіли за ним кавалергарди з сурмами і жовтим штандартом. Під копитами, розколюючись і розсипаючись на порох, людські черепи покотились по бруку. Тарас помітив царя, коли вже вийшов на дерев'яні торці дороги. Кінь шарахнув геть, мало не впав у водопровідну канаву, але вирівнявся-таки й поніс далі. Шевченко, зустрівшись на мить з переляканим поглядом царя, стиснув кулаки й завмер, і Семен з ним нічого вдіяти не міг, тяг далі, але Тарас не йшов, бо не бачив нічого потемнілими од гніву очима.

Коли, промчавши мимо, голосно засурмили кавалергарди, Тарас рушив далі.

Незабаром вони зустріли заклопотаного Куліша. Навантажений книгами, рукописами, коректами, він кудись поспішав. Кивнувши приятелям, завернув назад і мовчки пішов поруч.

Невський знову кипів. Дебелі кучери на високих козлах колясок і карет ревли на пішоходів. Гриміли палашами блискучі офіцери Генерального штабу, гарцювали кавалеристи, блаженські шкапини тягли голубі карети візників.

Шевченко вдивлявся в обличчя стрічних чиновників, водоносів, паній, молоденьких праль. Озираючись на якогось хлопця в личаках. Поглядом проводжав бабуся, що йшла з церкви з проскуркою у вузлику. Дивувався з пагубної моди на все іноземне, читав французькі вивіски над магазинами, обурено прислухався до французького гомону російських баринь, які потроху, либонь, забували вже рідну мову.

Дами красувались у паризьких кринолінах. Всюди була комбінація трьох модних тої осені кольорів — каштанового, чорного та зеленого. Шляпки, шиті на різні фасони та смаки, спускались, за модою, низько на лоба.

— Мода міняється,— сердито сказав Куліш,— але й досі я бачу тут ті ж самісінькі шляпки, про які згадував іще наш неподражаємий Гоголь... Пригадуєте? «Тисячі сортів шляпок, платъев, платков пестрых, легких, к которым иногда в течение целых двух дней сохраняется привязанность их владелиц, ослепят хоть кого на Невском проспекте. Кажется, как будто целое море мотыльков поднялось вдруг со стеблей и волнуется блестящею тучею над черными жуками мужского пола...» — Працюючи над виданням творів Гоголя, правлячи безконечні коректи, Куліш завчив напам'ять немало текстів.

Семен ледве встигав розкланюватись. Знайомих було тут безліч, не менше, ніж у Тараса на околицях міста. Артемовського знав увесь петербурзький світ. Дорогою до них пристали, щоб іти разом обідати, двоє жевжикуватих акторів, п'янений граф чи князь. Їм назустріч ступав по Невському Григорій Борлаківський, у високій кучмі, в кобеняку і в широченних шароварах. За смішною поstattю сунув гурт цікавих.

— Тьху! — сплюнув Шевченко.— Паноптикум! Сховайтесь куди-небудь, бо причепиться,— і потяг Семена під якісь ворота.

— Краще сюди,— заперечив Артемовський і завернув до пишної кондитерської, одної з тих, що останнім часом у Пітері виникали на паризький кшталт: по стінах були французькі написи, незручні меблі — якогось чудернацького фасону, цяцьковані слоною кістю та бронзою. На столиках лежали журнали й газети з усіх кінців світу, театральні афіші, на яких траплялося й прізвище самого Артемовського, та ще, притягаючи особливу увагу, — ймення якогось негра, трагіка, що мав незабаром прибути в Петербург на гастролі.

— Про високе трагедійне обдаровання цього негра пишуть усі столичні газети,— кивнув Артемовський.

— Я газетам не вірю,— відповів Тарас.

— А я йшов до тебе,— озвався Куліш,— щоб запросити на вистави оцього самого негра. Я, бач, обіцяв нашій милій Ганні Гаврилівні, що приведу тебе в її ложу.

— Ні! — рішуче відмовив Тарас.— На вистави цього негра я не піду... Балаган! — і він вихилив чарку джину.

Викуривши по одному папіросу *, випивши по чарці джину та проковтнувши по десятку устриць, компанія знов рушила на вулицю. У вітрині фотографічної крамниці Оже увагу привернув майстерно виконаний портрет графа Федора Толстого.

Тарас почав був розповідати про роботи Толстого, але раптом спинився. В боковій вуличці бідкався біля сліпої шкапини перемерзлий водовоз; його тяжка професія доживала в центрі міста останні дні й мала зникнути після закінчення прокладки водопроводу.

Конячка билася, застрягши у вибоїнах бруку, падала, пара клубочилась над нею. Водовоз оглядався, чи не прийде хто на допомогу.

Тарас дивився на коня, на водовоза, на обмерзлу бочку, пофарбовану жовтою фарбою, — це означало, що вода з Фонтанки (з Неви возили воду в білих бочках, а з каналів — у зелених), — озирнувся на супутників і сердито сплюнув. Знявши рукавички, оддав їх Кулішеві, зійшов на брудний брук і дужим солдатським плечем підважив бочку, але водовоз, украй здивований втручанням такого поважного пана, припинив свої силкування.

— Чого став? — гукнув до нього Шевченко.— Давай! Держись!

— Держалась кобила за голоблі та й упала! — гірко відповів водовоз.— Спасибі вам, барин!

Бочка рушила далі, а Тарас повернувся на панель. Там стояв тільки Семен. І Куліш, і всі — де й ділися. Семен, піднявши циліндр, витирав хустиною піт.

— Я помагав чоловікові, а тебе в піт кинуло, Семене? Гай-гай! — і Тарас вилаявся крутим словом.

* Так тоді й говорили: «міцний папірос», «новий пальто».

Був день прийому, неділя, саме та пора, коли заходить присмерк, але ще рано світити свічки.

Графиня Анастасія Іванівна, у вечірньому туалеті, втомлено ходила з кімнати в кімнату, даючи слугам останні розпорядження, оглядала перед приходом гостей кожен куток квартири. В залі без упину хтось бив по одній-двох клавішах фортепіано. Звук, тоненький і настирливий, пробивався в усі кутки. Це перед приходом гостей працював настройщик.

Катенька легко скрадалась за мамою, потім забігала вперед, зазираючи в світлі очі, в невродливе, але миле обличчя.

Катя торкалась оборки її криноліна. Перед приходом гостей дівчинка хвилювалась, і цей дотик заспокоював її.

Іноді графиня в напівтемній кімнаті зненацька хапала дочку в обійми, невиразно говорила щось, жагуче цілувала в пишні коси, в опукле толстовське підборіддя.

— Катю! Катенько! Катюшо... — і, задумана, простигла так само раптово. І йшла далі по анфіладі — рівна, величава, як завжди. Катенька спинялась, налякана несподіваним виявом материнського почуття.

Графиня йшла на свою половину, а принишкла дівчина розшукувала Оленьку, сестру, брала за руку й водила по лунких порожніх кімнатах.

Все тут здавалось о такій порі таємничим, незвичним. Склепіння великої двосвітної зали ніби глибшало. Сутінки пом'якшували обриси, і статуї ставали схожі на живі причаєні постаті.

Настройщик, старий суфлер Маріїнського театру, був іще в залі, але здавалось, вже нема його. Він працював навпамацки, в тихій темноті, і тільки чути було шерхотіння рук по клавішах, по молотках, по сукну. Ледве бриніли басові струни фортепіано. Старий злегка торкався клавішів і довго слухав. Робота була вже зроблена, але йому не хотілося звідси йти.

В такі хвилини все тут ніби спало. Тут царював Морфей. Дівчатка підходили до його бюста, висіченого в мармурі руками графа. Сонна посмішка на напіврозтулених устах Морфея була трохи глузлива... Здавалось, що вві сні він дише спокійно, лише на голові ледь ворухатся маки й лілеї...

Настройщик прислухався до дитячих кроків і шепотів голосно й чітко, як усі суфлери: «И вот жезлом невидимым

своим Морфей на всё неверный мрак наводит. Темнеет взор... рука на стол валится, а голова с плеча на грудь катится... вы дремлете...»

Оленька тулилась до сестри. Старечий шепіт лякав її, і враження таємничості ще посилювалось від побоювання, що ось-ось подзвонить хто-небудь з гостей, і всі чари зникнуть.

Діти промовляли по-англійському кілька вітальних фраз, просили старого настройщика:

— Заспівайте нам!

— Please, please, my darling... * — і старий, чоловік освічений, але нужденний, устав, низько вклонився дівчаткам і, піднявши модератор, ледве чутно акомпанував та виводив голосом кволим і глухим:

Спеші, настройщик, на роботу,
Здесь, видно, ждут гостей опять...
Из фортепьян за ногой ноту
Садись тоскливо выбивать!
Забудь на время в этом зале,
Что снег и холод на дворе...
Приладь свой ключ, нажми педали...
До-ре, до-ре!

Настройщик співав тихше й тихше, боявся, щоб не почувли його хрипкуватого голосу в графських покоях, співав і сам дивувався з такої сміливості, але відмовити милим паннам не міг, — графівни всякий раз так зворушливо просили його, злиденного смішного дідка, виконати пісеньку знайомого їм поета, колишнього домашнього лікаря Толстих, Миколи Степановича Курочкіна:

Без жалоб глупых до могилы,
Бедняк, свой тяжкий крест носи...
Погибли молодые силы!..
Фа-соль, ля-си...

Голос гаснув, старий мовчки сидів, припавши до інструмента, і слухав завмирання звука, як це вміють робити тільки настройщики та ще хіба сиділки, що стережуть по лікарнях людське життя.

Дівчатка прислухались до пісеньки, до голосів, до звуків рідного дому. У передпокої деренчав дзвоник. Слуги вносили до зали й до віталень багато свічок. Правий

* Будь ласка, будь ласка, моя любя... (Англ.)

кут фасаду Академії осяявся вогнями, освітлюючи набережну.

Раніше, бувало, почувши прихід гостей, Катя прожогом тікала на антресолі, до своєї кімнати, чи забивалась на сходи, які вели з дитячої до сусіднього з залом приміщення, де стояв серед квітів бюст її батька. На верхній площадці сходів були дерев'яні бильця, а за ними, в стіні,— велика лежанка. Там, поміж лежанкою та поруччям, було її улюблене місце. Звідти Катенька спостерігала, як покоївки вожать на свята, палять папір, топлять віск. Звідти ж дивилась на фехтування, яким захоплювався граф. Малі сприймала вправи за справжній бій і переживала кожен непевний крок і рух батька.

Тепер, коли приходили гості, Катя вже не ховалась на сходах. Дитячі літа спливали. Уже можна було, на заздрість Оленьці, сидіти з гостями, слухати розмови, часто й незрозумілі, але гарячі та запальні... Був такий час, той самий 1858 рік, коли ще декому здавалось, наче після всього страшного й темного, що так довго панувало в Росії, люди зможуть вільно зітхнути й робити щось корисне для вітчизни й народу, сміливе й високе. Це був короткий період уявлюваного прояснення перед іще темнішими часами. В Росії того року настало немовби й деяке цензурне полегшення, скоро минуло й сумнівне: протягом кількох місяців видавалось чимало книг, у самому тільки Петербурзі з'явилось до двохсот періодичних видань — листків, журналів та газет... Після Кримської кампанії, з приходом нового царя, легковажні люди дожидали в Росії реформ та полегшень, сперечались, говорили й не могли наговоритись. У салоні графині Толстої ці зустрічі й розмови минали вільно та жваво.

Письменники, актори, музиканти й художники Пітера мали за велику честь дістати запрошення до Толстих. Недільними вечорами у великій залі, біля довгих зелених столів, під рефлекторами олійних ламп збиралось чимало цікавих людей. Там переказувано останні новини, оцінювано вистави, вернісажі, нові поеми, романи. Кожен міг, розмовляючи, малювати портрет когось із присутніх чи готувати ескізи для майбутніх робіт. Молоді художники охоче підтримували цей звичай. Гостинний дім Толстих, казали, був для них ніби школою.

Людей у Толстих щонеділі бувало повно-повнісінько. Тут звичайним гостем був величний Іван Сергійович Тургенєв²⁹, Мей, що сидів завжди з виглядом невдоволеної

та страждущої людини; частіше від інших бував тут і жвавий Полонський, колишній учитель Катеньки, з яким їй і те-пер часом хотілось побігати по кімнатах; навідувався й ласкавий Майков, безхарактерний і легковажний; стрі-вись тут Старова, він не розлучався з ним цілий вечір. При-ходив іноді й молодий родич Толстих — Лев Миколайо-вич, що його оповіданнями про Кримську війну тоді вже зачитувались письменні люди всієї Росії.

Одною з принад у салоні графині Толстої був ще й відомий тоді російський поет Микола Щербина³⁰, запальний син українця та пелопонеської гречанки, який уславився своїми «Греческими стихотворениями» та дошкульними й безпринципними епіграмами на всіх і все, на друзів і ворогів. Поета боялись, але й горнулись до нього: з ним не нудьгували. Щербина висміював ближніх, розповідав анекдоти й цікаві пригоди. Іноді пахло літературним скандалом, іноді просто було весело. Довкола цього маленького чоловічка часом гуртувалися всі гості графині.

Забували про нього хіба тоді, коли в салоні віце-президента підходив до фортепіано польський піаніст Антоній Контський або згоджувались проспівати щось де Бассіні чи Гулак-Артемівський, Леонов, Петров та й хіба мало хто ще!..

Прийшовши того вечора пізніше, як звичайно, Тарас Григорович застав у голубій вітальні чимало гостей. Три-вала гамірна суперечка.

Поета вітали. В салоні, де Шевченко був у пошані, цього вимагало коли не щире ставлення до мужицького поета, то хоч би показна повага до графині.

Лорнети цікавих дам обернулись до Тараса. Галасливо зустріли його Куліш та Артемівський. Назустріч підвелася з-за чайного столу й хазяйка.

Жінка ця була тут центром уваги, вміла розважити, по-еднати різнорідні інтереси гостей. Про величаву зовніш-ність графині були високої думки навіть видатні сановники, хоч вони, звісно, не забували, що хазяйка найвидатнішого в Пітері салону — всього лише дочка якогось армійського капітана. Поза її спиною інколи говорили, правда, й про манірність та самозакоханість цієї, вже пристаркуватої, негарної, але все-таки привабливої жінки. Це була, мож-ливо, заздрість. Але хоч би там як, під впливом графині навіть такий мізантроп, як Куліш,— його запрошували тільки для того, щоб зробити приємне Шевченкові,— іно-ді жвавішав, говорив з піднесенням, відриваючись від

нудних розмов, якими він мучив графа, очей не зводячи з орденів на його грудях...

Тарас поспішив до столу.

— Вітаю вас, графине моя, богу мила. Бачити вас — найбільше щастя.

Поміж графінею і Тарасом Григоровичем дружні стосунки прикрашувались, навіть і наодинці, деякою урочистістю.

Тарас Григорович пішов понад довгим столом, що ділив надвое вітальню, потискував руки приятелям і знайомим, заговорив з Полонським про його останні вірші, спитав про якісь домашні діла, потім підійшов до Єгора Петровича Ковалевського³¹, свого земляка та друга, який щиро дбав про добробут поверненого з заслання художника й поета. Це був ставний показний генерал, в парадних еполетах, з бакенами й підусниками. Тільки-но ввійшов Тарас, твердий погляд його пом'якшав, генерал був людиною доброї вдачі й напускав суворість саме тому, що її в характері Єгора Петровича не вистачало. Він був, правда, і людиною сильною волі, що виявлялася в небезпечних мандрах: Єгор Ковалевський, сенатор і начальник Азіатського департаменту, був всесвітньовідомим мандрівником, географом та геологом, першим європейцем, що добувся до Внутрішньої Африки. Свою двотомну працю (один із багатьох трудів) «Мандрівка до Внутрішньої Африки» він видав ще 1849 року.

Тарас підійшов до нього, вони розцілувалися й мовчки сіли поруч. Шевченко обернувся до столу й прислухався до суперечки, що розгорілася перед його приходом. Старов та якийсь дідок в зірках і орденах сперечалися про відомого актора Самойлова: чи розуміє він Шекспіра, виконуючи ролі Гамлета й Ліра?

Тарас хотів був докинути до суперечки й своє гостре слово про актора, але графиня сказала:

— Суперечка почалася з негра Олдріджа. Через два тижні він буде тут, у цьому залі. Він же відомий на весь світ!.. Завтра я куплю кілька лож у Маріїнському театрі-цирку.

— Він гратиме з німецькою трупою?

— З німецькою.

— Я ж казав: балаган якийсь,— зауважив Тарас.— Блюзнірство — показувати в такому театрі Шекспіра. Блюзнірство!

До вітальні, без доповіді, тихо й соромливо ввійшов Микола Олексійович Северцов. Ні з ким не привітавшись, не-

зграбно піднявши плечі, бочком, він попростував аж у найдальший куток. Побачивши черговий зошит «Современника», Северцов метнувся до тумбочки.

— А-а,— скрикнув він,— у вас уже є свіжий номер! — і, схопивши журнал, сів і почав читати, ніби він був самотин у кімнаті.

39

Розважаючи гостя, графиня звернулася до Куліша:

— Давно вже я не читала ваших повістей у цьому журналі,— і вона кивнула на «Современник» в руках у Северцова.

— Я,— відповів Куліш,— уже бозна-коли посварився з тими непевними людьми. А тепер, крім Некрасова, там орудує якийсь Чернишевський.

— Чому «якийсь»? — здивувалася графиня.— Дуже, дуже миле сімейство! Нас познайомив,— звернулася вона до Тараса,— іще ваш Сігізмунд³³! Дуже миле сімейство!

— А я нічого милого не бачу,— аж червоніючи, заперечив Куліш.

— Чому ж? Ольга Сократівна, дружина його, чарівна, весела, вродлива. У них два хлопчики. Та й сам Микола Гаврилович, він такий вдумливий, освічений і навіть, я сказала б, інтересний — з його блакитними очима, з тонкими рисами блілого обличчя...

— З манерами семінариста! — пирснула одна з дам.

— Ви не читали, певно, його жаклих писань,— посміхнувся до графині Куліш.— А головне, «Современник» чахне з кожним днем.

— Брехня! — раптом вибухнув Шевченко.— Саме тепер він стає нарешті справжнім «Современником», совістю народів Росії. Разом із заморським «Колоколом» Герцена «Современник» сяє нині таким гарячим світлом, що його побачать колись і наші вдячні потомки.

— Тарасе Григоровичу! — застережно перепинив його Толстой.— Ви знов забуваєте саме те, що вам пам'ятати належить! — і, одвівши його до вікна, тихо продовжував: — Ви почали тепер у Петербурзі цілком нове життя, і мені, як віце-президентові Академії,— ви це добре знаєте! — мені довелось поручитись за вас, а ви...

— Я й сам за себе поручитись не можу! — голосно засміявся Шевченко і збентежено розвів руками.— Добре! Помовчу. Я ось тільки зараз доведу Кулішеві, що Герцен і його «Колокол»...

Але дальших слів Тараса ніхто вже не почув: графиня подала знак — їй треба було мерщій припинити небезпечну розмову, — і на клавіатурі ожили хуткі руки Артемовського. Грянула могутня російська мелодія. Здавшись на прохання слухачів, Семен Степанович Гулак-Артемовський нарешті заспівав арію Руслана, свій коронний нумер.

Коли він скінчив, слухачі сиділи мовчки. Оплесків не було: найвища похвала!

Семен навіть не вклонився. Підійшов до Тараса, який у куточку, неподалік од бюста Морфея, продовжував суперечку з Паньком Олельковичем. Очевидно, й арії Руслана Тарас не чув і не бачив нічого, — такі люті вогники палахкотіли в сірих очах поета.

Глянувши мимохідь на копію з картини Леопольда Робера, що висіла над головою в Куліша, Семен сів поряд і, з властивим йому запалом та глузливістю, хотів був устряти в суперечку, але, вловивши краєм вуха, що розмова забрела в глибокі нетрі філософії, куди його, признатись, ніколи не вабило, обачно подався розважати дам. Кілька сановників сіли до карт, молоді художники шаруділи папером, у дальніх кімнатах уже бряжчав посуд — час минав, але суперечка не вгавала.

— Ти не розумієш, Паньку: барвисто розмальована башта ідеалістичної естетики вже впала, — її зруйнував Чернишевський.

— Чим?

— Силою простої істини: прекрасне — це є життя!

— Почитав би ти краще Лібельта³³.

— Читав, — посміхнувся Тарас. — Усі три томи. Ще там, за Каспієм... — і ущипливо засміявся. — Такі ось вельми кислі книги пишуться, либонь, для тих арештантів, що їм за провини вже не дають навіть Біблії.

— Для арештантів! — ахнув Куліш. — Ти це говориш про книгу, яка так тонко визначає природу фантазії й натхнення?

— Натхнення! — зареготав Шевченко, і недобрі вогники спалахнули в його очах. — Він пише, ваш Лібельт, буцім французький художник Верне в час бурі велів себе прив'язувати до щогли, щоб збудити в собі натхнення. А ваш безплотний німецький школяр, він вірить отаким дурницям!

— Карло Лібельт — поляк, — напутливо зауважив граф.

— Він тільки пише по-польському, — гостро заперечив Шевченко, — а мислить по-німецькому і наскрізь просяк

отим німецьким ідеалізмом! В одному тільки місці він дуже обережно говорить, що сила духу не може проявитись без матерії, але цей єдиний проблиск безнадійно тоне в морі найсолідшої пошлості.— Шевченко замовк, і сидів, прислухаючись до власних думок, і, вдумуючись у слова, повторив: — Дух не може проявитись без матерії.

40

Так! Хоч йому й не довелось прочитати слова Фрідріха Енгельса, свого сучасника й майже ровесника, слова про те, що «матерія не є продукт духу, а дух є тільки найвищий продукт матерії», проте саме ця ідея проймає Шевченкові твори, його записи й листи.

Хоч йому ніде й не довелось зустріти думку Енгельса, що «вся природа... починаючи від піщинок і кінчаючи сонцями, починаючи від протистів і кінчаючи людиною, перебуває у вічному виникненні й знищенні, у безперервному потоці, у невпинному русі й зміні», але поему «Гайдамаки» Тарас Шевченко почав так:

Все йде, все минає,— і краю немає...
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.

А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!..

Це написав поет, коли йому ледве сповнилось двадцять шість років, і не тільки тому, що читав він колись Геракліта Ефеського — «все тече, все змінюється»,— ні, він сам був, Тарас Шевченко, видатним мислителем, він сам став під кінець життя свого одним із найбільших у ХІХ столітті філософів-матеріалістів, хоч ніколи й не думав про таке покликання.

Микола Олексійович Северцов, перегорнувши новий журнал, давно вже прислухався до суперечки,— задумавшись, він куйовдив свою нерівну бороду, кивав головою, підтакуючи Тарасові, і його по-хлоп'ячому пустотливі очі спалахували веселим запалом, коли він раз по раз переглядався з Єгором Петровичем Ковалевським.

— Ваш Лібельт,— продовжував, помовчавши, Тарас,— він людину-творця в мистецтві ставить вище від природи, бо, мовляв, природа діє у визначених для неї незмінних межах, а людина, мовляв, нічим не обмежена в своїм творенні. Але ні! Мені здається, Федоре Петровичу: вільний художник так само обмежений природою, що його оточує, як і природа обмежена своїми вічними незмінними законами. А спробуй він, оцей вільний творець, хоч би на волос відступити од красуні природи, стане він моральною потворою.

— Отут я нарешті згоден з вами,— бурхливо зрадів граф. Він встиг щиро полюбити Шевченка, і гостра суперечка дратувала його всіма своїми несподіванками.— В мистецтві мусить бути найточніше повторення життя.

— Ні, ні, ні! — заперечив Тарас.— Не повторювати життя, Федоре Петровичу, а відтворювати його, пояснювати, оспівувати,— прагнути, щоб наш не вельми затишно влаштований світ ставав кращим! А коли б ми дбали тільки про дагеротипне відображення природи, то не було б у мистецтві таких високих цілей, не було б на землі художників, а розвелись би всюди тільки такі ось портретисти,— і він кивнув на стіну,— як ваш уславлений Зарянка! — і Тарас простяг руку до великого портрета над диваном.

— Ну, Тарасе Григоровичу! Вам, бачу, не подобається, як Зарянка³⁴ написав мій портрет? — і граф озирнувся навколо, немов шукаючи підтримки.

— Всі знаходять у цьому портреті надзвичайну подібність,— прийшла на допомогу графиня.

— Два роки старанної роботи,— продовжував граф.

— Фотографія! — сумно посміхнувся Шевченко.— Погляньте, як настирливо виписано деталі!

— І це говорите ви? Ви? Один з улюблених учнів Великого Карла³⁵! — і Толстой збентежено забігав по кімнаті.— Адже згадайте: що вам казав Брюллов?

— Пам'ятаю! Не копією, а вдивляйся! Не будь кропунком — це ознака бездарності! От чому його ідеали, повні

краси життя, здаються нам такими близькими й милими, любий мій графе Федоре Петровичу! Він, Великий Карл, він був моїм учителем, моїм кумиром, він зробив мене людиною й художником, але... послідовником його ідей у мистецтві я не став. Його біблійні та класичні сюжети, його спокійне споглядання...

— Тарасе Григоровичу! — перепинила графиня. — Ви знов...

Але Тарас поспішав заспокоїти:

— Більше не буду. Мовчу.

— От і добре, от і славно, — зраділа графиня, стурбована надто бурхливою суперечкою.

— Ну, а тепер, Тарасе, — звернувся до нього Куліш, — признайся: було-таки щось корисне в твоєму знайомстві з трудами Лібельта?

— Було, — відповів Шевченко. — Книга трактує прекрасне, от я й знайшов для неї застосування: віддав прекрасному полу. Нашим гарнізонним дамам.

— Навіщо?

— На папільйотки! — і Тарас голосно зареготав. — Бо я їх ненавиджу, усіх отих хірургів прекрасного, мертвих естетиків, учених ідеалістів! — і, стиснувши кулаки, підвівся з-за стола. — Ненавиджу.

І Куліш уже став проти нього. І граф насупив сиві кошлаті брови. Суперечка мало не спалахнула знов. Але ввійшов пристаркуватий лакей і доповів:

— Микола Федорович Щербина!

І всі рвучко обернулись до дверей.

42

На порозі став невеличкий, огрядний, смаглявий чоловічок з блискучими очима, що дивилися спідлоба насмішкувато й сердито. Обличчя його було мокре від дощу, і він витирав його хусткою.

— Здрастуйте, панове, — вимовив він склад за складом, помітно занукаючись. Йому відповіли веселими вигуками. — Ну і погода! — продовжував він. — Проклятий клімат і проклятий гóрод! — Ці слова вирвалися в Щербини мимохіть. Він, житель півдня, хворів на горло, пітерський клімат убивав його.

Дражливе зауваження, висловлене після привітання, не здивувало нікого. Але розважливий Куліш раптом заперечив:

— Не говоріть такого! Петербург — чудовий гóрод. Якою чарівною силою наелектризовані тут люди!

Щербина здивовано озирнувся. Він і раніше зустрічав понурого видавця, але ніби не помічав його. Тепер глянув глузливо. Куліш не одвів пронизливого погляду, хоч думку про Петербург він висловив так, між іншим, та й мінялась вона, як і всі його думки та настрої, дуже часто, залежно від обставин. Але йому кортіло подратувати цього лютого чоловічка, бо язика його бояться чи не всі, крім нього, Пантелеймона Олександровича Куліша.

Та Щербина відповів напрочуд спокійно:

— Петербург у порівнянні з Москвою здається мені міс- том обмеженим, крім хіба справ вузько житейських.

— *Du choc des opinions jaillit la verite!* * Але я, Микола Федоровичу, не згодна ні з вами, ні з вашим супротивником,— озвалась Анастасія Іванівна, передаючи Щербині чай.

— З моїм супротивником? Оцей ось пан,— не маю чести знати,— вважає себе за відважну людину? Зачепив, мовляв, самого Щербину! Я вгадав?

Ніби не помічаючи різкості, графиня продовжувала:

— Не згодна! Петербург проти старенької Москви — юний красень.

— Але ж пробачте, графине, пробачте! Розумна й мис- ляща Москва — все-таки столиця всього народу. Недарма ж усяка проста дівчина, мужичка, в найдальшому закутку Великоросії співає не про нашу Північну Пальміру, а про свою «матушку Москву білокам'яну»... А Пітер? Ех! — і, зірвавшись з крісла, маленький, чорний, Щербина жучком відскочив од столу, зачепився за килим, не помітив; стояв хвилину, схиливши голову набік, заклавши руку за жилет, непорушно, зосереджено. І раптом, напівобернувшись до Куліша, смішно виставив ногу й прочитав експромт. Ми- кола Федорович трохи заїкався, і від того здавалося, що подих йому перехоплює злість.

У залі запанувала мовчанка. Епіграма стосувалася, влас- не, й усіх присутніх. Але ніяковість скоро минула, як і зав- жди після виступів Щербини. До нього звикли й не обра- жались.

Після паузи всі зареготали. Щербина знеможено сів, наче після важкої роботи. Дихав тяжко, ніби принюхував- ся до чогось, і враз обернувся до вікон.

* Із сутички думок народжується істина! (Франц.)

— Знов ці квіти? — сердито спитав він, ні до кого, власне, не звертаючись.— Trop de fleurs! * Терпіти не можу!

— Що ви? — підвелася графиня.— Вам трудно дихати?

— Новий капрыз,— зауважив Куліш і додав, нахилиючись до Артемовського: — Навіть і тут його бояться. Дивись-но! Дивись!

І справді. В залі вже знімалась метушня, з'явилися покоївки та лакеї,— мовби це прийшли артільники переселяти на нову квартиру,— похапцем вони виносили в сусідні кімнати вазони й жардиньєрки. Щербина стояв серед збудженої ним же метушні, зняковілий і розгублений.

Зважившись на щось, сердитий, підійшов до Анастасії Іванівни і голосно, щоб усі чули, сказав:

— Пробачте, графине, пробачте грекові лихий язик і поганий характер.

— Qui s'excuse, s'accuse! **

— Недарма кажуть,— шепнув сусідові Куліш,— що графиня — коханка цього грекоса. І смак же в неї!

— Прошу, прошу... не варто говорити,— сказала графиня, зморшкуватою рукою опрацюючи низько вкладену косу.— Я розумію: поет мріє про сонце рідної Греції, і йому трудно жити в пітерському холоді, в тумані, в дощі. Ну і,— графиня мило посміхнулася,— мимоволі з'являються капризи.

— Дякую,— сумно усміхнувся Щербина.— Від поета спасибі вам.

— Ви не поет, а сквернослов! — знову вихопився Куліш.

— Ви так думаєте? — іронічно примружив око Щербина.— Чи-чи-читали мої вірші?

— Читав.

— С-с-спасибі! Але мені зараз оце пояснили, що в-ви грішите в тому ж жанрі.

— Tous les genres sont bons, hors le...***

— Знаю,— перепинив Щербина.— Але ж ви грішите саме в нудному.

— Буде ще одна епіграма! — зловісно прошепотів хтось.

— А щодо поезії,— продовжував епіграміст,— п-п-пробачте за правду, єсть один тільки справжній між нами божої іскри п-поет. Я хочу, графине, я хочу, щоб стерти прикре враження від нашої розмови, п-попросити от...— і Щербина

* Надто багато квітів! (Франц.)

** Хто перепрошує, обвинувачує себе! (Франц.)

*** Всі жанри хороші, крім... [нудного] (Франц.).

бина вклонився,— Тараса Григоровича... почитати що-небудь.

Графиня усміхнулась:

— Я саме хотіла це зробити.

— У нього, в Шевченка,— провадив далі Щербина,— вдача — гнівна, а лихим його не назвеш. Він добрий чоловік, а гнів такого чоловіка мусить бути страшний. Ви пробачте мені таку еретичну думку, земляче... Але про вас, мій поете, я навіть скласти епіграму не можу. Не можу! От...

— Читайте «Долю»,— звернулась до Тараса графиня, розуміючи, що розмова йому не до вподоби.

Тарас не відмовлявся, хоч і не всі гості були йому приємні: дехто видивлявся на поверненого з солдатчини поета як на дивовижу. Він помічав загальний інтерес до своєї особи, жартував навіть, що боїться, мовляв, стати модною в Пітері фігурою.

Він після пустелі навіть не здичавів. Воля його лишилась незламна. «Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе... Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо!» — писав він.

Він навіть не розучився носити фрак! Колись майор Мешков, дошкуляючи, доводив, що, ставши офіцером, Тарас не зуміє «в порядочную гостиную войти», коли не навчиться, як слід бравому солдаткові, витягати носки чобіт...

Тарас і справді, дожидаючи, поки всі вгамуються, глянув на носки черевиків, усміхнувся й почав читати звернення до власної долі — останній свій вірш, написаний не так давно, по дорозі в Петербург, у Нижньому Новгороді:

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дядя в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люди! — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люди? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою...

Куліш, слухаючи, супився. Коли Тарас кінчив, Старов бурхливо виявив своє захоплення. Графиня вигукнула: «Ah, que c'est beau!» * А Щербина підійшов до Тараса Григоровича з тими ж словами:

— Як це чудово! Ми не вміємо так писати. Хоч і мене самого доля не балувала, як і вас... Спасибі!

Його чорні банькуваті очі блищали. І раптом він заплакав. Несподівано. При людях!

Всі встали. Плакав той, чийого язика боявся весь Пітер, плакала хвора й самотня людина. Його не розуміли ні друзі, ні вороги. Самотній, він тішив цілий вечір товариство і йшов на ніч до трактиру Палкіна, пив чай, працював, читав або, найчастіше, про щось думав до самого ранку.

— Що з вами? Чого ви плачете? — спитала графиня.— Розкажіть. En racontant ses maux, souvent on les soulage **.

Микола Олексійович Северцов підійшов до Щербини й мовчки взяв його за руку.

43

Северцов, Ковалевський і Шевченко рушили від Толстих разом. Поки йшли по коридорах, мовчали. На вулиці Северцов сказав:

— Мене вже почали-таки лаяти, Тарасе Григоровичу.

— За ту статтю в газеті? За виступ проти Кюв'є?

— Всі наші авторитети наскочили. На мене одного. Мов шакали.

— Брандт? Міддендорф?

— Вони.

На набережній спинились біля сфінксів.

— Сієніт,— поклавши руку на камінь, сказав Ковалевський.— Я був в Асуані, в Єгипті, де добувають його, цей камінь.

— Схожий на граніт,— сказав Тарас.— Граніт, позбавлений блиску, гри світла.

— Граніт, позбавлений кварцу,— сказав точніше Ковалевський.

Северцов посміхнувся:

— Два погляди на той же самий камінь: око художника, око вченого...— і, знявши кудлату шапку, притулився до вогкого каменя палаючим лобом.

* Ах, як це прекрасно! (Франц.).

** Розповідаючи про своє горе, часто його полегшуєш (франц.).

— А мені здається,— сказав Тарас,— кожен справжній учений повинен бути художником і поетом.

— А кожен справжній поет? — ехидно підхопив Северцов.

— Повинен бути вченим,— продовжував Тарас,— дослідником, мандрівником... мислителем! Без поезії нема науки, Миколо Олексійовичу! І без науки нема поезії... До моєї участі в Аральській експедиції я цього, на жаль, не розумів,— і він звернувся до Ковалевського: — Ви от, Єгоре Петровичу, ви, вчений, скільки поезії внесли ви в дослідження, в шукання золота в Чорногорії, в Китаї, у Внутрішній Африці! Але ж і я, художник, проходячи з експедицією через пустиню від Кара-Бутака до Іргіза, я придивлявся не тільки до освітлення й колориту в пейзажах. Я бачив також землю, всипану кварцом, і я думав: чому б на берегах річки Якши-Кайрокли не пошукати золота? Хто знає, може, і в киргизьких степах незабаром виник би новий Сан-Франціско? В пустині. І замість неї. Не довіку ж пустиням бути пустинями?

— Ні,— відповів Ковалевський.

— Ні! — підтримав Северцов.— Наші пустині повні багатств... я навіть сказав би — незліченних багатств, Тарасе Григоровичу. І золото повинне там бути. І вугіль я знаходив там... навіть у горах Кара-Тау, де ви й самі блукали колись... і руда залізна в тих пустинях є, любий мій Тарасе Григоровичу! Є! І ми ще й не знаємо, чим багата Середня Азія, але ті багатства таки приваблять туди людину, і пустиня відступить перед її волею! І я вірю, що люди дадуть воду всім пустиням, і вони оживуть, зацвітуть, заграють усіма барвами буття! «І пустиню опанують веселії села?» Так? Опанують, Єгоре Петровичу!

— Потрібна тільки вода,— зітхнув Ковалевський.— Я колись проходив через Нубійську пустиню, вона мертва, як могила... В ній нема навіть того мікроскопічного життя, яке є в усякій могилі... Але, як буває, один раз протягом довгих літ проллються над пустинею дощі, зибучі піски і голі гори — все вкривається зеленню, чагарниками, все цвіте, все співає, з'являються птиці, тварини, люди з отарами й чередами. Але все це знову вмирає так само швидко, як і виникло. За два-три місяці все знов стає безплідною пустинею... Знов!

Вони помовчали. Потім рушили далі, вздовж Неви. Северцов був без шапки,— він забув її на цоколі сфінкса, і сніжинки падали на його м'яке волосся, закучерявлене

на кінцях,— але ні він сам, ні його супутники, захоплені тихою розмовою, не помічали цього. Поглянувши пильно в темну воду ріки, Ковалевський сказав:

— Пустиня! Отже, не на вічну смерть приречено її. Ні! Якщо природа так швидко може видерти її з рук смерті, то й людина, силою праці й часу, може досягти того ж.

— Може,— з притиском сказав Северцов.

— Для цього,— задумливо зітхнув Тарас,— не повинно бути пустині в душах людей. Ми з вами от... ми помишаємо тут про перетворення природи, а цього можуть досягти лиш люди вільні.

— Добре ви сказали,— озвався Северцов.— Не повинно бути пустині в душах людей.

Вони знов спинились на березі, і тільки тепер Тарас помітив непокриту голову Миколи Олексійовича.

Северцов зніяковів:

— Про мою неухважність розповідають анекдоти,— і поспішив назад. Ковалевський та Шевченко подались за ним.— Коли я був іще студентом...

І, поки повертались до сфінксів, він розповідав, як вони з братом жили в Москві, на Арбаті, в дерев'яному флігельку, як Микола вибирався з дому на затяжні екскурсії в підмосковні ліси та поля...

— Одного разу, поки я блукав по лісах, брат перемінив нашу стару квартиру... Він попередив мене, але я, звісно, забув про це і, повернувшись додому серед ночі, поліз був, як завжди, до своєї кімнати через балкон...— і він тихенько засміявся.— Ну, звичайно, переполох... крики... жінки якісь... чортзна-що! — і сам реготав найдужче.— А шапка,— бурмотів він,— шапка — це дурниці! Хоч, правда, коли мене так люто пошарпали всього... там, у пустині... перше, що я зробив... я знайшов і підняв свою шляпу! Смішно? Га?

— Анітрохи! — сказав Ковалевський.— Без шляпи ви в тій пустині загинули б од сонця.

— А тепер од морозу,— засміявся Шевченко. Йому було добре й весело з цими людьми, що над усе любили природу й мріяли, як би її краще переробити.

Шапки на місці не було. Якийсь жартун уже встиг накинути її на гостроверху голову сфінкса.

Васька ніяк не міг зважитись.

Кілька разів проходив по Третій лінії. Дивився на вікна, заглядав у ворота Академії, боязко озираючись на двірника-солдата, навіть піднявся був сходами до самих дверей, але бігцем спустився вниз, пробіг по площі, по першому сніжку, до Румянцевської колони і знову повернувся до Академії.

Тарас Григорович побачив хлопця, випадково глянувши у вікно. Постукав у шибку й вийшов зустріти. Пригорнув і поцілував у лоб. Його прихід знову нагадав Тарасові молодість: минуло стільки страшних років, а в житті народу все лишалось без змін.

Василь розглядав дивну й незрозумілу йому обстановку майстерні художника: складені в кутку полотна, естампи, череп на столі, офортний верстат, схожий на млинок, фарби, мольберт.

— Сідай, голубе. Приніс?

Коники лежали в лантусі, бережно вгорнені в сіно. Присівши на підлогу, Васька витягав їх і ставив долі.

— А це щось нове? — спитав Тарас, простягаючи руку до дерев'яної фігурки, що зображувала дівча з козубком.

— Еге ж...— і спитав: — А де ж баришня?

— Дома в себе.

— А я думав — чи не дочка вам?

— Ні, голубе. То графівна... а я мужик...

— Я знаю вас...— почав був Васька, але зніяковів: — «Тяжко-важко в світі жити,— провадив він далі, соромливо й тихо, із зворушливим російським акцентом,— сироті без роду: нема куди прихилиться,— хоч з гори та в воду...» Я напам'ять знаю.

— Васю! Голубе! Як же це?

Василь зніяковів ще дужче. І, приховуючи збентеження, читав далі:

— «Утопився б, молоденький, щоб не нудить світом,— утопився б,— тяжко жити, а нема де дітись. В того доля ходить полем, колоски збирає; а моя десь, ледащиця, за морем блукає».

— Васю!

Василь затинався, але розповів-таки про кухаря Спиридона, про читання «Кобзаря», про театри, про пана Болотова.

Тарас аж засвітився. Знайомство виходило давнє й хо-

роше. Кожна звістка, що його твори читають у народі, радувала Тараса, примушувала забувати про байдужість критики. Найвищою нагородою поетові були ельози зворушення на очах простолюдина, гнів, збуджений гарячим словом.

Поет розповідав, що він колись так само, як от сьогодні Васька, тікав геть від квартири художника Сошенка, прийшовши до нього вперше,— тікав, жмакаючи малюнки в спітнілих від хвилювання кулаках. Він говорив про повіряння, про глумливу долю... Та розмову перепинили. Хтось постукав у двері.

Відчинивши, Тарас Григорович побачив на сходах довготелесого жандарма з чималою папкою в руках. Він був схожий на справжнього Голіафа. Величезний ківер ще збільшував його високий зріст.

Тарас Григорович зблід і сердито спитав:

— Кого треба?

— Відставного рядового Оренбурзького лінійного батальйону Шевченка Тараса, Григор'єва сина.

— Я.

— Ти? Наказано передати! — і жандарм простяг Тарасові папку.— Дай розписку.

Взявши папку, Тарас Григорович розгорнув її, усміхнувся, засміявся навіть: у папці були його старі малюнки. Їх відібрали в Тараса при арешті, ще року 1847. Художник домагався, щоб йому повернули скарби юності. І ось нарешті, по стількох роках, прохання вволили.

Пригнувшись до стола, Тарас писав на клаптику паперу:

«Портфель с моими рисунками получил обратно из Третьего отделения его величества канцелярии. Т. Шевченко».

Доклавши карбованця, Тарас віддав розписку. Жандарм вийшов.

Тарас перегортав давно втрачені малюнки. Скрикнувши, кивнув хлопцеві. Той підійшов і побачив портрет молодика з свічкою в руці. Тіні були напрочуд чіткі, вражали майстерно виписані сірі очі юнакові та повні, виразно окреслені вуста, пишний чуб.

— Як ти думаєш, хто це?

Васька поглянув здивовано.

— Це ж я,— сказав Шевченко. Гірко всміхнувся, торкнув за плече хлопця і підійшов з ним до дзеркала. Порівнював портрет із своїм знекровленим зморшкуватим обличчям.

І вже того дня малюнків не займав; папка так і лишилась лежати, розкрита, на клейончатому дивані.

Удаючись перед паном до всяких хитрощів, Василь Пименов став досить частим гостем у незатишній Шевченковій майстерні. Дерев'яних коників Тарас у нього забрав. Найкращого поставив на полиці, біля офортного станка. Решту роздав знайомим, виручивши для Васьки чималутати суму. Панові велів оддати половину,— решту сховав у себе нагорі, в спочивальні, під великою зеленою банкою з огірками.

— Назбираємо — вчитися підеш,— говорив Шевченко. Він і сам потроху вже вчив хлопця. Водив до фігурного класу, до античної галереї, загадував малювати з чотирьох боків якого-небудь Антіноя. А вільної хвилинки приходив та «підбадьорював» хлопця, як колись і самого Тараса художник Сошенко, фунтом ситника та шматком ковбаси.

І не раз казав Василеві: «Малюй, малюй... учись. Мені наш Карл Великий завжди велів: антику малюй, це так само необхідно в мистецтві, як сіль у їжі».

Васька виявляв здібності до малювання, та хлопця тягло більше до опуклого, об'ємного, відчутного на дотик матеріалу — до глини, дерева. Але в цьому мистецтві Тарас мало міг йому допомогти. Правда, в засланні, де забороняли малювати, він часом роздобував глину і дещо ліпив. Та й тепер, як умів, знайомив хлопця з ліпкою, вчив робити каркас...

Вася душу віддав би за вчителя. Ревнував до сердитого солдата Прохора Михайловича, старався, виконував дрібні роботи по хазяйству, допомагав Тарасові: то засвітить, бувало, свічки, то подасть гравірувальний різець, то переставить ближче банку з кислотою, то береться рубати дрова. Але солдат намагався все зробити сам, жалів хлопця, дозволяв хіба тільки принести води та іноді ще помити підлогу. Василь мив, любовно протираючи кожну дошку, кожний щабель. Намагався зробити ще дрібницю яку, але солдат бурчав і гримав на нього. Жалів безбатченка. І нарешті так полюбив хлопця, що й жити без нього, здавалось, не міг.

Васька позував Тарасові Григоровичу. Художник кінчав картину: дніпрові русалки тягнуть молодого козака на дно. Русалки вийшли добре, а з козаком не йшло на лад. Доводилось починати знову. До своїх робіт Шевченко був дуже вибагливий і суворий.

Васька лежав на дивані, звівши руку та ногу. Поза була незручна, але Васька терпів, затамувавши подих, сердився, коли приходив солдат і кликав снідати або з'являвся хто-небудь сторонній і одривав Тараса від роботи. Найдужче хлопець не злюбив Куліша. Не подобався йому пильний погляд гостроного пана. Прізвище йому здавалося смішним: «Шалишь, Кулиш!» Дратували Ваську обійми та поцілунки, якими наділяв Шевченка цей чоловік.

Коли Тарас Григорович водив приятелів по академічних залах, за всіма скрадався й Васька; мліючи, застигав, скажімо, перед повною руху бронзовою статуеткою Орловського, що зображувала хлопця; ось він біжить поряд з биком, намагається спинити його, хапає за роги, за шкуру...

Одного разу Тарас Григорович сказав:

— Я вирішив, Василю, одвести тебе... познайомити з баоном Клодтом, з Петром Карловичем...

— З Клодтом? З отим, що коні — на Анічковім?

— З ним. Ти його знаєш?

Хлопець кинувся обіймати Шевченка. Він добре знав бронзових коней на Анічковім мосту.

46

В кімнаті було повно диму. Чадила олійна лампа, але Куліш, захоплений роботою, того не помічав: стоячи біля конторки, правив на вузьких гранках коректу нової книги,— руки, перемазані друкарською фарбою, пашіли від втоми, і було приємно торкатись вогкого паперу гранок. Сажа сідала на безладнім нагромадженні книг, на рукописах, на якихось пакунках у рогожах, на ящиках і підрамниках.

Він завжди любив читати коректу. Ця робота, вимагаючи ясності зору й напруження уваги, давала змогу спочивати від настирливих дум, забути про злигодні й неприємності. Але не йшов з мислі останній лист його Шурочки, завжди недужої дружини,— вона, коли не жила на хуторі, то тинялась приживалкою по чужих людях.

Її довгі безладні листи дратували його. Олександра Михайлівна вже не жалілась на щербату долю, але біль самотнього поневіряння бринів у кожному рядку.

Він уже спакувався, щоб знов їхати на Україну, йому кортіло знати, що робиться в них на хуторі, але все, що дружина писала про хазяйство, ображало й лютило.

Пантелеймон Олександрович не раз прагнув покинути місто, але й на селі ужитись не міг. За кілька літ перед тим

він писав: «В городах, и особенно в больших городах, где люди оспаривают друг у друга каждый шаг и на нескольких квадратных саженях строят тысячи своих затей, отрекшись от простой природы, вытеснив ее совершенно душною цивилизациею, — человек никогда не добудет этого чувства из-под груза разных ощущений, бременящих его сердце. А поэтому необходимо возвращаться иногда к первобытной дикости и суровости души, убежать хоть на краткое время

На берега пустынных волн,
В широкошумные дубравы».

В напружені періоди життя, коли, знемагаючи «от нравственной усталости», він «чувствовал себя дрянью» і вже не міг ні служити, ні писати для журналів, він часом тікав на село, в свої два невеликі маєтки, брався до господарства, але нічого путнього зробити не вмів. Необмежений володар кріпацьких душ, він був лютий з підвладними людьми, лупцював, збиткувався, а люди платили йому ненавистю, або тікали світ за очі, або навіть намагалися спалити осоружне поміщицьке кубло.

«Нет ни одной верной души», — писала тоді про своїх кріпаків Олександра Михайлівна. І далі — в тому ж листі до знайомих: «Они так привыкли говорить все худое о нас (потому что их еще не повысекали), что даже не вникают в смысл...» А незабаром дійшло й до цього: кріпаків у маєтку шмагали за найменшу провину. «Что тут делается — трудно рассказать... Одна женщина принесла курицу продавать, да, увидавши меня, утискать. «Чего ты?» — «Тут, кажут, такі пани живуть, що все б'ються...»

В листі, писаному 1 червня 1854 року, Олександра Михайлівна розповідала, як Панько Омелькович Куліш, маючи намір дошкулити Семенові, неповажливому кучерові, примусив його привселюдно шмагати лозиною свою вагітну жінку:

«Пантелеймон Александрович купил еще одну лошадь и на возвратном пути заметил, что твой Семен не туда везет; показывает ему П. А., тот сомневается... П. А. говорит: «Да, молчи, дурак!» — и дал ему подзатыльник. Тогда Семен обращается к П. А. и говорит: «Що із сього буде, що ви за всяку малость б'єте?» Тогда П. А. хорошенько выдрал его за чуб и кулаком побил по спине... Приезжает домой, все хорошо. Я что-то рассказываю на дворе. Семен твой даже мило улыбался. Между тем П. А. говорит мне,

как Семен нагрубил. Я говорю, что это происходит от ба-ловства: что за прежние дерзости ты его никогда не нака-зывал. По крайней мере, накажи его супругу, которая в про-должение двух месяцев не спросила у меня ни одного разу позволения идти на речку, несмотря на мои строжайшие ей приказания. Итак, в присутствии всех, Семен дал ей 6 или 7 ударов ложиной по плечам... Через полчаса Семена не стало...» — і далі в тому ж листі, ображаючись на своїх підлеглих, пані Кулішева розповідала, як, не стерпівши на-руги, Семен утік світ за очі, а відшмагана його рукою жін-ка, знаючи норів своїх панів, цілу ніч бігала по сусідах і ховала нужденне добро, а на ранок пани відняли в неї скриню «почти пустую», і пані Олександра жалілась своїй приятельці на «неблагодарный и совершенно испорченный народ».

Про своє сільське господарювання Куліш писав потім: «Франт, окунутый в помойную яму, вышел бы оттуда с бо-лее веселой физиономией, нежели с какой ваш покорней-ший слуга пишет вам сие послание... Деревенские мерз-ости мелкопоместного хозяйства в глухой степи дошли до последней крайности... Теперь уже ничто не вовлечет ме-ня в дразги деревенщины; я откуплюсь от них жалованием приказчику и позволю ему украсть у меня даже платок из кармана — только так, чтобы я этого не заметил. Сам же обращаю свои мысли на дело жизни, как говаривал земляк наш Гоголь».

Але, не захотівши все-таки, щоб новий прикажчик украв-таки отой самий «платок из кармана», Куліш лишив для нагляду жінку, Шурочку, яка, до речі, йому давно набрид-ла своїми немощами та скаргами на його неухажливість.

Після від'їзду Куліша господарство, яке давало йому кошти для проживання в столиці, йшло, на його думку, вельми погано, і він, оце раптом знову зібравшись на Украї-ну, одержав од Шурочки чергового листа, і зненацька знов пропала охота їхати туди, — треба було подумати, але й ду-мати не хотілось, і він знаходив розраду, читаючи друкар-ську коректу.

Лампа чадила, і в кімнаті було вже аж чорно, але, захо-пившись коректою чи, власне, думками своїми про госпо-дарські невдачі, Куліш того не помічав.

Семен і Тарас, увійшовши в незамкнені двері, стояли

мовчки, але й на них Панько уваги не звернув. Навмисне грюкнувши, Тарас поставив на стільця одного з Васькових коників, та Куліш до них так-таки й не обернувся.

— Увесь Пітер зачadiш! — доброзичливо й разом на-смішкувато сказав Шевченко і, штовхнувши раму, одчинив вікно.— Поглянь,— продовжував він,— якого ми коника принесли. Ось розповім зараз. Але піди лишень умийся!

Свіжий вітер дихнув у вікно. Куліш ахнув, озирнувся по кімнаті, прикрутив гнота, потім кинувся до гостей. Артемовський, мовчазний, зосереджений, одвернувся від нього, сів до фортепіано й поклав руки на клавіші.

— Ти як чорт, Паньку! — обіймав Тарас Куліша.— У тебе й на душі так чорно? Чад, мотлох, ящики...

— Я почав пакуватись. Хочу покинути Петербург.

— А друкарня?

— Продам.

— Навіщо? Ти стільки книг друкуюєш для України.

— А що я маю натомість? Ні зиску, ні подяки! Та й Петербург мені смертельно спротивів!

— Куди зібрався?

— На Україну... Куди ж іще! Матеріально я прив'язаний до Петербурга, а душа моя прагне в Малоросію, бо душі потрібна пожива поетична. Та й Київ таки розумний чоловік! Треба б пожити ще й там, а не тинятись бознаде,— тому-то ми й не знаємо до ладу, як наші земляки живуть, чого їм треба.

— Знаємо,— сказав Тарас.

— Ні, не знаємо: вони — чужоземці в рідній стороні, чужоземці всюди. Турок живе по-турецькому, ангеляни — по-англійському, москаль — по-московському, тільки наш брат, українець, носить свою одіжку навиворіт!

— Ну що ти кажеш! — засміявся Шевченко.

— Я знаю, що кажу. Ти стільки років не бачив нашого народу, а я з ним, слава богу, маю стосунки й виробничі, і господарські, і я придивився й до панства, і до простих людей. От чому я розумію, що мушу бути там, от чому, рушаючи до Малоросії, я відчуваю і смуток, і жаль, і такий несповідимий восторг, якого не зазнавав давно, і я радію, мов дитя, бо моя прекрасна Полтавщина вже встає мені перед очима в усій своїй щирій козацькій красі.

— Щаслива ти людина, Паньку,— зітхнув Тарас.

— Та де вже! — І Куліш непевно махнув рукою.

— Хочеш їхати — їдеш, а не хочеш... Тільки ось ти й сам ніколи не знаєш, чого ти хочеш і чого не хочеш.

Тим часом якась тиха й невиразна мелодія спливала з-під пальців Артемовського, млява й нерівна, ще немовби й не знайдена, ніби він оце саме шукав її, намацував прудкими й неспокійними пальцями.

— Нікуди ти не поїдеш,— сказав Шевченко, подумавши.

— Чому ж! Поїду на свій хутір, знов спробую взятись до хазяйства. А в мене ж там — і сад, і сіножать, і річка, Тарасе! — і раптом схопив його за плечі: — От куди б нам майнути вдох... Га?

— Коли б... — і вони сіли на диван. Артемовський грав певніше й голосніше, але приятелі вже не слухали його.— Ми з тобою ходили б на річку,— тихо говорив Тарас,— відшукали б таку місцинку, де глибше, де вир... пливеш, пливеш і не знаєш, чи вийдеш на берег.

— Я тепер люблю тиху воду, Тарасе. Пора б уже й тобі вгамуватись... на тихій воді.

— А що хіба?

— А то, гляди, бог дасть, повернешся на Україну та й знов наберешся біди. А ти повинен пам'ятати, що благорозумність...

— Повернешся, повернешся! — скипів Тарас.— Сам знаєш, не пускають.

— А й не пустять, коли будеш отак... Йому, бач, треба, де глибше, де вир! — і Куліш говорив усе голосніше й голосніше, втрачаючи свою звичайну стриманість, яку він виховував у собі протягом останніх років, чи, може, намагаючись перекричати фортіссімо Артемовського.— Ти ж бо тепер небезпечний, Тарасе, і не тільки для нашого нового государя, а й для народу. Прочитав я, з твоєї ласки, все, що написав ти, повертаючись з тої Азіатчини, придивляюсь до тебе і... знаєш... починаю розуміти, що небезпечний ти й для себе самого!.. Ти ось прилучився навщось до протесту проти якоїсь статті в тому поганому журнальчику... І з ким разом!.. У компанії з москалями, та й ще з тими, до кого наш добрий государ ставиться не дуже ласкаво! То як же ти хочеш, щоб тебе пустили на Україну, щоб тобі дозволили щось друкувати, щоб тобі краще жилося!

— Я хочу тільки одного: не говори дурниць.

Артемовський грав дужче та дужче, але, зважившись на гостру розмову, Куліш провадив далі:

— А ти ганьбиш себе на весь білий світ. Будь розсудливий, і розсудливість навчить тебе. Я, хочеш, на коліна стану: зніми свій підпис.

— Ні! Бо ті люди, що з ними разом я підписав того листа...

— Але навіщо вони тобі? Чого вартий один Чернишевський!

— Усі мої помисли з ним.

— Я саме тому й прошу тебе...

— Коли б мій рідний батько встав із гробу, я навіть його в цім ділі не послухав би, ні!

Семен раптом заспівав щось на увесь голос, без слів. Куліш накинувся на нього:

— Чого ти? Здурів?

— Скомпонував зараз ще одну арію для моєї майбутньої опери. Для «Запорожця за Дунаєм». Слів тільки не вистачає,— і звернувся до Тараса: — Допоміг би скласти? Га? Ну, що-небудь таке,— і знову заспівав: — «Звідкіля це ти узявся, де ти досі пропадав?»

— «Хоч би бога побоявся,— підхопив мелодію Тарас,— хоч би трохи сором мав!» Так, чи що?

— Так, так, так! — закричав Семен і, схопивши Тараса, закрутив його по кімнаті.

— Сам би ти сором мав, Семене! — визвірився на нього Куліш.— Не даєш людям поговорити!

— А-а,— лукаво примружився Артемовський,— нема вам про що говорити. Я артист, і я розумію серцем: різні ви люди. І не люблю, коли ви починаєте сваритись, не люблю!

— А що ж нам? — спитав Тарас.— Розійтись? Навіки? Ще встигнемо. Мені часом здається, що Панько ще стане людиною,— і Шевченко, сумно посміхаючись, провадив далі: — Дивлюсь я на тебе, Куліш: розумний ти... а що в тебе на душі — не збагну! З одного рота і тепло, і холодно.

— Душа моя завжди силкується по-божому і по-святому!

— А твоє серце...

— Я свого серця й сам не знаю.

— Невже не знаєш? А твоя мораль...

— Мораль моя озброєна зубами...

— Ну, коли так, то прощай. Ходім, Семене!.. Чадно в тебе, Пантелеймоне Олександровичу.

— Ходім! — озвався й Семен, ударивши п'ятірнею по басових клавішах фортепіано.

— Чекайте-но,— скочив Куліш.— Ви, мені здалось, прийшли з якимось ділом?

— Та вже нехай,— махнув рукою Тарас.— Хоч ні, скажу: був сьогодні в мене хлопець один... скульптор... дар божий... поглянь: ми принесли його коня. Ось!

— Кріпак? Хочеш викупити?
— Треба.
— Але чи варто тратитись? Еж незабаром наш добрий цар усіх тих нещасних звільнить без викупу...

— До побачення.
— Стривай,— схопився Куліш.— Я свою пайку внесу. П'ятсот карбованців. Або й шістсот. Завтра ж.

— От і спасибі! — Шевченко в гарячій пориві знов підійшов до Куліша.— Але ж ти завтра їдеш, Паньку?

— Не знаю.

— Ну, тоді ще одне прохання: допоможи мені. Я хочу писати портрет Марини. Потрібен дозвіл Борлаківських.

— Тобі, Тарасе, натурщиця потрібна чи...— і погляд Куліша став колючий.— І на якого вона тобі ката, Марина ота?! Завів би собі яку-небудь білошвейку... найняв би покоївку... як те роблять усі.

Тарас мовчки пішов до дверей.

— А то ти, бач, мастак,— розпалюючись, продовжував Куліш,— у чужих покоївках хапати хусточки! — і він кидав у спину Тарасові гидкі слова: — Та й нечупарна вона, ця Марина! Лінива! Та й із лакеями — той...

Шевченко спокійно обернувся і раптом люто й глузливо зареготав.

48

Марина сиділа в кухні біля вікна. Читала якийсь зошит і плакала.

Кухарчуки снували в клубах пари. Дівчина мов і не бачила. Не чула брязкоту ножів. Не помітила навіть, як увійшла в кухню Ганна Гаврилівна. Марина читала рукопис однієї з російських повістей Тараса Шевченка — «Петрись».

Ганна Гаврилівна, пильно поглядаючи на покоївку, казала кухареві:

— Печінку з цього минька заллеш мадерою, а коли звариться...— і, не витримавши, спитала: — Ти не бачиш хіба, що я тут? Марино?

— Ой пані? Пробачте, пані...

— Чого плачеш?

— Читаю, пані.

— Що?

— Тарас Григорович... забули в нас на кухні... ось... повість, пані.

— Покажи! — І Ганна схопила зошит.— Знов по-московському?

— Віддайте, пані,— тихо сказала Марина.

— Де взяла?

— Він забув тут. Читав мені й забув, пані. Він питає в мене.

— Іди геть!

— Віддайте, пані, голубонько!

— Іди!

— Пані! — І вже не благає, а відчай забринів у голосі.— Пані! — простогнала Марина, перестерігаючи.— Віддайте! — зойкнула вона з погрозою і враз кинулась на поміщицю, сильними пальцями вчепилася в руку і вирвала зошит. Спіткнувшись об важкий табурет, метнулась до виходу.

В ту ж мить у передпокої задеренчав дзвоник, і Марина, за звичкою,— так її тут вимуштрували,— кинулась одчиняти парадні двері.

— Куди? — спинила її пані.— В такому вигляді? В сльозах? Розхристана? Йди геть! — і додала пошепки: — А вже ввечері я з тобою поговорю... Геть!

Марина припала до стіни, а пані Ганна, проходячи повз, несподіваним чітким рухом вихопила в покоївки зошит, заткнула собі за пазуху й вискочила до передпокою, де знову забряжчав дзвоник.

Прийшов Тарас.

— Хай бог витає в домі цім, пані Ганно!

— Прошу до зали, батьку.

Але він пішов на кухню, веселий, жвавий, з етюдником в руках. Гучно привітався з кухарчуками, погладив кота, помацав іще теплого каплуна...

— Прошу до зали, батьку.

— Ні, ні! Я тут...

— Можна малювати у вітальні.

— Мені, пробачте, все-таки краще тут.

— Покличте Марину,— наказала пані слугам.

А коли дівчина ввійшла, Ганна Гаврилівна схопила її за руку нижче плеча, впилася нігтями. В дівчини покотилися сльози. Так, плачучи, Марина й позувала Тарасові, і ці сльози заважали йому працювати.

— Чого плачеш? — питав Тарас.

Марина мовчала.

— Хотілось би мені, Марисю,— зітхав Тарас,— писати тебе не тут, а десь, може, там... над Дніпром.

— Я ще пам'ятаю Дніпро... не забула. Люблю я, коли вітер гуляє над ним. Люблю я бистру хвилю...

— Говори, Марисю, говори...— і він працював, щось наспівуючи. Бурчав сам на себе. Робота не йшла.— Ти не стомилась?

— Сидітиму, скільки накажете. Ви до мене — ось так... Хоч я й невільна, вбога сирота, а ви такий багатий, гордий пан.

— Багатий, багатий, Марисю! А гордість я, гляди, чи не від матері дістав... од кріпачки! І слава не допомагає. І так мені здається: коли не заведу я своє кубелечко, сім'ю, то вона, ця слава, знову кудись пожене мене — випасати макаркових телят! І так мені хочеться віку дожити в рідній сім'ї, що аж серце моє...

— Чи не серце тобі, любий мій, заважає працювати? — раптом виникаючи в клубах пари, спитав Куліш, кинувши погляд знавця на полотно.— Зовсім не схожа. Не виходить портрет, не виходить, Тарасе. Порозгублював ти десь там, у пустині, всі свої таланти. Ну, навіщо, навіщо ти мучиш бідну дівку?

Тарас не відповів. Він дивився на Куліша так, ніби побачив його вперше, ніби щось нове зрозумів у ньому, і раптом, у нестримному гніві брязнувши пензлем об кухонний стіл, Тарас вийшов, навіть не глянувши на Марину. Куліш поспішив за ним. Етюдник, фарби й пензлі так і лишилися посеред кухні.

Марина, ображена, не розуміючи, що сталось, так і завмерла біля вікна, і сиділа нерухомо, розмазуючи на білому вишиваному рукаві бризки олійної фарби.

49

Коли Тарас Григорович, схопивши кожуха, виб'іг на вулицю, Куліш подався до пані Ганни. Вона сиділа проти каміна, в глибокому кріслі, перегортаючи сторінки якогось товстого зошита.

— Ось! Відняла в Марини. Полюбуйтеся.

— Що це? — спитав Куліш.

— Одна з його російських повістей. «Петрусь».

— Ще одна? Я вже не раз казав йому: «Були б у мене гроші, я купив би всі твої російські повісті та й спалив би!»

— Спалили б? — спитала Ганна і, пильно поглянувши на Куліша, із зошитом в руках рішуче пішла до каміна.

— Ви збожеволіли! — закричав Куліш. — Схаменіться! — і рвонувся за нею.

— Будьте нарешті мужчиною! — твердо сказала Ганна й кинула зошит у вогонь.

Куліш пронизливо зойкнув, скочив до каміна і, обпікаючи пальці, вихопив зошит. Та вже було пізно, — він догорав у руках. Куліш кричав щось, біснувався і в своїм, здавалось би, щирім обуренні був такий небезпечно красивий, що Ганна спалахнула й припала до нього.

— Що ви зробили? — відсахнувся він.

— Я тільки йду за твоєю наукою, Паньку, і я не звикла спинятись на половині дороги! Ти сам казав, що це боротьба! Казав? Казав?

— Казав, Ганно. Але не можна отак...

— Можна! Ти сам учив мене, що в інтересах української справи — можна все! Але твої слова розходяться з ділами... — і Ганна раптом замовкла. Примружившись, Куліш так гостро поглянув на неї, що пані аж відсахнулася. Його лицемірне хвилювання вляглося. Взявши за руку, Пантелеймон Олександрович ніжно погладив її.

— Ну, коли так... то роздобудьте мені, моя невгамовна пані... роздобудьте й усі інші російські повісті нашого славного Тараса, — і з посмішкою додав: — Не для того, звісно, щоб спалювати їх... ні! — і поцілував її в сивіючий висок.

50

Якось у неділю вранці солдат Прохор Михайлович і Васька Пименов, відпущений паном до вечора, мили підлогу в майстерні, перетирали ванночки для травлення офортів. Художник робив щось біля мольберта. Постаць його — до колін — виразно видніла на тлі заґрунтованого полотна. Прохор Михайлович про щось розпитував Василя. Той відповідав невлад. Солдат придивлявся: прокидалися батьківські почуття, — він учив Ваську арифметики, напучував; солдатчина, віднявши у Прохора Єфімова все життя, двадцять і п'ять літ, позбавила старого сімейних радощів.

— Журиться наш Вася, — звернувся Прохор до художника.

— Признався вже, — буркнув Тарас, не одриваючи очей від роботи. — Закоханий, а дівка — теж кріпачка... — Тарас Григорович замовк, орудуючи вуглинкою. Потім одійшов, поглянув на полотно, помовчав. — Та ти не журися,

хлопче. Скоро, може, сяка-така та вийде воля... Правда, Михайловичу?

Старий не відповів; прислухався до кроків на сходах. Сердито кинув мокру ганчірку: «До нас!» — і, не витираючи рук, пішов до дверей. Хтось нетерпляче постукав.

— Та підждіть там!

З-за ширми, що затуляла вхід, почувся владний покрик:

— Пропусти-но!

— Нам ніколи. Пан Шевченко приймають вечорами.

Тарас хотів був не втручатися, але не втерпів, кинув вуглинку, підійшов до ширми: біля дверей стояв Куліш. За ним видно було присадкувату постать Борлаківського. Обидва поривалися пройти, але Михайлович не пропускав.

— Геть з дороги! — крикнув Куліш, відштовхнув його і кинувся обіймати Тараса. — Чом ти, брате, не заведеш справжнього камердинера, чемного й вихованого? Держиш грубіянів...

— Терпіть не могу фахових майстрів лакейської справи, — і Тарас, помовчавши, додав: — І в житті, і... в літературі.

Проходив, брязкаючи медалями та хрестами, схопив віник, ганчірку й подався до дверей. Виходячи, сплюнув сперсердя на те місце, яке допіру так старанно вимивав. Потім обернувся і з серцем сказав Борлаківському:

— Ви хоч і не в хоромах, пане, а чоботи витирати треба. Сніг сьогодні! — і вийшов, грюкнувши дверима.

— Чорт! — промимрив Пантелеймон Олександрович, скидаючи боброву шубу. — Ну, давай, Тарасе, почоломаємось.

Цілувалися тричі, як велить звичай.

«Цілував, — подумав Шевченко, — яструб курочку — до останнього пір'ячка».

Підступив і Борлаківський:

— Я, Тарасе Григоровичу, за ділом до вас, — забасив він, зиркнувши в куток, на Ваську. — Я чув, ви бідкалися: не збредете собі натурщиці для парсунку козацької вроди. Для патрета б то!

— Та от не знайду ніяк, справді.

— А постривайте, батьку. Я понишпорю по Пітеру, чи не надобаю де гніздечка, щоб підодрать орлицю, — може, бог погодить, а хвортуна стане в пригоді... — і закусив від натуги вус після такої сили слів.

— Я почав писати Марину.

— Е-е-е-е...— непевно протяг Грицько Митрофанович і не сказав більше нічого.

— У нього, Тарасе, єсть там одна Одарочка, як на сонечку маків цвіт з козацького городу. Марині до неї далеко!..

— Не рівня їй: наша-бо хвора та й хвора,— несподівано зарюмав Грицько.— А жалы!

— Марина хвора?

— Пітерський клімат, самі знаєте, не для південної квітки. Вогнем горить, а поглянеш — очей не одведеш: вона в нас, правда, красуня... Е-е-е-е! Ви ж бо недарма,— і Борлаківський кивнув на стіну,— її хустинку, мов яку цяцю, вивісили,— і обернувся до Куліша, що смикав його за рукав.

Зірвавши зі стіни хустку, Шевченко спалахнув:

— Закрий, Васю, фарби.

— Можна й не закривати, Тарасику, я ненадовго,— поспішив Куліш. Від його чуйного вуха не ховалась жодна інтонація.— Я лише попрощатись,— провадив він далі.— Таки збираюсь покинути цей проклятий гóрод. Назавжди. Вже й меблі пакую.

— А пан Панько мастак пакуватись,— перепинив Борлаківський.

— Меблі вкладаю. Тепер треба тільки підждати погоди й дороги.

— Прокляте місто? Та ти ж недавно перед Щербиною так його вихваляв.

— Мало що хіба можна сказати! А мені Петербург спротивився смертельно. Я скучив за нашими широкошумними деревами, я не можу більше дивитись на оці ріденькі берези і липи, на печальні петербурзькі ялини.

— Не поїдеш ти звідси, бо й не тягне тебе.

— От моє козацьке слово! Їду на хутір. Хочу попрацювати вдалині від городського шуму... Любов до рідного слова, до народу тягне мене перекласти по-нашому Біблію. Тепер можна. А то недавно, сам відаєш, і по-російському цензура її забороняла,— книга тая, мовляв, задля церковнослужителів, а не для мирян.

— А от я, знаєте, пробував її читати, і якось не той...— знов озвався Борлаківський.

— Не про тебе річ,— перебив Куліш.— Такої роботи в гóроді не зробиш. Для цього потрібне натхнення. А мені, при всій прив'язаності до поезії, доводиться іноді віддавати данину холодним розрахункам. Чудово, знаєте, в мене

на хуторі, але... купуючи його, все-таки довелося дати перевагу доброму чорноземові з сіножатями перед мальовничими, але голодними місцями. А тепер радію, що можу їсти в л а с н і вареники й пити в л а с н і наливки. А все прекрасне від нас не втече: ми його відшукаємо й за тридев'ять земель і з нього свій взяток візьмемо, як бджола з квітки. А зате — який з мене вийшов хазяїн!

— Щастя боже... — байдуже кивнув Тарас.

— От я й прибув, щоб подбати й про тебе.

— Ну?

— Треба в колодочки вбиватись. А ти ось надриваєшся тут, крутиш оцей дурний млинок, друкуєш гравюрки, замість того щоб дбати про діло. Здоров'я не бережеш.

— Одчепись, — відмахнувся Тарас і взявся-таки, на зло Кулішеві, крутити офортний станок, накочувати фарбу, знімати й розкладати по кімнаті мокрі аркуші естампів. — Мені потрібні гроші. Треба заробити чималу суму.

— Навіщо тобі? — захоплений, видимо, якоюсь сторонньою думкою, спитав Куліш.

— Одчепись! — ледве стримуючи себе, відповів Шевченко. Йому вже не хотілось працювати, але він продовжував у тому ж хуткому темпі. — Сестра, брати, племінники — їх треба ж викупити. Але... насамперед я повинен купити відпускну для мого Василя... поглянь на його роботу! — і він кивнув на стіл, де стояли глиняні, камінні та дерев'яні фігурки.

— В мене з грішми затримка... — промовив Куліш, — та свою пайку я внесу. Але скажи мені, коли ти подбаєш про себе? Ти хворий! Ти бідний! У тебе зайвої сорочки нема! Все своє хазяйство занедбав. Тобі треба грошенят підібрати. А картини свої продавати не вмієш. То я знайшов для тебе чесного комісіонера, фактора. Це раз. Друге: треба подбати про цензурний дозвіл для твого «Кобзаря».

— Тепер це марна справа: «Над цензурою, друзья, смейтесь так же, как и я: ведь для мысли и для слова, откровенно говоря, нам не нужно никакого разрешения царя!»

— Тьху ти, боже мій! Знов Беранжер³⁶? Пора стати серйозною людиною, Тарасе.

— Я й кажу серйозно: «Кобзаря» тепер не дозволять. «Монархическим чутьем сохранив в реформы веру, что напишем, то пошлем прямо в Лондон, к Искандеру...» От!..

— Тьху, тьху, тьху! Дитина! Я так і думав: якщо не підштовхну, сам ти — ні за холодну воду. Зараз будемо писати письмо.

- Кому?
- Долгорукову, князеві, шефу жандармів ³⁷.
- Мені він оце недавно повернув старі мої малюнки.
- Ну от бачиш! До тебе благоволять. Можна писати.
- Не буду.
- Чому?
- Не хочу. І не терплю я, коли до мене прив'язне хтось, як... — і щоб остаточно не образити Куліша, Тарас замовк.
- Мене просила про це, — збрехав Куліш, — сама графиня. Іди, бери папір, я приготую пера.
- А я думаю, без чарки нам цього діла не вкрутити, — зауважив Борлаківський.
- Тарас поглянув на нього. Грицько Митрофанович був уже напідпитку. Шевченко обернувся:
- А чи не сходив би ти, Васю?
- Але Васьки вже не було.
- Що це в вас за хлоп? — спитав Борлаківський. — Наче по знаку. Тільки-но вздрів мене, зразу й — той... дре-
менув.

Тараса Григоровича вговорили-таки. Просить графиня, просять приятелі, треба писати! Було, правда, цілком очевидно, що нового видання «Кобзаря» так швидко не дозволять.

Диктував Куліш:

— «Милостивый государь, князь Василий Андреевич! Вашему сиятельству известно, что в 1847 году я был присужден к продолжительному наказанию за неосторожные стихи, написанные мною в минуты душевного огорчения... Десять лет прошло с того времени...»

Тарас Григорович спинився. Писати під диктовку всі ці жалюгідні слова було гидко. Він витер вогкий лоб, усміхнувся гірко і дописав:

«Поэтому надобно предположить, что и в моей бедной голове больше установилось порядка, если не прибавилось ума...»

Тарас іронізував... Над собою? Над князем Долгоруковим?

Куліш диктував далі:

«...Я потерпел наказание, собственно, за мои р у к о п и с и... Что же касается до печатных моих сочинений, то они и во время моей солдатской службы продолжали ходить

по рукам и продаваться тайком букинистами, а запрещение наложено было на них, так сказать, зауряд, для усиления моего наказания. Возвратясь теперь в Академию художеств,— писав далі Тарас Григорович,— я подвергаюсь естественному следствию десятилетнего моего отсутствия — б е д н о с т и, из которой не могут извлечь меня отсталые труды мои по части живописи,— тем более, что мне уже сорок восемь лет и что мое зрение с каждым месяцем ослабевает. Если вашему сиятельству угодно будет обратить благосклонное внимание...»

— Тьху на твою голову! — і Шевченко перечитав ще раз: — «Мне уже сорок восемь лет...» Тарасові було всього сорок чотири роки. Куліш наполягав, щоб поставити сорок вісім — для переконливості.

— Ну, а тепер уконтентуєм по кірчику? — спитав, прокидаючись, Борлаківський.— Цюкнемо? Га?

Куліш нічого не відповів, посипаючи пісочком списані аркуші.

52

Хлопець повернувся до Тараса Григоровича вже увечері.
— Не можу більше...

Тарас не питав нічого. І враз Василь наважився:

— Дівчина...— почав він.

— Отакої!

— Плаче вона... вдень і вночі.

— А ти, Василю, не тужи. Ми з тобою, гляди, аж два весілля відгуляємо разом. Я теж осьь...— і гаряча ніяковість забриніла в його хрипкому голосі,— я також надумав женитись — хоч би й на чортовій сестрі! І дівчину гарну зустрів... Я, правда, ще й не питав у неї. Натякав тільки... І ти знаєш, Васю. Я так боюся: щό вона мені відповість? Я ж — іще й не такий старий? Правда ж, Васю? — і заговорив з глибокою проникливістю: — Адже це моя остання, остання надія і... Як ти думаєш, Васю: чи все буде гаразд? Вона ж у мене й господиня. Хатинку поставимо десь над Дніпром, і в домі в нас буде завжди великдень. А хатка... на високій кручі... і я візьму за руки моїх білоголових серденят, спушуся до Дніпра...

Василь слухав, блідий, переляканий. По-дитячому дрижала верхня губа.

— Чого ти, голубе? То справимо наші весілля разом?

— Не знаю... ні! — тремтячими губами відповів хлопець.

— Чому?

— Ні!

— Та чому ж?

— Хвора вона... Я сьогодні бачив її: зовсім занедужала... щоки горять... у пані рука важкенька! Терпить, не жаліється, мовчить. Заступитися ж треба! А я?

— Що маю зробити?

— Не знаю... Господи! Якби поговорили ви, щоб, ну... щоб її барин і мене купив, щоб... разом. А я догоджав би...

— Хто її пан?

— Та оце ж... був тут у вас сьогодні. Цілий день був. П'яничка! Невже ви й досі...

Сердечна справа конюха оберталась несподівано:

— Борлаківський?!

Тарас, приголомшений, завмер. Дух затаїв. І, нарешті, зважився:

— Як її звать?

Стало страшно. Ось-ось... Поет захлинався здавна знайомим відчуттям байдужості й холоду: цим він усе життя немов укривався від разючих ударів долі.

— Марина.

Так! Сталось!

— Тобі треба, щоб я поговорив з ним? — і легкий хміль, якщо й лишався він після «кумпанства» з Кулішем та Борлаківським, розвіявся. — Треба?

Василь мовчав.

— Добре, — сказав Тарас. — Добре! Йди, голубе, йди додому... А я подумаю. Иди, не журись! Иди!.. Йди! — і аж закричав: — Та йди ж!..

Він підійшов до стіни, схопив її вишивану хустину...

Працював, забуваючи про їжу, про спочинок, про сон.

Коли вже все валилося з рук, пробував полежати. Та не лежалосья. Писав листи. Братам писав, сестрі Ярині. Намагався пригадати її лице, бо в пам'яті сестра лишалась дівчинкою, як от Катя тепер. Трудно було уявити її сивокою наймичкою, що їй, мабуть, і судилося вмерти кріпачкою, хоч поет усіх сил докладав, щоб викупити рідних на волю... Тужив за Дніпром, за степами рідними, голубими, зеленими... Брався до газет.

Читаючи «Северную пчелу», «Санкт-Петербургские ведомости», спинявся на оголошеннях:

«В Малороссию отъезжающий по казенной подорожной ищет попутчика».

«Почтовые экипажи между Москвой и Курском ходят шесть раз в неделю, с платой за внутреннее место 24 и наружное — 17 рублей серебром».

«Карета двухместная на лежачих рессорах, малодержанная, немецкой работы, обитая синим штофом, за излишеством, дешево продается».

Таку б от карету! В ті часи заможні люди, хто їхав з Пітера далі, за Москву, везли з собою в поїзді й карету, бо далі ніде залізниці, чавунки, не було. Таку б карету! Та ба! Із столиці не випускають!.. — і, похиливши голову на руки, думав про те, що деякі люди пам'ятають у житті своїм одинокі дні горя, а він міг перелічити свої щасливі дні, бо їх було так мало... Журба! Він був живою скорбію, Тарас, і от знов — горе й печаль перед ним, і його знов охоплювала туга за рідними полями...

За вікном сідало сонце — о такій порі року рідкий гість! Останній промінь спадав на будівлю кадетського корпусу, трохи припорошену снігом. Половина Румянцевської площі була вже в сутінках, а попід вікном майстерні лягала густа синя тінь.

Тарас не бачив цього.

По набережній пройшов до сусіднього корпусу військовий оркестр. Але Тарас не чув його. В уяві світили сині заплакані очі. Похилена голівка.

Виникало в хисткому серпанку уяви личко маляти, покраплене смішними цятками веснянок, і пропадало теж...

І враз сплигло на пам'ять, немов побачив усе перед собою знов. Ось, ось! У білім кітелі... від своєї верби він іде навпростець через туркменські баштани, через аул. Біля кибиток бавляться з козенятами нагі смагляві діти. Вечір ясний і тихий. На горизонті — чорна й довга смуга: море! На березі горять у червонуватому світлі скелі. На одній з них біліють стіни кріпості.

Він повертається на горід... Знаходить стежку. На ній, після короткого дощу, в засохлій грязі видно ген сліди дитячих ноженят маленьких, клишавих. Тарас милується і йде, слідкує, аж поки не щезають вони в степовому полину разом із стежкою. Де він, слідок дитячих ніг, що зараз от пройшов по його серцю? Нема його... Нема.

— Нема!

Десятого листопада Катенька передала поетові запрошення графині завітати ввечері до графської ложі в Маріїнському театрі-цирку на виставу приїжджого африканського трагіка.

— Мені так ніколи, серденько, так ніколи, що крий боже.

— Мама просила.

— Добре. Прийду, Катенько.

Весь день проминув у роботі. Не хотілося кидати й увечері.

Тарас Григорович правив бритву.

Солдат Єфімов лагодив цупку маніжку, суконний фрак,— тільки в такому костюмі й дозволялося входити в ложі, в партер.

Театр любив Шевченко завжди, ще з неспокійних юнацьких літ. У повісті «Художник» згадував, як «бывало, промислишь как-нибудь эту бедную полтину и несешь в раек, не выбирая спектакля; и за полтину, бывало, так чистосердечно нахохочуся и горько заплачуся, что иному и во всю жизнь свою не придется так плакать и так смеяться...» Та й тепер, після десяти літ неволі, Тарас ладен був ходити до театру хоч і щодня, але думка про балаган сьогодні не покидала його.

— І чого розносилися з отим негром? — бурчав він. Хоч, правда, з газет і салонних розмов він уже дещо знав про гастролера.

«С некоторого времени,— читав Шевченко 6 листопада в газеті «Северная пчела»,— он устраивает поездки на твердую землю, увлекает и удивляет своим искусством и снова потом возвращается в Лондон за лаврами и гинеями, не отказываясь, впрочем, ни от талеров, ни от рублей. Он играет свои роли на английском языке, а зрителям раздается печатный немецкий перевод его речей. Идемте же в театр-цирк в понедельник редкости ради!»

У багатьох петербуржців інтерес до гастролей Олдріджа був збуджений заздалегідь саме тому, що це був небачений чорний трагік. Любителі спішили купувати квитки,— як же не подивитись на чорного, це ж, мабуть, так ново й оригінально!

Тарас теж, либонь, збирався б на «африканські» спектаклі, але грошей не було, а коштував квиток чимало. В театрі-цирку, внизу,— дешевше як за півтора карбованця міс-

це взяти не можна було, а ложа, біля міністерської, куди запрошували його Толсті, коштувала п'ятнадцять!

Словом, художник не мав у той день ні на «гітару», ні навіть на квиток в омнібусі. Друзі, Семен, наприклад, бачивши скругне Тарасове становище, не знали, як зарадити. В позику чи «просто так» він тепер не взяв би. Уроки малювання для нього знайшли недавно, і він ще ні разу не достав плати. Художній магазин Даціаро замовляв йому гравюри, але стосунки з метким комерсантом ніяк не йшли на лад — Тарас гравірував не те, чого вимагав од нього Даціаро,— потрібні були «легкі сюжети». Гроші, одержані Тарасом за кілька виконаних портретів, він устиг витратити на гравірувальне приладдя, а решту порозсилав близьким своїм на Україну...

...Думаючи, що запізнюється, Тарас прийшов до театру захеканий.

Коли капельдинер, оточений, як тоді водилось, усім своїм сімейством, черідкою дівчор, проводив його до ложі, Толсті були вже там. Дівчатка з Миколою Дмитровичем поважно сіли попереду, поспиравшись на золочені бильця, оббиті, як і весь театр, бірюзовим бархатом. Старов голосно читав їм Пушкіна. З партеру на їхню ложу озиралась.

— «Театр уж полон; ложи блещут; партер и кресла, все кипит, в райке нетерпеливо плещут, и, взвившись, занавес шумит...»

— Діти! — сказала графиня.— Навіщо ж так голосно? І Старов, зняковівши, замовк.

В публіці чхали й кашляли. Осінь була того року гнила й нездорова.

Пройшов якийсь генерал у придворному мундирі й орденах. Уклонився графині та графові. Катенька поправляла на шиї кольє, мружила очі і, як доросла, кивала головою, наче всі віталися не з матір'ю, а з нею. Оленька розглядала розмаїту публіку в ложах обох ярусів, крісла, балкон, задирала голову й на два райки, звідки долинав гомін скромних і гарячих любителів мистецтва.

Що вищий був ярус театру, то нижче було суспільне становище глядачів. Нагорі були дрібні чиновники, ремісники, студенти... Коли б Тарас зійшов туди, побачив би не менше знайомих, як унизу. З оцим муляром зустрівся він якось на Невській переправі. З оцим старим теслею він любив побалакати над кухлем пива в трактирчику на П'ятій лінії, куди він часом зазірав. З оцим студентом зустрівся він

колись під час пожежі на Неві, — він тепер сидів біля поручнів, Акакій Церетелі, зіпершись на шпагу. Поряд з ним тримався за кухаря Спиридона зніяковілий Васька. Розглядаючи ложі, впізнав Тараса Григоровича і несміливо помахав йому рукою, але Шевченко його не помітив, — уже слабшали очі, а окуляри носити не хотілось...

Тарас дивився в залу. Було нудно. З іншої ложі кумедно кивав до нього Грицько Митрофанович. Маленький Щербина стояв у бельетажі і, зовсім по-наполеонівському заклавши руку за жилет, презирливо дивився вниз. Їх Шевченко також не впізнав.

Мимо ложі пробирався до крісел молодий чоловік років тридцяти, дуже блідий, як і всі рудуваті люди, голубоокий, зосереджений. Крізь окуляри, оправлені в золото, він придивлявся до всіх з пильністю короткозорої людини. Широкий лоб під вогнистою шевелюрою сяяв особливою білістю, гостре голене підборіддя випиналося трохи вперед. Тарас упізнав Чернишевського, керівника критичного та політичного відділів у журналі «Современник», економіста, історика, філософа, теоретика мистецтва. Побачивши його, Шевченко рвучко підвівся назустріч.

— Радий вас бачити, Миколо Гавриловичу, — і обидва немов посвітлювали. — Не бачились вічність.

— Майже два тижні. Нікуди я не виходжу, Тарасе Григоровичу, та ось, бачите, спокусив мене Шекспір.

— Ви гадаєте, що цей негр...

— Мені хочеться думати про нього добре. Поговоримо про це після вистави. Нам, Тарасе Григоровичу, треба б зустрітись. І негайно!

— Хоч і завтра. Де? У вас, в «Современнике»?

— Якщо ви такі ласкаві...

Тим часом у ложі Борлаківських поряд з Ганною виникла струнка постать Куліша. Він рвучко схилився до пані.

— Бачиш, — повів Куліш очима до ложі Толстих, — на кого нас проміняв. А я ночі не сплю через його дику вдачу. Мені часом доводиться вдаватись навіть до всяких принад... щоб зберегти його приязнь, Ганно. Він збирається викупити кріпака, якогось там конюха, і я мусив пообіцяти свій пай — шістсот карбованців. Те ж саме я вчора зробив од твого імені, Ганно.

— Шістсот карбованців? — занепокоєно перепитала Борлаківська. — Сподіваюсь, асигнаціями? ³⁸

— Сріблом!.. Та ти поглянь лишень, як вони розмовляють... Тарас і цей несамовитий семінарист. Ну?

Але в залі вже сутеніло, і Чернишевський поспішив до крісел. Велика середня люстра з олійними світильниками вже зникала повільно в отворі стелі. Люстри на час вистави тоді не гасили, а тільки підтягали вгору, затемнюючи зал.

Гомін стихав.

55

Пішла завіса.

На венеціанській вулиці з'явилися Родріго та Яго. Заговорили вони, на жаль, по-німецькому. Слухаючи, Шевченко пригадав був російський переклад:

Не говори. Мне очень неприятно,
Что ты, распорядяясь, как хозяин,
Моими деньгами, об этом знал...

Тьху, лиха личино! І Яго, і Родріго читали так погано, що захогілось піти собі геть.

— Катенько,— шепотів Тарас.— Я згадав цікаву побрехеньку...— і до початку другої сцени розповідав маленькій приятельці якись небилиці. Та коли з-за куліс вийшли слуги з смолоскипами, Яго і сам Отелло, Тарас забув про все.

Після привітальних аплодисментів запанувало напружене мовчання. Навіть перші слова, сказані мавром: «T'is better, as it is» — «Так ліпше»,— змусили всіх насторожитись.

Публіка розглядала дебютанта. Це був чоловік середнього зросту, досить кременезний, чорні розумні очі блищали з-під великого лоба.

Олдрідж був у бархатнім строї, шитім золотом. Костюм, яскраво-червоний, вигідно відтінював темне мужнє обличчя. На округлі щоки падали ясно-жовті відблиски великих золотих серег. Актор був майже без гриму — чорношкірий грав чорношкірого ж!

T'is yet to know,—
Which, when I know, that boasting is an honour,
I shall promulgate,— I fetch my life and being
From men of royal siege...*

* Коли хвальбу я визнаю за шану, то всім скажу: похóджу я з родини, що посідає трон царський... (Тут і далі в тексті вірші Шекспіра — в перекладах Ю. Корецького).

Настороженість не минала, ще не знав ніхто, добре це чи погано. Але з якою гідністю він промовляв ці слова! У грі актора, либонь, не було нічого штучного, ніяких навмисних ефектів.

Та й поводився він дивно на сцені, той негр: він сплескував руками, підіймав їх вище голови. Все це було тоді не в театральних звичаях! Він обертався в профіль, навіть спиною до публіки, і від цього тільки ставав ще більше схожим на живу людину. Монологи промовляв і в глибині сцени, і навіть пошепки.

Отелло попросив Дездемону йти за ним. Він говорив тільки «come!». Одне тільки слово «ходім» повторив тричі, з різними інтонаціями, один тільки склад «come», — і були в нім пошана, подяка, сила великої любові, сила пристрасті, в цьому тричі повтореному слові.

У кожному русі Отелло були простота й гідність. Напочатку він здавався навіть незграбним, а жести його дикуватими, без ніякої грації. Та незабаром незграбності не стало.

У першому акті Отелло говорив тихо й спокійно. Але потім, коли він, лютий, вимагаючи доказів зради, кричав, звертаючись до Яго:

— О, коли ти брудниш невинність...
Від слів твоїх нехай заплаче небо
І хай земля, вжахнувшись, сколихнеться! —

глядачі зривалися з місць... А Яго відповідав запитанням:

— Скажіть мені, чи вам лучалось бачить
В руках її хустину коли-небудь,
Вишивану квітками полуниць? —

І Отелло, кинувшись до Яго, повівом мантиї погасив ненароком одну з двох свічок біля суфлерської будки:

— Ти кажеш, та хустина в нього? —

і коли він, у тваринному гніві, схопив за горло Яго, Тарас Григорович мимохіть відкинувся назад, зачепивши когось, хто сидів у ложі позад нього.

Публіка шаленіла. Отелло каганцем освітлював обличчя Дездемони, і підозра горіла в його погляді:

— Ти Кассію хустину віддала,
Яку подарував я і яка
Була для мене найдорожча?

Ставало моторошно й радісно. Тарас уже не помічав, що мова незрозуміла, що інші актори погані. Ранив кожен погляд, кожне слово. Тарас ніколи за все своє гірке життя не переживав такого страху. Він знав, що Дездемона має померти від руки Отелло, який любив її над своє життя, над усе на світі, знав, але все-таки, все-таки...

Боявся, боявся й за долю самого Отелло, стискав кулаки, зустрічаючи вихід Яго... От, підкравшись до Дездемони, Отелло вдивлявся в її обличчя, ледве освітлене каганцем. Золоті відблиски тремтіли на його щоці. Печаль і гнів, любов і сумнів горіли на обличчі, в очах, в розчепіrenих пальцях.

Незрозумілі звуки чужої мови! Але слова були тут непотрібні. Отелло сидів на стільчику над Дездемоною і питав, питав, питав у неї правду тремтячим од гніву, приглушеним голосом; він пригинався, потирав собі стегна, і, здавалося, лагідний, чесний і довірливий мавр став лютим звіром.

Коли пальці Отелло вже намертво схопили горло Дездемони, в двері постукали. Ще раз. Дужче та дужче! Страшна мовчанка потрясла людей. Зала завмерла, ні звука, не кашляне ніхто. А в двері — стук, стук, стук!

Емілія кричала за дверима:

— Мій пане! Чуєте? Мій пане! Пане!
— Що то за крик? Не мертва! Ще не мертва!
Та, я, жорстокий, маю милосердя,
Не хочу я, щоб довго ти страждала.
Отак, отак...

Отелло прислухався до грюкання в двері, прислухався, ніби здивований, що сміє хтось втручатися в його стосунки з Дездемоною... Емілія?

Мавр уже спустив завіску алькова над мертвою своєю подругою, над любов'ю, але наче не вірив, що важка тканина добре сховає таємницю. Ідучи до дверей, кілька разів повторює він безглуздий жест, немов примушуючи завісу щільніше заховати ложе смерті.

Назустріч людям Отелло підняв руку. Широкий рукав упав до плеча, оголивши її. Пальці мавра тремтіли.

Напруження в залі росло. В антрактах Тарас, похиливши голову на руки, завмирав у глибині ложі: хотілось помовчати. Всі довкола сперечались. Нагорі, поміж глядача-

ми райка, якийсь дрібний чиновник повчав студента-грузина:

— Не суперечте старшим, юначе. Ви зрозумійте: ця дика чорна плоть у сергах та позолочених бляхах ганьбить дух сучасного мистецтва.

— А що ви, судар, тямите в сучасному мистецтві? — гарячився Акакій Церетелі. — Коли ви зустрічали в цьому театрі стільки простого народу? Чим він їх привабив, цей негр?

Васька, напившись води з відра в кутку парадиза, прислухався до сперечань... Занепокоєння охоплювало всіх, хто був у залі. Під час третьої дії в партері хтось знепритомнів. Люди забували навіть про жертву маврову, про Дездемону, таке співчуття він збуджував до себе.

Під кінець останньої дії люди вже кричали, схоплювалися з місць. Тільки-но впала завіса і ще не спускали люстру, Тарас уже підвівся і, не попрощавшись ні з графінею, ні з Федором Петровичем, кивнув зарюманим дівчаткам, вискочив у фойє. А на просценіум летіли квіти. До Олдріджа тяглися сотні рук.

Пробігши через чільну галерею, повз касу та буфет, біля якого під час спектаклю частувались кілька заїжджих поміщиків, Тарас вихопив у капельдинера свій рябенький кожух і, ніби тікаючи від аплодисментів, що після страшної тиші загриміли в залі, вибіг на вулицю. За ним з буфету побіг, щось гукаючи, п'янений Борлаківський.

На вулиці Тарас Григорович закашлявся і вздовж черги карет та екіпажів, — половина з них уже була на полозках, — помчав понад каналом до берега потемнілої Неви.

Тарасові й тепер, у тиші сонних вулиць, ще ніби вчувався співучий голос негра, крик розпачу: «Дездемона! Дездемона!» — коли мавр пізнав правду. Він рвав на собі одержу, ревів і... зненацька замовк.

І тихо стало в театрі. Останні маврові слова прозвучали в Олдріджа ледве чутно, а коли він помахом кинджала перетяв собі горло, люди зойкнули. Та Отелло ще жив, хрипів і всім єством своїм тягся до безневинно задушеної Дездемони...

...Шевченко, несамопитий від потрясіння, не зважав на вітер. Сніжило. Насувалась буря. Десь над Фінською затокою вже, певно, вивіщували штормові сигнали.

Спинившись під ліхтарем, намагався прочитати шматки пошарпаної бурею афіші сьогоднішнього спектаклю.

Афіша починалась так: «Первое представление на немецкой сцене известного африканского трагического ко-

ролевського Ковентгарденського театра в Лондоні артиста і кавалера г. Айр-Олдрідж...»

Ліхтар блимав. Клапті афіші рвалися з рук, щоб злетіти за вітром до моря.

57

Починалась метелиця. Тарас Григорович звернув був додому, коли враз перед ним виникла з темряви запорошена снігом постать.

— Микола Гаврилович?

І вони вдвох ішли по спорожнілих вулицях столиці. Мовчали. Говорили про божественного негра. І знов мовчали. Коли вдалині виник шпиль Петропавлівської фортеці, Чернишевський сказав, ніби продовжуючи раніш почату розмову:

— Ви, Тарасе Григоровичу, не побоялись явити світові слово правди, і от — ви вже й побували тут, — і він кивнув на фортецю. — А мене це, мабуть, ще чекає. Повною мірою. Бо ми з вами стали на світлу й небезпечну путь: сприяти славі — не скороминущій, а вічній славі своєї Вітчизни, — і що може бути вище й жаданіше за це?!

І вони далі йшли та йшли, петляли по вулицях, померзли, стомились. Чернишевський, оглядівшись, запросив:

— Тут, недалечко, — редакція «Современника». Зайдімо, Тарасе Григоровичу? Погріємось?

— Але ж редакція, коли не помиляюсь, міститься в приватній квартирі?

— Некрасов живе на другій половині. Та й до нічних одвідин Микола Олексійович звик... — І коли підійшли до самого дому, Чернишевський показав на освітлені вікна: — Не спить! У нього зараз чи не наш наймолодший товариш, мій добрий друг. Я хочу вас познайомити.

— З Добролюбовим? Я часом зустрічаю його в читальні Публічної бібліотеки. Ми майже знайомі.

Чернишевський відімкнув своїм ключем, і вони ввійшли в контору «Современника».

58

У передпокої було темно. Коли Чернишевський узяв Тараса Григоровича за руку і повів у контору, вони натрапили на щось кудлате. Це були трофеї некрасовського полювання: опудала ведмедиці та ведмежат. Мацаючи по стіні, обидва йшли далі, повз теплу піч.

У великій кімнаті, де містилась редакція, було світліше. Поки Чернишевський шукав свічку, Шевченко зітхнув:

— Нарешті...

— Що?

— Починаємо знайомитись ближче.

— Да-с! — і, намагаючись опанувати хвилювання, що зненацька охопило його, Микола Гаврилович сказав: — Сірників не знайду.

— Зачекайте,— і Шевченко, витягнувши з кишені кресало, став бити об кремень. Полетіли важкі, веселі іскри.

— В кремені вогню не видно, покіль по ньому не вда-риш,— сказав Чернишевський, і з інтонації чути було, що він посміхається.

— Про що ви? — спитав Тарас.

— Я подумав: нещадно вас било життя, поки не викресало з кременю вашої душі той вогонь... який так вабить до вас... який уже сяє на цілий світ.

— Не кажіть мені такого під руку,— спалахнув Тарас. Він бив кресалом, але іскри спадали мимо трута.— Адже ж саме сюди... насамперед сюди, до «Современника», прагнув я з тої богом проклятої пустині,— і він повторював з кожним ударом: — Сюди, сюди, сюди! — і роздмухував гнотик, поки не зайнялось веселе полум'я. Чернишевський засвітив свічку й зняв спітнілі з морозу окуляри.

Шевченко озирався по кімнаті. Полум'я одинокої свічки вихоплювало з сутінків столи, шафи, пишну квітку в вазоні, книги, але ніщо не притягало його уваги, крім людини, з якою він сюди прийшов.

— От не думав,— заговорив він тихо,— що вперше потраплю сюди серед ночі. Та ще й разом з вами!.. Я ж протягом останніх місяців ходжу під враженням ваших «Очерков гоголевського періода русской литературы», Миколо Гавриловичу... Після них неначе в п'їтьмі ночі засяяло наді мною довгождане світло.

— А воно й мені, Тарасе Григоровичу, здавалось, що йду я в темряві ночі, і провідні вогні — там десь, попереду — освітлюють мені трудну дорогу. Був між ними завжди і ваш вогонь, помітний здалеку,— ваше сміливе мученицьке життя стало мені прикладом! — і зненацька зареготав, голосно, весело, жартівливо.— Ось ми, Тарасе Григоровичу, вже і обмінялись компліментами!

Знайшовши в кутку сухе поліно, Микола Гаврилович став скіпати тріски. Вся його незграбність миттю зникла, порався він хутко й спритно, і незабаром у печі весело за-

грав вогонь. Чернишевський, наливши води в кавник, мов зерна. Вдихаючи міцні пахощі кави, Шевченко говорив тихо, повільно, немовби сам до себе:

— Читаючи ваші «Очерки», я чомусь думав не про недавнє минуле, якому ви їх присвятили, а, як не дивно, про наше далеке майбутнє.

— Але ж усе, що я там писав про майбутнє, цензура повикреслювала... а відчуття майбутнього, видно, лишилось-таки між рядками, і цензура того не помітила... Ми знаємо, писав я, так само точно, як двічі два — чотири, що після ночі настане світанок, і хто доживе до ясного дня, звичайно, побачить сяйво яскравіше, ніж те, яке випромінюють світила ночі, нині освітлюючи нам шлях у тьмі.

— Світила ночі...

59

Вогонь у печі розгорався, відблиски його побігли по стінах. Обоє сиділи, мовчали, придивлялись один до одного. Тарас витяг носову хусточку, і з неї щось посипалось на підлогу.

— Що це? — спитав Чернишевський.

— Пшениця,— зніяковівши, відповів Тарас і, витягнувши з кишені, простяг на долоні жменьку зерна.— Завжди ношу з собою... Побачу снігурів, горобців зграйку, посиплю їм. А восени і весною мене завжди непокоїть невгамовне бажання що-небудь посадити: квітку, деревце, кущик. Або й так просто: кинути в вологий ґрунт жменьку вівса або пшениці.

— Так само ви сієте гірке зерно ваших пісень.

— Я син хлібороба, Миколо Гавриловичу...— і, помовчавши, сказав: — Мені здається, що й до самого ранку я звідси не піду,— і він, вигідніше вмоцуючись, заворушився в кріслі.— Так багато треба сказати вам. Я, правда, мушу признатись: ще й досі чую та й чую голос того божественного арапа:

Ну, демони, женіте геть мене,
Кружіть у вихорі скаженім, смажте в сірці!
Купайте по безоднях, повних
Текучого вогню! О, Дездемона! О! О! О! —

і його тремтяча рука... Я немов бачу її... боже мій, яка рука!

— Високе мистецтво,— знову знявши окуляри, відповів Чернишевський. І додав: — Айра Олдрідж, як і ви, з

невольників. Американські джентльмени недавно лінчували його брата.

— Та й мої брати, моя сестра Ярина... вони й досі в неволі.

— Ми в «Современнике»,— сказав Чернишевський,— у найближчому зошиті надрукуємо про Олдріджа похвальний відгук.

— Та ось і мій земляк, Пантелеймон Куліш, чув я, також має намір писати щось про нього для «Русского вестника».

— Куліш? Для «Русского вестника»? Я не знаю, чи з вашої згоди, але цей самий Куліш послав до Москви, «Русскому вестнику», на додаток до нашого загального протесту проти вчинку журналу «Иллюстрация», послав окрему заяву діячів Малоросії. Не знаю, чи варто було... Цей відкритий лист мені, пробачте, не подобається.

— Не читав,— спокійно відмовив Тарас.— Мій підпис буде в наступному номері, серед ста інших підписів.

— А крім того, й під окремим листом.

— Нікому я того не доручав! — і Тарас Григорович скочив, забігав по кімнаті, звалив на підлогу якусь книжку, сколошків вуса, закашлявся.

— Крім вашого підпису... там, казали мені, ще й імена учених — Костомарова³⁹, Номиса⁴⁰... і вашої чарівливої письменниці Марка Вовчка.

Гнів перехопив Тарасові дихання.

— Марка Вовчка в Петербурзі нема, вона в Дрездені чи в Парижі. Костомаров — у вашім, Миколо Гавриловичу, ріднім Саратові. Номис — на Україні. А в мене також ніхто нічого не питав! Я зараз до Москви пошлю депешу.

— Пізно, Тарасе Григоровичу. Я одержав листа, що журнал уже підписано до друку.

— А депешу я таки пошлю. Прощайте, Миколо.

— Та ви ж мали намір отут зі мною просидіти до ранку! Тарасе Григоровичу! Куди ж ви?

— Мушу йти. Бувайте! — і, на ходу надягаючи кожуха, Шевченко вийшов.

Чернишевський переніс свічу на конторку і взявся до чергової редакційної роботи. На плиті закипів кавник. Тут же стояли дві порожні склянки. Брязнувши ложечкою, Чернишевський з досадою відсунув їх далі.

У передпокої, на некрасовській половині, тихо стукнули двері. З лампою в руці ввійшов до редакції Некрасов. За ним, продовжуючи якусь гарячу суперечку, вступив Микола Добролюбов.

— Хто тут галасував?

Чернишевський одсунув окуляри на лоба.

— Тарас Шевченко,— тихо й значуще сказав він. І, досадливо кивнувши на порожні склянки, запросив: — Кава готова, Миколо Олексійовичу! Миколо Олександровичу! Прошу!

— Шевченко,— беручи склянку, повторив Некрасов.— Поет!

— Народний поет...— у роздумі, сідаючи до столу, сказав Добролюбов.— Воістину народний поет, великий поет ⁴¹!

— І революціоніст! — переконано додав Чернишевський.

І вони втрьох розмовляли про нього, про Тараса Шевченка, розмовляли до самого ранку.

60

Після вистави Толсті, не знайшовши Тараса в Академії, поспішили до Знаменської гостиниці, де зупинився Айра Олдрідж, привітати геніального актора.

Розкішний готель стояв проти вокзалу Московської залізниці. Освітлений годинник на башті вокзалу показував третю годину ночі. Граф несміливо спинився у вестибюлі, не зважаючи йти далі — турбувати в таку пізню пору зовсім не знайому людину.

В номері було вже чимало народу. Всіх привів сюди давній знайомий трагіка, польський піаніст Антоній Контський, частий гість у салоні Толстих.

Всі гомоніли, кожен говорив, як умів. Слова російські, німецькі, французькі звучали дивною сумішшю. Актор поросійському не знав ні слова.

Айра, побачивши дітей, обернувся до Толстих. Білосніжний жилет відтінював золотаву темноту його лица. Актор звернувся до графині, до графа, простяг руку Оленьці, і обличчя освітілось посмішкою.

Ще вчора артист жалкував, що прибув до цієї країни. Перед його гастролями відбулися затяжні переговори з дирекцією імператорських театрів: негра примусили грати з пошлюю німецькою трупю, обмежили спочатку шістьма спектаклями, загнали в театр з поганою акустикою й зобов'язались платити всього по сто п'ятдесят карбованців за виставу... Знаменитий актор боявся зустрічі з російською публікою, не знав, як його приймуть у не знайомій ще і, за всіма чутками, немовби дикій стороні.

Катенька несподівано опинилася в центрі уваги. Негр випадково заговорив до неї. Дівчина відповіла по-англійському, сконфузилась і почервоніла.

— Катю! Не маніжся,— сказала графиня, і це допомогло дівчині подолати замішання. Незабаром Катенька ввійшла в смак і ледве встигала перекладати по-російському та по-англійському все, що хотіли висловити гості й розчулений хазяїн. Всі обіймали актора, метушились біля нього, зазирали в лице: чи той це божественний мавр, якого бачили на сцені?

Старов, дивак, що ніколи не знав міри у вияві почуттів, уже хапав за руки Олдріджа, щоб цілувати «благородні чорні пальці», і нікому це не здавалось диким або смішним. Усіх охопило якесь дитяче піднесення. Виходило щось безглузде, але хороше. У Айри Олдріджа палали очі: так іще не приймали його в жодній країні світу.

— Ми вас із Пітера,— кричав Микола Дмитрович,— ми вас із Пітера скоро не випустимо.

— Перекладіть йому,— просив графівну Олдрідж,— перекладіть, що мене закликали до російської столиці на дуже недовгий час.

— Ми будемо благати міністра двору, щоб запрошення продовжили,— і Старов звернувся до Контського: — Антонію Григоровичу! Ви підтримаєте мене? І ви, панове?

І всі знов кинулись до негра, тиснули йому руки, вгамовуючи метушливого словесника.

— Міністр двору, граф Адлерберг,— кричав той,— вволить нашу волю. Це благородна людина.

Актор на радіощах частував гостей вином, привезеним із Франції, умовляв графиню, щоб дозволила Катеньці хоч один ковток.

Катя вперше в житті пила вино... Вона й без того була п'яна від гомону, сміху та загальної до себе уваги.

Прощаючись, негр попросив Катеньку перекласти прохання до всіх, хто вшанував його несподіваним візитом. Катенька не могла зрозуміти пишну фразу. В очах у неї množились вогники люстри.

— Не зовсім розумію,— мотала головою Катенька.

— Не розлюбіть мене за темну зовнішність, подібну до померклої тіні благословенного сонця.

Що це? Жарт? Іронія?

Хто зна. Глядачі бачили сьогодні тільки великого митця, але ще ніхто не знав, що за людина стоїть оце посеред кімнати, під хрустальною люстрою.

Поет простяг до полиці руку — по том Шекспіра, помітив сліди пилу й дістав із-за мольберта вогку ганчірочку.

Перетираючи книги, сердито бурчав:

— Отой іще Прохор... До чого ж не люблю нечупар! — хоч перетирати книги було Тарасові втіхою. От сторінки довірливо розгортаються, шарудять під пальцями, пахне шкірою, фарбою, клеєм. Цей запах поет пригадував у далекій пустині⁴².

Ганчірочка обережно ходила по корінцях: «Мертвые души», «Губернские очерки», комедії Островського — все це стояло на полиці поряд із Шекспіром. Тут було й кілька літописів — Самійла Величка, Самовидця, Грабянки, «Летописное повествование о Малой России», «Краткая история о бунтах Хмельницкого», «Слово о полку Игореве», збірники народних пісень і ще безліч книг та журналів. І Біблія, Тарасова книга-супутниця в мандрах по Аральському морю. Окремо лежали на столі,— він часто зазиравав до них,— зошити «Современника», книга Алфьорова «Способ гравировать крепкой водкою» та «Народні оповідання» молодой письменниці Марка Вовчка...

Шевченко взяв Шекспіра. Після вистави тягло до знайомого тексту. Ставши біля вікна, розгорнув навмання:

Стань тут, за цим стовпом. Він зараз прийде.
Свою рапіру добру оголи,
І хай мету жадану знайде лезо!
Хутчіш, хутчіш, не бійсь, я буду поруч;
Знай: тут перемога чи загибель!
...Я прищик цей добренько роз'ятрив,
І він лютує. Чи уб'є він Кассіо,
Чи Кассіо — його, чи смерть обом,—
Чи так, чи так, а виграш — мій!

Перегорнувши сторінку, Тарас Григорович замовк. У книзі лежав клаптик паперу, очевидно, давно забутий там, поживклий,— лист, писаний знайомою рукою, адресований Борлаківському, в якого Тарас недавно купив цей томик.

Шевченко хотів був заклеїти, не читавши, але вкладаючи листа в конверт, помітив своє ймення, виведене тонким почерком Куліша.

Хвилинку повагавшись, Тарас таки розгорнув папірця: «Шевченка ще нема тут, да й не знаємо, куди він повернеться з неволі,— коли б тільки не на Україну...»

Тарас перечитав ще раз, ніби не вірячи самому собі, потім обережно згорнув листа й поклав до кишені. Тільки рукою махнув:

— Дивний чоловік! Я ж і таке читав у нього: «Коли б Шевченко повернувся, отоді в нас, на Україні, зійшло б серед ночі сонце...» Ну, та біс із ним!

І Тарас Григорович знов розгорнув Шекспіра:

Спартанський пес!
Лютіший голоду, чуми та мору!
Дивись!

62

У двері постукали.

Тарас думав, що то Васька. Його давненько не було.

— Там не замкнено! — крикнув.

Увійшов Микола Дмитрович.

— Нарешті я вас, Тарасеньку, застав. Де пропадали?

— В бібліотеці, в натурних класах. А що хіба?

— Сьогодні — до театру. Анастасія Іванівна просила...

— Знову Олдрідж?

— А хто ж? Я там у нього в театрі, знаєте, днюю й ночую. Учора так не терпілось — швидше на спектакль: прийшов раніше. Чудно! Скільки живу на світі, вперше потрапив до театру, коли в залі ще нікого не було... І страшно, знаєте! Та ви не смійтесь... І, як ви думаєте, хто приходить до театру найпершим? Райок. Звідти долинають перші шуми: люди поспішають захопити краще місце! А в залі порожньо, люстри ще не спущено... Тільки за завісою хтось кричить тесляреві: «Сьогодні в третьому акті — грім та вітер...» Чутно таємничі стуки, та в оркестрі блукають феєричні вогники, темні тіні. І наче вітер проходить по залі, колише бархатні портъери в ложах... А я сиджу і жду, коли настане призначений час, зашарудить завіса і з'явиться на сцені божественний арап! А то, знаєте, Тарасе Григоровичу, прийшов я сьогодні вдень на репетицію... Диво! Олдріджа й не впізнати. Бурмоче щось під ніс, щоб не марнувати сил, а артистам наказує читати на повний голос. Сердитий такий. Вийшов на сцену, всі кланяються йому, навіть суфлер піднявся в будці, мало свічок не погасив. Сновигає Айра по сцені в м'якеньких замшевих черевиках, викликає дійових осіб «Короля Ліра», щоб хоч поглянути на них перед репетицією: «Гонерілья! Корделія! Граф Глостер! Едмунд!» Виходить той граф Глостер, п'янісінький,

на ногах ледве стоїть, дивиться на чорне обличчя, і стає йому страшно-страшно, зуби в негра сяють, очі горять, сердитий... «Ну,— каже Олдрідж,— сподіваюсь завтра бачити вас на репетиції цілком здоровим...» — і раптом усміхається. А граф Глостер киває головою, і на очах сльози в старого дурня!

Старов і сам витяг хустину.

— А побачили б ви, Тарасеньку, як він мучить їх: кожну сцену примушує повторювати по десять разів. Гримає на всіх! А зате як побачить у актора вдалий жест, почує слово щире, то вже дякує, дякує, завчив навіть по-російському: «Очень кóрошо. Очень спóсибо!» — за хвилину знов репетує. Та інакше й не можна. Він грає роль сотні разів, звикає вести оцю от сцену, стоячи, ну, на другій мостині від рампи, на іншу вже не перейде! Чудно, правда?.. На репетиції він часто звертався до суфлера. Побачили б ви, Тарасеньку, як він, той старий,— ви, напевне, знаєте його: він у Толстих по суботах настроює рояль...— як він припадав, старий шептун, до своєї будки! Він, либонь, спостерігав уже на трьох-чотирьох спектаклях, як несамовитий арап душив перелякану фрау Поллерт, нещасну Дездемону! Старий найчастіше бачив на сцені лише бліді пристрасті, такі ж правдиві, як полотняні дерева, ганчір'яні хмари або сонце, зроблене з олійної лампи... Він за все життя ніби й не бачив іншого світила. Цей, розумієте, мальований купол неба, можливо, дорожчий суфлерові за всі простори й глибини всіх можливих небес. Там не буває і справжнього вітру. Того самого, якого і я, Тарасеньку, боявся протягом усього мого життя. Ви — перший обвітрений чоловік, якого я стрів на путі...

— А ви хочете в світ мистецтва, на сцену, загнати вітер... Загнати на сцену вітер і справжні хмари? Чи цього хоче Олдрідж? Навіщо?

Старов, стомлений своїм же оповіданням, утирав очі.

— Олдрідж! Ба, Тарасеньку! Забув же вам сказати найголовніше... Шукаю вас три дні й три ночі і не можу знайти. Ви ж не знаєте, де ми були після першої вистави Айри? — і Старов розповів про візит до артиста.

Тарас аж ахнув з досади: прогуляв таку нагоду!

— Чого ж ви зажурились, Тарасе! Ви ж бо, я думаю, не дуже й захоплені талантами божественного арапа. Я до тями не прийду ніяк, а ви...

— Кожен переживає, Миколо Дмитровичу, по-своєму. Ви от місця собі не знайдете, а мене високі та святі хвилю-

вання, божественна насолода мистецтвом тягнуть до роботи. Хочеться й самому зробити що-небудь таке ж... неповторне.

Тарас говорив, говорив, тільки не признавався, що промину другу і третю вистави «Отелло», не маючи грошей. Квитки довелося б добувати в перекупників, заплативши разів у двадцять дорожче: на вистави африканського трагіка посунув увесь Петербург.

— То ви, Тарасеньку, жалкуєте, що не були з нами? А я вас шукав, щоб поставити і ваш підпис під проханням продовжити гастролі Олдріджа... Жалкуєте?

— А звісно, жалкую.

— Ну, то мерщій ходім до нього.

— Не піду.

— Чому?

Тарас був спробував пояснити, але словесник, людина не вельми високого інтелекту, так і не втнув.

Шевченко не раз переживав неприємне почуття, коли, після повороту до Петербурга, у Толстих, у Борлаківських, у Полонського — всюди з'являлись цікаві панійки — подивитись на нього, мов на диво яке. Тарасові спали на думку ескімоси, — їх показували за гроші на березі Неві, — і він боявся: Айра Олдрідж може подумати, що двоє старих нероб прийшли до нього так просто — подивитися зблизька на чорне лице!

Музиканти — А. Контський, О. Сєров, П. Лобрі та багато інших, художники й просто любителі театру, — був між ними й ініціатор цієї справи — Старов, — подали міністрові імператорського двору, графові Адлербергові, спільне прохання:

«Мы, нижеподписавшиеся, никогда не дерзнули бы обеспокоить Ваше сиятельство, если бы не были вполне уверены в искренней возвышенной любви, которою осенены все отрасли изящных искусств, монаршею волею вверенные просвещенному Вашему попечению, если бы мы не были уверены в милостивой готовности Вашей выслушать каждого и во всяком деле. Так и ныне осмеливаемся прибегнуть к Вашему сиятельству с убедительнейшей просьбой: не благоугодно ли будет исходатайствовать высочайшее соизволение ангажировать еще на возможно большее число представлений африканского трагика Айру Олдри-

джа, который, как Вам известно, не был приглашен дирекцией императорских театров на дальнейшее продолжение дебютов своих, несмотря на то, что мог бы еще некоторое время провести в СПб и, доставляя здешней публике отраду для ума и сердца, содействовать общей благой цели просвещения...»

Всі, хто підписував прохання, чекали, довідувалися в двірцевій канцелярії. Але відповіді не було.

64

По свіжому сніжку ввечері повертався Тарас Григорович з Публічної бібліотеки.

Біля Казанського собору почув знайомі голоси і спинився: під ліхтарем стояли й сперечались брати Курочкіни, Куліш, Гулак-Артемівський та ще якісь молоді люди.

Тарас підійшов ближче, і в запалі суперечки його ніхто не помітив.

— Ви, пане Куліш,— говорив Василь Курочкін⁴³, поет, молодший брат корабельного лікаря Миколи Степановича,— ви, пане Куліш, черства людина.

— Можливо, можливо. Але все-таки перекладач мусить перекладати, а не складати. Ну, скажімо, вчора дивились ми в театрі Шекспіра, і уявіть, що лишилось би від п'єси, коли б її хто-небудь переклав отак, як ви перекладаєте свого Беранжера? Я боюся: ваш люб'язний братик, Микола Степанович, перекладає великого Шевченка, і чи не вийдуть із незрівнянних малоросійських віршів якісь бліді переспіви? Сказати правду, ваші переклади з Беранжера...

— Дай бог усякому поетові таких перекладачів, як у Росії в незрівнянного Беранжера! — мовив Тарас, вступаючи в освітлене коло під ліхтарем. Від несподіванки всі розступились, ніби звільняючи дорогу.— Ви тільки послухайте,— провадив Тарас,— тільки послухайте, як звучить переклад:

Оловянных солдатиков строем
По шнурочку равняем мы.
Чуть из ряда выходят умы:
«Смерть безумцам!» — мы яростно воем...

— Тихше-бо, ти! — зашипів Куліш.— На вулиці таке! Мало тобі клопоту?

Приятелі посміхнулись. Василь Курочкін скуйовдив чорну бороду і хотів був читати свій переклад далі. Та Куліш став прощатися:

— Мені, панове, пора.

— Ти ж наче виїздив? — спитав Тарас. — Пакував меблі? Продавав друкарню?

— Передумав! Передумав... Я, здається, Тарасе, не зможу ніколи, ніколи не зможу покинути цей чудовий город.

— Я так і знав. Отже: «О дивный град! О чудо света! Тебя волшебник созидал!» — і рвучко звернувся до Куліша: — Мені з тобою треба поговорити! Навіщо ти поставив мій підпис...

— Прощай! — крикнув Куліш, похапцем відступаючи в темряву.

— Чудернацький чоловік, — знизав плечима Микола Курочкін. — Я колись лікував такого, — капітан був у нас, — лікував йому печінку, а потім виявилось, що його недуга відома під іменем мізантропії... Ха-ха! А людина, цей Куліш, ділова.

— Ми доручаємо його друкарні свою «Искру», — сказав Василь Курочкін.

— Впорається, — відповів Тарас. — У ділах він чесний чоловік. — І запропонував: — Ходімо, браття, до мене. Почитаємо що-небудь.

— Ходім, ходім — озвався Артемовський. — Холодненько, сніг. А в мене, знаєте, горло...

— Так, горло дорогоцінне, — пирснув Микола Курочкін. — Треба його зараз чим-небудь промочити.

І всі рушили по Невському, через Двірцевий міст, на Васильєвський острів, у гості до Тараса.

А Куліш тікав од них. Штовхаючи стрічних, ішов уперед і вперед, сам не знаючи куди... «Ой ходжу я по городу, великому, великому. Розказав би своє горе, та нікому, та нікому», — і він думав про Тараса, про невпинне згасання їхньої дружби, про те хороше, що було давно, при початку їхнього знайомства, в роки молодості, літ п'ятнадцять тому. Налетів дужим поривом вітер і мало не зірвав шляпу з голови Куліша. І він згадав...

Якось літом, у досвітній час, їхали вони бричкою понад Дніпром, його правим берегом. Шевченко, — він був тоді художником кийвської Археографічної комісії⁴⁴, — їхав у своїх службових справах: вивчати, малювати й описувати пам'ятки старовини та збирати матеріал для свого видання «Живописная Украина»⁴⁵, над яким він тоді працював, —

а Куліш, користуючися з канікул у гімназії, де він тоді викладав, пристав до Тараса — так просто, без ніякого діла.

Зустрічаючи ранок, шаріли небеса. За бричкою курів рожевий пил. Лелеки поважно ступали на полях. І щоразу, коли бричка вибиралась на гору і перед поглядами подорожніх виникали нові та нові принади краєвиду, Куліш хапав Тараса за руку:

— Споглядаючи красу рідної природи,— зітхав він,— благоговієш перед промислом божим. Дихаєш, дивишся і... не бажаєш нічого.

— Нічого? — скептично перепитав Шевченко.

— Та невже ти не розумієш, що найкращий стан душі — нічого не хотіти?

— Ні! Я багато хочу. І це не дає мені спокою.

— Навіть о такій поетичній порі? Прислухайся лишень. Первозданна тиша...

— Вона облудна. Чуєш? Чуєш?

І Куліш здригнувся. Безтурботний спокій степу раптом порушив порив. Бриль злетів з голови Куліша, і вітер покотив його з дороги, по цяткованій білими ромашками цілині.

— Стій! стій! — загукав до пристаркуватого візника Панько. Він хотів був кинутись за брилем, але завмер. Просто на них, зростаючи, мчав стовпом вихор. З шаленою силою він усмоктував дорожній пил, зривав гілки дерев, підхопив і геть поніс копицю сіна і, вируючи, грізний та величний, пролетів мимо, війнувши на подорожніх душним диханням,— чорний стовп, що злучив небо й землю.

Коняка, налякана, понесла. Спинилась, зачепившись колесом за придорожнє дерево. Вставши на бричці, що перехнябилась від удару, Шевченко гарячим поглядом проводив завихрення. Довге світле волосся Тараса сколошкалось, молоде безвусе обличчя спалахнуло, галстук вибився з-під легкого альпагового піджака й тріпотів на плечі.

— Славна сила! — швидко заговорив Шевченко.— Після зустрічі з подібними феноменами природи — з грозою наприклад, я завжди відчуваю збентеження, гарячий неспокій в руках, люте кипіння в мислях. І я зараз подумав, Паньку: з вихорів, кажуть учені люди, колись виникла й наша тлінна, але чудова земля, і наше безпечальне сонце. І я подумав: у вихорах та завихреннях народиться коли-небудь і велике щастя людства! — і тільки тепер, кинувши погляд на Куліша, Тарас помітив його сплотніле обличчя.— Чого ти, Паньку?

Стурбовано схилившись до Куліша, він розстебнув його комір сорочки.

— Води у вас нема? — звернувся він до кучера.

— Є,— і старий, покректавши над пошкодженим колесом, витяг з-під козлів квартиру, налив шкалик і, моргнувши вусом, подав Кулішеві.

— Випий,— сказав Тарас.

— Сам знаєш: я не п'ю.

— Ти зблід.

— Минеться! Я просто не люблю... боюсь... коли в глуху благословенну тишу раптом вторгається така ось дика сила, що все трощить на своїм шляху.

— А чарочку все-таки випий. Не хочеш? — і Тарас викинув сам.

І знову, валячись на пошкоджене колесо, котила бричка битим шляхом. І знов принади Наддніпрянщини перехоплювали подих, і знов Куліш обіймав Шевченка:

— Я радий, Тарасе, що вибрався з тобою в цю чарівну мандрівку. Я маю за щастя, Тарасе, дружити з тобою, працювати з тобою на благо нашої милої України, споглядати разом з тобою всю оцю благодать. І я вирішив зараз: якщо я не заважатиму твоїм службовим ділам, я з тобою пробуду в цім раю все літо.

— В цім... раю,— відмовив Шевченко,— я ніколи нічого не бачив, крім сліз. А я так люблю дивитись на щасливих людей. Та ба...

— Щасливих людей,— відповів Куліш,— на світі більше, ніж часом здається, Тарасе.

— Де ж вони, ті щасливі люди? Де вони? Де?

— Всюди,— непевно відповів Куліш.

— Чи не оце вони? — саркастично питає Шевченко, киваючи на гурт новобранців, оточених стражниками.

Куліш мовчав.

— Чи не оце? — зітхнув Шевченко, коли вони зустріли мовчазну й похмуру юрбу кріпаків. Людей гнали на панщину, на якісь дальні роботи.

Куліш мовчав.

Коли вони спинилися в якомусь селі — полагодити колесо, Тарас присів у холодку, під столітньою вербою. Тут, дожидаючи коваля, розташувались кілька мужиків.

— Хліб-сілы! — сказав Тарас.

— Просимо й вас, пане,— східно відповів якийсь дідок і простяг цибулину з шматком черствого хліба. Тарас прийняв частування, вельми цим здивувавши мужиків.— А чи

не попусе наша мужича страва ваше панське черево? — спитав дідок.

— Панське черево схоже на свиняче,— з такою ж лукавинкою відповів Тарас,— не боїться нічого, крім ножа.

— Це добре,— охоче підтримав дідок.

— Не дуже й добре,— посміхнувся Тарас.— У мужика, гляди, ніж тупий.

— Це погано.

— Не дуже й погано,— примружив око Тарас.— Можна б і нагострити.

— Це гарно.

— Не дуже й гарно. До гострого ножа потрібна ще й міцна рука. А де вона?

— Аж ось! — розтулив важкий кулак один із слухачів.

— Це славно,— сказав Тарас.

— Не дуже й славно,— відповів дідок.— Доля наша до панів на службу стала.

— Це зле,— сказав Тарас.— Невже немає поміж вами жодної щасливої людини? — і значуще поглянув на Куліша.

— Чому ж? — із тим же гірким лукавством відповів старий.— Я от, скажімо, минулого літа коло панського двору знайшов п'ятака.

— Це добре.

— Не дуже й добре: п'ятак був щербатий.

— Це погано.

— Не дуже й погано: я за нього здобув-таки мірку вівса.

— Це лепсько.

— Не дуже й лепсько: овес був прілий.

— Це кепсько.

— Не дуже й кепсько: я все-таки лошака підгодував.

— Це гарно.

— Не дуже й гарно: вовк мого лошака заїв.

— Це недобре.

— Не дуже й недобре: я того вовка вбив.

— Це мило.

— Не дуже й мило: пан шкуру відняв.

— Це гірко.

— Не дуже й гірко: я пана кріпко вилаяв.

— Це любо.

— Не дуже й любо: пан мене звелів одшмагать.

— Це погано.

— Не дуже й погано: я лютіший став! — і, поглянувши на Тараса, без тіні посмішки сказав: — Смішно? Отаке воно і все наше життя! А ви питаєте про щастя, пане...

— Я такий же пан, як і ви.

— А хто ж ви? — і люди, присуваючись ближче, придивлялись, обдумуючи неспроста заведену розмову, намагаючись зрозуміти, що воно за людина.

— Ну, як? — спитав Тарас у Куліша, коли вони рушили далі.— Бачив щасливих людей?

Куліш мовчав. Коли від'їхали, він сказав:

— Ти так цинічно говорив з мужиками про ніж. Навіщо ти закликаєш до насильства? Навіщо ти хочеш обагрити кров'ю нашу землю? Навіть у недавньому своєму поетичному «Заповіті» ти не міг обійтись без крові!

— Ні.

— Але навіщо?

— Те велике, чого я прагну,— відповів Тарас,— без крові не здобудеш. Невже ти не зрозумів: «І вражою злою кров'ю волю окропите...»

Так спалахнула між ними перша незлагода. Минули роки, але довга розлука не погасила, а тільки розпалила її... І ходив по холодних вулицях столиці самотній Куліш: «Ой ходжу я по городу, великому, великому... Розказав би своє горе, та нікому, та нікому...»

66

Ідучи від Шевченка, Микола Курочкін крадькома ткнув йому в руки знайомий на вигляд білий тоненький зшиточок герценівського «Колокола».

— Шкіпер один привіз,— шепнув Микола,— звідти... Приятель один.

Щойно гості пішли собі, Тарас Григорович засвітив ще одну свічку, піднявся на антресолі і, вклавши вовняною плахтою ноги (задимало з вікна, яке спускалось до самої підлоги), почав читати. Це був зовсім свіжий номер «Колокола», початок аркуша 25, датований 1 жовтня 1858 року.

На початку був лист до редактора, лист із Росії:

«У нас все идет так дурно, что не знаешь, с чего начать. Все надежды на преобразование лопнули, как мыльные пузыри. Напрасно сохраняют еще веру в Александра...»

— Сподівана воля,— бурчав Тарас.

«...Крестьяне г-жи Энгельгардт, С.-Петербургской губ., Лугского уезда, в з б у н т о в а л и с ь...»

— Енгельгардт? — Тарас замислився. Чи не його колишнього пана кріпаки?

«...Взбунтовались так, что предводитель дворянства Пан-

телеев перепорол всех их, от мала до велика; исправник поклялся им, что, невзирая на царя и бога, сотрет их с лица земли... а они все-таки бунтуют! Дело в том, что г-жа Энгельгардт хочет переселить их (по случаю предстоящего выкупа усадеб) на болото, а они — бунтовщики эдакие! — не хотят!..»

«...Вот вам третий случай. Судогодский уездный предводитель дворянства Задаево-Кошанский, по той же причине, как и г-жа Энгельгардт, задумал перенести крестьянские дворы на новые места... Крестьяне просили отсрочить переселение до конца уборки хлеба, чтобы успеть снять жатву с засеянных ими полей. Кошанский не согласился на это, а так как крестьяне продолжали просить, прибег к помощи земской полиции... 70 человек пошли искать защиты у губернатора. Тиличев оказал им защиту самую полную: перепорол их... выдал помещику главных зачинщиков и послал туда войско. Крестьяне были усмирены, но зато взбунтовался помещик: 5 человек из бунтовщиков отданы им в солдаты, а 9 семейств в числе 26 душ сосланы в Сибирь!.. Землю, оставшуюся после сосланных, он отобрал себе, дома их сломал, места, бывшие под усадьбами, запахал так, чтобы и следа не осталось. Вот они, благородные-то дворяне!»

Шевченко передихнув і простяг руку до кухля з водою, заспокоїти серце. Перегорнув сторінку. І знов:

«...Правительство ничего не делает для обуздания свирепых и алчных помещиков...»

«...Александр II никак не признает... прав крестьян на землю...»

«...Бедные крестьяне, надеясь на его отеческую к ним любовь, ждут, что манифест о полном их освобождении некогда последует (слова из просьбы крестьян г-жи Энгельгардт). Ждите, бедные труженики! Не дожидаться вам этого дня: царь, тот самый царь, который в марте 1856 года говорил дворянам в Москве: лучше отменить крепостное право сверху, нежели дожидаться того времени, когда оно само собою начнет отменяться снизу, тот же царь теперь надежду нашу на свободу называет нелепым толком и объявляет, что она вряд ли когда может осуществиться... На себя только надейтесь, на крепость рук своих, заострите топоры, да за дело — отменяйте крепостное право, по словам царя, снизу! За дело, ребята, будет ждать да мыкать горе, давно уже ждете, а чего дождались?..»

Шевченко читав уголос і по кілька разів повторював те ж саме:

— Гострїть сокири! Та до діла!.. До діла, хлопці!..

Надягши кожуха, Шевченко побіг униз. Треба було з ким-небудь поговорити, показати «Колокол», прочитати. Це ж були його власні думки! Його заклик! Його слова!.. Та куди підеш? До кого? Згадався Чернишевський. Але як іти до майже незнайомої людини у таку пізню пору? Дома в нього, либонь, сім'я? Дружина? Серденята?

Куди ж? Куди піти? І Тарас мчав по безлюдних вулицях острова.

Знов до моря. До змертвілої затоки.

67

Сімнадцятого листопада подув морський вітер. Стало тепло. Потекли з дахів струмки.

Зимової дороги як не було. Двірники згрібали в кучугури м'який сніг.

Набираючи в калоші води, Старов, Шевченко та Гулак-Артемовський по калюжах простували до театру, через майдан — з боку Поцелуєва моста.

Цією дорогою проходили всі троє мало не щовечора. Кілька днів Тарас не брався до роботи і вину за неробство звертав на вчителя словесності. Семен зголосився в опері хворим і теж ходив дивитись Олдріджа.

Приятелі в театрі поводитись несамовито. З ложі, де вони сиділи, чути було захоплені вигуки, шум, гамір. Публіка шикала. Друзі й знайомі дивувалися з переміни, що сталася з поважним Тарасом.

Він обіцяв стримуватись, але на дальшій виставі повторювалось те ж саме. Правда, якби Семен і Тарас не так захоплювались, вони й самі помітили б, що галасують, власне, не вони, а за всіх — дивак Старов.

Навіть у партері, коли, зрештою, вчителя все-таки попросили геть з ложі, цей невгамовний чоловік схоплювався з місця, в забутті ляскав по плечах якогось чиновника, що сидів перед ним. Навіть в антрактах, коли глядачі сунули до фойє, він лишався на місці. Гаряча олія зі спущеної люстри капала на фрак, — тому от у перервах із партеру мерщій усі й тікали, — але Старов не помічав і цього...

В одному з антрактів Тарас Григорович, покинувши приятелів, вийшов на свіже повітря.

На місто спадав густий туман. Високий купол Маріїнсь-

кого театру-цирку губився в нім. Великого імператорського, в якому співав Семен,— по той бік вузької площі,— не видно було зовсім.

Вздовж стін Маріїнського, як і завжди, стояла валка візників на гітарах та ридванах, панські карети й коляски — на полозках, на колесах, хто на чому встиг до переміни погоди.

Кучерів при них не було. Коні пирхали, били копитами, розсипаючи бризки, але рушити нікуди не могли: екіпажі стояли тісно.

Крізь туман видно було по кутках майдану язика вогню. Кучери, дожидаючи кінця вистави, грілись біля вогнищ під спеціально побудованими круглими дашками з отворами в фігурній покрівлі. Ці кучерські альтанки були вельми своєрідні, без них не можна й уявити собі театральний пейзаж старого Петербурга...

Підійшовши до одного з дашків, зіпертих на тонкі залізні стовпи, Тарас Григорович залюбувався м'яким малюнком, завуальованим туманом і димом. Все було, як на добрій гравюрі акватинта. В смугу тремтячого світла випливала кінська голова, прагнучи тепла. Кругла тонка дуга стояла над нею кумедним німбом. В альтані було тихо. Люди тяглись до вогню. Ті, хто був ближче до полум'я, ставали на коліна. Тут же грілись собаки.

Звичайного гомону не було. Підійшовши ближче, Шевченко почув тільки знайомий, басовитий хлоп'ячий голос. Це був Васька. Він сидів навпочіпки біля вогню й переказував третій акт «Короля Ліра».

Васька, очевидно, тільки-но спустився з райка — розповісти знайомим, що довелось побачити на сцені. Переказ виходив, правда, своєрідний: Васька не знав ні шекспірівського тексту, ні, звісно, англійської чи німецької мов, якими йшов спектакль.

— Ти, хлопче,— досадливо бурчав один з кучерів,— верзеш нісенітниці. А от мій барон...

— Ти Клодтів, чи що? — спитали в нього.

— Клодтів... Поки ми їхали сюди, плювався мій барон: «Чорний,— каже,— а їхати треба: мода!»

— Мода! — розсердився інший.— Нашого брата, кріпака, чорний народ, навіть не до всякої церкви пускають, а цього чорного, бач, на руках носять.

— Ех, ти! — скрушно мовив Василь.— А ти знаєш, слово, хто він? Артист великий. А сам — з нашого брата: невільник.

По Пітеру, навіть серед простонароддя, розповідали про приїжджого негра всякі дива, тож і слухачів біля вогнища набиравлось в антрактах чимало. Приятелі чекали коло дверей райка і галасливим гуртом проводили хлопця до вогнища, куди кожен підкладав привезене з собою поліно.

Покіль кухар Спиридон стеріг у райку зручне місце біля бар'єра, Васька оповідав про самого Айру чи про вигнаного з дому короля, про невдячних дочок, про безлюдний степ, де в грозу блукав безумний Лір.

Тарас, прихилившись до залізного стовпа, слухав. Скінчивши про короля, Васька поважно продовжував про негра:

— І от, братці, народився в того негритянського попа син Айра... І судилось йому розчудесне життя.

68

Розповідали, що дід Айри Олдріджа був ватажком негритянського племені фульбе, фуллахів,— на західному узбережжі Африки, на лівому березі Сенегалу.

Син цього ватажка, Деніел, поїхав з якимось місіонером до Америки здобувати освіту, необхідну синові царка. Повернувшись з Нового Світу, молодий Деніел Олдрідж виступив проти продажу в рабство чорношкірих. Скінчилось тим, що работорговці вбили батька, а самому Денієлові пощастило втекти. Так він знову потрапив до Північно-Американських Сполучених Штатів і став негритянським пастором. Отоді от і народився поблизу Балтімори син його Айра.

О тій порі починався рух за скасування рабства. Назрівав конфлікт поміж Північними штатами та рабовласницьким Півднем. Деніел Олдрідж ускочив у якусь «історію», йому загрожував суд Лінча, і довелося знов тікати.

Десять років минуло в небезпечних мандрах — тепер уже в рідних краях, в Сенегамбії. Життя Денієла та його сина схоже було на оповідання Отелло:

Розповідав я про жакливі лиха,
Пригоди злі на морі і на полі,
Як зустрічав я неминучу смерть,
Як ворог лютий захопив мене
Й продав у рабство; як я врятувався
З неволі. Про свої казав я мандри
В страшних печерах, у пустелях голих,
У дикому бескетті грізних гір,
Що головами досягають неба...

Багато було пригод і небезпек, і Айрині батьки незабаром знову подались до Америки.

Син пастора почав учитися в Нью-Йоркській духовній школі. Випадково потрапивши до театру «Парк», єдиного театру, в якому до найтемнішого «парадизу» пускали негрів, Айра захотів стати актором. Це було безумством. Біля театрів по всій «демократичній» Америці висіли оголошення: «Собакам та неграм входить заборонено!» — і Айра не мав навіть змоги одвідувати вистави. Тоді він надумав улаштувати власний негр і т я н с ь к и й театр у старому сараї. Невеликий гурток чорношкірих любителів Шекспіра почав готувати п'єси.

Айра грав Ромео. Юлія була чарівна, але теж чорненька. Таке «зухвальство проти мистецтва і природи» розлютило білих бешкетників. Акторів і публіку розігнали. А «театр» запалав з чотирьох кінців.

Тоді Олдрідж покинув духовну школу й найнявся до актора Воллака в лакеї, щоб мати доступ за лаштунки. Кілька літ поневірявся юнак у лакеях, поки, за порадою друзів, не покинув Америку.

В Англії, щасливим та рідким випадком, якийсь вельможа звернув на нього увагу і допоміг вступити до університету в місті Глазго. Негр в університеті — це було диво на цілий світ! Він був кращим учнем і скінчив університет з золотою медаллю.

Почалося життя в театрі, уперта й трудна робота... Дебютував він у лондонському королівському театрі «Роялті», в ролі Отелло, що лишилась для нього коронною на все життя.

Одного разу Айру запросили в антракті до ложі графа Беркс, члена парламенту: його дочка була захоплена грою артиста.

Невдовзі дочка лорда стала новою Дездемоною, принісши в жертву для свого Отелло титул і багатство, батьківську любов і думку світу. Через шість тижнів вона була вже дружиною Айри. Він обійшовся з лордом, як Отелло — з сенатором Брабанціо.

Дальші сім років Олдрідж пробув у провінції. Грав по маленьких театриках, прочитав безліч книг. Директори більших театрів не зважувались ангажувати кольорового.

1851 року Олдрідж приїхав до міста Дубліна. Ірландці носили негра на руках, і слава Айри пішла по Європі: давно вже світ не бачив таких артистів.

Олдрідж читав у європейських столицях лекції про Шекспіра, Шіллера, Гете. Вчені заклади й товариства присуд-

жували йому звання академіка й почесного члена. Він скоряв своїм мистецтвом кращих людей по всьому світу. Скорив і Тараса Шевченка.

Треба було відвідати Марину.

Хотілось поговорити з нею, як і колись. Але... говорити доведеться про Василя, щоб мати певність, щоб у всьому переконатись до початку переговорів з Ганною Гаврилівною. Їхати до Борлаківських не хотілось. Але все-таки він зібрався.

На одному з перехресть, коли Тарас вибрався з темноти Васильєвського в «сонячне світло газу», його випередила публічна карета, омнібус.

Тарас крикнув: «Гей!» — і карета спинилась.

Це був старовинний ридван, брудний, великий, запряжений двома шкапинами. Омнібуси повинні були ходити за розкладом, але не рушали раніше, ніж ридван набивався людьми. На зупинках обшарпані кондуктори закликали нових пасажирів...

Тарас ледве ввійшов, карета рвонула з місця, загуркотівши по торцях залізними шинами. За Тарасом на ходу скочив якийсь прикажчик і закричав до кондуктора:

— Гей! Чуєш, ти... голова з мозком! Гроші на!

Подавши свій гривеник, Тарас невдоволено зачмихав носом: у кареті тхнуло часником.

Олійна плішка кидала тьмяне світло на стінки омнібуса, на обличчя пасажирів.

На вузенькій лавці поруч похитувався старий негоціант у рябенькому зимовому пальті-пальмерстоні; він балакав собі з бородатим апраксінським купчиком: щось таке — про казенну поставку живої скотини. Двоє майстрових куняли в куточку. Їхали, певно, в спішній справі: плата за проїзд була для робочого люду надто висока.

Тарас хотів був заговорити з ними. Але йому хтось гукнув:

— Тарасе Григоровичу?

Шевченко озирнувся. Збоку, зовсім поряд, короткозоро придивлявся до нього Чернишевський.

Мружачи голубі очі, він перепитав:

— Чи ви це? І не дивитесь? Так! А я людина підсліпувата, але вас помітив. Ваша фігура для Пітера не зовсім звична.

— Миколо Гавриловичу? — і Шевченко підвівся. — Ви чи схудли, чи стомились...

— Стомився. І працюю багато... як завжди, либонь! — і, зникаючі, додав: — Та й сімейна радість: народився в мене третій син. Мишко! Великий, здоровий. Буде, здається, схожий на матір свою: чорноокий, чорноволосий.

Тарас узяв Чернишевського за руку й не сказав нічого, заздрячи молодому вітцеві сімейства. Здавалося йому, що з цим неухвалним і делікатним чоловіком можна б засісти десь у затишнім куточку і довго та хороше мовчати, думаючи про своє — можливо, про одне й те ж.

— Дружина моя, Ольга Сократівна, хворіла, голубонька, всю осінь. Ночами над нею сидів... — говорив Микола Гаврилович, і Шевченка зворушувало кожне слово родинної турботи. — А тепер їй краще, зовсім добре, Тарасе Григоровичу.

Зав'язувалась розмова. Шевченко розпитував про новини в редакції «Современника» і думав про родину, про велике щастя цього незграбного юнака. Чернишевський розповідав про серію своїх статей та оглядів, що йшли під заголовком: «Устройство быта помещичьих крестьян».

— Про одну з оцих ваших статей ми з Кулішем сперечались протягом тижня! — з прозорою злістю сказав Шевченко. — І коли б ви знали, як мені набридли наші з ним безугавні чвари, Миколо Гавриловичу.

— Чвари? Це не чвари. І це тепер не тільки у вас. Це — початок великої, велетенської сутички, яка розколе надвоє весь світ! Це, Тарасе Григоровичу, це все — важливіше, ніж нині може здатись. А ваш Куліш... Ага, до речі! Вчора була в мене про цього Куліша цікава розмова зі старшим сином Олександра Сергійовича Пушкіна. Пушкін приходив до вашого приятеля з принадною справою; адже він нажив чималі гроші й славу, Куліш, найпершим і поки що єдиним виданням творів та листів великого Гоголя... Спадкоємці Пушкіна звернулись до вашого Куліша з такою ж пропозицією, і Куліш одмовився. І ви знаєте чому? Тільки тому, що Пушкін йому не земляк!..

70

Куліш сидів на дивані біля Ганни Гаврилівни, гладив їй руку.

Ганна виглядала сьогодні особливо принадною в новому платті з білого мусліну-ваперу. Спідниця була зроблена

в три гофровані туніки, а на кожній красувалось по великому банту. Куліш не зводив з Ганни захопленого погляду, не забуваючи, правда, й про деяку обережність.

— І ніколи б я не жив у цьому Пітері, коли б не обов'язок наш — не відставати від вищого світу і його вимог. Та ще коли б не ви, Ганно.

Борлаківська зітхнула:

— Я? — і раптом заговорила з докором і злістю: — А чому пішов учора ввечері? В таку хвилину? Ти тільки повчати зугарен...

Та Куліш провадив далі тим же тоном:

— Коли б не ви... жив би собі на хуторі, хазяйнував би. А яка насолода, Ганно Гаврилівно! Їдеш степом, рівним, як стіл, дихаєш на повні груди, довірливо дихаєш і... не хочеш нічого! Нічого не пам'ятаєш, ні за чим не жалієш, відчуваєш тільки, що життя, тобто просте відчуження биття, це — найдорогоцінніший дар провидіння, джерело всіх радостей, усіх поетичних рухів серця. Це відчуття міцнішає завжди під впливом животворних поривів степового повітря та цілковитої сваволі в усіх вчинках. Коли б тільки не було на серці туги, то хвалив би господу милосердного, дивлячись на його творіння, та й годі! А тут, у великому городі, одрікаючись від простої природи...

— Тарас Григорович! — нечутно ввійшовши, доповіла Марина.

— Тьху, цур тобі, пек! — одсунулась Ганна від Куліша. — Скільки разів говорила: не ходи по килимах, ходи так, щоб чути було. Проси! Проси завітати.

Куліш незграбно підвівся з дивана.

Марина, тупаючи каблуками, пішла до дверей.

— Давно не був. Прийшов-таки.

71

— Що за людина, їй-богу. Тільки прийшов — і зразу, як Пилип з конопель...

— Ні, ти, Пантелеймоне Олександровичу, скажи мені, що це значить?

— Ну чого б я кричав! Завтра зайду до тебе в Академію, принесу текст, і сам побачиш, що там усе гаразд.

— Чому ж не показав мені листа? — знову гримнув Шевченко, стискаючи тугі кулаки.

— Ну от, знову кричиш. Я, може, не встиг. Журнал здавали до друку... Завтра ж принесу: побачиш сам!

— Ну гаразд. Та гляди! Я вже не піддаюся на бджілчин медок, бо в неї жальце в запасі.

Тарас присів на цяцькований дзиглик.

— Я до вас на хвилинку, Ганно Гаврилівно. Діло єсть. Власне, й не до вас. Мені треба... поговорити з Мариною.

Куліш і пані Ганна презирнулися. Борлаківська, опанувавши себе, спитала, томно схилиючи голову:

— Розмова не любовна, сподіваюсь?

— Любовна. Не подумайте тільки...

— Ясно, ясно! — непевно посміхнувся Куліш.

— То як же, Ганно Гаврилівно?

— Як? Та прошу ж.

— Спасибі.

— Але з умовою,— граючи очима, тихо мовила пані.

— З якою?

— Сьогодні в мене гості. Зостанетесь і ви.

— Воно, бачите...— зам'явся Тарас.— Я збирався в театр.

— Все ви, батьку Тарасе,— говорила Ганна,— в театри, в концерти, в салони... Коли б вам, батьку, не зашкодила надмірна популярність.

— Серед москалів! — додав Куліш. І спитав: — До театру збираєшся — знов негра дивитись? Ти знаєш, Тарасе, він і мене так захопив, що я вирішив узятись до Шекспіра; по-наськомому його давно пора переложити.

— Що ж... Діло добре.

— То як же, Тарасе Григоровичу? — знову встряла Борлаківська.

— Що?

— Зостанетесь?

— Доведеться.

— Повечеряєте з нами, запросите мене на тур вальсу, почитаєте що-небудь, а потім і з Маринкою поговорить можна буде. Тільки не лицяйтесь дуже...— і Борлаківська насварилась пальчиком.

— Добре,— з досадою мовив Тарас.

— З яким жалем ви це сказали,— зареготала Борлаківська.— Ех, батьку, батьку! Ви повинні зрозуміти, що мій салон — нічим не гірший від салону вашої пристаркуватої графині Толстої. Вона, здається, вже встигла затягти до себе того арапа й запишалась на всю столицю. Але бувають і в нас такі ж блискучі знаменитості. Ось, наприклад, ви. Ви вже входите в Пітері в моду!.. Та й сам Щепкін, ваш друг, прибуваючи з Москви, часом одвідує нас. А от сьогодні за-

вітав до нас поручик Мазепа, нащадок ясновельможного гетьмана... А один князь обіцяв привести в мій салон навіть московського родича вашої гордячки-графині — на зло їй! — молоденького графа Толстого. Ну що ж! Його «Севастопольські оповідання» входять у моду, і йому, глядіть, коли-небудь стане в пригоді: «Який це, питають, Лев Толстой? Той самий, що його ми бачили колись у малоросійському салоні пані Борлаківської?» Ну що ж, нехай! До молодих талантів я завжди...

Шевченко, слухаючи, лютився. Смикав себе за вуса. Але мовчав.

72

Борлаківська була пишна та мила, зустрічала гостей, рекомендувала всім свого батька, що прибув до неї в гості.

— Знайомтеся з моїм татоньком.

— Ротмістр в одставці, полтавський поміщик Таволга, Гаврило Мартинович.

— Дуже приємно.

І всюди дзвенів тенорок франтуватого ротмістра:

— Маю честь! Таволга. Маю честь! Маю честь!

Біля Тараса та Куліша збирався гурток.

— Отже, ти, батьку, схвалюєш мій намір, перекладати Шекспіра? — спитав Куліш, красуючись перед гостями.

— Добре діло, — сказав Тарас. — Ти от, Паньку, переклав би ще, скажімо, Гоголя, Островського.

— Купецькі комедії Островського трудно зрозуміти малоросові, трудно. Адже наш малоруський купець не обособився так од панів, як великоруський.

— При чому тут пани?

— Аякже! Комільфо пристало в нас до всякої шляхетного роду людини. Справа в тому, що український панок, міщанин чи козак чує себе рівно чоловіком. Не видно класів, як у Московщині: се дворянин, се купець, а се — міщанин, а се...

— А се кріпак? Усі рівні? Дурниці плетеш!

— Я не кажу про кріпаків.

— А я кажу! Та й звісно ж... Твої от власні кріпаки не схожі ж на тебе самого. Ну, та гаразд! Але я так досі й не втнув: при чому ж тут комедії Островського?

— Він українцям не зрозумілий.

— То, значить, я не українець? А більшість п'єс Островського — це розумна й благородна сатира, така ж, як і в

«Ревізорі» незабутнього Гоголя або в картинах, царство йому небесне, друга мого Федотова.

— Але ж на кого сатира? — перепинив Куліш. — На мерзенних купчиків! Ну-у, знаєш...

— Сатира на середній клас. А вади вищого світу, його моральні недуги дуже застаріли, а старі хвороби, сам здоров знаєш, якщо й можна вилікувати, то тільки героїчними заходами. Сатира — засіб надто лагідний, потрібна хірургія: ніж! сокира!

— Умовляєш?

— Та ні... Кого ж? Тебе й не схвилюєш нічим. А ще казали колись: г а р я ч и й Куліш!

— А таки гарячий, Тарасе. Коли я вчителював у луцькій гімназії, зайшла в мене баталія з директором. Ну... наговорив я йому бозна-чого. А він і каже, що доведеться, мовляв, нам розлучитися, бо він не любить, мовляв, гарячого кулешу... І ви знаєте, що я відповів?

— Ну?

— Не любите? Гарячого? — сказав я йому. — То собаки ж взагалі не люблять гарячого! Так що нічого дивного нема...

— Та нема ж, — схидно спинив його Шевченко. — Нема... Тільки я чую все це від тебе чи не в десятій раз! Скільки ж можна хвастати влучним словом! Тим паче що все це було так давно... і все це — неправда! — і посміхнувся в сивуватий, лукаво настовбурчений вус. — Ходімо краще до зали.

73

В залі було повно гостей. Сиділи ще окремими купками і, дожидаючи вечері, провадили мляві розмови.

Найвеселіше було, мабуть, у гуртку молоді, що оточила Таволгу.

Він розповідав щось цікаве:

— Хоч би що там казали про вчених, а вони, зрештою, добрячі хлопці. Одного я бачив, як він літав у аеростаті над Парижем. А коли був я в Лондоні на виставці, я бачив там, уявіть собі, живу штучно зроблену рибину. І що ж ви думаєте?..

Говорив ротмістр чудернацькою сумішкою французьких, російських та українських слів. Серед молоді, яка з неприхованим глузуванням слухала старого, була й внучка його, племінниця Борлаківської, вихованка Смольного ін-

ституту благородних дівиць, одна з учениць Миколи Дмитровича Старова. Дзвінкий голосок її лунав над усіма.

Куліш підійшов до неї.

— Здрастуйте, моя мила панночко! Давно не мав щастя бачити вас. Із Смольного не випускають? А я, знаєте, пригадую, як іще ваша тьотя, Ганна Гаврилівна, вчилась там, і я, бувало...— і раптом, схаменувшись, перейшов на інше: — Заспівайте нам що-небудь, Ясочко?

Яся зробила кніксен, виявляючи добру інститутську муштру.

— Іх, бачу, не згірше нашого брата солдата муштрують,— зауважив Тарас, звертаючись до Ганни Гаврилівни.

Борлаківська поморщилась.

— Це я, пробачте, пані Ганно, через брак світського виховання верзу казна-що,— але колочу фразу не скінчив. Панночка, поправивши на криноліні зморшку, заспівала. Голос у неї був дужий, гарний.

Гості підійшли ближче. Яся співала французький романс. Потім, за знаком тіточки, почала української, Тарасової улюбленої: «Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...»

Коли інститутка скінчила, Куліш підійшов до неї і подякував:

— О господи, пошли сьому янголові щастя,— і покликав Тараса: — А йди-но сюди, поговоримо з чарівною землячкою.

Тарас підійшов. Яся защебетала, потішена увагою уславленого поета, про знайомство з яким, правда, вона не розповіла б у себе в Смольному, бо все-таки це був м у ж и ц ь к и й поет.

— Ви заспівали б... що-небудь із Глінки,— звернувся до інститутки Тарас.

— По-російському? Не вмю! В інституті вчать романсів французьких. Тут, у тіточки,— малоросійських, польських. А по-московському ніде й навчитись!

— В Петербурзі б то?

Куліш тим часом, проходячи повз Борлаківську, нагнувся й шепнув їй, показуючи очима на Тараса та Ясочку:

— Чим не пара?

— Ти збожеволів!

— Так треба. Подумай, подумай, Ганно. Діло варте. Я боюсь, коли б він не вибився з-під нашої руки! — та й пішов до вітальні, де розбалакував пан Таволга:

— Ви от, молоді люди, танцюєте всякі танці. Не так, правда, як у наші часи, але все-таки... А от і не знаєте, що

кожен танець відповідає різним схильностям. Кадриль, наприклад, відповідає характерам сангвінічним, галоп — жовчним, вальс — холеричним, а полька — це єсть приналежність людей нервічних і пристрасних.

Старий ротмістр був колись завзятим танцюристом, першим на весь повіт, а тепер, підупавши на ноги, мав змогу трактувати лиш теорію улюбленої справи.

— Полька! Полька, панове, це єсть поетичний переспів кохання! Перша фігура, що називається променадом, тобто, панночки мої, прогулянкою, вимагає від вас кокетства та грації. Це перше побачення двох закоханих, що несподівано стрілися в алеях парку...

Таволга старанно переказував модний підручник танців, відомий і багатьом присутнім кавалерам та дамам. Дехто посміювався.

До шумної зали, ні на кого не дивлячись, наче був тут безлюдний степ, увійшов старий грубник, велетень, сивий, благообразний, з драбиною на плечі. Він тримав її перед собою, ніби пробиваючи дорогу, всі од нього сахалися.

Підставивши драбину до груби, старий затулив каглу, закрутив новомодні дверцята, протер ганчіркою узористі кахлі і мовчки, не звертаючи уваги на панство, рушив до виходу, але, побачивши Тараса Григоровича, спинився. Вразивши всіх, вони, давні друзі, мовчки поцілувались.

А гостей прибувало: видні чиновники, літератори, поміщики, фабриканти, офіцери. Пані Борлаківська намагалась створити деяку подобу великосвітського салону і тягла до себе всіх, хто міг би зацікавити її гостей. Бували в цій залі й зубожілі князьки, і якийсь німчик, що видавав себе за офіцера, який хоче перейти на російську службу, занепалі актори... Бував тут колись і байкар та повістяр — блаженної пам'яті Євген Гребінка, давній Тарасів приятель, заходив якось подивитись на чудернацьку музейну квартиру і сам Іван Сергійович Тургенев, і тепер тут на стіні висів його портрет...

Кілька дам сиділо в кутку прикрашеної вишиваними рушниками зали і, цікаво поглядаючи на Тараса, джеркотіли по-французькому. Тараса Григоровича тішило це: вони, звісно, не підозрювали, що мужицький поет їх розуміє.

Ввійшла Марина. Почала сервірувати чайні столи. Руки її були такі плавні та гармонійні, обличчя таке привабливе, що деякі панове замовкли навіть, а Тарас підійшов до паній і, ставши в кутку, біля цяцькованої кахляної груби,

крадькома позирав на покоївку. Лишенько! Видно, дівчина знов хворіла, але ж очей одвести не було сил! На щоках вигравав хворобливий рум'янець. Біла мережана сорочка складалась на плечах та грудях у брижі, які не снилися й самому Фідієві...

Помітивши пильний погляд Тараса Григоровича, Марина вклонилась йому, почервоніла, хотіла спитати щось, але поспішила геть.

Куліш наглядав за ними.

— Погляньте, яка любов. Очей не зводить,— шепнув хазяйці.

Та відмахнулась. А коли чаювання скінчилось, перед вечерею, підійшла до Тараса Григоровича й попросила прочитати що-небудь, іще не опубліковане... Присутні підтримали прохання.

Тарас, виконуючи слово, не дав себе вмовляти і, перепросивши, вийшов на хвилинку — взяти в кишені кожуха зошит.

В передпокої вздрів Марину.

— Серце Марисю, в мене від Василя... кілька слів. Розповім після вечері.

— Од Васі? — зашарілась Марина. — А я думала, я думала... Спасибі! Не забуде вас бог.

Шевченко стенувся, як від удару. Василь не збрехав.

Поки поет готувався до читання, Ганна Гаврилівна розповідала паніям рідкісні кулінарні рецепти. Вона любила попоїсти, вишукана кухня була її, як казав Куліш, «па-сією».

— Дивуюся з вашого смаку, голубонько, але прошу: шуку по-єврейськи з шафраном та мушкатом готують дуже просто. Нехай ваш кухар поріже на куски фунтів з п'ять шуки, посолить і дасть їй яку годину перележати...

Дами слухали з інтересом.

— Потім хай кладе в каструлю, увіллє туди чверть склянки оцту. Видайте йому й кухлик вина, хай виллє. Накажіть іще покласти кілька жмень родзинок, два-три кружальця лимона... Але вважайте, голубко, щоб не було в лимоні ні зернят, ні тієї білої гіркої шкуринки...

— Коли я був на виставці в Лондоні...— почав був Та-волга, але Куліш звернувся до гостей:

— Можна, панове, починати? Просимо, Тарасе Григо-

ровичу! — і, поглянувши на зошит в руках поета, скоренько зашепотів до Ганни: — Чи не свою «Марину» читатиме? Написав він її, здається, ще року 1848, в засланні в Косаралі, і, звичайно, досі ще ніде не друкував. Та й як її друкувати... ось таку?

Тарас почав:

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї...

За дверима зали несміливо стала Марина. Потім грубник. За ними, один по одному, з'явилися й інші слуги. Як не кивала їм пані — не помагало ніщо. Лакеї, грубники, кухарчуки та покоївки вдавали, що не дивляться на неї, не бачать її погрозливих мигів.

Прогнати челядь не можна було, приховуючи домашній звичай, бо Тарас по такій розправі зразу перестав би читати, і хто зна, чи вдалось би ще коли-небудь заманити його сюди... Всі вже знали, що Шевченко, приходячи в гості, порушує пристойність, кличе до світлиці челядь, і ніхто не зважувався сперечатися з ним...

І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте...

Тарас Шевченко читав перед панством, перед приголомшеними кріпаками страшну повість про ляха-управителя, який з весілля взяв до покоїв молоду, забривши її мужа в солдати.

Неначе ворон той, летячи,
Про непогоду людям криче,
Так я про сльози та печаль...

Замкнули сердешну Марину в палатах... «Приходила мати у пана просити. Звелів не пускати, а як прийде,— бити. Що тут їй робити? Пішла, ридаючи, в село. Одним одним дитя було, та й те пропало».

Ганна Гаврилівна з поета не зводила погляду, слухаючи, заломлювала руки, притискувала до грудей, до почервонілого обличчя.

Тарас Григорович продовжував... Ось мати Маринина «під тином сіла і ніч цілісіньку сиділа та плакала. Уже з села ватажники ватагу гнали, а мати плакала, ридала. Уже і сонечко зійшло, уже й зайшло, смеркати стало — не йде, сердешная, в село, сидить під тином. Проганяли, уже й собаками цькували — не йде, та й годі...»

Ганна Гаврилівна хвилювалась. Не сидів спокійно й Куліш... Люди, що стояли під дверима, завмерли. Тарас, читаючи, наче звертався саме до них, забувши про панство в залі.

Пан Таволга досадливо жмурився. Тараса, як і взагалі «мужицького духу», він терпіти не міг, але тепер, побоюючись дочки, любительниці «малоросійщини», сидів тихо, здивовано поглядаючи на свою Ганусю: пані Борлаківська плакала.

Та коли, знеможений, Тарас зупинився передихнути, Ганна Гаврилівна, ще схлипуючи, похапцем витерла сльози й продовжувала свій рецепт:

— А перед тим, як подавати до стола, шуку обливають соусом. От саме в цьому соусі й виявиться майстерність вашого кухаря. Це — півтори ложки борошна, стільки ж масла, півложечки шафранного порошку, меду або й патоки...

— Патоки? — чемно перепитав Тарас.— Може, дозвольте далі? — і, не чекаючи відповіді, одійшов до дверей, обернувся спиною до господині та її гостей і вже дочитував свою поему перед найуважнішими слухачами. Старий двірський коваль став попереду, підійшов ще ближче, схопився важкою рукою за спинку дорогоцінного стільця, і здавалось — він зараз розламає його вдвізки.

...Аж глядь, палати зайнялися.
Пожар! Пожар! І де взялися
Ті люди в бога? Мов з землі
Родилися і тут росли.
Неначе хвилі напливали
Та на пожар той дивувались.
Та й диво там-таки було!
Марина гола-наголо
Перед будинком танцювала
У парі з матір'ю!..— і страх,
З ножем окровленим в руках...

Тепер уже і господиня, й гості, навіть сам пан Таволга, слухали поему — хто з острахом, а хто з захопленням. Які ж були страшні слова причинної Марини:

— «Хоча б намісто було взять, оце б повісилась... От бачиш, тепер і шкода... хоч топись! Чого ж ти, мамо моя, плачеш? Не плач, голубочко, дивись: це я, Мариночка твоя! Дивися: чорная змія по снігу лізе...»

Куліш пробирався навшпиньках, черевики його рипіли; підійшов до Борлаківської, нахилився до її рожевого вушка й зашепотів:

— Відішліть свою Марину до сусідів. Цей випадковий збіг імен, та й взагалі... Погляньте, якими очима дивиться на нього! Вона впаде на коліна... Виведіть швидше. Та швидше ж! Не треба їм розмовлять сьогодні... Сватання відкладається.

Ганна Гаврилівна хутко підвелася й вийшла. Тарас, читаючи, навіть не помітив деякого заворушення в залі.

...І пострибала через двір
У поле, виючи, мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята,
Згоріли білії палати,
А люди тихо розійшлись.
Марини й матері не стало.
Уже весною, як орали,
Два трупи на полі найшли
І на могилі поховали.

Тарас Григорович упав на стілець. Челядь відступала за двері під тиском пані. Марини поміж ними вже не було. Старий грубник підійшов і знову поцілував поета.

Пан Таволга, полегшено зітхнувши, покосився на нього й знов продовжував:

— Що таке вальс, панове? Вальс? Це музикальна поема в сладосних формах... Вальс буває жвавий альбо меланхолійний, вогняний альбо ніжний, пастушеський альбо военний. Такт його вільний і рішучий. Він незалежний, як каприз!

Тараса таки вговорили залишитись на вечерю.

Грицько Митрофанович частував дулівками, калганівками, варенухою та всякими настоянками. Поет дещо бай-дуже випив, але схаменувся:

— Спасибі.

— Чому ж то? — спитав Куліш.— Ти ж іще навіть не напідпитку.

— Я вже й долею своєю п'ян. Годі з мене.

— А як я попрошу за нашу дружбу хильнути чарку?

— За дружбу? Дружба, вона, бач... єсть така російська приказка: «Дружбу водить — себя не щадить».

Куліш образився, встав і подався на половину Ганни Гаврилівни.

Борлаківський того вечора напосідав із питвом, як ніколи. То треба було з усіма гостями цюкнути першу чарку за здоров'я господині,— хто ж посміє відмовитись! Потім причепився з другою — за бога-отця та бога-сина, потім третю пили вже за трійцю, четверту — за чотирьох євангелістів; п'яту — за п'ять частин світу, створені господом богом...

На цьому, на п'ятьох континентах, Тарас і спинився. Спостерігав, як шосту чарку дуддили за господа бога, що шість днів творив землю, сьому за те, що він на сьомий спочивав. Примовкам не було кінця. З'явилися там і дванадцять апостолів і, можливо, навіть на потуху всі сорок день всесвітнього потопу. Таволга не відставав од зятька.

Як тільки знайшлась нагода, не порушуючи гречності, підвестися з-за стола, Шевченко спитав у хазяйки:

— А чи не можна хоч тепер поговорити з Мариною?

— Зачекайте хвилинку. Я її зараз покличу,— і додала сумно: — Засмутили ви мене, батьку. Ви — поет, з божої ласки поет, і раптом... у віршах ваших... оця злість. Навіщо?

— Ех, любя моя пані,— стомлено зітхнув Шевченко.— Як легко жилось би поетові, коли б він міг бути лише поетом і не бути людиною... громадянином,— і додав: — Я прошу: покличте Марину.

Борлаківська вийшла. Повернулась нескоро, з винуватим лицем.

— Постарався! — сердито звернулась вона до чоловіка. А потім до Тараса: — Ми з вами Грицька Митрофановича не попередили, а він узяв та й одіслав Маришку до моєї тітки, на Крестовській... за ділом.

Тарас підвівся з-за столу і, ледве кивнувши, вийшов.

Куліш, спостерігавши з-за дверей, подався був за ним, але в передпокої поета вже не було. Певно, і вдягався десь на вулиці.

— Досадно,— сказав Куліш.— Досадно! — і почував сивіючий висок зігнутих тонким пальцем. Стало гірко та

сумно. Хотілось наздогнати Тараса, наговорити ласкавих слів, заспокоїти, побалакати по щирості...

Починались танці. Куліш та Яся йшли в першій парі.

А на кухні, забувши обов'язки, тихо й гаряче сперечалися слуги.

Вранці поштар приніс останній зошит журналу «Русский вестник», де був протест передової російської інтелігенції проти наклепницької статті в № 35 журнальчика «Иллюстрация»: «Западнорусские жидаы и их современное положение».

Розгорнувши журнал, Тарас Григорович іще раз перечитав текст, який йому показували перед надрукуванням, коли український поет прилучив і свій підпис до списку, що мав продовжитися в наступному номері журналу.

«Поступок «Иллюстрации» и протест.

Русская читающая публика в недавнее время была свидетельницей факта, еще неслыханного в нашей литературе и возбудившего всеобщее негодование всех, кому дорога честь печатного слова...

«Иллюстрация» позволила себе не просто бездоказательное обвинение, не просто недостойный намек, который мог бы вырваться в жару спора у человека, увлеченного фанатизмом мнения или не вполне развитого в нравственном отношении...

Никакой честный человек не может оставаться равнодушным при таком позорном поступке, и вся русская литература должна, как один человек, протестовать против него...

Нижеподписавшиеся с негодованием протестуют против клеветы, до которой унизилось одно из петербургских изданий».

Лист був довгий та гнівний. Підписало його сорок вісім видатних діячів російської науки і літератури. Поміж ними були батько та два брати Аксакови, відомий перекладач Шекспіра — М. Кетчер, І. Тургенєв, М. Чернишевський.

В кінці була приписка: «Список этот остается открытым до будущей книжки «Русского вестника», в которой будут сообщены имена всех, кто захочет присоединиться к этому протесту...» А в наступному номері, як розповідав напе-

редодні Чернишевський, було, крім Шевченкового, ще сто підписів. Стояли там відомі імена братів Жемчужникових, Аполлона Майкова, П. Мельникова (Андрія Печерського), Михайла Щепкіна.

Кинувши журнал, Тарас Григорович сердито сунув правцю в кишеню й заходив по кімнати. Він дожидав Куліша, який мав принести додаток до протесту, о к р е м е «Письмо українских деятелей».

Шукаючи собі якоїсь роботи, взяв з-під столу сокиру, криве поліно й почав скіпати тріски на розпал.

Стояв на одному коліні, бив сокирою з розмаху, потім обережно відколював скіпочки, клав біля печі, на прибитому до підлоги аркуші заліза.

Тріски виходили тоненькі, запашні. Сокира з тихим дзвоном вгризалася в липкий сучок, твердий, червоनावий, кольору сьомги, і Шевченко знову бив поліном об підлогу.

77

Під її вікном хлопець подавав знаки щоранку, тільки-но благословлялось на світ.

Марина відповідала, з-за вишитої фіранки махала рукою, обіцяла вирватись і прийти. Всякий раз Васька дожидав у певному місці, чекав до пізньої ночі й ішов ні з чим. Дівчину тримали під замком.

Погода була кепська. Василь у садочку, за хоромами якогось добродушного дідка-генерала, промокав наскрізь; а коли повертався додому, за наказом пана Болотова його тягли на стайню.

— Потрапиш на каторгу, Василю Митровичу,— казав йому кухар Спиридон.— Пропадеш. От і в мене була колись пригода, теж через дівцю, еге!..— І дбайливо змащував якоюсь маззю посічене різками тіло Васьки.

Після кари, після мазі спина горіла, хлопець цілу ніч мав, стогнав,— давалися взнаки й простуда, і різки, і розпач. На світанку його будили до коней. А ввечері він знову крадькома йшов до сусіднього дому й дожидав, поки Марина вибере хвилинку й визирне в вікно.

Вечорами в саду щоразу виходив до нього старий камердинер генерала і, цікавлячись, питав: «Що? Не йде?» — і, гидко підморгуючи, йшов додому. Конюх припадав до стовбура яблуні й так стояв до ранку.

Якось, коли Ганна Гаврилівна, Таволга і Борлаківський

поїхали на виставу Юлії Пастрани, Марина втекла з дому. Ішла без стежки, по грузькій після дощу землі.

Василь стояв на тому ж місці. Кроків не чув.

— Васенько!

Він озирнувся, завмер; потім кинувся до неї, схопив за руки, пригорнув до себе її тепле тіло; зазірав їй в обличчя, в очі, в темряві нічого в ній не впізнаючи. Пальцями, як сліпий, мацав ледве помітну горбинку на переніссі, торкався заплющених повік, овалу щоки, намацував насторожено підняту брову і завмирав од подиву перед досконалістю ліній. Марина довірливо тулилась до нього, але відчувала холод його мокрої одежі і теж починала тремтіти...

Що ж це? Чому він мовчить? Марина намагалась побачити в темноті його обличчя, змарніле, здавалось їй, і недобре,— і ждала... Чого?.. Вона сама не знала чого. Він повинен був сказати щось, зробити щось таке, таке... А він стояв, наляканий сміливістю своїх рук. Що з ним? Що він говорить? Навіщо по-дитячому простодушно запевняє знов, що втече з нею, втече далеко, де їх ніхто не знайде...

— Є в мене, Марисю, один знайомий шкіпер. Обіцяє нас забрати з собою, як тільки скресне лід...

— Ти, Васю, начитався книжок,— говорила йому, а самій хотілось повірити, що все те станеться: вони втечуть. Куди? Куди?.. Ось... ось великий човен у темнім морі, і Василь, тікаючи від погоні, дужими вдарами весел жене його вперед і вперед. Василь десь тут, але вона знов не може розгледіти його. Йй холодно і страшно. Вона пробує уявити собі його обличчя і раптом чомусь бачить... Тараса.

— Васю? Що ж це? Що ж це зі мною? — вона пригортається, але їй стає ще холодніше. Намагається згадати щось і не може. Знов думає про Тараса. І їй здається навіть, що той сильніший од Васьки і... молодший.

— Васю! Що ж це таке? Васенько? — і зненацька відсахнулась і потягла Василя в глиб саду.

Йм назустріч ішли, гуляючи, Ганна й Куліш.

— Марина?! — здивовано ахнула Ганна.

Василь одним духом перескочив слизький мур, а Марина лишилась перед поміщицею.

— З ким ти була?

Марина винувато мовчала.

— Іди в хату.

І, коли дівчина зникла, Куліш посміхнувся:

— Отаке! Я ж думав, довелось набрехати Тарасові. А дівка й справді... Ну-ну!

До майстерні, захекана, прибігла Оля:

— Мерщій одягайтесь... прийде зараз!

— Хто?

— Олдрідж... Олдрідж!

Тарас сів на канапу. Нарешті.

— Та, дядю ж Тарасе! Мама прислала по вас, щоб швидше.

— Зараз, дитинко. Зажди.

Тарас підхопив Оленьку на руки й закружляв по майстерні, наспівуючи легковажний брабантський вальс, ненароком зачепився за ручки офортного станка, і вони закрутились млинком.

У Толстих було вже чимало гостей, але Тарас пройшов з чорного ходу і, забравшись на затишну площадку сходів, сидів у сутінках і ждав, слухав, як у сусідній кімнаті сперечалися кілька голосів: про твори Писемського, про новий роман Гончарова «Обломов».

Актор подзвонив біля дверей, як і обіцяв графині, точно о сьомій. Почувши нетерплячий дзвінок, Тарас поспішив до зали.

Думаючи, що запізнився, Айра влетів до передпокою, як вихор, кинув сивоголовому лакеєві циліндр і рукавички, рвав з плечей широкополий плащ, на ходу пригладжував цупке, дрібно покучерявлене волосся. Порт'єри в передпокої, квіти — все круг нього коливалось, як од вітру.

Артист розкланявся з усіма зразу, але кожному здалося, що він уклонився саме йому і нікому більше. Так Олдрідж звертався зі сцени до глядачів, кожного зогріваючи своїм вогнем.

Старов, на правах давнього знайомого, тиснув руки, вимучуючи поодинокі англійські слова, вивчені останніми днями. Напруження сковувало його, і Микола Дмитрович навіть не метушився.

Поцілувавши руку графині і скорчивши гримаску своєму товмачеві, Катеньці, артист обернувся до Тараса Шевченка.

Айра Олдрідж уже знав про народного поета, чув дещо і тут, у Пітері, і ще в Лондоні, випадково зустрівшись перед від'їздом до Росії з Олександром Герценом...

Айра знав поета й за описами Катеньки, і зразу ж упізнав поміж іншими гостями, — може, з обличчя, може, по вусах і лисині, по своєрідному костюму: Шевченко завітав до Толстих запросто, в домашній мережаній сорочці та в піджаку.

Якусь хвилину обидва стояли мовчки, розглядали один одного насторожено, недовіжливо,— чи ж та це людина, чий образ виник у душі?

Перед поетом став веселий та дужий мужчина, з іскорками суму в очах. Простягнувши руку, Олдрідж несподівано для себе самого пригорнув поета й розсміявся, сам не знаючи чого. Щербина забився в куток, принишк і спостерігав звідти.

Забувши про цікавих спостерігачів, Айра і Тарас сіли на вузенький диванчик, дивились один на одного й мовчали. Хотілося чимало сказати, але... не було слів.

На поміч прийшла Катя і, як чемна хазяйка, не відходила від них. Розмова, видно з усього, мала бути досить затяжна. Айра схаменувся був, згадав про господиню, про її гостей, але скоро захопився знов.

Катенька вже розповідала трагікові, що знала про Шевченкове гірке та героїчне життя. А тепер перекладала поетові оповідання Айри про його пригоди... Знайшлося чимало спільного.

Шевченко, дізнавшись про службу негра в лакеях,— заради мистецтва,— згадував, як його самого, козачка, кріпосного слугу, шмагали колись за спалені під час малювання недогарки.

— Шмагають і нині моїх кріпосних братів, сестру.

— Шмагають усіх нас,— погодився Айра.— Шмагають і мій чорний, знедолений у рабстві народ... До цього звикли! В газетах, в «Нью-Йорк геральд», наприклад, з'являються недотепні жарти: в одному, мовляв, комітеті по емансипації негрів голова поцікавився, в якій мірі негри користуються муніципальним лісом? «Їх шмагали лозою з цього лісу!» Шмагають і мене самого. Убивають моїх близьких. Благородні американські джентльмени... лінчували мого брата, тихого хлопчика... Вони залюбки вбили б і мене самого... В Америці мені місця нема! І те, що я народився в Америці, це на їх думку, не честь, а ганьба для Америки, тому що я нігер. Видатні англійські актори відмовляються грати разом з презреним негром. Та й ваш славнозвісний Самойлов теж не схотів виступати на одних підмостках зі мною. Але мені таки пощастило й на цьому світі, а не тільки, як моїм братам, у царстві небесному: я єдиний негр, із яким все-таки водяться білі, багаті та сановні люди. Мене шанують, плачуть від сказаного мною слова. Шанують мене ще й... за гроші. Вважають за багатія. І це — з о л о т о! — одна з причин того, що не одвер-

таються деякі люди від кольорового лица мого. Золото! Воно обліює мене. Чи не про це сказав мій учитель, моя совість — Шекспір:

Тут золота доволі, щоб зробити
Все чорне — білим, все бридке — прекрасним,
Безчесне — праведним, низьке — шляхетним,
Старого — юним, боягуза — смілим...

Тарас обняв його.

Хотілось розповісти про всячину. Айра потяг його в дальній куток; говорив про зустріч з Герценом, але до ладу нічого сказати не міг; потім згадав бездомних та безробітних американських акторів, клерків, матросів та робітників, розповів про недавні повстання негрів, про криваві розправи з ними...

— Лицемірство стало девізом нашого часу. Американський сенатор Дуглас їде на Південь, до бавовникових штатів, і розпинається за збереження невольництва. Рабовласники вітають його. Потім він їде на Північ, щоб там виступати проти рабства. І от такий ось підлий молодчик став тепер кандидатом у президенти — на майбутніх виборах 1860 року! Негри проклинають його. Білі зневажають його.

— Лицемірство процвітає і в нас серед панства та сановників. Сперечаються про знищення кріпацтва. Там розпинаються, там протестують, щоб догодити на всякий смак. Створюють нові губернські комісії. Сперечаються, сперечаються, поспішати їм нікуди. Та народ не хоче ждати: ти говорив про повстання невільників, а й у нас всюди селянські бунти. Привид пугачовщини ще стоїть над Росією!⁴⁶

Катя не встигала перекладати. Та й не розуміла всього. Але скоро помітила, що співбесідники менше та менше вдаються до неї.

Лице та руки Олдріджа допомагали небагатьма словами викладати думку, а Тарас дивувався з тямущості негра, що розумів і його власні, як здавалось йому, не дуже виразні миги та слова. Дещо докидали обоє й по-французькому.

Художники малювали їх. Гості перешіптувались, посміювались, і марно Анастасія Іванівна намагалась залучити всіх до якоїсь спільної розмови.

Помітивши, що цікаві придивляються до їхньої красномовної і досить-таки кумедної бесіди, нові друзі, обнявшись, стали ходити по залі, а потім, ніби ненароком, сховалися в сусідній кімнаті, пішли далі, по сходах, і опинили-

ся в дитячій. Щербина подався був за ними, але повернувся.

— Ось вам черговий анекдот для епіграми,— сказав йому Куліш.

— Про Шевченка? — і Щербина враз вибухнув: — Ідьте-но ви к бісу!

Катя і Оля, щоб не заважати, нишком пішли з дитячої. Зіпершись ліктями на старовинний віртовський рояль, Айра прислухався. По кутках шаруділо щось; у дитячій кімнаті Толстих був своєрідний звіринець: там жили морські свинки, білочки, горлички, приручена канарка.

На роялі стояла свічка. Обидва дивились на полум'я. Зітхали. Зітхне один, потім другий. Айра посміхнеться, блиснувши зубами. Тарас простягне до нього руку, і очі блиснуть вологою.

Першим схаменувся Олдрідж — артистові не можна забувати правил чемності.

Дмухнув на свічку, взяв Тараса за руку й повів униз, до зали.

79

Художники покинули олівці. Навіть сановні старички, облишивши карти, прийшли послухати.

Олдрідж читав уривки з «Макбета». Помітно було, що актор чимось заклопотаний, вражений, щось заважало йому.

Мені він ворог теж, і кожна мить
Його буття моє життя вражає,
Неначе меч...

Граф Федір Петрович спустився з кабінету, від роботи, з руками, перемазаними воском: слухав, поглядаючи то на поета, то на артиста. Добродушна, хитрувата посмішка ворушила старечі губи.

Ставши біля одвірка, Толстой, що на правах літнього чоловіка не дуже церемонився з завсідниками салону, одягнений по-домашньому — в бархатну шубку, підбиту рябеньким хутром, — слухав читання і жалів, що «Макбета» Олдріджеві грати в Петербурзі заборонили.

Граф слухав. При його симпатіях до старої англійської культури — це було приємно. Тарас крадькома позирав на старого. З-під навислих брів сіро-голубі очі Толстого дивились відкрито і ясно. Ніздрі ледь ворушилися. Його

спокійна, благородна постава нагадувала Тарасові портрети живописців нідерландської школи.

Тихо було в залі.

До зброї, гей, до зброї!
Коли насправді вірна звістка клята,
То байдуже — лишатись чи тікати.
Уже мені набридло сонце світу,
І всесвіт я хотів би розвалити...
На сполох! Смерть, сюди! Вий, вітре, вий!
Озброєний, іду на смертний бій!

Без гриму, без костюма, в домашньому оточенні — Олдрідж читав, не сходячи з місця. Жести його на сцені були бурхливі, нестримні, але тепер він економив їх. І в цьому була особлива принада.

Олдрідж кінчив. Граф, щоб розважити його, запропонував гуртом заспівати і не зводив очей з чорного, на мить прив'ялого лица, спостерігаючи, як знову оживає воно, яснішають очі.

Старий суфлер засвітив на фортепіано свічі. Антоній Контський сів до акомпанементу.

Співали у Толстих нечасто. Тож і тепер почали невлад кілька голосів. «Вниз по матушке по Волге» Олдріджеві сподобалась. Він запитав, що за пісня. Графиня пояснила, а Олдрідж, навчений Катенькою, пристав до поета й невідступно просив, щоб той заспівав якої-небудь пісні своєї батьківщини.

— Я співав разом з усіма. Це і є одна з пісень мого народу.

Але Айра був неблаганний:

— Я вам показав своє мистецтво. І я хочу побачити ваше. Катя перекладала.

Оля побігла до кухаря й принесла стареньку гітару з жовтим бантом. Тарас, хоч і почував себе вільно перед вишуканим товариством, співати не хотів. Та погляд Айри підбадьорив його.

Поет узяв гітару і враз перемінівся. Співав він «Явір зелененький». Співав останнім часом не дуже й красно,— не вистачало голосу,— акомпанував теж, либонь, не ліпше; але в його пісні була така чарівливість, що мимохить заслухалися всі, а Олдрідж, не стямившись, почав підтягувати, легко схопивши незнайому мелодію. Співали вдвох. Потім Айра відкашлявся, підійшов до фортепіано і завів якусь веселу негритянську мелодію, що потроху збилась

на мінор, і Тарасові здавалося, що він усе розуміє, навіть вихоплює окремі слова, такі ж розпачливі й зовущі, як і слова в тій пісні, яку співав він сам.

— А спитайте, серденько, про що він співав,— потягся Тарас Григорович до графівни.

Олдрідж коротко відповів.

— Про друзів, про дружбу,— переклала дівчинка.

Під кінець вечора Федір Петрович помітив, що кудись подівся Щербина. Стали шукати й знайшли його, зажуреного, на підвіконні за шторою.

Айра підійшов, і взяв його за руку, і мовчки вивів до стола.

Щербина опирався, одвертався, ніяк не міг приховати ясну усмішку, зовсім дитячу, несподівану на похмурім лиці.

80

Шевченко занадився на спектаклі.

На четвертій виставі «Отелло» Микола Федорович Щербина зайшов у антракті до ложі Толстих. Його розважило те, що він побачив тільки-но за сценою. Кортіло комусь розповісти, і поет звернувся до Катеньки.

А за лаштунками сталось ось що. Одна з несамовитих поклонниць божественного арапа, якась цікава панійка, прибігла під час дії за сцену, пішла шукати Олдріджа, заблукала між декораціями і ненароком загубила свою трирічну дочку — змучене пізньою порою сонне дівча в кринолінчику, з локонами, розсипаними на оголених плічках.

На кону відбувалася сцена на Кіпрі. Зустрівши Дездемону, запалений любовною жагою Отелло повів її в замок, за лаштунки:

Come, Desdemona,
Once more well met at Cyprus...*

Вийшовши за лаштунки, Олдрідж уклонився фрау Поллерт, що грала Дездемону, і подався до себе, щоб упасти в крісло й спочити. Але зустрів біля дверей своєї комірчини зарюмане біленьке ангеля.

Дівча, покинуте матір'ю, в дивовижному світі куліс, побачивши червону мантию, чорні помальовані щоки, спітнілі від напруження палющі очі, злякалося і, налітаючи на декорації, майнуло геть, але знов опинилось біля негра.

— Мамо!

* Ходім же, Дездемоно, вітаю знов тебе на Кіпрі... (Англ.)

Олдрідж завмер біля картонної колони, але це ще більше налякало дівчинку: все нерухоме здається ще страшнішим, і раптом за сценою під час монолога Яго глядачі почуву дитячий плач.

Айра злякався й сам. Обережно, втішаючи дитину, заговорив. Співучий голос його набирав теплих сонячних барв; Айра приляскував пальцями, наспівуючи якусь африканську мелодію. Блискучі зап'ястя на чорних руках затріпотіли, задзвеніли; дівчинка вже не плакала, намагаючись все-таки не дивитися в чорне лице. Потім нарешті усміхнулась, засміялась, простягла ручки, слухаючи ласкаве: «Darling» *, і їй уже не було страшно.

Олдрідж узяв був дитя на руки, але незабаром мусив лишити й приєднатись до Кассіо та Дездемони, щоб вийти разом з ними на кін.

Дівчинка теж поспішила за негром, але її затримали. Після короткої сцени Айра повернувся до неї й знов заспівав, сам захоплений, і забув про все.

Отямився, лише випадково обернувшись до лаштунків. Йому вже показували знаками, що дуель Монтано та Кассіо в розпалі і йому знов пора виходити на сцену. Вже й почет дожидав його.

Наче пружина розкрилась, миттю скочив Олдрідж, наче й не співав оце зараз, наче вже й не було тут білявої дівчинки. Він вихопив кривий ятаган, і всі, хто був за кулісами, відсахнулись: така раптова зміна зайшла в його обличчі.

— What is the matter here? ** — закричав він і перед почетом вибіг до глядачів.

— Ich blüte! — хрипів німецький актор, що зображував Монтано.— Er traf mich tödlich! Sterben soll er! ***

— Hold! For your lives! **** — кричав Отелло, і всі в залі й за сценою затремтіли: це було страшно й радісно. Старенький суфлер звалив у своїй будці свічку. За кулісами знов закричала дівчинка, але ніхто її не почув. Актори в натуральному страху відступали від мавра, і в Яго зразу не стало охоти до інтриг, і своє «Halt, Leutnant!» ***** він мовив ледве чутно...

* Люба (англ.).

** Що сталося? (Англ.)

*** Я стікаю кров'ю! На смерть мене поранив! Хай він помре! (Нім.)

**** Стій! Кому життя є миле! (Англ.)

***** Стій, лейтенанте! (Нім.)

Щербина переказував усе це жваво, навіть без притаманного йому заїкання... Катенька слухала, не мовивши й слова. Вона й справді чула в цьому акті за кулісами дитячий крик, бачила, як поганенькі актори природно розіграли страх, бо вони таки боялись Олдріджа.

...Фрау Поллерт, Дездемона, провела з ним першу виставу, не тямлячи себе. Їй наговорили, немовби Олдрідж так натурально грас, що його Дездемон у багатьох театрах Європи знаходили після фіналу задушених на смерть... І от, коли Отелло наблизився до її ложа, вона забилася в смертельнім розпачі. Очі спалахнули біля самого її лиця, чорні пальці вже простягались до горла.

І фрау завмерла, забувши роль. Це розсердило Олдріджа. Він так схопив її за руку, що Дездемона від болю наче прокинулася, жах відживив її. Помітивши ефект, Олдрідж став добріший і в кожній паузі шепотів їй: «Заспокойся, дитя моє, заспокойся...» Потім, по ходу п'єси, знов рикав на неї і, щоб не перелякати остаточно, нишком гладив по руці. Олдрідж не терпів поганої гри, але простодушна дитяча натура примушувала його розмовляти ласкаво з переляканою жінкою.

Тарасові ця актриса, більше красива, ніж талановита, теж не сподобалась. На перших спектаклях він бачив і чув самого лише негра, але пізніше став помічати і його німецьких партнерів.

Якось після вистави Шевченко попросив Катю:

— Втолкуйте ви йому, серденько, щоб не грав з тою проклятою фрау Поллерт. А то я сьогодні жалкував, їй-богу, що Отелло не придушив її ще в першому акті замість п'ятого.

Катя переклала.

Олдрідж засміявся:

— На моєму сумлінні, кажуть, усього якийсь десяток задушених Дездемон. Була б іще одна.

А Семен Артемовський шепотів Тарасові, щоб не почувла Катя:

— Ти обережніше. Ця Поллерт — одна з коханок старого Адлерберга, міністра двору.

Катенька допитувала негра:

— Як це ви можете отак падати зі сходів? Що ви робите, щоб не забитися?

— Що? Та я весь у синцях! Хіба в такі хвилини я можу бачити, куди падаю? Як тільки бог рятує мене!

Куліш свій додаток до протесту приніс не сам,— на всякий випадок прислав Грицька Митрофановича.

Поміщик був у надміру високій старовинній кучмі, в шароварах, у довгополому кобеняку з відлогою. Не скидаючи шкіряних калош, він стомлено плюхнув на диван.

— Ви так і по місту йшли? — засміявся Шевченко.— Ну, маскарад!

— Цирк! — погодився Борлаківський.

— Це все пані Ганна?

— Вона. Ти, каже, йдеш до нашого батька Тараса, то й зодягнись, як убирались наші предки. Йому, каже, це буде приємно.

— А ви їй?

— А я їй кажу: в цій проклятуцій одежі ні до ресторану, ні до театру, ні до церкви.

— А вона вам?

— Іди, каже, йди: історія нам цього не забуде!

— А ви їй?

— Та що мені, кажу, історія! В мене завжди були в гімназії по історії двійки. Але я, Тарасе, вже й сам розумію, що для народу...

— Коби нашій попаді та попова борода, давно благочинним була б!.. Але ж народ лише посміється з вас, мій любий, посміється, Грицю. Не вірите?

— Але ж я, батьку, до вас, власне, за ділом.

— Вас прислав Куліш? Сам уже не наслідкується? Передайте, що я лучче чорта тричі в зад поцілую, ніж буду мати з ним якісь діла.

— Батьку! — злякано загудів Борлаківський.— Як можна! Ми до вас — із чистою душею. Моя пані Ганна веліла мені частіш запрошувати вас, горілочкою частувати... В мене ж дома тепер барило дулівки, барило калганівки, там і спотикач, і кусака, і слив'янка, і запіканка, і варенуха, і старка, і острогляд, і перцівка, і вишнівка, і тернівка, і кантабас, і мокруха, і на табаці настояна, і чистий шпирт... А оце пані Ганна прислала дізнатись — коли ж ви скінчите портрет нашої дівки?.. Ну, і Панько, звісно... Панько передав вам якийсь пакет. Ось!

— А сам? Побоявся?

Тарас почав читати журнал. Лице його хмурилося дужче та дужче, хоч у тому додатку до протесту, надрукованому в «Русском вестнике», на перший погляд наче нічого

особливого й не було, але тхнуло від усього тексту якимось капосним душком.

«Гг. Костомаров, Кулиш, М. Вовчок, Номис и Шевченко прислали свои подписи при следующем письме...» — і зразу ж Тарас Григорович звернув увагу, що лист, підписаний кількома іменами, складено від першої особи — «я»... Не догледів Куліш!

«В сорока осьми именах, подписавших протест, напечатанный в № 21 «Русского вестника», я уверен, есть и имена малороссиян, которые вообще никогда не оставались позади представителей Великороссии во всяком истинно человеческом движении. Но между этими именами я не вижу ни одного, с которым связана идея собственно малороссийской, украинской или южнорусской народности, проявившаяся в последнее время в литературных произведениях разного рода...»

Тарас поклав журнал на коліна, розрізував сторінки й читав далі:

«Много или мало известно покамест таких имен, но голоса их имеют в этом деле особенно важное значение, выражая мнение о еврейском вопросе того народа, который больше великороссиян и поляков терпел от евреев...»

— Падло ваш Куліш! — скрикнув Тарас і, потрясаючи кулаками, забігав по майстерні.

— Що ви таке говорите, батьку? Що сталося?

Тарас, люто жмакаючи сторінку, дочитував багатослівні міркування. Виходило, ніби «представители Малороссии» роблять поступку громадській думці.

«...И, несмотря на то, современные литературные представители этого народа, дыша иным духом, сочувствуя иным стремлениям, прикладывают свои руки к протесту «Русского вестника» против «Иллюстрации».

— Тонко! Знати руку нашого Куліша! Тонко, як його кокетливий почерк... На трьох шпальтах зумів умістити стільки паскудних слів! Він, бачите, пише тут, що український народ у своїх піснях оспівував єврейські погроми. Він, бачите...

— Ви схвильовані? — щоб перекричати Шевченка, на все горло забасив Борлаківський.

— Я сердитий, я лютий! — казав Тарас, стукаючи кулаком по столу.

— Ви таке можете говорити, батьку!

— Я мушу говорити! Кричати! Щастя його, що сам не

зважився принести... Грізний, кажуть, враг за горами, а ще грізніший — за плечами.

Трохи прохолонувши, Тарас Григорович повернув Борлаківському добре-таки пожаканий зошит журналу.

— У мене до вас прохання, Грицьку Митрофановичу... делікатне.

— Розумію, розумію. Не казати Панькові, що я чув тут?

— Обов'язково розкажіть. Дуже прошу.

— Ні, батеньку. На такі препоручення я не мастак. Бувайте.

— Чому ж?

— Ви хочете, щоб жона мене...

— Страшно? А ви не бійтесь: господь не попустить — свиня не з'їсть.

82

Не встиг Борлаківський вийти з-під склепіння Академії, як на Третій лінії ступив до нього Куліш,— він дожидав свого посланця.

— Ну, як?

Борлаківський тільки махнув рукою.

Проходячи по набережній, вони спинились коло мосту.

— Поглянь,— кивнув Борлаківський на берег.— Чи не наші хлопці, чи не хохли? Втікачі?

— Ходаки. Йдуть з усієї імперії! — і Куліш завернув до берега. Йому завжди кортіло поглянути зблизька на мужиків, які тинялись по столиці,— чи не сподівався він зустріти кого з кріпаків, що тікали з його маєтку? — Дивні люди,— казав він.— Збирають усією громадою по копійці та й посилають вірних людей до столиці. А чого? Шукати управи на поміщика чи, може, дізнатись: чи не приховав тут хто-небудь царський указ про волю?

— То їх не видно по кілька місяців. А то як посунуть, як посунуть,— не пройдеш.

— Вони ж ходять лиш восени,— і, наближаючись, крикнув на мужиків: — Гей, ви! Чого ви тут?

Найстарший підвівся:

— До вас, пане.

Куліш здивувався:

— До мене?

Мужик відповів:

— Наш пан залив нам за шкуру сала, от ми й прийшли

шукати собі кращого,— і мужик зухвало зареготав.— А бог послав оце вас.

Куліш скипів:

— З такими жартунами ти знаєш, що роблять?

— Знаю, паночку.

— На поміщика управи шукали? — засміявся Куліш.— Знайшли?

— Краще з ведмедем спіткатись, як із паном тягаться. Коли в тебе довгий язик, то вкоротять, коли короткий— витягнуть. Правди ніхто не любить! Був колись один чоловік, та й той... Подейкують, буцім і його вже пани занапостили...

— Кого? — насторожився Куліш.— Кого?

— Шевченка Тараса, може, чули, пане?

— Ти його знаєш? — спитав Куліш.

— Хіба лиш я? — посміхнувся мужик.— Ось люди з дальніх губерній. А ось оцей — і зовсім русак, вони ж його й не бачили ніколи, а знають! Попитайте-но!

— А може, ви чули,— заговорив молоденький хлопчина,— чи живий він? Живий?

— І де він? — спитав босий дідок.

— Чи не в Петербурзі? — спитав найстаріший.

Борлаківський хотів був сказати щось, але відповідь Куліша випередила його і вельми здивувала.

— Не знаю,— байдуже відповів Куліш.

Борлаківський знову хотів був щось сказати, але Куліш схопив його за лікоть і боляче стиснув.

— Тарас Шевченко,— сказав він,— ще, мабуть, у Сибіру десь. Коли живий...— і, взявши Грицька під руку, мерщій подався геть од берега.

У майстерні художника відбувались часом імпровізовані вистави.

Сам господар, Микола Курочкін і Старов, коли хто-небудь заходив одвідати поета, викладали перед гостями все, що встигали підмітити в «божественного арапа».

Тарас заздалегідь зсував у куток стільці, підрамники, мольберт, банки з кислотами. В кімнаті зразу ж з'являлись три несамошитих Отелло.

Все мішалось до купи, обачно відставлені стільці опинялись посеред хати. Шевченко пильнував лише, щоб словесник не перекинув на себе яку банку з кислотою. Очі

в Старова дико блищали, слабенький голос напружувався, бо так трудно було імітувати «лев'яче ревіння», з яким рецензенти порівнювали голос розлюченого Отелло — Олдріджа.

Кожен пригадував, що більше сподобалось, незважаючи на партнерів. Король Лір проклинав зрадливих дочок: «Прокляття батька! Невигойні рани хай тебе покриють!» Лір кричав, заважаючи Отелло покінчити з Дездемоною. Шейлок домагався свого права вирізати, за векселем, фунт м'яса з грудей Антонію, ближче до серця: «Оплата мені за векселем потрібна. Я не бажаю слухать, що ти скажеш!» Шейлок не встигав скінчити, а вже король Лір виносив на руках свою Корделію, вбиту ворогами... А в Шейлока вже питали: «А терези тут є, щоб м'ясо зважить?» — «Будь ласка, я приніс».

Старов хапав на полиці терези, на яких Тарас відважував смоли, асфальти, сірчаний цвіт та всяку іншу «хімію», готуючи лаки та розчини для офортів. Художник однімав терези, а Старов уже хапав пучечки сухих трав, що вкривались пилом по стінах кімнати, квітчав собі голову, зображаючи божевільного короля.

Диванну подушку умертвляли, замість Дездемони, кухонним ножем або штихелем, яким Тарас різьбив свої граюри.

Після таких погромів солдат, прибираючи в хаті, бурчав: — Ви краще, Тарасе Григоровичу, Василя пошукали б. А то зв'язала вас нечиста сила з якоюсь диявольською личиною, з чорним чоловіком. А оцього, пробачте солдатів, навіженого вчителя я більше на поріг не пущу. Хоч сваріться, хоч ні! І так досадно...

Тарас Григорович усміхався і жартома звертав на інше:

— А чим ви, Михайловичу, медалі чистите? Еж так блищать!

Старий солдат, чуючи глузування, сердито відмахувався:

— От! Знов! Хоч ти йому й не говори!

В трактирі було досить тихо.

Якийсь візник напідпитку розмовляв сам із собою, розглядаючи себе в зеленкуватому штофі. Над «парою чаю» хнюпився підстаркуватий мужичок. Обличчя було худорляве, змучене. Здавалося, жевріють тільки очі, вологі, великі, зажурені.

Похитуючи головою, мужичок наспівував:

...Батюшку с матушкой за Волгу везут,
Большого-то брата в солдаты куют,
А среднего брата в лакеи стригут,
А меньшого брата...

Взявши чайники, Тарас побачив у кутку Миколу Федоровича Щербину. Хотів був гукнути до нього, але вздрів його понуро схилену голову й стримався.

Щербина сидів перед простиглим чаєм, обхопивши руками голову. На чорнім волоссі руки його здавалися восковими, як у мерця.

Іноді, підвівши голову, Микола Федорович поспіхом записував щось на великому аркуші. Що там у нього? Щербина отак і писав завжди по трактирах та харчевнях.

Тарас нагнувся до блюдечка. Жаль було дивитись на таку ж, як і сам, безпритульну людину.

Тарас приглядався, прислухався. На нього зиркали трохи скоса, але простонародне вусате обличчя, печальний погляд заспокоювали підозріло настроєних. Розмовляли про зниження цін на грабарські роботи, про недавно введений тариф для візників, про холеру, яка знов дійшла до самої столиці; про голод, який лютував по всій Росії, навіть у селах довколо Петербурга... Рік був неврожайний, тяжкий!

У розмаїтому гомоні Тарас Григорович ніби почув раптом українське слово. Озираючись, побачив у кутку чотирьох дядьків, стомлених, видно, далеким переходом.

У трактирі на мужиків уваги не звертали. По столиці вешталось таких немало, особливо в осінню пору, по закінченні жнив. Всюди ждали указу про волю й посилали вірних людей на розвідани.

Один з ходаків, високий і ставний чоловік з довгими вусами, стрижений «під макітру», сперечався з товаришами. Щоб послухати, Шевченко пересів ближче.

— Все комісії та комісії! Щоб нас одурити, будуть засідати двадцять літ, тридцять, сорок. І не бачити нам волі!.. І отут валандаємось даром.

— Дядьку Обеременко! — понуро озвався наймолодший. — І так душа болить, а ви...

Почувши знайоме прізвище, Тарас підвівся. Згадка про Андрія Обеременка підняла його, — то був його найкращий друг у засланні, старий солдат⁴⁷.

Тарас підійшов до земляків і вклонився.

— Звідки бог привів, люди добрі?

— Та оце,— спідлоба глянувши, грубо відповів Обеременко,— оце мимоходом, дорогою з Лисянки в Золотоношу, зробили гак до столиці.

— Чи не до самого царя? — підморгнув Тарас.

— Та вже ж не до вас, паночку,— відрізав дядько.— І чого вам од нас треба? Ну?

— То ви з Лисянки?

— Може, й звідти.

— А чи не з села Різана будете?

Один з дядьків, здоровий і понурий, поволі підвівся й мовчки став біля Обеременка, наче збираючись захищати його.

— Я хочу спитати: чи не родич ви старому солдатві Андрієві Обеременку?

Високий зняв шапку. За ним і всі. Перехрестились.

— Брат мій, царство йому небесне. Казенне письмо одержали звідти. Вмер.

Тарас понурих голову й також перехрестився.

— Коли ж? Ми бачились торік.

— Де?

— Разом були в солдатах.

— Ви, пане?

— Я такий пан, як ви.

— А хто ж?

— Тарасом звать. Шевченко я, з близького від вас села.

— Шевченко? Тарас Григорович?

— Ви? А чутка була, що давно замучили вас.

— Не домучили.

Загомоніли всі четверо, перепиняючи один одного.

— Був у нас лірник один, сліпий, співав «Думи мої» і ще якоїсь...

— А справник того лірника — в холодну... «Бунтуєш,— кричить,— проклятий!»

А наймолодший підійшов до Тараса, низько вклонився.

Знайомство відбулося. Ці люди давно вже знали його «Кобзаря».

Шевченко ожив. Щербина з свого кутка придивлявся до нього. Але над поетом знов майнула чорним крилом згадка про Андрія.

— То ви брати з ним?

— Брати. Хоч і не бачились два десятки літ. Я не тямлю навіть його обличчя.

Тарас почав:

— Був він суворий і строгий чоловік, царство йому не-

бесне... На вигляд сердитий навіть, але добрий: дітей, було, де стріне, то його вже й не відтягнеш нікуди.

Земляки хрестились...

— Ще як привезли мене до того проклятого форту, помітив я його. Хода, лице його, навіть шапка-чабанка — все виказувало земляка. Питаю, що за чоловік такий. Кажуть: Андрій, госпітальний служитель, хохол...— і Тарас задумався. І згадав...

85

В одну з нечастих хвилин безлюддя та безділля сидів Шевченко на своїй скелі. Гаряче дихання пустині не міг угамувати й морський вітер, в'ялий, томний, солоний. Тарас, орудуючи важким ножом, стругав для письма птиче перо. Андрій Обеременко йшов берегом, ніс пучечок таких же пер. Чайки грудками снігу злітали перед ним і знову падали додолу, на риб'ячі тельбухи, кинуті на березі рибалками. Сварились чайки, кричала іволга; світлими та легкими голосами перегукувались киргизенята; десь ображено репетував верблюд; бринькання гітари долинали з кріпості, і людські голоси виникали й завмирили, ніби занурюючися в пісок. Всі ці звуки були глухі, однотонні, безбарвні, ніби вічна мовчанка палючої пустині поглинала їх, не даючи злетіти над землею.

Андрій сів поряд. Застругавши пера, Тарас привалив їх важким ножом.

— Нема й нема,— зітхнув Шевченко.— І знов переми́нвся вітер, знов той самий, богом проклятий зюйд-вест — просто в лоб моїй поштової лодці. Та й чи привезе вона, ця лодка, оту бумагу... про мою ліниву чарівницю... про свободу?

— Може, й привезе,— відповів Андрій.

— Коли б мені хоч до зими, Андрію, бути в Петербурзі. Про Україну вже й не мрію.

— З раю широка дорога. А в рай — вузька стежечка, та й та колючим терном поросла. Бог дасть, приїдете, Тарасе Григоровичу, куди-небудь на Волгу, а здасться вам, що свобода ваша — в Петербурзі. Дозволять повернутись до столиці, а ви подумаєте, ніби воля ваша гуляє десь біля Дніпра. А доскочите колись до Канева чи Переяслава,— їй-богу! — чи не потягне знов звідтіль сюди, в пустиню, де неволя так і зветься неволею?..— і Андрій простяг руку до скорботних пісків.— Сюди...

— Ні, ні! — відсахнувся Шевченко.— Краще вмру, але дома.

— Без покаяння?

— А я ж і тут — караюсь... мучуся, але не каюсь! — і Шевченко ненароком зачепив ножа, він упав, забряжчав на камені, а птичі пера, на яких він лежав, легко пурхнули за вітром.— Не каюсь, ні!

— І я ж кажу: не покаєтесь, то й знов потрапите сюди... А ви ж не втерпите, щоб лиха не накоїти, якщо вас пустять-таки на Україну.

— Не знаю...

— А я знаю. Там іще гірше нині стало, як було при вас. Як тільки повернетесь ви туди, Тарасе, там закипить усе, займеться вся Україна... Поміж народом там уже казки про вас розповідають... співають пісень ваших... та й про вас пісні складають, Тарасе Григоровичу.

— Про мене? Пісні?

— Про вас... Послухайте! — і Андрій хрипко завів:

Чом не шумиш, луже, зелений байраче,
Ой чом не втікаєш, Шевченку Тарасе?
За тобою женуться воріженьки злії,
Воріженьки злії, солдати лихії...
Спіймали Шевченка, до Сибіру гонять,
Люди всі ридають, а їх вон відгонять...
— Ой не плачте, люди, ридом не ридайте,
Та беріте зброю, та й мене спасайте!

Вони довго мовчали. Андрій вистругував із цурупалка ложку. Шевченко щось записував у свою потаємну книжечку, витягнув її з-за халяви. Придивившись до якоїсь далекої цятки — біля самого обрію, Андрій спитав:

— Чи не пароход?

Так, то був пароплав. Він був далеко, але до пристані вже поспішали діти, жінки, солдати, поганяли кудлатих коників киргизи, поспішали з візками крамарі й цілувальники. Побіг над берегом і Тарас, і Андрій ледве встигав за ним. Тарас квапився, задихаючись, знемагаючи, піт сліпив очі, але біг та й біг.

Проти офіцерського флігеля його спинив безладний удар по струнах гітари.

— Стій!

Шевченко, озирнувшись, спинився, віддав честь. У флігелі ревли п'яні голоси: «Коврики на коврики и шатрики на шатрики...» Біля дверей стояв п'яний поручик.

— Ти що?

— Нічого, ваше благородіє.

— Куди поспішаєш?

— На пристань, ваше благородіє.

— Пароход тобі везе, гляди, відставку?

— Не можу знати, ваше благородіє!

— А за оце саме... чи не поставив би нам відерце? Випив би з нами.

— Я не п'ю, ваше благородіє!

— Такий ти важний! Ти, бачу я... вже почув себе вільною людиною? Чи не рано? — і раптом сказав: — Ходім! Познайомлю з новоприбулими офіцерами. Браві хлопці! — і, схопивши за рукав, потяг Тараса у флігель.

Браві хлопці, в самих лише червоних сорочках, сиділи та лежали на простеленій кошмі. Перед ними красувалась піввідерна пляшка сивухи. Пити вже не хотілось. Співати вже не хотілось. Жінок не було. Колода карт валялась долі. Бравим хлопцям, більше схожим, либонь, на волзьких розбійників, було жарко й нудно.

— Візьми гітару, — наказав Тарасові його мучитель. — Розваж панів офіцерів... На, випий!

Тарас відступив до дверей. Виринаючись із обіймів п'яного поручика, розхлюпав горілку. Гітара, нудно занивши, впала на підлогу.

— Не хочеш? Я сам заграю! — і, схопивши гітару, поручик ударив по струнах і скомандував: — На місці... кроком руш!

Тривало це довго. Пароплав, не заходячи в Новопетровськ, пройшов мимо. Від стін батареї вже простягались тіні. Шевченко задихався. Нило серце. Піт сліпив очі.

— Носки! Носки! — гукали браві хлопці. — На місці, бігом! — і, коли Шевченко захитався й мало не впав, поручик вискочив на майдан, загукав чергового й велів узяти Тараса на гауптвахту — за образу, заподіяну офіцерові.

Коли Шевченка повели, Андрій пішов за ним.

— А ти чого? — спитав унтер.

— Ми разом, — відповів Андрій.

Він цілу ніч пробув біля Тараса. У Шевченка починався жар. Він марив. Кликав свою криву чарівницю — свободу. Серце калатало, мов у гарячці. А вранці він спитав:

— Що ж робити?

— Доведеться пиячити з ними, — відповів Андрій.

— Не стану. Ні! — і він думав, що, може, крива чарівниця обов'язково пришкандибає до нього саме сьогодні, щоб визволити від нового знайомства з бравими хлопцями...

Таких прикростей Тарас міг ждати кожної години. Якось він записав у своєму щоденнику — 28 червня 1857 року:

«Совершилось, только совершенно не то, чего я ожидал. А совершилась мерзость...

...Встретился мне посланный за мной вестовой от коменданта.

...— Какая же встретила во мне надобность коменданту? — спросил я сам себя и прибавил шагу.

Прихожу. И комендант, вместо всякого приветствия, молча подает мне какую-то бумагу. Я вздрогнул, принимая эту таинственную бумагу, как несомненную вестницу свободы. Читаю и глазам не верю. Это рапорт на имя коменданта от поручика Кампиньони о том, что я в нетрезвом виде наделал ему дерзости матерными словами. В чем свидетельствуют и вновь прибывшие офицеры. И в заключение рапорта он просит и требует поступить со мной по всей строгости закона, т. е. немедленно произвести следствие. Я остолбенел, прочитав эту неожиданную мерзость.

— Посоветуйте, что мне делать с этой гадиной? — спросил я коменданта, придя в себя.

— Одно средство,— сказал он,— просите прощения или, по смыслу дисциплины, вы арестант. Вы имеете свидетелей, что вы были трезвы, а он имеет свидетелей, что вы его ругали.

— Я приму присягу, что это неправда,— сказал я.

— А он примет присягу, что правда. Он офицер, а вы все еще солдат.

У, как страшно отозвалось во мне это почти забытое слово. Делать нечего, спрятал гордость в карман, напялил мундир и отправился просить прощения. Простоял я в передней у мерзавца битых два часа. Наконец он допустил меня к своей опохмелившейся особе. И после многих извинений, прошений, унижений даровано мне было прощение с условием сейчас же послать за четвертью водки. Я послал за водкой, а он пошел к коменданту за рапортом. Принесли водку, а он принес рапорт и привел своих благородных свидетелей.

— Что, батюшка,— сказал один из них, подавая мне пухлую, дрожащую с похмелья руку,— вам не угодно было познакомиться с нами добровольно, как следует с благородными людьми, так мы вас заставили.

На эту краткую поучительную речь уже пьяная компания захохотала, а я чуть не проговорил: «Мерзавцы! да еще и патентованные мерзавцы».

Після чергового знущання Шевченко, сердитий і збентежений, багато днів метався по нагій пустині.

Зблякла билинка потрапляла під руку. Він зривав її. Брав у рот, і нестерпуча гіркота судомила щелепи. Зустрічав знайоме киргизеня, бавився з ним, але тут же й забував про нього. Брався до олівця, починав малювати, але папір падав з рук. Лягав на пісок. Помітивши удавчика, стежив за ним, але забував і про нього. Скочивши, знову мчав кудись, не знаючи, куди себе подіти.

Андрій Обеременко невідступно ходив за ним. Утішав. Умовляв. Посміювався. Лаяв.

— Ну, чого? Чого никаєте? Що таке сталося?

— Я жить на світі не хочу після такої ганьби.

— Ого! Мені б таке, Тарасе! І я був би найщасливішою людиною! Тільки подумайте: ви собі купили волю за чверть відра сивухи, всього-на-всього.

— Та яка ж це воля! Де вона? Гуля по царських шинках? А до мене не йде! Не можу я більше, втечу!

— Гірше буде. Схоплять... і все почнеться спочатку, Тарасе.

— Наш комендант обіщав: він дасть мені якусь... від себе... не дуже, правда, законну бумагу, Андрію...

Тої ж ночі Андрій проводив Тараса на берег. Місяць поринав між хмарами. Починався шторм, і хисткий рибальський човен ніяк не міг пристати до берега.

— В таку погоду... не можна... не можна рушати, Тарасе.

— А вітер? — обійняв Андрія Шевченко. — Супутній!

— До Астрахані ж — через море... днів три-чотири. Три сотні верст, не менше.

— Дожидати більш не можу.

Човен підійшов ближче. Киргизи кинулись у воду підтягти його. Інші, обступивши Тараса, обіймали, вкладали в кишені амулети — на щастя. Діти, вчепившись в поли солдатської шинелі, не хотіли відпускати. Плакав і Андрій, ця стара дитина. Вони обнялись.

— Далеко мій строк, — говорив Андрій. — Багато літ! Але... як виживу, де вас шукати?

— Не знаю, Андрію, не знаю,— глухо відповів Тарас.— Може, на Україні, може, в Пітері. А коли не в Пітері, то де-небудь на Волзі... на Кавказі... в Сибіру,— не знаю, куди зажене доля!

Так і попрощались. І довго ще стояв на березі Андрій. Давно всі розійшлися. Давно вже поринув у тему похилий парус хисткого рибальського човна. На світанку почалась буря.

88

— Так ми з Андрієм, плачучи, й розпрощались...— і, помовчавши, додав: — Якщо й бували світлі хвилини в моїм темнім ув'язненні, то це було з ним, з Андрієм... з моїм простим і благородним другом.

Усі мовчали. Потім похапцем, наче згадавши щось, почали вив'язувати з саквів п'ятаки, щоб розплатитися з «повлим».

Вони, видно, кудись поспішали.

— Куди ви? — спитав Тарас.

— Діло єсть. В однім присутствії.

— Сьогодні ж неділя.

Обеременко не відповів. На вулиці мужики шулились від холоду. В чужому місті, великому та гамірному, ці четверо селян трималися напрочуд гідно... На Сінному базарі хтось порадив їм, що в якогось канцеляриста за гроші можна дізнатись, чи не одержано указ про волю.

Коли Обеременко таки зважився розповісти, куди вони йдуть, Шевченко розсердився:

— Тьху! Гроші чиновники візьмуть, а не скажуть нічого... Чом же ви дома... ну... хоч би в попа свого не спитали? Маніфести завжди оголошуються по церквах, тож піп дізнається про волю перший.

— Та що там піп! — одмахнувся Обеременко.— Попа й сам чорт не обдурить. Дворяни йому сотні платять, а ми — копійки. Але куди ж це ми йдемо? — схаменувся він, зауваживши, що Тарас Григорович звертає до Васильєвського острова, в незнайому сторону.— Нам на постійний, не сюди.

— Сюди, сюди, люди добрі! До мене в гості треба ж зайти?

У Тараса земляки почували себе так, наче після довгих поневірянь потрапили до рідної домівки.

Поки пили по чарці, обідали чим бог послав, Обеременко розповів Тарасові й Прохорові Михайловичу про важливі діла, що привели мужиків до столиці.

— Як переганяють людей на болото з хорошої землі, як палять села, я вже читав,— говорив їм Тарас.— У «Колоколі» читав.

— Де ж це таку правду друкують? — спитав Обеременко.

— У Лондоні, в Герцена... А й од вас оце я стільки гірко-го прийняв, мовби й сам побував там, у нас, на Україні... Ви, Обеременку, коли додому йтимете, заверніть у Кирилівку, до моєї сестри, до Ярини. Клопочуться тут добрі люди про викуп з неволі моїх рідних. Грошей сестрі передасте, розкажете. Пішки подався б із вами додому, та ба!..

А наймолодший згадав:

— «Заросли шляхи тернами на тую Україну,— мабуть, я її навіки, навіки покинув. Мабуть, мені не вернутись ніколи додому? Мабуть, мені доведеться читати самому оці думи?»

— Звідки ви знаєте це? — скрикнув Тарас.— Я написав ці слова літ десять тому, в далекім Косаралі. Це ніде не друкувалось. Кілька друзів переписали собі..

— От бачите,— підводячись з дивана, сказав Обеременко.— Друзів у вас, виходить, більше, ніж ви думаєте, ніж ви знаєте. І не довелось вам «читати с а м о м у оці думи»... Приніс їх у село той же лірник. І ще каже: «Дадуть вам волю?.. А землю дадуть? А начальство перемінять? Ждіть!»

Тарас кивав головою. Це були його ж мислі, його невір'я.

— Знають у нас і це: «Аж страх погано у тім хорошому селі...»

— Стривайте-но,— спинив парубчак Тарас,— я запишу. Тиняючись по світі, я все порозгублював. І позабував...— і Шевченко, схопивши перо, став записувати з голосу народу свої давні, забуті вірші...

...Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,

Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

— Колись це були хороші й сердиті вірші,— невдоволено перепинив його Тарас, кидаючи перо.

— Колись? А тепер? Хіба це все стало неправдою? — спитав Обеременко.

— Кажучи правду, треба тепер учити народ. Ну, хоч би ось так...— і він, пошукавши по шухлядах, простягнув землякам білий зошит журналу.— Це — той самий «Колокол».— І вони всі разом, перегортаючи тоненькі сторінки, на яких стояв девіз: «Живых созываю!» — читали про лиха та злигодні мужика по всіх просторах царської Росії.

— Треба, люди, самим щось діяти. Не ждять,— говорив Тарас.

— Треба! В нас круг села каміння велике по полю, валуни... А справник вигадав, ніби наказ вийшов возити нам те каміння в губернію, в Київ. А каменюки там у нас, самі знаєте, єсть і зо два зрости заввишки! Стали люди готуватись до возовиці, а ісправник і каже, що можна визволить громаду від халепи. От ми йому й платимо за це по кілька разів у год. Платимо й платимо! Але ж — пробі! — він же не один такий начальник. У начальства сто тисяч рук — і в кожную клади хоч по копійці! Слова не кажи, а гаманець покажи.

— Ножа їм показати треба. Сокиру. Інакше лихові не зарадиш,— і Тарас гупав кулаком по столу.

— Добра порада.

— А й біда ж велика.

— Недарма ж у нас казки розповідають,— засміявся парубок,— про Тараса Шевченка.

— Казки? — аж підвівся з-за столу Тарас.

— Ось дядько Обеременко знають.

— То, може, й не казки, а правда?

— Розкажіть.

— Один перехожий так розповідав,— почав Обеременко.— Лютий на нього, на Тараса Шевченка, став цар-батьюшка: набридли йому поміщицькі доноси. І от викликає він його до себе в палац. «Це ти,— питає государ імператор,— той самий мужик Шевченко, що людям про волю балакає?» — «Еге,— відповідає Шевченко,— той самий».— «А що ж ти їм про волю кажеш?» — «Щоб мужики не жда-

ли її». — «А чому?» — «А тому, — відповідає Шевченко, — що нашому государеві дорожчі є пузаті пани да важні чини, аніж увесь народ православний!» — «Та як же супроти мене ти не боїшся казати таке?» — «Не боюсь!» — «Та я ж — найсильніший у світі!» — «Ні, — каже Шевченко, — я навіть тебе своєю мужичою правдою налякав. Виходить, я й сильніший!» — «Зате я багатший!» — сердиться цар. «Ні, — відповідає Тарас, — тебе, царю, народ наш тільки боїться, а мене — любить. Виходить, я й багатший!» — «Куди вже тобі, — сердиться імператор, — дивись! Ось він — у мене в палаці — висить діамантовий ліхтар, і сяє він світліш від сонця. Чи є в тебе такий?» — «Нема, — відповідає хитрий Шевченко, — нема! А от... хочу я спитати: хто з вас, хто світліший: сонце, ліхтар а чи ти, государ?» А цар відповідає: «Звісно, сонце світле, мій ліхтар — світліший, а ще світліший — я!» — «Ну, коли так, — говорить Шевченко, — коли ти світліший... то чому б тебе, замість світлого ліхтаря, чому б тебе, царю наш, не повісити?»

Скінчивши, Обеременко сам зареготав, розправив вуса і смачно випив добру чарку. Шевченко тішився, мов дитина, — казка подобалась йому, та веселощі скоро минулись, і він, сумний, зосереджений, мовчки ходив по кімнаті, думаючи про щось своє.

Коли гості нарешті поснули — хто на дивані, хто долі, — Тарас Григорович довго ще не лягав. Дихати було трудно. Пронизлива осіння вогкість була всюди, ломило руки й ноги. Серце то завмирало, то билось, як пташина в пастці.

Він тепер частіше й частіше чув своє серце, втому. Звертався до медиків, не помагало. Просив допомоги в Миколи Курочкіна; та лінивий товстун, лікар, в медицину не вірив, а сам себе лікував тільки соком редьки та ще хіба патентованими пілюльками «Маттеї».

За вікном уже яснів світанок. Прохор, увійшовши, брязнув медалями, але Тарас так поглянув на нього, що солдат знову ліг, бідкаючись, що й сніданок не поспіє вчасно, що й у кімнаті неприбрано буде до відходу гостей, чий сон так береже Шевченко... Він укриває сонних — кого світкою, кого плахтою, — притуливши руку до серця, прислухається до чогось у самому собі... І от: він, видно, дожидав чогось, і воно прийшло!

Шевченко схопив гусяче перо. Став шукати на столі клапоть паперу, але під руки потрапляли пописані, — він кидав їх додолу, поспішав і, не знайшовши, кинув перо, схо-

пив олівця та й припав до вогкої стіни. Промовляючи вголос, він писав великими літерами по штукатурці:

Я не нездужаю, нівроку...

Спинившись, озирнувся на відблиски, що тікали по підлозі від гарячої груби, і далі писав не спиняючись:

...А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить,
А то проспить собі, небога,
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати мурувать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

І приписав нижче: «1858, 22 ноября»⁴⁸.

Одійшовши від стіни, повторював тільки-но написані слова, перевіряючи на слух.

Хтось загунав на зовнішніх сходах.

Шевченко зійшов униз, до майстерні, відчинив. На порозі стояв,— тьху, в таку хвилину! — помічник академічного поліцмейстера, незмінний Соколов.

— Я, пробачте, раненько турбую.

— Прошу.

— Що за люди ночують у вас?

— Мої люди. Тобто... родичі мої.

— Треба явить бумаги. А то ходять до вас усякі...

Раптом Соколов здригнувся. В печі тріснуло поліно, викинувши снопи іскор.

Коли Шевченко зійшов на антресолі, гості вже попрોકидались. Всі вони стояли перед пописаною стіною й слухали, що їм читає Обеременко.

— «Та добре вигострити сокиру!» — повторив він.— Саме те, що нам потрібно тепер...

Не постукавши, ввійшов Куліш. Побачивши ходаків, він позадкував до дверей:

— Я не думав у тебе, Тарасе, так рано зустріти гостей,— і, виходячи, кинув: — Зайду пізніш.

— Той самий пан,— сказав Обеременко.— Не відаю, каже, чи тут Шевченко... чи живий Шевченко...

— Я так і знав,— спокійно відмовив Тарас.

90

Діти послули. В домі тихо. І холодно.

На конторці горить свіча, кидаючи мигтючі відблиски на сині шпалери, на силу-силенну книг, на рукописи, на одного з дерев'яних коників Василя. Хмарки цигаркового диму ходять над вогником.

В сусідній кімнаті ледве чутно задзвеніла склянка. Об тонке скло срібна ложка брязнула, проспівала, і знову тиша. В цьому звуку, в дитячих іграшках на килимі кабінету, у великому цвітку біля вікна — в усьому відчувалась рука хазяйки.

Ось вона, гомінлива й простодушна красуня, Ольга Со-кратівна, як і в минулий його візит, сама принесе їм пахучий міцний чай, і можна буде зогріти долоні на гарячій склянці. Кутаючись у теплий пуховий платок, вона знов легко залізе з ногами в глибоке крісло і причаїться там, чи то куняючи, чи прислухаючись до тихого сміху свого Николеньки, до розмови з гостем, довговусим чоловіком, що так збентежено пригладжує неслухняні чубки по краях широкої лисини.

Чай питиме Шевченко з дитячою хитрістю, поволеньки, щоб довше побути в Чернишевських. Але чай прохолоне, і таки доведеться забиратися в самотню, — чорт би її взяв! — порожню академічну келію.

Чернишевський, сівши боком на рипучому стільці, часто протирає окуляри. Він ховає цим свою ніяковість. Обидва ще не звикли один до одного.

Тарас Григорович у молодому незграбному журналісті відчуває старшого абощо, людину, в якій треба б чогось навчитися. Здається, все він знає — що в тебе в лобі і в серці. Знає! — і якийсь непоборне обаяння тягне до нього, невеличкого, руденького, дуже нервового. Що? Що він каже?

— Як бути, Тарасе Григоровичу? Навчіть, що робити? Як у цьому випадку писати? Самому збагнути все дуже трудно. Не завжди ж дієш натурально. Інколи зробиш так, що потім тільки знизуєш плечима. Треба вчитися завжди і всюди шукати правильного погляду на світ. І от у статті цій мені треба,— не хиблячи! — бити наших супротивників к о ж н и м словом...— і Микола Гаврилович, глибоко затягнувшись, кинув цигарку.

Що він каже? Просить допомогти?

Це несподівано. Шевченко намагається з'ясувати Чернишевському свій погляд на зволікання з визволенням, розповідає про земляків, що недавно гостювали в нього, говорить про «Колокол», про нові свої вірші і читає їх напам'ять, повторює ще раз, щоб Чернишевський міг розібратися в нюансах малознайомої мови, перекладає окремі трудні слова — «нівроку», «сподівана воля»...— і не може збагнути, чому Чернишевський так часто витирає лоба, чим він схвильований, чому прикурює від свічки цигарку за цигаркою й кидає, не докуривши; чому квапливо побіг по кімнаті, заваленій книгами, рукописами, коректами, тісній для нього, заметався з кутка в куток... Ніхто з приятелів, читаючи нового вірша, не сказав ані слова. Куліш тільки знизав плечима, зітхнув і пояснив, що все це найменше не стосується малоросійських кріпаків, яким живеться в багатому краю, в його Мотронівці, наприклад, не так уже й кепсько, щоб варто було закликати їх до страшного кровопролиття... І Куліш міркував довго, йому хотілось заплутати свої думки, щоб не висловлюватись ясно...

— Ви кажете, Куліш не зрозумів вашого заклику? — спитав Чернишевський.— Чи так? А можливо, ваші слова не на користь тій партії, тій політичній групі, тому суспільному стану, який він репрезентує? Доморослий філософ! Малоруські пани, каже, не вороги своєму народові? Невже ж ваші земляки, Тарасе Григоровичу, досі не бачать, що й малоруський, і руський, і польський пани стоять на одній стороні, мають однаковіснінькі інтереси, а малоруські, руські та польські поселяни...⁴⁹

— Од Києва до Кракова — скрізь біда однакова,— зітхнув Тарас.

— Так, я вірю в народ. І заклик ваш, Тарасе Григоровичу, ваш заклик до розплати: «Не жди сподіваної волі!» — хай піде між простолюдом по всій Русі, по всій Русі!.. Її закликайте «добре вигострить сокиру!» І треба пам'ятати: очікувана селянська реформа виявитись може просто мер-

зотою⁵⁰. Цар готується до неї, мов до війни. Вже формує частини — втихомирювати селян,— і Микола Гаврилович пирхнув,— щоб, так би мовити, діставши свободу, мужики не очманіли з радощів, да-с! Знайте, мовляв, царську волю!

— Я її знаю на шкурі своїй,— злостиво сказав Шевченко.— І я не можу про все це не писати: про взаконене рабство, про кабанів-поміщиків, що мріють відпустити селян «на волю» без землі, про ласкавого монарха,— не можу я мовчати! — і раптом замовк, і голову схилив на руки.— Але... дихати нічим! Голосу, як видно, вже не вистачає, Микола Гавриловичу...

— Ваш голос, Тарасе Григоровичу, чути далеко... по всім світі... і не дуже спокійно спить, його чуючи, наш...— як ви сказали?... ласкавий? — так, ласкавий государ!

— А я думав, що я вже...— і Шевченко схопився за груди і закашлявся.— Повітря мало. Пітерський клімат... не для мене він... а туди не пускають! — і він узяв Миколу Гавриловича за руку.

Так і сиділи вони, побравшись за руки і навіть не помітивши того.

Після мовчання Чернишевський рішуче заговорив:

— Я незабаром буду писати окрему... окрему статтю про Малоросію, про інтереси панів і поселян, і доведу, що ніякі голослівні заперечення не похитнуть нашого погляду. Не заперечувати наші слова ми порадимо, не заперечувати, а подумати над ними, перевірити їх фактами...

Тарас Григорович слухав тонкий і часом різкий голос Чернишевського, приязно поглядав на розхристаний галстук, на очі, що сяяли в сутінках.

— ...Подумати, перевірити, так, і факти потвердять, бо, напишу я, Шевченко добре знає побут малоруського народу, знає, в чім життя й щастя його простолюду. Що? Цензура? Буду писати алегорично: коли мені забороняли писати про наших кріпаків, я писав про становище негрів в Америці.

Обидва мовчали. Їм приємно було вдвох тут, дома,— дома, а не в редакції, в салоні, на балу; Шевченко помічав вайлуватість співбесідника, схожу на його власну, надто просторий сюртук, і обмацував поли свого старенького піджака. Дивувався з поєднання: лагідності — з гостротою висловлювань, іронічного погляду, «схидства язика» — з напрочуд м'якими манерами Миколи Гавриловича, манерами, що їх противники називали чомусь «бурсацькими».

Підстаркувата покоївка тихо ввійшла і, брязкаючи ложечками, подала чай; пахощі кориці, домашнього печива влетіли за нею. Тарас був розчарований; нічого не спитав у Чернишевського, але той зрозумів:

— Дружина? Ольга Сократівна? Поїхала, голубочка, до театру. Я людина досить нудна, мені завжди ніколи. І їй трудно зі мною... Я мрію про багаті вбрання для неї. Правда, вона й так — чудова!.. Коли вона буває в театрі, всі аристократи зеленіють від заздрощів...

Тарас відчував, що взаємна настороженість, яка ще склалася між ними, поволі минає, що скритний чоловік потроху розкривається перед ним, вводить у тайни своєї сім'ї,— Шевченкові стало ніяково, сумно, але, захоплений поривом Чернишевського, він спитав:

— Ви сьогодні... на самоті? А я думав...

— Вона завжди повинна бути цілком вільною. **П е р е к о н а н н я** мої не дозволяють інакше...

— Переконавання? — перепитав Тарас.— В **п е р е к о н а н н я**х — життя! Але сім'я, дружина...

— Так! Я сам з досвіду знаю, що переконавання не складають іще всього в житті, потреби серця існують, так; і в житті серця — істинне горе і справжня радість кожного з нас. Поезія серця має такі ж права, як поезія мислі: особисто для мене — перша привабливіша... Але переконавання моє я знаю і пам'ятаю завжди: кожен мусить зробити все, що може, ніяк не менше! Ще до мого освідчення, в Саратові, я говорив Ользі Сократівні, що я не певен, чи довго буду користуватися життям і свободою, що я не можу відмовитись від своїх думок, бо вони лежать у моєму характері, запеклому й не вдоволеному нічим, що бачу я довкола себе... Потрібна тільки іскра,— говорив я,— і в нас буде бунт, а якщо він буде, я піду обов'язково з усіма. Мене не злякає ні грязь, ні п'яні мужики з кіллям, ні різанина! І, я думаю, в мене може повторитись те ж саме, що було вже у вашому житті, Тарасе Григоровичу! Мене чекає ще й каторга, а може, й ешафот, я це знаю, і я не боюсь нічого. Я тільки тепер нікому не говорю про такі речі, навіть їй,— я знаю свою долю! І ця, так, ця свідомість буває часом дуже страшна. І от тоді, в такі хвилини, хочеться, щоб та, яка складає моє щастя, щоб вона була тут, біля мене...

Чернишевський дихав тяжко. Але не було в його погляді ні сумирності, ні покірливості перед долею, він сам свою долю спрямовував по трудному шляху.

Велика впевненість допомагала перемогти себе. Він мав жадобу до життєвих радощів. І все-таки тікав од них, захоплений своєю роботою. Він любив дружину і майже ніколи не бував з нею. Вабило його до лісу, на річку, в поле, а жити доводилось — у кабінеті, в бібліотеці, в редакції «Современника». Він виходив на прогулянку, йшов до Літнього саду, але спинявся біля недобудованої часовні поговорити з мулярами або пояснював на Неві перевізникові, чому в Росії так трудно живеться... Безліч людей вчашало до нього: співробітники і просто цікаві, військові, державні діячі, художники, вчені, письменники, ремісники — друзі і вороги. Хотілось іноді поговорити мирно, посміятись. Веселий і захватний сміх Чернишевського переходив часом у саркастичний; Микола Гаврилович колов супротивників, доводив, переконував, — бесіда оберталась на суперечку.

— Мені завжди допомагає глибока віра в себе.

Зняв окуляри, і очі потемніли.

Чай простигав на столі.

Тарас Григорович навіщось підняв з килима забуту іграшку, великого плюшевого пса, погладив його, полоскотав за вухами. І сказав:

— А все-таки ви, Миколо Гавриловичу, найщасливіший із смертних.

І Чернишевський знову зрозумів без пояснень.

— Я своїх хлоп'ят, — тихо сказав він, — майже не бачу: мені все ніколи.

Взявши свічку, вони пройшли до дитячої. Долі валялись теплі смугасті панчішки. Вікторинька, розкинувши руки, лежав уперек на широкому ліжку. Од світла свічки, сонний, затулившись долонькою, обернувся на другий бочок.

— Вікторинька в нас довго мовчав, — заговорив Чернишевський, — а тепер, коли залишається сам а чи задумається й не помічає, що в кімнаті є хто-небудь, розмовляє сам із собою або наспівує щось...

В колісці поруч мирно сопів двомісячний Мишко.

— Це буде, мені здається, жвавий. Плаче не часто, а голос у нього дужий та басовитий, — зможе бути хорошим дяконом! — і Чернишевський щасливо засміявся своїм особливим тихим сміхом і раптом затулив собі рота рукою, щоб не розбудити дітей.

Говорили пошепки.

— Я чомусь, Миколо Гавриловичу, згадав зараз незначний і пустий випадок. Зовсім пустий. В Музеї архео-

логії бачив я уламки старовинного будівного каменю дев'ятсотлітньої давнини, часів Київської Русі, сірі плитки... Цеглини роблено, очевидно, з сирої глини, бо на одній з них лишився, закам'янів розмазаний слід лапи якогось звірка. Але на другій, на другій, Миколо Гавриловичу, зовсім виразно відбилась ніженька малої дитини, років з півтора, — жива справжня ніжка, поставлена отак, навкоси, мовби дитя, бігаючи й бавлячись, стало на сиру, ще не обпалену глину — зовсім, зовсім недавно, вчора, позавчора... Я, з глузду з'їхавши, простояв у музеї чи не до вечора, не міг піти, навіть сам не розуміючи: чому, чому? Може, схвилювало мене те, що сліди давно зниклих поколінь бачив я доти в іржавій зброї, в розбитих вазах, в зотлілих рештках одяжі, в мертвих костях, а тут... тут лежав передо мною глибоко вдавлений відбиток, слід живого тільця, підошва дитячої ноги — зворушливо кривенькі пальчики, широка п'ятка... Я, знаєте, людина стара, черства...

У передпокої брязнув дзвоник, почувся шум, веселий гомін, голоси челяді, і Тарас замовк. З манери дзвонити Чернишевський пізнав її. Повернулася з театру Ольга Сокоратівна. Шевченко став прощатись.

Ненароком глянувши на дерев'яного коника, що стояв на конторці, Чернишевський спитав:

— А як там ваш скульптор? З хазяями його нареченої говорили? Викупить можна?

— В це діло втрутився й Куліш.

— А я сьогодні розмовляв з Некрасовим. Редакція «Современника» вносить для викупу нареченої вашого скульптора свою тисячу карбованців.

Шевченко хотів був щось сказати, подякувати, та тільки мовчки простяг обидві руки.

Коли виходили, він почув голос хазяйки дому, потім через двері побачив її, прекрасну, в фіолетовому шовковому платті, дуже смагляву, з червоними квітами в чорнім волоссі.

Було пізно. На Петербурзькій стороні гасли ліхтарі. На північній частині неба раптом засяяли спалахи, далекі відблиски полярного саява, і затріпотіли в небесах, міняючи барви та обриси.

— Та-ак!

Удвох стали біля воріт. Шевченко схопив Миколу Гавриловича за руку:

— Яка ніч! Мені здається...

— Я, Тарасе Григоровичу, зовсім не здатен любитись красотою природи, не здатен, ні! — і видно було, що лю-

дина говорить неправду, обманюючи й друга свого, і самого себе,— говорить тому, що ніколи не щастить піти з кабінету в ліс чи в поле, тому, що на душі неспокоїно, та й ніколи, треба йти працювати, а не стояти і милуватися північним сьйвом.

Трохи постоявши, вони розійшлися.

Микола Гаврилович подивився на небо, поглянув Тарасові вслід, потім повернувся додому й став біля конторки. Попередню ніч він пробув у друкарні. Втома гнула його до землі. Але він собі потали не давав. Випив води. Спробував був пригадати вірші: «І серце жде чогось, болить...» — не згадав. Треба було кінчати роботу. Він знову взявся за перо:

«...Каждый философ бывал представителем какой-нибудь из политических партий, боровшихся в его время...»

З вулиці видно було світло в вікні його кабінету. До самого ранку.

А секретний агент поліції, що наглядав за будинком,— в котрий уже раз! — доносив на другий день, що «литератор Николай Гаврилович Чернышевский бывает почти постоянно дома и спит не более двух-трех часов в сутки».

Айра Олдрідж і Тарас Шевченко відвідували один одного часом і по двічі на день.

Поет, недовірливий до нових людей і обережний із старими приятелями, весь оддався несподіваній дружбі.

Слухав оповідання Айри про сина, про дружину — і задрив. Переказував акторові свої болі, передчуття, що томили його, ніби серце ждало чогось, ніби яка недуга підкрадалась тихцем; либонь, і не дожити вже до заповітного дня, навіть до тієї мізерної подоби волі, яка, можливо, мала ж колись з'явитися на світ!

Негр пробував утішати. Тарас витягав з обшитої сап'яном старовинної скриньки свій останній вірш.

— Втолкуйте ви йому, ради господя бога,— просив він Катеньку,— постарайтесь,— і читав вірші, а Катенька, збентежена, перекладала кілька разів, поки Олдрідж не зрозумів усе якось по-своєму.

— Есть у англійців,— сказав він,— приказка: мовляв, скаженому собаці треба рубати хвоста по самі вуха... З головою тобто! Це добре. Але господь бог закликає нас до братства. А ти — до скривавленої сокири? Ти — поет! Ти

повинен разити не сокирою, не кинджалом, а словом, го-
стрим, як кинджал. Я пригадую в «Гамлеті»: «I will speak
daggers to her, but use non!» *

— Ти просто,— посміхаючись відповів йому в тон Та-
рас,— ти просто, як каже твоя ж стара знайома, леді
Макбет, просто «сповнений молоком людинолюбства».
А я...

Починалась незрозуміла для Катеньки суперечка, яка
так і не кінчалась нічим.

Олдрідж, прийшовши до Академії, першим ділом зази-
рав до Толстих — привітати графа й графиню, забирає
дівчаток і підіймався нагору, до поета.

Якось сиділи вони, як звичайно, мовчки, дивились один
на одного, зітхали так бурхливо, аж коливалось полум'я
свічки, що стояла між ними. Пильний погляд Тараса був
прикований до Айри. Шевченко, схопивши свічку, освіт-
лював його благородне обличчя, штовхав артиста в кріс-
ло, знову підносив свічку — то зліва, то з правого боку, то
згори, то знизу, шукав освітлення, потім вибирав точку,
обходячи з усіх боків, шукав поворот голови, позу, поки
не схопив, нарешті, жовтий картон, вугіль та крейду, зав-
мер на мить у спогляданні і, націлившись, підняв руку й ки-
нув перший штрих.

Коли Тарас Григорович заходився день у день малюва-
ти Олдріджів портрет, присутність дочок графа Федора
Толстого вважалась неодмінною. Дівчатка забирались на
диван. Господар приносив плед і вкривав їм ноги, бо в май-
стерні було досить холодно, потім починав роботу.

Айра, красномовний друг, сидів тихо. Тарас, малюючи,
помітно хвилювався. Раз по раз витирив і сердився — на
себе, на Олдріджа, на малих, що ніяк не могли вгамува-
тись. Ішли б собі додому!

Працював мовчки. От так! Так! Але за мить з досадою
спинявся, з докором поглядаючи на оригінал. Жвава на-
тура Олдріджа не витримувала непорушності.

Він починав підморгувати. Смішлива Оля стрибала по
дивану, штовхаючи сестру, а та тільки боязко поглядала
на настобурчені вуса сердитого Шевченка. Олдрідж кор-
чив страшні гримаси, сміявся і раптом, під сердитим погля-
дом Тараса, набирав комічно зляканого вигляду і замов-

* «Я хочу говорити з нею кинджалами, але не вражати ними!» («Го-
ворити кинджалами» — по-англійському означає взагалі «злостиво го-
ворити»).

кав. Знову сидів непорушно, хоч і дуже кортіло подивитися, що там виходить у Тараса на жовтому картоні.

Художник працював зосереджено й сердито. Ставало тихо. Тріщало в печі мокре поліняччя. І раптом, звернувшись до Тараса, актор питав щось. Тарас дивився на дівчаток, а ті, одна перед одною, спішили перекласти:

— А співати можна?

— Та ну його, хай співає! Скажіть йому. От іще нападсть на мою голову!

І знову брався до вуглини, хапав крейду, дослухаючись до негритянських мелодій. Меланхолійна пісня заколисувала дівчаток. Катя заплющувала голубі очі, воружкі ніздрі характерного толстовського носа тремтіли від задоволення.

Крейда кришилась у руці. Вуглинки падали на підлогу, розцвічену бризками олійних фарб. Шевченко слухав. То була вже знайома пісня про дружбу. Айра без паузи переходив до старовинних англійських романсів, потім знов повертався до рідних мелодій і, прискорюючи темп, ушкварював такої веселої, що й сам уже не міг усидіти на місці й пускався в танець.

— До цих пісень,— кричав Айра,— приграють у нас на такій собі... дуже примітивній гітарі. Струни її натягнено на зміїну шкіру! Страшно, га?

Айра танцював і танцював. Схоплювався й Тарас і тільки бурмотів: «Ач, бісова дитина!» Облишивши вуглинку, він рушником витирає руки. В очах уже спалахували іскорки, і ноги ледве стояли на місці,— ось-ось не витримає старий солдат і також кинесться в танець.

До майстерні тихенько заходив іще один старий солдат, Прохор. Він сідав нищечком у кутку, слухав, дивився на Олдріджа, стараючись не брязнути медалями.

Голос графа Адлерберга чути було з-за поцяцькованих скляних ширм. Була шоста година ранку.

Що робиться по той бік заслони, міг бачити лише камердинер його сіятельства, розпорядник любовних пригод графа, відомий усьому Пітеру Петро Іванович, який не зовсім гречно поводився навіть з найвидатнішими вельможами столиці.

Петро Іванович керував церемонією прийому відвідувачів. Усі, кого допустили в туалетну, прислухались до

хлюпотіння води, до голосу, на диво ввічливого й строгого, і пробували вгадати сьогоднішній настрій міністра.

Граф Адлерберг, Володимир Федорович, за давнім своїм звичаєм, вдосвіта ліз в ароматичну ванну. Надворі було ще темно, і відблиски свічок спадали на підфарбовану ліками яскраво-зелену воду.

Володимир Федорович був іще без парика, з ненафабреними баками, з непідрум'яненими щоками,— і, коли б він вийшов, не скінчивши туалету, лисий та сіренький, ніхто не впізнав би в ньому грізного вельможу, міністра двору його імператорської величності.

Секретар міністерства доповідав:

— Просять про височайше повеління.

— Що-що? Підряд на ремонт палацу великої княгині? Лишити без уваги: підряд здано. Далі! — а сам думає: «Як вона там сьогодні, Міна Іванівна? Швидше б до неї!»

— Знову з проектом «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым — «Литературно-ученого фонда».

— Знов? А хто складає проект? Хто підписав?

— Ті ж самі: Тургенєв, Анненков, Чернишевський, молодий граф Лев Толстой, Дружинін, Ковалевський.

— Який це Ковалевський? Невже міністр освіти?

— Ні. Його брат. Сенатор, мандрівник.

— Відкласти знову цей проект окремо,— сказав граф Адлерберг. І думав: «Чорти б їх забрали... Недарма цар сказав учора: всякий письменник — природний ворог уряду... А Тургенєв? Що Тургенєв? Чудова людина? Тобто наскільки літератор може бути чудовою людиною...» — Далі!

— Колишній піаніст його величності короля пруського, Антоній Контський, та інші з ним просять продовжити дебюти африканського трагіка Айри Олдріджа.

— Чортзна-що! Запишіть: «Передати директорові театрів! А взагалі подавати подібні колективні прохання не дозволяється. Дирекція діє за своїми розрахунками й вигодами, а не за проханням приватних осіб...» — і думає: «Недарма Міні Іванівні допіру снівся арап... Їхав на білій кобилі...»

Відвідувачі та прохачі, що дожидали по той бік ширм, заворушилися. Справ у міністерського секретаря виявилось чимало; час, покладений на туалет, минав, а його сіятельство останніми тижнями в міністерстві не приймав нікого,— всі знали, що граф зразу ж поїде, що спішить він до Міни Іванівни, останнього предмета пристрасті. Міна

Іванівна, мадам Буркова, жінчина, як кажуть, «з найнижчого розряду камелій», була в Російській імперії чи не наймогутнішою людиною: вона могла всіма повелівати, карати й милувати, наказуючи графові, міністрові двору! Міна Іванівна тепер видужувала після холери, і весь петербурзький світ стежив за ходом її хвороби.

— Переказати графині Марії Василівні, що обідати дома не буду. Передати молодому графові оцей пакет.

Графа вже не можна було впізнати: корсет підпірав груди, прикрашені лентами й алмазними знаками орденів Андрія Первозванного, Олександра Невського і святого Володимира. Граф виструнчився, розправив плечі, легко й моторно, молодецьким кроком вийшов із-за ширм і попростував до начальників департаментів, якихось генералів та придворних, які дожидали його, і був з усіма напрочуд чемний.

— Статут театрального комітету? Як же! Прочитав. Задоволений. Тільки не знаю — навіщо? У нас тепер, мій дорогий професоре, так мало драматичних талантів, а в літературі, ваше превосходительство, мушу відзначити, панують не зовсім добрі прагнення. Государ знає це. Прогрес? Та ви що?! Государ недавно заборонив уживати це слово!

Граф висловив професорові ще деякі міркування про хисткість громадської думки й звернувся з запитанням до чиновника, слідчого в найважливіших справах, потім — до бородатого виноторговця, поставщика імператорського двору: «Бургундське? З таким букетом? Побережіть свою голову!» — і, не звертаючи уваги на інших, легко пройшов до кабінету. Секретар ледве встигав за ним.

Розсівшись в кріслі, під портретами царів, заведеними в прикрашені алмазами рами, жмурився, слухав секретаря і знову думав про своє... Витріщав не по-старечому видющі очі на останні аркуші календаря. Кінчався трудний і неприємний рік. Комітети! комісії! перегляди! товариства! клуби!.. В цей проклятий рік мало не загинула від холери Міна Іванівна. В Царському Селі, перебудовуючи палац, в одній із кімнат наслідника, під помостом, знайшли кістяк жінки з діамантовою сережкою, що була, видно, колись у вусі. І не те кепсько, що знайшли, а те, що чутки про це ширяться всюди. Нікому стримувати. Цензура працює погано. Поліція теж. Непорядки в університетах, навіть у Духовній академії. Десь там було повстання якихось кавказьких племен. Всюди пожежі. Голод і селянські заворушення: в Подільській, Петербурзькій, Самарській... в Саратовсь-

кій, Нижегородській, Тульській, — та чи не в усіх губерніях! У народі поголос. У небі — комета. І скільки неприємностей від самого лише «Колокола»! Треба провадити розшук: як до того Герцена потрапили офіціальні папери? Цар незадоволений. Та ще хтось пустив по місту чутку, немов імператор цими днями питав у нього, в Адлерберга, та в інших царедворців, чи немає в кого «Колокола», давно, мовляв, його не читав. Але сам же Олександр Миколайович наказав узяти до Третього відділу чотирьох корнетів, які переписували Герцена. Добратися б до нього в Лондоні! А поки... пощастило домогтися, щоб заборонили продавати лондонські російські видання в самому тільки Римі. Ну і, звісно, у Франції. Треба б повчитися в Наполеона Третього: всюди в нього — зразкова поліція, цензура — bureau de la presse, нагляд. Париж! А наші сановники, замість справжнього діла, думають, як би скоротити балетну трупу з двохсот двадцяти двох балерин до ста п'ятдесяти, як у Парижі! А навіщо?

...Секретар продовжував:

— І ще, ваше високопревосходительство, нове прохання про того ж Олдріджа. І з міркуванням, що «выгода императорских театров будет соблюдена, что мы — не только поклонники таланта, но и подписчики на новую серию спектаклей африканского трагика». І ще просять: скасувати заборону обер-поліцмейстера на п'єсу Шекспіра «Макбет»...

Граф бридливо скривився.

— А до цього прохання, ваше високопревосходительство, п'ять аркушів з підписами. І, смію думати, в такому множестві — найбільше зухвальство.

— П'ять аркушів? Хто підписав? Графиня Толстая? Князь Шаховської? Лоріс-Меліков? Академік Ухтомський? Це який? Художник? Якийсь артист Стуколкін. Дізнатися: якщо з імператорських театрів — вигнати. Ще артисти?.. Всіх вигнати! Що? Відомі? Однаково! А це? Знову, знов, звичайно, той самий Шевченко! — і граф бурчав сам собі: — Говорив же цареві: не можна таких пускати до столиці, не можна. Не послухав мене, старого!

Адлерберг крикнув:

— Перо!

Старий злостився.

— Подати карету! — знов крикнув і, бризкаючи чорниллом, заскрипів пером. І вголос повторював слово за словом: «Що це за дурниці! Якби я й хотів...» — і подумав: «Тільки неприємності з тими неграми».

Перечитавши ще раз початок резолюції, Володимир Федорович продовжував: «Если бы я и хотел сам собою продолжить представления Олдриджа, то эту мысль оставил бы единственно потому, что об этом коллективно подписчики просят. Если однажды допустить уважение к подобным просьбам, то бог знает, о чем будут просить и настаивать таким образом. Оставьте без внимания. Адлерберг».

Губи Володимира Федоровича посіріли: злизав рум'яна. Граф кинув перо, і воно, легке, лебедине, полетіло над столом. На столі, поряд з розгорненими томиками Шатобріана та Шеньє, лежала книжка: «Предостережение от увлечения духом настоящего времени...» Як не дивно, «Предостережение» не допомагало, він любив вірші, любив читати Ламартіна, ним же самим забороненого.

— Карета готова?

І знову пригадав оповідання Міни, сон в руку: «Схопив мерзенний арап сундучок з асигнаціями, скочив на білого коня, і на гриві — сліди його чорних лап... Скочив охляп, задом наперед і через Двірцевий міст чвалом помчав на Васильєвський до графині Настасії Іванівни Толстої. Але міст розводили о тій порі, і впав у воду великий ліхтар, а негра також не стало».

Адлерберг крикнув:

— Покликати до мене графа Федора Толстого! Завтра о шостій, до туалетної! — але, подумавши, сказав: — Ні, не о шостій, а коли схоче... Або не кличте його, мабуть, зовсім.

Графа Федора міністр трохи побоювався. Толстой був гросмейстером франкмасонів. Навіть сам імператор був у меншому чині.

93

Настали Катині іменини. Дівчині минуло п'ятнадцять літ.

День ангела завжди був днем сюрпризів. Ще вранці, розплющивши очі, побачила, що столик біля ліжка заставлено квітами. Вибігла в залу і ахнула. Величезна кімната перетворилась на зимовий сад. В одному з вікон красувався вензель «ЄФТ» — початкові літери її ймення: батько та його друзі працювали над сюрпризом цілу ніч.

Катя поспішила до графа в кабінет, до чарівного світу. Щоразу ввіходила вона сюди наче вперше, очі розбігались... Граф, колишній моряк, тримав у кабінеті велику модель

військового корабля: ніби крізь вікно з Невы заплив сюди стрункий корвет. На бібліотечних шафах стояли гіпсові зліпки робіт самого графа, барона Клодта й інших скульпторів. Поміж шафами висіли колекції метеликів та комах. На довгих столах — рідкісні монети, мозаїка, скляний і теракотовий посуд, мармурові та бронзові статуетки, опудала. І над усім цим — велика фігура рицаря. Було багато механічних іграшок, зроблених руками самого графа, медалі його ж роботи, інструменти, незакінчені скульптури.

Коли ввійшла Катенька, Толстой сидів біля невеличкого соснового столика, в улюбленому ватному халаті, з люлькою в зубах; на столі стояла недопита склянка чаю. Видно було, що граф працює давно. Вставав він задовго до світанку, інакше йому не вистачало б часу. Толстой був професором двох предметів, керував усіма справами Академії, завідував академічною фабрикою мозаїки. Граф був ще й добрим математиком, механіком, сам робив потрібні для роботи інструменти і не терпів у своїх ділах ніяких помічників.

Почувши легкі кроки, Толстой обернувся, привітав дочку, передав сьогodнішній подарунок — кілька книг, спитав щось і знову поринув у роботу, сказавши, що до обідні прийде пізніше. Катя пішла з мамою та Оленькою.

У церкві почувалось урочисте піднесення. В Академії було престольне свято. Але Каті не стоялось на місці. Молилась, поки на соболіну муфту їй сів барвистий метелик. Дивно було, звідки він міг узятися тут о такій порі року?.. Так він і сидів на муфті, тріпочучи крильцями, вже не маючи сил злетіти... Від радості, що сповнювала її, від загальної до неї уваги, Катеньці хотілось бігати, співати, обіймати всіх підряд.

Після обідні зайшла — інакше й бути не могло — до друга свого, Тараса Григоровича, запросити на бал.

— Серденько! Віншую вас! Тільки, прошу пробачити: ввечері я трохи запізнюсь.

— Прийдіть раніше.

— Ваську я розшукав. Говорив з його паном. Той дозволив ходити на уроки. Пан збагнув: якщо хлопець навчиться чогось, оброк платитиме.

— Яка я рада! Яка рада! Ще один приємний сюрприз.

— Я сьогodні хочу зайти з Василем до барона Клодта. Попрошу, може, візьметься хлопця вчити.

— Він добрий!⁵²

— Можливо, серденько, можливо...

Першим у гості прийшов Микола Олексійович Северцов, приніс якусь дивовижну птицю, що її латинську назву Катя ніяк не могла запам'ятати, розповідав, як годувати її. Згадав свого годованця, вірлятко-білохвостика, і розповідав іменинниці, як учив свого вихованця їсти, купав у ванні чи під ринвою, як той бавився з дітьми, як ненавидів і ганяв собак. Розповідав, як ходив з білохвостиком на полювання, як розуміло орля призначення рушниці й за беззбройним хазяїном не йшло...

Гостей зібралось чимало. Починались танці. З дорослими Катя танцювала вдруге в житті.

Бачивши її щасливе личко, кожен хотів вальсувати саме з нею. А коли в фігурі мазурки кавалери почали один в одного відбивати молоду графівну, в змагання встряв сам Толстой і до кінця танцював з дочкою. Всі дивувалися з його жвавості та легкості. Катя пурхала по залі, розчервонілася, захекалась, очіці грали. Присівши спочити, дівчина озиралась довкола, бо згадала, що й досі не бачила Тараса.

Пішла по кімнатах, але його ніде не було.

Гості гомоніли всюди. Вітали іменинницю. В одній з віталень Олдрідж співав під акомпанемент Антонія Контського. Тут же в кутку Старов викладав перед дівицями свої погляди на ідеальну жінчину. З сусідньої кімнати чути було голос Щербини:

Много ль морей облетела ты, белая лебедь,
Много ль корвет и фелук ты видала на море?
— Черный корабль я видала под флагом багровым,
Стал он на якорь от нашего берега близко...

За столом, у коричневій вітальні, Катя знайшла барона. Клодт сидів похмурий. Біля нього примостився Куліш і щось гаряче доводив. Барон кривився від кожного слова.

Катя підійшла ближче.

— Шевченко,— говорив Куліш,— це в нашій історії — явище екстраординарне, це геній народу нашого, це наш національний пророк...

— Петре Карловичу,— почала Катенька,— пробачте...

— А... іменинниця! — підвівся Клодт.— Вітаю, Єкатерино Федорівно. А я ось тільки прийшов.

— Тараса Григоровича не бачили?

— Та що це ви з ним,— усміхнувся барон,— з усіх боків? Він мене оце й дома затримав... І, уявіть собі, привів до мене якогось, пробачте, кучера. Думав, що я мушу

зустріти його, як істинного художника,— і тільки тому, що непосидячий юнак у своїй конюшні знічев'я надумав різьбити з дерева якихось бовванчиків. Та невже не розуміє він, ваш смішний і милий Шевченко... Але що з вами, графівно?

— Ви недобрі! — скрикнула Катя, і що лишилось від її світської стриманості, яку завжди намагалась прищепити їй Анастасія Іванівна!

Катя втекла від гостей. Так скінчився щасливий день. Забившись на улюблену з дитинства порожню мостину сходів, вона плакала.

Тьотя, Єкатерина Іванівна, знаючи, де шукати улюблену, побурчала на неї, а потім оголосила гостям, що іменинниця стомилася й пішла спочити.

— Не треба їй було стільки танцювати,— з докором зауважила сестрі графиня. І звернулась до гостей: — Прощу, панове, до столу.

Сонце припікало по-весняному.

Граф Федір Петрович та Катя, відіславши карету, гуляли по Васильєвському. Піднесений настрій після вчорашніх іменин ще не минув, і Катенька раз по раз хапала батька за руку, розповідала про свої дівчачі справи, про брабантське мереживо з Гостиного двору, про вчорашні іменинні дарунки...

Назустріч поспішав знайомий хлопець. Катя впізнала його, та Василь навіть не поглянув на них. Він був без шапки, і вигляд мав дикий, сколошканий.

— Васю,— поклікала Катенька.

Але юнак поспішив далі.

— Хто це? — спитав граф.

— Той самий скульптор... що дерев'яні коники...— і, коли вони за мостом підійшли до крамниці Даціаро, додала: — Та ось один із них.

На вітрині й справді стояв один із тих коників, одержаний крамарем,— чи не від пана Болотова. Поміж пензлями, гравюрама, картинами, поміж бронзовими, теракотовими й мармуровими статуетками, на тлі солодкуватих французьких літографій Василів коник виглядав цікавим і живим.

Граф і Катенька, в юрбі глядачів, спинились перед вітриною. Зазирнувши до крамниці, Катя побачила Тарася

Григоровича. Батько й дочка кинулись були до нього, але Толстой раптом спинився, схопив Катю за руку і далі не пустив. Так вони й стояли при вході, не зважаючи ні ввійти, ні вийти.

Тарас викладав на прилавок аркуші своїх нових гравюр. Крамар, пан Даціаро, вихваляв кожну з них. Він був знавцем, любувався глибиною тону, соковитістю штриха, освітленням, достойним самого Рембрандта. Він хвалив і... безнадійно кивав головою.

— Ні, ні! — говорив Даціаро. — Ви надрукували зовсім не те, чого вимагає покупець... Ці чудові естампи, вони лежатимуть в крамниці, і ніхто не купить їх. І я... ні, ні! На жаль, я не можу лишити жоден з них! — і він почав згортати естампи. — А все це, — показав він на прилавок, де лежали відкладені Тарасом штихелі, пензлі, підрамник, вугіль, олівці, аркуші офортного паперу, — все це вам доведеться взяти в мене іншим разом... коли все-таки зробите що-небудь у легшому жанрі. Ні, ні! — і він похапцем перекидав з прилавка на полиці все, що повідкладав для себе Тарас: туби, пензлі, папір, підрамник. — А проте, якщо ви мені пообіцяєте... до десятого чи до п'ятнадцятого... ну, хоч би два-три легкі сюжети... я можу... так би мовити, в кредит! Так, так! — і крамар знову почав перекидати на прилавок ті ж самі туби, пензлі, сангіну, пастель...

— Не треба, — відсахнувся Тарас. — Дайте мені зараз... тільки з десяток вуглин, — і він хапливо витягав з кишені мідяки, лічив і знову шукав. — Ні, дайте мені... дайте мені сім, — і, взявши вугіль, він пішов до виходу, і тільки тепер помітив графа й Катю.

— Тарасе Григоровичу, — тихо сказав граф. — Ви так і не хочете прийняти мою дружбу... до кінця?

— Я просив про гроші більше не говорити, графе, — і Тарас насупився.

— Ви пробачте, — відмовив граф. — Я втручаюсь, але... вчора на Сінному слуги мої бачили, як ваш Прохор, солдат, перед тим як купити мішок картоплі, продавав... свій старий мундир.

— Боже мій! Прохор нічого, нічого не сказав мені... і я...

— Але ж і ви нам нічого не сказали, Тарасе Григоровичу. Ви знаєте, як моє сімейство...

— Знаю. Але спасибі, графе... Гроші душу холодять. А душа моя боїться холоду, — і взявся за бронзову ручку на дверях магазину.

Коли вони вийшли на вулицю, Катя, відводячи від неприємної розмови, розповіла Тарасові про зустріч із Василем.

— Куди він пішов?

Катя мовчки вказала рукою.

Попрощавшись, Шевченко поспішив назад.

95

Ясний осінній день виманив на вулицю безліч нероб, і в людському тиску трудно було пройти. Невський шумів повесняному, і оранжерейні квіти в руках красунь того ранку не дивували нікого. Лимарські, столярні та кравецькі підмайстри, маленькі, замурзані, зеленевиді, на якусь мить вибігаючи з підвалів, тяглись до сонця.

Василь Пименов, тручаючи стрічних, незграбно пробивався в юрбі; його штовхали, на нього кричали; якийсь панок стусонув його в спину, але Василь не озирнувся; ненавмисне опинився він перед якимись панами, що переходили з карети в модну крамницю, і двірник штовхнув, зірвав його кучерську шляпу й кинув геть; але Василь, нічого не помічаючи, хутко йшов далі, з непокритою головою. Вітер, навіть при сонці, був по-осінньому холодний, колошкав йому русяве волосся. Щоки палали. Очі, затуманені горем, блищали, мов у пропасниці. А він ішов і йшов, навально, швидко, насторожено озираючись, придивляючись до стрічного панства.

Йому був потрібен Шевченко. Василь ходив до Академії, але вдома його не застав. Був у натурних класах. Зазірав і до крамниці Даціаро. Питав про Тараса в швейцара бібліотеки. Коли його не пустили в Ермітаж, вирішив пошукати Артемовського. Але й того дома не знайшов. Веліли спитати в сусідній кондитерській, у Пуатъе. Але й там артиста вже не було: поснідавши, Артемовський подався до театру.

Біля під'їздів Великого імператорського Василь тинявся, аж поки не одвернувся кудись ліврейний служитель,— вхід лишився вільний, і хлопець проскочив під склепіння, незвично темне серед білого дня. Він довго блукав у порожніх фойє, поки не вийшов у лункий провал зали. Відбувалась репетиція. Дужий чоловічий хор співав арію Голови. Артемовський, у костюмі Руслана, без гриму, відповідав їй. Через оркестрову яму була перекинена кладка, і Василь подався просто до Семена Степановича. На хлопця заши-

кали, хтось схопив його за рукав, але Семен уже помітив свого знайомця. Продовжуючи арію, він кинувся до нього. Потім, припинивши репетицію, спитав:

— Що сталось?

— Допоможіть! Пан завтра нас продає кудись... у Вятку... на північ... Семене Степановичу!

— Приходь увечері, знайдемо Тараса.

— Буде пізно.

— Ходім! — раптом зважився Артемовський і, надявши на яскравий костюм Руслана свою дорогу шубу-пальмерстон, він схопив циліндр. Виходячи, кивнув режисерові: — Репетиція відкладається... години на дві.

— Що? — здивувався режисер. — Я доповім самому директорові імператорських театрів.

— А я — самому імператорові, — усміхнувся Семен. — Важлива справа. Мова йде про людське життя... про долю двох молодих людей. Не гнівайтесь, я швидко повернусь, — і вони вийшли.

Вони поспішали, штовхаючи перехожих. На них оглядалися. З-під шуби в Семена виднів барвистий одяг Руслана, червоні шаровари, зелені чоботи.

96

Тарас постукав. За дверима нумера, — це було в тій же Знаменській гостиниці, — звучала тиха й дивна музика з мінливим ритмом. Тарас послухав, постукав ще раз, музика йому не сподобалась: «Чудно грає цей Айра». Чийсь хрипливатий голос тихо співав: «Приладь свой ключ, нажми педали... До-ре, до-ре!»

Шевченко постукав дужче.

Двері відчинив одягнений у червоний фрак старенький настройщик, суфлер з німецької трупи... Як він сюди потрапив? Цей чоловік ще зовсім недавно боявся й підступити до несамовитого негра.

— Дома пан Олдрідж?

— Нема, ваше високоблагородіє.

— Яке там я благородіє! — розсердився Тарас. — Я тут підожду.

— Як вам завгодно, ваше благородіє.

Суфлер кланявся.

— Чого ви так дивно розмовляєте?

— Тобто як, дозвольте спитать?

— Надто чемно. Немов боїтесь усього на світі.

— Боюсь? Авжеж, боюсь! Я стільки зазнав у житті. Був актором, і досить відомим, був музикантом, мріяв про придворну капелу, пошив навіть фрак, бачите, червоний; учився за границями... А тепер я — і не лінюга, і не п'яничка — ходжу по багатих домах, настроюю піаніно або сиджу в підпіллі, в суфлерській будці, і на життя, можна сказати, дивлюся й дивуюся звідти, знизу... Перед очима в мене тільки ноги лицедіїв — ноги, ноги! От мені й доводиться, ваше благородіє, боятись, озиратися, щоб не стусонув хто. Я ж кріпак, на оброку, мерзенний раб! За все моє життя один тільки чоловік і заговорив зо мною по-людському, та й той... чорношкірий! А я ж попервах боявся його, чорного, дико-го, боявся так, що не доведи господи нікому!

Старий замовк і знов узявся до роботи. Перебирав театральний гардероб трагіка. Тут були заштопані трико, мантиї, каптани, кіраси... Шовк, затканий квітами, шарудів у його руках, піна тонкого мережива текла по пальцях. Костюмів Айри старий торкався бережно й шанобливо.

— Ви філософ,— іронічно сказав Тарас.

— Що зволите? Філософ? Ми все життя читаємо Шекспіра... І от — пошепки, нишком. А це примушує вдумуватися в слова... А життя наше йде — де стрибком, де бочком, а де й плазом.

Тарас поморщився й відійшов до вікна.

— І що воно таке? — продовжував суфлер, штрикаючи голкою в червону мантию Отелло.— Зашиваю перед кожним спектаклем...

Тарас не слухав його, захвачений своїми думками.

Несподівано вбіг Олдрідж. У руках він тримав конверт. Рвучко обняв Тараса, сказав щось. Той не зрозумів.

Тоді актор схопив якесь мереживо, притис до себе, дивився на нього ніжно, мугикав пісеньку, і Тарас побачив: Олдрідж тримає на руках дитину, цілує, бавиться з нею. Таке щастя осінило його чорне лице, такими виразними стали жести, що Тарас зрозумів: лист від сина, від дружини. Айра журився, і це німе оповідання розважило Тараса. Вії затремтіли. Олдрідж пригорнув його до серця, щоб не дивитись у вологі очі.

Мимоволі в Тараса вирвалось:

— Мрія душу мені ятрить...

Айра подивився на нього і зрозумів якось по-своєму.

— Щастя? В Англії порівнюють його з апетитним живим поросям, якому хвіст натерли салом. Голодні люди

пробують ухопитися за той хвіст, але ж кому пощастить? — і звернувся до настройщика: — Перекладіть!

Поет здивовано глянув на новоявленого драгомана, вислухав переклад.

— Скажіть йому — почав Тарас, — скажіть, що про щастя і в нас говорять: воно не кінць, його не загнuzдати... Але в російського поета Крилова краще сказано, краще: «Слепое счастье, шатаясь меж людей, не вечно у вельмож гостит и у царей. Оно и в хижине твоей, быть может, погостить когда-нибудь пристанет».

Олдрідж задумався.

— Ти хочеш сказати, — спитав він, — що ніколи не втрачаєш надії?

— Ніколи, Айра! Куди б чайка не літала, до шуліки попадала. Це правда! А все-таки без мрії, без надії на щось, чого серце жде, жде, сподівається, не пройти б мені живим стільки мук.

97

Розважаючи схмарнілого друга, намагаючись пробудити хоч іскру посмішки, Айра завів веселої. Тарас притупував, пританцьовував. Суфлер знову сів за піаніно.

Ненароком обернувшись до дверей, Тарас побачив Артемовського. Біля нього стояв Василь, і обличчя його було бліде. Він припав до стіни, і здерев'янілі пальці його, ніби щось намацуючи, шаруділи по шовкових шпалерах.

Тарас кинувся до нього.

Айра, не бачивши тих, що ввійшли, ще співав і танцював.

— Продають мене, продають! — дико закричав Василь. Айра замовк і теж кинувся до хлопця.

— Хто це? — спитав він, беручи Василя за руку.

— Раб! — відповів Тарас. — Ох, Айро! У мене в грудях такий вогонь, цілий світ може спалахнути, і я мушу пекти їх, терзати, розпинати — царів, душовласників, вельмож, — убивати гострим словом, бо воно в мене сильніше від немічних рук! — і він у страшному гніві потрясав розкритими долонями. — Я бачу розплату, бо за моїм словом устануть тисячі тисяч.

Розчепіривши руки, припавши спиною до стінки, широко розплющеними очима дивився на нього Василь, і страху в його погляді вже не було, — надія осявала змарніле обличчя. Артемовський гаряче рвонувся до Тараса, і Айра, в найвищому екстазі, впав перед Шевченком на коліна:

— Гнів твій освіжив мою душу! — кричав він і наказував суфлерові: — Перекладіть!

Тарас підвів Айру з колін, схопив за плече, зазірав у очі. Удвох вони ступили до Василя, обняли з обох боків.

Артемівський одвернувся до широкого вікна.

Вулиця, на якій жив пан Болотов, була досить брудна і називалась «Андрій Петрович». Тут, як і по всьому місту, паризької нумерації ще не було, і будинок довелося шукати, читаючи написи на жовтих дощечках, поприбиваних над ворітьми. Тут простягались володіння середніх поміщиків, негоціантів, придворних арапів⁵³ його величності, чиновників — від колезького реєстратора до «статского советника».

Назустріч ішов табун гусей — зовсім як на далеких лініях Васильєвського, десь біля Галерної гавані. Тарас задивився, як гуси скубуть рештки пожухлого під снігом шпорису, і йому схотілось раптом кудись на луг, на простір, далі від міста.

Розмова з Болотовим була коротка: платити гроші за нову кріпачку для того тільки, щоб одружити з нею свого конюха? Ваську він продасть, але ціна буде велика, хлопець кмітливий і може дати зиск. А купувати — ні, ні! Та й хто ж тепер, без особливої потреби, купує людей, коли не сьогодні-завтра... Ні! Це не коні!

— Якщо будете торгуватись, панове... попереджаю: я торгуватись не люблю! Якщо будете торгуватись, я цього кучера завтра ж продам на вивіз разом з усією челяддю.

— Завтра, — сказав Артемівський, — ми прийдемо оформити папери.

— А зараз прошу завдаток. Половину суми!

Витягнувши гаманця, Артемівський віддав панові Болотову всі гроші, які в нього були.

На тому й розпрощалися.

Борлаківські жили по сусідству. Артемівський і Шевченко пішли туди.

Ганна Гаврилівна лаштувалась обідати. Метушились лакеї.

— Любі гості! Саме до обіду!

— Ми до вас, чарівна Ганно Гаврилівно, — почав Гулак-Артемівський, — ми за ділом до вас... так би мовити... за делікатним ділом.

— Після обіду,— і пані Ганна танула під томним поглядом уславленого артиста.

— Я дождати не можу,— смикаючи себе за комір вишиваної сорочки, немовби намагаючись розірвати його, гостро сказав Тарас.— Душно у вас.

Марина, збентежена, вийшла і десь потім поділась. Пані сказала, що дівчина нездужає.

— Ми прийшли її сватать,— раптом сказав Тарас.

Такої прямоти Борлаківська не чекала, навіть розгубилась.

— Та цур вам! — засміялась вона.— Колись ви, батьку, почали з жарту... з мережаної хустинки... а дотанцювались — бог зна до чого. Невже нема в світі достойних дівчат?

Ганна притьмом покликала Грицька Митрофановича й наказала слугам швидше подавати обід.

Тарас не випив ні краплі. Вмовляння не допомагало.

— А ми тут,— загудів Борлаківський,— одшукали для нашого батька Тараса таку любу панночку, що... е-е-е-е...

— Для мене? Та що ж їй, отій панночці, робити в моїй мужицькій хаті? Пропаде з нудьги, та й мені віку вкоротить. От і все.

Обідали в напруженім мовчанні. Коли подавали суп, Шевченко спитав:

— Ну, то як же? Чи треба сватання починати з «порошами», з «куницями», за звичаєм?

— Обійдеться,— сказала Борлаківська. Чоловік її кахикнув: ось воно, мовляв, починається!

Ганна Гаврилівна спитала:

— Ну, що це ви надумали? Дівка нечупарна, легковажна, з лакеями знається, я вам скажу.

— Ми це вже чули.

— Малограмотна. Ми підшукали б вам... Словом, не пара.

— Не пара? Мені?.. Можливо... Я, Ганно Гаврилівно, дбаю не про себе.

Борлаківська аж підвелась. Що таке? Все йшло шкереберть. Та й Куліш, як на те, не з'являвся.

— Про кого ж ви говорите?

— Я кажу про Марину. Кохається вона з хлопцем одним...— Шевченко намагався говорити спокійно, та ложка затремтіла в руках, брязнула об тарілку, і він поклав її.

— Кріпак він. Щоб одружити їх, ми хлопця сьогодні... оце тільки-но... викупили!

— В кого?

— У вашого сусіда.

— В Болотова? Ви кажете про того сопливого конюха?

— Цей конюх,— спересердя смикнув себе за вус Шевченко,— він тепер буде вільним учнем імператорської Академії художеств! Сам барон Клодт сказав, що цей конюх...

— Ви хочете, щоб я Марину відпустила?

— Так.

— Фантазії ваші, а грошики наші? Ніколи! Чуєте? Я, звісно, вельми поважаю вас, Тарасе Григоровичу, але ви, пробачте... вплутуетесь в такі діла, що навіть дивно. Дуже дивно! — і, схаменувшись, додала чемно: — Прохолоне суп, беріть потапчиків.

— Я вже ситий, спасибі.

— То, може, дозволите шматок печені по-аматорському? Індичку з бешемелем? Каплуна? Білужини?

— Я ситий.

— А то ще ось: чудо моєї кухні! Готували спеціально, сподіваючись на ваш прихід... сідлю сайгака, дикої кози...

Тарас мовчав.

— Три доби,— провадила далі панійка,— вимочували його в оцті, з перцем, з лавровим листом. П'ять діб тримали закопаним у землю. Потім цілу добу кухар мій не відходив од нього: шпигував салом, гвоздичкою, поливав сметаною й тримав на великому вогні, поливав вином і тримав на меншому вогні, поливав лимонним соком і тримав на слабкому вогні, і знову поливав сметаною і оцтом, обкладав ялівцевими ягодами, родзинками, цибулею, кайенським перцем, і знову поливав сметаною, і ставив на вогонь... Поема!

Тарас мовчав. Ганна Гаврилівна, нарешті зважившись, заговорила про діло:

— Ви, Тарасе Григоровичу, марно сердитесь. Ми розуміємо. Коли б це для вас, я ніколи не посміла б... А то, самі подумайте: я дала дівці виховання, годувала, кохала, як панночку, і — на тобі, маєш! — віддати за сопливого конюха, що його самого ви зараз оце купили, як худобу! А Марися, коли нема гостей, як дочка в мене. Не скажете ж мені й мужа її, з конюшні, садовити до свого столу?

— Але ж мова йде,— почав Семен,— про почуття, про щастя двох молодих і красивих людей. У наш час, Ганно Гаврилівно, сам бог...

— Про почуття? — озвався мовчазний Грицько Митрофанович.— Ці хлопські почуття можна зустріти хіба що

в пасторальних картинках або ще в вашій «Катерині», Тарасе.

— Що ви хочете сказати?! — гримнув Шевченко.

— Які можуть бути в хлопа почуття?

— Замовч! — скрикнув Тарас.— Путря ти, кваша! Замовч, проклятий! — і так ударив кулаком об стіл, що дві три чарки впали на підлогу.

Заметушилися слуги. Марина стояла оддалік, бліда й наполохана. Тарас, копнувши на підлозі якусь печеню, рвонувся до виходу.

— Стривай! — на всю силу свого громового голосу ревнув Семен. Грицько Митрофанович перелякано вискочив за двері. Тарас зупинився.

— Ходім,— тихо сказав він.

— Зажди,— Семен схопив його за руку і звернувся до Борлаківської: — Ми просимо дівчину продати, пані Ганно. Ганна Гаврилівна від несподіванки зникла.

— Продати? Але ж Марина мов баришня.

— Дві тисячі! — гостро сказав Семен.

— Ні.

— Дві з половиною?

— Ні.

— Але,— спалахнув Семен,— за цю суму колись викуплено з кріпацтва найбільшого поета сучасності! — і вказав на Тараса.— А люди ж тоді були в ціні,— про реформи ще не чули. Ну, та бог з вами: нехай буде три!

— Ви нас ображаєте, Семене Степановичу,— з гідністю зауважила Борлаківська.— Я ж вам сказала, що Марися для мене...

— Ганно,— нищечком, із-за дверей, покликав Борлаківський.— Три тисячі — то ж гроші!

— Иди геть.

— Чотири! — раптом зважився Артемовський, а Грицько Митрофанович аж застогнав за дверима:

— Ганно! Чотири!

— Що за торг? — спитав Куліш, вбігаючи в кімнату, й гукнув до челяді, що з'юрмилась біля дверей: — На кухню! Марш! — і прошепотів, схилившись до Ганни: — Фу, як недобре. Якщо ви й справді зважились продати...

— Я дівку не продам! — гостро відмахнулась Ганна.— Я з нею розправлюсь по-своєму.

— Ганно! — схопивши її за руку, шепнув Куліш, озирючись на Тараса. Але Шевченко останніх слів не чув. Круто обернувшись, він ішов до передпокою.

— Батьку Тарасе! — кинулась за ним Ганна.— Куди ви?.. Діло ділом, а давня дружба наша...

Шевченко не відповів. Подивився на неї так, що Ганна відступила. Шевченко вийшов. Семен рішуче рушив за ним. Одягаючись, ніяк не міг попасти в рукав шуби.

Коли виходили, Тарас побачив Марину. Вона завмерла біля дверей, бліда, заплакана, люта.

Тарас підійшов до неї, взяв її голову, заглянув у сині з золотими цяточками очі, поцілував у лоб. Потім у губи.

І вийшов.

— Прощай!

Сватання скінчилося. Торг не відбувся.

Куліш наздогнав їх на вулиці.

— Ніколи не треба гарячитись, Тарасе. Я пані Ганну завтра вговорю. А ти не воюй, не воюй! — і жартом додав:

Свій світлий меч у піхви заховайте,
А то, ржавіючи, він стане чорним...

— Ти не в своєму амплу,— зненацька заспокоюючись, сказав Тарас.

— Не розумію.

— Ти, Куліш, повторив оце слова Отелло. А ти більше схожий на його поручика.

— Ти мене рівняєш до Яго? До дрібного лиходія?

— Чому ж до дрібного? У Яго — палка уява. Широкий розмах. У Яго — холодна, як і в тебе, душа!.. Ходім, Семене.

99

Василь дожидав у комірчині в солдата. Розповідав про сьогоднішню зустріч з Олдріджем:

— А він такий величний, як статуя з бронзи. Ще гаряча... тільки-но відлита.

— Сам ти статуя!

Коли Тарас Григорович прийшов по ключа, Васька сидів на ліжку й повторював за старим:

— «Придет масляна — будет и блин: единожды один — один... Волга Дону пошире: дважды два — четыре... Днем свет, а ночью темь: трижды девять — двадцать семь».

— Це я, Тарасе Григоровичу, навчаю хлопця грамоти.

— Що за грамота?

— Ви ж і самі в солдатах були?

— Ну, був.

— І не чули? Наша солдатська таблиця множення.

— В нас у батальйоні такого не було,— відповів Тарас, усміхнувся й пішов був до себе, щоб не заважати. Але Васька метнувся за ним:

— Тарасе Григоровичу?

— Що голубе?

— Коли ви мені дасте «Кобзар»? — і зразу ж почав про інше: — А... там? Були?

— Був, був... Га? Учи, вчи, синку, таблицю! Ще не догворились...— і пішов.

В коридорі ще чути було Васьків голос:

— «Кто атаман, у того и булава: четырежды восемь — тридцать два».

В себе в майстерні Тарас Григорович зіперся на стіл і сидів нерухомо. Під ліктем лежав папірець. Валявся він давненько — не хотілось одсилати. То був начисто переписаний лист до Делянова, куратора Петербурзької шкільної округи⁵⁴.

«Получив высочайшее соизволение для проживания в столице, но нуждаясь в дневном пропитании, покорно прошу ваше превосходительство дозволить мне новое издание моих сочинений, напечатанных в царствование почившего в бозе государя императора Николая I, под заглавием «Кобзарь» и «Гайдамаки», которых экземпляр при сем прилагается.

Так как обе эти книжки составляют библиографическую редкость, то позвольте просить, по миновании в них надобности, возвратить их мне.

Т. Шевченко»

Лист валявся багато днів. Спересердя Шевченко змахнув його додолу.

100

Артемовський і Микола Курочкін, бачивши, що поет журиться, вирішили розважити його, і «страшна помста», приготована Семеном, здійснилась у такий час, коли Шевченко її найменше чекав.

В той день Шевченко зранку не розлучався з Артемовським, бурчав, обурений дурним обов'язком. Славнозвісний актор, за звичаєм, повинен був розвозити по домівках вельможам і сановникам квитки на свої бенефіси; порушувати традицію не зважувався навіть Семен, співак із світовою славою.

Тарас об'їхав з ним мало не все місто. Побували вони і в одного з секретарів графа Адлерберга; Шевченко сидів у закритому екіпажі, ждав, поки Семен односив квитки, чекав і лютував. Заїздили й до Деянова, куратора, і до якогось чиновника з Цензурного комітету. Відвідали канцелярію градоначальника. Запросив Семен навіть якогось лисого купчика з Апраксіна двору.

Увечері, у Великому театрі, Тарас Григорович сів на своє місце в другому ряді крісел і дожидав початку спектаклю. Микола Курочкін, брат його Василь, Старов дістали місця далі, і Тарас лишився сам.

В той вечір знов давали «Руслана й Людмилу».

Увертюра, як водиться, була зіпсована: завсідники перших рядів, запізнившись на початок, ходили поміж кріслами, розмовляли, наступали на ноги...

Коли Руслан з'явився на сцені, Шевченко побачив, що співає чомусь не Артемовський, а Петров, перший за часом виконувач цієї ролі. Семен, гульвіса, либонь, в останню хвилину зголосився хворим. Тарас пригадав, як він іще під час сновигання по місту жалівся на хрипоту.

Петров Тарасові не сподобався, і все здавалось не до ладу. Коли в антракті дали світло, Шевченко лишився на місці і навіть приятелів шукати не пішов. Думав про своє. Але раптом почув регіт. Сміялися в райку, на балконах, в бельєтажі. Сміх злітав нижче й нижче, в партер і ложі. Реготав уже весь театр.

Що сталося? І тільки подивившись на свій ряд крісел, на товстого апраксінського купчика, що сидів біля нього, зрозумів нарешті злий жарт: весь ряд був заповнений лисими.

Деякі з них з'явилися на своїх місцях після початку вистави, і тільки тепер публіка вздріла цікаве видовище: веселий ряд лисніючих черепів. Більшість запрошених Артемовським лисих сановників та генералів, ще не розуміючи, що сталося, лишались на своїх місцях.

Публіка шаліла. В райку стукотіли ногами. Реготав і Тарас, до сльози, до знемоги, повторював:

— От чортів Семен, от проклятущий!.. Страшна помста! — і подумав, що Семенові, бешкетникові, за це обов'язково перепаде від міністра двору, — хоч ні: Артемовський був улюбленцем самого царя і, крім бога, не боявся нікого.

До Тараса підійшов Курочкін:

— Як поживаєте, лисий пане?

— Спасибі, ой спасибі! Догодили, голубчики, старому!.. Розвеселили в таку... в таку, Миколо, трудну для мене хвилину.

Лисі панове хапливо розходились. Починався скандал.

Біля театрального під'їзду дожидав Прохор. Кинувся до Тараса, схопив за рукав. Сталось щось недобре.

— Прибігав Васька,— почав солдат,— сам не свій. Дожидав вас. «Що сталось?» — питаю. Не каже... «Ходім,— говорю,— шукати твого Тараса...» Пішли ми, спішили, просто через Неву, по кризі. А там — ополонки, бугри. Як пройшли — не знаю. А посеред річки, коли ми з ним мало під лід не пірнули, перелякався й каже: «Марину, каже, кудись одсилають... Уже й бричка стоїть!» Ну, тут, звісно, і я зрозумів, що без вас не обійдешся, Тарасе Григоровичу...

— А що ж із Ваською? Кажи!

— Втік од мене. Ходили ми з ним до Артемовського додому, не знайшли вас. Пішли до Старова — нема. Пішли до Борлаківських. Приходимо, Васька, звісно, в двір до них не йде. «Я,— каже,— тут біля воріт підожду...» Ну, поки ходив я, поки довідувався, чи немає вас там, поки розпитав старого грубника, чи не знає чого, поки на бричку поглянув — стоїть серед двору,— для дівки, кажуть... Виходжу до воріт, а його вже й нема. Шукав, шукав... Ну, от і прийшов сюди, по вас.

— Де ж він?

— Не знаю. Чи не з кралею своєю... втікати надумав?

— Куди втікати?

— Ото ж і лихо, що нікуди й не втечеш, та ще з дівкою. Дурень же, дурень! І мені не сказав нічого.

— Ну, досить,— зупинив солдата Шевченко.— Коли це було? Години дві минуло? Три? Найміть «гітару», гарантас який-небудь, поїдемо до застави. Та швидше!

— Він мені все про якогось голландського шкіпера торочив.

— Шкіперові ж платити треба,— сказав Тарас,— а гроші Васькові — всі в мене... в банці... з-під огірків.

Незабаром вони вже поспішали до застави. Розпитували стрічних. Але не дізнались нічого. Виїхали в чисте поле і так їхали,— вже без мети, аби тільки не повертатись до міста. Ніч була похмура, тиха, темна. Йшов дощ.

Проходив, прибираючи посуд, бурчав на щось — чи погода сердила його, чи погані обіди з кухмістерської, чи вогкі стіни їхнього житла.

Тарас Григорович лежав з газетою на дивані. Нумер «Северной пчелы» вийшов того дня нудний, читати було нічого. Шевченко м'яв у руках газетні аркуші, набрів на оголошення, яке трохи розважило його:

«Э й р а О л д р и д ж ! Только что вышел из печати превосходный, отличающийся необыкновенным сходством, портрет этого знаменитого африканского трагика (в костюме из «Отелло»). Цена иллюминированному экземпляру — 1 рубль 50 коп., неиллюминированному — 1 рубль».

Таких реклам було тоді по газетах і журналах чимало. З приїздом Олдріджа в «Магазине русских и иностранных книг Д. Е. Кожанчикова», що на Невському навпроти Публічної бібліотеки, і в усіх сорока книжкових крамницях міста твори Шекспіра куповано тоді нарозхват. В моду ввійшла знову й «Хатина дядька Тома». Книгу цю читали більше серед простого народу, бо в ній багато що нагадувало російську дійсність, долю російських рабів. Мода на все африканське принесла до крамниць мило «Зулус»; кухмістерські пропонували небачені африканські страви; поряд з афішами вистав африканського трагика з'явилися оголошення Крейцберга-старшого про «А ф р и к а н с ь к и й б е н к е т», на якому приборкувач обідав з хижачками за одним столом. Мода на все африканське викликала в столиці інтерес до лекцій відомого російського мандрівника по Африці Єгора Петровича Ковалевського.

Журнали й газети про самого Олдріджа писали більше й більше. «Современник» присвятив йому двадцять дві сторінки. Згадував про нього навіть «Северный цветок», «журнал мод, искусств, литературы и хозяйства»⁵⁵.

...Тарас хотів був покинути газету, покуняти, коли погляд його прикипів до дрібної замітки в поліцейській хроніці.

Прочитав її миттю, — сон де й подівся, прочитав ще раз... і в грудях не стало повітря.

— Прохоре! Прохоре!

— Що там? Нема мені од вас спокою на старості літ!

— Слушайте ж... «Вчера изловлен на краже некий Василий Пименов, вольноотпущенный человек господина Болотова».

— Що ви читаете?

Тарас поволі прочитав ще раз. Прохор слухав і більше не питав нічого. Замітка розповідала про викрадення двох коней зі стайні пана Болотова та одного коника дерев'яного з його колекції скульптур... про спробу втекти... про намір згаданого Пименова підманути з собою кріпосну дівку з сусіднього двору... про погоню... про загнаних коней... про спійманих утікачів... про те, що, на прохання господаря, злодія без суда та слідства вислано на каторжні роботи.

Прохор сидів у кутку біля груби.

— Синку, синку...

Шевченко поймавав газету й кинув, потім підняв, розгладив і поклав до кишені.

Доля невтомно біла його самого, близьких йому людей, руйнувала заходи, сподівання, надії...

103

Вистава «Короля Ліра» скінчилась.

І знову після падіння завіси тиша панувала в залі, в коридорах, за кулісами. І знову стіни дрижали від аплодисментів, криків і плачу. Ніхто ніколи ще не бачив такого Короля.

Катя сиділа в ложі, похиливши голову на руки, і плакала. Отямившись, збагнула, що провозаті, Старов і Тарас, у захваті забули про неї і десь зникли, хоч графиня й довірила сьогодні дочку свою тільки їхній увазі та піклуванню. Катя раптом відчула себе цілком безпорадною. Треба було добувати в гардеробі шубку, потім, під холодним дощем, розшукувати в нагромадженні екіпажів графську карету, потім...

Ні! Зважившись пройти за куліси, Катенька довго блукала по коридорах, розпитувала капельдинерську дітвору, поки, нарешті, добралась, куди треба.

Постукавши в двері вбиральні, відповіді не почувала. За дверима було тихо. Дівчинка постукала ще раз. Підійшов галасливий гурт поклонників великого трагіка.

Вони прочинили двері, і Катя побачила смішну й зворушливу картину.

В убиральні, на широких шкіряних кріслах, розкинувшись від втоми, навпівлежав король Лір. Це був уже не той страшний у своєму розпачі старий, що кілька хвилин тому накликав на ворогів біду: «Чума на вас, ви, зрадники й убивці!»

Припавши до нього, валячись на Ліра всією вагою ог-

рядного тіла, шаленів дядя Тарас; він, завжди такий стриманий, не звертав уваги навіть на сторонніх людей, поклонників, які обступили Айру, на перукаря, що дожидав, коли можна буде зняти з Ліра перуку й грим. Сльози текли з очей поета. І лайки, і ніжності зривалися з його уст. Перемазавшись жирними фарбами, він цілував помальоване обличчя Короля.

Катя навіть зблизька не впізнавала милого Айру. Немічний старик лежав у кріслі, і, крім очей, не було нічого спільного з гравірованим портретом Айри, що висів біля дзеркала, на заклесній афішами стіні.

Гравюра Тарасова була, правда, теж не дуже схожа на оригінал. Шевченко возився з нею довго, різав, покривав лаком, живицею і знову різав. Коли Тарас Григорович приніс перші відбитки гравюри на вечір до Толстих, граф уважно розглядав роботу, але з делікатності не сказав нічого,—техніка гравюри була й тут бездоганна. Самому Олдріджеві, графині й Катеньці портрет сподобався: Тарас таки передав і вогненний погляд, і характер, і великий інтелект, чого не могли досягти інші художники; лише домашній учитель Старов, як і завжди, не вмючи стримувати своїх почуттів, висловив думку, що портрет схожий більше на чорта, ніж на божественного Айру... Та й сам Тарас Григорович ніяковів і багато разів пояснював, що отут і он там треба б іще підтравити. Але гравюра так і лишилась непідправленою,—художник боявся її остаточно попсувати.

Катя одвела очі від портрета. Айра почав зривати сиві куделі бороди і потроху ставав подібним до самого себе. Білила на темному лиці ще мертвили шкіру, але Айра вже був самим собою, і трудно було повірити, що це саме він в останній сцені вибігав з мертвою Корделією на руках... Каті здавалось тоді, що от-от він кине тіло дочки і розтрощить усе довкола... Та погляд його, впавши на мертве обличчя Корделії, м'якшав... Безумний король сідав на землю, пригортав вірну дочку до грудей, гладив по лиці, пестив її, ставши живим втіленням любові й горя.

...Катя, поки її не помітили, поспішила одійти від дверей і, притулившись до темних куліс, що зображували табір британців коло Довера, дала волю сльозам.

Від декорацій тхнуло пилом, фарбою, сухим деревом, горілою олією рампи. Катя не помічала цього. В її уяві ще бриніли свіжі аромати понурого безкрайого степу, де з вінком на голові блукав божевільний король Лір, «король з голови до п'ят».

Тарас одержав якось три записки.

Перша була від Куліша. Цей чоловік умів не помічати того, що йому не було потрібне.

«Сьогодні свята п'ятинка, добродію, і ввечері добрі люди будуть її в мене величати, то приходьте, коли ваша ласка, поблагословити величання.

Куліш»

Шевченко подумав: «У кішечки — пазури в рукавичках». Друга записка була від Борлаківської:

«Шановний Тарасе Григоровичу!

Святвечір незабаром. Ждемо вас до себе на кутю. А на мого недолугого чоловіка не ображайтесь. Та й про ваше діло ще поговоримо.

Г. Б.»

Третій лист був у конверті з баронським гербом.

«Уважаемый коллега, Тарас Григорьевич! Очень прошу, зайдите ко мне по интересующему вас делу. Нашел скульптора, подходящего учителя вашему кучеренку.

Петр Клодт»

В зал Пасажу, на одну з лекцій Єгора Петровича Ковалевського, прибув і Тарас Шевченко.

Поки він ішов по сходах, один за одним поспішали до нього — потиснути руку чи сказати кілька слів, люди знайомі й незнайомі,— Шевченко був уже відомий у столиці, і все більше та більше людей тяглося до нього, ніби до великого вогню серед ночі.

Підійшов до нього Микола Олексійович Северцов, як завжди, надміру зосереджений, пробурчав якесь вітання по-киргизькому, що міг зрозуміти лише Тарас, взяв його за рукав і вже не відставав од нього, так і йшов за ним, піднявши плечі, якось боком, дивлячись поверх окулярів. З ним прийшов давній знайомий Тараса, Петро Петрович Семенов⁵⁶, магістр ботаніки, географ і геолог, що тількино повернувся з небезпечної мандрівки, в якій він, перший з європейців, побачив з берега Іссик-Кулю верховини таємничого Тянь-Шаню... На коротких ніжках підкотився до Тараса понурий Щербина, потис руку, просіяв на мить і,

знову похнюпившись, заговорив про щось із Сєверцовим. Вони були друзі.

Так і йшов Тарас, зупиняючись чи не на кожній сходинці, відповідаючи на привітання, тиснучи руки, киваючи якимось незнайомим, що звертались до нього.

На лекції в Пасаж був тоді звичай приходити задовго до початку,— сюди збиралися, щоб побачитися, поговорити, розважити душу,— і в залі вже було повно, і до Тараса Шевченка підходили все нові й нові люди.

Довговолосий кряжистий молодий чоловік років двадцяти п'яти, доцент Петербурзького університету по кафедрі хімії, Дмитро Іванович Менделєєв, дивився на Тараса Шевченка з глибини залу, приглядався, не зважаючи підійти.

— Хто це? — спитав у нього, вказуючи на Тараса, інший молодик, соромливий з калмицьким розрізом очей та обличчям, покарбованим віспою, з ріденькою чорною бородою, що росла тільки з шиї. Це був Іван Михайлович Сєченов, фізіолог, що прибув на короткий час із закордонного відрядження.

— Тарас Шевченко,— відповів Менделєєв.— Пророк!

— Еге, пророк... і не тільки для Малоросії,— задумливо погодився Сєченов.— Я привіз із Лейпціга його вірші.

— З забороненими поезіями Пушкіна? В одній книжці? — жваво спитав, стріпнувши гривастою головою, Менделєєв.— Народи Росії починають дивувати світ! — і, примруживши сині очі, заговорив про те, що хвилювало його, про велику силу нашого народу, про талановитість його, про його культурну свіжість! Сєченов прислухався до своєрідних інтонацій, здивлявся до вогників, що раз по раз спалахували в маленьких і немовби холодних очах Менделєєва.— Я дивлюсь на людей наших,— провадив далі хімік,— та й бачу, що настала пора нам виходити в перші лави людства. І я не перестаю дивуватись: які люди ростуть у Росії... які люди! Мені й за кордон уже їхати не хочеться аж ніяк.

— Треба,— сказав Сєченов.— Коли збираєтесь?

— Через кілька днів, чорт візьми!

— Поїдемо разом,— і Сєченов задумався. Він знову дивився на Тараса Шевченка, дивувався з багатолюдства, що закипало круг нього, і спитав: — А ви з ним не знайомі? З Шевченком?

— Ні. Я, правда, не з полохливих. Але незручно, знаєте, підійти ось так до зовсім не знайомого... еге!

— А хотілось би... Мати ж моя... вона теж була проста селянка, розумна, добра, любя...— і, помовчавши, Сеченов сказав: — Я шукаю нагоди познайомитися з Чернишевським.

— Тут його, на жаль, нема,— відповів Менделєєв.

— Він, кажуть, з дому виходить нечасто.

Дивлячись у зал, вони мовчали. Менделєєв смикав себе за пасмо волосся, думав про щось і знову сказав:

— Таки не хочеться мені за кордон. Я став жадібний до людей наших. Дивлюся й не можу надивитись. Ходжу й придивляюсь: де вони... нові... яких ми ще не знаємо... де вони... ті, хто прославить... хто підніме... хто зміцнить нашу країну? ⁵⁷

Дмитро Іванович придивлявся до людей у залі, але бачив не тільки їх... бачив щось таке віддалік... поза стінами цього залу. Менделєєв думав про грядущу славу нашу, про майбутнє народів Росії, про ті великі сили, що вже зріли в надрах народу нашого, і добрі передчуття бентежили його, і сині очі його ставали темніші, гостріші, так наче ясно бачив те, світле, що там, попереду.

106

Єгор Петрович Ковалевський з'явився в залі, оточений своїми чорношкірими слугами, вивезеними з Африки. Негри внесли за ним карти, металеві дагеротипії, картини, брили золотоносних порід, опудала птиць і звірів, гербарії, зразки негритянського мистецтва: посуд, зброю, одержу, малюнки, різьблення. Поки все це розвішувалося й розкладалося на естраді, генерал пішов по залу, потискуючи руки знайомим, вітаючи друзів, відповідаючи на поклони. Він поцілував руку графині Толстої, що прибула сюди з Катенькою, привітав Івана Олександровича Гончарова, романіста й мандрівника, який чотири роки тому повернувся з кругосвітнього плавання на фрегаті «Паллада», розкладався з дамами, з якимось монахом. Поздоровкався з молодим князем Петром Кропоткіним ⁵⁸, шістнадцятилітнім вихованцем пажеського корпусу. Це не був звичайний придворний шаркун,— він уже й тоді готувався до своїх мандрів, до наукових досліджень, які прославили його багато років згодом... Побачивши Тараса, Ковалевський поспішив до нього й поцілував.

— Давно вас не бачив, Тарасе Григоровичу.

— Забули мене.

— Учора от... хогів був зайти... але передумав: щоб не зашкодити роботі. І не зайшов.

— А жалі! Мій Прохор такі вареники ліпить... і мене навчив. До сметани, до масла. Приходьте.

Один з негрів покликав генерала, щось мовивши своєю незвичною для російського вуха говіркою. Ковалевський пішов до кафедри.

Лекцію він почав із твердження, що кожен російський мандрівник, хоч би куди кинула його доля, завжди тужить за рідним краєм.

— Де б я не був,— продовжував він,— я завжди прагнув додому. І що я не робив би, все це — для її слави, для її величі, для батьківщини моєї! — Він розповідав про труднощі путі, про геологічні дослідження, про переходи й переїзди... От супутний північний вітер жене його барку вгору по Нілу, вище порогів, угору та вгору. І він пригадав один з вечорів: — Сонце тоді вже западало за Лівійські гори, поійняті серпанком золотавих випарів. Вершини протилежного аравійського пасма вже темнішали й хмурились: підшви гір були бліді, кольором схожі на простигаючий метал. Там видніла буйна зелень пальм і чагарів акації, що при деннім світлі завжди бувають прозорі. Але от сонце сховалося зовсім, тільки вогниста смуга лишилась на заході, і на ній — Лівійські гори окреслювались чіткими ламаними лініями. Небо мало чистий високий колір сапфіра, ні хмаринки не було на ньому. Мені навіть стало досадно, чому воно таке порожнє. Але от спалахнула на сході зірка, потім друга, і все небо заіскрилось: настала ніч... Все це сталось хутко. Тихо плинули наші чотири барки по спокійним водах Нілу, паруси ледве надимались легким північним вітром. Довкола була тиша, араби сиділи, похиливши голови, ніби ніч хилила їх до землі, наганяла суму більше, як день. Це — не те, що кочові племена киргизів, чи монголів, чи негрів, які оцінили б красу такої ночі і, не склепляючи очей, провели б її під зореметним небом. Справді, гарна була ця ніч — на землі все було таємниче, напівтемне, наче вона говорила: мені так ліпше, так видніше небо... І ось на одній з барок замуликав хтось російську пісню. Сумно!.. Все спить. На барках погасли вогні, і ми пливемо тихо й незримо, як духи чарівних казок. От і місяць зайшов. Час біля півночі, пора вже й спати.

Але не всі дні експедиції минали так спокійно й тихо. Ковалевський розповідав, як він добирався далі й далі, в глиб країни, через Нубійську пустиню...

— Коли ми виходили з гір у мертві простори пустині, провідники склали з каміння мені могилу і оплакували мою близьку загибель. Я, майбутній покійник, повинен був кинути їм кілька монет, і могильний горбок вони миттю зруйнували, і всі, з веселими піснями, рушили в страшну й смертельно небезпечну путь. Такий-от звичай тих країв...

На Голубому Нілі експедиція зустріла безліч птаства. З півдня на північ летіли журавлі, — наші рідні журавлі вже повертались додому; був лютий місяць, — і не можна було заснути від птичого гамору, і мандрівники заздрили птицям, що летіли звідси в рідні краї... Але експедиція посувалася далі та далі, по тих землях, де ще не ступала нога європейця. Тут не бували перед Ковалевським навіть єгиптяни. Його мандрівка закінчилась біля джерел ріки Тумат, куди довелося йти пішки. Так здійснилась мрія багатьох мандрівників, за яку немало людей платили своїм життям.

— У цій перемозі над природою, — вів далі Ковалевський, — у цій першості її завоювання є своєрідна насолода, насолода висока, яку може збагнути тільки мандрівник, який досягає мети тяжкою працею та злигоднями, випробуванням сили, волі, терпіння, впертості... А ми, українці, треба сказати, народ упертий... так, так! І ні з чим не можна порівняти радість мандрівника, який множить славу нашої російської науки!

— Але ви не бережете цю славу, генерале! — раптом пролунав у залі різкий голос, і всі обернулись до задніх рядів. Це несподіваним словом прохопився молодий Менделєєв. Ковалевський з запитальним жестом обернувся до нього. — Якийсь англійський піп Лівінгстон, — продовжував, киваючи гривастою головою, Менделєєв, — минулого року надрукував книжку, де запевняє, що він був у землі Галла перший, що це саме він одкрив її на славу англійської корони. Як це накажете розуміти?

— Девід Лівінгстон написав неправду, — зривистим голосом відповів Ковалевський, — він був там через десять років після мене.

— Чому ж ви мовчите? — скрикнув Менделєєв.

— Коли б я написав про це, — відповів Ковалевський, — Лівінгстон не зміг би мої слова прочитати. Він тепер продовжує дослідження в області Замбезі й перебуває десь далеко в пустині.

— Прочитали б його земляки, прочитав би весь світ,

чорт візьми! — підносячи голос, гарячився молодий хімік. — І ви ось такі добрі тільки тому, що думаєте, немовби чужоземці обкрадають тільки вас особисто! Ні, ні, ні! Вони обкрадають усіх нас, батьківщину нашу, уймаючи російську честь!

В залі розляглись оплески. Єгор Петрович, зняксовівши, аплодував разом з усіма, обернувшись до незнайомого молодика.

— Спасибі за науку! — крикнув він йому і кінчив лекцію з таким піднесенням, якого ніхто раніш у нього не спостерігав. Бакенбарди його та пишні підусники розпушилились, ніби дужий вітер задимав в обличчя. Стало трудно дихати, і він, порушуючи пристойність, мусив розстебнути гаплик на комірі мундира і говорив, говорив, говорив.

— Пихаті чужоземці, пробираючися в далекі краї, мають одну мету: грабунок, нехтування прав людини, і зненависть, і презирство до неї! Західноєвропейські і, ще більше, американські вчені намагаються поставити негра на найнижчий щабель людського роду, а ми, росіяни, бачимо в цьому тільки непохитний егоїзм англосаксів та самовдоволення людей, які вважають себе за привілейовану касту людства! — і він розповідав про духовну й матеріальну культуру африканських племен — дінка, галла та інших, — і говорив про те, що їх відсталість — не причина, а тільки наслідок постійного пригноблення їх людьми іншого кольору шкіри. — Я захищаю людину, — крикнув він у збуджений зал, — у якої, віднявши свободу, хочуть відняти гідність!

Зал задрижав од оплесків. Ковалевський стояв сяючий, розгублений, скуйовджений. Гомін не вщухав. На мить затихаючи, він вибухав знов та знов. Але зненацька все стихло, і люди обернулись до дверей: у зал увіходив Олдрідж.

Всі встали. Чути було тільки легку ходу артиста. Всі протяглись до нього, закричали, заплескали в долоні, і все змішалось... Чорношкірі слуги Ковалевського кинулись до Айри.

Тарас познайомив їх, Айру та Єгора Петровича, і вони втрьох сіли в карету.

Вечір скінчився в Ковалевського дома. Але в гостях у генерала Айра повівся не дуже гречно. Серед слуг Єгора Петровича знайшовся хтось із рідної йому Сенегамбії, і Айра, заговоривши з ними, запросив їх усіх, чорношкірих слуг Ковалевського, до себе на виставу.

Єгор Петрович був прикро вражений, але заперечувати не став. А Шевченко посміювався:

— Невже царський генерал хоч би хвилиночку не може не бути генералом? Га? Єгоре Петровичу?

Теплий вітер оголив дахи й торці. Сніг танув. Струмки дзюркотили, як весною.

Сонячного грудневого дня друзі гуляли над Невою — двоє дітей і двоє дорослих.

Вигляд їхній притягав увагу перехожих. Цікаві визирали з карет.

Велична осанка робила Олдріджа вищим, як він був. Опуклий лоб виступав над мужнім обличчям, чорні очі осявали його, але навіть у хвилини веселощів не згасали в них іскорки суму.

З Олдріджем гуляли дві пишно зодягнені сміхотливі та жваві дівчинки. Був іще з ними вусатий, трохи згорблений, літній чоловік у важкому критому кожусі, з низько похиленою головою... Шевченко журився, чуючи близьку розлуку: Айра мав незабаром рушити на гастролі в Москву, на Україну, в провінцію.

Розглядаючи вулицю, актор іноді коротким словом запитував щось. Доповнював запитання красномовним жестом, і Тарас відповідав без втручання неодмінних перекладачок, — так само коротко й виразно.

Над Невою, насупроти Біржі, воронячою зграйкою чорніли на снігу екіпажі пітерських ділків та комерсантів. Справи на Біржі йшли непогано. В Пітері тільки й чути було: акції, проценти, дивіденди... Неподалік, біля самого берега, стояла юрба.

Дітвора, водоноси, франти розглядали чорний ескімоський чум, привезений сюди якимось діловим молодчиком.

Біля чума олені сонно погойдували головами, дожидаючи санної доріжки. Кілька запрягів ще бігали четвериками по вузькій та брудній смузі снігу, яка лишилась при самому березі. Ескімос, що правив оленями, був у чудному, до ніг, балахоні, пошитому з смугасто-яскравої вовняної тканини.

Оленьці схотілося покататись на оленях. І Тарас теж охоче подивився б на них ближче, зазирнув би: що там у чумі всередині? Чи не схоже це на знайомі киргизькі юрти?

Хотілось погомоніти з благородними й суворими жителями Півночі, але... поет не зважувався: треба було платити гроші за право знайомства з живими людьми.

Катенька переклала кілька слів, сердито сказаних Тарасом. Айра сумно посміхнувся і потяг Оленьку далі. Так само ж приходили цікаві поглянути на нього самого, на його чорне обличчя. Так само дивились вони на нього й зараз, біля чума. Вони рушили навіть, гульгтяї, слідом за ним, вздовж набережної,— не так часто доводиться бачити в Петербурзі пишно вбраного негра.

Тікаючи від настирливості цікавих, друзі попростували на другий берег, до Зимового палацу: Олдрідж хотів того дня побувати в Ермітажі й скористатися з пояснень знаючої людини. Тарас Шевченко багато літ одвідував ці зали і вже розповідав Айрі про царські колекції, про збірки стародавньої скульптури, про творіння, як він казав, чарівного Тенерані... І попереджав артиста, що нова будівля галереї, мабуть, не сподобається йому: блиск та розкіш, а краси мало!

— Навіть і в цьому храмі мистецтв лишила слід важка лапа, казармена лапа царя Миколи, неудобозабуваємого ведмедя...

Ще здалеку, з пустинного Адміралтейського бульвару, видно було поза царським палацом під'їзд і каріатиди Ермітажу.

Коли проходили повз Олександрівську колону, Шевченко розповідав про найбільший у світі гранітний моноліт, що важить понад сорок тисяч пудів.

Айра зупинився біля колони, задер голову, щоб поглянути на бронзового ангела з хрестом, підійшов до штахет, зроблених із сталєних списів, помацав рукою чорні гостряки, поглянув на нерухомого вартового, нижнього чина роти двірцевих гренадерів, і мовчки подався далі, до Мільйонної.

Божественний арап став раптом квапитись,— до Ермітажу взимку пускали тільки від десятої до другої дня. Запізнюватись не можна було, бо Олдрідж незабаром мав покинути російську столицю; та й квитки граф роздобув саме на сьогодні.

У вестибюлі знімали шуби. Дівчатка опраправляли мерживні комірці; Катя конфузливо зазірала в дзеркало; Олдрідж пригладжував непокірний шорсткий чуб. А коли всі рушили до входу, Айру не впустили. І зовсім не тому, що він чорний: Айра того дня, замість фракa, надяг звичайний

сюртук⁵⁹, а в сюртуках та піджаках до Ермітажу тоді не пускали.

Друзі стояли біля входу. Напрочуд гарні білі сходи вабили до себе, абрикосові, з ліловими прожилками блискучі стіни кидали золотаві блиски на Айрині щоки. Тарас ладен був іти напролом. Пояснював капельдинерам, що перед ними — геніальний артист, що він уже зібрався виїхати, що він не встигне переодягнутись до закриття Ермітажу. Але все було марно.

Айра зазирає усередину. Лице його від припливу крові ще більше потемнішало, витяглось; йому доводилося приборкувати себе, щоб силою не переступити заказаний поріг.

Дівчатка вже стояли на сходах. Трагік підморгував графівнам, щоб зійшли вниз, і одвів їх у темніший куток біля гардероба.

— Зберіть усі шпилечки, — звернувся він до Катеньки. — Шпильки! Ну, звичайні булавки... отакі!

В борту Тарасового суконного фрака знайшлося їх кілька. Слухаючи вказівок Айри, гуртом підколювали спереду поли його сюртука.

Тарас Григорович посміювався в ус, а потім мало не затанцював од захвату, побачивши, як гордо та велично іншим входом пройшов повз контролерів Айра вгору, по розкішних сходах, зігравши ще одну неймовірну роль — людини в неіснуючому фраку.

Всі дивились на лукаве обличчя, оживлене жартом, дитячою пустотливістю, і ніхто не помітив на артистові досить-таки дивного костюма. Все ж таки це був лише уявний фрак!

Вони йшли по анфіладах, спиняючись, ахаючи, зітхаючи. У фламандському залі до Тараса підійшов дослідник Тянь-Шаню, Петро Петрович Семенов, давній знайомий Тараса — ще з Новопетровського форту⁶⁰, куди він приїздив з експедицією Карла Бера⁶¹. Петро Петрович тут бував часто, в цім залі, — він збирав колекцію картин фламандських і голландських художників XVI та XVII століть, готуючи в перервах між затяжними мандрівками капітальну працю «Этюды по истории нидерландской живописи».

Шевченка давно вабило до цього молодого вченого, що так сміливо підіймався аж до самого серця Небесних гір. Тарас Григорович читав описи його мандрівок, розпитував знайомих про його роботу в «Комиссии по освобождению

крестьян», але його поява тут, в Ермітажі, Шевченка трохи здивувала.

Ідучи по залах, вони розмовляли про мистецтво, про природу творчості, про майстерність.

Тарас говорив:

— Що благородніший художник, то благородніші й вищі його твори. Погляньте ось... у портретах Ван-Дейка світяться розум та благородство... бо Ван-Дейк і сам був благородний розумник! І ви погляньте, погляньте, який божественний колорит... ось тут... у «Святому сімействі». Я ще більше полюбив би його, коли б тут барви були світліші, прозоріші... з більшою радістю життя!

108

На передостанній виставі Олдріджа петербурзька публіка мала нагоду побачити в партері Маріїнського театру-цирку кількох просто зодягнених негрів, слуг Єгора Петровича Ковалевського, які вперше в житті потрапили до театру.

В антрактах вони тулились один до одного, приголомшені шумом та блиском. Під час дії не бачили нікого, крім Айри. По-англійському вони розуміли — ця мова була в ужитку в домі Ковалевських... Отелло вразив їх, але найдужче зворушив водевіль Бікерстаффа «Висячий замок», весела й журлива п'єска про негра Мунго. Сміх Олдріджа звучав крізь сльози, хвилюючи нехитрих глядачів.

Негрові-служі ревнивий опікун доручив наглядати за своєю вихованкою, а негр приніс до неї закоханого студента, сховавши його у великій корзині.

Треба було бачити, як Мунго сміявся, коли студент пробрався-таки до коханої, хоч і висів на воротах великий замок! Треба було бачити, як плакав негр, коли хазяїн побив його... Треба було чути, як Мунго, напившись, співав наївних негритянських пісень.

Почувши спів, негри в партері зривалися з місць, щось кричали на сцену, — і це немов доповнювало екзотичну виставу, і публіка спиняла капельдинерів, які поспішали вивести з залу буйних глядачів... А Мунго, зовсім сп'янівши, ходив по сцені з пляшкою рому та свічкою в руках, і коли він звернувся до пляшки з кількома словами, сказаними по-російському: «Ах ты друг мой! Ах ты душенька!» — в залі грянув сміх і вибухнули оплески... А Мунго знову співав, знову плакав і сміявся, — і ці сльози, і сміх, і пісні по-

лонили всіх, перетворюючи пустий водевіль на видовище зворушливе, і сумне, й веселе заразом.

Але найцікавіше відбувалось, либонь, не на сцені. Треба було бачити, як дивувалися й раділи негри в партері, коли Мунго, п'яний, побив свого хазяїна, відплативши йому за поневір'яння й побої... Треба було бачити захоплені обличчя негрів, щоб зрозуміти, що таке мистецтво, що таке подив, що таке людський захват.

109

Вистави з участю Олдріджа припинялись, але їхати з російської столиці йому не хотілось. Гастрольний контракт кінчався, продовжити його Адлерберг не дозволив, а до Москви й на Україну їхати було ще рано.

Двадцятого грудня пройшов бенефіс.

Ще до початку вистави дами-поклонниці та актриси пітерських театрів зібралися в трьох крайніх ложах бельєтажа. Всі прийшли з квітами.

Столичні актори подарували Айрі лавровий вінок із золотим браслетом на ньому, адреси, букети... Це було диво: тридцять кращих акторів столиці, що не визнавали ніяких заморських авторитетів, підписали великого листа, вітали Олдріджа, принесли подарунки, словом, оцінили його надзвичайний талант.

Під листом, врученим Айрі, були славні імена російської сцени: Сосницький, Мартинов, Максимов, Степанов, Бурдін. В листі були навіть вірші, хоч і не зовсім вдалі:

Пойдемте, братцы, целым миром,
Спасибо русское снесем
Тому, кто нас дарил Шекспиром —
С натурой, чувством и умом...
...Он был капризно-властным Лиром —
«Король от головы до ног».
Так скажем в путь ему мы с миром,
Подавши лавровый венок:
«Такие гости очень редки,
Олдридж, мы бьем тебе челом
И просим милости напередки
С Евреем, Мавром, Королем!»

Прийнявши подарунки, вислухавши привітання, Айра ще раз подякував присутнім негритянськими піснями в тому ж водевілі. А потім, після вистави, звернувся з промовою до всіх, кого він приворожив своїм талантом:

— Пані й панове, з дня на день я плекав бажання виконати потребу мого серця — подякувати вам за всі квіти, за оплески й сльози, за щирий сміх, а тепер, почавши це, не знайду, мабуть, і слів, щоб сказати моє щире спасибі. Ви вшанували мене мовою серця, зрозумілою всім народам, ви тут виявили співчуття до всього пригніченого племені мого...

На початку промови Айра процитував «Гамлета»: «Стильність — душа розумної мови, і я говоритиму коротко», — але говорив довго. Слухали його в тиші, хоч більшість не розуміла й слова, бо це вже не був усім відомий шекспірівський текст, а власні його, Айрині, слова.

Більшість слухала, не розуміючи, але нікому не хотілося, щоб замовкав його співучий голос.

— Великодушні почуття, — говорив Айра, — які спонукали вас відзначити моє мистецтво, могли зародитися тільки в таких благородних серцях, як ваші; магнетичний ланцюг поєднує всіх любителів істинного мистецтва в єдине братство... Все, що я тут одержав, збережеться в родині моїй, як священна спадщина. Я візьму собі за обов'язок прищепити синові моєму повагу до пам'яті про друзів моїх... А тепер підхожу до найтруднішої частини моєї промови: я повинен сказати вам тяжке прощайте! Але гіркі та різноманітні почуття, що хвилюють мене, не дозволять зупинитись на цьому слові. Повторюю моє прощання й молю бога: хай благословить він і прийме кожного з вас під свій захист.

Крики потрясли театр. Артиста на руках винесли на вулицю. За ним несли вінки, снопи оранжерейних квітів. Усе це було мокре від дощу та снігу.

Він плив над несамовитою юрбою, яка, оточивши театр, дожидала його виходу. Гурт студентів гамірно впрягся в екіпаж, щоб одвезти негра в готель.

Куліш був настроєний урочисто.

В домі в Ганни Гаврилівни пахло ладаном, воском, сіном, пісним борщем з карасиками, тими невловимими різдвяними запахами, які ще з дитинства так бентежили Куліша.

Заходив святвечір, ніч проти різдвя.

По мокрих вулицях Петербурга метушилися заклопотані люди. Кожен стрічав свята по-своєму, залежно від поглядів, настрою та гаманця. Але всі ці люди, що сновига-

ли сьогодні по Сінному базару, по Апраксину двору, по келійках лихварів, усі ці люди не знали звичаїв його милої Малоросії... І тільки тут, у цій затишній господі, знаходив Панько Олелькович те, чого шукав у такі святотаємні години.

Під образами вже стояли на сіні кутя та узвар. Шулики плавали в маковому молоці. Від пісного борщу віяло по господі такими пахощами, що Пантелеймон Олександрович і Таволга частенько позирали на годинника: «Коли ж? Чи не пора?» Там десь, на Україні, починали християни святу вечерю, діждавшись першої зірки. А тут таке непрозірне й мокре небо, що доводиться вираховувати за годинником, коли ж має з'явитись ота довгожданна зірка!

— І як славно, Грицьку Митрофановичу, зараз отам, у нас! Небо ясне, зорі великі, мов груші, сніг рипить під ногами в колядників, що славлять Христа... А тут, у цьому дощі, плакати хочеться.

— Хочеться,— сказав Борлаківський.

А Куліш знову згадав Гоголя, як завжди.

— Невже не пам'ятаєте? Я вивчив, поки переписував тексти, поки читав коректи... Слухайте: «Последний день перед рождеством прошел. Зимняя ясная ночь наступила. Глянули звезды. Месяц величаво поднялся на небо посветит добрым людям и всему миру, чтобы всем было весело колядовать...» Що ви скажете? Га?

— Плакати хочеться,— повторив Борлаківський і заговорив велемовно: — Так би й поїхав туди... Але не скажіть! І в Петербурзі життя непогана, в кого грошачця кури не клюють. Тут можна так заюрити, що — ну! Тут вам бали та концерти, звіринець... Ісконі бє в сім граді великий інтерес! Тут вам і карлики в німецькому театрі, і вісімнадцятилітня дама, отака собі, знаєте, пікантна пампушечка, носить по сцені єгипетського крокодила,— тут і чарку можна всюди хильнути, і все під рукою. Та... тільки от Ганна Гаврилівна для такого міста чи не надто строга в мене?.. Га? Що кажете?

— Мовчу. Ні чорта ви, Грицьку, не тямите — ні в цьому гнилому Пітері, ні в політичних інтересах нашої милої Малоросії, ні навіть у своїй Ганні!

Борлаківський щось відповів, та Куліш не слухав, захоплений власними думками.

Він дослухався до гомону в кухні, до таємничих шерехів, що ходять по будинку в такі от надвечірні часи... Ждав, чи не прийде Тарас? Думав про нього не сердито, а більше

з жалем та журбою: не розуміє цей чоловік його добрих намірів і почувань...

Він завжди намагався, Куліш, зберегти бодай слід колишньої дружби Тараса, — і це було для Шевченка великим злом, — часом дбав навіть про його добробут, щоразу — в добрі та злі — діючи за неухильним велінням свого зрадливого серця, коли це, звісно, не зачіпало його власних інтересів... В ті роки, ще за життя Тараса Шевченка, Куліш, кривлячи душею, де тільки міг, прославляв великий геній народного поета, хоч і вважав його за неука, цього бунтівливого мужика. Потай Куліш і тоді вже боявся й ненавидів Тараса Шевченка, та зовсім покинути його не зважувався, ще маючи надію нарешті зломити його впертість, підкорити собі його волю, змусити його інакше дивитись на світ божий, — але нічого, звісно, вдіяти з ним не міг. Шевченко, правда, доброзичливо зустрічав інколи нові праці Куліша — чи то його романи й оповідання, чи то переклади з Шекспіра, до яких він саме тоді брався, чи першу за часом біографію Гоголя, чи фольклорні збірки — «Записки о Южной Руси», які Шевченко перечитував багато разів. Знав Пантелеймон Куліш, яку ціну кладе Шевченко всій різноманітності його талантів, його науковим розвідкам, його подвижницькій працьовитості — і розумів, що тільки за все це Шевченко був ладен багато разів прощати йому й дрібні капості, і часом незрозуміле боягузтво, і Панько завсіди терзався не тільки гострою його нетерпимістю, але й мужичою добрістю Тараса. Він пам'ятав усе хороше, що говорив Шевченко про його діла. І ще твердіше затамлював усе лихе.

Остання розмова їхня скінчилась недобре.

Куліш говорив:

— Для блага України — ти ж бо її поет! — пора тобі перестати возитися з москалями... особливо з тим Чернишевським! Для блага України ти повинен, Тарасе...

— У нас із тобою, Паньку, дві різні України!

— Ти не кричи, — поморщився Куліш. — Це шкодить тобі... не хвилюйся. Ми з тобою для нашої України хочемо одного, для нашої тихої та консервативної хліборобської сторони... Так, так! Нехай собі стугонять і свищуть чавунки там, де вони потрібні... Коли б нам треба було, то й ми в себе збудували б залізницю, але нам вони ні до чого! І ми з тобою повинні зрозуміти: якщо від бога вготовано, щоб одні народи, ну, скажімо, ангеляни, англійці, щоб вони йшли попереду всіх, то, либонь, так воно й треба, а щоб ін-

ші, як ось ми, українські хуторяни, лишались би позаду...— і, бачивши нетерплячі жести недужого в той день Тараса, щоб не дати йому заговорити, Куліш заспішив: — Цивілізація, кажуть легковажні люди, веде людину до щастя!..— А що — як ні?! Чи не краще нам у своїй цупкій корі пережити ще сотню-другу років — без машин, без великих міст,— нехай уже американці з ангелянами...

— Що-о?! — обурено закричав Тарас.— Американці? Ангеляни?! Ти хочеш навчити свій народ зрадництва? Покірності перед зажерливими й безсоромними чужоземцями, які прагнуть підкорити світ і внушають таким ось дурням, як ти, Пантелеймоне, неповагу й нелюбов до своєї рідної країни?

— Я — син своєї нації,— заперечив Куліш.— Але я хочу бути й громадянином світу, і мій народ...

— Але народ,— перепинив Шевченко,— народ не піде за тобою! Народ не повірить тобі. Народ не захоче...— і Тарас задихнувся. Набрив у груди повітря, щоб викрикнути ще з більшою силою: — Зрадник! — і огида зсудомила йому щелепи, мов гостра оскомина.— Ти кажеш: без машин? Але невже ти не розумієш, що в блиску машин уже сьогодні можна вбачити день, коли наша мила, рідна Україна... опліч з Росією... стане славною на цілий світ... коли могутнє дітище наших техніків пожере всі престולי й корони...

— Тобі це шкодить,— намагався заспокоїти його Куліш.— Не кричи! Не хвилюйся!

— Я не хвилююсь. Я лютий. Мені бридко. І я зараз дещо скажу тобі... Ми так серйозно розмовляємо з тобою, може, востаннє!.. А ти вислухай і спробуй зрозуміти, Пантелеймоне...— і Шевченко, помовчавши, заговорив тихо і повільно: — Ти знаєш, як високо я ставлю твої таланти і труди. Саме за них я й прощав твоє хуторянське свинство, яке... ще невідомо куди тебе приведе... і чим ти скінчиш... і чим скінчать твої далекі нащадки й послідовники! Ми це цього не знаємо, але смердюче дихання зради інтересів свого народу...

Заперечливий жест Куліша не спинив його, і Тарас продовжував:

— Та й сам ти погано скінчиш, Паньку: будеш руйнувати все, що робив...

І знову Куліш спробував спинити його, але Тараса вгамувати вже не було змоги...

— Будеш ганити все, чому молився. Ти відступишся навіть од пам'яті моєї!

— Ти надто боляче б'єш!

— Коли вже бити, то треба так бити, щоб боліло. А то не можеш, а тільки зашкодиш. Є така стара чернеча аксіома.

— Але повір, Тарасе: мене сама доля...

Але Тарас перепинив його:

— Я звук усе робити долі наперекір! — молодю й гучно вигукнув він.

...Це було кілька днів тому. І не міг Панько забути Тарасові слова: «Будеш ганити все, чому молився. Ти відступишся навіть од пам'яті моєї...» І Куліш уже відчував і розумів, що неухильно йде до цього, але спинитись не міг. І до сліз йому тяжко було, що на святвечір вони — не разом.

Ротмістрові Таволзі, рум'яному й моторному, не сиділось на місці. Вийшовши кудись, він незабаром впухнув до кімнати вже напідпитку, діловито оглянув накритий стіл, брязнув порожньою чарчиною, виделкою вштрикнув осетра, ткнув у пироги й зітхнув:

— Коли я був на виставці в Лондоні, мосьє, я бачив там, неподалік від Кришталевого палацу, ах, який пиріг! Весільний пиріг, на п'ять пудів вагою, і ще другий пиріг, велетенський, спечений країною Голландією, названий пирогом усіх націй.

— А чому б, панове,— втрутилась у розмову Борлаківська,— чому б не влаштувати, хоч би й у тому ж Лондоні, всесвітню виставку страв? Кожен народ з'явився б туди з своєю кухнею, з тим, що він їсть і п'є! А доля народів хіба не залежить від їжі?

Куліш підвів голову:

— Звісно, залежить. Alle Kultur geht vom Magen aus *. Та й від чого, скажімо, стільки хвороб у Китаї? Бо їдять самий риж та й більш нічого!.. І ще така виставка довела б твердження натуралістів, що людина — тварина всеїдна.

— От бачите! — спалахнула від задоволення Борлаківська.— І подумайте тільки, як чудово на цій виставці вславився б по всьому світі український народ. Ми відкрили б світові лепський полтавський борщ, запорозьку саламаху або той же весільний лежень, бульбу, вертуту, спотикач і кусаку, і все, що ми бачимо на цьому столі. Сідайте, прошу вас! Сідайте.

* Вся культура йде від шлунка (нім.).

Біля столу дожидали Тараса ще з півгодини. Вже й для зорі настала пора, і шлунки замліли за сьогоднішній пісний від самого ранку день... Ніхто ж нічого не їв сьогодні до самої куті, до зірки.

— Почекаймо Тараса,— сказав Куліш.— Мені без нього й свято не свято! Він шанує цей день...

— І чого б я панькався з мужиком! — знизував плечима Таволга.— Будь у нього капітал, ми з ним побудували б цукроварню абощо. А так... мужик і мужик!

— Цей мужик...— зітхнув Куліш.— Я, спати лягаючи, замість молитви, читаю його вірші. Велика сила в цій людині, і ми повинні...

— Не випустити цю силу з рук! — закінчила Ганна.

— Зараз, побачите, заговорить про історію,— по-змовницькому нахилившись до Таволги, прошепотів Борлаківський.

Таволга не витримав.

— Давайте хоч вип'єм.

— Мусить прийти Тарас, мусить, мусить! — і Куліш намагався заспокоїти самого себе; остаточно поривати з Шевченком резону не було. Він боявся розриву, заспокоював сам себе: — Прийде... Тарас розповідав колись, що в батька його до різдва не лишалось ні жмені зерна на кутю. Просили десь у добрих людей. А потім на вечерю випадало кожному по грудці куті, по ложці узвару. І все!.. А тут у вас, пані моя мила, справді хоч на виставку! — І Куліш урочисто повів рукою над столом.

— Comme il faut,— оголосив Таволга.

Тут і справді було все, що веліли «предківські звичаї». Крім багатих пісних страв, була й пшенична кутя, й стільники меду, і все що слід. А Грицько Митрофанович, сховавшись за купою пирогів, як робив це за звичаєм щороку, питав у Ганни Гаврилівни:

— Чи ти бачиш мене, Ганнусю, за пирогами?

— Ні, не бачу.

— А ви, тату?

— І я не бачу,— відповів Таволга.

— То дай боже, щоб і на той рік не побачили, щоб мали всього доволі.

— Дай боже.

Всі хрестились.

Вечерю почали без Шевченка.

— Випили б ми з ним,— сумно гудів Грицько.

— А ми можемо і втрьох,— зауважив ротмістр.— За ваше здоров'я!

— А знаєте, Грицьку,— зітхнув Куліш,— коли мене познайомили з Тарасом, друга фраза, яку я почув від нього, була: «А чи нема у вас чарки горілки?»

Грицько Митрофанович поглянув на Куліша недовірливо. Але обережно змовчав.

Коли колядники з зіркою прийшли до покоїв славити Христа, коли скінчились замовлені господинею колядки, всі троє повставали з-за столу, і тільки Ганна Гаврилівна поглядала з жалем на непочатого судака, приготовленого по-капуцинському, з ромом.

— Чому не прийшла Марина колядувати? — спитав Куліш.

Ганна відповіла неохоче:

— Знову хвора. Було б, мабуть, таки на хутір одіслать або... продать. Втекла отоді... зі своїм конюхом... у самій свитці. Поки піймали їх, встигла застудитись, і знов тепер хвора та й хвора.

— Клімат! — пробасив Борлаківський.— Треба було продати.

— Чотири тисячі,— зітхнув Таволга.

— Фу! — щиро обурився Куліш.— Доля так недобре грається з людьми, а ви... Але годі! Я прошу вас, Ганно Гаврилівно, відпустіть ви на волю це бідне створіння. Я... я обіцяв Тарасові.

— А я їй сьогодні звеліла складати манаття. Щоб не водилась вона тут іще з якими конюхами, я вирішила вивезти її з Пітера... а вона от... захворіла.

— І така рум'яна та красива,— заговорив Борлаківський,— і не сказав би, що недужа, а руку притулиш, мов жар. А очі...

— Помовч! — спинула його дружина.

— Ганно Гаврилівно,— не вгавав Куліш.— Я... я вимагаю нарешті!

— Вимагаєте? А чи багато ви самі відпустили на волю своїх кріпаків? Але гаразд! — і вона сердито знизала плечима.— Тільки для вас.

— Завше буду господа благодати за ваше добре серце,— і Куліш припав до її руки, і миттю зник його поганий на-

стрій, і пані Ганна аж уся засвітилась.— Зразу ж по вечері ми підемо до неї, і я сам сповіщу їй велику радість, і дівчина миттю оживе. І, я уявляю, як зрадіє Тарас.

— А їй чого радіти? — пробасив Грицько.— Хлопець її... пропав же.

— Іншого знайде. Дуже просто! — і Таволга відкрутив кран барильця з хмільним березовим соком.— Винного каменю чи не мало? — спитав він, смакуючи.

— По три з половиною золотники на кожну квартиру,— відповіла Ганна.— Старовинний рецепт.

— А мені жаль сердешну Марину: захворіти під таке свято. Щиро жаль... І любов! Що робить з людьми: і животворить, і вбиває. Пам'ятаєте, в моєму вірші: «Віночку мій любий, рясний, зелененький! Пливи за водою, мов човник легенький; скажи, яка доля обом нам судилась: чи буду я в парі, із ким полюбилась? — і дивиться в воду на пишную вроду, і тихо-тихенько несе річка воду...» Музика? Ви чуєте музику слова?

Поетичний настрій ніколи не покидав Куліша під різдво та великдень, звичний восторг перед тайною народження та воскресіння, що пам'ять їх відзначувано в ці дні... Опустивши вії, він знову читав свої вірші, читав, трохи гаркавив, наспівував, любуючись кожним словом. Томно розтягаючи слова, попросив у Грицька Митрофановича:

— Дайте-но вашу скрипку... Заграю!

Борлаківський приніс запарошений, схожий на дитячу домовинку, чорний дерев'яний футляр. Куліш одкрив його. Настроював, прислухався. Витяг свіжу хустину, приклав до підборіддя і, схиливши голову, підібгавши тонкі губи, змахнув смичком.

Полилась тоскна мелодія. Куліш грав без особливої кетети, але з почуттям. В музиці він був самим собою.

Ганна Гаврилівна любивалась, дивилась на чіткий профіль і мріяла про щось своє, потаємне. Це ж так рідко луcaється, що строгий Панько...

Вона слухала і мріяла. Але що це? З грюкотом відчинились двері, і до кімнати вбігла Марина. Видно було, що дівчина тільки-но скочила з постелі. Очі її горіли безумним вогнем.

— Перестаньте! — дико закричала вона.— Не мучте мене. Не можу слухати, не можу! Годі!

Куліш злякано дивився на дівчину, яку звук бачити лиш красно вбраною, прислужливою та милою,— але ще машинально водив смичком.

— Перестаньте... — і Марина, не тямлячи себе, кинулась до Куліша, вдарила по скрипці, вибила її з рук. Все сталося за мить. Пані Борлаківська закричала.

Хвора рвонулась до дверей. Ганна Гаврилівна погналась була за нею, та Марина встигла вибігти за поріг і зникла в нічній мряці.

Сіяв холодний дощ...

Шукали дівчину довго.

Грицько Митрофанович, блідий, збентежений — попсовано свято — стояв на порозі. Дивився на ліхтарі, що рухались у вогкій тьмі. Досадливо хмикав. «Така хороша дівка, і раптом...»

— Невдячність,— бурчала Ганна Гаврилівна.— За все моє добро... Та ще в такий день!

— Дівчина ж хвора,— сказав Куліш.— Пробачте їй... Благаю! Це я своєю музикою зворушив їй поранену коханням душу! Всесильне почуття...

— Е, та що там! Це ж не Тарасова «Катерина». Це життя, Пантелеймоне Олександровичу, грубе життя! А ви...

Марину знайшли непритомну,— по той бік каналу. Коли світло олійного ліхтарика впало на її обличчя, слуги, що підіймали хвору, побачили: з куточка стулених вуст повзла зловісна цівочка крові.

— А чому не прийшов пан Куліш? — питала того ж вечора Анастасія Іванівна Толстая.— Він свято зустрічає в своїй сім'ї?

— Яка в нього сім'я? Жінку, хвору, тримає десь на хуторі. Дітей немає... Сам!

— Мене, Тарасе Григоровичу, зворушує ваша дружба.

— Родичі ми з ним: коли мій батько горів, його батько руки грів.

Анастасія Іванівна не зрозуміла. Довелось перекласти.

— А я його запрошувала тільки для вас, як товариша вашого.

— Товариша? Як кажуть киргизи, добру людину по товаришеві впізнають... Та ба!

— Що таке?

— Який же він товариш? Він, графине моя, просто плутаник, хоч, може, й добрий собі чоловік... Це, знаєте, як би вам сказати: «Не так тії вороги, як добрії люди — і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять, і попросять тебе в хату,

і будуть вітати, і питать тебе про тебе, щоб потім сміятись, щоб з тебе сміятись, щоб тебе добити... Без ворогів можна в світі як-небудь прожити. А ці добрі люди найдуть тебе всюди, і на тім світі, добряги, тебе не забудуть...» Я вам зараз перекладу, графине.

У Тарасовій келії той же дідок, суфлер і настройщик, кидав на пригасаюче вугілля, в гарячий попіл піддувала, сирі картоплини, готуючи ласощі для Айри.

Олдрідж, узявши криву кочергу, дивився на прозорий попіл на головешках, на вузлуваті пальці суфлера, червоні й тремтячі. І сказав до Шевченка:

— Пройшла моя остання вистава. Із Петербурга... з наказу імператорського двору... женуть мене. І тепер... куди? Куди?

— Перед тобою — вся Європа.

— Мої тріумфи по столицях світу завжди закінчуються ось так. А далі — що? Не знаю. Ти послухай... — і він, без партнерів, без гриму, без юрби слухачів, почав читати, як не читав, мабуть, ніколи в житті:

Я волів би хоч жабою родитись,
Ніж нидіти в темниці вогкій,
Ніж віддавати з того, що люблю я,
Комусь частинку хоч найменшу!
Але така вже кара душ високих:
Їм права не дано простих сердець,
І доля їх, мов смерть, невідворотна!
...Тепер же все прощай, прощай навіки.
Прощай, добробут, спокій, дім, прощай,
Прощай і ти, пернате військо...
Все, все, прощай. Прощай, мій коню любий,
І сурми звук, і гуркіт барабана,
І флейти свист, і царственне знамено,
Всі почесті, вся слава, все величчя...
Все, все прощай! Скінчилась путь Отелло!

— Ти плачеш, Айро? — шепотів Шевченко. — Ти плачеш? А мені це... додало сили! — і очі Тарасові, проймаючі, осяяні гарячим внутрішнім світлом, стали ще більші, ясніші, молодші. Він розправив плечі й став наче вищий, дужчий, міцніший. Поглянувши на його натхненне обличчя, Айра кинувся, обняв його. І раптом сказав:

— Ні, ні, my dear, не треба себе обманювати: оці головешки під попелом пригасають,— так само пригасає і наше життя. Ми з тобою вже старі, Тарасе, як дерева, що відцвітають у джунглях, як ріки, що зникають серед пісків.

— Я не старий,— молододо засміявся Тарас.— Поети не старіють. Скільки б не прожили, вмирають молодими. Або й не помирають зовсім. Як Пушкін.

— Я бачив у негритянських халупах його портрет,— сказав Айра.— В його жилах, кажуть, текла негритянська кров, і в нас, там, білі американські джентльмени не сіли б з Пушкіним до одного столу, не подали б йому руки, лінчували б його,— адже на портретах він — кучерявий, смаглявий, з великим ротом, як ось я...— і додав: — Я вчусь по-російському, щоб читати його вірші. А ти не чув: Пушкін... він любив мого Шекспіра?

Тарас узяв з полиці книгу, в якій багато рядків були написані від руки — з ненадрукованих текстів, і розгорнув не шукаючи.

— Слухай! Ось: «Лица, созданные Шекспиром, не суть, как у Мольера, типы такой-то страсти, такого-то порока, но существа живые, исполненные многих страстей, многих пороков... У Мольера «Скупой» скуп и только; у Шекспира Шейлок скуп, сметлив, мстителен, чадолюбив, остроумен...» — і Шевченко читав далі.

Суфлер, не забуваючи про картоплю, намагався перекладати. Але з Пушкіним упоратись було трудно: не розуміючи якоїсь фрази, старий боявся перепитувати; він тримався так, щоб його не було чути, щоб не заважати своєю присутністю.

— А ти бачив коли-небудь Пушкіна? — спитав Айра.
— Бачив...— і Тарас розповів, як це було.

Все його життя спліталось з любові й ненависті.

Шевченко назавжди запам'ятав зимовий день 1837 року, коли, забувши про все, біг він, не відомий нікому кріпак, учень кімнатного маляра Ширяєва, біг по вулицях столиці, і за слізьми не бачив нічого навкруг.

Увесь Петербург, люди всіх станів вийшли тоді на вулиці: простолюдини, аристократи, військові, чиновники, студенти, ремісники, мужики, жінки, діти. Наймаючи «гітару», гукали візникам: «До Пушкіна!» — але в натовпі ніхто

проїхати не міг. Від гарячого дихання десятків тисяч людей брались памороззю дерева, фігурні штахети, ліхтарні стовпи, блискуча бронза вивіски нідерландського посольства.

Біля самого під'їзду три похмурі простолюдни діловито розхитували ліхтарний стовп. У вікна посольства вже летіло каміння, бурульки.

— Давайте сюди Дантеса! — і якісь люди грюкали в двері.

— Це змова! — чути було в юрбі.— Один іноземець поранив. Іншим — доручили лікувати... Вони вбили його.

— Смерть їм! — ненароком вигукнув Тарас.

— Кому? — іронічно спитав якийсь студент.— Кому смерть?

— Тому, хто вбив його.

— Ви що ж, юначе,— з гострим вогником в очах поспитав студент,— ви заміряєтесь на життя самого імператора?

Шевченко, миттю збагнувши про що мова, рвучко обернувся, але студент уже зник в тісній жандармами юрбі. Хтось кинув бурульку в хрустальне вікно посольства. Бризки льоду й скла вдарили в обличчя квартальному. Хтось схопив Тараса за руку й потягнув геть,— це був земляк, учень імператорської СПб Академії художеств, Аполлон Мокрицький, що з ним Шевченко недавно познайомився в майстерні свого вчителя, заступника та друга, славного російського художника Карла Павловича Брюллова.

Коли Тарас та Аполлон пройшли через Певчеський міст і опинились на Мойці, в заторі спинилась розкішна карета. Приголомшений горем, якийсь пристаркуватий сановник поринув у юрбу і, нікого не бачачи, поспішив туди, де на нього чекали. Люди, даючи дорогу, шанобливо розступались — його знали. Це був Василь Андрійович Жуковський.

Невидющим оком він глянув на Тараса, але не впізнав його, свого протеже, кріпака-маляра, що в його долі він останнім часом брав таку жваву участь... Хлопці поспішили за ним. Кінні жандарми спробували були й собі пробити шлях за Жуковським, але юрба знову зімкнулась.

Біля дверей квартири Пушкіна стояли поліцейські солдати.

Друзі поета кинулись до Жуковського й дивились на нього з німим запитанням.

— Що сказав імператор? — поспитав хтось.

Але Жуковський тільки махнув рукою, одвернувся і зненацька тихо та судорожно заплакав. Його повели в дальні кімнати, а Тарас і Аполлон завмерли біля труни. Сльози, не даючи дивитись, тремтіли на віях; і обличчя, і особливо довгі кисті рук покійного здавались живими; світле кучеряве волосся розметалось по атласній подушці, але ніхто його не поправляв. На дзеркалі, не затуляючи всього скла, висіло простирадло, свічі обпливали воском у важких, оповитих крепом шандалах, кидаючи тремтливе світло на яскраво-жовті стіни. Близькі Пушкіна завмерли в головах, а мимо йшли та йшли люди, і Тарасові здавалося, що вся Росія прийшла сюди прощатися з своїм поетом. Простолюдини в кожухах, а то й у лахмітті, преклоняли коліна, цілували руку покійному і йшли далі, даючи місце іншим.

— «Товариш, верь, взойдет она...» — прошепотів Шевченко і з тріском розірвав надвоє аркуш цупкого паперу, що стирчав у нього з-під пахви. Люди біля труни досадливо озирнулись на нього, але Тарас того не бачив. Віддавши половинку аркуша товаришеві, він витяг олівця, і тепер його допитливі очі не бачили нічого, крім білого обличчя Пушкіна, крім паперу, що видавався безкраїм, на якому все чіткіш проступали гострі риси покійного... Тарасові так і не пощастило побачити його в домі Карла Брюллова, де поет часто бував. Тарас пам'ятав тільки: одного разу в Великому театрі сусіди по райку показали йому, як Пушкін пробирається між рядами крісел...

Коли малюнок був готовий, Тарас піти звідтіль іще не міг: сам не знаючи навіщо, він похапцем змальовував на випадковому аркушику зігнуту постать російського мужичка-ходака, що на мить затримався над гробом. Але біля Тараса вже ставив свій мольберт академік Бруні, і юнаки, відступаючи місце, одійшли.

Василь Андрійович Жуковський також малював Пушкіна. На мить одвернувшись од масивної ручки труни, яку він так ретельно виписував, Жуковський, упізнавши Тараса, через плече зазирнув у його малюнок, побачив мужика, але не зрозумів, навіщо він, і в досаді знизав плечима.

Пробираючись до виходу, Аполлон і Тарас на мить завмерли біля столу поета, де протяг, грюкнувши кватиркою, розворушив забуті тут аркушики якихось чернеток. Тарасові кортіло хоч би доторкнутись до них, але він одсмикнув руку й поспішив до дверей. Біля входу муляри ламали в домі Пушкіна стіну, щоб пропустити юрбу, яка зразу ж посунула в пролом.

Молоді художники не зразу сховали свої аркуші, і на Мойці погляди прикипали до їхніх малюнків, і багатьом був зрозумілий руський мужичок, що затужив біля труни свого поета.

Проходячи повз групу збуджених студентів, Шевченко спинився, прислухався. Один із них, молоденький, з дівочим рум'янцем на щоках, читав вірші:

Погиб Поэт! — невольник чести —
Пал, оклеветанный молвой,
С свинцом в груди и жаждой мести,
Поникнув гордой головой!..
...И он убит — и взят могилой,
Как тот певец, неведомый, но милый,
Добыча ревности глухой,
Воспетый им с такою чудной силой,
Сраженный, как и он, безжалостной рукой...

В натовпі вже допитувались:

— Чиї вірші? Хто склав?

— Хто? — питає і Шевченко.

Сторожко озираючись, хтось відповів:

— Якийсь поручик Лермонтов.

Коли юрба розійшлась, у іншому місці інші люди знову продовжували ті ж самі вірші. Це здавалось дивом:

Вы, жадною толпой стоящие у трона,
Свободы, Гения и Славы палачи!
Таитесь вы под сению закона,
Пред вами суд и правда — все молчи!..

— А от і сам поручик,— сказав хтось у юрбі.

— Де? Де? — і Тарас поспішив був за якимось молодим офіцером, але відстав од нього. Тарасові здалося, що весь натовп живе в єдиному пориві:

И вы не смаете всей вашей черной кровью
Поэта праведную кровь!

Ці слова не забував Шевченко протягом всього життя... Прийшовши того дня додому, в свою комірчину, Тарас схопив аркушик паперу, схилився над ним, задумався, завмер у трепетнім зусиллі, але ще й сам не знав, що зробити в наступну мить. Любов і зненависть прихлинули одразу, і раптом рука його легко й плавно побігла по паперу, але він не малював: це були перші віршовані рядки великого українського поета.

— Отак я його бачив,— зітхнув Тарас, кількома словами розповівши Айрі про все.

Обоє мовчали.

— Минуло більше двох десятків літ,— заговорив Шевченко,— і ось тепер ми знову зустрілись... Немовби він оце прийшов до мене, Пушкін...— І Тарас не витримав, щоб не показати Айрі книжку, сховану на дні скрині. Книжку цю вручив йому напередодні Микола Курочкін, діставши її в знайомого капітана, який прибув, після аварії корабля в далеких краях, сухопуттям додому.— Така радість... така радість, Айра! — бурмотів він.— Поглянь!

— Що це? — спитав через перекладача Айра.

— Я з ним — в одній книзі... ось тут... із Пушкіним!

Про неї, про цю книжечку, ще першого грудня, півтора місяця тому, писав до нього з Москви один із земляків, Михайло Максимович⁶², ординарний професор ботаніки: «Чув я, що якийсь паливода навіжений там, за границею, тобі підпакостив».

«Пакость», про яку згадував професор Максимович, обернулась для Тараса радістю й гордістю: в Лейпцігу, місті друкарень, видана була накладом Вольфганга Гергардта книжка «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки»... Там, поряд з неопублікованими творіннями Пушкіна, стояли й нові Тарасові вірші, яких, звісно, не пропустила б царська цензура⁶³.

Пушкін і Шевченко! В одній книзі, поряд...

Вихід цієї книжки міг, звичайно, зашкодити Шевченкові, стати новою перепоною до друкування творів його в Росії, для поїздки в рідний край, але радість відмітала всі побоювання, змушувала забути обережність.

У збірці були надруковані його рукописні твори: «Кавказ», «За думою дума», «Заповіт»...

— Пушкін і Шевченко!

Це було в житті Тараса найвищою нагородою після всіх нещасть і поневірянь.

Айра розглядав книгу, розпитував. Потім припав до неї губами.

— Від неї повіне свіжим вітром,— говорив він,— у вашій країні. Це напоїть живою водою спрагли вуста народів ваших. Але тим часом сховайте книгу, сховайте! Так буде краще.

Старий шептун переказував усе слово в слово, кланявся, знічувався, але, побачивши в Айри в руках крамольну книгу, аж потягся до неї.

— Можна подивитись?

Тарас і Айра презирнулись. Це було перше прохання за весь час, поки старий настройщик прислужував негрові.

— Авжеж, можна. Прошу,— і Тарас подав книгу. Пильно поглянув на суфлера, ніби побачив уперше. Схожий він був на стару похнюплену птицю.

— Геть звідси! — раптом, збагнувши щось, сказав йому Айра.— Вийди!..— крикнув він.

Суфлер вискочив геть.

— Чого ти? — здивовано спитав Тарас.— Він був колись...

— Зрадник! Пес! — відповів Айра.

Тарас не зрозумів.

Перекласти було нікому. Вражений, дивився на актора, на його лице, викривлене гидливою гримасою. І раптом Тараса осінило:

— Царське вухо? — спитав він, стискаючи кулаки. Айра його, звісно, не зрозумів, але все-таки закивав головою.

Олдрідж перегортав сторінки, мугичучи щось, потім, обернувшись до Тараса, завів тихо-тихо знайомої пісні про дружбу, потім замовк: обпікаючи короткі пальці, вихоплював з попелу картоплини, розламував їй, здуваючи пару.

— Треба прощатись, Тарасе,— раптом сказав він.— Пора!

Айра мав виїздити. Завтра вранці.

Друзі мовчки обнялися. Шевченко хотів сказати щось і тільки простогнав глухо, тяжко, болісно.

Айра збирався вийти, але, згадавши щось, поліз до кишені, витяг великий, акуратно списаний аркуш. З жестів Шевченко зрозумів, що листа треба передати комусь по його від'їзді з Пітера. Придивившись, розібрав Тарас написане латинськими літерами ім'я міністра двору: Адлерберг.

Айра похмуро дивився на Тараса й мовчки прощався з ним. Чи зустрінуться ще? В поета змучений погляд і непевна хода. Олдрідж думав про долю поета. Його, Айру, виганяли з Петербурга в малоросійські губернії — продовжувати гастролі, а Тараса не пускали туди, тримали тут, мов у темниці. Хотілось про це сказати, але не вмів... Прощай, Тарасе!

— Україна...— говорив йому Тарас.— Що там побачиш, Айро? Яке зло? Яке горе?

Того ж дня, провівши Айру до готелю, Тарас Григорович поспішав додому і вступив коло університету в збуджену юрбу. Це були студенти.

Прислухався до розмов: «Не дозволили зібратися в роквини університету...» — «Це, щоб не говорили про емансипацію». — «А ми поговоримо тут». — «За надрукування в «Русском вестнике» статті про університети, ви знаєте, усунули з посади цензора Крузе...» — «Теж Робінзон?» — «Не жартуйте: людина постраждала! Треба зібрати підписку на грошову допомогу цьому Крузе!» — «Треба, треба!..» — «Треба б написати ще й бумагу попечителєві з проханням захистити студентів од поліції та солдатів...» — «А що хіба?» — «Ти наче й не знаєш? Позавчора була пожежа на Камінному острові... а в домі, в полум'ї, лишилось майно одного студента; товариші кинулись рятувати; солдати не пустили; били прикладами, а офіцер кричав: «Бий паліїв!» По цьому ділу вже наряджено слідство...»

— І знов студенти винні? — іронічно спитав Шевченко.

— Винні.

— А хто бачив, яке зараз вивісили повеління? Забороняється, мовляв, аплодувати професорам на лекціях, виявляти своє схвалення чи заперечення.

Молодь галасувала, сперечалась. Тарас прислухався. Не втерпівши, спитав щось, сам заговорив, заспорив. Спочатку стиха, але слухачів набиралось більше та більше, треба було говорити голосніше, і хрипкий голос його напружився, молодо задзвенів. Десь стріляли. Юрба шарахнула. Чийсь руки, безліч рук підняли його вгору й поставили на цоколь університетської огорожі.

Шевченко стояв мовчки.

Він перший згори помітив вершників: коні чвалом бігли до університету. Але Тарас не спішив іти звідси. Юрба росла, хвилювалась біля самого берега Неви. Мимо пробіг кудись захеканий Старов.

Вершники наближались. Видно було, як пара клубочиться над кінськими головами.

Коні спинились. Проходу берегом не було.

— Ех, панове студенти! — гукав якийсь чиновник. — Ми самі колись училися... і ніколи не бувало, щоб... Тільки вороги університету можуть чорнити його перед государем і суспільством. Не бережете ви ні свого університету, ні науки, ні себе.

Тарас випростався, збираючись відповісти гострим словом. Але хтось схопив його за руку й потяг униз. Це був Чернишевський.

— Злазьте. Вам тут не місце, Тарасе Григоровичу.

— Чому?

— Вам не можна важити життям.

— А вам?

— І мені... Я ж чудово знаю, що наша молодість уже минула, і тепер ми повинні обмірковувати кожен крок... Але ж часом хочеться, як бувало, поговорити з людьми, поблукати в товпищах, повеселитись, походити по місту. Я ж так люблю всі прояви життя! Але я сиджу й працюю, працюю, бо я мушу зробити все те, що я мушу зробити. Ніяк не менше! І тому, щоб надовше зберегти себе для важливої роботи, потрібна, Тарасе Григоровичу, потрібна обережність, кон-спі-ра-ці-я, так! Але ось, бачите, я все-таки лізу... куди не треба. Я думаю, це минеться? Га? З роками?

— Не минеться, Миколо Гавриловичу. Я знаю по собі. Знову десь стріляли. Ближче та ближче.

Микола Гаврилович боявся за Шевченка, хотів одвести його й знов повернутись до студентів,— він тоді ще не так суворо додержувався обережності, що потім не раз виручала його. Шевченко йшов неохоче, озирався.

Провівши Тараса до Четвертої лінії, Чернишевський став прощатись.

— Пора мені! Що? До вас? Та я вже заходив якось, не застав... А чому ви знов не прийдете до «Современника»? Познаймлю з усіма: з Добролюбовим, з Некрасовим...

— Прийду, прийду.

Чернишевський пішов. Шевченко звернув до набережної й знов поспішив до університету.

Коли Микола Гаврилович повернувся в юрбу, він здивався з Акакієм Церетелі. Юний поет кинувся до Чернишевського й радісно привітав його.

— Дома не сидиться, Акакій? — спитав Чернишевський, теж радіючи зустрічі.— Що чути в грузинському земляцтві? Де нові ваші вірші? Ви, голубчику, мали намір написати про саламурі, про чабанську дудку? І збирались прийти до мене. Після вашої статті про кавказькі народні пісні в мене до вас гарячий інтерес, Акакій...

— То ж моя перша робота,— червоніючи, конфузився студент.

— А вірші? До речі... ви просили познайомити з Шевченком? Я зараз вивів його з натовпу,— і посміхнувся, і засміявся своїм особливим тихим сміхом.— Обманув старого! — і обличчя його просіяло.— А якого великого серця людина: непохитно наполегливий, при всій своїй поетичній задумливості. Я преклоняюсь перед ним... Та й вам слід би, голубчику, ближче з ним зійтись. Він виразник стремліль усього слов'янства, всіх народів Росії, всього Кавказу... Ви хіба не читали його поему «Кавказ»? Він її написав ще років п'ятнадцять тому. Так, так! Це геній не тільки Малоросії! Його пісні перекладають і наші, російські, поети, і болгари, й чехи... Це істинно народний поет, якого ще не було, і це не тільки моє переконання,— так говорять про Шевченка і Герцен, і Некрасов, і наш молодий Добролюбов... Про нього вже співають пісень, народжуються про нього народні казки, легенди — поряд з переказами давніх часів!

— Завтра підемо до нього? — несміливо спитав юнак, і обличчя його розцвіло.

Але юрба знов шарахнула під пострілами. Чернишевський та Церетелі розминулись. Ступивши кілька кроків, Микола Гаврилович знов зустрівся з Шевченком. Тарас дивився так лукаво, що, здавалось, аж вуса його ворухаються від стримуваного сміху.

— З вами,— сказав Чернишевський,— зараз от хотів познайомитись один молодий поет, грузин.

— Акакій Церетелі? — лагідно посміхнувся Шевченко.— Ми знайомі.

— Я на нього,— продовжував Чернишевський,— покладаю великі надії...— і раптом, схопивши Шевченка за руку, потягнув геть, далі від університету, далі від збудженої юрби.— Дайте мені слово, Тарасе Григоровичу,— серdito сказав Чернишевський,— що більше ось так... не станете ви так... ризикувати!

— Ви повинні пообіцяти мені те ж саме,— пирснув Тарас і зареготав молодо та гучно.

Вранці другого дня на вокзалі Айру оточила юрба. Всі кричали щось, виголошували промови, кидали йому прив'ялі від холоду квіти. Прийшли студенти. Були всі знайо-

мі: Щербина, Курочкіни, Толсті, Акакій Церетелі, Семен, артисти, репортери; Прохор стояв осторонь. Тут же метушився й помічник академічного поліцейстера Соколов. Віддалік тримався сфуплер німецького театру, втупивши в Айру запалені очі.

Олдрідж відповідав на прощальні вигуки й промови, обороняючись від гарячої настирливості Миколи Дмитровича, який кричав, сам навіть не тямлячи, що каже:

— Перемога над темними силами, панове, сяjala в наших серцях, високі почуття, властиві росіянам, заносили нас невідомо куди, разом з ним, разом з божественним арапом із Лондона...

— Передайте привіт нашому Герцену! — гукнув якийсь бородатий студент, що прийшов разом з Церетелі.

Коли свиснув локомотив, Айра, пробившись крізь юрбу, обняв, міцно поцілував Тараса, нелукавого друга, повернувся й скочив на площадку. Засурмили вгорі на високих козлах кондуктори, і поїзд рушив. Зв'язані ланцюгами зелені вагони третього класу, без дахів і суцільних стін, з грюкотом покотили повз Тараса⁶⁴. Айра їхав на Україну.

В локомотиві відкрили продувні крани й регулятор. Протягом перших обертів коліс помічник машиніста йшов рядом. Потім, закривши крани, скочив на ходу в паровоз.

З високої тонкої труби летів дим, падали розпечені вуглики. Пасажири третього класу вже лізли попід сидіння, ховаючись від іскор, надягали захисні окуляри, куплені на станції разом з квитками.

Поїзд ішов поволі. Айра, піднявши руку, стояв на закиданій квітами площадці. Розжарена вуглинка впала йому на дорогу шубу; Айра не помітив того; Тарас кричав навздогін:

— Уклонись Дніпру! — але той не зрозумів.

Шевченко не одривав очей од поїзда. Але Айри вже не бачив. Тільки на даху вагона першого класу гойдався його невкладистий багаж: кофри й пакунки.

Поїзд пропав у тумані. Погляд поета привертали нескінченні леза рейок. Тарас учепився б у поруччя та й поїхав би... Тут починалась путь на Україну!

Він стояв і не бачив, що всі вже розходяться. Він дивився вперед, туди, де зник його мовчазний і красномовний друг.

Хтось торкнув його за руку.

Озирнувшись, побачив, що перон уже спорожнів. Поряд стояла Оленька і трохи оддалік — граф із старшою

дочкою. Та ще на другому кінці спорожнілої платформи непорочно бовваніла постать станційного жандарма в голубому мундирі. Розтоптаний бутон орхідеї валявся біля його ніг.

Оленька потяглась до Тараса, примусила його нахилитись і поцілувала в щоку. Толстой велів подавати карету.

Солдат Прохор Єфімов стояв осторонь. Як тільки, блиснувши чорним лакованим кузовом, карета звернула на Невський, почвалав додому.

Перспектива Невського з золотим адміралтейським шпилем губилася в сизому мареві.

119

В той же день, в ту ж годину князь Долгоруков, шеф жандармів, доповідав государеві:

— Чорний диявол забрався геть, ваша імператорська величність.

— Який диявол?

— Арап! Ми його вигнали, цього дикого лицедія, вигнали з Санкт-Петербурга. Ми вже сповістили таємну поліцію Парижа, Відня, Берліна й Лондона про його небезпечний і, в деякій мірі, навіть магнетичний вплив на юрбу. І я дозволю собі сказати, ваша величність, що цей арап...

Государ зненацька скипів:

— І чого ви, князю, причепилися з тим арапом?! Невже у вас нема важливіших справ, князю? Ви краще припинили б студентські непорядки. Поцікавились би діяльністю Чернишевського, князю! Подумали б, що нам далі робити з художником Шевченком! Цей мужик і досі кидає виклик нашому престолові. Популярність хохлацького поета, князю, зростає не тільки в Малоросії.

— Але передусім саме там, ваша величність...

— І ви, князю, повинні закрити йому в Малоросію всі путі!

— Але, ваша величність,— раптом посміхнувся князь,— пробачте мені деяку оригінальність... Я гадаю, що Шевченка до Малоросії... можна б незабаром... пустити!

— Не розумію! Його перебування там буде тільки приводом до бунту.

— Я на це й розраховую, ваша величність,— хитро примружився князь.— Треба ж нам до чогось причепитись! Треба ж його коли-небудь знову прибрати до рук. Потріб-

на зачіпка, і в Малоросії вона знайдеться легше, ваша величність...

— Ну, коли так...— тямучо посміхнувся Олександр Другий,— пустіть його до Малоросії.

— Я тільки повинен зарані послати секретні попередження полковникові жандармського корпусу Грабовському. Полковникові Шульчевському. Полковникові Лаптеву. Потрібен час. Якщо дозволите, ваша величність, цю поїздку художника Шевченка доведеться на якийсь час... відкласти?

— Ну, що ж! Літо — найзручніша пора...— і, потягаючись, спитав: — Ну, що? Як там пошта? З Лондона? «Колокола» не було? Свіженький би нумерок!

120

Через кілька днів Шевченко згадав про Айриного листа до Адлерберга, міністра двору його величності. Крутив у руках цупкий папір, придивлявся до незрозумілого тексту і знову клав на дно скрині. Відсилати боявся. Треба було подождати, поки Олдрідж скінчить гастролі в провінції й поїде до Лондона. Що доброго міг написати актор до міністерства двору після всіх капостей, яких тут довелося зазнати?

Про всяк випадок попросив Катеньку перекласти. Слухаючи, реготав до сліз. Катя нічого не розуміла. Що смішного?

«Ваше сіятельство!

Прошу пробачення, що не міг перед від'їздом особисто викласти Вашому сіятельству почуття глибокої подяки за виявлену до мене безпосередню увагу, і запевняю, що на завжди, де б я не перебував, збережу найприємніший спогад про країну, що так гостинно привітала мене, і буду молитися за продовження життя міністра, таке корисне для держави».

Тарас реготав. Од сміху сльози текли по щоках. Катенька, налякана, принесла склянку води. Шевченко надпив. Зуби цокотіли об скло.

Заспокоївшись, надяг кожуха.

— Куди ви?

— На пошту, серце моє, на пошту, серденько. Ходімо? Спитайте в мами, чи можна вам зо мною? Що? Сьогодні неділя? Всі контори зачинені? Доведеться одвезти на вокзал... Чи немає у вас штемпельного конверта?⁶⁵

На вокзалі згадав, як недавно проводжав звідси на Україну земляків, Петра Обеременка з товаришами.

Вони йшли тоді на станцію пішки.

— Я,— говорив Тарас дорогою,— я за вашим поїздом побіг би, коли б можна було мені з вами... до Дніпра. Отож правду сказав колись наш Андрій-покійний: не дійде вона до вас ніколи, ваша сліпа й крива чарівниця свобода!

Дорогою вони зустріли групу студентів, що проводжали якогось кремезного молодика. Це був Дмитро Іванович Менделєєв. Молоді люди йшли за каретою. Менделєєв таки виїздив за кордон. Він підійшов до Тараса, мовчки потиснув йому руку, хотів був сказати щось, але, стріпнувши гривастою головою, мовчки рушив далі. Шевченко здивовано поглянув услід незнайомому,— хоч таке з ним бувало вже не раз: на вулиці підходили невідомі, мовчки тиснули поетові руку, зазирали в очі, немов хотіли сказати чи спитати щось, і мовчки простували далі.

— Який би вам прислати подаруночок? — спитав Обеременко.— З України?

— Нічого не треба,— зворушено кивнув Тарас.— Хіба що... сушених карасів який-небудь десяточок. Ми з Прохором Михайловичем наварили б холостяцького борщу з карасями, перешилили б по чарці і вас, люди добрі, спом'янули б, славні мої... неждані мої... любі мої гості.

З дому Тарас не виходив. Не дивився б і на Васильєвський острів, про який мріяв ще там десь, в азіатській пустині... По один бік, проти острова, жив цар. По другий,— знав Тарас,— загубився десь біля Смоленського кладовища зрівняний із землею горбок, могила страчених декабристів. Далі було море, дорога в чужі краї... Туди поїде Айра. Там його ждуть син, дружина... А хто дожидає його, Тараса? Ніде й ніхто. Ніхто.

«Минули літа молодії. Холодним вітром од надії уже повіяло. Зима! Сиди один в холодній хаті — нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись. Нема анікогісінько. Нема!»

Записав рядки на клаптику, не скінчив, так і покинув на столі, може, коли знадобиться. Працював над гравюрами, готуючи «програму на звання академіка»⁶⁶. Інколи, пройшовши по коридорах, лишався весь ранок у натурному класі. Він завжди пам'ятав слова Карла Брюллова: «Живе тіло, воно таке прекрасне, що тільки вмійте збагнути його».

Приходила Катенька. Принесла перший номер «Отечественных записок» з початком нового роману Гончарова «Обломов». Принесла від графині солодкий, запашний гарячий пиріг; піклування було приємне, але чомусь розбирала й досада... Зазирає до поета, як і раніше, легкодумний Старов і зразу ж брався до пирога, зажерливо, як згоднілий; чи не лишився вчитель без роботи? Розповідав новини, новини, новини. Про Олдріджа згадував менше та менше, це було вже минулим, а минулого Старов ніколи не цинив.

Забігав до майстерні й понурий Щербина. Читав нові експромти, епіграми, чмихав і кашляв, лютився на всіх і все.

Відвідував іноді Тургенєв. Приходив Клодт з дочкою Вірою. Ніби нічого й не сталося, барон приніс Тарасові стиральні гумки замість попсованих колись мавпою, подарував поетові нову бронзову статуетку й попросив вигравірувати його портрет.

До Шевченка часто приходили тепер з усякими замовленнями якісь незнайомі. Він гравірував портрети малоцікавих людей, друкував їх. Так заробляв на хліб.

Зрідка з'являвся й розтовстілий Микола Курочкін; захекавшись на сходах, лягав на диван; приходив розповісти новини, погомоніти, покурити разом, спочити. Він з братом та й усі їхні приятелі — Богданов, Пальмін — були зайняті своїм новим журналом — «Искрой», дозволеним до видання під орудою відомого карикатуриста М. А. Степанова та молодшого Курочкіна, Василя... Готувався перший номер. Друкарня Куліша збиралась розпочати випуск. Вже зайшли суперечки з цензурою. Микола Курочкін разом з усіма працював над новим журналом або, частіше, цілими днями сидів дома, на поламаним дивані, осовілий, лінивий, підклавши під себе короткі ноги, в халаті, розхристаному на жирних грудях.

— Тургенєв та Писемський,— говорив він, прийшовши до Тараса,— журналу ще не бачили, а вже сичать на нас. Нюхом чують!

— А на «Современник» хіба не сичать? — знизував плечима Тарас.

Пізної години ліньки вже було виходити на вулицю, і Курочкін укладався на софі в майстерні; друзі перегукувалися з поверху на поверх.

— Ти, Миколо, підлікував би мене... Нездужаю!

— Ти мужик здоровий. Минеться!

— Кепсько мені.

— Та я, Тарасеньку, давно вже й не лікував нікого. Я — лікар-скептик. Сам я вірю тільки в сік редьки, а ти хочеш, щоб я на т о б і випробовував отрути латинської кухні! Не можу!..— і починав одну з своїх безконечних історій: — Яюсь раз, пригадую, в Індійському океані з одним штурманом сталась кумедна пригода... Що кажеш, Тарасе? Не чую! А-а... ти вже знаєш цю історію? Хіба? Ну, то й добре. Спи, старий, спи... Думи? Жени їх геть!

Знову лишившись на самоті, Тарас гаряче брався до роботи: закопчував мідь, готував реактиви, різьбив і травив.

Солдат не відходив од нього, знав, як йому трудно здобувати звання академіка: потрібні були або зв'язки і титули, або тяжка, наполеглива праця.

Щоб не гаяв художник часу, старий не пускав його навіть до кухмістерської, сам ходив на Сінний по провізію і готував, що вмів. Тарасових заробітків не вистачало, і солдат тратив свої нужденні заощадження. Купував газети, журнали. Приніс яюсь перший номер «Искры»⁶⁷.

Тарас був вельми вдячний старому, намагався робити й для нього що-небудь приємне, одвідував його комірчину.

Яюсь, зайшовши до солдата, застав того в сльозах. Він сидів долі й бурмотів:

— «Полезай на стену, коли велят: шістью десять — шістьдесять».

— Що з вами, Прохоре Михайловичу?

— Та от — таблиця... множення.

Солдат заридав.

— Чого ви?

— Васька...

— Що Васька? — стрепенувся Тарас.

— До Фінляндського князівства вивезли — камінь довбати.

— Звідки знаєте?

— Чи вірний чоловік звісточку приніс, а чи приснилось...— і сердито додав: — Не однаково хіба!.. А він так і не знає, що це ж я його тоді, на великій пожежі, восени, коли сіно горіло, я його витяг з вогню...

Коли Тарас вийшов, солдат, чути було, знову забубонів:

— «Живи, поколь на плечах голова: восьмью девять... восьмью девять... восьмью девять...»

З досадним стуком падала завіса. Актори-карлики, що волею начальства змінили в Маріїнському театрі Олдріджа, розігравши сміховинну німецьку п'єску, стирали грим і розходились. Театр порожнів. Гасли люстри та лампи, і тільки біля суфлерської будки горіли дві свічки, їх полум'я тріпотіло над сивою головою,— старий суфлер не йшов додому. Поклавши голову на зошит, дивився в темну глибину сцени. Он там іще недавно стояло ложе Дездемони... Біля нього, на приступках, бився в смертних корчах мавр. Було страшно. Та коли падала завіса, кінчались виклики і змовкали аплодисменти, суфлер ішов до нього. Артист, розбитий утомою, простягав руки, даючи себе роздягти; чи говорив він суфлерові якісь незначні слова, а чи просив поквартитися з перевдяганням, чи залатати знов розірвану мантию або подати води,— дивно, але навіть він, мерзенний театральний шептун, почував себе людиною. Олдрідж, як і всі інші, не знав імені старого. Але розмовляв з ним, а не кричав. І що ж... що він зробив, старий собака? І раптом подумав: «Соколов ще й досі винен п'ятнадцять карбованців...»

...Коли поліцмейстер запропонував доповідати про все, що побачить і почує в негра, суфлер навіть зрадів заробіткові, але потім... потім... Ех! Коли Олдрідж прогнав його...

— «Приладь свой ключ, нажми педали... До-ре, до-ре...»

Старий сумним пошептом тяг слово за словом. Поклавши голову на зошит, між двома свічками, заплющив очі, бачив погляд Олдріджа і простягав руки, хапав його за поли фрака, щоб не гнав, щоб вислухав...

Суфлер притулювся до мостини щочою, прислухався до чогось... до відгомону власного голосу... до тиші, заплющив очі й не бачив, як упала свічка, не бачив полум'я, що жадібно лизало сторінки зошита, тонкий луб'яний покрив суфлерської будки.

Пізними вечорами, лишившись на самоті в своїй убогій майстерні, поет ніби навіч бачив перед собою далекий Лондон, зустріч Олдріджа з сином, з дружиною, знову мріяв про власну сім'ю, про Марину навіть. Може... можливо! Веснянкувата подружка...

Затуживши, писав листи до рідної Кирилівки, Ярині, потім замикав пописані та покарбовані двері, виводив крейдою, куди пішов, коли повернеться, і рушав блукати по Пітеру, згадуючи нічні, після спектаклів, прогулянки під дощем з божественним Айрою, «трагічним королівського Ковентгарденського театру в Лондоні артистом і кавалером».

Тікаючи з дому, поспішав по коридорах Академії. В тому ж кутку, де колись так нещадно пожартував Артемовський, стояв, забутий, той же кістяк — з характерним нахилом голови, з почорнілою хустинкою, притуленою до ребер. Але Шевченко, не спиняючись, пробігав далі й бурмотів:

Скажіть мені, чи вам лучалось бачить
В руках її хустину коли-небудь,
Вишивану квітками полуниць?—

і, стрепенувшись, ніби струсивши пил, ішов далі по коридору — од вікна до вікна,— виходив на обмерзлу набережну. Поспішав до дому Борлаківських, але повертав назад. Ішов до театру, але звертав геть.

Ходив на Крестовський острів, до Старова. Якесь бабуся крізь двері сказала: «Миколу Дмитровича дома не застанете. Із Смольного ж вигнали його».

Знову блукав, блукав по місту. Без мети йшов кудись понад Невою. Повз коні на Анічковім мості. Попід аркою Генерального штабу. І ось він, великий народний поет, стояв один серед величезного порожнього майдану, перед Олександрівською колоною, перед Зимовим палацом, нудні вікна якого були здебільшого порожні, мертві, темні,— стояв один, ніби віч-на-віч з російським імператором, стискав тугі кулаки, шепотів щось. Але гнів не влягався, і легше на душі не ставало, і Тарас Григорович брів далі... Зустрів Клодта. Барон мчав кудись на вороному скакуні. Йшов до «Современника»; в Некрасова світилося, але всі вікна редакційної контори були темні. Хотілось піти до Чернишевського додому, але боявся одірвати від роботи. Ішов у напрямі його домівки, але повертався. І знову йшов. Хотілось поговорити про його статтю, надруковану в останньому номері «Современника»...

І знову блукав по спорожнілих вулицях, не знаходячи собі місця. Шукав Миколу Курочкіна, не знайшов. Завернув у трактир і випив чарку. Одному пити було гидко, і на душі стало зовсім недобре... Пора була пізня, і Тарас знову повернув до Маріїнського театру-цирку і никав біля темних під'їздів.

Якось, під час одної з таких прогулянок, коло Інженерного замку Тараса випередили бистрі коні пожарного обозу.

Підвівши голову, Шевченко придивлявся, чи не видно де заграви,— його завсігди вабив вогонь.

— Де горить? — спитав він довгобородого шарманщика, що плентав назустріч.

Але скрізь було темно, і поет пішов за пожежниками, думаючи свою думу.

Ідучи, завів тої самої, яку не раз наспівував Айрі:

Забілили сніги, заболіло тіло, ще й головонька,
 Та ще й головонька.
 Ніхто не заплаче по білому тілу, по бурлацькому,
 Та й по бурлацькому.
 Ні отець, ні мати, ні брат, ні сестриця, ні жона його,
 Ні жона його.
 Ой тільки заплаче по білому тілу товариш його,
 Та й товариш його:
 «Прости мені, брате, вірний товаришу...»

Біля театрального під'їзду Шевченко спинився. Три колісничі стояли тут, хоч вогню ніде й не було. І, тільки придивившись, поет помітив відблиски вгорі, в дрібних віконцях.

Горіло всередині, мабуть, дуже,— пожежні солдати метушились. Ждали ще одного обозу з водою. Канал коло Маріїнського театру стояв уже скований кригою, ріки замерзли теж, і воду возили тільки з пожежного резервуара на Ліговці.

Тарас підійшов ближче.

З Великого театру, що стояв на тому ж вузькому майдані, після маскараду вибігали в паніці сотні людей: було це вночі проти понеділка, майже вранці... Юрба, галасуючи, металась. Сновигали білолиці актриси і актори. Промчав з якоюсь панною Гулак-Артемівський і Тараса не помітив. Усюди сновигали маски й доміно. Арлекін ішов, обнявшись з товстим запорожцем. Звідкілясь прибігли майстрові й приступом пішли на вогонь.

У трактирі «Роза», де після вистав німецькі інженю ласували булочками з трояндовим сиропом, засвітилась вітрина; зляканий німець-трактирник, пузатий, червонопи-

кий, у ковпаку та шлафроку, вискочив на залюднений майдан і скам'янів перед освітленою пожаром печальною маскою Дон-Кіхота.

Хтось гукав: «Держи палія! Братці!» — і якісь молодчики тягли в часть розтерзаного студента.

Дим уже клубився над театром. Тарас Григорович за пожежними солдатами намагався пройти до фойє, але враз величезний купол театру з грюкотом провалився всередину.

Полум'я вдарило в небо, розриваючи жалобний покров ночі. Горішні вікна, мов жерла гармат, викинули залпи вогню. Стало зразу видно та жарко...

Тарас допомагав пожежникам. Тут іще так недавно жив на сцені Олдрідж! Тут народилась їхня дружба. Але Шевченко не думав про це. Не думав нічого. Тараса тягло в самий вогонь. Очі його розплющувалися ширше й ширше. Стало аж боляче, і він затулив їх широкою долонею, ніби захищаючись од сонця.

Пожежа пригасала. Шевченко, весь закопчений, з обгорілим вусом, з порваним рукавом, спинився на протилежному березі ріки. Тут горів вогник, власне, тлів, пригашуваний мокрим снігом. Диму було більше, як вогню. Але все-таки це був огонь, і його кволого тепла прагнули бездомні каменярі, що нечували на березі. Тарас заговорив з ними і вже не міг піти звідтіль: почуття самотності наче й не було, і легше та легше ставало на душі.

В казанку варилась картопля. Навскоси, через дорогу, світилось віконце нічного трактиру, і Тарас послав туди з посудом якогось молодого велетня в лахмітті. Коли стало тепліше од випитої сивухи, язика розв'язались, і вже не міг би сказати Шевченко, скільки годин пробув він з цими промерзлими й голодними людьми труда. Він також був їм потрібен, цей чудний вусатий пан, сумний, добрий, задумливий — і теж, либонь, бездомний, — вони розпитували його, жалілись, просили поради... Та й вони йому теж були потрібні, ці прості й мудрі люди: і він також просив у них поради, і жалівся на долю свою, криву та сліпу відьму, і читав їм Пушкіна, і вони слухали, затаївши подих, чи не вперше в житті зачаровані красою людського слова, чарами рідної мови:

Самовластительный злодей!
Тебя, твой трон я ненавижу,
Твою погибель, смерть детей
С жестокой радостью вижу.
Читают на твоем челе
Печать проклятия народы,
Ты ужас мира, стыд природы,
Упрек ты богу на земле.
Когда на мрачную Неву
Звезда полуночи сверкает
И беззаботную главу
Спокойный сон отягощает,
Глядит задумчивый певец
На грозно спящий средь тумана
Пустынный памятник тирана,
Забвенью брошенный дворец...

Мовчали всі біля димного вогнища, і всі обернулись... Шевченко вказував рукою на той бік похмурої Неви, де тяжкою брилою лежав Зимовий палац... Стало тепліше, і зовсім не тому, що дужче розгорівся димний вогник на б'єрезі...

Вітер співав у підворіттях сусідніх кварталів, і все довкола було мов сон, поганий і хороший разом; і важкий сніг, що завихрився раптом, і слизький камінь, і обличчя, що лисніли від танучих сніжинок проти скупого вогнища, і голе тіло в лахмітті, і хрипкі застуджені голоси, і хліб, який Тарас Григорович марно намагався розжувати своїми слабкими зубами, хліб з непросіяної леглої муки, з глиною та соломою... І очі цих людей, що блискали так лихо й недобре.

126

Той же поганий сон плинув далі: над берегом несподівано розлігся протяжний свист, тюкання, чужинна мова, що вирвалась із сусідніх завулків на простори пустинної Невви. Безладна юрба галасливо сунула берегом, сюди, до самотнього вогника.

Тарас підвівся назустріч. Придивившись, побачив п'яні пики, дикі очі, чудернацькі берети на головах. Це було стовпище іноземних матросів, які чомусь затримались у російській столиці до початку зими. Тут же метушилися якийсь підтоптаний панок у старому циліндрі, кілька п'яних бешкетників у звичайних російських чуйках. Вони гнали перед себе трьох обшарпаних негрів і пристаркуватого китайця чи корейця, звільнених, очевидно, по закінченні навігації з

якого-небудь заморського корабля та й покинутих на зиму в цьому холодному місті, де ніхто не розумів їхньої мови.

Це в Петербурзі було звичайним явищем: звільнені з кораблів, які прибували сюди з усіх усюд, іноземні матроси — без притулку, без грошей — тинялись по Північній Пальмірі, поки не гинули десь під дверима якого-небудь нічного трактиру.

Найдужче баламутився в юрмищі, штовхаючи кольорових, якийсь навіжений дячок з грушкуватою головою. П'яні матроси свистіли, стріляли, лупцювали по шиї безсловесного китайця, штовхаючи його до води. З негрів зривали останнє лахміття.

— Що робите?! — скрикнув Шевченко, заступаючи їм дорогу.

— Ведемо топити, — відповів, значуще підморгуючи, дячок.

— Навіщо?

— Треба! Своєю присутністю в цьому городі, — відповів панок у продавленім циліндрі, — вони ображають гідність моряків королівського флоту!

— Стійте! — крикнув Шевченко, але ніхто й не глянув на нього. Негрів і китайця підвели до води. Не тямлячи себе, Тарас кинувся до бешкетників. — Гей, ви, цивілізація! — кричав він. — Забули, що ви — в Росії? Геть!

Матроси не розуміли його мови, але якась нездоланна сила в звуках голосу цієї дивної людини примусила їх зупинитись. Онімла юрба завмерла перед ним, відблиски вогню зловісно тремтіли в зіницях, розширених люттю. Матроси хапались за зброю, стискали кулаки; ще хвилиною, і вони кинулись би на Тараса й розтоптали б його, немічну й безоружну людину, що стала їм на путі, але він знову заговорив. Слів його вони таки не розуміли. Він говорив неголосно, і владні інтонації голосу, хриплого, здавленого, але грізного, — перед очима зайдами він був господарем на своїй землі — сила голосу його, сила його енергійного жесту раптом чомусь злякали дикунів, і вони відступили, і юрба розтанула вмить. Перемозі цій допомогли, можливо, ще й каменярі, що грізно стали за спиною в Тараса.

Він мовчки завмер перед неграми й китайцем. Зацьковані люди поглядали недовірливо, зі страхом, що не обличав їх багато днів. Блищали на виснажених обличчях зуби, вишкірені, немов на захист... Вони вже боялися всього на світі.

— Ідіть,— сказав Тарас,— ідіть за мною! — та люди не розуміли.

Він вирішив одвести їх до Ковалевського, де були слуги-негри, з якими нещасні могли б порозумітись, але як це зробити, Шевченко не знав. Він закликав їх жєстами, і китаєць був пішов за ним, але негри лишились на місці, мов фігурки, вирізьблені з чорного бакауту, тропічного «залізного» дерева.

— Ходімо! — говорив він і раптом пригадав потрібне англійське слово,— його багато разів, звертаючись до Дездемони на Кіпрі, говорив Отелло: — «Кам! Кам» — повторював він, майже кричав. Почувши знайоме слово, негри насторожились, але не йшли.

Тоді, прикривши очі рукою, Шевченко на мить завмер, напружуючи внутрішній слух і пам'ять, у нелюдськїм зусиллі, і раптом в його уяві виникла Айрина пісня про дружбу, що брала за серце Тараса. Він почав наспівувати, тихо, несміливо, відтворюючи своєрідну негритянську мелодію, пригадуючи незрозумілі й трудні слова, яких він, звісно, не міг би пригадати за хвилину перед тим, коли б вони не стали ось такі потрібні. Ціною страшного напруження пісня спливала на пам'ять...

Шевченко співав. Голосніше й певніше. Голос у нього був хрипкий, але така душевна ласка звучала в ньому така приязнь, що негри зненацька рвонулись до нього... Це було чудо! Порятунок!

Негри простягли до Тараса руки. Китаєць, нічого не розуміючи, рушив за ними. Одійшовши від страшної води, в якій вони мало не загинули, негри стояли перед рятівником своїм і, не зважаючи доторкнутись до нього, впали перед ним на коліна, як перед несподівано явленим сонцем... Вони співали ту ж пісню.

Вже світало. Білясте сонце у вологім серпанку марєва вставало над Петербургом.

Китаєць простяг Тарасові фігурку, виточену з слонової кістки, чудовий витвір народного мистецтва,— білого слона, що став дибки, відбиваючи напад якогось ворога... І все, як і перед тим, таке схоже було на сон, що коли б не оця біла фігурка в руках, Тарас не знав би — чи не приснилось йому все це?

У двері постукали.

Шевченко ждав Миколу Курочкіна з новим перекладом його віршів або з черговим номером «Искры».

Але ввійшов Куліш.

Побачивши його, Тарас, блідий, з обсмаленим вусом, підвівся од офортного станка, пішов назустріч, навіть простяг руку,— таке збентежене було Панькове лице.

— Тарасе,— прошепотів той, ледве ворушачи губами.— Я виконав свою обіцянку...

— Ну?

— Пані Ганна відпустила Марину... Без викупу!

Шевченко рвонувся.

— Де вона? — спитав він.— Ходім! — і вже подався по сходах нагору, в антресолі, щоб переодягтись.

Куліш кинув услід:

— Але сталось нещастя! Я мушу тебе підготувати...

— Ну? — і Тарас мало не скотився по східцях.

— Марина... вмирає,— сказав Куліш ледве чутно.

Шевченко здригнувся, ніби його хто вдарив. І скам'янів.

— Ходім.

Шевченко стояв нерухомо.

— Тарасе, чуєш? Тарасе! Вмирає... А я ж їй і весільний ралець приготував, Тарасе!.. Ти чуєш?.. Коли її принесли, поглянув я на неї...

Тарас важко впав на сходи і сидів німо та нерухомо, здавалось: от зараз помре на цих же приступках.

— Тарасе, вона сама прислала по тебе.

Шевченко ніби прокинувся.

Вийшовши на вулицю, схопився за груди; здалось, наче дім хитнувся й падає. Переходили через дорогу, і Тарас чвалав, нерівно змахуючи руками, як підстрелена птиця. Мовчки зліз на візникову «гітару». І цілу дорогу мовчав.

Коли приїхали, Марина була вже без пам'яті. Щось шепотіла, ледве чутно ворушила запаленими вустами:

— Приснився раз... приснився раз Орисі... предивний сон...

Почувши слова з свого давнього оповідання, Куліш кинувся на підлогу і, розчулений, земно кланявся вмираючій.

Шевченко грубо прогнав його. Схопивши попід пахви, мовчки виштовхав геть. А Марина, мовби впізнавши, шептала:

— Тарас?..

В кімнату зазирнула Гачна, і Тарас Григорович закричав:
— На волю? Без викупу? — і в дикій люті, напружуючи останні сили, підняв над головою важке крісло. І шпурнув його в широкі двері.

128

— Яка ще біда стряслася з вами? — спитав Чернишевський, поглянувши на Шевченка.

Шевченко мовчав.

— Що сталося?

Шевченко мовчав.

Чернишевський зосереджено застругував гусяче перо. Ольга Сократівна знову забула купити металевих.

— Ви... немов після найтяжчої хвороби, — сказав він.

— Після смерті, — гірко відмовив Тарас. — Умерла.

— Марина? — і Чернишевський упустив перо.

Тарас заплакав.

Чернишевський не втішав. Вони сиділи мовчки. Їм завжди було гарно вдвох, хоч вони часом просто мовчали, навіть не дивились один на одного. Вони відчували себе стократ сильнішими вдвох, хоч і були зовсім різними людьми. Для Миколи Тарас був могутнім велетнем, що прийшов із тих світлих казок, де розповідається про боротьбу за все добре на світі, за правду, де говориться про незламну силу нашого народу. В трудні хвилини він часом думав, Микола, про мужність цієї незламної людини, про бадьорість її характеру, про силу її духу. І ось тепер Шевченко плакав.

Довгі вихорки круг лисини стали сторч. Обвислі вуса розпушилися. Голова поникла, і сльози текли по обличчю, Тарас не помічав їх.

— Поминуть сотні років, — раптом заговорив Чернишевський, закурюючи цигарку, — і наші імена все ще будуть милі чесним людям... — і він, помовчавши, додав: — І оці ваші сльози, Тарасе...

— Які сльози? — схаменувся Шевченко.

— Це сльози сили, а не сльози слабкості! — взяв його за лікоть Микола Гаврилович. — І ті далекі й світлі люди, вони й про ці сльози згадають... із вдячністю та співчуттям. Майбутні історики стоять надо мною... як совість.

— Чому історики? Чому ви заговорили про них?

— Бо життя наше належить історії.

— В цім розумінні, звичайно... історія вашого життя...

і ось мого... і всіх... вона складає частину історії нашої батьківщини. Але майбутні історики, чи скажуть вони правду?

— Скажуть! — переконано вигукнув Чернишевський. — Я гадаю, що обов'язок історика не в тому, щоб, сідаючи до столу, беручи перо, забувати правду, забувати свої переконання, — ні, робити це — гидко й нерозумно, та й не щастить ніколи зробити це! Учений у своїм кабінеті, я думаю, Тарасе Григоровичу, мусить підійматись над скомромиючими інтересами дня, не забувати загальних, довговічних інтересів своєї партії — заради її дрібних щоденних потреб, так, так! Я про це коли-небудь буду писати...

Ось так у них почалась розмова, у двох великих філософів Росії, розмова, про яку вони згадували до кінця своїх днів. Ні той, ні той не могли й хвилинки пробути без якоїсь роботи... Розмовляючи, непомітно вони поприбирали в кабінеті Миколи Гавриловича, стерли пил на книгах та рукописах, витрусили килим, позбирали до купи в дитячій кімнаті іграшки. Велика китайська троянда стояла біля вікна — величезний куш, що займав півкімнати, — мокрими ганчірочками вони довго перетирали кожен листок, змиваючи кіптяву й пил, і куш, темний перед тим, засяяв свіжою зеленню.

Стопившись в цій дрібній, приємній роботі, наговорившись досхочу і вирішивши багато важливого для свого дальшого життя й діяльності, Микола й Тарас пішли в кухню — мити руки й ставити самовар. Ольги Сократівни дома не було, і Тарас, уже звикнувши тут, почував себе вільно.

Посеред кухні хлюпався в ночвах Вікторинька. Він пирскав, вищав, сміявся. Нянька купала його, поливаючи з чайної чашки. Побачивши батька, малий потягся до нього. Чернишевський, схилившись над ночвами, бурмотів щось, зрозуміле тільки йому самому. Обое стали допомагати няньці, потім, хутко вимивши руки, самі взялись до діла. Чернишевський порався біля дитини звично, вміло, так, ніби купав малого щодня.

Тарас допомагав йому. Відібравши в няньки чайну чашку, поливав на спинку, на голову, ляскав малого по спинці, і руки його тремтіли.

Стояти зігнувшись Тарас довго не міг і випростувався, щоб передихнути. Дихав тяжко, і серце билось трудно й нерівно.

— Що з вами? — злякано спитав Чернишевський.

— Здоров'я моє... Я відчуваю, що, може, скоро... Мені тільки хотілось би, щоб їм... — і Шевченко поглядом пока-

зав на Вікториньку,— щоб їм коли-небудь... щоб їм краще й вільніше жилося. Щоб у майбутніх вихорах та завихреннях, які потрясуть світ... щоб народилось їх велике щастя.

Об одвірок стукнула шпага. До кухні хтось увійшов. Це був Акакій Церетелі. Шанобливо вітаючи Чернишевського, він упізнав Шевченка й кинувся до нього:

— Тарас Григорович? Нарешті...

— Де обіцяні вірші? — зразу спитав Чернишевський.— Читайте.

Юнак зніяковів. Опанувавши себе, почервонів од натуги і став читати. Звуки грузинської мови полонили Тараса, і він слухав, похитуючи головою, немовби слухав незнайому пісню, і здавалось йому, ніби вітер гірський повійнув у цій господі. Микола завмер над дитиною, і тільки руки його, батьківські руки, звично робили своє діло.

— Перекладіть,— попросив Акакія Тарас.

— Це не закінчено ще. Тільки початок... Пісня про саламурі... про дудку старого чабана.

— Сопілка, по-нашому,— сказав Тарас.

— В години самотності й суму...— почав перекладати Акакій і говорив далі, добираючи найточніших слів про суворого чабана,— він шукає втіхи в звуках саламурі, він до самого неба посилає свою пісню горя, стогін змученої печальної Грузії... І мріє поет про той час, коли зніме на ворогів залізну руку грузин, і дождатиме він тої години, поет, і буде, як зуміє, все життя служити своєму народові, його простим пастухам.

— Боже мій, ось вона, жива любов до батьківщини! — вигукнув Тарас.

— Як треба любити свій народ, свою батьківщину,— скромно відповів Церетелі,— я зрозумів на вашому прикладі, Тарасе Григоровичу. Я це написав не тільки тому, що я люблю свою прекрасну Грузію, не тільки тому, що я хочу, щоб її прості люди жили вільним життям, а ще й тому, що я прочитав недавно ваш «Кавказ»...— І він, по-своєму забарвлюючи українські слова, зворушливо акцентуючи, прочитав кілька рядків: — «За горами гори, хмарою повиті, засіяні горем, кровію політі...» — Він читав напам'ять, і від хвилювання його грузинський акцент став помітніший: — «І вам слава, сині гори, кригою окуті! І вам, лицарі великі, богом не забуті. Борітеся — поборете! Вам

бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!»

— Де ви це взяли? — помовчавши, спитав Тарас.

— А ось, — відповів Акакій, витягаючи з нагрудної кишені те ж саме видання, з Лейпціга, вже знайоме Тарасові й Миколі. — Пушкін та Шевченко — в одній книзі. Для цього, Тарасе Григоровичу, варто було жити!

130

Тарас незграбно поцілував молодого грузина. Чернишевський, з журливим жартом, обняв обох і сказав:

— Ну-с, от і добре, от і добре, — і знов нахилився до дитини, і Тарасові здалося, що голубі очі його заблищали якось особливо. — Приготуйте постільку! — звелів він няньці.

Коли жінка вийшла, він пильно подивився на Шевченка й Церетелі, — вони ще приглядались один до одного, — і сказав печально, і голос його був хрипкий і тремтів:

— Ну-с! Нині в нас — день прощання.

— Чому? — спитав Тарас.

— Що сталося? — спитав Акакій.

— Ми часто бачитися з вами, друзі мої, більше не зможемо. Так треба! Минають уже тимчасові й непевні вольності, підступно даровані новим царем. «Современник» під загрозою закриття. Хапають уже кращих людей Росії. Починаються, так, починаються довгождані милості Олександра Другого. Шпигуни чигають біля моїх воріт, я бачу їх щодня і щогодини, і от-от можуть з'явитись до мене голубі мундири. Коли це буде — через рік, через два, через чотири, — я не знаю! Але те, що я вам говорив уже про конспірацію, Тарасе Григоровичу, сьогодні вступає в силу.

Шевченко і Церетелі стривожено дивились на нього. Мовчали. І Чернишевський заговорив знову:

— Ось чому так часто нам зустрічатись... не можна. Ви не маєте права, Тарасе Григоровичу... ризикувати знов.

Чернишевський шукав у шафі пляшку, розбив щось, невміло перемивав бокали, наповнював вином. Тарас Григорович витяг Вікториньку з води, розтирав, аж малий почервонів, укутував у простирадло.

— Я сам однесу його, — попросив він. — Можна?

І він пішов з ним до дитячої кімнати і довго не повертався.

Коли прийшов, не дивився ні на кого, ховав сяючий погляд і зразу схопив бокал. Чернишевський та Церетелі підняли свої.

— Мені,— взявши бокал, заговорив Церетелі,— минулого літа довелось побувати на археологічних розкопках, і там я знайшов у землі дудочку, звичайну таку, грузинську, пастушу... як це по-вашому?

— Саламурі,— відповів Шевченко.

— Сопілку! — згадав Чернишевський.

— Вона була така легенька,— продовжував Церетелі,— зеленкувата, зроблена, мабуть, із кості якої-небудь великої птиці. Я приклав саламурі до губ і завмер: сопілка заграла! Дзвінкий, веселий звук, що таївся в ній... під землею... не одну тисячу років... добрий голос предків — дійшов до мене, я почув його, розумієте?.. І от я знаю вже, що й ваш голос, Тарасе Шевченку, і ваш, Чернишевський, гучно лунатимуть для найдалших потомків, які спом'януть добрим словом усі ваші діла.

— Що я вам казав! — раптом зрадів Чернишевський і засміявся, і сміх у нього був уже не тихий, його особливий сміх, а голосний, бешкетливий сміх людини, що певна своєї сили.— Добрим словом? Так, любий юначе... Як там сказано у вас, Тарасе Григоровичу, в «Заповіті»?

І мене в сім'ї великій,
Сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом...

Так? Тарасе?

— Це,— заговорив, перегортаючи ту ж саму лейпцігську книжечку, Церетелі,— це тут називається не «Заповіт», а «Думка»... І ви послухайте... послухайте, що тут у примітці.. що написано! — і він прочитав: — «Следующие стихотворения были нам присланы на малороссийском языке с примечанием, что «стихи Шевченки — выражение всеобщих накипевших слез: не он плачет о Украине — она сама плачет его голосом...» Так, Тарасе Григоровичу, для цього варто було жити! — і він сховав своє зовсім ще юне обличчя між гіллям великого куща китайської троянди... Листя, тільки-но вимите, блищало, радіючи світлу дня.

І раптом звідкілясь, із сусідніх кімнат, долинув тонкий настирливий звук. Хтось бив по одній-двох клавішах фортепіано.

— Що це? — в тривозі спитав Тарас.

— Настройщик, — відповів Чернишевський. — Ольга Со-кратівна запросила... завтра в нас гості.

— Виженіть його, — сказав Тарас, навіть не подумавши, чи той же це настройщик, якого він мав на увазі.

— Це навіть зручно... з ціллю конспірації... зручно, коли гості... — сказав Чернишевський.

— Виженіть його! — повторив Тарас. — Настройщики вмюють слухати.

— Добре, — зрозумівши, сказав Микола Гаврилович. І додав: — А коли так, пора!

— Пора, — усміхнувшись, повторив Церетелі.

— Пора, — сумно погодився Тарас.

— Тільки виходьте від мене по одному.

— Навіщо? — стискаючи ефес своєї студентської шпа-ги, спитав Акакій.

— Так треба!

Вони втрюх вийшли в передпокій і мовчки стояли там, побравшись за руки. Несподіваним болісним рухом Шевчен-ко схопився за груди:

— Пора... — прошепотів він. І пішов до дверей.

Хтось бив та й бив по одній-двох клавішах фортепіано, і проводжав Тараса все той же тонкий, настирливий звук.

Він брів до її могили, сідав у сніг біля хреста, але не міг сидіти й зразу ж ішов геть.

Біль та гнівні сльози душили його, переймаючи подих... «Марисю! Веснянко моя!»

Пізнього вечора приходив додому. Не знав ні сну, ні спо-чинку.

«Не спалося, а ніч, як море...» Серце ждало чогось. Бо-ліло, нило. Спадала на думку пісня, давно складена й наче вже забута:

Ой виострю товариша,
Засуну в халяву,
Та й піду шукати правди
І тієї слави...

Думав про Україну: «От якби можна було мені поїхати туди весною, до солов'я».

Нові слова народжувались ще сильніші. Нова пісня. Чорна журба й каламуть минулись.

З м'яким шелестом перо бігло по паперу. Без упину. Так не писав давно.

Відблиски, тікаючи від розжареної печі, скрашували незатишне похмуре житло, населяючи його моторними тінями. Вогкі дрова сичали й потріскували. Вітер гув у димарі. Не чути було навіть обережного стукання в двері. Постукали дужче.

— Хто там? — поспитав Тарас. — Увійдіть.

На дверях стояв старий помічник поліцмейстера, Соколов.

— Вашого листа помилково занесли до мене. Прошу вас.

— Ви дуже ласкаві: не забуваєте мене.

Тарас простяг руку по конверт. У ньому була записка від Миколи Курочкина:

«Перевел я, Тарасенька, твої «Слезь», удачно ли — не знаю. Что это тебя не видно? Был у тебя в тот день, когда ты назначил, но не застал. Как тебе понравилась наша «Искра»?

Душевно любящий тебя

Курочкин

Р. С. Еще стихов, да самых сердечных!»

Прочитавши записку, Шевченко усміхнувся й сказав Соколову, який ще стояв на порозі:

— Все пильнуєте?

Соколов наче й не збагнув іронії.

— Еге. Майже всі люди сплять. Але чому це у вашому вікні завжди світло? Горить і горить. Не спите й не спите.

Шевченко примружив око, смикнув себе за вуса, що здавались при свічці рудими, спитав, тикаючи гусячим пером у язик полум'я:

— Ну-ну! Знайшли палія? Боїтесь, щоб не скоїв пожежі? На всю імперію? — і додав майже пошепки: — А чи не пішли б ви звідси... геть? Геть! — і навідліг гупнув кулаком об стіл. — Я працюю, пане, — і одвернувся.

Легке перо знову злетіло, заскрипіло, забігало. Віршів? Іще? Найщиріших?

1941

ІТАЛІЙСЬКЕ КАПРИЧЧО

«Наша крепость —
к родине любовь...»

Із опери

«Князь Ігор»

Зойкнув проразливо локомотив, і Верона зненацька лишилась десь там, унизу, на дні вузької долини, наче й не було зараз ні гóрода з його древньою ареною, ні моста Скалігерів, ні гомону гулящої юрби. В промінні призахідного сонця, яке простромило хмариво ранньої осені, зосталось за вікном вагона лиш кільце окільних гір, не бузкове, як завжди, не голубе, а олив'яне та похмуре, з прозорим багрянцем, яким воно ввижалось Данте, коли флорентійський вигнанець мене, читача, вводив у достеменно своє пекло.

Поїзд по горбах пішов хутчіш. У сливе порожнім вагоні тхнуло свіжою фарбою й карболкою, паровозним гаром та ще чимось надто звичним, що натрутливо нагадувало Дмитрові Йвановичу його незатишну фізико-хімічну, в Гейдельберзі, лабораторію, де молодий петербурзький доцент, магістр хімії, ось уже понад рік щось таке чаклував над розширенням рідин, над капілярністю, над температурою абсолютного кипіння.

Дмитро Менделєєв, і сам, проте, живучи завсігди на грані абсолютного кипіння, разом спустив шибку, і вітер, хвацький, розкуйовдив йому довге волосся. Краплі дощу полоснули в лоба і його супутникові, майже ровесникові Менделєєва, Олександру Бородіну. Той, у задумі, од вікна сахнувся, потім підставив прóливню гаряче, а все-таки бліде, горбоносе обличчя, і Менделєєв сполошився: коли б, крий боже, Сашу, завжди неухажного, не застудити.

— Я причиню вікно? — стріпнувши, мов гривою, чубом, звістився Дмитро Іванович, і його дражливий голос навіть у дбанні про друга не пом'якшав.

Олександр Бородін, молодий російський хімік, що став уже, до речі, й доктором медицини, незворушний, чорно-вусий, як завжди, відповів невлад:

— Сліпий дощ...— бо сонце на заході нагально й терпко засвітило цівки, косуваті, в колір крові, а Менделєєву на думку спав сумний, сьогодні вранці, Олександрів жарт: «Нас, бач, Верона провужає сльозами радості, хлющемо...»

Батьківщину Паоло Веронезе російські вчені, Дмитро Іванович Менделєєв та Олександр Порфірович Бородін,

полишали, на диво, без помітного жалю. Стільки літ мари-ти вологим вітром Адріатики, а потім аж так шпарко дреме-нути з Верони на південь? Ще б пак!.. Десь там, на берегах тіренських, цієї весни очистились од чужинної сквер-ни перші п'яді італійської землі, визволені світлим воїнст-вом гучної Тисячі, революційними солдатами Джузеппе Гарібальді, — там, там, в Сіцилії, в Калабрії, а тут, у стоп-таній австрійцями Вероні, ще хазяйнують цісарські жан-дарми. Так, так, мерщій туди, де вже мріє над світом привид гаданої чи, може, й справжньої свободи!..

Дощ, осінній, не вгавав, і Дмитро Іванович, щоб таки не застудити хоровитого Сашу, вікно хутенько зачинив, потім кутав товаришеві горло вовняним кашне, та Бородін того немовби й не помітив; він зосереджено мацав, з футляра витягнувши, ебенову свою флейту (Олександр завжди з нею носився) і злегка в неї подмухував, слухаючи її голос, ледве чутний у гуркотінні поїзда, і, можливо, нічого не ба-чив довкола.

Але... на короткій зупинці, зразу ж по Вероні, натужно дихаючи, вскочило в вагон високочоле, витрішкувате дів-чисько. Не синьйорина, а дівчисько в мокрім платті. Але навіть захекавшись, дівча ввійшло, як синьйорина. Як, бу-ває те в казках, вступають королівни. В будь-якім уборі вони — мов у шатах. Навіть у сарпинці, а то й у лахмітті. Чи й так ось, як тут виникла ця. У блаженькім платтячку, що облягало мокре її тіло, мовби гола, ніби нічого на ній не було.

Сині очі Менделєєва так пронизливо сяйнули, що дівча те мов ошпарили, але подітись не було куди. Дівча запха-лося в куток, навпроти Олександра, і, як бува в купальниць, обома руками затулило зухвалі груденята, де тканина, мок-ра, все так обліпила, все так виділила, аж позначились звер-нені в різні боки сосбчки, і здавалось навіть, буцім крізь тонку тканину мерехтить рожеве їх світло.

Дівчина гнівно блимнула на гривастого, на Дмитра, аж мигцем той, не без явного зусилля, одвернувся.

Чи забарвив її захід сонця, чи природа італійку наділила всім надміру, чи так розпашіла, втікаючи від смертельної, либонь, загрози, — дівчина вбігла в вагон, коли поїзд уже рушив, важко дихаючи, мовби за нею хтось гнався, — так чи так — і заходове сонце, і вогнисте єство цього дівчати, та й незбагненне збудження, — все це Дмитрові неспога-дано явило таку райдугу барв, таку величність пластики, що магістрові перехопило подих.

Стараючись не блимати на італійку, Менделєєв збагнув, що дівчина змерзла.

Втеча, дощ і страх, і зараз відчуття рятунку, і осінні в старенькому вагоні протяги, і мокра на ній сукня, і синя блискавка очей пелехатого цього чужинця — все, гляди, кидало італієчку в холод і в жар, і Менделєєв, не знаючи, як лихові зарадити, схопив своє літнє пальто, хотів був те дівча прикрити, але втікачка, скрикнувши та вишкіривши зубки, відсахнулась, обпекла Менделєєва таким поглядом, що росіянин мимохіть завмер.

Аж тільки тут, нарешті, Бородін очуняв і, в раптовому збентеженні, проте не одриваючи мундштука флейти від обрамлених кучерявим вусом повнявих, жаристих губ, так нараз витріщився на дівчину, що бідолашна та, знов затуливши обвиті мокрою тканиною груди, щось пресердито сказала.

Його ж, бач, Олександра, горбоносого, томного, — позашлюбного сина грузинського князя і Авдотї Антонової, росіянки, — тут, в Італії, не раз приймали за неаполітанця, чи, може, сіцилійця, і синьйорина, думаючи, що парубок її слів не дочув, повторила гнівну свою тираду голосніше й так навально, що Бородін аж сторопів. Менделєєв, по-італійському трохи тямлячи, хотів був цій витрішкуватій щось відповісти, та Олександр, отетерівши, ненароком дмухнув у флейту, видобув з неї коротку, співучу, незвичну для італійського вуха, явно російську фразу, чи не з романсу свого «Красуня рибалківна», чи щось таке подібне, а дівчинка на відповідь, зненацька розлютившись, не без участі рук, не без палання очей, заторочила, задріботіла, і всячини влилось багато в цей потік обурення: і сказ проти якихось переслідувачів, очевидно, австрійців, і зібгане втіканням серце, і надто пильні зори двох оцих чужинців, теж, видно, австрійців або німців.

Та Бородін не поступився. На тираду чорноокої відмовив тихесенько-тихо, двома-трьома фразами флейти, де так виразно зажебонів побожний захват вродю італійки, котра була в гніві навдивовижу гарна, аж вона ще дужче спаленіла, від злості мало не згоріла і... спрожого всміхнулась. І заговорила стиха, на що знов молодик одповів лагідним голосом флейти, а італієчка слів кілька на відповідь несподавано проспівала — так само тихо й сором'язно, та, схаменувшись, замовкла і знов принишкла в своєму кутку.

Бородін, знявши плетене кашне, хоробро кутав шию за-

коцюблій дівчині, а та лише глипнула злякано і сказала поглядом «спасибі», прийняла й пальто, яким Дмитро дбайливо вкрив їй плечі, і поглядала, вкрай здивовано, на цих незбагнених чужинців.

За вікном уже бриніло надвечір'я. В непевних сутінках грузинські очі Бородіна яскрили, і молоденька італійка, трохи зігрівшись, сторожко дивилась на дивного цього музиканта. А той був, либонь, не при собі. Хоч парубка й долала в сутінках зовсім, мабуть, не тривога контрапунктів його майбутньої симфонії, а, скажімо, клопіт про лабораторію, де недавно він завершив синтез першої в історії фтор-органічної сполуки, а то, можливо, якісь дальні теоретичні підступи, що вже давно вели молодого дослідника до полімеризації альдегідів,— так чи так, а різьблене лице Бородіна, з нутра осяяне, а непроникливе,— кожен м'яз — на грані обриву,— обличчя чужинця нагадало дівчині, Лючії, її матір на хвилі молитви...

А коли флейтист закашлявся, і той другий, пелехатий, став йому кутати груди чимось теплим, дівчина без усмішки спитала:

— Що таке йому?

— Закоханий! — сіпнувши борідкою, з акцентом буркнув по-італійському Дмитро Іванович. Він, ще вранці розгнівавшись на свого Сашу, ладен був на нього зводити кумедні наклепи: — Закохався, синьйорино! — схидкувато повторив Менделєєв по-російськи.

Олександр стурбовано заворушився. Так йому й треба! Дмитро з його ласки немало пережив сьогодні, перед виїздом з Верони... Бородін замалим не спізнився на поїзд: подався кудись ненадовго, а півдня простовбичив коло палаццо Комунале, слухаючи валторну якогось музики-жебрака,— а Дмитро вже був думав, що Бородіна, хлопця італійської статури, за незначну яку-небудь провину схопили оті злющі пси, австрійські жандарми...

І зараз Олександр, руками затуливши вуха, дивився на припишклу італієчку, і краса юності транспонувалась його уявою в шквал зграйних звуків, і дзвеніли її очі світлом, чи не світлом мрії про свободу Італії, світлом, яким тут жив тепер увесь народ...

За вікном уже передощило. Залізничний служитель, понурий сіцілієць, у супроводі молоденького, ще безвусого цісарського жандарма, вніс козуб лойових свічок, з лави поп'явся до ліхтаря — встромити куций недогарок. Полу-

м'я коливалося в хитавиці вагона, в протягах, то причахало, то поривалося вгору, а молоденький жандарм додивлявся в кожнім спалаху до дівчини, вкутаної в пальто, а відтак розтанув тихо в гримотінні й темряві вагона.

Колеса стукотіли безугавне піччикато. Італієчка, боячись хоч на мить задрімати, змагала свій сон. А двоє молодих людей, за Росією скучивши, тихо розмовляли про свої домашні справи.

— Наша країна,— казав Менделєєв, гривастою покиваючи головою,— від нас бозна-скільки жадає. А дати може вона ще більше!.. Бо ми сильні, багаті, Сашо. І не тільки достатком природи. Щедрістю народної душі! Слов'янською кебетністю абощо... Ти ось, чорт забирай, завжди пориваєшся до Мендельсона, а тужиш, бачу я, за руською до танцю, не інак...

Італійка слухала журкіт незнаної мови, ловила своєрідні інтонації Менделєєва, то гнівні, то ласкаві, таємничі, і, перетомою зломлена, зненацька задрімала. Але миттю в тривозі прокинулася, ніби вчувши, як із сутінок вагона вшпилюлися в неї дві пари сторонніх очей.

— Побалакайте лишень зі мною,— несміливо попросила італійка.

Менделєєв її прохання не збагнув.

— Я боюсь заснути,— стиха зітхнула дівчина.— А спати... мені спати не можна.

Дмитро Іванович переклав її просьбу Олександріві.

Той осягнув: дівчина жде чогось, боїться.

І знову він заговорив.

Голосом флейти розповідав Бородін про далеку свою вітчизну, про її ліси, поля, велич Неви, про її богатирів звитяги, і в гуркіт поїзда вплітались теми його майбутніх концертів та симфоній, зухвалих, сміливих, вельми руських, і він грав собі та й грав, і сумирний голос флейти ставав дужим та могутнім в оцю хвилину прочувань та передбачень, і, щоб дівчатко не заснуло, змінюючи темпи, ритми, напруго, він припадав і до джерел іспанських, українських, польських, то звук посилював, то гамував, поки за фразою фразу не виділив якусь мелодію, що її трепет жив у пам'яті невиразно, вчутий тільки сьогодні,— це на валторні стиха грав жебрак біля палаццо Комунале, і щось у ритмах цих шарпало душу, вкидало в пал. І лише в ту хвилю, коли флейтист, несамовитий, повернувся знову до рефрену, Менделєєв зрозумів що саме грає Олександр,— це був гарібальдійський гімн, під страхом смерті в усіх австрійсь-

ких володіннях заборонений, гімн, складений, як про те славили, чи не велетом Італії, самим Джузеппе Верді?

— Вгамуйтеся! — бентежно пориваючи Бородіна за руку, буркотів Менделєєв.

А Олександр затято не вгавав.

— Облиш! — гримнув Дмитро.

Та Олександр Порфірович, як це з ним часом траплялось, був сам не свій.

І зненацька чийсь владний голос по-німецькому наказав:

— Облиште!

Бородін одірвався нарешті од флейти, од того дівчати.

Перед ними в сутіні вагона, блискаючи зірочками на мундирі, виник високий та вусатий, в окулярах, авантажний австрійський офіцер, армієць. Його привів сюди той самий молоденький рядовий жандарм.

— Ускочили, — шепнув по-російському Менделєєв.

— Так, ускочили, — з виразним акцентом повторив по-російському цісарський офіцер. І, побіжно торкнувши залізни свої окуляри, по-німецькому звелів жандармові: — Іди собі, побачу сам.

— Це — вона! — і безвусий тицьнув пальцем у куток, де причаїлась синьйорина.

— Я сказав: іди геть!

Жандарм подався пріч. Він у проході, правда, трохи забарився. Цього армієця він привів сюди лише тому, що в поїзді нікого з чинів жандармерії тим часом не знайшов. Безвусий лютував: не яка цяця, підпоручик першого класу всього-на-всього, але як він сміє, цей підсліпуватий гренадер, горлати на жандарма, хоч би й на рядового, — на цісарського жандарма! — і служака, молоденький, метнувся по вагонах шукати пряме своє начальство, бо дівчина в купе, він певен був, саме та, на яку вони тут полювали.

Незнайомка зібгалась була, як пружина, шугонула до виходу, та офіцер її схопив за руку. І по-італійському стиха сказав:

— Вас там схоплять... Сідайте!

Разом знемігши, впала Лючія на лаву.

Офіцер на них на всіх дивився. Він стояв отут уже давненько. А вони його не помічали. Дослухався до російської розмови. А зараз вони з подивом дивилися, нічого не розуміючи, на нього.

Це був їхній ровесник, зосереджений, ладний, статури явно слов'янської, такий собі міцний дубок. Під пахвою тримав той офіцер паперовий пакунок.

Менделєєв та Бородін, непомітно в сутіні вагона ледь торкнувшись до руки рукою, разом напружились і, готові для стрибка, для вдару, для бійки, прислухались: чи пішов кудись отой жандарм? Чи є там, за тонкими розгородками вагона, пасажери? Чи долине лемент офіцера до сусідніх вагонів? Він, цей австріяк, був, можливо, хлопець славний, навіть лагідний. Та й нападати вдвох на одного — прегидко. Але ж треба було італійку виручати.

Немалу свою провину Бородін розумів. Розпустувався, як хлопчисько! Та ще й гімн... Офіцер його чув. А незнайома ж, видно, й зовсім не причетна до тієї чудової Тисячі, до гарібальдійців, а він її підвів... а він її підвів. Треба, треба рятувати!

Але що з ним, з офіцером цим, робити? Скинути з поїзда? Паперовий пакунок, напевне, забутий, під пахвою, явно йому заважав, це обіцяло зайвий шанс удачі,— хоч, правда, од свідомості, що зараз доведеться наскочити на цю людину, Бородіна аж занудило.

А поїзд, гуркочучи, вже наближався — чи до Феррари, чи вже й до Болонї, йшов крещендо, все швидше, і зволікати — часу не лишалось.

Бородін ворухнувся, щоб зайти йому з потилиці, та офіцер уже вихопив пістолет. І... несподівано всміхнувся. В усмішці його сянуло таке світло, що росіяни, аж причмелені, обидва сторопіли.

— Сядьте на місце,— тихо звелів офіцер.

Бородін скорився.

Дмитро та Олександр чекали: що ж далі? А цісарський офіцер, не опускаючи, проте, наставленого пістолета, понімецькому сказав:

— Маю просьбу.

— Коли пістолет у руці,— пирснув Дмитро Іванович,— є змога не просити, а наказувати!

Та офіцер, трудно мовлячи по-російськи, знов повторив:

— Ні, все-таки — це просьба.

— Ну-с? — якнайгrecнїше, на грані абсолютного кипіння, поспитав Менделєєв.

— Поможіть синьйорині... доїхати... куди їй треба.

— Хто вона? — спитав Дмитро.

— Не відаю.

— Тоді... навіщо ж ви...

— Не відаю, не відаю! Я тільки заздрю... що ви можете їхати ген,— і він кивнув у той бік, де надсадно пихкав паровик.

— А ви самі? Чому ж...

— Мене там розстріляли б. Я ношу мундир врага свободи.

— Але ж вас можуть, бачу, розстріляти й тут. Самі ж австрійці.

Хіміки Perezирнулись. А офіцер, недбало кинувши на лаву, до паперового свого пакунка, пістолет, зненацька задихнувся. І на них, на двох цих росіян, крізь товсті скельця окулярів не дивився, але в передчутті, либонь, дожидав усім тілом, що музикантова рука ось-ось простягнеться до зброї, котру лишив на лаві безбач,— це поклато б край його терзанню під оцим гренадерським мундиром. Але ні! Флейтистова рука завмерла. Офіцер зазирнув йому в очі.

— Чого ж бо ви? Ну? Ну?! Я ж тут ходжу по Дантовому пеклу. Ні, ще гірше!.. Я ношу в собі смерть.

А Лючія, зоріючи з того кутка свого, марно спитувалася збагнути, що тут коїться. Але австрійський офіцер озвався знов:

— Наш Тарас Шевченко... дай йому боже здоров'я... наш поет...

— Ви австрійський русин? — спитав Менделєєв.

— Український горянин. Буковинець. Я хотів сказати, що Тараса Шевченка... ваш руський цар віддав у солдати. Та його ж не ввергали в війну. А тут кров... а тут кров!

— Доводилось вам убивати?

— В боях не був. І, може, тільки це мене тримає на світі... І я прошу: ви італієцці допоможіть... доїхати, куди їй треба.

Поїзд наближався до Феррари чи вже й до Болонї,— блимали десь вогники вдалині.

Офіцер по-італійському їй мовив:

— Синьйорино! Руським цим добродіям довіртеся. Спробуйте заснути: вам потрібні сили.

І, сховавши пістолет, лагідно, навіть ніяково звернувся до Менделєєва:

— Щоб її не впізнали...— і він роздер паперовий той пакунок, що явно йому заважав, стріпнув розкішну кружевну мантилю, іспанську, мабуть, потім прозорим тим серпанком запнув голову дівчині, яка й справді при вогнику свічки, котрий коливався від протягів, мигцем набравши іншої подоби, вже скидалася на королівну.

— Кому придбали? — неуважно спитав Олександр.

— Нареченій.

Він замовк.

— Оце ніс на веронський вокзал, хотів був переслати поштою. А тут, на стаціоне... зараз одержав листа: мою бувовинку... тільки-но видали заміж.

Росіяни мовчали.

— Сільському дуці... на дев'ятому десятку... заманулось висвятитися. В попи. А в православної церкві, самі знаєте, нежонатим — у священики ходу нема. От вони мою невісту...

Буковинець замовк.

— А чом ви не побрались, коли їхали сюди? — обережно спитав Менделеев.

— Що таке «кавція» чули?

— Ні.

— Офіцер австрійської армії перед вінчанням мусить внести в полкову касу п'ять тисяч ринських, кавцію, заклад, безпеку жінці й дітям у разі смерті офіцера. А таких грошей... я не мав ніколи! — і раптом схаменувся: — Далі їхати мені не можна. Даруйте... і прощайте! — і шугонув до виходу, бо вже поїзд гримотів на стрілках.

Зойкнув проразливо локомотив, і червоний вогник хвостового вагона поринав у мляву італійську ніч, плыв туди, на південь, де хистко займався вмитий кров'ю народу світанок.

«Я ношу в собі смерть, — одітхнув офіцер, оком проводжаючи той вогник, — насамперед свою».

Але навіщо ти прийшов з нею сюди? Що тобі потрібно тут? Твої ж пісні — десь там, удома, на Карпатах, такі ж гучні та предковичні, як і старі канціоне апулійців, як пісні Тоскани, — то навіщо ж ти прийшов сюди? Серед гір Буковини прагнуть у небо церкви, своєму серцю здавна милі, і ти ж, їх бачивши, радів їм, старезним українським храмам, дерев'яним будівним шедеврам, з дуба чи смереки сміливо тесаним пісням, устромленим у небо спалахам розкованої мислі, витворами народного таланту. Ти завсігди ж любив гордовите своє плем'я, верховинців, котрі зводили до неба храми, котрі оспівували свої гори. І тепер ось — у нічних блуканні, уві сні, ти здалеку чуєш вітчизну: то на полонині пісню вівчара, то шарудіння урочистих, як церковні свічі, смerek, які ростуть на густо мічених переказами скелях, то мариться тобі дніпрове водопілля, якого ти ніколи ще й не бачив... То навіщо ж ти од своїх древніх храмів та од своїх пісень, од марева гуцульських верховин, од печальної краси Карпат, чого прийшов сюди, на Апенніни? По що прийшов? По що?

...До ранку було треба дождати стрічного поїзда, щоб повернутись до Верони по ще одне покарання: офіцер-бо, підпоручик батальйону гренадерів, з рук випустив, як видно, дуже певну здобич. Жарка жарина — вогник на останньому вагоні вже давно погас у процахлому чорному вугіллі ночі, а верховинець душею ще летів за ним, туди, в Калабрію, де, як казали, народилася свобода. А може, тільки її привид? Але там був Гарібальді, а народи світу жили надією на його мудру звагу. До неї з цілого світу поспішали волелюби. І ті двоє росіян, вони спішили теж. Прагнув туди ж таки й оцей поет, мирний горянин, буковинець, Юрій Федькович, що його сюди із зброєю пригнав Франц-Йосип, австрійський імператор, самодержець, про якого Фрідріх Енгельс казав тоді ж таки, що життя дане йому лише для того, щоб потвердити, мовляв, латинську мудрість: «Кого боги хочуть згубити, тих спочатку позбавляють здорового розуму».

Тинявся по нічній Болоньї верховинець, а в ту мить, либонь, рукою Карла Маркса щире захоплення водило, коли той писав, що бачить він у Гарібальді, в його душі вогнистий, ту італійську тонкість, яку можна вбачити в Данте не менше, ніж у Макіавеллі, — тинявся по нічній Болоньї верховинець, ще не визнаний поет, Осип-Юрій Гординський-Федькович, що про нього скоро скаже Україна: «буковинський соловій», назве одним з нащадків нашого Тараса, про що, звичайно, буковинець і думати не міг тоді, окупаційний офіцер, котрий знав тої ночі одне: якшвидше повернутись до Верони.

А там же що? Ну що? І ритм його ходи бринів у ритмі слів. Не слів німецьких, італійських, румунських або польських, яких навчило цісарського офіцера життя. Ні, ні! Це були слова Буковини, України, рідної матері:

У Вероні, гей, на брамі кам'яній,
Там стояли три жовняри молоді...

Він блукав по темних вулицях Болоньї, під безліччю її аркад, де австрійські патрулі спиняли поодиноких перехожих. Никав між силуетами старезних веж, які впиналися в байдуже небо осені, чекав світанку, чекав поїзда, щоб повернутись до Верони, а поїзди поспішали на південь, везучи цісареве військо та гармати, і поринали в ніч рубіни хвостових вогнів на ешелонах, і знову линув буковинець думкою за росіянами, за двома, котрим повірив, і перед ним, з-попід мантильї, придбаной не для італійського дівчиська,

мерехтіли очі, і він думав та й думав про ту сандрильйону: як стало відомо веронським жандармам, та дівчина везла вельми важливі листи самому Гарібальді.

Ненароком Люція заснула.

Від недогарка, що в ліхтарі, спадало світло на вузьку, виразисту дівочу руку, вихоплюючи з темряви раз по раз це диво природи, пальці підсвічуючи справа, зліва. І Олександр дивився. Шкодував, що не є скульптором або художником. І не уважно слухав, що каже Менделєєв про чудного офіцера, про трагедію його життя, про сумовиті очі, котрі похмуро паленіли в темряві крізь грубі скельця окулярів, про його рідні Карпати, де, піднесена в небо горами, смагдам зеленіє Буковина.

Дивився Олександр на руку італійки, а йому в душі дзвеніло італійське те каприччо, котрого потім він так і не кинув на папір чи в вуха слухачам, каприччо, в усій його поліфонії, трепетне, немов проміння свічки на дівочій лівиці, з примхливою зміною настроїв, розмаїтістю ритмів, з несподіваними спалахами думки й почуття.

Поривалося з грудей на світ каприччо. Бородін на місці всидіти не міг, підвівся й важкуватою, хитливою ходою ступив три кроки до сусіднього вікна, і знов завмер, прислухаючись до себе самого. Немовби дивлячись, а то й не дивлячись на сонну італійку, наче був тут і наче й не був... І зненацька на плечі відчув важенну руку. Біля нього стояв жандармський ротмістр. З-поза його спини покліпував усе той самий — безвусий, молодий, настирливий жандарм.

— Нум за мною, — потис плече Бородіна австрієць. — А ти вставай також! — він гримнув і на дівчину, котра щойно прокинулася, та враз, здивований, завмер: у кутку сиділа не бідачка, що була потрібна австріякам, а синьйорина чи, може, й синьйора, в коштовній іспанській мантильї, з лицем божественним, осяяним у сутінках вагона двома аґатами, двома лампадами очей.

— Гречніше попрошу — з дамою! — визвірився по-німецькому Бородін. — Синьйора — моя дружина.

— Пробачте.

Ротмістр на мить коротку сторопів. Уже за вікнами жарли вогники Флоренції. Поїзд, гуркочучи, спинився. На пероні, біля їхнього вікна, молода квіткарка спала, не склепляючи очей. Вікно прочинивши, Бородін купив три щойно зрізані лілеї, — це була емблема міста, котре дало світові

Данте, Джотто, Галілея,— три лілеї в свіжих рісках, та й поклав ті три лілеї на коліна незнайомій.

І все ще никав уночі по Болонї неприкаяний Осип-Юрій.

На Верону поїзд повертався на світанні, але баглося Федьковичу, щоб ранку того й зовсім не було, такою осоружною йому здавалась незрівнянна та Верона, її фортеця, де він, покірний генералам імператора, серце зжужмивши під цісарським мундиром, ніс тяжкий хрест, будь вони прокляті, всі армії гноблення, і питав себе: чого ти опинився тут? Які вготовано тортури для всіх гнобителів, гвалтівників, яка гризота, що довіку їм судилась у достеменнім Дантовім аду? І ходив він по землі Італії, Федькович, мов по жаристій черені, і ноги йому нестерпно пропікало навіть простигле за ніч каміння Болонї, і в ритмі його кроків самоплином складались рядки. Він бачив їх. Він чув їх. Він їх співав. Вони, опуклі, не кинуті ще на папір, застигали, наче вирізьблені в камені:

У Вероні, гей, на брамі кам'яній,
Там стояли три жовняри молоді;
Як стояли, так стояли, говорили:
«Бодай би ся ясні мури розвалили!
Не так мури кам'янії, як ті брами»,—
Заплакала стара ненька слізоньками...

Скільки сліз вивергає війна, і що судилося нестарій матері італійського того дівчати, котре на змиг йому явилось у цьому скропленому кров'ю світі?

Не плач, мати, не плач мбоя, не журися,
Маю ж бо я що убрати, подивися:
Маю кабат, маю зброю, в чім ходити.
Тече кровця річеньками, є що пити.
Не так пити, пропивати, як гуляти,—
Чисте поле романбве, моя мати».

Еге ж, він двом тим росіянам так повірив, що хотілося б їм прочитати ці рядки.

Три лілеї, рососою вмиті, лежали на колінах чорноокої. На пероні, біля вікна вагона, так собі й спала, не skleпляючи очей, нестара флорентійська квіткарка. Бородін, іще раз викликавши сонну з небуття, простяг їй гроші, взяв з її рук, великих, мозолястих, важенний сніп лілей і, в німому за-

хвату, оберемонок отих квітів поклав уже не на вагонну лаву, а до ніг своєму божеству.

Люція спаленіла, сяйнувши світлом на лілеї й на обличчя чотирьох мужчин, а молодесенький жандармик, то поринаючи в тінь, то знову з неї виникаючи, не вірячи жодному жестові в розіграній для нього пантомімі, щось іще втовкмачував начальству своєму, шамотів іще, триклятий, поки ротмістр, долаючи вагання, але й досі боячись можливих неприємностей, обережно сказав:

— Я мушу все-таки вас попросити... — і вказав жестом на двері вагона, але зненацька відсахнувся, бо між ним і дівчиною втерлась разом кремезна, довготелеса й ледь сутула постать петербурзького доцента Менделєєва.

— Нікуди вони не підуть, — добірною німецькою буркнув хімік.

Ротмістр аж тепер вибухнув, він вилаявся, але зразу й завмер, паралізований гострим спалахом гніву в синіх, мовби й холодних невеличких очах Менделєєва, а побачивши російські паспорти, збагнув, що наскочив не на того, хто був потрібен, і не став уже дивитись, чи вписано в паспорт Бородіна його чарівну фразу.

— Чому ж ви зразу не сказали, що ви — росіяни? — вибухаючи люттю, спитав австрієць.

— А чому ви зразу не спитали? — єхиднувато звідався Менделєєв і, зовсім як хлопчисько, запирхав у борідку навздогін ротмістрові: — Перепросити не завадило б, чорт забирай!

Увесь той день, котрий передував цій ночі, був сумбурний, був безглуздий, і все в душі Федьковича сплелось в один клубок страждань, жалю та гніву. Така вже є доля поетів. Тільки очища дівчиська мерехтіли тої ночі. Тільки гнів проти себе самого забивав йому дух. Навіщо дав себе сюди загнати, в ці чужі й далекі гори? Він уже чув, що з солдатчини Шевченко повернувся. Та якою ціною? Осип-Юрій знати не міг, звичайно, що вранці того дня Санкт-Петербурзька Академія художеств обрала нарешті Тараса Шевченка в академіки і що він зараз, нічної цієї пори, над черговим офортом, може, плакає в мужнім серці нові слова пророка, звернені й до двох тих росіян, і до нього, до поета Буковини, і до Джузеппе Гарібальді, і до всього людства, котре жадає й жадає свободи. Та Федькович нічогісінько ж не знав про Кобзаря тієї ночі, Осип-Юрій думав лиш про одне: віддав російський цар поета в рядові, — така вже є доля поетів, —

а його, Федьковича, що гірше, вивели в цісарські офіцери і тепер оце пригнали в чужу землю — топтати свободу. І він думав, думав про цю землю. Про народ Італії. Про зустріч у вагоні, про ту безстрашну дівчину, що її до пуття й не розгледів... Він думав і думав про неї, і нараз — під однією з тих аркад — почув десь її голос, хоч він її голосу й зовсім не знав: вона в поїзді при ньому не зронила ні словечка. Але раптом йому вчулось, буцім зойкнула саме вона. Вона!

Після всього, що сьогодні довелося пережити, сам не свій, він перший крок ступив до того, чим він снів. Перший крок додому!

Він почув, як у тіні аркад якісь там австрійці чіплялись до молодої італійки, а вона пручалась і кричала, кликала на поміч. І поет поспішив.

...Що там було далі, перед від'їздом до Верони, Федькович потім згадувати не любив — ні в Італії, ні вже дома, в Карпатах, коли подався на демісію.

Єдине, що поет хотів би знати, була доля обох росіян, того дівчиська. Чи ж її сховало того дня од халепи мереживо іспанської мантильї?

Коли обидва ті жандарми нарешті пішли геть, синьйорина, замалим не втрачаючи тями, блимала на своїх рятивників, але ні слова мовити не спромоглась. Знов намагався Бородін її розважити, та ні жарт у переборах флейти, ні її смуток не могли вивести дівча з задуми.

Так і їхали вони в мовчанні решту ночі і ще довгенько вдень. Дівчина, — була вона, як провідали об тім жандарми, чи не онукою самого Джузеппе Мадзіні, — зіщулилась при світлі дня в пружний клубок і, крадькома намагаючи за корсажем якісь, видно, вельми важливі папери, спустила по самісінькі брови прозористий пружок мантильї, щоб сховатись від ока жандармів, що нишпорили по вагонах, і в роздумі дивилась на двох руссо: неспокійні оці слов'яни, чого пориваються вони сюди, в Італію, коли тут проливають кров зовсім не за їхню волю?.. А вони спішили та й спішили до Калабрії з цілого світу, волонтери свободи, як потім поспішали звідусіль: і в Париж — на поміч комунарам, і, вже в наші з вами дні, читачу, у Мадрид — на поміч комуністам...

Менделєєв, не помічаючи ні пломеню її очей, ні гуркоту, ні поштовхів вагона, шиковав і так і сяк у зшитку, покладеному на саквояж, рядки символів тих простих речовин, з яких складається кора нашої багатогрішної Землі, і на

цьому картатому аркуші хімікові вже марились періодична, що потрясла небавом цілий світ, система елементів.

Бородін сам собі щось мугикав, і все тонуло в гуркоті вагонів, та, може, в цьому вже вчувалися й думки та барви майбутніх симфоній, романсів. Олександр поблимував на італійку, а в ньому вже звучала, може, Ярославна, її плач. Він, разом з Ярославною й Лючією, чекав жаданої границі, що за нею Італія вже скинула чужинну тиранію, а тим часом йому вчувались рідні, російські мотиви, а тим часом у собі самому чув композитор половецькі танці, прислухався, як ние татарська стріла, як уже вісім століть у «Слові о полку», в цьому чуді слов'янського генія, як співають у нім струни віщі: «Они же сами князем славу рокотаху», як воно тремко тріпоче, слов'янське Ігореве серце.

...А коли знову закричав локомотив, наближаючись до рубежа свободи, коли поїзд, ставши стрімким, шпарким, покотив по калабрійських землях, яких не топтали вже чоботища австрійських вояк, Люція підхопилась миттю, скинула з плечей пальто, кашне Бородіна і зненацька заплакала, і засміялась, поцілувала сторопілого Олександра, потім губами ткнулася в борідку Менделєєву, щось таке цим руссо крикнула і, як була в тоненькій іспанській мантилі Федьковича, вигулькнула пріч. Дмитро Іванович кинувся був за нею — спитати бодай, як її звуть, та дівчини вже не знайшов.

Коли ж поїзд, рвучко, не без гуркоту загальмувавши, зупинився край платформи, в той вагон, де їхали ті двоє росян, вдерлася сила-силенна людей.

Дмитра та Олександра обіймали, цілували, і лементували, і щось там на всі заводи співали, а друзі озирались, зачудовані, й збагнути не могли, що коїться, і почуття нестримної розкованості переймало дух.

Та все-таки Дмитрові й Івановичу нарешті пощастило з'ясувати, що вночі жандарми шукали в поїзді, котрий ішов на південь, зухвалого якогось сіцилійця, що втік з веронської фортеці. Бородіна, — їх спантеличив південний тип його фізіономії, — австрійці взяли були за втікача: прикмети сходились. Збила з пуття їх і дівчина, що прихистилася в купе: жандарми знали, що втікач-гарібальдієць їде в поїзді з сестрою.

Та сестра сіцилійця їм була ні до чого. Жандарми в тому поїзді шукали дівчину зовсім не ту, Люцію, щоб добути вельми потрібні австрійцям листи, адресовані самому Гарібальді.

Люція розповіла, як видно, всім, що дорогою стряслося, і даремно старались росіяни втовкмачити, буцім вийшло все само собою: італієчка, мовляв, була напрōдиво вродлива.

Коли руссо, визволившись з обіймів, вийшли нарешті з поїзда, на пероні, їх вітаючи, грянув гучний оркестр. Задуднів якийсь марш. Але грали новачки, ремісники й студенти, поети і матроси, крамарі та вчителі, сіцилійські наймити, і дудніти в лад навчилися не всі.

На росіян світили тисячі зіниць. Менделєєв увагу до себе сприймав супокійно. А Бородін, торопіючи, намагаючись сховатись від очей цього жвавого юрмища, був спробував із флейтою своєю прихиститись серед оркестрантів, а потім неспогадано заграв з усіма разом досі незнайомий марш.

Зиркаючи навкруги, шукав чорнявеньку. Та не знайшов. І раптом сторопів: бородате лице диригента, весь його образ, нагадали Бородіну знайомий портрет Джузеппе Верді... Він чи не він?

Побачивши, що руссо опинився в їхньому оркестрі, музики, зачудовані, вгавали один за одним, і нарешті залишився росіянин — соло...

Збентежений, на якусь мить замовк. Та всі мовби чогось чекали, і Олександр, по недовгій паузі, нараз ударив у вразливе серце Італії шаленим буревієм до івановського прудкого танцю, і все перед очима закружляло, і зіткнулися в шаленому борінні половецькі танці з тим каприччо, котре цієї ночі вчувалося Бородіну в громохких ритмах поїзда, і разом грянув у голосі флейти бентежним закликком гарібальдійський гімн.

Він владно вплітався в каприччо. Лунав усе чіткіше, виразніше. А росіянин грав і грав. І нараз величезна юрба покидала шапки. Чи то перед гімном свободи? Чи, може, перед величчю слов'янської кантилені. Чи й перед світлом очей самого Гарібальді, що несподівано сяйнули над юрбою.

Так, він ішов сюди, Джузеппе, герой античного складу, як його назвав тоді ж у листах із Італії Фрідріх Енгельс, кореспондент однієї з американських газет,— ішов Гарібальді опліч із дівчинкою з поїзда, йшов по страшній нашій казці життя, де не тільки всюди кров, де не тільки всюди сльози, де є і правда, і свобода, і любов.

Крізь юрбу Джузеппе Гарібальді вів ту дівчину в усій райдужній її принаді, соромливу та відважну, вів її, немов мале дитя, немов майбутнє світу, і в генерала в погляді струміла над юрбою й над планетою та чисто італійська тонкість, котра колись зачарувала людство в Данте, і тріпотіло на Лючії зім'яте сарпинкове плаття, і тріпотіли вії там, на тисячах очей юрби, і проти вітру маяло мереживо мантильї, і здригнулась синьйорина, коли раптом, далі рушаючи, зойкнув тривожно і поривчасто локомотив.

1934

Оповідання

Нариси

СЛОВО ЛЕНІНА

Пристаркуватий прокурор Владимирського окружного суду весело диктував своєму рудовусому, червонопикому й забарливому машиністові важливе «представление» до Московської судової палати:

— Пишіть, Семенов, далі... «Губернатор мене повідомив... що затримав у місті Шуї відомого окружного агітатора, на ймення Арсеній, і що його арешт викликав заворушення серед робітників, які... які, покинувши роботу на фабриці, підступили юрбою до поліцейського управління. З наказу губернатора до Шуї відправлено...» Скільки їх там, Семенов? «...дві роти піхоти й сотню козаків. 25 березня з першої до шостої години на Ільїнській площі відбувся мітинг, де було приблизно з тисячу людей... Присутні, скинувши шапки, проспівали вічну пам'ять Арсенієві, ганили дії уряду... й закликали до збройного повстання...» Стоп, Семенов! Поглянули б ви, Семенов, що це за молодець! Я боявся б лишитися з ним наодинці... Ви уявіть собі: я нишком підглядав, то бачив... Хлопця вкинули в одиночну камеру, і він знає, що над ним уже висить зашморг, і сидить собі спокійнісінько біля вікна, і навіть чогось посміхається. Ви знаєте, Семенов, про його арешт сповістили всі газети... Ну-с, пишімо далі...

Арсеній, назвавшись при допиті Борисом Тачапським, пояснив, що він більшовик... Все, що діялось після його

арешту в Шуї та інших містах, так захопило й збентежило прокурора, що він, сподіваючись на справу дуже голосну, побував уже в тюрмі й довгенько простояв у коридорі, біля вічка одиночної камери, придивляючись до вславленого агітатора.

Юнак, кременний і непосидячий, то завмирав на табуреті, то сновигав з кутка в куток, безбач налітаючи на стіни, як велика дужа птиця. Стаючи на табурет, він припадав до ґрат... За вікном сяяла золочена баня стародавньої церкви. Внизу куняло місто Владимир, одне з найстаріших російських міст, затишне кубелечко попів, купців, чиновників. Тюремний замок був у Владимирі найбільшою й найновішою спорудою.

Гарячим лобом Арсеній тулився до зеленої вологої цегли підвіконня. Вчувався юнакові дух бруньок тополі, звідкись пахтіло самоварним димком, віяло з близького кладовища гіркою надмогильних трав... Весняні пахощі бентежили кров. Хотілось на волю: багато лишилось там недовершених справ!.. За кордоном десь, далеко, може, знов у вже знайомім Арсенієві Стокгольмі, а можливо, в Лондоні, збирається П'ятий партійний з'їзд — без нього, без Арсенія, делегата іваново-вознесенських ткачів. Поліція схопила його перед самим від'їздом, і він прагнув туди, до Леніна, і всією душею був уже там, з Володимиром Іллічем.

Тамуючи досаду й тугу, Арсеній, колишній студент Санкт-Петербурзького політехнічного інституту, взявся в одиночній камері до книг та словників. Він був грамотніший від своїх товаришів, він учився, сподіваючись домогтися, щоб його перевели з одиночки в загальну камеру, щоб там і далі вчити інших...

Якось восени вже, того ж таки року 1907-го, у тихім та вологім надвечір'ї, порушуючи сувору заборону, Арсеній стояв за звичкою біля відчиненого вікна. Десь у сусідніх камерах якийсь уловник співав старовинної арештантської пісні: «Скушно-тошно сидеть рыбинке во сетке, тошно пташечке во клетке...» — і тиша, незвичайна тиша навіть у тихій тюрмі осінила весь замок... Тиша! Арсеній, разом зважившись на щось, погасив на стіні позад себе курний каганець, знову вчепився в ґрати й щосили гукнув у вікно:

— Товариші!

Відгомін полинув по всьому замку, відлунюючи від стін, стікаючи вниз, у причаєне місто.

Тюрма сполошилась, загомонила, але знов до тюрем-

ного замку вступала тиша. Люди дослухались до м'яких інтонацій знайомого голосу: агітатора знала вже вся тюрма.

Тиша... І ось Арсеній розповідає про агітацію деяких меншовиків за безпартійний робітничий з'їзд. Він хоче, щоб товариші зрозуміли, чому потрібна найрішучіша, принципова боротьба проти спроб створити буцімто цілком безпартійні політичні організації робітничого класу.

Слово за словом злітають у спокій осіннього вечора. Треба кричати гучно, щоб його чули всі, і кремезна шия Арсенія роздимається, стає ще товща. Голос напружується на гранично високих тонах. Слухачів Арсеній не бачить: перед ним тільки синіє вікно, мигтять вогники міста. Але поряд — теж вікна. А за ними — однодумці, друзі й вороги.

— Синдикалісти заперечують роль партії,— каже Арсеній,— а ми, більшовики, плекаємо в своїй партії прекрасне майбутнє робітничого класу...— І Арсеній, невгамовний мрійник, розповідає слухачам, котрих не бачить, про майбутній чудовий світ, про державу трудящих.

Внизу, під тюремною стіною, разом чути припізнілі, застережні покрики вартових, потім — постріли. Над головою Арсенія пролітас куля, і на підлогу падають скалки зеленої цегли...

Але постріли не злякали нікого. Тюрма слухає. Десь у череві замку хтось наказує покласти край неподобству, та люди все ще слухають, припадають до вікон і, вдивляючись у вогні міста, їх не бачать.

Після пострілів стає ще тихше. Пора кінчати. Спокійний голос Арсенія лине в усі закапелки острогу. І тепер лиш чути часом вигуки обурення й протесту — хтось не згоден з промовцем,— шикання більшості й дразливий брязкіт наручників. Шикають на меншовиків та анархістів навіть уголовні.

— Мрія! Та хіба ж ми тепер можемо уявити, що буде років через п'ятдесят?.. Наше майбутнє, товариші, звісно, виявиться сміливішим і кращим за будь-яку мрію... Але всі ми,— я знаю, знаю,— навіть у цьому кам'яному мішку, всі мріємо по-різному. Ну що ж, панове меншовики, есери... Знайте! Нам у це майбутнє з вами не по дорозі! Наша партія зрештою все перемаже, всі випробування пройде, всіх робітників згуртує... Я, товариші, повторюю слова Леніна...

Арсеній говорить і говорить про майбутнє, що його першим побачив Ленін... І здається юнакові, що він зараз —

ось тут, біля нього... Арсеній з Леніним познайомився на Стокгольмському з'їзді, і навіть сюди, до тюрми, тепер ось дійшла звістка, як там десь, у далекому Лондоні, блискуче й нещадно він розгромив меншовиків... Арсеній говорив про майбутнє своєї країни, і здавалось йому, що його слухають не тільки ув'язнені, а й усе це місто, Владимир, і Москва, і той, про кого він думав тої хвилини...

Коли наглядачі каторжного централу вдерлись в одиначку, гаряче тріпотіння оплесків ще не вщухало. Обурено щось гукали ображені, ті, кому, як казав Арсеній, з нами не по дорозі...

Агітатор підвівся не зразу тим назустріч, що ввійшли. Позіхнув і сів на койці. Ясна усмішка раптом осяяла його посіріле в тюрмі обличчя.

Тої ж ночі прокурор писав «представление» про все, що сталося в тюрмі. Тільки тепер він уже називав окружного агітатора не Арсенієм, бо вже знав його справжнє ім'я: Михайло Васильович Фрунзе.

1935

МОРІРЕ ДАЛЛЕ РІЗА

З похмурої зали суду обох молодиків — Михайла Фрунзе, окружного агітатора, відомого під прізвиськом Арсеній, та робітника Павла Гусева, дебелого й незграбного парнягу, яких щойно засудили на страту, — погнали зразу ж до тюремної кузні.

Смертників завжди кували в заліза. Та ланцюги на цей раз були важчі: не звичайного дванадцятифунтового зразка — кілька десятків пудів кайдання, зробленого на окремих загах, нещодавно подарувала Владимирському каторжному централові якась благочестива купецька бабця.

Щоночі з камери виводили приречених, і смертники знали: прийдуть пізніше, заберуть одного. Коли зарані, десь опівночі, — поспішають, видно, щоб упоратися з гуртом.

Якось — було це в третю зиму ув'язнення — Фрунзе повели до фотографа: Мавра Юхимівна, Михайлова матери, просила надіслати їй картку, і тюремний інспектор дозволив йому сфотографуватись в о с т а н н е.

Арсенія в тюремній канцелярії посадили перед загато-

ваним вікном, і він там бачив волю. Теж, мабуть, востаннє. Сірі очі його, проти вікна, могли здатися в ту мить прозорими, наче не було в них ані скрути, ані страху, ні чекання обіцяної смерті. За ґратами скорботно маяла, вся сива в паморозі, гілка ялини, і юнак їй лагідно всміхався.

Тюремний лікар, напнувшись чорною шматинкою, поки чаклував над величезним дерев'яним фотоапаратом, цю усмішку бачив. А коли Арсенієві принесли з комори його власну куртку, що в ній його арештували, з нього на кілька хвилин важенні закови зняли, і він, ледве в одержину влізши, знову сів насупроти вікна. Поклавши кулаки на коліна, побачив, що руки надто вилізають з рукавів, бо куртка стала закоротка й завузька: Михайло в тюрмі за три роки помітно підріс.

Зніматись юнакові вже перехотілось, але, згадавши просьбу матері, Арсеній перед апаратом тримався терпляче: раз, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім...

— Готово! — кивнув йому хвацько тюремний лікар. І додав: — Я за вас просив начальника тюрми. Він нарешті дозволив. Сьогодні одержите...

— Спасибі.

А коли Фрунзе, припадаючи на праву ногу, колись понівечену козаками-астраханцями, забряжчав путами в коридорі, лікар подумав: «І навіщо людині перед стратою італійський словник?»

Діціонарію, італо-російський лексикон, зенацька став Михайлові потрібен, коли з убогої тюремної бібліотеки до рук йому випадково потрапило видане в оригіналі «Пекло» Данте Аліг'єрі — скорботна частина книги флорентійського вигнанця. І парубок навіть зрадів: поки лишався час, можна було попрацювати, — заманулось, поки живий, вивчити ще будь-яку мову, хоч би й італійську, — так, він чув, робив у важкі роки й хвилини Ленін...

Основи граматики знайшов Арсеній у словнику; заучування милозвучних італійських слів укріплювало пам'ять, гамувало уяву, одвертало від криків та зойків у смертних камерах. За два місяці впертої праці Фрунзе став помалу розуміти, що написано в найтруднішій з італійських книг: «Ворвался в глубь моей дремоты сонной тяжелой гул, и я очнулся вдруг...» — і стало все це, завчання слів та сполучень, стало найважчим ділом, котре помітно скорочувало дождання: вмирати зб сміху — моріре далле різа, моріре далле різа, моріре далле різа...

А смерть по них не йшла й не йшла. Про Павла Гусева й Михайла Фрунзе там наче забули. Вже в камері нікого й не зосталося з давніших її пожилців, а вони вдвох ниділи та й ниділи, і Михайло Васильович завчав усе нові й нові словосполучення, далі й далі вступаючи в Дантове «Пекло». А часом він щось таке вписував у тонесенький зошит, хтозна для кого, невідомо навіщо:

«Ми, смертники, до п'ятої години ранку не спимо, бо слушаємо кожен шерех. Це — години трагічні, о цій порі ведуть на страту. Бряжчать кайдани далі й далі. Потім рипнуть залізні двері тюрми, й усе принишкне. Сидять наші й гадають: чия пора настане завтра? Сліз небагато. Скам'яніле обличчя смертника, скляні очі, квола хода — от і все, моріре далле різа?»

Наглядач увійшов зненацька. Серед ночі в скорботні ці камери тюремники ходили в валянках. Щоб смертника застати розполохом.

— Фрунзе! В контору!

Так викликали на страту. Кінець! Кінець...

Михайло байдуже підвівся.

— Прощай, Павле. Йду вмирати. Моріре далле різа... вмирати зó сміху.

Він потис руку Гусеву. Ступив до дверей. Повернувся. Наглядачі в такі хвилини, ясна річ, не квапили нікого: кожен звідси спішив похапцем, щоб усе там скінчилось хутчіш, п'ю престо, так, хутчіш...

Арсеній схопив за плечі Гусева, пригорнув і вийшов. Павло хотів був щось йому сказати, але зненацька став занікуватись, задихнувся і лише дико та глухо замукав.

У коридорі, в груди набравши повітря, Фрунзе вигукнув: «Прощайте, товариші! Веду-у-уть!..» — але вже кинулись на нього наглядачі, збили на підлогу й заткали рота. Та крик його вже полетів по коридорах, по двору, по городу Владимиру, по всьому світу, — друзі чули його, либонь, востанне.

Вся тюрма, все місто, всі знали Арсенія... З камер вихлопнулись крики, зойки, в найближчі двері хтось там грюкав табуретом. Затуляли рота якійсь жінці, а вона лементувала, комусь, мабуть, кусаючи нечисті пальці.

Арсеній слухав, як прощається з ним уся тюрма. З коридора виходячи, він нагнувся, щоб управити пошкоджену колінну чашечку, мало не впав, і ждав, і ждав, що його зараз ударять прикладом, гляди, в спину.

Та ніхто не вдарив. Навіть тюремники зиркали на цю людину з явною повагою, навіть з боязкою обережністю.

Все там було, як видно, наготовано до страти. В камері побачень шикувались наглядачі. Дивним видалось лиш те, що не було священика. А на порозі раптом виник, руки простягаючи до Фрунзе, присяжний повірений Олександр Олександрович Ерн, оборонець, і Арсеній скривився: слава людина, але що тут йому потрібно в таку мить? Ну що?

— Добридень, батечку мій. Погляньте! — і адвокат знов простяг до нього руки. В одній — білів аркушик телеграми.— Вирок... скасували!

Арсеній тупо блимав на свого адвоката. Провів по мокрому лобу рукою.

— Тільки-но одержав... о дванадцятій ночі! — Олександр Олександрович Ерн, від задухи в камері знемагаючи, замовкав після кожного подиху.— Ось я — на візника — та й сюди, мерщій порадувати. Тільки ось тут,— він повів рукою,— не хотіли серед ночі викликати... хай, мовляв, до ранку жде ваш Фрунзе!

А Михайло перед ним стояв начебто спокійний, незворушний. Але на цей раз бракувало сил. Інсапонаре — намілювати, інсапонаре — намілювати... А як по-італійськи «зашморг»? — і Фрунзе притьмом заманулось мерщій зазирнути в словник, і він од нетерплячки аж забрязкав ланцюгами. Подякувавши Ернові, він подався до виходу, потім, обернувшись, приклавши до лоба руку, мовби щось пригадуючи, попросив:

— Зробіть так, Олександр Олександровичу, щоб мені дозволили, поки намілять новий зашморг, читати ще й книги, так би мовити, наукові: артилерійські розрахунки, де що мені потрібне з тактики й стратегії...

— Навіщо вам усе це, голубе? — зиркнувши на одержимого, спитав Ерн.

Та Фрунзе тільки видихнув: «Спасибі!» — бо гнали його знов до коваля, та й не міг же він так просто розповісти, як йому ввижається, як перед ним ще невиразно виникає те, що незабаром потрясе Росію... А через півгодини, з дивною, незвичною полегкістю, зависоко підіймаючи звільнені від кайданів ноги, Арсеній шкутильгав до іншої якоїсь камери — чекати нового процесу, бо ж починалося те все спочатку.

А коли голова тимчасового військового суду, завше лагідний генерал-майор Кошелєв, звелів завести в зал засідань свідка оборони, лікаря Іванова, генерал аж почорнів, напрудився й насупився мов сич.

Свідок оборони, земський лікар Іванов, носатий, сивенький дідок, ступав по залу засідань у тривозі, але й не приховуючи інтересу. Кортіло мерщій поглянути на юнака, що через нього в багатьох милих докторові людей, у славного, приміром, Володимира Галактіоновича Короленка, стільки тривоги й хвилювань... Чи зможуть вони врятувати людину од неминучої смерті?

Іванов про юнака знав тільки, що звать його Михайлом Фрунзе, що судять хлопця втретє, що після другого процесу довелось бідоласі просидіти в камері смертників немало днів, що й на цей раз на нього чекає, з усього видно, смертний вирок...

Проти Михайла Фрунзе щоразу висували нові обвинувачення. Юнакові довелось тепер відповідати за спробу застрелити шуйського урядника Перлова, і лікар мав посвідчити, що звинувачений у день той і годину, коли стався на урядника замах, був од Шуї далеко, десь коло Москви, у нього, в Іванова, в Хімках, у земській лікарні.

У залі суду, помітивши пересторогу в погляді Ерна, оборонця Фрунзе, лікар ще раз поглянув на лаву підсудних і замалим не зомлів: їх там було двоє! Як же дізнатися, котрий із них? Обидва юнаки — неголені, бліді, обоє в казенній одежі. Виявляється, «в урядника Перлова стріляля двоє, що стояли на пагорку, сажнів за десять від мосту...»

«Свідок Іванов», — чує лікар і покірно виконує все, що вимагають: відповідає на запитання, підходить до присяги, а сам думає: «Оцей — здоровенний, незграбний, лобастий — чи оцей — з таким же величезним лобом, сіроокий, з лукавинкою в очах?.. Один стріляв, припавши на коліно, з гвинтівки. Кінь перших пострілів злякався і помчав... Той чи оцей?»

Прокурор, такий собі тишко, генерал-майор Домбровський, лютує, намагається земського лікаря спантеличити, залякати... Завершення цієї справи вирішить наступний крок його кар'єри. Сам же напросився, це на його заяві головний військовий прокурор барон Остен-Сакен надписав: «Дозволяю вашому превосходительству виїхати до міста Владимира й провести особисто в тимчасовому військовому суді справу про Михайла Фрунзе...»

Генерал Домбровський лютував: спантеличити лікаря він не спромігся; слово за словом той повторив свідчення, дані раніше слідчому, явно завчені слова:

— Пригадую, ваше превосходительство, в той день, 21 лютого, саме відкрилась... так, відкрилась Державна дума. Ну, річ природна, і розмови всі точились круг видатної цієї події, ваша світлість. І я, мов зараз пам'ятаю, так, так, мене покликали в той день до пацієнта, який про всі події міркував вельми розумно. Ну, і звичайно, я звернув увагу на молоду людину, на Михайла Васильовича Фрунзе, і добре його запам'ятав. Він тоді ще, занедужавши, в нас ночував, у лікарні, ледве дихав... Я вислухав його й кажу: «Що ж це воно з вашим серденьком, голубе мій?..»

— Нікільки не слід забувати присягу,— поволі й неголосно, немов сам собі, промовляє прокурор і кліпає напружено то на Ерна, адвоката, то на Фрунзе з Гусевим, то на свідка оборони. Вдумується в свідчення, міркує щось і раптом, начебто між іншим, він питає: — А скажіть-но, свідок Іванов, скажіть: ви ж давно не бачилися з Фрунзе... Як гадаєте: змінився він з тої пори? Чи не дуже? Впізнати його можна?

— А чому ж? — починає Іванов і гається, очей не зводячи з підсудних, з Гусєва та Фрунзе.— Тюрма, звісно, не рідна тітка, людину міняє... Але як можна не впізнати свого ж пацієнта!.. Це, даруйте, занадто!..— і, раптом чуючи адвокатове кахикання, зауважує на спокійному обличчі одного з підсудних сумний усміх, дивиться йому в очі й, нарешті, зважується: — А ось наш Михайло Васильович,— мовби вистрілює лікар,— аж нітрохи не змінився після того: той же високий, самі бачите, лоб, сторч переділений глибокою зморшкою, ті ж, погляньте, сірі очі, мерехтливі, пильні та, я сказав би, химерні...

Фрунзе не може на весь рот не всміхнутись, і враз од усмішки аж наче молодіє. Од кого він? Які друзі його сюди прислали, незнайомого цього дідка? Навіщо? Фрунзе навіть сміється, мружить очі, морщить носа, і його регіт панові Домбровському видається зухвалим, аж блюзнірським: що за людина він, цей незбагнений Фрунзе?

Генерал-майор Домбровський свідка вже не слухає. Підступ звівся на пси! Доведеться йти пробоем і засудити, неодмінно засудити, навіть коли суд не роздобуде задля цього будь-яких законних підстав! Та й у вирокі все одно вже зарані записано: «До страти через повішення...»

Вислухавши свій третій вирок, Михайло Фрунзе, здавалося, й не ворухнувся, і, щоб не зойкнути, не закричати, сам собі повторював, упертий і зухвалий, італійські дієслова. А потім дивився в зал, майже порожній, у той куток, де принишкла сестра Людмила, і шепотів ледве чутно: «От і знову, Людо, знову буде смертна камера, і, видно, все-таки помру в петлі! Не зарадив і лікар. Прощавай, Людмילו, прощай!.. Перекажи нашій мамі...»

— Фрунзе! — раптом його кличе голова суду.— Чи не хочете що-небудь нам сказати?

— Я? Ні... Що я вам скажу? А втім, я навіть не здивований, панове: дієте ви з обов'язку присяги... Так, так, присяги... Мені згадалось: у Чехова в одному з маловідомих його творів є приклад такий повчальний, що можна вмерти зо сміху... Що? У Чехова, кажу... Так от... Пам'ятаю, якось викликає мене вчитель до чорної дошки й диктує: «Лекарь уехал в город». Я взяв і написав це «лекарь» через «е». Відшмагав. А через тиждень знов мене кличе до тієї ж дошки, знов пиши: «Лекарь уехал в город». Пишу на цей раз через «ять». І знову одшмагав. За віщо ж ви, Іване Хомичу? Самі ж казали, що тут потрібне «ять». «Тоді,— каже,— я помилявся. А прочитавши вчора твір одного академіка про «ять» у слові «лекарь», погоджуюсь із Академією наук. А шмагаю тебе з обов'язку присяги...» — і Фрунзе прикро сміється: — Ось так і ви, панове!..

Це страшно — сміх у таку хвилину і в такому місці, моріре далі різа... Оборонець Ерн, любий Олександр Олександрович, перелякався аж-аж. Голова суду, генерал-майор Кошелєв, цей не зрозумів нічого. Прокурор Домбровський, полотніючи, хотів обурливу мову впинити, але чомусь не зважився й мовчки дивився на цю дивовижну людину. Звідки в них така витримка, в цих більшовиків? Це, певна річ, вельми цікава й вельми небезпечна людина...

Фрунзе хотів був продовжити свою передсмертну промову. Позападали очі паленіли, набрякли жили на могутній шиї, чіпкі, короткі пальці вчепилися в бар'єр, і повняві губи розтулилися знов: от-от він сипоне в півтемний зал гострі, сердиті слова...

Але Арсеній не сказав нічого. Блимнувши на голову суду, він мовчки сів. Навіщо базікати марно? Потім знову підвівся і в лункий зал закричав до сестри:

— Людо, прощай! Поцілуй нашу маму. А царя не просіть! Не треба: все одно... все одно лікар поїхав до міста... Прощай! — і обернувся до прокурора: — То що ж... помремо

зо сміху, панове? — і сів, намагаючись бодай на мить забути все страшне, що на нього чекало, і знову сам собі повторював італійські відмінки та дієслова... Потім написав Олександрю Олександровичу, адвокатуві, записочку, щоб роздобув той книгу Франца Мерінга «Нариси з історії воєн та воєнного мистецтва» і знов ледь чутно бубонів по-італійському: «Лікар поїхав... Лікар поїхав... поїхав... поїхав!», а його знову гнали до тюремної кузні: либонь, знайшлася ще одна бабуся, котра централові подарувала новенькі, ще важчі цепи. Ланцюги. Їх по-італійському, він це згадав, їх навдивовижу, ці чортові кайдани, цепи, їх звуть сливе так само, як і по-російському: чеппі.

1935

ЗВИЧАЙНИЙ ХЛОПЕЦЬ

Невеличка повість

У небі мріла широка ріка. Бєрега держались білі хмари?

Над Волгою роки його дитинства минали хутко? Шпарко? Повні по вінця крутої відваги?

Еге ж, Валерій жив, як жили тоді всі його одноклітки, що їхні справжні імена в цій повісті, звичайно, змінені.

А сам Валерій Чкалов?.. Я родину їхню знав колись, і таким його хлоп'яче халамидництво мені вбачається тепер.

Чи ж так це все було?

Так і не так.

1

В небі мерехтіла ріка. А Воля Чкалов, Валерій, звичайнісінький хлопець, — його в школі дражнили Буйволом, — любив постояти коло батьківського дому, над урвищем, на високому й крутому березі, що попід ним у річці плавали білі, чорні, сірі хмари.

Внизу, край води, гасали невтомні хлоп'ята. Сусідський Васько, прозваний Блохою, чорнявий моторний куцанчик, склавши долоні, щось гукав йому знизу.

— Що-о-о? — перепитував Чкалов. Голос у хлопця вже ламався, був кумедний, басовитий.

— Во-о-о-олько! Базарські пориваються в бійку!

Так само круто, по-волзькому вирізняючи «о», Валерій одвічав:

— Годі тобі! — одчепись, мовляв. І все дивився на той берег. Стовбичив твердо, маленький незграба, стояв на кручі важко, але здавалось — от-от стрибне він зараз, шуго-не, перехопиться на той бік Волги.

А там чаївся ліс. Обрій далекий, синій та вабливий. Що ж там, у хащах? Буйвіл там бував, але скраю — ходив по гриби. А хотілось поблукати ген-ген, подивитись-таки — що там? Нетоптані стежини? Звірі? Якісь люди?

Десь далеко йшла війна проти германця, — чи не за тими нетрями? Чи не туди ж пролетів над пароплавом якийсь птах? Поглянув йому вслід Валерій, а він уже там десь, над Телешиним островом, над синім лісом, — швидко! — і немовби сам летів за ним. Та йому знов кричали знизу:

— Волько, Волько! Та мерщій! Ідуть базарські...

Клубком котився Чкалов з кручі. Над водою, за одним із чотирьох мисків, і справді вже скрадались зайди.

— Агов! — і Волька Буйвіл мчав уже, вів перед у зграї хлопців. — Давай, дава-а-ай!..

2

Війна між хлоп'яками, горянськими й базарськими, повелась у Васильовському затоні здавна.

Горянські жили собі на горі — діти вантажників, робітників Васильовського затону, нащадки бурлаків. Базарські сунули сюди знизу, від базару. Ці були здебільшого «спадкоємцями», багато з них звикали вже до «діла» в батьківських лабазах та крамницях... Шкільний піп, отець Миколай, підтримував войовничий дух горян: поміж базарськими було чимало старовірів.

Взаємних образів накіпало стільки, що ні горянські, ні базарські не могли до пуття пригадати — за що, власне, щоразу починалась чубанина. Заходило немовби з гри, але в запалі переростало в бойовище. Бились, правду сказати, чесно, намагались не вціляти супротивника в обличчя, не забігали ззаду.

Коли Валерій почав підростати, ратні пристрасті горян стали кривим його ділом.

Вийде, бувало, вперед, ноги розставить, розведе плечі, і, здається, всім видно, як росте, як набрякають руки силою, жевріють очі.

Базарські скоро помітили малого задираку. Пробували були нападати на дужакá, але той їм завдавав такого чосу, що всі охочі до легких подуг почали його сахатись: ще не зміцніли м'язи, помагала впертість. Вдома казали, що малий удався в батька.

Павло Григорович Чкалов,— після трьох десятків літ праці в затоні, як і багато хто з казанярів, «глушко» від безугавного гуркоту в казанах,— невисокий і кремезний дядько, своєю силою вславився на всю Верхню Волгу. Знали земляки і його крутий норів, неспокійну голову.

— Викапаній батько,— казали про Вольку сусіди.

А сам Павло Григорович, з того радіючи, всміхався в бороду. Ще б пак! Після сутичок Волька приносив додому синці: бійка виховувала важливі якості, потрібні простій людині в тодішньому скрутному та суворому житті.

— Битий посуд,— гомонів Павло Григорович,— два віки живе. Хлопець дужчий виросте!

Та Буйволові все здавалось, що батько таки не дуже любить, коли синок повертається додому битий, а тому завжди старався... бити сам.

— Давай, дава-а-ай! — викликав він, наближаючись до базарських.

Зайди посідали вже в човни, але, побачивши такий навальний наступ, покинули свій флот і під проводом здорового парубка Федька-Омелі відважно кинулись назустріч.

Займало подих. Сходились мовчки, поволі, придивляючись,— сили були, либонь, однакові: з обох боків — хлопці хоч куди!

Васько Блоха, маленький, миршавий куцанчик, за Валерієм ступав так само, як і Чкалов, перевальцем, важко, щоб виглядати більшим та сильнішим.

Супротивники сходились. Набрякала тиша. Ось-ось, зараз...

Але бій не відбувся.

З Волги долинув несамовитий крик. Потопала в бистрині людина.

Волька обернувся ривком до води. Забувши про бійку, кинувся до базарських, когось вигнав із човна, одгріб од берега й щодуху подався на крик.

— Ряту-у-йте!

Горянські й базарські гуртом поспішали на поміч. Врятувати на воді людину — для волгаря найперша річ!

Валерій захекався. Грїб одкидаючись. Ніс човна злітав прудко над хвилею, погойдувався дальній берег.

Звідтіль двоє плавців теж поспішали з рятуном.

Одного з них, Данька, свого щирого друга, Валерій упізнав по білій голові.

— Не підпливайте, втопить! — гукав до них Волька.— Нехай пливе до бакена. До бакена пливи, дурна ти голово!

Чкалов підгрїб іще ближче й побачив: тоне якийсь незнайомий хлопчина — дачник абощо.

Він доплив уже до червоного буя, вчепився знизу, але рука зірвалась, і хлоп'як сьорбнув води.

— Дурень! — гримнув Волька.— Хапай зверху! Зверху, тобі кажу!

— Зверху! — верещав і Данько.

Той ухопився. А за хвилину Валерій догрїб і за волосся витяг його в човен:

— Плавець — вівця з овець!

— Не штовхайся! І чого лаєшся? — ледве віддихавши, спитав хлоп'як.— Тато в мене — головний у затоні бухгалтер...

— І ще раз — дурень. І здоровий! Бійку нам тільки зіпсував! А бухгалтер... чи не той це, котрий батю мого обцитує в кожну получку? Степанов? Знаю, знаю...

Човни горянських та базарських оточили Валерія. Повертались дружним гуртом...

Од пристані відходив брудний пароплав «Зарубін», вантажений птицею та худобою, і, завертаючи незграбно, безперестану чаквав.

Анна, старша сестра, йшла крутим берегом до свого дому. Коло хвїртки ще раз глянула на Волгу, на човни попід кормою пароплава, похитала головою і ввійшла в сад.

Раніше, коли Волька, ще восьмилітній, ішов, бувало, на річку, Анна,— після смерті матері старша в родині,— з кручі стежила за ним.

Валерій запливав щоразу далі й далі, плив розгонисто, злітаючи над хвилею... Анна гукала з берега: «Валерію, вер-

нись!» — та Волька добирався вже до середини Волги...

Сидить, бувало, Аня на пригорку й плаче. Потім звикла. Не боятися ж усякий раз, що хлопець потрапить попід лопати, коли по Верхній Волзі, повз Васильово, за добу проходило двадцять два пароплави?

Пристане до одного з п'ятьох васильовських причалів який-небудь «Кологривець», а хлоп'яки вже й тут. Залізуть на стерно, а звідти на корму, потім нишком — на другий поверх, а то й на капітанський місток, а коли пароплав, гуркочучи якірними ланцюгами, рушить, дійде до острова, — як же приємно буває стрибонуту в круті за кормою хвилі, всі в райдужних розводах нафти!

Шубовсне Валерій, гукне, крикне, — і нема його, лиш кола по воді! А на пароплаві метушня:

— Пасажир тоне!

Часом навіть судно спиняли, спускали човна, шукали, але ніде нікого. А Волька, поки ставало повітря в грудях, пірнав під широке днище. Коли нарешті випливав по той бік, свистів, як соловей-розбійник, і, до половини з води висуваючись, помахував капітанові.

— Знов шибеник, глухаря Чкалова син... — і капітан гукав йому: — Зловлю ж тебе колись!

— Більш не буду, дядю Олексію.

— Брешеш!

— Їй-бо, не буду: у вашої калоші весь кіль у шишках. Ще, гляди, голову розіб'єш! Пора вам на ремонт!

— Ось я тебе!

А зустрівши Павла Григоровича, капітан застерігав:

— Загине хлопець під колесами... Не пускай ти його на Волгу, ради бога.

— Що? — і старий Чкалов удавав, буцімто недочуває. — От я його наб'ю... — Але був певен, що син його — все-таки молодець! Краще ж росте на воді!

5

Над кручею, на високих горбі, стояли два будинки.

Крайній належав Даньковому батькові. Другий — шатровий, важкий, з мезоніном, з дубовим ганком — зводив для себе сам Павло Григорович Чкалов, будував із упертістю злидаря, тяжкою працею здобуваючи кожен гріш.

Сусіди були приятелями. Зналися й діти. Жилось там весело й гамірно. Данькові брати й сестри, білоголові,

бистроокі, всі збиті на один копил, були такі ж моторні, як і вся родина Чкалових.

Данько був років на п'ять старший од Валерія, та різнилися вони хіба що зростом. Данилові, старшому, веліли доглядати Вольку, хоч була з нього нянька непевна. Разом купались, разом нищпорили по садах. Коли Волька підріс, ходили разом полювати.

Якось, вибираючись на острові, Валерій зліз на стіл, доп'явся до висячої гасової лампи й висипав з противаги всі шротинки.

Коли хлопці повернулись, Павло Григорович покликав сина й поставив у куток сіней. За вікном причаївся Данько, і Валерій це знав.

На видноті висів на стіні канчук-трійчатка. Широко розставленими очима Волька блимав на нього з цікавістю, але без тіні страху. Батько сидів мовчки, поклавши кулаки на коліна. На правиці бракувало пальця — одірвало, коли ще працював на Сормовськiм заводі. Сердито, майже впритул дивився на сина. У хлопчиська на лобі, вологому від напруги, позначився давній шрам, схожий на п'ятикутну зірку. «Волька з зорею», — так дражнили його в школі. Батько подумав, що Валерій у хлоп'яків стає вже верховодою, і гнів помітно вщух.

Павло Григорович спитав:

— Ти висипав із лампи шріт? Кажи? А то ось де канчук!

Волька, сутулячись, переступав з ноги на ногу.

— Я висипав.

— Що кажеш? Ти? Недобре робиш, Овер'яне. А шріт куди подів? Добро марнуєш!

— Не марную! Були на полюванні. На острові були.

— В шапки, гляди, стріляли? Чи, може, здобули що?

— Угу. Трьох качок. У лозах. Показати? Одну я приніс.

— А дві?

— Засмажили.

— Що? Еге, так, добре.

Як це буває — батько й сам знав змалечку. Не слід розповідати, як чірку вгортають у капустяні тужаві пелюстки, як обмазують її глиною і кладуть у вогнище, в пригаслий жар, як те все потім смачно пахне, — обсмокчеш кожную кісточку, залюбки розгризеш кожен хрящик.

— Ех ти, канальський! — скрушно зітхнув батько. — Нічого ти не розумієш. Бити треба, щоб ти все осягнув.

Розмовляв Павло Григорович голосно, як здебільшого

глухі, і без просвітку суворо, приховуючи грубувату ніжність під насупленими бровами.

Валерієві хотілось припасти до батька, зазирнути в потемнілі від зажури очі, погладити велику й цупку руку. Але батько немов не розумів цього.

Його руки завмирили на колінах. А здавалось, приголубив би він Волю — без сліду зникли б і хлоп'яча зухвалість, і всі пустощі, й удавана брутальність.

Після прикрої розмови про шріт Валерій вийшов на подвір'я. Данило дожидав його.

— Ну, що? От бачиш, обійшлося. Я ж казав: не битиме.

— Ну-ну,— промимрив Волька.— Нічого ти, Даню, не тямиш. Нічого!

Та й пішов собі.

Засумував хлопчина.

Подався до річки.

Йому кортіло поговорити з батьком інакше... Він знав, що Павлові Григоровичу нелегко: взявшись тиждень тому казан лагодити на старому англійському буксирі, Павло Чкалов надумав був переробити казан по-своєму, та заплутався в обчисленнях,— майстер з досвідом і гострою кмітливістю, сливе неписьменним він прожив усе своє життя...

Вольку брала досада за батька, хоча хлопець і знав: наполегливий, дотепний, він візьме й тут своєю впертістю і, як завжди, вийде з будь-якої скрути... У це він вірив, але було таки досадно.

Волька простував до берега й бурчав:

— Нічого ти, Даню, не тямиш. Нічогісінько.

В небі мріла річка. І плив у тій ріці Валерій.

6

По Волзі, світлячи білі й червоні ліхтарі сигналів, пробирався пристаркуватий бакенщик дядько Андрій. Слідом за ним завжди йшла ніч.

Тиша панувала в лозах, між озер.

Ніч місячна.

Півнеба в хмарах. За соснами зліва падають зорі,— чи, бува, не в річку? — й лишаються там, поміж барвистими вогниками бакенів.

Хлопці сплять? Та сплять же! Але як можна в таку ніч лежати в курені? Нехай той курінь буде навіть із гілля сосни, з дубняка! Хай звисають віти над тобою, доскочуть

глицею обличчя, хай! Гарно! Але приємніше такої ночі лежати проти неба і... не спати.

Валерій недавно прокинувся, збуджений, либонь, далеким гудком пароплава...

Під головою в хлопчика — цупка мережа в'олока.

Скоро йти в воду. Зразу буде холодно. Зате як буде славно вигрібати рибу з повнісінького воружкого гузиря. Дарма, коли навіть зачепиш пальцем щучий зуб!

Валерій потім випускатиме весь дріб'язок, нехай пливе собі, нехай росте.

Можна б, звичайно, вигребти в річку зразу всю дрібноту, але ні, кортить кожну рибинку помацати, викидаючи їх по одній, поки в гузирі лишиться сама ряска з баговинням...

Але волок ще сухий, муляє під головою.

Хлопці сплять.

Лежачи на череві, Волька роздмухує жаринку, що причаїлась у попелі вчорашнього багаття.

Коли він лізе в курінь по пшоно, по картоплю, прокидаються й хлопці.

Васько Блоха поспішає на озерце, щоб умитись. Чути, як він пирскає й крекче. Данько, ще сонний, пнется до вогнища — прикурити привезену вчора з Нижнього, з ярмарку, довжелезну цигарку. Його білястий чуб проти вогню стає червоним, веснянкувате обличчя паленіє.

Данько поважно спльовує, нюшить до казанка і якось ніби по-старечому поглядає на небо. Спати не хочеться. Аж надто смачно пахтить Вольчине вариво.

— Рано. Місяць іще високо, глянь! Поринає, мов човен...

— Бачу, — бурчить Валерій. — Швидко летить. Не доженеш!

— Вітер супротивний жене хмари, — міркує Блоха, — от неначе й швидко. А якби злетіти птахом, теж, гляди, не надогнав би?

— Чого це птахом, — хизуючись перед молодшими, заперечує Данько. — В нас, на ярмарку, там навіть чоловік один літав.

— Брешеш! — дивується Блоха.

— Уточкін? — питає Валерій. Він уже десь чув ім'я славетного авіатора. — Уточкін? Кажі!

— Уточкін! — перекирвляє Данько. — Не знаю, як там його звуть... Та й не було ніякісінького інтересу: дожидали довго, літав мало. Та й невисоко. Торохкоче лиш...

— Торохкоче! — розсердився Валерій. — Невисоко! А ти знаєш... ти знаєш...

— Ну, чого розприндився? Та руками не мели, а то, гляди, теж злетиш, чого доброго, півнем аж на дзвіницю, а звідти вниз! — і Данько скочив на сухий пеньок, удаючи рудого півня й поглядаючи, щоб Волька часом не ступив ближче та не дав по потилиці.

Та Волька й не ворухнувся.

— Вниз — можна, — баском у роздумі промимрив він. — З дзвіниці! Є такі парасолі, якимось так чудно звуться... Стрибай з нею, куди хочеш, і не страшно. Якись двоє, читав я в книжці, давно колись утекти схотіли з австріяцького полону, французи, — одного Жаком звали. Ниділи, ниділи в кріпості, а потім із простирадел змайстрували парасолі...

— І що ж?

— Один таки не встиг нічого, а той другий, Жак, стрибнув, тільки ногу зламав. Тут їх і схопили.

— От тобі й парасоля!

— А що ж! Цей самий Жак потім частенько стрибав. З аеростата навіть.

— А ти?

— Що я?

— Стрибнув би?

— А звісно ж! Тільки...

— Що «тільки»? Дзвіниця є. А модну парасолю в нашої тьоті Дуні поцупимо.

— Ну й дурень! Таж вона має бути — ого! Ось така парасоля. І ще більша... І міцна... Бери лишень ложку. Кулішбо вже готовий.

— А ти все-таки стрибнув би? Чи страшно?.. То, значить, не стрибнеш?

— От хрест святий! — скипів Чкалов. Але збагнувши, що в запалі переборщив, хлопець ніяково замовк. Потім знову завів: — Та кажи-бо! Літав він на чому? Уточкін той? На чому?

7

Багаття згасло, і Данько, схилившись до попелу з новою цигаркою, жарини вже не знайшов.

На Волзі недалечко блимнув вогник, і Данько, впізнавши бакенщика, закричав:

— Дядьку Андрію!

— Чого тобі? — озвався з темноти спокійний голос.

— Підвези-но вогню прикурити.

— Малий іще, — відповів бакенщик, але загірб до берега.

Старий за ніч занудився і радий був знайомим хлопцям. Гребучи до них, бурчав собі над сонною рікою:

— Малий іще прикурювати в мене. Хіба не знаєш, що вогонь у мене в ліхтарі — невгасимий? Раз прикуриш — ніколи курити не кинеш...

Хлопці підступили до води.

Коли старий, без шапки, скуйовджений, схожий на водяника, вийшов з човна, Валерій спитав:

— Кулешу, може, хочете, дядьку Андрію? Ще теплий!

— Давай, либонь.

Скинувши з плечей пошарпану ватяну ковдру, старий їв, слухав невгамовного Вольку й насмішкувато бурчав:

— Ну, причепився!

Та Чкалов не вгавав:

— А самого авіатора видно з землі?

— Тьху ти, чорт який! — відкараскувався Данько.— Видно, видно, видно! Справді, причепився... Людина там, як муха в павутинні, між усякими вірвочками та планками... Казав же!

— А якби птах легів там? Обігнав би?

— Ти сьогодні й сам збирався місяць обганяти! — пирснув Блоха.

— Місяць? — усміхнувся Андрій Филімонович.— Ти, Волько, хіба не знаєш, як два дурні місяць ловили?..

Волька слухати не хоче, але старого він любить, вчащає до нього в сарай, де тримає взимку дядько Андрій сигнальне своє господарство.

Сарай той був захищений усячиною, облізлыми буйками, безліччю якорів. Стояли там, зняті з річки для ремонту, чорні, білі та червоні бочки, бакени, схожі на зрізані цукрові голови, сигнальні кулі та вішки.

Начепивши окуляри, Андрій Филімонович з відерцем сурику в руках підфарбовував то тут, то там, пояснював хлопцеві призначення якого-небудь чудернацького сигналу, а то розповідав про останні зміни в річищі.

Волька слухав його уважно, але головною для нього причиною в тому сараї була повна книжочка скринька, що брати з неї щось можна було тільки в тому порядку, в якому книги склали. На самім денці був там «Овід» Етель Войнич, а до нього добулись міг Валерій, тільки прочитавши те, що лежало зверху.

В роздумі про «Овода» Волька Чкалов не дуже й дослухався до слів дядька Андрія, а той усе правив своє:

— ...Як два дурні місяць ловили? Взяли молодці кочер-

гу довжелезну та велику діжу з покришкою, взяли та й пішли. Ішли вони, йшли, приходять на круту гору. «От, братику, й доплентали,— мовив один.— Діставай-но! Тут місяць низько». Почали діставати.

Підняли кочергу — закоротка. От і каже той, другий: «Іване, а Йване! Ось дерево. Лізь лишень. Допнешся звиди...» Зліз Волька на дерево...

— Та не Волька,— зауважив Блоха,— а Йван.

— Я й кажу: Ванько! Зліз Ванько на дерево. А кочерга знов закоротка. «Не сягає трохи!» — гукнув він з дерева. «А підстрибни»,— порадив приятель та й одкрив діжу, а покришку в руці тримає. Зненацька місяць за хмару сховався, а Волька як підстрибне...

— Ванько, а не Волька!

— Ванько як підстрибне, так і гримнув у діжу. А другий побачив, як упало щось і темно стало, мерщій покришкою накрив і репетує: «Спіймав, Волько, спіймав...»

— Чи все, дядьку Андрію? — спитав Чкалов.

— Усе,— повів вусом старий, бо Валерій уже знову говорив Данькові:

— А ти мені, Даню, так і не сказав...

— Набридло,— позіхнув Данько.— Йй-бо, набридло! Не на місяць же ти, справді, летіти збираєшся? Тягни, Ваську, волок. Пора в воду. Візьми-но, Буйволе, цебро.

Почастувавши бакенщика сушеними грушами, Волька з досадою, похнюплений плентав за друзями, тягнучи по купинах весла й деренчливу цеберку.

— Тихше ти! — сичав на нього Блоха.— Рибу сполохаєш!

Ступаючи в воду, Валерій намагався не сколихнути на темнім плесі блідий слідок захмареного місяця.

8

В класі похмуру стигне тиша, і Вольці нудно.

Вже холодненько, але ще кортить на річку. А тут отець Миколай розповідає про якесь там чудо в Кані Галілейській, про якесь вино. Доводиться слухати.

Отець Миколай, високий і, як жінота каже в слободі, «представительний», бубонить по-старечому одноманітно. Вимахуючи широким рукавом, гладить себе по пелехатій голові. Валерій підпирає долоньками щоки, сидить, не ворухнеться.

— На третій день був шлюб у Кані Галілейській... І як не вистачало вина, то мати Ісуса каже йому: «Вина немає в них...»

Слухаючи, Волька здивовано думає чомусь про полоненого механіка-австрійця,— бачив його сьогодні біля закритого шинку п'яного; вина через війну не продають, а люди на такі хильнула...

— Було там шість кам'яних посудин. Ісус каже: «Налийте їх по вінця, а тепер несить лишень розпорядникові учти». І понесли. Та коли розпорядник скуштував тої води, котра стала вином...

Помітивши, ніби там щось негаразд, отець Миколай поспішає до задньої парти:

— Ти, Чкалов, чому не слухаєш? Я про що казав?

Волька встає:

— Про підроблене вино,— і, розуміючи, що ляпнув невідь-що, всміхається, хоч йому й прикро: отець Миколай, він же все-таки піп, він же й маму його недавно ховав...

— Що ти сказав? Забирайся геть, Чкалов. Та мерщій!

І от Волька стовбичить у сінях. Піти геть не можна, бо ж двері до класу відчинено. Піка в хлопчиська пісна, а хлопцям смішно.

Коли бряжчить нарешті дзвоник, Волька вибігає на моріжок за школою, лягає в траву й дивиться на крила вітряка. Бринять билинки, ворухиться од вітру розкошланий чуб. Чути, як поблизу десь січуть м'ясо на котлети. Данькова сестра на вулиці скликає курей. Хлопчик намагається не думати про останній урок, але таки досадно: «Вигнав із класу, кудлатий!»

А на арифметиці Волька — тихий, ретельний. Але перепадає йому й тут.

Ледве встигла нова вчителька, Олена Петрівна, загадати задачу, як уже Чкалов кричить:

— Готово!

— Відповідь правильна,— дивується вчителька.— Звідки списав?

— Сам розв'язав.

— Покажи-но книжки.

— Дивіться.

— А що за пазухою? — і вчителька взялась необережно за комір сорочки.

За пазухою були самі тільки яблука, наготовані для хлоп'яків, та Валерій бурчить сердито:

— Що за пазухою — вам діла нема! — і його широко

розставлені очі від образи ще більшають і, здається, розходяться ще ширше. Волька, ступивши крок, витріщається на збентежену Олену Петрівну і зненацька всміхається, витягає з-за пазухи й простягає суворій учительці яблука: — Призволяйтесь, прошу вас...

Молоденька вчителька від несподіванки ніяковіє, потім, паленіючи, бере найрум'яніше, а Волька ще бурчить:

— Тільки не списував я, Олено Петрівно. Не вірите, загадайте ще одну!

Волька сопе над новою задачкою, хлопці й дівчата встають за партами, і всі вдоволені, коли він каже:

— Вже!

Та Вольці наче й соромно. Соромно за нечемність. Та й перед товаришами — негарзд: вискочив, як Пилип з конопель, із отим своїм «готово!» — мовби він кращий за всіх.

9

Валерій, ідучи до школи, знову пхав яблука за пазуху, в кишені — для горянських ровесників. Не всі ж хлопці мали таких затятих батьків. Хотівши завести сад, як і завжди, свого домагаючись, казаняр Павло Чкалов виплекав шість десятків яблунь і радий тепер, що його Овер'яшко має спромогу щедро й просто наділяти антонівку й ранет своїм голодним товаришам.

Дорогою Вольчин пасок сповзає вниз, яблука в пазусі не дають застігнути кожушка, а ті, що в кишенях, товчуть по ногах.

Ранок ясний, річка розлилась широко. До школи дівчата не поспішає. Звернувши з дороги, Волька та Васько Блоха йдуть на Волгу.

Наздогнавши бакенщика, Андрія Филімоновича, хлопці чемно вітаються і мовчки йдуть поруч. Бакенщик, людина вдень вільна, тиняється по слободі без певного діла, міркуючи, куди б податись на зиму, коли стане ріка і путівні його вогники нікому не будуть потрібні... Старий дивиться на змушнілого Вольку й пригадує, що й старого глухаря, Павла Чкалова, він знав колись отаким кремезним незграбою. О тій порі Павло був такий же сміливий і наполегливий, як і тепер. Хоч би й учора!.. Андрій Филімонович у цеху в затоні спостерігав шалену сварку між головним майстром та казанярем: Чкалов сердито вступився за скривдженого товариша, Семена Мотильова, батька оцього самого куцанчика Васька Блохи.

І Андрій Филімонович та й усі в слободі знали, що Павло Чкалов із Васьковим батьком зв'язані давньою приязню. Семена Мотильова, людину тиху, лагідну, знали в затоні як тонкого механіка. Був він грамотніший за інших робітників,— два роки Семен Петрович Мотильов провчився в Череповецькім технічнім училищі, та скінчити не зміг,— у його батька, Васькового діда, не вистачило, як кажуть, пороху.

Хоч сам Павло Чкалов мав руки золоті,— з тим от англійським казаном упорався без допомоги! — завжди він дивувався з майстерності Семена: Мотильов, приміром, тямив щось навіть у моторі автомобіля,— машини в тих краях на ті часи дивовижної,— і міг, здавалося старому Чкалову, навіть самотужки винайти який-небудь не менш складний механізм...

Хазяї заводу по-своєму визискували Семенові здібності. Якщо інженерові Орешенкову часом не хотілось братись на якому-небудь пароплаві до ремонту машини не відомої йому конструкції, він доручав роботу Мотильову. Семен, не сміючи відмовитись, тижнями ночував у затоні, поки не доводив усе до пуття, хоч і не мав за це навіть «спасибі»: бухгалтер Степанов за всю роботу платив, звичайно, інженерові й майстрові цеху.

Павла Чкалова все це лютило, і він часом вступався за полохливого Семена... Жили Мотильови бідно, надголодь,— Васько Блоха бігав до школи натщесерце. Вся родина жила в чужій хижці з долівкою, хоч Павло Чкалов і запевняв Мотильова, що з його вмінням та майстерністю давно пора б збудувати собі хороми — великий і теплий дім... Старший Чкалов навіть місце облюбував для майбутнього мотильовського дому, на тім же урвищі, над Волгою, навіть розписував, бувало, Семенові та всьому його сімейству план і вигляд будівлі. Але минали роки, мрія лишалась мрією, і шатрового дому в Мотильових не було й не було... Не дуже допомагало Семенові й одчайдушне заступництво глухаря.

...І ось тепер дорогою до Волги бакенщик Андрій Филімонович, згадавши вчорашню сварку казаняра з головним майстром, повчав Валерія:

— Ти, хлопче, батька свого шануй пуще бога. Добрий чолові'яга...

— Добрий,— погодився Валерій.

Батька він любив.

Його тішило, коли в слободі про Павла Григоровича говорили з поважанням.

Але все-таки щось у голосі хлопчини, чи в тому, як він зразу понурився, мов буйвол, мов бичок-третячок, Филімоновича щось насторожило, і він спитав:

— Чого це ти насупився?

Валерій не відповів.

Помовчавши, Филімонович спитав про інше:

— Купатись, дітки?

— Купатись, дядьку Андрію.

— Так, так! Студена водиця для здоров'я згодиться. Катайте! Та батькові, Чкалов, уклонись од мене... І ти, Василю, теж.

10

Коло берега хрумтить уже тоненька крижана шкоринка. Студена хвиля, обпікаючи, зразу ж виганяє хлоп'яків на берег. Не витираючись, одягаються. Валерій помітив яструба, що завмер над Волгою.

— Чого це він?

— Може, знайшов що-небудь!

І справді, край берега під кущем причаїлось чирятко. Хлопці обійшли круг нього по воді, але схопити каченяти не могли. Воно метушилось, поринало й виникало знову в несподіваних місцях. Так би й не зловили, якби воно не залізло під корч.

Ноги в холоді задубіли. Хлопці зі здобиччю мчали бігцем, та враз Валерій став: перед ним, на горбі, схилившись до землі, стирчала здоровенна парусинова парасоля.

На горбочку порались землеміри. Волька ступив ближче, поздоровкався і, тримаючи каченя, помацав туго напнену парусину — чи міцна? — постояв, подивився на чурдернацьке знаряддя й поплентав далі. А коли Блоха спитав, чи можна з такою парасолею стрибнути, скажімо, з дзвіниці, Валерій тільки махнув рукою...

Блоха з Буйволом прийшли нарешті до школи. Забрязкотів дзвоник, і хлопці з диким каченям у руках поспішили до класу. Вчителька була розсердилась, але й самій стало цікаво: каченя живе, налякане, тепленьке.

Пустили його хлопці на підлогу. З'юрмились, дивляться. А воно перевалюється з ноги на ногу.

— Як наш Волька, — пирснув Блоха.

Дітвора й про заняття забула, та Килина Мбхова, шкільна сторожиха, рум'яна, здоровенна дівка, на них нагримала:

— Пора, пора! Мов малі діти: чиряти не бачили? — і значуще додала, звертаючись до вчительки: — Арифмети-ка зараз, баришня!

Олена Петрівна, мов дівчинка, зніяковіла, зашарілась і поспішила до свого столу.

11

У неділю хлопці, гуляючи, немовби ненароком, поцупили в землемірів чималу парусинову парасолю і притарабанили до чкаловського двору.

Але спробний стрибок не відбувся... Після обіду, хоч і був день неділевний, Павло Григорович, вільний од роботи в затоні, повів родину в садок, і Волька втекти не насмілювався. Тільки, лютуючи, сердито пирхав.

Діла було досить: обкопати шість десятків дерев, почистити, приготувати на зиму. Волька ніколи від роботи не тікав, хоч, правду сказати, Павло Григорович міри не знав: не думав навіть, чи діти здужають. Сам був кремезний, роботящий,— пішов працювати років з дев'яти,— і гадав, що й усі інші такі ж дужі. Дід Павла Григоровича був вантажником та бурлаком, по дванадцять пудів підіймав, а батько — ковалем, вантажником: чи гвіздочки він кував, чи для купця Башкирова борошно вантажив, брав усюди Павла, сина,— привчав до роботи. Отак і сам Павло Григорович дітей любив і, про них дбаючи, вчив працювати. Погуляв — і до діла! Та й діло ж легке,— не мішки тягати! Волька, Анна, Соня, Олександр,— уся дітвора копала грядки на картоплю чи саджала малину, смородину, білий налив, воду носила; вичерпавши свій колодязь, ішли до сусіднього, а потім — і зовсім до чужого, кудись далі... Павло Григорович казав часом, що людина, котрій коли-небудь пощастило посадити й виплекати бодай одне деревце, вирізняється серед інших чимось добрим — і в своїй душевній силі, і в роботі, і у вчинках, у великих справах і малих — від будь-якої іншої людини, котра ніколи не працювала в садку.

Вольці, певна річ, кортіло якнайшвидше випробувати парасолю. Не виказуючи свого наміру, він сердився, але працював на совість, і лопата скоро залисніла,— стерлась іржа.

Біля старої антонівки Валерій завжди любив постояти, щокою тулячись до гладенького стовбура. А он та, присадкувата, в лівому кутку, друга од краю, яблуня, мила йому своєю кудлатістю і, звісно, червонощокими яблуками. Су-

сідські хлоп'яки, за Вольчиним же проводом, оббирали найдужче саме її.

Присівши, Валерій зрізав дзвінками садовими ножицями пагони під стовбуром. Хлопцеві подобалось клацання пружинних ножиць, і хлопець озирався — де б його ще постригти? Але чіпати крони старий Чкалов забороняв.

Валерій обачливо поклав ножиці на скопану землю і вправно збив яблуко, що зосталось на голій гілці. Потім винувато блимнув на батька. Але той удав, буцімто нічого не помітив.

— Волько, Волько! — чути було з вулиці. Блоха й Данько привели з собою чи не цілий хор: — Волько! Буйволе! Виходь-но!

Валерій не обернувся. Отакі товариші! Чіпляються до зайнятої людини. Вони, звичайно, прийшли б на поміч, щоб Валерій закінчив мерщій, але бояться старого глухаря.

Покинувши ножиці, Волька знову копає, копає. Раз! Обережно всаджує лопату біля стовбура. Пригинається попід викрученою гілкою. Два! Павло Григорович, не облишаючи роботи, нишком наглядає за сином. Три! На обличчі в хлопчини — клопіт. І це тішить старого. Нехай звикає до роботи хлопець, щоб легше пережити все, чого зазнати доведеться на віку... А щоб не марудився безпорадно над простим розрахунком казана, неписьменний казаняр Павло Чкалов вирішив сина вивчити на техніка чи навіть на інженера! Це була мрія давня... Старий знав, що на хлопця можна звіритись... Він милується з каналського свого хлопчини, а піт на широкому його лобі — це старому приємно... Валерій переймає батьків погляд, і Павло Григорович одвертається, немовби його зловили на злочині. Розсердившись, кричить:

— А про закон божий ми ще з тобою поговоримо! Батьюшка жалівся... Що? Та хоч і з ремінцем!

Валер'ян киває головою і все з більшим запалом налягає на заступ. Нехай-но! От хряснув у землі розрізаний корінь. Обережніше! Поряд ліг і старий куц полину, і сухе будячиння.

А хлопці співали:

— Виходь, виходь, вихо-оды!

А хтось завів, наслідуючи підслухане в грамофоні:

— Ти виходь, о друже любий, бив папаша нас!

А глушко, живучи в світі безгоміння, не чув сливе нічого.

Заходило тепер найголовніше: Чкалов привчав хлопчиська до роботи. Все зробивши для груш та яблунь і згадавши, що треба негайно полагодити в сараї двері, старий велів Валеріїві притягти їх до верстака: «Принеси-но, Волько...» Старий думав, що син двері зніме з завіс.

Хлопці коло воріт гомоніли, а Валерій, поспішаючи до них, вирвав у сараї величезні дубові двері — з одвірками разом, крекчучи — аж гульк, — приніс до батька.

А старий не злякався. Не зрадив. Нітрішечки не здивувався, подумав тільки: «Навіть силою синок удався в мене...»

12

А ввечері хлопці спробували запустити млина. Обрізали мотуз, але вітряк лишався нерухомий.

Того ж вечора грянув коло млина бій. Війна баламутила хлопців навіть у тихому, далекому від фронту Васильові. Війна ввійшла в життя, ввійшла і в гру.

Ловко воювали вершники. Гарцювали одне на однім. Австрійцем чи германцем ніхто бути не хотів. Не хотілось Вольці й ставати конем, — кінь, за правилами гри, до бійки не встрявав. Та що лишалось! Волька був незграбний та кремезний і не хотів його ніхто возити на собі. Доводилось іржати й гасати по полю з Васьком Блохою на спині.

— Так їх! Отак їх! Бий! — командував, невідь-звідки взявшись, кудлатий законоучитель, отець Миколай. — Бий нехрещених! — Поміж Вольчиними супротивниками, поміж базарськими, було чимало старовірів, і побиття їх могло втішити пастирське серце. Гожий багюшка, забувшись, розпалившись, засукував широкі рукава ряс: — Бий!

І Волька старався.

Кінь з розгону налітав на ворога, намагався вбрикнути копитом, з Блохою мчав до чорта в зуби, падав, збивав з ніг ворожих коней і так завозів бідолашного Васька, що той нарешті став благати перерви. Кінь нагримав на вершника і ще довго лишався невблаганним, потім зглянувся, відпустив його й схопив собі на плечі іншого їздця.

Дівчатка сиділи на пагорку.

Коли Валерій прискакав до самого млина, Валька Йорж та Нюрка зарепетували:

— Буйволе! Ззаду! Поглянь!

Пересторога встигла вчасно, і підступний ворог, базарський здоровань Федько-Омеля, що заходив ззаду, встиг тільки наставити коневі синця, як Волька збив його з ніг.

Нюрка, трохи косячи оком від страху, витріщилась на Валерія.

Скоро він заїздив і нового вершника. Наздогнавши знов того ж таки Блоху, він загорлав:

— Сідай! Нашим там непереливки!

І знову — в бій. Хотілося лементувати, бігти хутко, ще хутчіше. Радісно було, що Нюрка тут. Що дивиться на нього. Стоїть он там, під крилом вітряка.

Стоїть і дивиться.

А осторонь стояв Павло Григорович.

Стояв, дивився, про щось думав.

13

А вранці сина, свого улюбленця, розбуркав затемна:

— Підеш зі мною в затон.

Валерій швиденько прибрався. Взяв нову сорочку.

— На гулянку йдеш? — насмішкувато спитав батько. Буйвіл переодягся. Нацупив старий батьків піджак, стоптані валянци.

А коли з дому вийшли, спитав:

— А школа?

— Школа школою. А сьогодні поглянеш, як люди живуть.

— Та погляну ж.

Павло Григоревич працював собі, як і доти, в кузні затону. А Валерій того дня, та й потім частенько, пропускаючи навчання в школі, никав по цеху та дивився, при звичаювавсь.

І звісно ж, не тільки дивився.

Поривався ковалям допомогти. Примірявся.

Випробовував силу. Якщо питав про віщось батька, той відповідав одне:

— Сам осягай. Мене ж ніхто не вчив! І не сопи!

А то взяв колись батько заклепку розпечену й показав синові:

— Придивляйся, Овер'яне, колір бач який.

Візьме кліщами хлопець гарячий шмат металу — розпечений та й розпечений, а бог його зна, що за колір. Як заклепку тримати? Як її повернути? А батько, скуйовджений, натхнений, по-своєму гарний, у збитім на потилицю суконнім картузі, працював біля нього мовчки, насупившись, і Валерій завмирав у подиві перед вправністю та вмінням людських рук. Зористі, молоді батькові очі сяяли тим

же мінливим світлом, що й вогнедишний метал. Валерій любувався, а про заклепку забував, і старий, люблячи, кричав йому: «Як держиш, щучий сину!» — наче бив по голові кувалдою, і од хлоп'ячого захоплення красою праці летіли іскри, і Валерій, розлютившись, теж горлав глухому в вухо:

— Держу, як умію!

І, стуливши кулаки, хлопець поволі йшов геть.

— А ти міркуй! — витримуючи характер, гукав улюбленцеві вслід Павло Григорович. — Вмудряє бог теля, а чорт — коваля! Зачекай-но!

Валерій спинявся і, ледве тамуючи гнів, відповідав йому з докором:

— Все самому зміркувати, батьку, трудно.

— А ти старайся! Придивляйся. Будь упертим. Інакше-бо нічого не навчишся. Придивляйся. Людині потрібне гостре око! Це, синку, не іграшки, це — життя. Ти придивляйся. І все незбагненне — збагнеш. Ось так!

Глибоко й шумно зітхали ковальські міхи, а Волька дихав іще глибше, — без образи, без гніву про батька вже не міг думати, не міг досягнути хлопчисько, що така вже батьківська любов.

А батько знову гримав:

— Перекалявся весь, мов сажотрус. Ходи в кузні, як у храмі!

І якось Валерій сказав:

— Відпусти, батьку, на машину.

— Куди? На яку це машину?

— Піду собі на пароплав.

— Чого?

— Кочегаром стану. Це краще, ніж у тебе тут, — ось так. У нас, тату, з тобою норів, гляди, однаковий. Разом нам з тобою — трудно. Відпусти лишень.

— Не пушу! Малий іще! Кому потрібні там зелені? Скажуть люди: в кузні побував — некованим зостався. Рано. Не пушу.

— Сюди, до тебе, більше не прийду.

— І не ходи, — зітхнув батько. — Кінчай, сину, школу. А потім я одвезу тебе в Череповець. До технічного того училища, де вчився Семен Мотильов. Отак!

Старий на хлопця нишком любувався. І, це приховуючи, він сказав:

— А поки що... піди-но змочи вугілля. Та гляди, ледь-ледь...

— Тату...— почав був Валерій, але голос йому затремтів, і хлопчисько замовк.

Батько хотів був його пригорнути, та не пригорнув.

Сказав лише:

— Піди ти, одоробло, вмийся... хлопчику ти мій!

14

І хлопчисько лишався хлопчиськом.

Землемірська пошарпана парасоля лежала в криївці — в куцах, за церковною сторожою.

Ввечері Волька мацав — чи міцні прутини? — і пішов збентежений.

Але хлопцям сказав, що стрибне.

Данько, схопивши парасолю, потяг її до церкви. Васько Блоха злякано плентав за ним.

— Куди ви? — спитав їх Валерій.

— Звісно ж куди, на дзвіницю.

— Е-е! З дзвіниці на такій не стрибнеш. Хіба що — з хати, з даху...

Але Данько покваплював:

— Ну, Буйволе, ходім, ходім!.. Поки спить отець Миколай.

Моторошно рипіли дерев'яні східці!..

Волька мовчки дерся вгору.

Він не злякався, ні, але хлопці не повірять... А прокляті сходишки риплять, риплять...

Зійшовши на дзвіницю, Валерій провів рукою по опуклих гладеньких боках великого дзвона й завмер над бильцями. Засвистіли крильми голуби. Хлопці позаду порались біля парасолі, Блоха намагався вкоськати Данька, а Валерій не озирався й зовсім їх не слухав.

Церква стояла над високим урвищем. Слобода Васильово згори виглядала ще мальовничіше. Сіра бинда осінньої річки, широкої, похмурої, була вже тьмяна. Пахоші динь, прив'ялих трав, кропу й конопель пливли над Волгою, підносились до самої дзвіниці, тішачи Валерієві серце.

Ріка, студена вже, вниз несла корчі, солому, шкоринки від кавунів, білі хмари, здоровенні колоди.

І срібло бабиного літа мерехтіло понад сірою водою, під прозорими клубами пароплавного диму.

Осінь, рудюща, сита, пряна, йшла берегами, птаство гнала у вирій, родила над плесами пару.

Віти яблунь, ще обтяжені, їй доземно вклонялись. Похмуро дожидали перемін дуби, а в гіллі березових гаїв займався шал пожеж, котрий підпалював хмарини в небі та й на Волзі. Лісова груша десь там, Валерій знав, ронила вже червоне листя, а кущики волжанки, таволги — уже, гляди, голісінькі дрижали. Далекий синій ліс яснів, ставав прозорим, димним, серпанківим, тільки де-не-де, в тургенєвським цім димуванні, вигравали рум'янці — калини, горобини та вовчих ягід, і все це вигравало в тьмявій синяві, що впала з неба разом з хмарами над Волгу, над Росію...

На ремонт, на зимівлю збиралися в затоні пароплави.

Білили п'ять порожніх на цю пору причалів. Горби та яри оголились. Звисали над проваллями місточки.

Червоніли здоровенні пожежні діжки поміж темними плямами комор і крамниць. Дахи будинків, неоднакові, вражали несподіваністю своєрідних ліній.

Така вже вона, оця слобода Васильово! Кожен дім — на свій кшталт!

Скрізь — дерево, дерево та ще хіба цегляні ганочки.

Всяк хазяїн будував житло зі смаком, до ладу. Кожен дім — наче диво.

Химерно складена хижка, — вікна чудернацької форми, різьблені півники, — тулиться вона поряд із пишним теремом у сосновім мереживі.

А далі, на бугрі, раптом вежки зі сходами та переходами. Над урвищем, видно з дзвіниці, над Вольчиним колодязем високий журавель і рідний дім, важкий, по-осінньому оголений; яблуні круг нього стали прозорими, немовби й нема їх, — до снігу, до інею, поки зима знову їх одягне — і садок, і берези, і всю слободу.

Чує Валерій, як там кудкудакають кури та десь тьохкає сопілка, як мачуха, Наталя Георгіївна, кличе його, як од хвіртки гукає:

— Волько, пельмені зварились.

На ганку бачить Валерій свого батька, Павла Григоровича. Він же й не знає, що Вольці зараз доведеться стрибати... Та... чи доведеться ж?..

Але за спиною Данько, — чорт би його взяв!.. — зв'язує поламані дротини чималої парасолі.

— Він же вб'ється, — скиглить Василь. — Навіщо таке, Даню?

Та Волька порпання не чує. Тримається за бильця й дивиться на Телешин острів, на Покровську гору, на слободу. Видно, як проти сонця виграє осіннє павутиння.

Вітер прибиває його до землі, потім шпурляє над будинками, і Волька радий за мандрівних павучків.

Нехай летять!

15

Данько торкнув його за руку.

— Готово! Можеш стрибати.

Валерій повів рукою. Голуб, що сидів на бильцях, упав униз. Валерій глянув йому вслід: там, коло огорожі, дожидала чогось юрба хлоп'яків, сидів біля воріт перехожий маляр з відром та щітками, торгувала насінням бабуся Кузьмівна, котра всюди встигала, де тільки водилась дівтора.

Всі дивилися вгору, на дзвіницю...

— Стрибай! А то навіщо ми поцупили парасолю? — і Даньків скрушений голос забринів таким докором, що у Вольки заскиміло серце. Хлопця вразила дльвість Валерія, бо ж той завсігди додержував свого слова.

— Пора б нам уже вниз,— хникав Блоха, сіпаючи Данька за рукав.— Не треба!

Волька, незворушний Буйвіл, читав на горішнім поясі дзвона чудернацьке плетиво мідних літер: «Кострома. Віділлято року 1899»,— грюкав по металу кулаком, і дзвін таємничо й ледве чутно гудів. Валерій прислухався до гудіння і почув, як йому кричить Федько-Омеля:

— Стрибай! Стрибай! Шушпанчики йдуть!

Волька розлютився... «Шушпанчики» — це було нікому не зрозуміле прізвисько білявої Нюрки. Ось так дивно її чомусь продражнили в школі... Волька розізлився й в азарті схопив приготовану парасолю.

Васько Блоха вчепився за Вольчин рукав, та Чкалов, відтрутивши переляканого приятеля, рішуче ступив на край.

Він розкрив поганеньку парусинову парасолю і вже заніс був ногу над бильцями, як сталося щось несподіване. Васько, переляканий, не знаючи, як спинити підбуреного Валерія, вліз під великого дзвона, наступив ногою на прив'язану до мідного язика дошку, рвонув мотузку, і благовіст полетів над Васильовом, понад горбами, над Волгою. Блоха бив у дзвона ще раз, ще й іще і босими ногами затупотів униз по рипучих сходах.

Коли Валерій та Данько, рятуючись від гніву отця Миколая, що вже поспішав до дзвіниці, примчали з тією парасолею додому, Васько був уже там.

— Давайте-но стрибну, абощо,— буркнув Буйвіл хлопцям і поліз на дах будинку.

Розкривши парасолю, хлоп'як нагледів місце між яблунями, розігнався й стрибнув. «Парашут» миттю зламався.

Волька полежав трохи, потер забиту ногу, потім зашкандибав до Данила.

— А що, коли б я — з дзвіниці? Ех ти, голова-єлова!

Було самому смішно й боляче. На Василя, свого рятівника, намагався він не дивитись.

16

Коли того дня сіли Чкалови до обіднього столу, Валерій тільки й знав підливати картопляну юшку змарнілому Блоці, наслідуючи гостинність Павла Григоровича. Приховуючи збентеження, Валерій щось смішне розповідав про участь попа, вітця Миколая, в хлоп'ячій бійці, про каченя, про оцінку з географії, а думкою вертався до нездійсненого стрибка з дзвіниці.

Хотілось побалакати про це з батьком, але не зважувався. Боязко було, що сам Васько може про все розповісти, і, підсипаючи йому в тарілку, Валерій знову безугавно базікав усяку всячину.

Павло Григорович, недочуваючи, сердився:

— Замовчи ти! Нічого не втну... Їж! Та хліба, хліба, хлопці, кусайте більше, поки є на столі, а то он як змарніли!

Нагодився до обіду й Васьків батько, Семен Петрович, худа й висока людина, з обличчям, покарбованим дрібними синіми цятками... Валерій взявся був за ложку, але й при гостеві мовчки всидіти не міг.

Батько розсердився:

— Що за розмови при столі? Помовч хоч на п'ятак. Візьми ось п'ятака, тільки помовч, ради бога.

Волька, п'ятака взявши, сидів мовчки, думаючи про своє: що йому старий сказав би про їхню дурну витівку з отим стрибком? Не похвалив би? Чи... треба таки розповісти!

І він, вибираючи зручну хвилину, прислухався до розмови старших.

— Ти, Семене, — бурчав старий Чкалов, — людина для мене корисна, людина освічена. Сам знаєш: завжди я до тебе — по раду...

— Та я, либонь, частіше сам до тебе звертаюсь.

— А ти помовч! Послухай: переходи-но ти до мене жити... Без плати... поки свій дім поставиш... Що? Еге ж, у мезонін! А то в проклятій отій землянці всі ви зачахнете...

Глянь на Васька: зелений, схудлий, а очі — мов у судака.

Семен Петрович поклав ложку на стареньку квітчасту клейонку з портретами Петра Великого й Катерини, сидів, понуривши голову, не відповідав нічого й тихо плакав. Багато літ людина тішила себе мрією про власний будинок, теплий, світлий, сухий... І ось тепер пішли в них справи так погано, що навіть Павло бачить нездійсненність його химери з хатою... Але ні, ні... Що він каже?

— Ну, чого-бо ти? Ну, чого? При дітях! Завтра ж переїзди, Семене Петровичу. Але все-таки думай, думай і про власний дім! — і старий, щоб за жартом приховати зніяковіння, голосно й грубо додав:— Я ж тебе довго тримати не стану. Хоч-не-хоч, а доведеться — до своєї горниці. Я придумав для тебе одне діло: прийшло вигідне замовлення на зварні топки. Словом, завтра поговоримо.

— Господь не зоставить тебе, Павлушо.

Коли дорослі замовкли й узялись до страви, Волька, штовхаючи під столом Блоху, звернувся до батька:

— Візьми свого п'ятака! — і знову заговорив, розповідаючи про сьогоднішні пригоди: про парасолю, про дзвіницю, про Васька Блоху, про передзвін на всю слободу, навіть про дурний стрибок з даху.

Батько слухав, похнюпившись, не дивився на сина, стукав об стіл безпалим кулаком. Це не віщувало нічого доброго.

Старий мовчав, і за столом чекали всі гострого слова. Та синові нічого не сказав, тільки звернувся до Мотильова, аж закричав:

— Бач який! Треба нам, Семене, подумати: куди б його такого, щоб шию не зломив!.. Куди б його такого мерщій опреділити?

17

Взявся перший мороз. Невеличкий мороз, але хлоп'якам довелось-таки взутись.

Крига, гладенька й міцна, засклила насупроти школи болото. На великій перерві всі, звичайно, там. Ковзались — хто стоячи, хто на торбинках із книгами, хто як зумів. Хлопці підбігали до Валерія, діловито лізли йому за пазуху — взяти яблучко й знов на ковзанку.

Хлоп'якам заважали кудлаті очеретинки, що стирчали з-під льоду, гострячки безлистої куги. Крига тріщала, поблискувала під скупим сонцем і пітніла.

Чкалов погнався був за Блохою, що вихопив з його пазухи зразу два яблука, та Блоха на дерев'яному ковзані, в драних калошах босоніж, підсковзнувся й так гепнув з розгону об лід, що зразу й устати не міг, аж подих перейняло. А коли почав підводитись, поглянув на кригу й таке побачив, що й зовсім розлігся.

Там, під кригою, в неглибокій каламутній воді, ходив карась, звичайнісінький карась, напівсонний, з долоньку завбільшки, рудий, з голубувато-сірою спинкою. Крізь тьмяну кірку молодої криги видно було навіть червону поволоку на м'яких плавниках. Блоха завмер, лежав, не ворухнувшись, а потім, звісно, зняв галас.

Хлопці позбігались миттю, загомоніли, затупотіли, стали рибину ганяти. А карась відходив на глибші місця. Пробували тупотіти дужче, щоб приголомшити. Не виходило. Та й як ти тупнеш валянком?

Нюрка, білява, метушилась тут же, і Вольці кортіло щонебудь вигадати. І він таки вигадав.

— Анумо,— скомандував він,— усі разом тупнемо! Гей, хто в чоботях? На середину!

Хлопці зраділи. Дівчатка, як і завжди, передбачливо стали осторонь. За чкаловською командою хлопці підстрибнули всі разом, ухнули, тупнули і... до пояса ввалились у холодну грязюку. От було шуму та крику!..

Дівчата поховалися в клас. Хлопці добулись на суше, а надворі холодненько, та й на урок у такому вигляді не підеш. Олена Петрівна до смерті налякатись може. Хлопці ж — як чорти: мокрі, брудні, страшні, але... веселі.

— Гайда в лазню! — гукнув Волька.— Посушимось.

Лазня була звичним притулком, відомим тільки хлопцям та ще хіба шкільній сторожисі, Килині Мбховій.

— В лазню! В лазню!

Та невеличка лазня була холодна, там палили днів зо три тому. Що ж робити? Ледве поскидали штани, як пролунав дзвоник.

А Нюрка сиділа в класі сама не своя, боялась, що вчителька питає: «Де хлопці? Де Волька?» Олена Петрівна трохи підждала, потім послала Килину — шукати все товариство. Сторожиха пішла просто в лазню й зраділа: всі голубчики були разом!

— Знайшла-а!

Розправа відбулася там же. Віднявши в когось ремня, Килина оперізувала то одного, то другого: а куди від неї втечеш — без штанів? Та хлопці не дуже й хотіли втікати.

На Килину ніхто не сердився, шибеники навіть любили її: ніколи вона не жалілась учительці, а карала власною рукою.

Але тепер учителька наскочила сама на місце злочину:
— Що тут діється?

Килина, застукана зненацька, забула свій звичай і заходилася все викладати:

— Та от, баришня, не йдуть...— і, зникновівши вкрай, заторохтіла: — На полиці он там сидять, пробачте, мокрі, без штанів, що з ними вдієш...

Та Олена Петрівна вже вискочила за двері й звідти кричала:

— Ідіть, безсоромні, додому! Геть! Геть! — і стукала в товсті двері кулачком.

Того дня багатьом довелось дома постраждати під батьківськими ремінцями. А найбільше перепаало Васькові Блосі: зіпсував хлоп'як останню одежинку.

18

Волька прийшов додому раніше як звичайно, сумний. Провалились-бо всі за його ж команду!

Анна тільки ахнула, потім, розвісивши біля груби одержу, взялась пришивати до козушка гаплики, а хлопця, напівголого, загнала в ліжко. Все це не віщувало нічого доброго: неодмінно розповідь батькові.

«Сам скажу!» — вирішив Буйвіл.

До ліжка він узяв «Записки мисливця»: треба було приготувати на завтра урок...

«Розбудило мене,— читав Валерій пошепки,— якесь дивне, хоч і не дуже чутне хлюпання та булькання під самим моїм вухом. Я підняв голову...

Що за чудасія? Лежу я в тарантасі, як і доти, а навкруг тарантаса — на піваршина, не більше, від його краю,— водяний простір, освітлений місяцем, береться на скалки й тремтить дрібненькими чіткими жмурами... Я — зирк назад з-під верху тарантаса... Таж ми на самій середині ріки... берег од нас кроків за тридцять!»

Валерій книгу поклав собі на груди, провів по сторінці рукою й задивився на стелю. Він не чув навіть, коли повернувся батько.

— Овер'яшко!

Хлопчик зіскочив.

— Ти що це, Овер'яшко?

— Читаю.

— Бачу, молодець, читай! Але чому без штанів? Та не стій босяка на холодній підлозі! Ну?

Волька миттю вліз у валянки. «Аня доповіла вже!» Він тупцював на місці, не зводячи з батька очей.

— Ти що ж це?

В двері зазирнула Анна.

— Ти що ж? — кричав батько. — Та не тупцюй ти на місці, як ведмідь! Валянки, валянки горять на тобі! От не куплю нових, знатимеш, як босяка ходити, — по морозу, по морозу босяка!

У Валерія вигляд винуватий: за минулу зиму й справді стоптав пар чотири.

Анна ввійшла до кімнати. За нею — Софія.

— Він, тату, сьогодні застудитись міг. Прийшов мокрі-сінський.

— Що? Що?

— Не слухає нас.

— А мене, — додала Софія, — вчора японкою товстоп'ятою взивав... Батькові, говорю йому, скажу, а він мені: «Ну, ще побазікай, наб'ю» — кричить... А я ж старша від нього!

— А я його вчора ляснула, а він мені здачі, — додала Анна.

— Що? — знову перепитав батько. — Що? — і раптом, забувши, що сердитий на сина, що треба хлоп'яка провчити, напався на дочок:

— Годі! Всі — на одного? Ну, як можна, щоб усі — на одного?

Волька всміхнувся: сестри знов почали жалітись. Коли б одна, батько покарав би... І Вольці весело. Він кинувся був до Павла Григоровича, але той, похнюпившись, вийшов: «Штани надінь!» Йому, людині суворій, теж кортить усміхнутись. Та й як не всміхатись, коли ось цей хлопчисько — твій, власний? Але треба мерщій піти собі. І старий поспішає взятись до чогось у господарстві.

Валерій знов хапає книжку. Треба прочитати ще роздобутий десь на один вечір останній випуск «Пригод короля сищиків Ната Пінкертона».

Але батько повертається, — не витримав-таки:

— Овер'яшко, — починає він суворо. — Овер'яшко! Ходім, каналський, зі мною. Га? Я там зрубав суху березу. Петрягти допоможеш. Що? Еге, березу... А коли хочеш, ходім зі мною в затон, — подивишся, яку нам сьогодні з Семеном

Мотильовим дали роботу... замовлення. Є над чим подумати, і дипломованим інженерам з таким ділом, гляди, не впоратись... Не робота, а празник господній... Ну, ходім, ходім, чи що?

Як часом весело бувало взимку в слободі Васильово...

...Валерій Чкалов пам'ятав завжди смак андерсенівських казок, і в сніговому вихорі, мчавши на grindжолах з урвистої затонської кручі, бачив снігову королеву, навіть хапав її руками, забуваючи, що тримає на льоту перед собою лише закоцюблу Нюрку! Бачив хлопчисько свою королеву й за стовбуром берези, котра, до самої землі схилившись, заступала лижвареві путь. Поворот крутий, аж надто — не зупинишся, і всі берізки далеко позаду! Волька, в гонитві за сніговою панною, звертає з лижні в гайок з такими поворотами й стрибками, що дивує сам себе. Захоплює прудкий рух, політ. Інколи й справді відчуває, що летить, але скоро знову падає на землю і попід горою мчить далі по крижаних вибоях ріки, а там уже котиться шкереберть... Потім, підводячись, здивовано крекче, смикає за вірьовки, рукою проводить по лижві й знову сходить на гору, лишаючи слід ялинкою. Міркує якусь мить, потирає широкі вилиці, поправляє петлі на валянках, визначає очима путь і, не чуючи застережливих хлоп'ячих криків, знову мчить з крутого урвища. Снігова хмара зі свистінням несе його в собі, відпускаючи лише на самій кручі, і він з невгамовним криком мчить униз, униз, падає, коли так хочеться летіти, наздоганяючи зграйку ворон... От і сніг! А то ріка? І знову шкереберть? Ні-і-і... ні! От він заверне зараз... Так, так... ось так! Молодець, і справді молодець.

І знов, обминаючи урвище, Чкалов сходить на гору, і знову — ялинкою лижвяний слід по неходженому схилу.

Хлопцеві кортить пояснити товаришам випадкове своє відкриття, навчити їх.

— Це ж так просто,— каже він.— Лижви самі виносять. Дивіться. Е-е-ех!..

Але йти за ним ніхто не зважається.

А вчителька, Олена Петрівна, кличе його після уроку.

— Хто навчив тебе стрибати з кручі?

— Сам придумав. Та й не придумав, а так... само прийшло...— і Вольці кортить їй розповісти про свою снігову королеву.

20

На уроках він тепер задумливий: війна — то всім живеться тяжко. Батько працює, немов каторжник, а сам він, здоровенний Буйвід, нічим сім'ї не помагає...

Кинути школу? А куди піти?

...Задачки з підручника Малиніна та Буреніна здаються часом дуже дивними.

Але, щоб відкараскатись, розв'язує хутко: шістсот сорок чоловік вирили канал за вісімнадцять днів; скільки треба людей, щоб викопати такий самий канал за двадцять чотири дні?

...«Навіщо ж за двадцять чотири,— думає Валерій,— коли можна й швидше? І цікаво б дізнатись — навіщо такий канал? Чи можна по ньому їхати човном?»

І канал стає ширший та ширший, виникає й знайомий пароплав: «Проходить він за три години сорок хвилин сімдесят дев'ять верст, сто шістдесят сажнів...» — хлюпають лопаті коліс, зовсім як у «Дворянки», рипить уся посудина, рипить по зошиту перо. А що треба дізнатись? Скільки пройде пароплав за одинадцять годин і одну хвилину? Дуже просто.

З задачами на потрійне правило впорався. Валерій поглядає в той бік, де потерпає Блоха, де Нюрка. Шушпанчиком трудно, кіски в неї сколошкались, дівчина, гляди, мучиться... От устав би й допоміг їй, та не можна! І Волька одвертається. Вікно за спиною. Він сідає бочком, щоб бодай одним оком бачити, що там робиться, на вулиці. От хлопчисько з морозовської крамниці покотив кудись порожню діжку. Добра діжка. На масниці знадобилась би для вогнища... Шкандибаючи важко, пройшов кудись Семен Петрович. Перед вікнами никав знічев'я товстий бухгалтерський синок, Юра Степанов, той самий, що його Волька врятував колись на воді... А під вікно позлітались дикі голуби й горлиці — на крихти, які для них порозкидав там Волька... «Домовита птиця,— думає він,— зимувати не летить нікуди...» А от він сам, Валерій, мабуть, пішов би з дому, кудись полетів би...

Отак Валерій і на перерві не сходить з місця, і на уроках географії не ворухнеться, ні слова не промине, слухає, який

же він великий, білий світ, і в тумані бачить Кордільєри — найдовший на землі хребет, зазирає в огнедишне жерло Фуєго, блукає в тузі по каньйонах Колорадо...

— Найдовша в Америці річка, діти, Міссісіпі, майже чотири тисячі кілометрів. Навіть Волга наша, в Європі найбільша, менша верст на двісті.

— Річка більша за Волгу? — не вірить Чкалов. — Не може бути!

Олена Петрівна, обернувшись, дивиться на Валерія, який трохи звівся над партою, біля присвітленого снігом вікна, і, розповідаючи далі, підходить ближче до нього.

Вчителька останнім часом шибеника не впізнає. На уроках не пустує та й іншим не дозволяє. Надумає Васько Блоха вчинити яку-небудь шкоду, подивиться на Вольку, а той йому — кулак, і знову в класі все тихо, — бо Волька після уроку може й чосу дати.

— І ось, діти, коли в нас сонце сходить, там, в Америці, воно тільки сідає, сонце минулого дня. І коли б, мов у казці, перескочив би хто-небудь на той бік земної кулі, зразу потрапив би з дня в ніч... Але таке, на жаль, буває лише в казці.

— Лише в казці, — повторює сам собі й Валерій. І зітхає голосно, а на Ньюрку вже й не дивиться. — Так, лише в казці!

21

І таки ж весело було зимою в Васильові.

На різдво хлопці й дівчата славили Христа, добували п'ятаки, пряники та цукерки. Переряджені бігали по слободі...

Не миналось часом і без прикростей. Даньків батько якось побачив, що його синок, не зваживши на заборону, таки перебрався на цигана. Старий вирвав з його рук батога й відшмагав «цигана» при всіх: переряджуватись — гріх! А на водохрещі старий примусив Данька, щоб гріх спокутувати, купатись в ополонці, біля йордані, того місця, де святять воду... А мороз був лютий! Добре, що Данько з Валерієм і доти голяка не раз валялися в снігу після гарячої лазні. Пірнув Данило в ополонку, а довкола стоять люди, охають, уболівають, а потім угорнули хлопчину в кожух, стали горілкою напувати, ще й глузували, що той не може проковтнути...

...На масницю васильовські хлопці каталися з гір.

Падали на що попало, навіть на вкрадену серед дня вівіску, велику залізну вівіску з крамниці купця Малигіна, чи на сани, «позичені» під повіткою в Юхима-візника.

На візникових grindжоллах каталися вночі, валилися в них чоловік по п'ятнадцять — мала купа! — хлоп'яки, дівчата, навіть дорослі — вантажники й матроси. Кілька парубків з місця зрушували сани, потім, уже на ходу, зверху стрибали на купу... А внизу — хто з саней летить прями-сінько на вмерзлого край берега човна, а хто й ногу звихне, якщо впаде з кручі. Бувало всяк.

По середях у Васильові гомонів чималенький базар, а цілий тиждень рундуки та ятки, влаштовані для привозного торгу, лишались порожні. І Валерій постарався.

— Новий диліжанс! — гукав він. — Фірма Діккенс і Чкалов! Поспішайте придбати квитки.

І юрба горянських та базарських поспішали за ним униз, до базару. Зарані облюбований рундук не без зусиль зрушав з місця, ледве тягли на гору.

Пасажирів розміщував той же Валерій. Засунувши руки в кишені, він ходив перевальцем круг рундука, гримав на всіх, потім давав команду: «Держись!» — останнім стрибав сам, і «диліжанс» летів під гору, а потім, наскочивши на яку-небудь купину чи колоду, шугав у повітря. Покублившись в снігу, весь гурт знову тяг рундук на гору, і все починалося знов, поки на кризі не лишались від того рундука самі тріски.

Валерій, вибравшись з-під уламків, не дбаючи про гідність командира, чесно признавався:

— Управління було погане. Га? Спробуймо ще раз?

22

— Чкалов! — викликає вчителька.

Валерій підвівся, зсутулився й переступає з ноги на ногу.

— Чкалов! Ти прочитав, що загадано?

— Прочитав, Олено Петрівно. Тричі.

— А розкажи-но по-своєму.

— По-своєму? — і Валерій починає ліниво, поволеньки переказувати тургенєвське «Стучит!» і потроху жвавішає. Він забути не може незворушного Ермолая і намагається так про нього розповісти, щоб той устав перед очима.

Ось Ермолай приводить візника Філофея... Ось панич-мисливець повертається по шріт до Тули...

І раптом це зовсім не панич, а він сам, Волька Чкалов,

кудись, поважний, їде трійкою, та й не до Тули зовсім, а, ясна річ, до Нижнього, на ярмарок, їде по шріт і все переживає, що відкрив нам Тургенєв.

Безіменна ріка, по якій пливе тарантас, ширшає та ширшає, стає Волгою. Той же водяний простір, що тремтить чіткими жмурами, та ж крива лінія дуги над дзюркотливою водою, і кінські голови та спini. Тарантас рвонуло вперед, і він уже йде поперек хвилі, до берега, високого, з далеким синім лісом, милою серцю слободою... Все, як у Тургенєва, але схоже й на рідні васильовські береги.

І вчителька, і діти слухають, зачаровані літнім нічним краєвидом, і вже не помічають, що Тургенєв кудись подівся, що перед ними лиш хлопчисько,— не помічають ще, може, й тому, що де-не-де свіжа пам'ять зберегла клаптики тургенєвського тексту:

— «Філофей раптом підвів руку...

— Ого! Поглянь-но! Над озером-бо... чи не чапля стоїть? Невже вона й уночі рибу ловить? Ото ж сук, а не чапля. От маху дав! А все місяць обманює!

Так ми їхали, їхали...»

Волька так достеменно передає розмову дивака Філофея, що всі в класі починають пирскати. Валерій бачить, що Нюрка ледве стримує сміх, і, задоволений, веде далі:

— «Їхали ми, їхали... Але от і кінець надійшов лугам... Сільце осторонь блимнуло двома-трьома вогниками,— до великої дороги лишалось якихось верстов п'ять. Я заснув...»

І знову, після випадкового уривка, що його запам'ятав хлопець, Валерій переказує на свій лад.

Коли мова доходить до розбійників, коли велетень у кожусі ступає назустріч, Волька стає в грізну позу:

— Ах! — вигукнув я.— Ти хочеш похмелитись за моє здоров'я? Так на ж тобі!..— і вдарив його межи очі. Той захитався, а потім...

— Стривай-но, Чкалов,— схаменулась Олена Петрівна.— Як же так? Навіщо ти його вдарив?

— А що ж? — діловито запитує Волька.— Дожидати, поки він — мене?

— Та постривай же! В Тургенєва такого нема!

— Оповідання тільки зіпсували,— махає рукою Валерій. Потім хмуриться, сутулиться, сідає на своє місце. Але зразу ж, збагнувши, що наплів дурниць, регоче, підтримуючи дівтору, що аж західилась від сміху, і раптом сердито кричить баском — і собі, і вчительці, і всім: — Тихо, ви, галки! Чого розкричались? Урок триває?

Але враз усі в класі чомусь замовкли...

Десь у затоні голосно й протягло загув пароплавний гудок. Приємно було почути взимку милі серцю літні шуми. За першим незабаром загув ще один, потім іще, і скоро весь затон по-весняному загув на різні голоси. Це значило, що кінчають у затоні ремонт і капітани вже слухають оновлені голоси пароплавів.

— От і весна,— зітхнув Валерій.

Нюрка несміливо спитала:

— Скоро й Волга рушить?

— Мабуть, скоро.

А Волга за вікном уже ряхтіла в небі.

23

Сніг лежав іще всюди. Але під кожним деревом, круг стовбура, вже підтаювала неглибока ямка.

Ріка рушила. Дзюркотіло по всіх ярах.

В гайку червоноголовий ятлик свистів по-весняному, залиvisto й шпарко.

З рана до вечора хлопці сновигали по вулицях. А коли крига скресла, на якомусь складі нишком вибирали собі жердини. Волька налягав на довгу палицю, гнув її, відкладав, брав іншу. Виходячи на крижину, покладаєшся тільки на себе й на міцний дрючок з забитим у нього цвяхом.

День був лінивий, неділесний, але Васько з Валерієм поспішали до Волги. Чкалов, узявши палицю під пахву, міцніше затягав паска на череві, частенько й порожнім тепер. Спритно перескочивши на непевну крижину, він іще раз наліг на дрючка — чи міцний. За Валерієм на хиткій крижині опинився легенький, змарнілий Василь, і вже разом пішли по крижинах далі й далі. На Волзі ще нікого не було. Вони сьогодні перші.

Пригнувшись, дивився Валерій у студену чорну воду. Чекав, коли наблизиться крижина більша. Переступав через вузесенькі протоки, через корчі й тріски, що в ній пливли, й простував собі далі.

З жалем Валерій озирався на кожен крижаний острівець, який щойно покинув, немовби жив на ньому роки. Хотілось заплющити очі. Та на вутлій крижині — гав не лови! Звично потупцявши, Волька вимірював палицею грубизну сусідньої крижини й переступав далі. І знову жаль було залишати цей крихкий острівець, — ти ж його ніколи більше не побачиш, Волько!.. Отак, бувало, шкода кидати й сірий

камінчик, знайдений на березі й зігрітий теплом твоєї руки. Так само трудно випустити й спійману птицю,— знаєш, що сама ж вона не прилетить до тебе. Ну, що ж! Прощай, пташко, камінчику, прощай, непевний острівець, сіра крижино!

Волька озирнувся й побачив, що Васько Блоха далеко відбився од берега,— не розминуться на кризі трудно.

Крижину, на якій тримався Чкалов, хутко несло на середину ріки. Палиця вже не сягала дна.

А вздовж берега ген бігли якісь люди, гукали щось, намагаючись не відставати від крижини,— її несло вже до Покровської гори.

Тим часом Васько, повернувшись на берег, ускочив із Даньком у великий човен до бакенщика, до Андрія Филімоновича,— поспішали до крижини, яка несла Валерія.

Наздогнати було нелегко, та Андрій Филімонович із двома хлопцями таки встиг.

Він заграбастав Валерія, кинув до себе в човен, лягнув по потилиці, вдавано суплячись, забурчав:

— Одведу до батька, він тобі вліпить!

— Ну то що ж? — огризнувся Валерій.— Вліпить, та сам!

— Ото й славно, коли є кому вліпити...— сумно всміхнувся Андрій Филімонович.

— Славно! — зітхнув Волька.— Ви, дядьку Андрію, колись, може, пригадуєте, сказали, щоб я свого батька шанував пуце бога?.. А я з батьком зладити не можу.

— Чого б то?

Валерій не відповів.

— Надумав що?

— Піду собі.

Андрій Филімонович почухував червоним од сурику пальцем кістляве своє підборіддя, потім, дивлячись над окулярами, заговорив:

— Он там, бачиш, на мілині, проти острова Телешина, великий буй? Багато років він тут простояв. А куди його доведеться цього літа переставити, я ще не знаю: де буде вода хороша, а де пісок... ніхто не відає. Так і нині в житті. Ось воно... які часи!

Бакенщик помовчав. Потім спитав:

— Куди ж ти йдеш?

— В кочегари збирався. А батько поклав — до технічного, в Череповець.

— Ну що ж... Батька не забувай. Він-бо знає, де є в житті небезпечні мілини й куди серед ночі заведуть тебе

путівні вогники...— і старий по-хлоп'ячому пирснув.— Та перекажи батеньку, щоб сьогодні тебе відшмагав! — і спитав: — А де вас, дітки, висадити?

— Греби до берега,— звелів Валерій бистрому своєму другові, Василеві Мотильову.— Нам додому треба, по багри.

Всюди Волга несла корчі, дошки, колоди, і хлопцям потрібні були багри, щоб наловити на хазяйство дров. За це Павло Григорович скаже їм обом спасибі.

...А батько тим часом, застуджений,— довелось йому по груди в воді накладати латку на пробоїну в днищі пароплава «Баян»,— сидів над урвищем з газетою в руках проти весняного сонечка!

Для глухого всюди панувала тиша, і Павло Григорович думав про своє. Вдома, в прихатні, він щось майстрував, морочився над механізмами, терзав себе дрібницями, намагаючись збагнути незрозуміле, і зараз, у роздумі, задрив нишком своєму Вольці: пора везти малого кудись у науку. Але куди? Де найкраще відкриються перед ним таємниці, якими на землі владають лише люди освічені — інженери? Окуляри збилися на самий кінчик носа. Рвав газету вітер із безпалої руки.

Читав з натугою, по складах, з незвички боліли очі. В газеті було все — про невпинну війну... «В районі Верхньої і Середньої Стрипи розсіяно кілька партій супротивника. Захвачено полонених. Повінь триває...»

Читаючи, старий усе частіше перепочивав, дивився на Волгу, на крижини, що пливли собі,— повінь триває! — на чіхось відчайдушних хлопців і спокійно думав, що, звісно ж, Валерій — там, з усіма.

Хотілось кинутись на берег, але стримував себе: батьківська любов, вона... завжди мусить бути суворою!

Нова весна починалась для нашого Валерія звичайно, як завжди. У перший день великодня він стирчав на дзвіниці, дзвонив, дзвонив, дзвонив, клоччя синяви збиваючи з небес у Волгу, а то придивлявся до польоту голубів: чи летітиме голуб, якщо зав'язати йому очі? — і неначе сам злітав за ним, не дивлячись. А то любив Валерій після школи потинятись поміж поставленими на кліті пароплавами, дивився, як батько з підручними лагодив там чорні днища. Знову син ходив до кузні, а там без діла, звісно, не сидів.

Подавав гарячі заклепки, роздмухував міх. Що скажуть, робив, а наказували часом щось і не по силі.

Та Валерій не відмовлявся ні від чого.

Часом завмирав біля горна. Дивився на вогник, на жар. А коли з-під молота бризкали іскри, отямившись, брався знову до діла, прислухався до розмов ковалів та підручних — про війну, про трудне та голодне життя.

25

А на пагорку перед школою, коло самого вітряка, знов тепло й сухо. Вітер легенький прилітає з того берега, з-за дальнього лісу.

Набігавшись, Валерій нишкне, стоїть під вітряком та й дивиться на Волгу... Прислухається. Млин довго мовчав, нерухомий, лагодив його полонений австрієць, а сьогодні тут — люди, підводи з лантухами, крутяться крила, і все в вітряку таємничо гуде. Дівчиська посідали попід ним, біля самої драбини. Крила врочисто, ніби задумливо, плавно, одне по однім злітали й так само врочисто спадали вниз. Біля землі вони проходили так повільно, що хлоп'яки встигли до одного з них прив'язати камінь.

В'язали не дуже: на крилі злітаючи, камінь угорі зривався й летів далеко, як із пращі.

Дівчата верещали. Нюрка, білява, дивилась на Валерія: здавалось, що хлопця зачепить крилом.

А він, шибеник, ще й руками хапався за дошки, що злітали до неба, трохи підносився, щоб упасти з півсаженної висоти. Нюрці було страшно й весело...

Потім Нюрка раптом скрикнула, побачила, як Волька падає, як його підштовхнуло крилом. З ним збило з ніг Федька-Омеля та Васька Блоху.

Хлопець почув Нюрчин лемент. І привиділось йому, що він, Валерій Чкалов, сильний та відважний, що все він може й нічого йому не страшно. Валерій розвів широкі плечі, очі спалахнули, і він знову вчепився за крило.

Федько-Омеля, якого Чкалов недавно переміг у відкритім бою, все оце бачив.

— А ти, Буйволе, спиниш крило? — спитав він, підступаючи ближче.

Омеля казав неспроста, немовби випробовуючи снагу й звитягу свого переможця. Поглядав, очікуючи, хитро.

Валерій блимнув на нього здивовано. Що цей хлопець базікає? Зупинити отаке одоробло? Та Омеля вже байдужо

жий, йому, либонь, уже однаково, що відповідь йому Буй-віл. Але ж хлопці, так, хлопці ждуть...

— Ні, звичайно, не зумію.

— А ти спробуй.

— Ні-і-і...

— Боїшся, значить?

— Що? — погрозово окнув Валерій.

— Овер'яне, не треба! — зойкнула разом Нюрка. — Не смій!

Нюрка, Валька Йорж та інші дівчатка перейшли від драбини до самих крил. Тут же, дожидаючи черги, з роздобутим десь мішком пшениці сидів, скручуючи яскраво-червоними від сурику пальцями товсту цигарку, й старий бакенщик дядько Андрій, метушилась і малеча з молодших класів. І всі, хто бачив, як недавно подолав Валерій оцього самого Омелю... І Вольці на цей раз забракло витримки.

— Не треба, Овер'яне! — знов гукнула Нюрка.

Та Валерій схопився вже руками за крило.

В першу мить здалось, немовби зупинив.

Волька щосили намагався затримати його коло землі, тяг усім тілом униз і... не відчув під собою нічого. Озирнувшись, збагнув, що летить. Земля під ним спливає вниз, покотились пагорби шкереберть. Десь виблиснула позолочена баня церкви. Хотів був руки розвести, але злякався зовсім, злився з крилом; хлопчиська відривало, тягло геть, непереможна сила хотіла його скинути, прибити до землі, що оберталась попід ним. Сяйнула десь річка, згори на нього пролилась, як потім, бувало, річки проливались, коли льотчикові Чкалову доводилось робити «напівбочку» або «зовнішню петлю», потім хтось закричав.

Пролунали голоси? Шум вітру? Чи млина? І тут Валерій уперше пережив, збагнув, відчув захват польоту. Летів, боявся і... тремтів од захоплення.

Земля поверталась на місце, крило вже не здавалось таким величезним, розмах зменшився, все приходило в норму.

Волька розпустив задубілі м'язи, розвів руки, ноги і м'яко впав на землю. Стояв блідий, тремтів, сам собі не вірив. Пережив радість, потрясіння і ще не розумів — що ж трапилось з ним.

Все перед очима ще крутилось, але раптом він побачив насмішкуватий погляд дядька Андрія й червоне, стривожене обличчя Олени Петрівни. Десь плакала Нюрка... Йшов до нього сповнений тривоги батько.

Руки ще тремтіли. Валерій підняв праву, поглянув на неї і сказав, сам собі дивуючись:

— Он як! Виявляється... виходить, треба тільки міцніше держатись!

А батько... батько... ненароком його поцілував.

При всіх. Уперше в житті.

І знову на небі сянула ріка? А в плині Волги — білі, сірі, чорні хмари?

1942

СЛІД НА СЕРЦІ

Живий голос Лесі Українки

Літом 1940-го, через кілька день після возз'єднання Буковини, я потрапив до підгорянського містечка Вижниць, і день той, немовби це було вчора, й досі так ясно сяє мені крізь димчастий серпанок часу. Там повсюди панувало тоді радісне збудження перших днів довгожданої свободи, коли гуцули й подоляни п'яніли від щастя... Це все лишило світлу пам'ять, і переді мною найсвітліше нині постає осяяне тихим внутрішнім світлом урочисте обличчя Анни, огрядної літньої жінки, з таким величавим прізвиськом — Мбсква.

Анна Мбсква була на той час власницею невеличкої бакалійної та кондитерської крамнички на одній із галасливих вуличок Вижниць. Румуни, похапцем відступаючи, добре пограбували Анну, і крамничка була вже, либонь, більше спогадом, ніж дійсністю.

Я зайшов туди купити собі сірників, вже й заплатив скільки там треба було румунських лей, вже й розпитав дорогу до сусіднього села Виженки, але вийти з крамнички не міг — таке незвичайне й натхненне було обличчя старої поважної крамарки.

Вона ще всього боялась — румуни пішли звідти лише за кілька днів перед тим, — Анна Москва ще не могла звикнути до нового почуття свободи, до невимушеності в поводженні з людьми, — стара жінка була недовірлива й сторожка, але ми таки мимохоть розговорились.

Анна Москва колись була щирою приятелькою Лесі Українки, доброю знайомою Ольги Кобилянської, Івана Франка — і досі всіма своїми помислами й відчуттями вона

жила ще в тій далекій порі, коли доля дала їй щастя спізнатися з цими людьми. Румуни потім частенько тягали пані Анну на допити — їм треба було дізнатись, чи не ховає вона якихось недозволених листів або книг. Натерпілась Анна всякого страху немало, бо не раз нишпорили румуни в її господі, та листів не знайшли: закопала їх Анна Москва в діжку — під дошками підлоги...

Страхіття минулись, але й тепер було в її голосі якесь побоювання... Розпитуючи далі, я дізнався, що за день-два переді мною побував у старій один із письменників, людина з надзвичайним нюхом на відшукування нових документів нашої класичної спадщини, — невгамовний літературний слідопит, який зумів зразу ж таки рознюхати про ті листи Лесі Українки, Франка й, не пригадую, ще чиїсь, — устиг уже вговорити Анну, вирив діжку з ними з-під землі й уже мерщій подався з дорогоцінним скарбом до Києва.

— Хоч я вже й чула, що пам'ять Лесі тепер у вас в пошані... Але чи не буде ж мені лихого й тепер? За що? А за те, що я таки переховала ті листи...

— А буде. Спасибі люди скажуть. Та й гроші, глядіть, одержите з Академії наук.

— Е-е, ні-і! Від грошей я вже відмовилась. Як же таки, за кров мого серця — та гроші? Нас тільки двоє: брат недужий та я, то вже якось проживемо. Зароблю собі... Подивіться, які в мене руки — міцні та великі.

Коли ми подались разом з Анною Московою поміж двох гір, понад лунким та гучним Черемошем, до села Виженки, тільки й розмови було в нас, що про Лесю...

— Отут, біля цього каменя, вона одного разу просиділа з півдня... І, боже ж мій, як їй, бідній, кортіло босоніж уступити в цю студену воду!.. Але ж — хвора нога... Якось, коли одержала я від неї листа з Італії... еге ж, була то якась картка з пальмовим гайком на ній... прийшла я сюди з тою листівочкою, та й плакала тоді, та й сміялась, немовби знову чула її тихий голос... І знаєте, я й досі ніяк не можу ще забути приторку її сухої, тонкої руки, до болю натрудженої паличкою, з якою Леся мусила ходити... Вона, бувало, отак проведе по моїй щоці...

Ми йшли вгору та вгору, назустріч шпарким хвилям Черемошу, повз нужденні халупи й заможні котеджі, повз «остреви» на лужках — тонкі й високі копички сіна, накладені на сухих необчухраних стовбурах тонких смерек, поміж буками, що часом підступали до самої води, — ми йшли

та йшли, і раптом Анна Москва спинилась перед стрімкою пелехатою горою...

— Отуди, на Лису гору, ми ходили разом. Ледве дійшла тоді, моя голубонька... Та й стала наша Леся над кручею, он там, над урвищем, та й жартом каже до пана Квітки,— а він тоді ще не мужем був Лесиним, а лиш нареченим,— та й каже Леся до нього: «А хто мене любить, той звідси вниз сягне...» І стрибнув би був пан Квітка — ледве встиг мій чоловік за руку вхопити... А Лиса ж гора, бачите, яка вона крута!

— А чому ж вона зветься Лиса? — поспитав я в Москви.

— Та тому ж, що вона і є лиса. Ані деревинки ж на ній...

— Як то — ані деревинки? — вигукнув я з таким щирим подивом, що й Анна підвела вгору голову й завмерла від несподіванки, зразу не здобувшись на слово, і аж потім сплеснула руками:

— Боже ж мій! Та ж вона вже поросла смереками та й старими вже! А я ходжу тут та й не бачу... Все вона мені, оця гора,— все Лиса та й Лиса, як о тій порі, коли ми змолоду з Лесею тут бували... Тоді ж, може, тільки ще проростали з насіння оці самі смерічки, як молода трава...

І Анна Москва замовкла, знов перелетівши в минуле. І я розумів: такий гарячий слід на її серці лишила мужня й ласкава Леся, що стара Анна Москва й знову не бачить уже оцих смерек, які встигли вирости за багато літ — після розлуки з Лесею... І я мовчав усю дорогу, вражений силою гарячого світла, яким немов поійнялася в ту мить ізсередини вся урочиста постать Анни Москви, і здавалось мені, що має в тім внутрішнім сяєві щось від гарячого погляду невмирущої Лесі.

1943

ЗЕМЛЯ

Буковинський пейзаж

Земля!.. Це святе слово в гнівнім голосі радянського народу все частіш, все лагідніш бринить воно тепер на всі лади... То ми говоримо про щедрі наші землі, вже вільні від фашистської наруги. То читаємо в газетах про колгоспницю, хазяйновиту, мудру жінку, що в полум'ї війни, в неволі зберегла дорогоцінний для колгоспу документ: акт на

вічне володіння рідною землею. То ми ладні знову й знову слухати, мов пісню, донесені з усіх фронтів слова — про поривання наших воїнів, узбеків, латишів, вірменів, дагестанців, котрі, в боях виходячи над береги Дніпра, Дністра чи Пруту, в захваті перед красою російського, українського, молдавського чи білоруського пейзажів, припадають, мов Антеї, до благословенної землі, з її лона материнського черпаючи снагу, звитягу, ненависть, бо ж проти ворога та супостата піднялися всі радянські землі, всі народи.

Земля, земля!.. При цьому слові — й погляд у майбутнє, і привиди минулого, далекого й близького. Бодай того й не згадувать, що коїлось по селах, розтоптаних підступною «земельною політикою» фюрера. Бодай не згадувать!.. Але все-таки минувшину згадаємо, та й знов розгорнемо хоч би й криваву повість Ольги Кобилянської, що світ побачила ще при початку нашого століття.

Ось вона, ця книга, читачам давно відома, ось вона, в годину лихоліття знов приготована до випуску в українському Державному видавництві, яке так ревно служить обороні.

Червона Армія вже визволяє останні п'яді буковинської землі, а тим часом дівчата-наборщиці однієї з харківських друкарень кінчають складати в рядках свинцевих літер текст «Землі». А я лаштуюся в дорогу, прагнучи зустріти знов героїв Кобилянської — не тільки на пахучих од свіжої фарби аркушах нового видання старої повісті, а й у житті, в їх ріднім буковинським селі, яке зветься Димкою.

Я побував там у сороковому, в липні, через тиждень після приходу Червоної Армії-визволительки. І все там, мабуть же, тоді лишалося, як за десятки років перед тим: і краєвид, і вбогі ниви, тільки не стосунки між людьми.

Повість «Земля» починається такими словами:

«Дві години від Серету на Буковині лежить село Д. Його рівні поля пригадували б степ, якби не те, що місцями вони западають, мов знеохочені своїм положенням, творячи плиткі невеликі кітли, і якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах.

Пишний, майже безмежний великан, неначе у вандрівці, задержався тут та задумався над тихими полями, а недалеко нього, почувши за собою зеленого опікуна, попіднімалися сільські хати. Тут... і там... і там — розкинулося село.

Ліс панський. Власність приватна...»

У дзвінкий од жайворонків день ми приїхали туди, до тієї долини зеленої, разом з небогою Ольги Юліанівни Кобилянської, яку письменниця послала з нами, побачити героїв повісті «Земля», що тоді жили ще в Димці, приїхали в той день, коли оту приватну власність, оті ниви, «чужу» панську землю, що за неї стільки проливано крові та сліз, віддавали людям,— в той день, коли там порався радянський землемір, наділяючи селян землею... В той благословенний день кінчалась одвічна трагедія, одвічна боротьба за життєдайний простір...

За сорок років перед тим написала Ольга Кобилянська свою «Землю». В нарисі виклала письменниця все, як у житті, зберегла краєвид, назвала імена, і вийшло все аж надто страшно, бо заради клаптика землі рідні брати вбивали один одного, і до 1940 року в селі Димка нічого не мінялось. Одні працювали, працювали, не знаючи міри, щоб долучити до хазяйства ще «пражину» землі. Інші, зазіхаючи на кусень батьківського ґрунту, важились на вбивства, підкупали суддів, тікали до чужих країв... І тільки з приходом Червоної Армії суперечності розв'язались: люди в подиві збгнули, що землі є вдосталь, і за радянськими землемірами ходили юрби...

Не відставала від усіх і стара циганка Рахіра, і жевріли в її очах відблиски давнього злочину, заподіяного в прагненні оволодіти зайвим клаптем оцієї землі, яку так просто й певно роздає трудівникам Радянська влада.

Рахіра тоді стріла нас недовірливо, і мені не забути хижого та сторожного погляду її очей, округлих, невеличких та блискучих, і немов зараз бачу я моторну її постать, таку схожу на підступну ту Рахіру з повісті «Земля»: той же лоб, порослий волоссям, низький, ті ж рум'яні навіть у старості щоки... Їй не спадало, певна річ, на думку, що нам відома її молодість, відома в страшних подробицях, і стара циганка так неохоче відповідала на всі наші розпити про давні дні, про її мужа-вбивцю, про її давні таємниці, давно відомі з повісті цілому світові. Вона тоді, либонь, нічого й не розповіла б, коли б не було з нами племінниці Ольги Кобилянської, та й синові своєму ані слова не дозволила б: про те, як батько його, Сава, братовбивця, помирав на його руках у далекій Канаді... Це було недавно. Син Сави нам розповів тоді про останню випадкову зустріч з батьком, і я досі не забув його повільної розважливої мови, його миготливих очей, таких схожих на очі старої Рахіри. Він ледве-

ледве добирав потрібне слово: на чужині забув рідну мову і вів далі, тулячи слова англійські,— але ми слухали його, бо то ж була дальша доля героїв «Землі», те лихо, яке їх спіткало через двадцять, тридцять, сорок років, те, чого не дописала Ольга Кобилянська.

Панну Ольгу там ще пам'ятали добре. Вона в Димці прожила багато років, у дрібнім «маєтку», що дав їй змогу, ледве животіючи, дожити до радянських днів... Кобилянську знали там, любили, але жоден з героїв «Землі» ніколи ж і не чув про ту книгу, де показано їхнє життя, бо, крім букварів, шкільних задачників та молитовників, селяни інших книг не знали, і марна була б справа щось розповідати неписьменним та здичавілим людям про повість «Земля»... Правда, події, в повісті описані, самі герої та їхні сусіди пригадують добре.

Вони тоді водили нас по полю, вели в гайок, показували: ось тут стояла землянка Івоніки; а тут ось, у лісочку, син його, Сава Федорчук, навчений Рахірою, вбив свого брата Михайла; а ось тут, у цім дворі, виросла наймолодша героїня повісті Параскіца, Парасинка, року 1940-го вже літня, дебела й дуже моторна молодиця, яка ходила з нами по Димці.

А перша з нею зустріч, із тією Парасинкою, була така страшна, що назавжди лишиться в моїй пам'яті.

Ми підійшли в той день до хати, де прожила своє життя ота Парасинка. Вздівши племінницю панни Ольги, жадаю гостю, жінка, вітаючи, вибігла назустріч і... кинулась цілувати руки не тільки своїй панні, але й нам, її супутникам... Мені тоді стало так страшно, ніби зненацька потрапив до іншого світу. Я висмикнув руку, та літня жінка не зрозуміла мого переляку, образилась і, гляди, подумала: «То, либонь, лиха людина».

Парасинка стояла біля мене, ждучи прикростей, і я не міг, не вмів цю стару жінку заспокоїти, не сказав ані слова, бо той день голубий для мене разом потемнів, і принишкла вся дзвінка долина, мовби не стало ані вітру, ані жайворонка, ані сойки. Я з небогою письменниці ходив по Димці, з добрими людьми здоровкався, руки ховаючи за спину чи в кишені, бо не раз там були спроби з приїжджими вітатися, як недавно ще велів боярський звичай.

І я згадав тоді рядки з тієї повісті, слова, які сказав старий Івоніка на весіллі в молоденької Парасинки: «Ми кланяємося перед панами, ми цілуємо їм з обох боків руки,

але як ми що скажемо, воно все-таки «мужицьке». Не послухає нас ніхто!» — це казав герой Кобилянської ще років за сорок до приходу Червоної Армії. Але ж за кілька місяців радянських — на Буковині перед самою війною, коли люди враз відчули власну гідність, коли вже володіли рідною землею, — буковинські українці за неповний рік пізнали до свободи смак, хутко забувши, як цілують руки, крім хіба рук матері чи коханої жінки...

Адже ж ті самі буковинці, знов потрапивши оце тепер в неволю, поспішали в лісові загони, щоб прискорити кінець фашистам. Це ж вони, радянські буковинці, недавно розкладали вогнища на верховинах, позначаючи дорогу визволителям. Це Парасинка й старий Чоп'як, вони ж там дожидають, у своїй Димці, землеміра — на тій самій землі, про яку в повісті панни Ольги казав старий Івоніка: «Хочу, аби моя земля перейшла в робучі руки. Я її не вкрав і не придбав оманою... Вона підпливла нашою кров'ю і нашим потом...» — і я в друкарні вже бачу ці літери, відлиті в металі — для чергового видання «Землі». Я мрію знов зустрітись з героями цієї книги, з буковинцями відважними, котрі ворога щойно прогнали з українських споконвічних земель.

Земля!.. Яке це святе слово.

1944

НАД ПРОВАЛЛЯМ

Бодай не довелось нікому таке бачити! Я заплющую очі, а мені ввижається гострий погляд старої. Одвертаюсь од чорних зіниць, але ось він, крочкуватий ніс, похнюплюється в пекучим розпачі. Тремтять похилі плечі. Знов та знов за ними виникає той самий, ні на що не схожий пейзаж.

Більше ніде не доводилось бачити, щоб глибоченні провалля, протягом багатьох літ вимивані ґрунтовими водами, так оточували якусь місцину — майже замкненим колом... Ні весною, ні восени через ті кан'йони до села не пробереться навпростець ні звір, ні людина, та й серед літа не бувало такого сміливця, що зважився б ступити на урвище, на хисткий ґрунт: він обсувається попід ногами, валиться в яр величезними брилами або розкисає від першої краплі дощу... Тому от, хоч залізниця Москва — Київ проходить поряд, за час війни в тім селі німців майже й не бачили: се-

ло так простяглося поміж ярами та проваллями, що до нього проїхати можна лише з одного боку, вузьким кривулястим перешийком, який село з'єднує з навколишнім світом... Саме тому, що німці не дуже вчащали сюди, тут мав тоді пристановище підпільний райком комсомолу.

Дзюркотів ясний ранок при початку весни сорок другого року. Бій одгримів десь там, за проваллями, осторонь від села, і наші основні частини просувалися вже далі, до станції Сухиничі, а ми все ще петляли по вузькому перешийку, чималий гак роблячи, щоб потрапити на цей своєрідний, оточений суходолом півострів...

Назустріч нашим солдатам поспішали вже чималим гуртом хлоп'яки. Санітари переносили та перевозили в село поранених,— у школі села Мошонкіно мав розташуватись госпіталь, і дівчора помагала солдатам. За малечою поспішали назустріч по двоє, по троє, а то й цілими родинами жителі села. І по вузькому перешийку вже змоги не було проїхати далі... Веселий гам, чи то пташиний, чи дівочий гомін, обійми, сльози, щире частування, бо кожен, звісно, виніс на дорогу — що в кого було: той глечик молока, той кружальце масла, той хліб-сіль, той пляшку самогону,— і все те п'янило людей: не тільки самогон, а й молоко, і весняний вітер, і захват руху... Гамір дужчав і дужчав. Але раптом усе чомусь принишкло, замовкло. Напружена тиша враз осінила ту піднесену зустріч, і всі погляди миттю обернулися до двох жінок, які, побравшись за руки, поволі простували від села.

Одна була молода й гарна тою натхненною вродою, що позначає дуже молодих жінок перед першим материнством, яким уже набрякло все ество. Непроглядні вії, здавалося, такі важкі, що вона понурювала погляд у землю. Гарячі плями пашіли на скронях, на вилицях. Трохи припухлі губи, вкриті рясними крапельками поту, тремтіли по-дитячому. Молодичка ступала важко, обережно.

Її вела під руку висока жінка, жилага, велична в своїй старості. Очі в неї були великі, повні дикого болю, опуклі, вона кліпала по-совиному, наче при сонці нічого не бачила. Здавалось, вона от-от закричить, стара, зойкне в страшному розпачі, бо йшла так, наче її босі ноги ступали по жаринах, мовби навіть од болю того вона трохи злітала над землею, бо тіло втратило вагу.

Зупинившись над проваллям, при самому урвищі, стара ледве чутно спитала:

— Хто з вас найстарший?

Зачекавши, поки ще один «віліс» наблизиться до гурту, стара ступила назустріч полковникові.

— Іди за мною,— тихо звеліла вона і, знов узявши за руку дочку а чи, може, невістку, так само поволі повернула до села.

Полковник, не питаючи нічого, рушив за ними: голос жінки звучав так владно, що й на думку нікому не спало питати, куди стара веде весь гурт?

Спинившись біля школи, що стояла, як і все тут, на краю провалля,— сюди санітари вже зносили пораниених, була це найбільша будівля в селі,— стара мовчки дивилася кудись угору, на пробиту снарядом покрівлю. Стара багато літ була в цій школі сторожихою, й тому не здивувало нікого, що вона спинилась перепочити саме тут, щоб поглянути на солдатів, які вже порались у приміщенні, на радісну метушню лікарів та санітарів, на сільських дівчат, що, підтикувавши спідниці, вже стояли на вікнах і мокрими ганчірками та клаптями німецьких газет ретельно протирали шибки. Вони це робили з такою охотою, що чимало людей з гурту, який виходив нам назустріч, подались до приміщення, на поміч санітарам. Це все гуло й дзвеніло таким захватом, що на мить усі забули про двох жінок, які привели до школи весь цей гурт. Але стара, знов звернувшись до полковника, тихо звеліла:

— Накажіть оточити будинок.

Полковник поглянув здивовано, але за яку хвилину автоматники вже стояли круг школи.

— В нього є рушниця,— знов сказала стара.— Ну? Чого стоїте?

Але всі завмерли, не розуміючи, чого ця стара хоче.

— Тут, на горищі... сховався... один чоловік,— так само тихо, заникуючись, провадила вона далі.— Сусіди знають... він при німцях став самогонником. Але ніхто не чув, навіть жінка його, що німці випустили хлопця з брянської тюрми... Він усе десь никав по заробітках.

— Хто? — запитав полковник.

Але стара, кілька разів пориваючись назвати когось, ніяк не зважувалась сказати найстрашніше.

— Він був... самогонником. Але ніхто ж не відає, що корів, яких ми ховали по наших проваллях... німцям виказав він!

Тихий гомін пролунав над юрмищем, але зразу вщух.

— Нікого в світі не боїться він, тільки мене. Але швидше ж! Невже ви хочете, щоб я сама? Своїми руками?

Юрба стояла нерухомо.

— Чого ждете? Ви ж не знаєте: наших комсомольців... сьогодні вночі фашисти розстріляли... Теж він! — і в старій раптом перехопило подих, і вона, вже не в силі говорити, випустивши руку невістки, поспішила до приміщення школи.

Сходами на другий поверх вона вибігла хутко та легко, щоб серце не розірвалось раніш. Двері на горище відчинила, вдаривши ногою, і тут же впала, вражена кулею з німецького автомата. Коли вона скрикнула, автомат раптом замовк.

— Мамо? — зойкнув якийсь голос на горищі.

Солдати побачили біля пролому в покрівлі молодого парнягу, що був кинувся до матері, але повернув назад і, миттю вибравшись на дах, стрибнув униз, у хистку глибину провалля...

Солдати, що стояли круг школи, кинулись до урвища, побачили, як його тіло котиться вниз, побачили величезні брили землі, — посунувши зверху, вони ховали його живцем.

Люди поглядали в мовчанці, але земля вже не ворухилась, немовби й не було там нікого, лиш тільки скрючені пальці стирчали з-під ґрунту. Вони так і завмерли в останньому смертному русі.

Все це сталось без єдиного пострілу. Юрба розступилась перед матір'ю. Затиснувши рукою рану на лівім рамені, вона стояла край провалля, дивилась на ті пальці, що простягалися до неї з-під землі, потім стерла з лиця павутиння, яке налипло на горищі, обернувшись до невістки, — тая мовчки завмерла біля неї, — щось їй шепнула, знов узяла за руку й пішла геть, додому, через великий пагорб, на якому ще лежали покриті рушниками тіла молодих людей, розстріляних цієї ночі... Їх було там тридцять, а може, й сорок. Матері їхні стояли над ними. Батьки стояли, батьки, що збиралися в велику путь: ішли до Червоної Армії...

Стара поспішала повз скорботний той пагорб, і тепер уже невістка підтримувала її, бо розуміла, що мати от-от упаде, і та впала б, коли б знов не майнуло видіння: синова рука, яка виринула з-під хисткого ґрунту в тім проваллі...

Ту руку бачили там чи не протягом тижня. Не раз двоє-трьох сусідів приходили до матері по дозвіл, — вони хотіли витягти з яру тіло зрадника, але мати кричала на них, гнала геть.

— От-от ринуть весняні води, — казали вони.

— Нехай.

— Замулить, віднесе кудись.

— Нехай.

- Ти ж — мати?
- А я й роблю, як мати.
- Але невже тобі...

— Не хочу! Хай лежить, де впав! Я не хочу знати, де його могила! — І вона кричала: — Що ж ви думаєте? Не скортить мені до нього піти поплакати? — І стара, знов перев'язавши поранену руку, тікала від людей у поле, на той бік провалля, і працювала там зранку до ночі, працювала й за себе, й за невістку, поки не переступила через те, страшне, що їй довелось пережити.

Двоє наших офіцерів, що на час оселилися в її хаті, розповідали потім про тих двох жінок, про те, як, у найщирішим клопоті, підмінюючи одна одну в роботі, працюють до нестями, як стара дожидає онука, прислухаючись до кожного руху ще не народженої дитини...

Коли стара дістає тепер з фронту, від старших чотирьох синів, які десь там воюють, звісточку, фотографію, атестат чи ще якісь ознаки піклування, — дізнається про те все село, і всі радіють щастю матері, бо мати — завжди мати: люблячи свою дитину, вона й сувора, і стривожена, дбайлива, щира й неблаганна.

Ті два лейтенанти, які живуть у неї в хаті, розповідають, що стара, одержавши листа із штампом польової пошти, довго не зважується прочитати, потім читає не раз і не два, і часто ночами не спить: вона ще не знає, чи написати всім синам на фронт про те, що стряслося в їхній родині...

Вийшовши на ганок, стара довго стоїть непорушна, прислухається до щибету нічного птаства, до дзюркотіння вод весняних у хисткім проваллі, до гупання молота в кузні, до тихої пісні, що лине від госпіталю, і мовчки дивиться в темноту, й думає стара мати про щось таке, чого ми не дізнаємось ніколи, потім повертається до хати, стає над ліжком, де спить невістка, і прислухається до її спокійного дихання. Так буває. А ще частіше, по ночах, коли місячно, сусіди бачать її, стару, за плугом — на колгоспнім полі.

1942

ТРАВА ДЕРЕВІЙ

Було це весною сорок четвертого в щойно визволеному містечку на правім березі Дніпра. Невелика книгарня тільки-но відкрилась, і травневий ранок вторгався в її прохо-

лоду з усіма своїми пахощами й голосами. Війнуло звідкілясь димком, солодким, самоварним. Далеко за рікою старанно деренчав деркач, мовби хто дерев'яним цурупалком водив по зубках гребінця.

Підлога книгарні після миття була ще вогка. В гільзі від снаряда стримів жмуток ранньої курячої сліпоти, червоно-золоті болотні квіточки. Книг на полиці ще стояло зовсім обмаль, але пахощі книгарні, дух клею, пилу та друкарської фарби вже тішив звично кожного, хто сюди входив.

Сивоголова літня жінка зазирнула в прочинені двері, забарилася біля порога, щось таке мовила до когось, хто був іще на вулиці, і вступила в невеличкий зал тією урочистою ходою, якою людина літня завжди входить до лікарні, до музею чи до храму. Жінка була в залізних окулярах, у вовняній простенькій сукні, в білій селянській хустині, з повним кошиком в одній руці, з вузликом і старою парасолькою в другій,— сільський лікар або вчителька... За нею ввійшов хлопець літ п'ятнадцяти, незграбний, вайлуватий, у надто просторому, новому, либонь, батьківському, піджаку, з мішком за плечима, з березовою гілочкою в руках, по-весняному липучою та запашною. Це були, можливо, мати й син, і прийшли вони здалеку, і, видно, вже побували на базарі й усе те купили, що лежало в кошику й торбині.

Руденька веснянкувата молода продавщиця,— в квітчастому брунатно-жовтому крепдешиновому платті, не вельми й гарна, але вся така барвіста, що без звички, не примружившись, на неї, мабуть, боляче було дивитись,— звівши очі від плетіння, поглянула на тих, що ввійшли, і разом скочила, бо щось її штовхнуло назустріч хлопцеві, який до болю видався знайомим. А він на її поблім од напруження скраснів, силкуючись щось таке згадати, але дівчина вже знов схилилась до свого плетіння. Руки були в неї надто червоні, і жінка чомусь подумала, що руденька, мабуть, щойно сама вимила підлогу і долоні в неї ще гарячі від студеної води.

Жінка звично поспішила до полиць, лишивши хлопця з покупками серед крамниці. Вона хапала книги рвучким рухом людини, що за ними скучила. Перебравши, що там було на полицях, книжки старі й нові, жінка зітхнула й відклала одну, давній визначник рослин, а продавщиця в незрозумілому збентеженні облишила дитячу недоплетену панчішку, блимнула на ціну й виписала чек.

— Зараз, Ваню,— обернулася до сина жінка.— В скверу перепочинемо, поснідаєм. А там додому,— і, обернувшись до каси, куди щойно перейшла продавщиця, вздріла раптом ще один стелаж, рвонулась до нього і охнула: — Ваню! Ти поглянь! — і голос її затремтів.— Зовсім такий, як був у тата. Пам'ятаєш? Я вже й не надіялась... І от несподівано — Даль, такий самий!

Син мовчав. У очах його, округлених, мов у дитини, стигла якась незбагненна залякність. Продавщиця, скочивши на стілець, вологою ганчіркою стирала порошок, якого там ще не було. Хлопець, побачивши голі литки, одвів свій важкий погляд, а вона тим часом простягала вчительці, що мигцем спалахнула й помолодшала,— їй було, мабуть, усього лише років сорок,— один за одним томи «Толкового словаря». Всі чотири, були вони пошарпані, набрякли, з тьмяним золотом корінців.

— Ми свої книги теж тоді закопали,— звела вчителька очі на руденьку.— Але німці все-таки знайшли. І знищили. Нічого не лишили! — і, не бачивши, дивилась у вікно і плакала, сама того не помічаючи.— Ти, Ваню, вже дорослий. От зима настане, Ваню, й ми з тобою, як, бувало, з батьком, вечорами будемо читати приклади та приказки на яке нам заманеться слово... Коли гітлерівці вдерлись (ти ще маленький був), ми з татом до ранку мліли над цим словником. Серце, бувало, стигне: ніч за вікном, у селі чужі та люті нелюди-солдати, а в нас, боже мій, яке багатство, сила ж бо російська, російська мова. Я пам'ятаю один вечір перед тим, як татові довелось од нас піти...— І вона виймала гроші то з хустинки носової, то з кишень, а то шукала й на дні кошика, лічила похапцем, складала на прилавку і, так само поспішаючи, казала далі: — Коли б ти знав, яка я рада... У вікно поглянь: день який сьогодні! Га? — Але скоро мати змовкла.— Ваню! В тебе там нічогісінько не лишилось. Не вистачає... Ти розумієш? Не вистачає!

Продавщиця поглядала то на хлопця, то на матір, щось таке пориваючись спитати, щоб зарадити в їхньому горі. Блідість мертва ластовиння пригасила. Дівчина витягла з-під прилавка потерту шкіряну сумочку, пошпорталась у ній, навіщось перелічила там гроші, знов поклала, потім витягла й нарешті зважилась:

— Скільки вам не вистачає? — обережно спитала вона.

Не відповівши, жінка схопила кошик, вузлик, парасольку і кинулась до виходу.

— Я доплачу,— злякано сказала дівчина, і рум'янци стали на щоках такі гарячі, що разом начебто згоріли всі веснянки.

Мати обернулась і з гідністю відповіла:

— Ні, моя люба, спасибі.

— Ви не зрозуміли,— заперечила руденька.— Я вашу адресу записала б... Де школа ваша? В якому селі?

— Я не вчителька! — сердито відмовила жінка.— Я рахівник. У колгоспі. Бувайте!

Дівчина, ще більше сторопівши, все-таки не розгубилась, миттю вискочила з-за прилавка й стала на порозі:

— Вам снідати пора. А в мене он там, за крамницею, закипів самовар.

Йй не хотілось, щоб ці люди пішли в такій скрусі. Може, стало жалко цю немолоду жінку. А може, тому, що це були її найперші покупці: крамницю вона тільки-но відкрила.

Мати Йванова не помилилась. Руки в руденької були червоні від миття підлоги. Але й стіни білити скінчила вона тільки вчора. Сама лагодила й оці всі полиці. Роздобула на пошті лантух брошур та журналів. Правила порушивши, купувала на базарі російські та українські видання, що вціліли тут при німцях, щоб вернути до життя книгарню, якою до війни завідувала її мати. Але тоді тут була сила книг, семеро службовців, і юрмилися покупці коло вітрин... А от учора, коли все в неї було готове, прийшли представники міської Ради й попередили, що книг у неї надто мало, покупці не прийдуть, і статечні ті товариші ніяк збагнути не могли, чому дівчисько розлютилось,— фу, просто якась руда кішка! — і поспішили геть, пообіцявши, проте, повернутись до вечора — перевірити касу. Але каса поки що була порожня, і перші покупці виходили ні з чим,— ні, ні, звичайно, дівчина з порожніми руками не могла їх одпустити,— і рішуче стала на порозі:

— Самовар мій там кипить!

Жінка хотіла була сказати щось категоричне й гостре,— її образило, що ця руда так просто запропонувала гроші, але дівчина ясно й по-дитячому прозоро глянула на неї, й жінка раптом зм'якла і промовчала. Однією рукою підхопила дівчина кошик, вузлик, другою взяла сиву жінку за руку і, кивнувши хлопцеві, повела до задніх дверей крамниці. Вони слухняно рушили за нею.

Подвір'я за крамницею було :сліпучо-біле, як, либонь, і все в тому містечку. Сріблясті клени височіли під стіною,

яблуні, білені вапном, невисокі берізки. І дві лави, і паркан садиби невеличкої — все було збите з тонких, необчухраних берізок. Запашні кучерики на березовій корі шаруділи біля самовара, над яким статечно чаклували двоє малюків погодків — брат і сестра молодій господині... Трава в саду стояла вже кудлата, і гіркі пахощі нагадали матері щось давно забуте, щось таке жагуче. Діти носили по одній білій чашці. Чай був гарячий, настояний на липовому цвіті. Старша сестра на стіл блюдечко поставила з гречаним медом і поспішила до книгарні,— прибули покупці.

— Ти до неї придивився,— помалу заспокоюючись, заговорила мати, коли вони залишилися вдвох,— до цієї руденької? Га? Ваню? Наче світиться й сяє вона, як і все це подвір'я. І, боже мій, яке щастя, що вона така молода і що не довелось їй у війні цій... нікого вбивати, і ми з тобою повинні їй заздрити... Я після всього, що з нами було, я сама не своя... Раніше-бо — до смерті батька, до всієї крові, до нашої втечі з тої проклятої ями,— я ніколи собі не дозволяла... А тепер, боже мій, я так грубо нагримала на неї, а вона... Ні! Коли б ти був хоч трохи старший, я оженила б тебе з нею, А по-твоєму — в ній нічого такого нема? Але ти придивись... Вона, як оця, бачиш, травичка оця, з тонким різьбленим листям, деревій вона зветься... Зацвіте, а ти, може, й мимо пройдеш, не помітиш, зілля таке звичайне, всюди воно росте. А ти ось нахились та придивись, що це за диво! Запашне,— та й не квітка це зовсім, а безліч разом зібраних найдрібніших квіточок, а краса в цьому зіллі така ж, як і в усякому слові, російському чи українському, як і в простій радянській людині, Ваню,— а їх, простих і звичайних, на землі більше, ніж непростих: саме ж вони, вони будують і воюють. І твій батько був людиною великої душевної краси, тільки зовсім не помітний — секретар сільради,— а вмер він як! А зовсім був проста людина...

Чай вони вже випили й сиділи мовчки, поки Ваня, припавши до землі, вдихав гіркі пахощі трави. За цілісінький день хлопець не промовив ні слова...

— Ти розумієш, Ваню, я хочу, щоб і ти став таким же, як твій батько... І ось я думаю, що з тебе, синку, вийде... Ти після втечі з могили мовчиш... А я думаю про тебе. І про майбутнє нашого колгоспу думаю. Про всю країну. І ти знаєш, Іване, аж мені дух займає: скінчиться ж коли-небудь війна, мирні підуть п'ятилітки, люди повернуться з фронту, врочисті, неговіркі, жадібні до роботи, поважливі —

і до сусіда, й до товариша... І зрозуміють, усі зрозуміють, що за чудова трава деревій...

Травневий день, гамірний, неквапливий, спливав непомітно, бо мати й син у затишнім білім подвір'ї, біля самовара, ненароком поснули, і очуняли тільки перед самим закриттям книгарні. Мати прокинулась перша і, оглядаючись, лежала на траві, і не могла збагнути зразу, чому вони тут, і раптом, зойкнувши, вхопилась за корсаж... Вона згадала разом, що були там гроші, відкладені на придбання чобіт. Вона цмокнула Івана в щоку, потім вбігла з криком з біленького подвір'я до книгарні й завмерла в подиві. Там було повно людей: довколишні селяни довідалися про нову крамницю,— звідкілясь там узялися й книги, видання нові, свіженькі, видно, приховані десь про такий урочистий випадок.

Мати й син повертались додому, знемагаючи під покупками, і найважчі за все були чотири томи словника. Мати й син частенько спочивали,— мати неухважно перегортала сторінки четвертого тому, який служив колись її мужеві для підпільного шифрування, й намагалась пригадати деталі того шифру, ночі, які вдвох вони просиджували над словником, задумувалась і не поспішала, і вечір застав їх у дорозі.

Вже зацвітали жита, і від солодкавого пилку драло трохи в горлі. Ще й досі деренчав деркач, поки наші подорожні, в траву зійшовши, його не сполохали, і вузьке, буроплямисте тіло птаха не майнуло в кущах. Та незабаром гребінь деркача озвався трохи далі, і чомусь мати знову згадала книгарню, і знов думала та й думала про ту руденьку...

— Ніяк не втну, чому вона покликала нас пити чай? І ти знаєш, Ваню, що в ній наймиліше: вона вся на видноті, прозора, ясна, одверта, одна з тих, щасливих, кого не обпекла війна. Дівчатко ж зовсім молоденьке... Тільки я ось говорю про неї, а ти, гляди, навіть обличчя її не пам'ятав. Ти ж ні слова й не сказав до неї. Навіть не познайомився! Навіть не спитав, як її звать.

— Не знаю, як її звать,— нарешті заговорив хлопчина.— Але ми з нею начебто й знайомі. Ще з минулого року... Ти пам'ятаєш, ну, тоді... коло тієї ж ями, перед розстрілом, пам'ятаєш, коли все почалось, коли якась дівчина перша кинулась на фашиста, ну, ота, пригадуєш, чию матір вони штовхнули в яму перед усіма. Мене вкинули туди

разом з цією дівчиною, і ми, вже вдвох, еге, з цією от рудою,— я сьогодні в крамниці все-таки її впізнав, по очах упізнав, вона виросла дуже! — стягли ми його туди і вже вдвох кінчали першого нашого німця, а потім уже й усі, хто був там, біля нашої могили, і ти, мамо, кожен кинувся, кожен на свого, кожен на свого. Ти немовби все забула, мамо, а в мене й досі стигнуть пальці... на правій руці. Ти, мамо, тоді ледве розвела їх, і ця руда,— це вона тобі допомагала... Я її згадав, і вона мене впізнала,— тільки ти ось, мамо, все намагаєшся забути. Ти ж їх убивала своїми руками,— скільки ти їх налічила? — і все навіщось кажеш, кажеш, ніби є на світі люди, яких обминула війна. Нема таких, мамо! І тому я, мамо, думаю, нашому народові... тепер уже нічого нам не страшно. А та руденька здалась тобі такою, як ти кажеш, прозорою, бо вона така і єсть, такий народ наш, мамо... Але кожен з нас, кожен убив свого!

І хлопець разом розбалакався, відповідаючи на все, що мати йому висловила протягом довгого дня. Він лише тепер, після тривалого заціпеніння, відчув нарешті, що війна вже кінчається, що фашисти вже далеко, тільки тепер він узяв до серця тишу цього поля, близьку радість перемоги, травневий вітер, невгамовного деркача,— і вони вдвох, мати й син, що разом подорослішав, дорогою досхочу наговорились про те, що кожного бентежить у такі прозорі вечори: про близьке і далеке майбутнє... Тепер уже й хлопчина думав про руденьку.

— Ходім мерщій,— щось пригадавши, сердито заспішила мати.— Завтра ж нам у поле — вдосвіта: травень-бо за цілий рік — один! Мерщій, синку, мерщій!

1945

ХТО ТАМ СТУКАЄ В ДВЕРІ?

В передпокої пологового будинку було темно. За товстими стінами хтось кричав. Від болю дикий голос був глухий та невиразний, як і тьмяне світло синьої лампи за матовим склом високих дверей.

Четверо чоловіків, сліпо штовхаючи один одного, никали по вузькій площині, й ніхто вже не помічав ні тісноти, ні вогкості, ні мороку затемнення, який пройняв ці стіни, місто, цілий світ. У гарячій занепокоєнні ми дихали трудно й часто, і все довкола вже світлішало, зігріваючись тим

дзвінким світлом, яке спалахує часом у найтемніших глибинах нашого сства.

Брязкаючи судками, раптом виникла в синяві перед скляними дверима дебела, висока жінка в сірім халаті. З темноти до неї підступили рвучкі тіні відвідувачів, і в передпокої стало зовсім тісно.

— Ваша, ваша мучиться,— до когось звернулась вона, і в різкому голосі була така байдужість, що схотілося ту тітку вдарити.

— Сама ти матір'ю не була? — з тихим докором спитав старечий голос. Але тітка, не відповідаючи, подалася в куток до самого виходу.

— Ви й сьогодні заснули? — грубо спитала вона, грюкаючи порожнім посудом.— Прокиньтесь! — І чути було, як сопучи, трудно прокидається якийсь чоловік.— Ось вона, ваша каструля. Ось лист! Та тримайте ж!

Він щось був спитав у неї, тихо й стомлено закашлявся, але санітарка вже пішла собі. Чоловік, кахикаючи, спробував був прочитати листа, але гнотик не спалахував, запальничка викрешувала тільки легку прозору іскру, вихоплюючи з темноти широко розплющене око, тремтячий аркушик паперу, поймаканий офіцерський погон.

Затиснувши в кулак свою записку, ще не знаючи,— що́ в ній, я похапцем вийшов. Пологовий будинок стояв на крутій горі, серед старовинного парку, і все місто причаїлося десь унизу, в кипучій темряві, тихе після недавнього бомбування.

Хлюпаючи по талому снігу, хтось вийшов услід за мною, і по кахиканню, по брязканню судків, по чіткому солдатському кроку я зрозумів, що це той самий. Наздогнавши мене, він тихо спитав, як це водиться поміж батьками в такому місці:

— Що у вас? Дочка? Син?

— Ще не знаю. Може, що-небудь у цій записці.

— А в мене син. Дванадцять фунтів. І, уявіть собі, виявився Володькою.

Це був голос застудженої, стомленої й дуже щасливої людини. В його хрипоті бриніло таке зачарування, що мені схотілось побачити його обличчя, але що́ в темряві побачиш!

Дорога була далека, і ми пішли поруч. По небу знову стали нишпорити прожектори. Падав тихий сніжок. Почалась млява та скупа розмова, і ми говорили більше про дітей,

про сім'ю, про книги, про що хочете — тільки не про війну, що її димом день у день дихав тепер цей чоловік. Поволі виявились наші спільні фронтові друзі, ми розговорились, і я дізнався, що льотчик живе в цьому місті всього якись чотири дні, що в них із дружиною нікого тут нема, і от йому доводиться після роботи щось варити й смажити для породіллі й носити кілометрів за вісім до лікарні.

Коли ми підійшли до моїх воріт, я запросив його до себе. В ті трудні місяці в мене було вже світло, палахкотіло в грубі, а десь у шафі стояла забута карафка горілки.

— В тутешнім житлі моїм — наче в сараї, і хочеться зазирнути до вас. Але... через дві години мені на роботу, а йти ще далеко... — І я відчув з інтонації, що робота небезпечна, і зрозумів тепер, чому він так міцно спав у передпокої родильного дому. — Зустрінемося у лікарні! З роботи я завтра повернусь раненько...

І раптом обидва ми згадали, що завтра — така ніч, коли варто було б стрітись біля столу, коли самотність особливо нестерпна, і ми, прощаючись, вирішили разом перебути наступну ніч у мене.

— До завтрього, — сказав він. — Та ліпше не загадувать, ми, льотчики, народ забобонний...

Вранці я знову прийшов до лікарні й знов не дізнався нічого. В своїй батьківській турботі я зранку чомусь навіть не згадав про вчорашнього знайомого. Але ввечері я довго дожидав його в темному передпокої і повернувся додому сам... Від новорічного столу думки мої летіли не тільки в лікарню, а й до того, мені не відомого краю війни, куди сьогодні доля закинула й не повернула мого льотчика... Товариші забарилися в мене далеко за північ. Одні приходили, інші прощались, і я прислухався до кожного стукання в двері, і мені все здавалось, що це він, мій льотчик, — я ж бо навіть не знав, як його звать, скільки йому років, звідки він, мені лише вчувалась його крута — не то владимирська, не то вологодська — говірка, і я намагався уявити собі його обличчя і, звісно, не міг, і мені вже здавалося, що з ним тої ночі сталося щось недобре.

Я зустрів його наступного вечора в тому ж похмурому передпокої. Він потиснув мені руку й спитав:

— Ну, що? Народила? Дочку? Вітаю. А я, знаєте, вчора не встиг до вас. Непередбачена затримка.

Коли йому винесли каструлю й листа, він витяг запальничку, і я примостився біля вогника, щоб мерщій прочитати й свої кілька рядків.

У темряву парку ми знов пішли разом.

— А ви знаєте,— сказав льотчик,— та грубіянка, ну, тітка, що виносить нам записки... вона зовсім не така вже й грубіянка...— Я слухав і мені здавалось: бачити в інших щось погане цій людині заважає те внутрішнє світло, яким жарили в темноті його очі.— Вона, кажуть, минулого тижня одержала з частини папірця, щось таке про смерть сина. І їй тяжко: адже доводиться багато разів на день сповіщати про добробут чужих синів та дочок. Вона ось виходить сьогодні до мене й каже, що, мовляв, обидва сини мої здорові та дужі, а голос її тремтить, як...

— Обидва сини? — перепитав я здивовано.— Та хіба ж у вас двійня? Ви вчора казали про одного.

— Зміна родинних обставин! — сміхотливо пирснув він, і, чимось заклопотаний, додав: — Синоптики обіцяли морозець, а бог посилає мені сльоту та й сльоту, ні на лижах, ні на колесах... Хоч і власна моя дружина — синоптик, але вірити їм трудно...

Ми чомусь звернули з дороги й пішли поміж оголеними деревами, грузнучи в одталому ґрунті.

— Зміна родинних обставин,— знову сказав він, незграбно брязкаючи тарілками в порожній каструлі, підвішеній на солдатському ремені... Я слухав його, і здавалось, пережити все, про що він мені розповів тоді,— не можна пережити за одну зимову ніч.

В далекім партизанськiм лісі, коло самих Карпат, тої ночі була при кінці одинадцята доба запеклого бою. В партизанів кінчались боєприпаси, і льотчик, Степан Лукич, у черговому вечірньому польоті мав приземлитися з ними в самій пущі... І ось тепер він розповідав мені про нічні розшуки, про посадку, про поламане шасі, що й затримало його у ворога в тилу.

Діставши боєприпаси, партизани вели бій далі. Степан Лукич порався над пошкодженим шасі, робота вже кінчалася, але льотчикові несподівано довелося взяти автомат, бо перестрілка раптом спалахнула біля самого літака.

Отак, обороняючи свою машину, він мусив був од неї одійти і встряв у діло гаряче. Проте невдовзі можна було б знову повернутись до машини й відлетіти. Він це зробити мусив, але ніяк не міг зважитись — покинути партизанів

у таку страшну годину, і відліт одкладав. Людину потрясла до того ж звичайна в ті часи розповідь якоїсь молодої селянки, жінки з диким блукаючим поглядом, що прибігла тої ночі до партизанів. Скоряючись ходові подій, необачний льотчик відходив далі та далі від свого літака,— він уже поспішав із загonom до якогось села. Повела бійців та сама селянка. Вона поспішала, ледве зводючи подих, занукувалась од страху, од великої біди, і нічого до діла розповісти не могла. Але дорогою партизани таки дещо довідались...

В тім селі зимове полювання влаштували німці — за всіма правилами, з облавами, собаками — полювання на селянських дітей... Куди дівали малечу, яку встигали взяти живцем, не знав ніхто. В забутому погребі матері спромоглись приховати дванадцять чи тринадцять дітей і з ними — двох жінок вагітних, але тепер усі вони мали от-от загинути...

Одна з жінок почала родити. Щоб не виказати всіх, щоб туди не привабити німців, вона родила мовчки, кусаючи собі руки, розбивши голову об якусь порожню діжку, що гуділа від кожного вдару, і тривало це багато годин — другу добу. Жінці здавалося, що без полегшення, яке їй мав принести крик, вона ніколи не народить, і це протягнеться до смерті — в смердючій і вологій ямі. Жінці вже було все байдуже, крім... крім того, що біля неї — чужі діти. Вона тепер навіть боялась появи власної дитини, її першого крику,— адже він міг видати німцям усе сховище. Вона знала: в ту мить, коли нарешті закричить новонароджене, всі тринадцятеро дітей можуть загинути від німецької руки... Жінка, що вела партизанів, була одною з тринадцяти матерів.

Що ближче підходили партизани до того села, то гірше počував себе Степан Лукич. Його тривожила доля літака, покинутого на лісовій галяві. Він усе частіше згадував передпокій лікарні, і думав про Володьку, про сина, якого ще не бачив та й... чи побачить? Чи вийде ж він із цього діла живим? І він уже картав себе за порив свій, за необачний крок. І що далі відходив Степан Лукич від своєї машини, то дужче охоплювало його не знайоме доти почуття дикого тваринного страху, він відчував гидку слабкість у ногах,— і це вперше за час війни, бо лише тепер став батьком... Йому до болю, до крику хотілось до сина... Але мати чужих дітей, жінка з безумними очима, вела та вела вперед увесь загін.

В погребі Степан Лукич застав на місці всіх дітей,— тільки породіллі з ними не було. Діти розповіли, як в останньому смертному зусиллі тьотя Настя вилізла з ями, як вона страшно закричала десь там, поблизу, потім стихла, потім кричала знов і, видно, крик приніс їй полегкість, бо заплакала дитина,— потім щось белькотіли німці, був постріл, і знов запанувала нічна тиша...

Ще тепле тіло породіллі знайшли в снігу на майдані, але немовляти поряд не було.

Почуття страху облишило Степана Лукича так само несподівано, як і прийшло. Сили невеликого загону, здавалось, вирости всотеро, і за півгодини од фашистського гарнізону в селі не лишилось нічого. Скінчився перемогою (після одинадцяти днів) і страшний бій у хащах, і вже ніхто з партизанів не знав, скільки діб тривало бойовисько...

У великому будинку край села,— видно, в колишньому поміщицькому маєтку,— загін застав трьох кухарів, трьох товстих баварців, у запалі приготувань до пишної вечері. Німців порішивши, наші люди, стомлені й голодні, гамірно сіли до накритих столів, але від втоми ніхто не їв — і всі були вкрай здивовані, коли льотчик, до якого вони за ніч уже встигли звикнути, підніс бокал і привітав усіх з наближенням Нового року: люди в страшному бою втратили лік часу.

Але Степан Лукич так і не скінчив свого тосту: в тиші, що запанувала над столами, звідкілясь, із глибини будинку, раптом долинув кволий крик дитини.

Новонародженого знайшли поряд з кухнею, в холодній комірчині, де стояли тарелі з риб'ячим холодцем, морозиво, пляшки з дешевим румунським вином. Закоцюбла дитина лежала на штучній грядці, на ящику з землею, в якому баварські кухарі вирощували цибульку...

— Чорт їх знає, навіть вони його туди вкинули. Не знаю... А хвилини через десять ми знову вже сиділи біля столу і, зустрівши Новий рік, пили за мою другу дитину.

Помовчавши, Степан Лукич спинився біля дерева й припав обличчям до холодного стовбура, і так стояв, мовби тільки тепер зрозумів, що довелось пережити за одну ніч проти Нового року.

— А ви знаєте,— враз обернувся він,— сьогодні, коли я приніс дитину до лікарні, коли жінка її нагодувала, ви-

йшла до передпокою ота сама санітарка... Ну ота грубіянка, що виносить записки... І ви знаєте, я не впізнав її: наче відтаяла людина... Я їй, звісно, відмовив: вона попросила її віддати мою другу дитину. Я порадив: адже часом буває, коли в них, у пологовому будинку, лишається дитина без нікого. Але вона так і пішла, і не відповіла нічого... Вона була ж колись матір'ю і, звичайно, сама знає, як нелегко дістаються діти...

Ми з льотчиком довго блукали по вулицях,— тихий сніг побілів уже все довкола,— і нам не хотілось розлучатись. Ми умовились зустрітись з Степаном Лукичем через день, як тільки він забере з лікарні дружину й близнят.

— Через день,— сказав він.— Але не будемо загадувать... Хто знає... Ми, льотчики, народ забобонний...

Так я з тої пори Степана Лукича й не бачив. Два роки марно намагався знайти його слід, і вже давно був навіки розпрощався з ним. Але цими днями я одержав телеграму. Степан Лукич повідомляв мене з Далекого Сходу, що видужав після поранення, і знов повертається з родиною — з дітьми, дружиною-синоптиком — до нашого мирного міста, і проти Нового року, хоч і з чималим запізненням, таки збирається бути в мене.

І ось тепер я сиджу біля столу з моєю дочкою на руках та з її матір'ю і жду: от-от подзвонить і ввійде до мене довгожданий таємничий незнайомиць, якого я так і не бачив при денному світлі, відчуваючи тільки гаряче світло зсередини, що так приваблює мене до цієї людини: його назавжди зберегла моя пам'ять — з обідніми судками, що торохтять у його руках... Я буду ждати... Ввійде він з дружиною, і кожен з них внесе до мене по дитині, і я, либонь, так і не дізнаюсь, яка ж із двох народилася коло страшної ями... І коли ми покладемо спати всіх наших трьох дітей, і коли настане Новий рік, і вже будуть усі напідпитку, я непомітно виведу його до сусідньої кімнати, і ми помовчимо, згадаємо перше знайомство, народження близнят, непривітну санітарку, сине марево в темному передпокої пологового будинку. І він, можливо, мені скаже, що дім той сьогодні вже сяє всіма вогнями, що тітка та, либонь, стала милою й привітною, і я йому повірю, бо хочеться вірити в усе краще, що жде нас завтра...

Ось так ми поговоримо з Степаном Лукичем... Та поки що нема ще моїх жаданих гостей, нема й нема... І де ж ви, де ви, мій світлий друже? Де? Я вірю, що ви вже десь тут, недалечко, батько великого й щасливого сімейства... В нетер-

плячiм дождиданнi всi мої близькi, всi ми сiдаємо до столу. Стрiлки сунуть до дванадцятої — i ось раптом... Ви чуєте! Чуєте... Хто там? Хто там стукає в дверi?

1946

ВІЧ-НА-ВІЧ

Люди п'ють за здоров'я господаря хати, за Івана Хомича, а недавнечко вони мало його не вбили в цьому ж буковинському селі...

Перед самісінькою війною Іван Хомич прожив у цих краях місяців яких десять, був там головою райвиконкому... Чи то гори йому так прикипіли до серця, чи, може, дівчину мав там на оці,— був наш Іван уже не вельми й молодий, самотній, а про власні справи розмовляти не вмів,— але в батальйоні знали все-таки, як він поривається додому, в ті Карпати, до своїх людей. Він до них квапився, але й зустрічі боявся; було страшно раптом увидіти бодай найлегший слід фашистського розтління в простих душах верховинців,— і він зловився на самого себе, потерпав од тих побоювань, що зневажали пам'ять про добрих людей, з тисячолітньої неволі визволених на якийсь там рік, а потім знов zostавлених ворогам на поталу...

Злющий у боях, немов чортяка, він себе самого не беріг, і солдати йшли за капітаном просто в пекло. В хвилини короткого перепочинку він часом згадував усякі там історії: якусь приключку, що сталася, коли ділили землю; або, можливо, щось таке про невеличку електровню, котру не встиг добудувати в себе в районі; то нараз після атаки розповідав про повний небезпек шпаркий спуск на дарабах по гуцульській ріці Черемош; а то ще переказував пригоди якогось там вівчарика чи й дошкульні сміховини діда Леонтія Тумака, сільського листоноші, котрий ніколи не вручав адресатам ані газет, ані журналів, ні листів, поки не вчитає всього сам,— і на поштаря ніхто не ображався: кожному було цікаво, що саме збреше з будь-якого приводу Леонтій. Та й було в селі там стільки неписьмених, що листоноша майже всім читав те вголос... Тільки й мови було в Івана Хомича, що про гуцулів, про своє село, і мало хто на те зважав у батальйоні, що прізвище Івана Хомича — Горбунов і що народився він у Тулі...

Але добутися до гір з товаришами разом Іванові не пощастило. В бою за Чернівці він, як завжди, був попере-

ду, але за яких півсотні кілометрів од рідного села його поранило, і його лишили в госпіталі, а батальйон пробивався далі без нього. Та скоро, до всіх чортів пославши медицину, ледве звівшись на ноги, тримаючи забинтовану руку на шматині марлі, з осколками, котрі засіли в грудях, Іван Хомич накивав п'ятами із госпіталю, щоб податися мерщій у свій район. Але... ввійти в гірське село те змоги ще не було.

Це Івана приголомшило. Після всього страхіття, що пережив цей туляк на війні, бракувало сили дождити, поки вгамується веремія, котра негадано сказала його тихе село. Іван сприйняв усе, що сталось, як своє особисте нещастя. Він воював за цих людей і тепер не міг дійняти, чи не запізно він прийшов сюди, чи не химерою було його нестримне поривання... Він здумував знайомих: пастухів, смолярів, рибалок,— спомином горнув до серця гамірну зграйку дітей в обійсті літньої вдови Петріїхи, пригадував і листоношу Леонтія Тумака,— Іван Хомич боявся зустрічі з тим жартуном, бо не знав, як вони здибаються нині, адже ж не відав, як старий прожив ці роки... Тумак завсігди з того кепкував, чого не розумів, любив поспоритися з Горбуновим і залюбки заходив до господи хильнути чарочку, як завсігди, навстоячки, нічим не заідаючи; він охоче схвалював усі громадські заходи Івана Горбунова: чи будівання кінотеатру, чи нову крамницю, чи організацію першого на верховині колгоспу; він брав на жарт сусідів, котрі, нечасто що й купуючи, мали звичку зазирнути в той новий магазин, повний усякого краму. Побувавши в кіно, Тумак по-своєму кумедно перекручував усе, що бачив на екрані, і сусіди реготали в найсерйозніших вузлах сюжету. Хильнувши якоесь, він побився з Горбуновим об заклад, що той, мовляв, ніколи не домурує на прудкій ріці електростанцію. Він згадував тоді ж таки серед села давні перекази про якогось мірошника Лук'яна, котрий колись уже був спитувався перегородити цей потік задля свого млина, але марною смертю загинув у шпаркій воді... Горбунов подумки балакав із Тумаком та іншими людьми, пригадував і сумніви, що душу ятрили колись йому самому, і вже не знав тепер... Ні, ні, в рідному селі не побувавши, як осягнеш, як зрозумієш, що там стряслось...

Лінія фронту закріпилась за п'ять-шість кілометрів од села: набуваючи сили задля нового удару, радянські дивізії міцно вже стали на буковинській землі. Нові бойо-

вища спалахнути могли щогодини, і всіх верховинців з довколишніх сіл було треба на яких два тижні переселити в безпечнішу зону. Розуміючи нагальну в цім потребу, гуцули полишали обійстя, горбди, поля під наглядом наших солдатів і селились на короткий час кілометрів за двадцять од фронту — в спорожнілих маєтках багатіїв. Пора була літня, і всіх, кого кликала в поле робота, військові машини щодня привозили до самісіньких сливе окопів. Верховинці од військових частин мали борошно й цукор... А чимало офіцерів та солдатів, скучивши за звичною селянською роботою, косили сіно, порались на городах... Все оте від лінії фронту переселення тривало два-три дні, і тільки в тім селі, куди так поривався капітан Горбунов, гуцули чомусь відмовились на час покинути свої оселі.

Причина незабаром з'ясувалась: причаїлося в селі кілька українсько-німецьких націоналістів, було їх небагато, чоловік з десять, але вони тримали в страсі всю долину. Щоб добрих людей настрахати ще більше, вони запевняли, наприклад, що, мовляв, вивозять буковинців з рідних сіл не на час боїв, а назавжди — в далекий Сибір... Недовірливих переконували дулом звичайного німецького автомата.

Три дні тривали перемови з тим селом. А коли вже зволікати змоги не було і наша рота стала на околиці, щоб силоміць одурених селян одвести од лінії фронту й урятувати їм життя, назустріч вийшла мовчазна юрба й заступила солдатам дорогу. Отут і з'явився край свого села Іван Хомич.

Рота мала вже ступити перший крок, та Горбунов, поранений, нещасний, звернувся до молодого лейтенанта:

— Я спробую сам.

— Вас уб'ють, капітане.

— Так мені й треба! — раптом спалахнув Горбунов. — Якщо вб'ють, то, значить, я тут робив колись не те, що треба, не те, що веліла мені Радянська влада... І винні не ці люди, не гуцули, а я сам, якщо я тоді не встиг за цілий рік... І марно, значить, я сюди стільки місяців поривався. А коли так... мені однаково!

Його знову охопив той запал, котрий поймав перед початком бою, і ніщо вже не могло його спинити. Він був блідий і ледве тримавсь на ногах. Йому стало жарко. Він розщібнувся і збагнув нараз, що верховинці його можуть не впізнати в військовій одежі. Солдати помогли йому скинути геть гімнастерку, знов прилаштували на скривав-

лений перев'язі руку, забинтовану до самого плеча. Спираючися на ціпочок, Горбунов сутулювся й тоскно подивлявся на село, до якого прагнув через тридев'ять земель, від самісінької Волги...

Круг села стовбичили круті, сливе до самого верху лісом порослі кичери, хащі підступали аж до хат; крізь покрівлі й стіни вихорів чорнючий дим, немовби в кожній хижі займалась пожежа: ніде ж там не було в гуцульських хатах коминів. По урвищах порозбігались там хатини, і Горбунов запевне відав, хто де живе, знав кожного газду на вид, затамив імена дітей, і тепер пильно додивлявся до заляклої юрби: білі полотняні гачі, вітром скуйовжене по-гуцульському довге волосся (всі поскидали крисані й тримали в руках), яскрючі прикраси жінок — ось вони, люди, що до них так владно його вабили і почуття, й свідомість. Не про таке спіткання марив Горбунов!.. Попереду принишкили ген жінки та діти. Він спитувався розгледіти когось у натовпі, де зачаїлось кілька зрадників, але ж було далеко, і все мерехтіло в очах, і нікого Іван не зміг там упізнати. А це ж були вони... і Горбунову що лишалось: або вмерти, або переконатися, що таки правий він. Нагнувшись, Іван зірвав якусь билинку, закусив зубами гілочку палкого полину й рішуче рушив уперед — без картуза, в самій сорочці, розхристаний, обмотаний кривавими бинтами, з рукою на шматині марлі, кволий, сумний, безоружний.

Гірський невеличкий потічок жебонів межи скель. Скинувши оком понад його ложе, над курним холодним комином, який лишився від тієї хижі, де він жив колись, над обійстям листоноші Тумака, до самої вершини, Горбунов уздрів електростанцію, що її не встиг добудувати за ті місяці перед війною. Вона вціліла. Мрії муровані корпуси лікарні та млина, там зведені його ж таки владою, і тільки обгорілі мури школи димували вихорками ще не згаслого пожару, і смerek довкола неї вже чомусь не було...

Він ішов поволі, він ішов непевно, спотикався об каміння, попід ноги не дивився, зору не зводячи з юрби гуцулів, коли зненацька ахнула в тихім юрмищі автоматна черга, і всі люди шарахнули так, ніби не вони стріляли, а по них. Йому до ніг полягли кулями скошені кущі шипшини, що мимо них він тільки-но пройшов. Стрілянина не вгавала — два або три автомати, але Іван Хомич, так само тягнувши спроквола ногу, прямував до крайньої хати села, — це були вони, він поривався до своїх, до близьких,

уже немолодий туляк, затятий, як ішов до них під кулями й снарядами по багатьох полях війни. Хата скраю була хатою Леонтія Тумака, поштаря, котрий усе знав про всіх у селі,— він часом нишпорив навіть у його, Горбунова, службових листах і дотепним жартом потім одкараскувався, коли йому за це перепадало... Івану Хомичу на думку спала анекдотична халепа, в яку вскочив був отой самий Тумак через надмірну свою до всього цікавість... Колись було... колись... Але німецькі автомати не вгавали.

Він топтав високорослі бадилини, але трава, нестоптана, знову вставала за ним. Збагнувши, що йде в село людина безоружна, вздрівши теплі плями крові на перев'язаній руці, з юрби стріляти перестали. Його зовнішня кволість одурила й знищила зрадників раніше, ніж вони могли того чекати.

Іван Хомич шкутильгав уже зовсім близько, але, як і доти, здавалось йому, ніби не бачить він очей юрби й не впізнає нікого. Липуча тиша захолола над вузькою в міжгір'ї долиною, навіть річка вже не журкотіла, навіть прозорі птичі голоси зав'язли в тиші. На пагорку ставши, щоб усі його виділи, Горбунов байдужно вимовив:

— Стріляйте.

Юрба мовчала тупо.

— Стріляйте. Я за тим прийшов.

Але в юрбі ніхто не ворухнувся.

— Мені боляче за вас, гуцули! — зненацька зойкнув він.— Кого з вас я скривдив? Кому горе приніс? Кому? Виступайте сюди!

Кров бурхала в скронях. Він іще не розумів: його впізнали? Не впізнали? І війна, й близькі до смерті рани, і разюче горе останнього дня його зістарили... Тиша згнічувала серце. І зненацька одчайдушно й співно заголосила якась жінка:

— Боже мій! Та це ж Іван Хомич!

Але Горбунов у збудженні лише потім впізнав у ній пристаркувату вдову Петріїху, хоч і наділив колись їй землю, і хату нову поставив, і корову для дітей привів.

Пружна тиша разом схлинула. Заспівав жайворон. Шарпонував чорні смереки вітер, легше стало дихати, куди й поділась бридка непевність у ногах. Він побачив, що люди вже пориваються до нього, аж трохи випростався. А юрба сколихнулася, люди загомоніли всі гуртом: це ж був таки їхній Іван Горбунов! Адже це він чинив тут кожному щось добре та корисне,— він, що став для цих людей живим

образом Радянської влади,— незабутній Іван Хомич! І мовби сонце разом спалахнуло в поглядах юрби, котра геть скинула в той змиг диявольську гидку оману.

Жінки плакали. Все ставало на свої місця, але раптово те все сколихнулося знов: принишклі в натовпі одурених гуцулів, заговорили знов німецькі автомати. Правда, все погамувала якась мить. Іван Хомич відчув, як руку поранену йому знов обпекло, мовби її прошила нова куля, але його увага поринала вся в той гурт людей, котрий за мить уже не був юрбою, до людей, що, на грані смерті ставши з ним віч-на-віч, мовби очутились од страхітливого сніща.

Трупи німецьких найманців, що прийшли невідь-звідки, та й своїх, колишніх сусідів — дрібних, а лютих ворогів,— лишались там лежати, де спіткала їх од руки народу смерть. Там же, над німецьким автоматом лицем униз заляк якийсь дідок, і Горбунов наче впізнав у нім старого листоношу Тумака Леонтія, дотепника, що встругнув свою останню штуку. Над іще теплим трупом скам'яніла стара жінка, не важачись тіло те обернути до неба лицем: їй, мабуть, страшно було глянути йому в мертве обличчя...

Десь на горі, коло недобудованої електровні, знов заклацали постріли, гримнули гранати. Весь гурт людей за червоноармійцями, котрі були вже тут, хутко подався туди, звідки стріляли. На тамтій кичері сіпнулось раптом полум'я. Ті бандити, хто встиг утекти, відступаючи в гори, підпалили край села муровану лікарню.

Горбунов, підходячи до електровні, зненацька вздрів на гребені стіни якогось діда, і зразу в нім пізнав Тумака Леонтія й збагнув, що там він змилив, при дорозі, де над чийось трупом недвижно стовбичила жінка.

Старий листоноша, припавши до стінки, стріляв у нелюдів, котрі поціляли гранатами в стіни електростанції. Побачивши юрбу, ці чорні душі дременули далі — в хащі, на кичери,— і зойки хворих, що поспішали вибігти з підпаленої лікарні, і гнівний гамір натовпу гуцулів, їхні постріли летіли їм навздогін.

Впізнавши листоношу, Горбунов пошкutilьгав до нього. Старий Тумак зрадив, та зразу ж його лукаве око вже блимало насмішкувато, і кпини вже бриніли в голосі:

— Де це вас так пошарпали, пане Йване?

І Горбунов старому відповів на кпинах:

— А чому це ви, Леонтію, взялися боронити оці стіни? Ви ж мали змогу виграти наше парі.

— Змогу мав.

- Ви ж казали, що ніколи я не добудую оцю станцію.
— Казав.
— Якби ви не встряли зараз, електровню зруйнували б... Чи ви, може, забули вашу байку про мельника Лук'яна? Ви самі її вигадали?
— Сам, звичайно.
— Виходить, виграв я?
— Ні,— заперечив старий.— Здається мені... Здається мені, виграли ми обидва...

Десь на вершинах тріскотіли постріли. Люди кликали Івана Хомича — кожен до себе, бо ж від хижі Горбунова ген стовбичив самий комин...

Так Горбунов прибув додому. Це було влітку тисяча дев'ятсот сорок четвертого року.

1944

ДЕНЬ ЯНГОЛА

На полиці вагона, прокинувшись, крізь серпанок весняного ранку за вікном я вздрів таке, що змусило скочити вниз.

За пероном виширялись руїни пристанційної льодовні. Півкуля склепіння колись обвалилась; трава між купами цегли й цементу в ранковому весняному тумані вигравала синім, і льох, звичайний, неглибокий, здавався бездонним проваллям. «Як це схоже»,— подумав я і в раптовій тривозі поспішив з вагона. Еге ж, це, мабуть, саме тут, на цій станції, під склепінням такої льодовні,— а втім, вони ж бовваніли колись чи не на всіх залізницях країни,— на цій станції ненароком я весною сорок другого мало не наклав головою.

Якщо тепер, бува, гулькне в юрбі крутий вигин брови, чиясь у пориві фігурка, цілий день потόму я не можу про неї, про давню мою незнайомку, не думати.

Доля звела нас у найгіркішу годину війни. Вельми гучного того ранку німецькі льотчики повертались на вузлову станцію, що по дорозі з Москви на Київ, через кожні чверть години. Гахали там зенітки. Сновигали в небі наші винищувачі. Горіли ешелони. Рейки, скручені вибухами, круто вгвинчувалися в небо. Тут колія впиралася в огненний рубіж війни.

Весняний день то згасав, то знову, коли «юнкерси», скинувши бомби, летіли собі геть, займався і в небесах, закопчених, знов димувало сонце. Ми поспішали, пам'ятаю, вибратися з триклятої тієї станції, щоб повернутися в свою частину, але, поминувши вокзал, ми затримались: біля розбитих бомбами вагонів горіли величезні купи книг. Брались димом картини. На одній — французька танцівниця, руда, молоденька, нагнувшись, поправляла туфельку, — я колись бачив схоже щось на репродукціях, — але тут, прізвища Дегá не пригадавши, зразу ж про художника забув. Свіжими розломами всюди мріли скалки мармуру, руки, торси, голови скульптур. Кров'ю спливали й уламки людей. Сонце, курне, замузане, дзвеніло в гранях ваз і чар, що кришталем вигравали крізь нашу біду. Стриміли в кошиках перекладені прядивом старомодні пляшки — дивом уціліла колекція вин, полишена війною біля дверей порожньої льодовні. Видіння минулого виникло аж так негадано, що нелегко було нараз повірити в колись повсякденну реальність усіх отих музейних експонатів... Діловитий парубійко, якийсь, либонь, колгоспний пастушок, погримував на трьох дівчат, на підстаркуватого солдата з головою, перебинтованою так старанно, що зоріли самі лише стомлені очі, — між розривами бомб ті люди рятували книги, виносячи з вогню музейне добро, й складали штабелями в затінку війною палених тополь.

Ми були рушили далі, та, коли в небі задудніла знов дев'ятка ворожих літаків, скоряючись пресердитому покрикові незнайомого полковника, ми змушені були сховатись від осколків під ненадійним склепінням станційної льодовні, схожим на лису голову.

Унизу, там, на гнилій соломі, було повнісінько людей. Озиваючись на розриви бомб, глухо стугоніли порожні пивні барила, а до них розпачливо горнулись ті, кому гинути не хотілось: смерть, вона зараз вила в небесах, котрі лягали аж до самої землі...

В сутіні погребя я відчував спиною, як, припавши до мене всім тілом, хапає дрижаки людина. В тембрі голосу я чув, що він, цей чоловік, старий, — що він боїться, а кістки, що в спину мені муляли, свідчили про чийось худорбу. Я намагався відсунутись далі, та тільки-но спадали знову бомби, той сухоробрий миттю прилипав до мене.

Ось так, від нього відсуваючись, крок за кроком ступаючи вгору по сходах льодовні, я опинився знов біля дверей.

Двері, пам'ятаю, були товсті, дубові, з двома звично викладеними в косу ялинку вузенькими важкими половинками, що між ними в задушливий морок погребя пробивався курний промінь війни.

В цьому пасмі сонця, на горішній мурованій приступці біля дверей сиділа дівчина, власне дівчинка, ще, можливо, школярочка,— ясноволоса та кудлатенька, пухнаста бджілка в квітковім золотім пилку. Була вона в чистому, перекрохмаленому халаті, котрий ось тут, у чаднім пеклі, видавався дивом дивним, з драною санітарною сумкою,— медсестра, очевидно,— з пошарпаною книжкою в руках.

Хтось намагався неширокі двері причинити щільніше, але дівчина щоразу налягала плечем, поки пружний промінь не падав на книжку в її вузькій руці, від чого сторінки яскрили, і здавалося, ця незнайома, незбагненна дівчинка сама палахкотить тремким ізсередини світлом,— тому, можливо, що всі дивилися з півтемряви, а вона в тім промені жила одна.

Дівчина читала. В другій руці неухважно крутила чарку, тонконогу, взяту, певно, з музейної скрині, що стояла біля входу в льох. Кришталевими гранями кинуті зайкї, проворні, метушились по скісній стіні, по зблідлих обличчях, дратуючи всіх, хто в цій вологій ямі, під непевним, тонким склепінням наївно ховався від смерті. Навіщо вона знову, ця чистьоха, прочиняє двері? Як можна читати в лиху таку годину?

Наляканий променем світла, намагався цій біленькій щось таке втовкмачити худорлявий інтендант, скривавлений, з брудним бинтом на голові, чи не той, бува, що переслідував мене; він схопив її за лікоть, але доторку його тремтячих пальців медсестра не помітила: вона читала.

Здавалосьь, ніби й не було довкола ні дражливісті людей, ні гуркоту, ні диму, бо ж, як видно, поринула дівчина в інший, незглибний світ владної тієї книжки.

Зиркнувши через її плече, я стенувся разом. Я побачив на сторінці до болю знайомі імена, рядки, з дитячих років звичні, впізнав я «Степ», і зрозумів, яка благословенна тиша панує зараз у душі дівчиська, мудрий чеховський світ, звідкіль, мені здавалося, ніяка сила не може виштовхнути дівчину сюди, в напхану соломою льодовню, в достеменне пекло, бо в цей змиг Єгорушка побачив, як багатирське щось, привільне простяглось по степу замість дороги: «Хто

по ній їздить? Кому потрібен такий обшир? Незрозуміло й дивно. Можна й справді подумати, що на Русі ще величезні водяться, з сягнистою ходою люди... і що не виздыхали досі богатирські румакі. Єгорушка, поглянувши на шлях, уявив собі штук із шість високих, які мчали поряд, колицниць, на кшталт отих, що їх він розглядав не раз на малюнках у священній історії...»

Були й шестерика там коней диких, і хмари пилу — аж до самісінького неба, але руденька, вчувши, либонь, мій погляд на розгорненій сторінці, не обертаючись і нікого не бачачи, переклала книжку трохи ближче, щоб я міг легше перелинути в той припишклий степ, де бринить «душа відгомоном прекрасної, суворої вітчизни», де було дівча в ту мить, відки вертатися в задушний оцей погріб не хотіло.

Та й навіщо? Там-бо, в тому дальньому степу, «перегукувались ховрашки, десь по ліву руч, у долині, квилили чаєнята. Згряя куріпок, наполохана бричкою, спурхнула й зі своїм м'якеньким «фррр» полетіла до пагорків». А тут...

Хтось на дівчину гримнув: «Причини, сестричко, двері!» — гримнув злостиво, наче боявся, що між половинками дверей джмелем гулькне «юнкерс», хтось там бурчав, хтось її вилаяв, але дівча того не чуло. Ще б пак! «Летить шуліка понад самою землею... і нараз повисає в повітрі, ніби в задумі про нудьгу життя, потім стріпує крильми і стрілою летить понад степом, і нам не до тям, навіщо літає й чого йому треба. А віддалік десь меле крилами вітряк...»

Так, не до тям, навіщо літає й чого йому треба... Навіщо? Вони ж бо все-таки летять, летять, але дівчина чути не хоче тих зойків, гуркоту, виття. Правда, при близькому рбзриві рука її здригнулась, книжка впала, і сестричка її зразу ж підняла. Та, зазирнувши їй через плече, я на цей раз побачив, що книжка дрижить, що кудлатенька вже й не читає зовсім, а лише крутить у руках ту кришталеву чарку, але, спитуючися зберігати спокій, дивиться в недвижне ясне видиво сторінки: згряя куріпок, наполохана бричкою, це вона спурхнула й зі своїм м'якеньким «фрр» полетіла до пагорків? О ні...

Бомби спадали ближче та ближче. А шуліка... його вже нема, його вбили, а коли гримнуло зовсім поряд, коли хтось дико заволав од болю, зойком доганяючи життя, що вже втікало, медична сестра, невбачай зронивши чарочку й настоптавши скалки, рвонулась до виходу на передсмертний зойк, до тяжкопоранених, що їхні голоси зливалися в один

благальний клич. Проходом дівчинка вхопила за руку й того кощавого, що вже припав до моєї спини, рвонула його за собою, — потрібна ж людям поміч! — та сухоробрий зумів одвинутись, і в ту ж мить незнайомка, за руку торгнувши, потягла за собою мене. Я на її порив здався, тільки встиг навіщось підхопити «Степ», який незнарошна впустила, і поспішив за медсестрою з-під задушного склепіння геть. За нами кинулись мої товариші, і всі ми разом шугнули на сусідній пагорб, де були поранені, і в той же змиг чергова бомба влучила прямо в наш льох.

Нас позбивало з ніг, пошваргало на землю, приголомшило. А коли, очунявши, ми озирнулись на льодовню, там не було нічого: ні округлого склепіння, ні барил од пива, ні сухороброго, котрий аж так боявся смерті, що зостався в ямі, — не було нічого! Лиш біля вогнедишного провалля стояв той самий дерев'яний ящик, повний кришталевого посуду.

Дівчина одвернулась од трьох отих тополь, що під ними чорніли купи димуючих книг, першодруків, досадливо змахнула від крові мокрою рукою, щось мені крикнула, чого я в гуркоті не розібрав, і знову заходилась перев'язувати. І ми носили поранених, я допомагав, як міг; у золоченій рамі догоряла вся голуба і вся руда танцівниця Дегá; а чеховська книжка, мені муляючи за пазухою, шаруділа під зашкарублюю від поту гімнастеркою.

І тепер, коли нічого не зосталося в мене, крім «Степу», що з ним не розлучаюсь я, либонь, ніколи, мені хочеться про все те розповісти: як тихого Єгорушку, котрий увесь той день пробув із нами, легко поранило в ліву руку, як хлопчик нам допомагав напувати поранених — води в нас не було ж! — вином із пляшки, сірої від мохнатиння, з велелітнім вином, колекційним, урожаю тисяча вісімсот сорок якогось року; як хлопчик, дивлячись у небо, не міг ніяк збагнути: навіщо він, клятий, над нами літає й чого йому треба? — як радів він разом з нами, наш Єгорушка, коли зенітники підбили «юнкерс» і гримнув той важеним смолоскипом на сусіднім пустирі, та й усі ми не могли збагнути: що за день такий тяжкий оце нам випав, чому стільки нальотів нині, не знали: що за день, у вогні війни забули: що за день...

А три тополі, незворушні, стовбичили собі над пеклом, мов ота самотня, в Антона Павловича в «Степу». «Чи ж вона, ця красуня, щаслива?» Влітку, правда, її зморювала

спека, а взимку шарпали метелиці, а в осінню пору — ночі, «коли бачиш тільки тьму і не чуєш нічого, крім безпутного вітру, який вив пресердито», але не дай боже те почути й те вздріти, що випало оцим ось трьом — над станцією, трьом тополям, що під ними здіймались обвуглені купи димуючих скарбів нашого мирного світу.

В смертельній утомі дівчатко, жовточубе, кудлате, мов сердита бджола, коли вона пухнаста, вся в квітковім пилку, — дівча облизувало губи, порепані, зашерхлі і нічим їх було змочити: на всій Землі, як видно, не лишилось ані крапельки води, ані сльози, ні вранішньої ріски, і дівчинка стирала марлею з обличчя грязь, піт, кров, і досі ще незглибним дивом на ній сяяла білість халата.

Спрага, втома й злість, я так боявся, ось-ось висотають з дівчини решту її снаги, а коли над станцією запанувала, вже в котрий раз, мертвенна тиша дождання, сестричка, схопивши важкий, щербатий осколок бомби, відбила шийку сірої від моху пляшки, незграбно націдила в зелену, з духом валер'янки баночку, з якої давала пораненим краплі. Старе вино було напродиво палючим, ясно-червоним та липким, і здавалося, в тій лікарській банці раптом закипіла кров.

Пригубивши невміло, дівчинка вдихнула пахощі, і їй перехопило подих. З незвички похлинувшись, вона охнула, поглянула крізь першу в житті чарку на гнівно задимлене кружало сонця, щось була хотіла сказати, щось, може, важливе, та не зронила ні слова і тільки дивилась на мене...

Я не знаю, про що думала вона в той несамовитий ранок тієї несамовитої війни, але тепер мені здається, тоді линули її мислі до сьогоднішніх наших турбот, до мирної квіткової пергі, якою людство живе нині. Сестричка блимала на парубійка, що так обачно складав на грубій грані певної смерті й непевного життя розтоптані фашизмом книги, поглядала на того парубійка і, можливо, думала про тих, щасливих, кому доля дасть не тільки їх порятувати, зберегти, а й прочитати всі ці книги, і навіть написати інші, інакші, нові: не тільки про минуле, не тільки про цю кляту війну, а й про те далеке, що жде народи світу — десь там, попереду.

Так я й не взяв тоді, про що сестричка думала, дивлячись на сонце крізь першу свою чару, — так чи так, а в ту хвилину вона була не на війні. Випивши нахильці, що багряніло в банці, налила дівчатам, парубійкові, а потім,

сповнивши сумну лікарську мірку, простягла її мені. І раптом чогось усміхнулась, суворо якось, навіть засміялась. І сказала:

— Ось чому вони сьогодні аж так часто прилітають, оці гади.

— А чому?

Це були перші наші слова.

— Сьогодні — свято ж.

— Бачу... — похмуро кивнув я на роз'ятрене пожарами небо війни. Та раптом збагнув: — Перше травня сьогодні? Забув...

Ми випили б іще по баночці, але стомлені руки тремтіли, і сестричка хлюпнула майже все на халат, і ясно-червоні плями, мовби кров, розпливлись по її грудях, бутафорські червоні плями, ніби в страшному театрі війни для білявої дівчинки банальної людської кривіці на цей раз не стало.

— Крім того... — вона зашарілась. — Сьогодні — день народження.

— Чий день народження?

— Та чий же, мій...

— А скільки стукнуло?

— Уже сімнадцять... — І вона всміхнулась іще суворіше. — Моя мама... ой кумедна... вона святкує ще й день мого янгола — шостого травня. Ми з нею змовились: одна про одну думати сьогодні цілий день. А я... забула!

Дівонька замалим не заплакала.

Я усміхнувся.

— Не смійтесь! Я від неї втекла... сюди.

Строгий вигин брови став, мабуть, іще крутіший, широко розставлені сірі очі спалахнули синім вогнем, вона разом те випила, що лишалося в її лікарській банці, і я зрозумів: за маму. А потім, у тому ж дитячому пориві, заплющившись, поцілувала якогось солдата, безнадійно пораненого в груди бороданя, потім сердито цмокнула, не дивлячись, і тих дівчат, що переносили там книги, заразом — і мене. А коли, поривом відповівши на порив, я, необачний, припав на мить до її перемазаної, загрубілої на війні, вузької руки, дівчинка по-дитячому злякалась, перекірлива школярочка грубо нагримала, потім сахнулась, і я клену себе за необачність сливе всі двадцять п'ять літ... Губи сестрички, це забути не можна, дрижали, ясно-червоні плями на її халаті потемніли, вона, можливо, сказала б мені що-небудь ущипливе, гостре, не знаю, але тут, у котрий раз, подали

голос, наближаючись, німецькі бомбардувальники, і невмисна моя рятівниця, сердита, звелівши підождати її тут, біля тополь, біля розбитої снарядом водокачки, разом з трьома санітарами з її частини бігцем кудись понесли тяжкопораних, і мені крикнула, чи то мені здалось, що крикнула: «Я повернусь!» — і з нелегкою своєю ношею побігла геть.

Я рушив був за нею, але сестра, озирнувшись, так суворо обпекла мене очима, що цей спалах синій легко затьмарив навіть сліпучий розрив чергової фугаски, котра впала в ту мить недалечко, і я під її поглядом завмер на місці, забувши, куди й чого я, починаючи з самого ранку, так поспішав.

Як зараз бачу її край розбитих вагонів, за штабелями книг, на схрещенні колій перед стрілками: я стою й дивлюсь, як відходить вона від мене, — назавжди? — біленька, величава, сердита дівчинка, в якій навіть не спитав я, як її звуть; іде собі далі та далі, і світлішає, й стає прозорою — разом із ношами, що так важко погойдуються на її ще дитячих руках; і з огидним гуркотом зненацька розчахнулось небо, і враз її не стало: чи не вона згоріла оце зараз, спалахнувши таким світлом, від якого враз померхло й сонце і заплющився на небі господь бог?

— Так, так, заплющився! А краще б він осліп...

Про бога мені сказав таке молоденький священик з обгорілою цапиною борідкою, що його стрів я в тім пеклі надвечір.

Я його спитав:

— Чий день янгола шостого травня?

Та піп не відповів, — він уперше в житті розгнівався на вседержителя, — та щось у голосі, в моїх очах шалених його, як видно, все-таки зворушило, і він із пам'яті здобув, за святцями, день шостого травня, і назвав двоє імен чоловічих — Сави та Хоми, а потім великомученицю Єлизавету, і я ось так дізнався, як мою дівчину в білому, моє бджоля кудлатеньке — в курному промені війни, як її звуть. Але більше про неї нічого ж не знав я, нічого. Я кликав її в той день серед руїн тієї станції, шукав на всіх дорогах наступу, котрий раптово розгорнувся при кінці того дня, я шукав її потім на всіх фронтах, я питав про Лізу-медсестру в лікарів та генералів, листи слав відділам кадрів, я шукав її в госпіталях, архівах і на кладовищах, шукав, шукаю — в плині всіх потемних літ війни та миру.

Колись, небавом по війні, через два роки, розповів я цю історію в газетнім нарисі, в «Радянській Україні», де заклик мій кінчався зойком: «Де ви, дівчино з чеховським «Степом», я ж не вигадав вас, відгукніться!» — і дістав я листів таку силу, що з них можна скласти важенний том — про життя і про смерть. А немало тих послань починалися словами: «Це, на жаль, не я, але все-таки я хочу розповісти...», а інші починалися: «Це я...» І щоразу тьохкало серце, і в цих листах, там теж бувало всяке: крім неправди, правда, біль і пошук,— я ж бо в нарисі не називав ані розбитої бомбами станції С., ні знайденого в святцях імені Єлизавета, і стільки доль жіночих і характерів стукали й стукають у мої двері, в моє серце, що я щасливий тим, що є на світі наші сестри, що є такий народ, як мій, радянський, люди, котрі йдуть сягнистим кроком, оті люди, що примарились тоді Єгорушці на просторі степового шляху,— і я щасливий, навіть у своєму горі, навіть ніде не обрїтаючи її.

Ці листи жіночі, вони лежать у мене разом з книжкою, з тим пошарпаним чеховським «Степом», і я читаю та й читаю — і листи, і ту книжку, і багато що — у Чехова і в тих аркушиках, посписуваних рукою Єви, і все мені каже про неї, про Лізу, про війну, про квіткову пергу, про день янгола, коли шостого травня про доню думає самотня мати. А може ж, вони вкупі? А може, все-таки... І мені хотілось би, щоб Ліза, читаючи в день свого янгола «Степ», згадала колись і мене, як я згадую про неї всякий раз, коли в «Степу» доходжу до рядків: «Чорнота в небі роззявила рота й дихнула білим вогнем»,— всякий раз я чомусь думаю та й думаю про неї й про Єгорушку: «Зненацька над його самісінькою головою в гуркоті страшному розчахнулось небо...» — розчахнулось при мені, я тоді це бачив, розчахнулось і поглинуло її, спалило? Може, й ні?

А дні та роки мчать без неї, і все-таки — я завжди прагну. Кличу. І шукаю. Й дожидаю. Й вірю. І не вірю. І мені ввижається вона частіше та частіше: десь там, завжди попереду, і я завжди спішу за нею — уві сні, на вулиці чи в будь-якій роботі.

І на станції С., коли на полиці я прокинувся рано-вранці, сталося те ж саме: були там руїни льодовні, звичайний неглибокий льох, що здавався в серпанку світання бездонним проваллям, були три печальні тополі, було серце, що рвалося слідом за нею, був зі мною Чехов, а вдалину кудись відходила вона.

Я й справді, вискочивши на перон, уздрів тоді струнку в білісінькій халаті постать,— десь там, попереду, вона йшла собі вздовж залізниці, мимо стрілок, і я тоді, забувши все на світі, кинувся від поїзда за нею...

Хотів їй крикнути: «Зажди! Я ж тебе не вигадав, спипись!» — та я не крикнув, я не зміг: мені завжди потрібен попереду хтось, без кого не можна прожити на світі, а вона відходить і відходить, і стає прозорою, немов дихання, і злітає в небо, і згоряє, і в день народження враз вибухає, як оте дівча сердите, Ліза, і знову виникає вдаліні... І я завжди спішу, я хочу її наздогнати. Щоб вернутися разом у недочитаний «Степ».

1968

ЗЕЛЕНЕ СВІТЛО В ЧЕХОВСЬКИМ ВІКНІ

Тремке зелене світло в чеховському вікні, десь угорі, там, над притемненою Ялтою, крізь бінокль примарилось полковнику Отарі, коли Степан у ратнім запалі вперше кинув оком на задимлений берег.

Світло газової лампи, єдиний зелений промінчик у багрян timer п'отемку війни, мов до життя вертаючи, до його Насті, до втрачених її слідів, привидівся Степанові Отарі, як сигнал на диригентським пульті, звичний зелений сигнал перед початком увертюри, а то й перед першими тактами опери-плачу, тужіння за втраченим другом, за Федеріко Гарсія Лоркою, поетом-андалузцем, котрого фалангісти край невідомої дороги розстріляли, а його книги, його вірші й п'єси ті нелюди спалили на гренадському майдані... Ще й не очунявши од ран, які дістав у битвах за Іспанію, ран душевних і тілесних, наш композитор заходився писати скорботну свою оперу, немовби реквієм, але роботу небавом урвала війна, і полковник Отара, ставши з обов'язку служби інспектором духових оркестрів фронту, скоро зненавидів мідь інструментів та й марші військові, і вже багато довжелезних місяців пробивався крізь гуркіт боїв до тиші, до праці, до незакінченої опери, де в першій дії хор тривожно шарудів речитативом: «Погасіть зелені вікна, бо там чорна йде сторожа...» — опери, яка, зрештою, нашого серця так і не вразила, бо ж від твору не зосталось, мабуть, ні рядка: війна, либонь, пожерла все — аж до останньої фрази клавіру.

...І знов згадалося, чого не забував: за кілька днів перед війною, в сорок першому, при самому початку червня, пізно ввечері простував Степан Петрович зі своєю Саодат, дружиною-таджичкою, та з Настею, дочкою-підлітком, ученицею музичної школи, ішов собі, гуляючи, по шосе вгору, до Аутки, і в зверненні до моря кабінеті Чехова назустріч їм тоді сяйнуло світло, а Настя, батька схопивши за руку, шепнула: «Він... гляди, не спиць!» — а батько повторив за Настею: «Не спиць, звичайно...» — хоч і розумів, що в самотині не спицься там лише Марії Павлівні, сестрі письменника, — ну, а тепер, в непевнім сутінку війни, розглядаючи в бінокль щойно очищений од скверни кримський берег, Степан Отара марив тим, що втратив: і своєю Саодат, і Настею, і чернетками опери про Федеріко Лорку, трагедійним монологом Гарсія в годину перед розстрілом, в передчутті світання: «Я кладу востаннє мій кулак на шалю терезів...» — і ось замерехтів над композитором далекий мирний вогник: дожидаючи повернення радянського солдата, Насті, вірних своїх читачів, знов зелену розгнітив жарину в своїй хаті чи не сам, бува, Чехов? Але ж Насті з нами вже нема, нема... Та чи жива ж?.. Чи загинула з матір'ю разом? Разом з аріозо Лорки? З тим тривожним аріозо, де волали до Іспанії з «Романсу про чорну печаль» його тугі слова: «Півні дзьобають досвітній небосхил: поспішають викресати сонце...»

Я вперше з Отарою стрівся вже потім, далеченько від моря, а тепер, буваючи на Прикарпатті, я щоразу покладаю три-чотири квітки на гарячий асфальт при розгіллі доріг.

...Навесні сорок четвертого ми в те місто прилетіли, коли ще димували там сліди боїв. Довгенько пробули ми, четверо, на кону вцілілого театру — разом із нашим Максимом, сивим та мудрим, сумлінням української поезії, розповідали городянам, щб ми знали тоді про війну і про мир, читали гуцулам, котрі до міста поспішали з Верховини, ще не простиглі наші сторінки, а коли вийшли серед білого дня на вулицю, в руках у нас яскрили квіти, якими щедро наділив нас щойно визволений гброд, котрий жив радістю цієї волі, весняною повинню звуків, пахощів, барв Прикарпаття, сяйвом очей бентежної юрби.

Та неспогадано все це померхло перед явлєним дивом, що його вздрів на роздоріжжі бистроокий Максим.

На асфальті, розбитому траками танків, на порожньому ящику від патронів, стояла дівчина-сержант; вона беззвучно,

владно правувала вулицею, і вервечки машин, і густе велелюддя,— все скорялося її очам, диханню, жестам. Це була регулювальниця, яких тисячі тоді стояли на дорогах війни: в гімнастерці, просоченій потом, у збляклій пілотці, молоденька, років дев'ятнадцяти, зовсім дівчисько. Зір приваблювала ярослива дикість її вроди: контрастний на білках-перлинах вогнистий жар її чорнющих, азіатських буцімто, очей, холодний абрикосовий фарфор обличчя, зашкарублі, але промовисті руки, що їх помаху слухалась вулиця — недалечко від передової. Але не тільки це, ні, ні. Регулювальниця, себе забувши, жила такою зміною різноманітних ритмів, поворотів, поглядів, що всі, хто йшов по вулиці, хто мчав до фронту на машинах, озирались на цю загадку війни: навіщо воно тут, це тихе янголя?

Нас уже хтось підганяв, кудись ми мали хутко братись, і мудрий наш Максим, сивочубий, од природи величавий, сором'язливий, не дивлячись на того лепського солдатика в кирзових чоботищах, шанобливо, врочисто, неначе в польоті натхнення, поклав до ніг регулювальниці, витягши з важеного букета, один-однісінький нарцис, і його зваблива білість сяйнула на гарячому асфальті, на дорозі, що веде в майбутнє, як найдосконаліший витвір поета. Але в ту ж мить поезію ми зрадили. Нам, бачите, скортіло від Максима не відстати, і ми, як по команді, три галантні гевали, схилились перед ящиком, на якому дівчина крутилась, і, цноту білості погребуючи, закидали вологий амариліс оберемком маків та гвоздик, копицею похмурих чорно-червоних тюльпанів, що їх, як не раз потім казав Максим, французи дарують самим лише покійникам,— а заклопотане дівчисько, незворушне, височіло перед нами, мов на п'єдесталі.

Але той недоречний ворох квітів регулювальницю таки збентежив, одвів на змиг увагу від шосе, і щось дівча прогавило, і, з ритму збившись, зразу перестало бути загадкою, дивом, тихим янголятком, і все на вулиці круг тої дівчини так прозаїчно переплуталось, що сивий наш поет, тамуючи в погляді докір, одвернувся.

Два «віліси», черконувши один одного, обідрали собі крила, а вантажна машина, щоб на них не наскочити, спинилась поперек дороги, і рух на прифронтовім шосе завмер,— але ж війна не жде! — і все нові машини, прибуваючи, захарашували шлях, і хтозна-звідки виникало сердите крикливе начальство, і горлали всі на замазуру, на роззяву, хоч у сум'ятті були винні лише ті, хто, втративши почуття міри, порушуючи такт війни, хвацько на дорогу

кинув свої квіти,— на чорнявеньку всі гримали, а якийсь немолодий сержант, запсихувавши, вибалушував з-під нечистого бинта своє єдине око і матірно, в істериці, лементував, що, мовляв, треба йому в госпіталь, на операцію, що не можна йому тут баритись, і здавалось, поглядом, злостивим і запаленим, він спопелить дівчисько, котре скоїло цей шарварок на роздоріжжі.

Наш Максим ступив чогось до п'єдесталу, на яким іще стояла чорноока, та зненацька холодний фарфор дівочого обличчя, мерхнучи до тону теракоти, потемнішав, і тихе янголя, скандалістові відповідаючи, його вилаяло не менш брутально. Поет наш, ошелешений, замлів там, а якийсь полковник, бистрий, показний, чубатий, передчасно сивий, зіскочивши з машини, котра саме туди підійшла, і, почувши, щб регулювальниця кричить нетерплячому сержантові, кинувся до неї і, як бувало, видно, в роки її дитинства, загорлав:

— Ось я тебе відшльопаю, Анастасіє!

А дівчисько, спаленівши, дико зойкнуло:

— Тату?!

— Жива, жива, жива...— полковник бубонів одне це слово, і серед міста на дорозі знову все змішалось.

Доручивши ад'ютантові розшити швиденько затор, схопивши Настю за руку, полковник Отара все на світі забув. Скоро машини знов рушили. А ті люди, хто загаявся на роздоріжжі, спорили про віщось, обіймалися, чогось раділи, немовби яросливі півні Лорки вже викресали з виднокола іскру миру й жаданої тиші, але за дві, за три хвилини всі принишкли, сторопіли, вражені величчю фронтового цього спіткання: батько з донею вже, річ природна, вели хутку й сумбурну мову, зрозумілу тільки їм: «Де мама?» — та ні Настя, ні Отара про неї не знали нічого. «А чернетка опери? Пропала, звісно?» — «Я її сховала, тату. В надійних людей. Запиши адресу». — «Ти виросла, Насте». — «Аякже!» — «Ти зрізала коси». — «Війна ж!» — «Їй незабаром каюк...» І вони вже умовлялись про близьку та певну зустріч, щоб не розлучатися потім ніколи,— знайти б тільки маму, коли б же знайти...

Полковник дивився на квіти, на весь отой надмірний оберемок, підняв з пилюки прикро-червоний тюльпан і сказав:

— Коли б не ці квіти... я, Насте, проїхав би мимо... і тебе не знайшов би. Мене спинив тільки затор.

— Квіти ж приносять щастя, тату?.. Правда ж?

— Ти подумай тільки: проїхав би я мимо тебе! А ці квіти...

Батько простяг їй тюльпан, а дочка, здригнувшись, чудно якось подивилась, щось сказала батькові, Степан Петрович їй відповів, і знов струмком зажебоніла, наче з каменя на камінь, хутка, зовсім домашня, мовби й незначна розмова: «До рояля ти, мабуть, і не підступала?» — «Де? Коли? Ти поглянь на мої руки, тату».— «Та-а-ак... А що зуміла врятувати?» — «Хори, арії, клавір і все, що було: «Треті півні дзьобають досвітній небосхил...» — Вона фразу стиха проспівала.— Ти ж не забув цього? Ти пам'ятаєш, тату?.. Візьми ж олівця та запиши адресу!» І Отара притьмом у кишенях шукав та й шукав олівця, радіючи Насті, Федеріко Лорці, увертюрі, хорам, котрі не взялись-таки димом у полум'ї битв,— він квапливо шукав олівця,— жива, жива, жива! — і спливали, геть спливали на захарашеній дорозі безповоротні хвилини війни,— їх негайно треба було надолжити: хоч ад'ютант полковника Отари орудував на роздоріжжі досить невміло, все-таки дорога оживала, але багато хто, наче вві сні, завмер там, ніби ще чогось чекаючи.

В злостивому тому сержанті, що вилаяв Анастасію, навіть під брудним на обличчі бинтом, Отара впізнав трубача з оркестру гвардійської дивізії, котрий учора підступно стріляв у спину офіцерам нашої розвідки... Не впізнати зараз полковника трубач не міг,— з усяких нагод урочистих Отара сам інколи диригував оркестрами,— і злочинцеві мерщій би вскочити в яку-небудь машину та й далі тікати б, але страх його скував, переляк його скував, а Степан Петрович, відповідаючи на каскад Настиних запитань, і нарешті олівця знайшовши, очей не зводив з того зрадника,— чи бандерівця, чи, можливо, потаємного власовця,— котрий утік од розстрілу цієї ночі. Полковник підступав до нього ближче й ближче, а коли відчув, що, задубіння подолавши, трубач зараз оце, мабуть, шугоне-таки в найближче підворіття, Степан Петрович у напрузі ось-ось уже й до пістолета простягнув би руку, але тут, під'їхавши, важко зіскочив з машини незнайомий генерал-майор. Полковник разом обернувся, звісна річ, до нього, а трубач зненацька зрозумів, що знову йому пощастило.

Генерал сердито поспитав, чому це тут, мовляв, затор, і полковник, раз по раз блимаючи на сержантове насторожене око, щось генералові одвічав. Він потім не міг собі простити, полковник Отара, що в короткі ті хвилини ані разу на дочку не глянув. А Настя, зразу помітивши тривожний

батьків інтерес до неподобного сержанта, дивилась на нього й дивилась, а коли той позадкував-таки нарешті, Настя рвучко до нього ступила і, попереджаючи батька, якимось протяжно та чудно, мовби проспівала, закричала проразливо:

— Та-а-а-а-ту!

Сивоголовий наш поет рвонувся був до дівчини, а запрода-нець, злякано шарахнувши од її крику, для себе самого несподівано, по-дурному так викриваючись, тричі з пістолета вистрілив у Настю, тричі, і легеньке бистре її тіло пружно та стрімливо, в останньому ривку, ще несучи в собі зойк, упало на ті квіти.

...А наш Максим багато днів потому бурмотів собі та й бурмотів перші слова полковника Отари: «Жива, жива, жива...»

А літ через кілька, в п'яту, здається, річницю визволення прикарпатського того міста, де вікон зелених уже не гасили, коли в залі театру, вшановуючи пам'ять тих, хто за цей гóрод наклав головою, всі встали, ми з нашим Максимом, поглядаючи в зал зі сцени, з-за столу президії, побачили внизу, над ямою оркестру, над диригентським пультом, композитора Отару, але зразу його не впізнали.

Цивільний одяг був не до лиця. Буйний чуб йому й зовсім посивів. Бралось обличчя цупкими й опуклими брижами. Отара постарів, змарнів і над симфонічним оркестром стояв наче й безтямно, дожидаючи, либонь, зеленого сигналу, котрий на пульті в опернім театрі завжди займається обіч партитури перед самим початком вистави.

Але вогника Степан Отара зразу й не помітив,— він жив, мабуть, уже в навальнім світі звуків нової своєї симфонії, реквієму, оголошеного в програмі того вчорашнього вечора. Зелена цятка сяяла, немов колись над Ялтою чеховська лампа, а Степан Петрович, в руці затиснувши магічний жезл, ніяк не важився почати, він зволікав чомусь, наче боявся розбудити вихоріння й стогін горя, гніву, які чаїлися в розлогих нотостанах рукописної партитури, що біліла на освітленому пульті перед ним,— а може, в пам'яті Отари спалахнув на ту хвилину Лорчин заповіт: «Як умру, то поховайте мене під миртами, під укриталом рути...» А може, диригента знов об тім ошпарив спомин, як фалангісти прив'язали до хвоста коневі одного з улюблених народом композиторів, пісні якого, канте хóндо, написані на тексти вже тоді розстріляного Федеріко Лорки, співала вся країна,

прип'яли живу людину до хвоста й погнали знавіснілого коня по вулицях,— можливо, диригент саме в ту мить згадав, як розгнівана юрба синів Іспанії розтерзала катів пісні, як спалахнуло в тому горіді повстання, як пролилась там кров не однієї тисячі поборників вільного співу...

Коли Отара сприйняв-таки зелений блим сигналу, він стенувся, спалахнув, мовби зненацька вчув там голос Насті, трепетливе тремоло, коли дівчинка вздріла світло зеленої лампи в чеховськiм домі: «Він... гляди, не спиць!» — і наче-то їй знову батько мовив: «Так, так, не спиць, звичайно...» — і, всупереч одвічним правилам, не вклонившись до публіки, Степан Петрович торкнув рукою партитуру, перегорнув першу сторінку, і над пультом ворухнулись у напрузі його плечі, його руки, наче крила птаха в звабливому передчутті польоту.

Я глядів йому в обличчя, бачивши те, чого не бачив зал, до якого обернувся диригент, як і завжди, спиною, бачивши напругу м'язів біля рота, бачивши піт на його лобі, бачивши, як ширшають, запалені похмурим болем, його підкреслені чорнющими западинами очі, бо він з Лоркою, видно, дослухався до чогось тихого, чого ніхто не чув: «Як безсмертників мертвий шерех угризається в патронташі...»

Та ось нарешті змахнув Степан Отара диригентською своєю паличкою, і знавіснілий кiнь рвонувся чвалом із живою піснею, прив'язаною до хвоста, і новий реквієм, викрешуючи іскру, вдарив мені в серце, в серце залу, в серце світу — передсмертним кличем Насті, останньою піснею Лорки — таким раптовим зойком болю, що зал театру захлинувся.

...Традиція жанру переступалась тут у всьому. Не було це звичною для класики месою скорботи, до бога не волали в цім сучаснім поминанні хори («реквієм етернам дона еіс»), не було тут і жалібної монументальності, що, скажімо, прозвучала в Берліоза, про якого в той вечір так багато встиг нам розповісти, все знаючи про музику, Максим. Ділився, правда, новий опус на звичайні задля меси цикли, про це мені шепнув на сцені той-таки поет,— у Отари жебонів і струм народний, близький, можливо, до феноменального плачу «Козака несуть» у нашого Миколи Леонтовича, і в усьому бриніла тужлива ліричність, від чого ладне було розірватись моє серце: і в таджицькій пісні Саодат — над колискою Насті, в пісні материнській, що для неї у валторни жестом, поглядом випрошує, благає диригент

щонайсुворішої стриманості почуття, і велить литаврами терзати мою пам'ять, мій гнів, мою совість; голосом рояля, а затим стогнанням міді Степан Отара посилає в небо ненависть батьків і матерів до всіх несправедливих воєн, що гасять зелені шибки на планеті; і до розплати в цій симфонії владно закликає кров Федеріко, лаконічного співця, поезію якого касіди, романсеро чи газелі, вбити їх ніхто не може, а поки що в проворній андалузькій хобі не смерті, а життю ясу співають скрипки, повторює моторні ритурнелі тріо флейт, бо наш Гарсія Лорка, фалангістами давним-давно розстріляний, все-таки живий, живий, бо жив народ, живі народи, а в легкобійнім штриху струнних, в їхнім чарівливим піаніссімо чути, як непогамовно дихає «Інтернаціонал», дві-три фрази гімну пориваються здолати ворога і супостата, а потім знов та знов; і в пісні розтривожених валторн усе ясніше мерехтить надія, сподівання, як тоді — в далекому віконечку зелена лампа, і в одностайному ладу всіх груп інструментів — перед фіналом четвертого циклу оркестр починає звучати, як могутні труби органа, — і снага духу композитора та диригента в цю тривожну мить — уся в його долонях, простертих можновладно над оркестром.

Те, що жахтіло в очах у Степана Отари, те, про що волали його руки, щб з оркестру добували його пальці, це все мені відкрило: тоді Настю в госпіталі не врятували, а з нею знов пропав і слід незакінченої опери, в якій загинув ще раз, рукою зрадника вдруге розстріляний, безсмертний Гарсія, — я відчув, що Насті вже нема, а тепер на змиг став Настею Отара, батько, і все в його душі, — жива, жива, жива! — разом зазоріло чорним світлом Настиних очей... Ось на дерев'яному ящику вона танцює хистким вогником, а ось кладе сивий поет їй до ніг білоцвітну билінку нарциса, а ось уже стріляє в Настю, в пісню, в Лорку, в майбутнє народів Землі той запроданець, котрого замалим не розтерзала там юрма, зірвавши перев'язку з голови й побачивши його обидва ока, злостиві, цілі, не ушкоджені війною, — а ось вона вже впала, наша доня, поряд з тим іспанцем в пил дороги, на той цвіт, і я ніколи не забуду перенапруженого лица диригента Отари: в нім — то без кровинки, то багровім — бриніла ясність почуття і мислі, тривога за долю народів, вияв усього, щб вклала природа, народ України, в єство музиканта, на що порою здатна буває людина.

Зі сцени дивлячись в освітлений зал, всевидящий Максим схопив мене за лікоть. Мовби вчувши голос Лорки, він щось

узднів там, неосяжне в ту хвилину іншим. У залі, в шквальних бурунах української жалобної симфонії, і там, і тут — серед партеру, на балконах — у плині співпереживання на обличчях одного, другого — синхронно відбивалося все те, чим жило обличчя диригента, якого всі ці люди в залі бачити зараз не могли, бо стовбичила ж перед ними тільки спина Отари, промовиста, як у Амвросія Бучми.

Ось жінка, молода ще, в першому ряду, то займається, то раптом полотніє разом з диригентом, і зір палахкотить його ж вогнем, і в гармонійній єдності живуть у цьому залі й мислі, і обличчя багатьох людей, і оголені емоції художника, що в його руках, мені здається, в цю хвилину зосередилась уся над світом влада.

Та неспогадано в миттєвій паузі підноситься над залом Настин крик, її останній зойк. Але ні, — це жінка в першому ряду: в симфонії чуючи горе своє, чиясь, може, вдова, вдова солдата, ставши зі смертю на прю, замах коси відбиваючи, крізь тремоло оркестру пробиваючись волюнтаризмом вокалізу: «А-а-а-а-а!» — вона смерті заперечує зухвало й гнівно в контрапункті тричі: «Ні-і-і-і-і, ні-і, ні!» — і ми з Максимом, котрого музика так легко ранить, відчуваємо три удари попід саме серце, а жінка ота, голос підносячи вище та вище, начебто співає, — але ні, не на грані істерики, не в унісон, звичайно, а в гармонії з темою оркестру, в ту хвилину веденою співом дерев'яних духових, — мовби зумисне цей крик у найвищій піднесенні хисту створив своєрідний композитор.

Та, видно, він, усе це кинув на лінійки нотостану, в вуха світу зовсім не за тим, щоб видобути сльози. Композитор плачу та ридань, либонь, боїться. Він уже прагне їх погамувати. Але хвиля, яку він зняв у світі звуків, його рукам уже, як видно, не підвладна, і він шука розради в усмішці та в голосі надії, в куванні сивої зозулі над лісами та садами світу, — аж так упевнено відлічує вона добрі в прийдешньому наші літа. Але ще там, у потаємній глибині, ти чуєш, чуєш, скрушно рокоче рояль, і в тривозі тихо, часто, неспокійно тамують віддих лагідні литаври, і в принишклім театральнім залі, мовби на гарячому ще полі бою, тихше й тихше плачуть сестри, матері та наречені воїв, котрі наклали головами в безкомпроміснім поєдинку двох світів, — але це вже сльози сподівання, бо ж існують і любов, і правда, й труд, і пісня, і краса Вітчизни, і магічне диво музики, і клич сурми в «Інтернаціоналі», що його приспів на Україні здавна перекладено так: «Чуєш, сурми заграли...»

А тим часом — чи Максим, чи, може, це Гарсія Лорка, — знову хтось легко зачіпає мою руку: все-таки одна людина ще ридас, бачиш, там, у першій ложі бельєтажа, чорноока сива жінка, узбечка, а може, й таджичка, і ми раптом розуміємо, що це — мати загиблої Насті, дружина композитора Отари, котра таки знайшлась нарешті в нещадному завихренні війни... Але чому ж, чому народи ще не зібрали в одне море всіх материнських сліз, щоб залляти, погасити шал несправедливих воєн? Навіщо ж сльози материнські зволожують не тільки ниви й квітники, а й безплідні піскові замети в спустошених, злостивих душах? Була ж, либонь, і в нього, в того недолюдка-сержанта, колись була і в нього мати?

А через рік, десь навесні, я знову її стрів, неначе згаслу, Саодат, у тому ж таки місті, стрів її саму: Отара в ніч після концерту вмер.

— Ви ж тоді були тут? — азіатським оком блиснувши з-під німба сивини, спитала Саодат.— Ви ж Настю мою бачили?

— Так, бачив.

— Розкажіть.

Я, звісно, нічого забути не міг. Давне видіння, регулювальниця з руками піаністки, з найсвітлішою з-поміж усіх земних квіток, яку поет поклав до її ніг, знов осінило мою душу, але, омите кров'ю Насті, так високо піднеслось над життям, що знайти якісь точні слова не щастило, і нічого матері осиротілій я сказати не зумів, а вона, ображена, заплакала так тихо, що було чути лиш її дихання, як безсмертників мертвий шерех, і, щоб не мовчати, я заговорив, заговорив, але такими пребанальними словами — про зміну ритмів і про той пластичний поваб, у якому Настя прожила хвилини перед сном, що Саодат, розізлившись, сказала: «Моя Настя в балеті не вчилась!» — і, неначе скам'янівши, втупилась, сивенька, в квіти, котрі тут, невідомо звідки взявшись, і тепер, не в'янучи, хололи на асфальті, під невсипущим оком світлофора, саме там, де згас рухливий племінь Насті, а я подумав, я подумав про жадане чуття міри, котрого нам подеколи бракує на незвіданих, крутих письменницьких шляхах: якби тоді нарцис Максимів на курному роздоріжжі та залишився б один, дещо, може, склалось би інакше,— і в досаді непогасній я так пильно додивляюсь до скроплених росю квітів на сірім бархаті асфальту, до жарини світлофора, до зелені його русалчиного

ока, додивляюся аж так довго, що навіть безтрепетний Марс, багряне світило війни, я вже бачу, бачу, раптом заблимав зеленим, наче лампада надії в далекім вікні.

В тому гóроді часом буваючи, я щоразу намагався дізнатись, хто приносить квіти на розгілля вулиць?.. Хто? Чому? Навіщо?.. Та ніхто нічого там не знав. І тепер ніхто вже в гóроді не пам'ятає, хто перший там поклав, як вірш, як світлий знак печалі, білий цвіт на шлях у Прикарпатті,— хоч квіти й досі там кладуть, кладуть. Але все-таки... все-таки — хто нам це скаже: навіщо на курнім асфальті квіти?.. Чому в побіжнім штриху струнних, чуєш, завмирає серце?.. Чому зелене світло не згаса в письменницькім вікні?

1970

ГВАРДІЯ ВІЧНО МОЛОДИХ

Живісінька жага двобою з кривдою, юнацький гнів його добра, все це нуртувало в ньому ще в літа хлоп'ячі... В сімнадцять років Олександр Фадєєв уже вступив до лєнінської партії. У вісімнадцять — на Далекім Сході, ставши партизаном, долав неходжені дороги — від бійця рядового до комісара бригади. Ось так хлопчина й пломенів. У нездоланнім гніві доброти.

1

Уперше я, молодий журналіст, зустрів славнозвісного Олександра Фадєєва року 1930 — в залі одного з харківських театрів, на Міжнародному конгресі революційних письменників, ген відомих на планеті, котрі душею поривалися до нашого Фадєєва, бо знали вже його «Розгром», роман ратний, небувалий, більшовицький... А мене доля з Фадєєвим звела пізніше... Восени тридцять п'ятого довелось мені частенько бувати в самому центрі Москви, на вулиці Грановського, що паралельна Моховій, у дорогій для мене господі приязної Клавдії Василівни, сестри М. В. Фрунзе... В роки громадянської війни, виникши в Харкові мовби з легенди, Михайло Васильович Фрунзе став добрим генієм — і в долі українського народу, і навіть, так уже склалось, у долі моїй особистій.

А вже в червні тридцять п'ятого, побувавши в місті Іванові, на тихій ріці Талці, коли з піднесенням там відзначали три

десятки літ першої на землі Радянської влади та її партійного ядра, до якого був причетний і М. В. Фрунзе, з доручення ЦК комсомолу я пройшов, проїхав, пролетів багато тисяч кілометрів шляхами життя Михайла Фрунзе, Павла Постишева та їхніх соратників-більшовиків — у областях Івановській, Владимирській, Московській, на Уралі, щоб покласти на стіл перед істориками сотню стенограм, документальних свідчень багатьох учасників подій.

Та й ціле потім літо сновигав я ще й над Ангарою, над Байкалом, над Амуром, вздовж тихоокеанських берегів, літав над тайгою, понад м'ярями й трясовинами — по слідах партизанських походів, потрапляючи аж у такі глухі закутки, де на моє маляtko, на старенький фанерний, для одного пасажира літачок-амфібію (він сідав на сушу й на воду, а назву мав Ша-2), всі витріщались, мов на диво, бо літаків доти не бачили... А восени вже, дізнавшись од П. П. Постишева, котрий був тоді секретарем ЦК Комуністичної партії України, що якийсь непосидячий хлопець повернувся з тих країв, де юний Фадєєв партизанів, а вже там років зо два, гляди, й не бував, поспішив письменник до Клавдії Василівни — того журналіста розпитати. Чи він часом не натрапив хоч би й на сліди трьох підлітків, що їх молоденький комісар бригади послав колись на лівий берег Амуру, до його притоків Кур та Урмі — пошукати зв'язку з тим загоном, яким командував тоді Павло Петрович Постишев... Хоч я слідів фадєєвських хлоп'ят у Курурмійському районі й не знайшов, але чув про двійко юних партизанів, що добиралися за сотні кілометрів од тихоокеанських берегів: їх розстріляли над Амуром біляки... Ось про це й ішла перша моя з Олександром Олександровичем розмова.

2

А весною сорок третього стрів я Фадєєва в тривожно принишклій Москві, коли повернувся він з оточеного фашистами Ленінграда: змарнілий, зате стрункий, обвітрений, червоновидий, повний солдатських поривань, від яких завжди наче молодшав.

...Бувши тоді спеціальним кореспондентом «Известий», я працював ще й у тільки-но створеному ілюстрованому журналі «Україна», який почали ми випускати в радянській столиці, а тому й випадало мені, воєнної пори москвичеві, разів зо два на місяць чергувати ночами в службовім кабінеті-

ті Олександра Фадєєва, керівника Спілки письменників СРСР, на вулиці Воровського, 52.

Того вечора, коли вперше я прибув на чергування, ми стрілися з Фадєєвим у коридорі, і він так заговорив, мовби ми бачилися вчора, згадав подробиці нашого першого знайомства в господі Клавдії Василівни, здивував мене й чіпкою пам'яттю, повторивши дві-три інтонації з «Петербурзької осені» (мова ж бо йшла про Ленінград у дні блокади), а ту мою повість журнал «Октябрь» надрукував тижнів за два до війни... Отак ми тоді стрілись. А однієї ночі — потім, кількох годин, прожитих разом із Фадєєвим у нього в кабінеті, не забуду я, либонь, ніколи.

3

Вечір той, п'ятого серпня, почався тривожно та гучно: загуркотіли раптом бомби чи гармати. Подзвонивши комендантові Москви, дізнався: це — не тривога, а перший у столиці салют. В темнісіньке небо летіли ракети, бо Радянська Армія щойно визволила Орел. А на столі, знай, не вгавали телефони — урядовий, комендантський, міський... Запитували й наші товариші: що́ в гóроді стряслось? Давало розпорядження високе керівництво. Подзвонив, пригадую, О. С. Щербаков, генерал-полковник, колишній секретар Спілки письменників, що вже став тоді секретарем ЦК партії, — просив переказати численним друзям свою радість. І раптом, знявши трубку, я почув знайомий голос: «Ти, Олександрє? — дзвонив Фадєєв.— Що діється?» Я відповів: «Зараз приїду. Зійди вниз, накажи вартовому, щоб той мене впустив». Черговий, у безлічі турбот, на другому поверсі Спілки, цілу ніч залишався сам-один, а при вході в особняк, у глибині просторого нашого двору, стояв з гвинтівкою немолодий солдат.

Добирався на той раз Фадєєв аж занадто довго... Завжди хуткий, як винозорий у польоті птах, тепер, коли тільки-но прочинив двері, в урочистому паланні його яскравого, мовби хлоп'ячого обличчя — стигла й темна печать якоїсь біди. Відчувши в моїм погляді німий подив, Фадєєв відповів: «Боляче жити!» Він щойно довідався: вчора в бою загинув молодий наш товариш, і Олександр Олександрович сюди й квапився, либонь, щоб за ніч не змордуватися в самотині. А про загиблого спитав: «Ти знав його?» — і згадав якісь віршовані його рядки, хоч до рим приверженим не був ніколи, і не спромігся приховати спалах болю, бо перемогла

в нім віра в нашу молодь, для добра якої живемо на світі... І Фадєєв у шухляді свого столу, не зазираючи, хазяйською рукою впевнено намацав останнього листа, фронтоний трикутничок, мовби ще й теплий, одержаний тільки вчора, що в ньому й були ті два віршовані рядки, і вирвалося у Олександра знов: «Як боляче жити!»

Цю ледве чутну скруху болю, який ранив серце, помічав я в Олександра Фадєєва й раніше, виривався тихий стогін ненароком, — завдавало болю комуністові все, за що він почував себе в одвіті: перед партією (ставши комуністом, повторюю, в сімнадцять років), перед народом, перед молоддю, перед самим собою, і я тоді ще не збагнув, що без нападів такого болю нема й не може бути властивої більшовикам любові до майбутнього, людяного ставлення до роботящих рук цілого світу...

4

Не вгавали на столі телефони, я відповідав, розпитував, пояснював, кудись дзвонив. А сам Фадєєв, анічогісінько не чуючи, шугав, мов птах, по кабінету.

А коли все-таки зайшов короткий перепад, я розгорнув на столі свою невідкладну роботу: мусив за ніч прочитати коректу, верстку шостого номера журналу «Україна».

Я розкладав ще вологі аркушики, які дихали друкарською фарбою, а Фадєєв, блимнувши, зненацька скрикнув. На сторінках двадцять другій, двадцять третій темніли грубі відбитки фотографій: Любов Шевцова, Сергій Тюленін, Уляна Громова, Іван Земнухов, з матір'ю — Олег Кошовий. А нижче мрів набраний на трьох сторінках текст найпершої статті про подвиг молодогвардійців.

Дихаючи мені в потилицю, Олександр Олександрович над власним столом завмер і в болючім роздику спитав: «Узяти можна?» Потім, коректу мою схопивши, забув про все, про все на світі.

Він, «талант захоплений, піднесений, співучий», як писав потім Константин Федін, тоді вже, видно, встиг не раз перечитати недавно одержану від ЦК ВЛКСМ папку документів «Молодої гвардії», жар якої, як Фадєєв говорив, міг навіть камінь розтопити, — віч мав там, правда, й кілька знімків, але більшості фотографій, що були в журналі «Україна», доти ще не бачив, і в Краснодарі ще не бував, з молодогвардійцями, які вціліли, ще не зустрічався, але біль подвигу тих юнаків поринув.

Зосереджений, наче в молитві, він прикипів душею до очей Уляни Громової: на журнальній фотографії палав нещадний, лютий, мовби звернений на ворога — того дівчати погляд... Але себе, природна річ, у мить осяйного натхнення Фадєєв бачити не міг. Бачив його тільки я, той притаманний і фадєєвським героям ореол духовної краси.

5

І здавалось, ночі тій не буде краю. Без упину деренчали знову телефони. Фадєєв поринав у долю молодих героїв, а я на нього намагався не дивитись: такі потаємні хвилини, коли в майбутніх образах починає художник відкривати самого себе, його бачити — гріх. Мені, звісно, слід було звідтілї піти, але ж війна тривала і не міг я облишити довірєні мені на одну-єдину ніч письменницькі наші справи, і тому я з примхи долі в світлі того таїнства завмер...

Над вологими од фарби сторінками верстки українського журналу так Фадєєв і прожив до ранку, коли, нарешті, вийшовши з письменницького дому, ми вдвох майже бігли по вулицях Москви, пустельних, грізних, після салюту знов припишклих. Зморєні солдати відбивали крок нечітко. Поспішаючи на захід, гуркотїли танки. В небі плавали балони повітряних загороджень... Де тоді жив Фадєєв, я не знаю, але ми переходили через Кримський міст. І Фадєєв знову поспішав, стрімкий та бистроокий, наче в польоті птиця-орлик із древнього російського сказання, хутка й велична птиця-орлик...

«В очах у тебе — звідки біль? — спитав обережно письменник.— Про кого зараз подумав?» — «Про рідну мені людину, про Давида Канєвського». — «Де він і хто?» — «В армії, молодий комуніст, наш товариш, поет. У його записній книжці,— він був тут проїздом на фронт,— я побачив слова прози: «Який він величний над Москвою-рікою, оцей Кримський міст. Він, як хороший вірш: зовні легкий, ажурний, а роздивишся — залізний». — «А я... тільки оце зараз і збагнув: Уля Громова також, гляди, інакшої поезії, де слово — не метал, не зброя, теж тримати біля серця не могла».

...І я тепер, коли дивлюсь на Кримський міст чи на давні сторінки журналу «Україна», ледве стримую стогін,— так боляче жити: Фадєєва давно нема, а Уля Громова з тієї фотографії в невтолимому юнацькому добрі гнівний погляд свій спрямовує в нинішні болі планети, в катастрофічний

шал, який тепер на голови народам намагаються звалити фюрери неофашизму, сіонізму, заокеанські їхні покровителі, що проти них вічно молодий наш Олександр Фадєєв воює й досі. І сьогодні він живий — тільки тому, що воює.

6

Що Фадєєв живий та й живий у душі в читача, ми бачимо, ми знаємо багато років... У сорок четвертому, наприклад, ранньою весною прибула на Буковину, до Сторожинця, гірського міста неймовірної краси,— давня моя знайома Анастасія Іванівна Скроботова, невеличка сувора жіночка, вчителька російської мови, що поспішала сюди разом із передовими частинами Червоної Армії, поспішала в загадковому пориві, який вабить птицю до старого рідного гнізда,— а було воно рідне тому, що росіянка менше року тут провчителювала до війни.

Був я там на першій зустрічі цієї вчительки з юними гуцулками, що в неволі вижили, всі на Скроботову поглядали, мов на диво, як, зрештою, й на всіх, хто поспішав до них повернутись. Вчительку розпитували. Але передусім чомусь дівчата зажадали знати: чи живий наш Фадєєв, що робить, що пише?.. Скроботова перед війною про нього чимало говорила на уроках, а тепер, відповідаючи колишнім ученицям, вела мову, про недавнє його поривання до обложеного фашистами Ленінграда, про його письменницьку, партійну, державну роботу. Згадала тоді Скроботова й про лист англійського класика Бернарда Шоу, надісланий, як вона чула, Олександрові Фадєєву сорок першого влітку, через якихось тижнів три після нападу фашистів на Країну Рад: «Коли Росія розтратить Гітлера, вона стане духовним центром світу!» — і йшла з тими гуцулками розмова про те, що кожним своїм кроком Фадєєв потверджує прогноз Бернарда Шоу, одвічаючи на довір'я англійця до нашої правди, до снаги великого російського письменника.

«Бернард Шоу,— вголос міркувала при мені вчителька російської мови,— я певна... перед війною він колись у Європі нашого Фадєєва зустрічав, і дух радянського письменника, чи не він, дівчатка, став для геніального англійця мовби символом радянського характеру?»

Так, символом радянського характеру!

Ось чому довкола завжди живого Олександра Фадєєва, щирої перлини радянського духовного багатства, довкола відважного філософа й солдата, котрий воює й досі гострим словом, ворожі пристрасті нуртують і сьогодні, і я щасливий буду, якщо юні читачі «Молодої гвардії» стануть нині сподвижниками Олександра Фадєєва, з ним разом живучи в духовнім центрі вічно молодих.

До верховин сьогоднішньої людяності Олександр Олександрович ішов крутою, второваною Леніним дорогою, та й нині він дбає, письменник, щоб металом дзвенів над Москвою-рікою летючий Кримський міст, мов лермонтовський вірш в устах Уляни, щоб не згасало в наших грудях світло молодості й біль сучасного життя планети.

...Інколи ще боляче й тому, що, скажімо, в будь-якій сьогоднішній газеті, в п'єсі, в доповіді, в лекції — повторюються часом однаковісінькі казенні словеса. Їх сотні дві, чи, може, й півтори, хоч у наших словниках, російському чи українському, в кожному зареєстровано неозоре багатство — по 120 тисяч слів. І стати зброєю в сучасній боротьбі ідей вони повинні всі, сто двадцять тисяч — у поєднаннях вічно живих, як вони служили й нині служать Леніну.

...У ленінському кабінеті, що в Кремлі, біля самого столу, під ліктем правобіч, на верткій, легенькій етажерочці живі й сьогодні вісім товстих книг Володимира Даля й Бориса Грінченка, два чотиритомні словники, російський та український, сила чарівна, магічна, бойова, слов'янське слово двох споріднених народів.

І Олександр Фадєєв, червоніючи, якось признався: йому одного разу пощастило... В кремлівській урочистій тиші розпочали колись чергове прибирання, і старезний служитель з чистою в руках шматинкою, порядкуючи на заповітній біля ленінського ліктя етажерочці, припав поглядом до зосередженого молодика, що за якісь два кроки тут завмер... І з довір'ям, що зненацька спалахнуло в ньому, старий кивнув, щоб незнайомий трохи допоміг, і Фадєєв переклав на стіл вісім чималих томів, і миттєвий доторк до джерел народного при ленінським столі живого слова додав Фадєєву — і мужності, і життєствердного заряду мислі, реалістичної снаги, потрібної для твору про «надію людства», про радянську молодь, до якої він у романі звертався: «Ви, юнаки й дівчата... ви навіть не знаєте, які ви юнаки й дівчата! Ні-і! Така держава стояла й буде стояти!» — ось так вірив

наш Фадєєв у лєнінський гарт молодих поколінє, хоч і завше було йому «боляче жити».

...Так!.. Спалах мужньої краси й недитяча ненависть до ворогів Уляни Громової, всі, всі трагедії доби — хіба вони від нас не вимагають: будь, старий літераторе, нещадним. До совісті. До кожного свого рядка. І яка зваба в сивочолім щасті — знов та знов нагадувати про Фадєєва, бо ж у майбутньому служитиме нашим радянським народам героїчна правда минулого і ставлення до Слова, мов до зброї в смертному бою.

...І ще: коли б ти знав, юний читачу, що нагадувати раз-по-раз про Фадєєва своїм ровесникам треба й треба саме сьогодні. І саме тобі.

Білий бо світ, він сьогодні дихає інакше. А мирне майбутнє планети, юначе, хіба палає не в твоїх воно роботящих, нещадних, невтомних руках?

1985

КНИГА ЖИТТЯ

Сказання про Конституцію

Роки війни та миру поминули після тої осінньої ночі, але й за прозорим серпанком часу бачу я тихе світло усміху на згорьованім обличчі матері, бачу я так виразно, мовби сяяла мати моя рідна. Ось її молоде, мокре від сліз обличчя шаріє, палає проти варистої печі, у якій гуде солома.

Цілу ніч, зграбно переступаючи межі солдататами, що спали на долівці, в сїні, покотом, Олена Кочубей пекла до ранку пироги.

Немолодий сержант, колишній пекар із Тбілісі, непосидячий Абашідзе, їй допомагав: м'яв начинку — сир і картоплю, місив тісто, потім пічною лопатою орудував так само звично й спритно, як за кілька годин перед тим — багнетом у бою за Хорол, одне з тихих містечок Полтавщини, яке зосталося вже десь позаду.

Полтавський звичай похваляючи, у відрі розмочував сержант суху капустяну пелюстку, принохувався, розкладав на лопаті рубчастий листок, ліпив пироги й ловко саджав у піч.

До самого світанку старий сержант і Олена ані слова не сказали одне одному, і не просихали сльози на її обличчі

навіть проти буйного жару соломи, а воїнові ж так хотілось розпитати про те горе, яке тліло в очах молодиці.

Коли благословилося на світ, зібравшись рушати далі, ми, з пирогами прездоровими в руках, пом'янули добрим словом товаришів своїх, яких ми втратили в учорашній атаці.

Схрестивши на грудях руки, прислухаючись до гуркоту гармат, які спросоння вже озвались поблизу, мовчки стояла Олена біля простиглої печі, на якій у мареві світанку разом виникали розводи й квіти, барвисті, ловко виведені на білому тлі.

— Як це ви малюєте? — не до речі спитав Абашідзе, наче було це найважливіше, про віщо не зважувався він спитати серед ночі.

— Та цур вам! — відмахнулась Олена і, сльози проковтнувши, відповіла вже трохи лагідніше: — Я малюю по вологій глині — качиним пером чи пензликом з кошачого хвоста... Заради вашого приходу — оце вчора... — і ніяково всміхнулась, і стала нараз гарною та зовсім молодю. Сержант устиг на неї роздивитись ще серед ночі, але її великі продовгасті очі зараз були не золотаві, як у мерехтінні полум'я йому здалося, а прозоро-сірі, наче виплакані в тяжкій біді. І знову тіль лягла на бліде обличчя жінки, коли неголосно заговорила:

— Їжте, їжте, хлопці. От і в мене був синок... І його пом'яніть: сьогодні шість неділь, як... — і, щоб знову не заплакати, повела про інше: — Я не смію просити... Ви напишіть мені лишень, як звуть тих ваших, кого зараз пом'янули? — і простягла руку до кіота.

— За упокій душі? — спитав у жінки хтось.

— Не тільки, — тихо відмовила Олена. — Щоб могла я потім поминати й вас, живих! — і на покуті, з кіота знявши, простягла мені важкеньку рукописну книгу, вгорнену в небілену шматину полотна, всю в темних цяточках, у плямах, схожих на висохлу кров.

Олена розгорнула товсту книгу на передостанній, мабуть, сторінці. То був клопоть німецької карти цього району, покреслений, потертий у роботі, — по біло-брунатному полю з частими рядками латинського петиту дитяча рука вивела кілька слів: «Люди вмерли, щоб вижило наше село», — а нижче був список патріотів, і в нім повторювалось розповсюджене в тутешніх селах прізвище Кочубей. І серед тих Кочубей останнім був Кочубей Петро. Ми тільки потім довідалися, хто був її син, але всі відчули в тому

списку його смерть, хоч нікто в матері не зважився про те спитати.

Я в цю книгу життя й смерті вписував імена своїх товаришів, що їх ми вчора поховали на околиці села. Сержант стиха підказував домашні адреси загиблих. А Олена беззвучно ворушила пересохлими губами, наче повторювала кожне слово, щоб запам'ятати назви російських, вірменських і литовських селищ, хуторів, містечок, міст, звідки прийшли радянські воїни, щоб за це село накласти головами.

Всі принишкли. А коли Олена попросила на іншій аркуші вписати й наші імена, імена тих, хто цю ніч пробув у неї в хаті, сержант, диктуючи з безліччю зайвих подробиць тбіліську свою адресу, став першим у списку живих, а потім руку простяг до тієї книги, знятої з кіота, урочисто її розгорнув, і ми зразу відчули, яке диво явилось нам.

Це була книга незвичайна, хоч і добре кожному знайома: «Конституція СРСР»... З обпаленими полум'ям війни й зачитаними до прозорості сторінками, зшита з паперу, який був у когось під руками, з паперу білого, звичайного, і з аркушів, що їх десь видрали в бухгалтерських гроббухах, і з «німих» шкільних карт, і з лиснючих сторінок ботанічного атласу,— книга та вся була писана друкованими літерами, щоб чийось почерків не впізнали, крий боже, фашистські полизачі.

Нерівні ті рядки, виведені чорнилом різних кольорів, мов у казці, пролягали по сизих гронах винограду, по мудрих візерунках найбуденнішого дерев'ю. Переписували книгу, як видно, поволі, бо крились, важачи життям,— переписували в десятках примірників, і читали їх безліч людей, бо в світі, як це сам колись В. І. Ленін казав, ще не було таких конституцій, як наша.

Олена й сама, либонь, не знала, хто був першим переписувачем книги, знала тільки, що останнім був її Петро — він ходив з цією книгою по селах, і хлопцеві тепер минуло б усього-на-всього шістнадцять,— але не зронила ні слова про сина. Вона лише розповіла нам, як цю Конституцію при фашистах крадькома носили із села в село, з хати до хати, від серця до серця, носили як святиню чи як зброю, реальний образ недавнього життя, і мати, прислухаючись до тривожної тиші війни, раптом тоді замовкла. І по-домашньому принишкли воїни, бо ж начебто й не чули, що недалечко вже зав'язується стрілянина, що всім нам зараз доведеться повертатися в саму пащеку війни.

Шаруділи сторінки під рукою сержанта, і всі, заздрячи гарчому їх дотикові, дивились на смагляві пальці, бо кожному хотілося до книги доторкнутись... Сержант, бувалий, у передчасній сивині своїй, роздумливий, нараз подавшись вперед, скорившись покликові серця, зашкарублим пальцем водячи по нерівно складених рядках, почав тихо, врочисто читати, і давно всім знайомі державні слова забриніли аж таким раптовим одкровенням, наче ми слухали це вперше.

— «...Громадяни СРСР,— читав старий сержант,— мають право на працю... право на відпочинок... право на освіту...»

І ми в тій хаті в ту хвилину зрозуміли: у людей, що в рабстві опинившись, переписували цей священний текст, цього нічого вже не zostавалось, і рядки Закону, такі звичні та буденні, ми в старій селянській хаті сприйняли тоді, як гасло. Солдати, що закликали біля столу, разом осягнули, що все, в цій товстій книзі перелічене, є основа основ радянського життя, той прапор, під яким довелось воювати:

— «Вся влада в СРСР належить трудящим міста й села...»

Сержант читав собі й читав, пальцем водячи по рядках, що пролягали по голубих морях на шкільній карті, і оплески депутатів народу, відзначені колись кремлівськими стенографістками, оплески зливалися із гуркотом артпідготовки чергового нашого кроку вперед...

Солдатів ще не кликали до діла і, зволікаючи хвилини в теплій хаті, ми сиділи, думаючи кожен про своє, і чи не всі тоді там гостро й болісно збагнули, як перед війною ми часом не вміли цінити надбання радянського народу, способу радянського життя, все перелічене в цім Основнім Законі. Ми ходили по землі своїй широкополій і не помічали інколи ні свого щастя, ні владної величі наших простих, буденних діл. А тепер, поміж боями над людством, у війну поверженим, боже мій, яким жаданим світлом заіскрились мирні слова Конституції, що гриміли в ту годину владним покликом до бою!

І воїни тоді з-під гостинної стріхи Олени в самий вогонь рвонули так сердито, що надвечір пробились чи не до самого Дніпра.

...Я недавно стрів сержанта в Харкові,— він аж помолодшав без погонів. Я вже й раніше чув, що по війні, не повернувшись до Тбілісі, він живе на Полтавщині... Зустрівшись, ми згадали й тих, кого нема, і тих, хто живе в мирі, і Абашідзе раптом запитав:

— А ви ту нашу книгу не забули?

— Таке не забувається... І наша книга, і Олена, і осінній той світанок...

— І я теж нічого не забув... Всю війну мені вчувались потім пахощі капустяного листа, на якому я з Оленою пік пироги...

— А що ж ви про ту нашу книгу чули?

— Назвали її там, кажуть, книгою життя, і переходить вона й досі, кажуть, із села в село, з міста до міста. Тільки Олена, кажуть, плаче й плаче за тією книгою... Чого плаче?.. Це ж тоді вона її вгорнула, пам'ятаєте, в полотняний клапоть від сорочки — її хлопчика в ній розстріляли... За те розстріляли, що ніс людям хлопець Конституцію, яких на світі не було, ніс ленінський Закон, проти якого фашисти з нами воювали. І в полтавські села про ту книгу й про сина бідолашної Олени... з війни прийшла наче легенда. Там розповідають, що ми з вами того ранку книгу встигли дочитати й вийшли від Олени прямо в бій. І рвонули, кажуть, так сердито, що надвечір опинились десь коло Дніпра... Бачите, що там про нас розповідають... Хоч воно, здається... так воно й було?

1946

НЕРОЗМІННИЙ ЧЕРВІНЕЦЬ

Етюд

Казкові сюжети часом підносяться над світом у нинішній війні. Тому нітрохи я не здивувався, коли сержант Семен Шевченко, автоматник гірського на Буковині прикордонного загону, показав нам нерозмінний червінець. Він мав ту ж прикмету, що й нерозмінний карбованець у знайомій казці: хоч ти скільки його витрачай, він знову з'являється в кишені. Цей жаданий карбованець колись немовби здобували так: зв'язавши чорну кішку просмоленою вірвовкою, треба було темної ночі продати її десь на перехресті доріг, поблизу кладовища, неодмінно за карбованець.

Правда, червінець сержанта Шевченка був звичайнісіньким банківим білетом, де є написи мовами народів Радянської країни. Заробив його Семен давно, та розміняти в буковинських селах не міг. Несучи трудну службу прикордонника, Семен із своїм взводом автоматників ішов

понад фронтом з гори на гору, від села до села. Зголоднівши в дорозі, хлопець намагався витратити бодай карбованець — на мамалигу, на бринзу, на молоко. Та українські молодіці грошей не брали, червінця не міняли, напували воїнів молоком парним і пареним. Частували медом печатним, медом крупким, медом білим, липовим, медом червоним з гречки, навіть медом кам'яним — від диких бджіл, що гніздяться в карпатських скелях...

В буковинському селі Старі Брусківці, в тихій хаті Варвари Клінчаровської, заступника голови сільської Ради, виникла весела метушня. Перехожих червоноармійців запросили до хати. Про гостей довідались сусіди, родичі. І вже несуть, хто чим багатий. І вже кличуть до себе. І розмовам нема краю. Але ми мусимо спішити до негайного діла.

Дорога веде з горба на горб. Тінь синіх кряжів лягає на полонини, по яких іще проходить фронт. Гуцули жнуть пшеницю, пораються на городах, женуть на пасовиська овець та корів. Уздрівши прикордонників, дівчата, діти, старі верховинці випростують натруджені спини і, приклавши долоні до лоба, мружаться, наче проти сонця. Інші стають край дороги й скупим поклоном, стриманим помахом руки мовчки закликають до хати, до грушевого саду, в холодок під буком і горіхом. Семен Шевченко, молодий радянський хлопець, колишній харківський токарь, ніяковіє, відмовляється, але дівчата наділяють-таки сержантові пригоршні слив, яблука, зв'язані в тугі букетики пахучі чорнобривці.

Широка дорога йде в гори. Це одна із тих брусилівських доріг, про які мені довелось дещо почути на далекому Тянь-Шані, — і я на ходу розповідаю сержантові Шевченкові про одного з невідомих грабарів, що будував ці військові дороги, — про старого узбека Камбара Ахмедова.

В серпні року 1942-го довелось мені побувати на схилах Тянь-Шаню. Сніг там блищав на чорних верховинах. Полуденна спека там бриніла водоспадами, грюкотом каміння в синіх та білих потоках, криком орла. В абрикосових садах Шахімардана цвіли такі ж, як і тут, на Карпатах, зовсім українські чорнобривці, і од гірких пахощів дерло в горлі до сліз: не було ж тоді в нас ані п'яді вільної української землі...

На гірській стежині наздогнали мене двоє незнайомих. Один був молодий і вже кульгавий. Другий був сивуватий, бистроокий і моторний.

Я пам'ятаю: йшли ми поруч, і молодий, торкнувши вишпану мою сорочку, трудно добираючи російські слова, спитав:

— Ви — Україна? Да? Німці мене там поранили.

— А я, — заговорив старий, — бував на Україні ще в ту війну. Будували дорогу. В Карпатах... — І раптом звелів: — Ходім! — і не встиг я отямитись, як мене взяли за руки й повели.

Дорогою до колгоспу «Кизил-Таг» кожному, кого стрічали, Камбар Ахмедов казав:

— Цього чоловіка герман прогнав з дому, — і в чайхані став розповідати про мій дім, про міста, де йому довелось побувати, про Київ, про Полтавщину, про Карпати... Йому допомагали й поранені червоноармійці. Вони розповідали, які запашні паляниці печуть по наших селах, розповідали про тихі пшеничні лани, що розігнались аж до небокраю, про людей, про Дніпро, згадували про Україну, як про одне з див світу, — все, либонь, для того, щоб потішити гостя.

В чайхану заходили ще всякі люди, і кожному старий Камбар повторював своє оповідання, згадуючи аромати наших садів, дим заводів, вихваляв херсонські кавуни, руками показуючи великі, неймовірні кола.

Вичерпавши свій запас російських слів, старі сиділи мовчки й тільки зітхали. Скаже слово один. Потім іще хтось. І ще. Кожен хотів гостеві добре слово мовити, підбадьорити, — і досі я не можу забути співчутливих зітхань, що відігривали тоді моє закоцюбле серце.

— Призволяйся, джигіт... — і виникали раптом на портерих килимах дині, яблука, хліб, урюк, вино. Запавні трави вже впали до моїх ніг, і подушки лягли мені під лікті. В барвистій посудині золотились важкі стільники, кожен ніс гостеві, чим був багатий, а старий Камбар запевняв сусідів, що й липовий мед на Україні ще солодший від цього, зібраного на квітах гюльсари. І знову тиша, грізна та значуща, переймала подих: старі думали, може, про своїх синів, що десь воюють за далеку Україну.

Колос пшениці, замість традиційної квітки, тремтів за вухом Камбара, — пшениця тут раніш ніколи не росла, — коли він говорив:

— Напиши, синку, де в Києві твій дім?

— Навіщо? — здивувався я. — Навіщо? До Києва ще далеко.

— І далеко, синку, і трудно. Зате скоро ми тобі туди листа будемо писати. Щоб ти згадував нас дома, синку...

І ось тепер, повернувшись додому, на Україну, я завжди ношу в кишені листа, одержаного в Києві від Камбара Ахмедова, узбецького колгоспника, одного з невідомих будівників оцієї от самої брусливської дороги в Карпатах... Я показую листа сержантові Семену Шевченкові, і він, зупинившись край дороги, довго не може одвести погляду від незграбних рядків, виведених під диктовку дитячою рукою: «Мій син Ахмед, червоноармієць, уже пройшов по твоїй благословенній Україні. Ми берегли твою стару адресу. І ось ти — вже дома...»

Семен сказав:

— Отже, ви й там, по Тянь-Шаню, ходили з таким же нерозмінним...

— Закон гостинності в горах, мабуть, однаковий повсюди.

— Е, ні,— заперечив сержант.— Не тільки в горах. Мене так само зустрічали і в Кубанських степах, і коло мого рідного Харкова, і близь Білої Церкви...— І, замислившись, мовчки йшов далі, переможець, власник нерозмінного червінця — невичерпного джерела добробуту в нашій країні...

А в казках розповідають, що запорожці, коли треба, переливали на кулю свого червінця і лишалась куля такою ж нерозмінною та влучною. Наші воїни чинять так само: хоч би скільки він стріляв, радянський воїн, завжди є в нього куля в запасі.

1944

КРИЛА РОЖЕВОЇ ЧАЙКИ

Колись в осінній день, о першій порі жовтня, над шхерами, десь коло шведських берегів, серед кипучих клаптів надвечірнього туману, бриніло жваве птаство. Мов темна блискавка, шугали хутко серед інших дві полярні чайки, дрібні, чорнісінькі, похмурі кайри.

А пильнували корабель наш чайки білі. Ми на палубі їх розглядали зовсім зблизька, за якихось два-три метри, бо летіли птахи та й летіли, не випереджаючи й не відстаючи, на рівні облич кількох десятків пасажирів, що клякли в німім захваті над бортом.

У хиже золото чайних оченят, що мерехтіли зовсім поряд, поринали ми на їхні денця, а на розпростертих крилах розглядали жовті й сірі візерунки, придивлялись майже впритул до хореографії польоту, до фігур миттєвого

поміж птахами спілкування, вникаючи в недобрі їхні чвари й зойки радості, щоб зануритися потім у красу довколишньої тиші.

Там-бо, десь далеко, поза хмарами, ховалося, либонь, за обрій сонце, а величава, некваплива чайка врочисто летіла й летіла кроків за два од мене і чомусь раптово блимнула рум'янцем, і здалося, буцім, бавлячись, з-поза осінніх туч їй у крила ринув невлотимий промінець заходу сонця.

Мені здавалося, що я зненацька вздрів довкруг очей чайних окуляри, а на рожевій шийці птаха сяйнуло натяком немовби золоте намисто.

Коли у владному тяжінні до очей людини, віч-на-віч, як кажуть, все та ж чайка, граціозна, в чомусь небувало фантастична, ледве одірвавшись, шугонула пріч од корабля — до студеної запони Півночі, де в полярнім присмерку чайної краси нема кому й побачити, — пролунав од борту молодий жіночий голос, що тихо мовив наче сам до себе:

— Чайка Миколи Трублаїні.

Я рвучко озирнувся. На мовчазне моє запитання немовби уві сні відмовила врочисто якась жінка:

— Нам зараз неймовірно пощастило: це — лярус рбзеус, рожева чайка, диво Півночі... Коло берегів Європи її можна бачити раз у десять, а то й двадцять років! — і мені здалося раптом: жінка начебто й знайома... Але ж ні!.. Рум'янувате мерехтіння світла чайки мріло ще на молодім обличчі гарної, хоч і не вельми й молодій жінки, та й рука її мовби сяйнула тим-таки тривожним, як у небі вечоровому, багряним поблимом чайних крил.

І я спитав:

— А ви певні, що був це не промінь від заходу сонця?

— Я, мушу вам признатись, орнітолог.

— А чому... Микола Трублаїні?

— Був у Харкові перед війною з незвичайним прізвиськом таким письменник... ось! — і обережно підняла з шезлонга, на якому тільки-но сиділа, пошарпану й пожовклу книгу, повість «Шхуна «Колумб», яка в перекладі перед війною світ побачила в Москві й Владивостоку, і для себе самої несподівано заговорила жінка — з пасажирами, з матросами команди, з тими, хто на палубі ще поглядав на клаптики осіннього туману, де рожева чайка зникла, заговорила враз про те, як, начитавшись в дитинстві творів Трублаїні, вона, москвичка, ставши вченою, знавцем північних птахів, орнітологом, нам тепер на палубі розповідала те, що знала й чула про Миколу, зокрема про невеличку його повість

«Крила рожевої чайки», і полиски рожеві на обличчях не тьмяніли... У вирі сповіді азартної поклонниці таланту й темпераменту харківського ватажка майбутніх патріотів Арктики — багато що бриніло вже легендою, хоч була там тільки щира правда,— і я згадав таке, чого ніколи не забуду.

...Через якісь півроку після того, як наклав Микола головою за Радянську Україну, в пору щонайтяжчу, в квітні сорок другого, довелось мені бути в Москві.

Навіть удень столичні вулиці коцюбли й терпли в моторошному безлюдді, як бувало до війни хіба що в передранні неробочих днів.

А врешті — ні!.. В сторожкій военній тиші часом гупали кроки патрулів. Мчали на передову машини з вантажем і самоходи, до лінії фронту поспішали бійці. І здавалось, у веснянім безгомінні надто голосно щебечуть самі лиш ластівки (їх бо в мирнім гомоні столиці й не почувеш), і так жадало вухо гамору, щоб знов Москва застугоніла, як завжди...

Знемагаючи в нестерпній тиші, я опинився ненароком на околиці Москви, десь у Сокольниках, у дальніх кварталах, про які ніколи й не чував, і вже мав намір повернутися до центру, бо тиша тут гнітила ще немовби дужче,— але раптом...

Почув я голоси дітей. Зосереджену турботу в їхній хуткій мові. Часом сміх. І явну суперечку. І замліло мені серце: невже у фронтовій Москві лишилися діти?

Скучивши без малюків, я поспішив за тою зграйкою. Обпечені вогнем війни, хлопці й дівчатка справувалися про щось важливе, про долю, очевидно, близьких їм людей, і все в мені завмерло, коли почув знайомі імена: матрос Соломін, кочегар Павлюк, боцман Лейте, штурман Кар... Вели-бо діти, зрозумів я, суперечку про долю героїв повісті «Лахтак».

Тоді в Москві читали книг Миколи Трублаїні мало — тиражі бували невеличкі,— і, подавшись за тим гуртом, я побачив: один хлопчисько, несучи якусь дорогоцінну книгу, врочисто простував попереду.

Книгу, давно вже читану й перечитану, бо потрапляла, видно, чи не в сотні рук, книгу, аж припухлу від гарячих дотиків, дбайливо хтось підклеїв та підшив.

Вона бо, зрозуміло, вабила вже багатьох, і писалися за нею черги,— бувають же такі щасливі книги,— а це був таки «Лахтак!» — і від нової зустрічі з живим Миколою

мені перехопило подих, а прифронтова Москва для мене разом забриніла не тільки щebetом стрижів і тихим гуркотом близької тут війни, а й голосом немовби мирного дитинства.

Хлоп'як той з книгою Миколи (російський переклад повісті перед війною випустив наш «Дитвидав») мовчки простував і далі, а я збагнув, що «Лахтака» юнак ще не читав, що за багато місяців нарешті підійшла в бібліотеці його черга взяти книгу, і несе її не той, хто має здати, а вже той, кому її одержати кортіло.

Коли московські підлітки, що, мабуть, знали й зустрічали тут Аркадія Гайдара, Чуковського чи Маршака, звернули за ріг, до районної дитячої бібліотеки імені В. Г. Короленка (на вулиці Короленка в Сокольниках), я, вступивши з ними в книгозбірню, довідався, що черга читачів і справді немала: понад сто сімдесят охочих.

У побіжній розмові з якимось дівчатком, — чи не з майбутнім оцим орнітологом? — я збагнув, що єдиний заповітний томик повісті тут гуртом колись читали вголос, і слава книги вийшла за межі району, і що тепер, коли гуртом збиратись не велить війна, діти все-таки сюди приходять, аби почути бодай дещо від щасливців, що вже повість прочитали: книга вчила молодь мислити і працювати, бути правдивими й перемагати, ненавидіти й любити.

Цілісіньку годину простовбичивши в бібліотеці, я слухав там, як одне одному розповідають — про Острів Місячної ночі, про німий той корабель, про відвагу наших моряків, і знов я думав про Миколу та про його смерть заради нашого життя. І раптом збагнув, чим живе нездоланна, сувора, принишкла Москва: голосами майбутнього, голосами дітей, за яких головою наклав український письменник, педагог, філософ, комуніст Микола Трублаїні, хоч малюки ці, його полюбивши, не могли ще знати — хто він? Де він? Чи живий? Чи вже й згорів, сяйнувши над планетою востаннє?.. Вони ж бо, дітвора Москви, того й не чули, як Микола юних харків'ян у своїм полярнім клубі готував до подвигу й до неспокійного життя: він вабив молодь до майбутнього не балачками, не повчанням, а каторжним трудом, ділами. Небувалими. І хлопчики й дівчатка осягали під орудою полярного мандрівника й письменника не тільки лоції чи навігацію, а й науку про погоду, про океанські течії, глибини, про примхи магнетизму чи про зорі, про тварин, про рибу й птахів Півночі. Крім того, дітвора, не знаючи втоми, вивчала там німецьку, й англійську, й французьку, вдоскона-

лювала й мови рідні — російську та українську, звикала мурувати, малювати, креслити, теслювати й робити хімічні аналізи, вчилася охайно чистити картоплю, драїти компас, ставити вітрила, латати чоботи й шифрувати радіодепеші, перев'язувати рани й читати Пушкіна, Шевченка, Лесю Українку, Маяковського, варити куліш, перемотувати онучі й вести в далекій дорозі щоденники.

А наслідком старань химерного такого педагога стало хоч би й те, що уряд України потім вирядив до Москви зустрічати врятованих челюскінців, як офіційну делегацію, юних полярників Миколи Трублаїні, бо з невгамовним капітаном вони тоді встигли вже одвідати, крім інших островів, приміром, незбагненний Шпіцберген, побували й на Новій Землі та в Мурманську, і в Севастополі — в підводників, ба навіть у шхерах Норвегії.

І приваблював Микола Трублаїні до юнацьких поривань та інтересів, крім найталановитіших шкільних учителів, ще й деяких батьків своїх малят, їхніх братів, сестер і матерів, — і всі вони мали це за велику честь... У ставленні до дівчинки, до подруги навіював капітан мужню по-чоловічому гречність, виховував і звичну шану до ветеранів партії та праці, і ставала святим ділом охорона рідної природи, любов до пам'яток минулого... І насамперед прищеплював малим закон: і з друзями, і з ворогами триматися безкомпромісно, щоб лєнінцями, завжди молодими, лишатися в усьому, скрізь.

Отак живий та молодий Микола — й нині, бо в собі таїть він поблим лярус рбзеус, рожевої полярної чайки, а той пруг, де діяв у житті, як бачите, не простигає, бо розпечена та п'ядь землі, де наклав подвижник головою, жаріє й досі його кров'ю, і від спомину про нього в багатьох очах іскриться гарт металу, бо вона завжди жива, завжди болюча, одна з довічних ран війни — Микола Трублаїні.

Любісінько ж тепер, напередодні третього тривожного тисячоліття, курсують наші мирні кораблі по Арктиці, по океанах світу, по війною не сплюндрованих жаданнях Трублаїні, бо владним, дужчим був талант його життя і пафос смерті: в будь-якому пориванні до майбутнього він без потали гартував, перевиховував себе самого.

Я ж бо, мов сьогодні, бачу, як півстоліття тому, посеред Москви, в дні знаменної наради, яку скликав тоді комсомол, — у турботі про майбутнє дівчороби, бачу я, бачу, мовби зараз, як, виступивши чи не з казки, Аркадій Гайдар,

Самуїл Маршак та сподвижники їхні гаряче розпитували легендарного Миколу Трублаїні — про диво світу, про одностайний гурт його арктичних вихованців.

...І коли тепер ти ненароком блимнеш, сивий голубе, на квітку, чи на добру книжку, чи на вир пташок над хвилями, чи на дітей у хаті, в школі, в піонерських таборах — ти знову втрапиш у простори духу Трублаїні: боже мій, як він любив — і океани, й рідний Харків, свою кохану донечку й дружину, чайний над морями крик.

І тихе, мирне й завжди ратне, рідне Слово!

1961

ПЛОШКИ НАД ПАЛАЦЦО ВЕККЬО

Італійський етюд

Коли б сам Данте, флорентійський вигнанець, «ведя векам грядущим счет», раптом знову з верхів Ф'езоле та позирнув у березневий той вечір на жадану свою Флоренцію, він, спантеличений, гукнув би: «Що там сьогодні стряслось?! Мерехтять площки над Палаццо Веккьо... Але заради чого?.. На зубчастій вежі, що встромилась у споночілі небеса, нез'ясовно-звабливо для ока, звиклого до електрики, колишеться проти гірського вітру пломінь площок, прездорових каганців. Але навіщо?.. Флоренція свою врочисту П'яцца делла Сінйорія ілюмінує лише в дні свят і потрясінь. А що там діється сьогодні? Чий державний стяг, непогасно-червоний з блакитним, мирно тріпоче на суворому тлі великих квадрів палаццо Веккьо, поряд з державним стягом Італії? Чий він?»

Це — стяг Радянської України: з дружбою, з братством, з надією на мир — в Тоскану прибули нині кияни.

Так, «світ живе надією!». Чи не ці слова, піднесені над людством у терцетах Данте, чи не ця надія, надія на добру волю народів, нас нині привела сюди, на береги найпідступнішої ріки Арно? Чи не ця надія в тяжку годину поводи, котра зненацька затопила місто Мікеланджело і Джотто, разом зріднила наші міста? Київ і чудову Флоренцію? Флоренцію і чудовий Київ?

Найперший день для нас, для сімох посланців Києва

(заступник голови міської Ради, робітник, співачка, історик, архітектор, лікар, письменник), почався на високому пагорбі, звідки видно баню собору Брунеллеско, і мости над Арно, і в бузковому серпанку тосканську долину, все те, заповітне, чого після вигнання отак і не vzdрів більше Данте, і тепер тільки дивиться на все те, рідне, разом з нами... Я, скажімо, бачу її втретє, Флоренцію, але серце сумовито тьохкає знов: все тут неяскраве, суворе й прозоре, аж наче графічне, як буває на дитячому малюнку, і все те щоразу таке несподіване й нове навіть для Данте, що ми не можемо серцем не рвонутись до всього нам рідного й, здавалося б, звичного, котре завжди нас потрясає новизною вдома, хоч би скільки ми дивились на кручі, на Лавру, на простори Дніпра. І тепер ось, не зводячи очей з дальнього контуру Сан-Міньято, найстарішої у Флоренції будови, ми не можемо не згадати бодай на змиг силуету київської Софії, собору, зведеного років так за двісті до завершення того ж таки Сан-Міньято, і нам Софія наша ввижається в цю мить не тому, що й ми, мовляв, не ликом шиті і не в тім'я біті,— ні та й ні: ми сюди прилетіли в такій державній справі, що на кожному кроці напрошуються самі собою паралелі між Флоренцією та Києвом, між Італією та Радянським Союзом.

В ті дні по всій Флоренції полотнища, плакати сповіщали: «Сеттімана Україна», «Український тиждень», і місто, що поріднилося з далеким і тим часом незбагненим Києвом, увесь цей тиждень жило найгострішим інтересом до нас, до Радянської України.

З нашою делегацією до Тоскани прибули й танцювальний колектив шовкоткацького комбінату «Дарничанка», і кілька робітників-будівельників із ансамблю вокального, спортсмени, лектори, солісти опери, письменники і навіть кухар, що заволодів на тиждень кухнею одного з ресторанів.

У найперший ранок, після зустрічі з мером, з міською джунтою, дожидали нас флорентійці у великому залі Палаццо Веккьо, де молодий, рум'яний мер Флоренції і наш сивоголовий віце-мер Києва ще раз всенародно потвердили договір про поріднення, про культурний, науковий, туристський та економічний обмін межі двома містами, підписаний посланцями Флоренції в столиці України ще минулого року.

Сурмили в тромбетті браві двірцеві гонфалоньєри, вбрані в середньовічні строї, і ляпали в долоні городяни — робітни-

ки, вчителі, торговці й промисловці, журналісти й священники, і наша делегація, і посол Радянського Союзу, і старанно аплодували під споконвіку прохолодним склепінням залу Чінквеченто закоцюблі в своїх барвистих концертних строях хлопці й дівчата «Дарничанки», — ми з тобою ж поріднилися, Флоренціє!

І серце тьохкало, коли пан мер не без хвилювання по-італійському проголошував поезії нашого Тараса Шевченка, і Флоренція дослухалась до найбільшого з поетів України, і сам Данте Аліг'єрі в серці кожного з нас радий був тому, що тут відбувається... З естради поглядаючи в зал, в одвітне сяяння тисяч очей, я в них бачив, мені здавалося, співчуття промовам про братство, і так хотілось вірити в силу слова, в надійність нашого братання, хоча, признатись мушу, я ніби відчував на моїм лікті й чийсь ледве вловимий дотик, — чи не Шевченко, чи не Данте? — і, дивлячись на те чи інше хмуре, без тіні радості обличчя, я мимоволі думав: адже ж первістки Єви, Каїн з Авелем, були вони також братами...

Мерові Флоренції відповідаючи, кияни мовили про те, як ми, народ радянський, живемо сьогодні в нашій мирній хаті, викладали сподівання й плани, і згадували, звісно ж, давні зв'язки поміж Італією та Україною... Як же ж було й не згадати нашого, скажімо, земляка, доктора філософії та медицини Юрія Дрогобича, котрий у сусідній Болоньї багато літ був ректором уславленого університету, а потім, уже в Римі, року 1483 випустив у світ своє «Прогностичне міркування...», де вперше в друкованій книзі поминались імена Москви та Львова. Та й хіба можна було не нагадати гостинним господарям, що в їхнім славнім місті сто тридцять років тому вчився, щоб стати солістом флорентійської опери, один з найвидатніших вокалістів тих часів, близький друг Тараса Шевченка — Семен Гулак-Артемівський, український композитор, автор розумної та веселої опери «Запорожець за Дунаєм», — але всього ж не перелічиш...

— У вас бували й про Італію писали Леся Українка та Михайло Коцюбинський, котрий двічі приїздив до Максима Горького на Капрі, де навіки подружився з генієм Жовтневої революції В. І. Леніним, що гаряче любив вашу країну. Бували й тепер бувають тут, в Італії, українські художники, письменники, вчені, журналісти, архітектори. А діячі культури італійської частіше та частіше приїздять до нас...

...І сурмили знов, мов на оперній сцені, двірцеві валетті в

помаранчевого кольору костюмах, і аплодували посланцям радянським італійцям, і, погойдуваний диханням довколишніх гір, тихо тріпотів на фронтоні палаццо прапор України, полум'яний з голубим, і знову, видно, хапав когось із нас за серце Данте.

А через півтори години мер Флоренції розрізав стрічку при вході до знаменитого Палаццо Строцці, де відкривалась грандіозна мостра, виставка України, організована Товариством «СРСР — Італія», і сонми італійців посунули в древні зали, і часом поліція стримувала тиск, а жителі Флоренції, яких нелегко, либонь, чим-небудь здивувати, йшли та йшли, а багато хто з дітьми, багато хто вже й не вперше. Йшли, щоб уздріти. Йшли, щоб купити на виставці витвори народних умільців, книги, іграшки, вироби промисловості, починаючи з точної механіки й кінчаючи безліччю всього смачного, скажімо для прикладу, хоч би й горілки з перцем.

Пейзажі України та Москви, історія, люди, робота, навчання, відпочинок, побут, наука, мистецтво, — є це все на стендах і вітринах, у кольорових панно, на величезних фотографіях, у картинах митців та в кінофільмах, і виникає лавина запитань про радянський спосіб життя, і тут хотілось би, звичайно, багато про що розповісти: як ми, у великій сім'ї народів, будуємо, відкриваємо нові багатства в землі, в душі людини, як видаємо величезними тиражами книги — не тільки свої, а й письменників Італії, й цілого світу, як ми сходимось на вечори сучасної італійської поезії, як у повазі до інших народів виховуємо своїх дітей.

Та й на виставці в Палаццо Строцці найбільше зворушили всіх нас діти: Італія в малюнках київської дівчороти, і малюнки учнів початкових шкіл Флоренції, присвячені Україні.

Так, ми тут бачили на малюнках і кобзарів, і запорожців, і танцюристів сучасних, і колгоспне Свято врожаю, і стародавні храми, і добрі обличчя, а четверо дівчаток зі школи, котра носить ім'я Данте Аліг'єрі, величеньку виставили картину, де ліворуч — башти Кремля, по праву руч — башти Флоренції, а поміж ними в хороводі — італійці з українцями, — і все так безпосередньо й так наївно, що подеколи цим дитячим малюнкам віриш більше, ніж деяким застольним промовам.

Програма всього Тижня, запропонована господарями міста, — вони ж бо не забули, як їх приймали в Києві! — була заповнена по вінця: всі кликали киян до себе. З мерії ми поспішаємо до префекта, від голови Провінційної ради —

в Палаццо Пітті, поспішаємо зі школи в школу, з музею в музей, од вілли до вілли, від столу до столу, і кожен крок гостей фіксується в десятках газет.

А тим часом київських спортсменів, самодіяльних вокалістів, танцюристів у самій Флоренції, в Болоньї, в Ріміні, Прато, Аренцо, по всій Тоскані зустрічають словом дружби й проводжають оваціями в великих залах і на підприємствах, а поблизу десь, у театрі, слухає Флоренція концерт солістів Київського оперного театру імені Тараса Шевченка, а десь український кухар, молодий і елегантний, навчає тутешніх кулінарів, як варити борщ, пекти пампушки.

А ми... ми поспішаємо: від тих, хто реставрує найдревніші рукописи й книги, що побували у водах Арно, в лабораторію, де відновлюють попсовані повіддю картини; з «сільсько-господарського підприємства», яке належить сивоусому, вельми гостинному маркізові, на чийсь фабрики та заводи, на вулицю, котрій мають присвоїти ймення нашого Києва. А потім знов — прийоми та прийоми: в муніципальних радах тосканських міст — Сієни (хотілось би десь довше помовчати в соборі, «где коварные мадонны щурят длинные глаза»), Прато, Пізи (коротке зітхання під похилою баштою), і знову похапцем — чи в академію (ще одне побачення з Давидом), чи на пагорби Ф'єзоле, де, звичайно, ми не встигаємо ні кинути оком на вцілілий тут античний амфітеатр, ні вловити в своїм серці калатання, що причулося колись Олександрові Блоку («Не так же ли стучал топор в нагорном Фьезоле когда-то, когда впервые взор Беато Флоренцию приметил с гор?»), — адже ми знову поспішаємо на берег Арно, щоб далі мчати в річищі італійської гостинності — від палацу до палацу, від промови до промови; і суворий Данте, незримо проводжаючи нас, дивується з чогось і з чогось радіє, а щось автора «Божественної комедії» часом засмучує, і він, торкаючись ледве чутно нашого плеча, мене, моїх товаришів, від чогось мовби застерігаючи, змушує озирнутися й поміркувати, начебто він сам оце зараз водить нас по своїх колах, де трапляється все: щирість і фальш, лицемірство, й гірка правда, і чистилище, і рай, і пекло.

А хто ж нас там приймав? Хто запрошував радянських українців у гостину?

Насамперед, звичайно, люди доброї волі.

...В Італії ж тепер існують до десятка партій, але в будь-якій з них, треба думати, є супротивники війни. А в са-

мій Флоренції (що вславилась у героїчному Опорі 1944 року) приблизно кожен третій дорослий — комуніст, і наших доброзичливців є тут немало. Між ними ті, хто не забув давнього потопу, коли з Києва поспішали до Італії літак за літаком — з харчами, медикаментами, одягом, дружбою й любов'ю. Між ними ті, кого порадував, наприклад, завод автомобілів, що його тепер буде в Радянській Росії італійський «Фіат». Поміж ними — фабриканти, комерсанти, яким кортить розширити торгівлю і туризм. Але запрошували нас до себе й люди, котрих збагнути було трудно. Навіщо з нами граються в дружбу? Ми усмішками відповідали на усмішки, де тільки, блискаючи, вишкірялись зуби, а холодні погляди в серця вривались, мов удар кинджала.

Беззвучні постріли усмішок. Але ми вже помалу розуміємо: ми сюди прилетіли в той день, коли прем'єр-міністр Італії оголосив розпуск парламенту, і партії країни разом кинулись у передвиборну чубійку... Так ось навіщо вони кличуть нас до себе, ці приємні синьйори, так ось чому так мило нас вітають прегарні їхні, хоч і не в жанрі Боттічеллі, дружини: так хочеться привабити до себе тих італійських виборців, котрі висловлюють одверто свою любов до народів Радянської країни...

Але в нашій місії братання ми зустрічались більше з тими, з ким у нас одна турбота: мир. Це були вдумрені життям інтелектуали, патріоти Італії, ті, хто прагне зберегти для дальніх поколінь свої селища й міста, чари апеннінської природи, неповторне мистецтво своїх предків, що оспівали на вікі красу людини, її розум, доброту. Спілкуючися з достойними цими людьми, ми, либонь, ставали й трохи багатшими, а можливо, й трохи розумнішими, суворішими самі до себе. Їхніх темпераментних оповідань про Італію, про її народ, про художників і архітекторів, своєрідного ходу їх мислі, спалахів гумору, їхніх стриманих усмішок ми, звісно, не забудемо ніколи, бо все ж це є братство ума.

Так, усмішок було багато. Бо ж усмішка, коли мови країни до пуття не знаєш, стає чи не першим засобом контактів, яким подеколи перекладачі так заважають. Таж ми сюди й приїхали по них. По усмішки народу. По сяєво очей Тоскани. По слова братерства, котрі бліднуть у перекладах, по слова, котрі мають переходити в діла. І передусім, гляди, приїхали по те, значуще, що зі мною сталось, коли, вибравши нарешті хвильку, в переддень виїзду з Флоренції, я знову

квапився в Палаццо Строцці, щоб на дозвіллі потовктися в незвично тихій для Італії юрбі, що нуртувала там, на виставці. Та при самому вході до палаццо несподівано мене спинила синьоока, рум'яна мадонна «зі станом струнким, як церковна свіча», і мовчки простягла мені трилітнє своє дитя, і, порушуючи звичну для католичок суворість, жестом попросила її малюка приголубити. «Щоб не було війни», — вона шепнула чи, може, я подумав це, не пам'ятаю, я не відаю, тільки раптом я відчув, що починаю не умом, а серцем розуміти, навіщо прилетіли ми сюди, навіщо ходимо, красою краєвидів зачаровані, по рудющій тосканській землі, навіщо стискаємо тисячі рук, усміхаємось не тільки недругам, а й друзям...

Я, збентежений, дитя півсонне приголубив, пригорнув на мить до серця, зворушений довір'ям до мене Флоренції, вернув дитя мадонні, і юрба зразу ж мене від неї відтисла, і жінка, разом забувши все на світі, стояла, бліда, в тривозі потупивши погляд, як мадонна Белліні, стояла, дивлячись на свого сина, і я знову навіщось рвонувся до неї, але мати з дитиною в натовпі зникли так само несподівано, як і з'явилися, і в той змиг пошкодував я, що надто хутко матері віддав її дитину, і збагнув, що навіки серцем прикипів до тосканського цього маляти.

Я, звісно, думав про того хлопчика в хвилину, коли мер говорив на прощання, що початок контактів mezi нашими містами — це тільки засів, а паростки будуть, їх треба ждати. А я в зажурі думав про того хлопчика й тоді, коли не без усміху відповідав синьйору мерові, що головне, мовляв, не ждати, не дружбу зав'язати, а дружбу зберегти. І коли ми переказали флорентійцям престарий фольклорний сюжет, як одна молода українка вбила чорта вихором наших пісень; і коли ми зажадали разом випити за те, щоб чортів, котрі, звісно, будуть посягати на братерство наше, вбивати нещадно. Якщо можна, силою нашої спільної пісні. А як ні, то й силою стусана.

І наші друзі флорентійці, що в них пісень, гляди, не менше, як у нас — чи в Росії, чи й на Україні, чи в Естонії або в Молдавії, вони з нами разом за святе діло випили, і реготали всі гуртом, бо гумору в італійців є задосить, і, чуючи цей дружний сміх, дрижали там чорти, і, чуючи цей сміх, розреготався Данте, і раптом усі ми повірили, що розпочату дружбу, заради щастя людства, ми збережемо, бо ще ж летять над світом слова Данте: «Світ живе надією», і шкода, що їх не викарбували на пам'ятній медалі, випуще-

ній тут на честь поріднення Флоренції з головним містом Радянської України.

Думаючи про все це, про нашу незвичайну місію, про поріднення далеких міст, ми там в останню ніч до самого ранку не спали: все в почуттях було таке оголене, навіть трохи наївне, як на дитячих малюнках, і для нас, радянських українців, і для них, для народу Італії, таке незвичне все й нове, аж про все зараз я тут не можу не писати.

Бо ж у пам'яті ще мерехтить над П'яцца делла Сінйорія димне, тривожне, живе полум'я святкових площок. Бо ж усе ще блимають, затьмарюючи сонце, дві сині площки очей флорентійської мадонни, а руки не можуть забути теплоти малюка.

Бо ж матері народів, споглядаючи своїх дітей, думають і думають тепер про долю світу.

1968

ЗА КАМОЮ

Акварель

1

На просторій кормі пароплава «Салтиков-Щедрін» стоїть білява дівчина, тоненька, тиха, бистроока, і сумно дивиться на зелену гілочку горобини, що пропливає мимо нас.

Рум'яний вечір усе красить довкола, і щиро так шаріє горобинка своїм уже червоним листям і жовтогарячими плодами-ягодами, ніби це й не плоди, а жарини, спритно вихоплені шпаркою осінньою хвилею з вогнища на близькім плоті.

Багряне листя не в'яне в синій студеній воді, і, здається, попливе та гілка, живісінька, з Вішери в Каму, повз тихі ялинові хащі, мимо просторих ланів, мимо промислів, старих, нових аж до матері-Волги.

Течія відносить гілку ген та ген, і дівчині хочеться знати: куди ця горобинка припливе, чия рука гаряча, можливо, її вихопить з води.

— Чого, доню, зітхаєш? — питає в дівчини якийсь незнайомий, що принишк біля неї на палубі, старий, ставний і, як про соколів кажуть, винозорий, чи не з діда-прадіда, гляди, уральський робітник, хімік або металург. — Ну чого? Чого?

— Яка ж вона прудка, ця річка!

— Та прудка ж! Колвою річка зветься.

Дівчина, вся гостренька якась, по-дитячому ще незграбна, зачудовано озирається:

— А хіба ж це — не Вішера?

— Ні, це Колва, — і старий пирхає, і не втнеш: чи жартує, чи каже всерйоз.

— А гілочка... — знов зітхає білявка. — Її вже й не видно...

— Полинула б сама за тою гілкою?

— Полинула б! Після технікуму я саме й просилась куди-небудь над Волгу, а мене — так далеко...

— А що будеш робити?

— Парки в містах розводити, квітники. Трьох дівчат призначили сюди, за Урал. А просились на великі будови.

— А вони в нас, доню, всі великі: всі ж — для майбутнього.

— Сама знаю, — сердито пирхає білявка.

— А зітхаєш чого?

— Досадно все-таки: збиралась я на Волгу, аж раптом...

— Нічого не раптом! — сердиться старий. — Ти тільки озирнись! — і провів рукою. — Краса, бач, яка!

Пароплав поспішає вгору по Вішері, вибираючи шлях поміж баржами, танкерами, катерами. Вниз ідуть на буксирі плоти. На мокрих колодах мріє вогнище: плотарі варять вечерю. Назустріч суне велике біле пасажирське судно «Поет Василий Каменский»... Химерні закрути ріки. На стрімчаках, на схилах — тонкі смереки, гостроверхі, суворі, гнучкі, аж ніяк не схожі на гуцульські десь над Черемошем, хіба лишень — на кіпариси півдня, — і похмурі ялини, і кедри, і самотня берізка, сумовита й прекрасна в скромній своїй білині, — все це знайоме старому уральцеві, який знає тут кожен поворот ріки, кожную поляну чи над берегом скелю.

— Ліси прадавні! — любовно зітхає він. — Дрімливі... — Але все тепер стало інакше: і люди начебто не ті, і розумні машини, дочко, замінили ручну працю, пересувних електростанцій — сотні, пили в нас — електричні, за хвилину валить мачтову сосну, скрізь мотовози... Зійдеш на берег, дочко,

сама побачиш — і людей наших, і всю зауральську красу, — і старий, якого, чули ми, хтось кликав тут Платоном Кузьмичем, схилившись на бильця, розповідає про скарби Прикам'я, про шахти, заводи, нафтові свердловини й ліс-промгоспи, про нові підприємства металургічної, хімічної та харчової промисловості, про виднокола будівництва колгоспного, — і все він викладає так зворушено, стиха, я сказав би, інтимно, ніби мова йде про особисті його успіхи й багатства, і дівчині здається вже, що з нею розмовляє молодик, таким жаром пашисть кожне слово.

— Не вистояв цей велетень, — скрушно киває Платон Кузьмич на повалений бурею старезний кедр, потім щось розповідає про Говірливий камінь, якусь легенду про надбережну скелю, яка десь там зненацька озивається на сердитий гудок нашого старенького пароплава несподівано весело й грайливою луною, — і дівчина, білява, ширше й ширше на все те розплющує очі, радіючи земній красі, аж наче світиться, сяє, пройнята п'янким осіннім сонцем, трохи розпатлана поривами пружного вітру, схожа чимось на молоду рябинку-горобинку.

— Ти скоро тут, — скинувши на неї оком, тихим лукавством мерехтить старий, — ти скоро тут відчуєш себе хазяйкою, й нікуди, чуєш, нікуди не захочеш звідси їхати, нікуди, навіть до себе в Донбас! — і раптом питає: — Як тебе звуть?

— Іриною.

Десь на нижній палубі тоненько виспіває очеретяна дудочка, деренчлива уральська «жилейка», — хтось там старанно, просто й весело приграє без утоми давнешній мотив: «Как за Камой за рекой», один, один мотив.

3

Знизу виходять на палубу кремезні красені, — три молоді геологи в нових мундирах, з зірочками й нарукавними знаками, недавні, либонь, випускники, що квапляться кудись, на місце першої роботи. Юнаки мимохить завмирають, вражені вечірньою мальовничістю північного краєвиду, потім, ступаючи обережно, щоб якимось, боронь боже, не порушити владної тиші, що тонко дзвенить над рікою, посуваються спроквола до корми. Побачивши білявку, хлопці знов на мить зупиняються. Наймолодший, спалахнувши рум'янцем юнацького збентеження, поривається далі, але, ненароком блимнувши на старого уральця, звертається до товаришів:

— Аж ось і він, оцей самий,— каже юнак, і з виразною чемністю запитує: — Ви, пробачте, казали мені, буцім раз ми йдемо не по Вішері, а вже по Колві? Казали? Я й повірив. А товариші засміяли мене. Пішли ось, перевірили по карті...

— По карті,— всміхається Платон Кузьмич, і лукава, якась ніби зовсім дитяча бешкетливість бринить у його хрипкувату голосі.— По карті виходить таки Вішера. Але насправді — Колва!

Їх уже обступили цікаві. Щось кумедне зріє в цій розмові, і, передчуваючи це, добрі люди ледве стримують посмішки.

— Нічого не розумію,— знизує плечима молоденький геолог і, щоб не образити старого, намагається не засміятись, і червоніє з натуги ще дужче.

— А що тут розуміти!..— і ніхто не може збагнути — жартує старий чи він каже серйозно.— Ось там, далі, коло Рябініна, вони зливаються, дві красуні, разом, Вішера й Колва? Але ж на картах далі чомусь лишається сама Вішера. Куди ж дівається Колва?

— Коли бублик з'їдається, куди дірка дівається? — в'їдливо прискіпується якийсь пасажир.— Так, батеньку, виходить, можна спитати: куди, скажімо, зникає Вішера після впадіння в Каму? Кама — після впадіння в Волгу?

Всі регочуть, і тільки білявка чомусь гнівно поглядає на геолога.

— Але ви скажіть мені про інше,— немовби й не чувши сміху, каже далі старий, чиста душа.— Колва ж, увиходячи в спільне русло, всю себе віддала? Всю? А її й забули? Хіба це справедливо?

— То ви дбаєте... як би це сказати... про вищу справедливість? — чемно запитує Ірина.

— Дбаю, дбаю! — пирхає старий.— Ми в нашому житті давно вже звикли, щоб сильний не ковтав слабого! Всі-бо наші зусилля, ясна річ, сходяться тепер в одне, всі ручаї та ріки зливаються до купи, а більші, великі — в єдине для всього народу річище... але труд кожного з нас цінить, знає, пам'ятає вся країна! Хіба не так?

— Так,— покійно киває геолог, і ніхто вже не сміється, не кепкує, і всі вони вже пориваються до старого наївного чоловіка, приваблені чистотою душі, й задумуються, кожен — про своє, але це, потаємне, воно таке, що всіх ріднить, і наші мислі, волі та зусилля, окремі ручаї, зливаються в велике річище Вітчизни, але не губляться, а струмлять разом, в однім напрямі, в однім зусиллі.

Десь унизу, з тією ж таки зворушливою одноманітністю, дзюрчить «жилейка», а чийсь молодий ламкий голос хвацько їй підспівує:

— «Как за Камою за рекой потерял я свой покой...»

— «На какую ни взгляну, вижу все ее одну!» — несподівано грянувши, підхоплюють зухвалі дівчата на плотах, що йдуть назустріч «Салтикову-Щедріну», і геолог, раптом засмутившись, слухає й нишком поглядає на Ірину.

4

— Дивись-но, Ірино, дивись: щό везуть! — жвавішає нараз Платон Кузьмич, киваючи на зустрічні баржі.— Папір... На вішерському ж папері, доню, твори Леніна друкують! На вішерському, так,— і всі очима проводжають довгий караван.

Ляпаючи запопадливо пліцями по воді, «Салтиков-Щедрін» наближається до гирла Колви, тієї самої річки, честь якої так зворушливо тут боронив Платон Кузьмич.

Ірина дивиться крізь димок пароплава на берег, на широкі поляни, що яскріють у призахіднім сонці — чи то заростями дикого іван-чаю, чи нивками червоного пермського клеверу, і вже не оглядається дівчина, бо вже й забула, гляди, про ту гілочку горобини, і не поривається за нею, а думає, про те, нове, що жде її попереду, десь там, у північному місті, куди їде вона для того лише, щоб стало воно, невеличке те місто — зеленішим, охайнішим, чепурнішим.

Задумавшись, білявочка мовчить, але за крутим поворотом ріки несподівано скрикує:

— Що це?

— Пристань,— відмовляє старий.— Рябініно.

— Але що... що стряслось? Війни тут не було, а всі дерева повалено! Та погляньте ж: он там, серед будинків, стирчать розтроснені стовбури? Пеньки? Як дико все змішалось!

— Пройшла якась біда,— каже хрипко молоденький геолог, а його товариші кивають мовчки, такий незбагненний цей хаос: чи ураган пройшов, чи, може, якась нечувана космічна катастрофа оголила все, зачепивши цей берег своїм нещадним вогняним крилом.

— Та що ж це? — знов питає Іра.

— Будували селище,— хмуρο відповідає Платон Кузьмич.

— І що ж?

— Будівельники зрубали всі дерева.

— Навіщо?! — скрикує дівчина.— Чому не лишили дерев між будинками? Вздовж вулиць? Там, де мають бути сквери й парки?

— Кажуть, буцім тайгові дерева в місті гинуть.

— Але хто вони, ті дикі люди? — питає дівчина, і в хвилюванні виразно вигулькує не дуже й помітна досі її українська вимова.— В інституті нам розповідали про товариша Міндовського, про тутешнього інженера-парковода: він-бо вже перетворив на сад своє північне місто Березники,— це нам розповідали, але ж ніхто не думав, що буває тут і ось таке...— і забракло білявці повітря, і вона спересердя змовкає, а всі здивовано ждуть, що дівча скаже далі, бо ж трудно повірити, що це та сама Іра, яка досі так скромно й тихо нишкла на палубі: її рум'янці в гніві спалахнули ще крутіше.

— Коли вчора на світанку ми підійшли по Камі до Березників,— заговорила вона знову,— я дивилась на берег, але з пристані нічого не побачиш. І вирішила: скоро до нього поїду, до інженера Міндовського, повчитись... І цілу ніч стовбичила на палубі, думаючи про того парковода, про господарів тутешніх, котрі мусять зарадити в моєму ділі. Аж раптом — оце... Але як же ви, уральці, чому ви дозволяєте нищити своє багатство?

— Ти гримаєш на мене, доню? — кумедно здійсмає руки старий.— Не я ж їх повирубував, оті дерева?

Ірина, схаменувшись, замовкає, а всі знов регочуть, і луна, ледве чутно линучи понад рікою, відповідає молодим веселим голосам, у яких звучить щось вільне, славне, сильне, аж білявій знов займає подих, але вже не від злості. Ірині стає так гарно, аж їй хочеться трохи поплакати.

А біля капітанської рубки четверо дівчат — чи вони лікарки, чи вчительки, чи звичайні колгоспниці,— хто їх тепер так зразу розбере! — тихо-тихо починають співати якоїсь, нам незнайомої нової уральської пісні, що бринить попервах немовби й сумно, а затим усе жвавніше, веселіше, а далі й зовсім наче вшкварюється пісня та сама собою, аж немов хвиля пісні вже на собі несе, підносить пароплав, і бринять голоси таким захватом, що молоді геологи не витримують, підхоплюють пружну мелодію нечуваної пісні, не витримує й Ірина, різкуватий,але приємний голосок її підноситься над усіма, а пароплав із піснею аж наче летить швидше й швидше, немов шугає над водою.

— Ось уже й ти стала тут хазяйкою,— лукаво всміхається Платон Кузьмич, коли пісня нарешті замовкає.— А каза-

ла — нескоро... Хазяйкою, доню! А в нас тут, на Уралі, кажуть: «Хозяйский-то глаз — алмаз!» — і всі кивають на це схвально, а ми, старого слухаючи, думаємо про те, що таке ось, як він, щирих хазяїв, хазяїв дому великого, — силу-силенну ми стрічаємо тут, на Уралі.

5

Багатійство! — як же над Камою воно звучало, слово це, в устах героїв повісті «Підлиповці», скорботного «етнографічного нарису» Федора Решетнікова, мудрого російського письменника, котрий уперше показав світові безвихідну приреченість на смерть, на нездоланні злидні уральських кріпаків: робітника та селянина.

— «Зарубай мене, Пило,— мовив Сисойко.

— Ге!.. краще ти зарубай.

Обидва думали вони про смерть,— але все-таки обом страшно було вмирати, обом кортіло ще пожити...

— Поїдьмо, Сисойко!.. Поїдьмо,— казав Пила.

— Куди до дідька?

— Бурлакувати.

— Убий мене!..

— Багатійство ж там...»

Що крилося в тім звабливім слові: багатійство? Які радощі? Шматок хліба. Та й тільки.

І всі ті, хто в гіркі часи чесно писав про Урал, про Каму, показати могли самі тільки голодні очі мужика, що нидіє на пристанях, у заводах, шукаючи роботи. Навіть такий собі — аж надто ліберальний пан, як Василь Іванович Немирович-Данченко, колись популярний у Росії белетрист, котрий не-мало в молоді свої роки писав про життя робітників на Уралі, ось як розповідав у газетнім нарисі про свій вояж по Камі:

«Он де мужицюги наші,— киває лісопромисловець на юрбу сірого й понурого селянства, яке й завжди мене вражало якоюсь особливою мовчазністю, ба, безнадійністю навіть... За всю дорогу вони ж ані пісні не завели, ані розмови голосної. Сидять собі, озвуться словом та й принишкнуть знов. Хіба хто-небудь хліба трохи пожує й води нап'ється. Злидні, видно, щонайтяжчі. Навіть на квас грошей нема.

— Шукайте роботи! — а де ж її знайдеш, на кожного роботи не настачиш, у нас, брате, робота — це велике щастя...»

Одного разу тільки довелось письменникові почути, як там співають: «Пісні лунали, тільки дивно якомсь, зойкне пісня й замре. Ніби від болю кричать».

Ось так і кричали від болю, навіть у пісні кричали — не тільки «інородці» над Камою, а й усі люди в Росії... І сумні записи тогочасного журналіста, і повість Федора Решетнікова «Підлиповці», цю гірку книгу, найгіркішу серед тодішніх книг, все це страшно сьгодні читати.

6

Щиро дбаючи про всенародне благо, всі ми втратили спокій, і які ж несамовиті наскоки на байдужість та недбалство бачили ми над Камою, коли часом тьмяніє од гніву чиєсь хазяйське око, коли холоне серце від зневаги до будь-якого хижака, котрому нічогісінько, либонь, не жаль: ні краси животвору, ні добра народного, ні самого себе.

«Как за Камою, за рекою, потерял я свой покой», — співається в пісні. І справді, як можна спокійно споглядати гіркі плоди байдужості? В Лисьві, наприклад, у старовинному містечку, багатому революційними традиціями й славному нині успіхами в роботі, бачили ми в річці воду — криваво-червону. Іржаву, отруєну байдужістю керівників тамтешніх підприємств. Зійшовши від річки на гору, ми спитали:

— Як пройти до міськради?

— Он туди, — без тієї посмішки відповів нам стрічний перехожий. — Через отой великий сквер.

Але ніякого скверу ми там не побачили.

Були стежки, були ослони, були всохлі кущі, там були й незграбні цементні вази з квітами побляклими, але нічого там живого не лишилось: ні зела, ні бадильця, ні гілки зеленої — все вмерло від пилу, від кіптяви, газів та диму.

Картина аж така була похмура та сумна, що не тішили око — ні новенька лікарня, ні сучасні крамниці, ні, в центрі містечка, плесо величезного ставка з уже мертвими берегами, на яких останні свої дні доживає старовинний парк. На вулицях Лисьви всі кахикають і чхають.

Ми спитали в голови міської Ради:

— Чому кашляють на вулицях здорові люди? Чому гинуть у місті дерева? Хто винен?

— Директори заводів. Працюють вони добре, а свідомості, бач, бракує. І слухати не хочуть.

— Вас? Радянську владу?

— Невже ви думаєте, нам легко бачити, як умирають дерева в двохсотлітньому парку? Але ж ми розводимо парки й нові...

Так, я їх бачив: коло дороги де-не-де стирчать тонкі би-

линки посаджених цієї весни дерев, прив'язані до грубесних підпор: усіма забуті, одні вже мертві, інші — напівсухі, і це нагадує щось таке знайоме, невеселе та кумедне, і ось вони враз несподівано зринають у неспокійній моїй пам'яті, єхидні гоголівські слова:

«Він зазирнув і до міського саду, в якому ниділи тонісінькі дерева, ледь живі, підперті знизу такими собі трикутниками, дуже гарно помальованими олійною фарбою. Хоч були ті деревця не вищі від очеретинки, про них розповіли в газетах, описуючи ілюмінацію, що, мовляв, місто наше заходами цивільного правителя прикрасилось парком, холодкуватими розлогими деревами, котрі тінь дають у спеку, і що при цьому вельми було приємно бачити, як серця громадян трепетали в захваті, як вони струмили сльозами перед паном градоначальником».

— Ми, звісно, винуваті, — визнає лисьвенський градоначальник. — Але маємо намір побувати в Березниках: там є в них умілий, мудрий чоловік. Чули, може: товариш Міндовський, начальник «Зеленбуду»... Люди розповідають, немовби ціле місто в нього, ви чуєте, все місто — в парках і садах. У нього там дерева не бояться — ні диму, ні газу, що йдуть від заводів, ні люті уральської холоднечі. І великий деревний розсадник у нього. Ось ми й поїдемо поклонитись. По саджанці поїдемо. І по науку... до того Міндовського.

Знаменитий парковод Міндовський! Ми в містах Уралу часто чули це ім'я, і знову згадували Ірину, випадкову нашу супутницю: вона перша нам розповіла на палубі «Салтикова-Щедріна» про славнозвісного уральського вмільця, і нам усе більше хотілось його одвідати, познайомитись, подивитись: що за людина він, що за господар такий, отой самий товариш Міндовський?

7

Хазяйський «глаз-алмаз» радянської людини бачить усе наскрізь, з глибин життя нашого вихоплюючи безліч великих і малих справ. Молодий начальник інструментального цеху одного заводу, Іван Петрович утратив спокій з начебто зовсім незначної причини: калібри, що ними промірюють готові вироби, служили там надто коротку службу. Виготовані з крихкої сталі, вони від найменшого вдару щербились, тріскались, а то й розбивалися зовсім.

Про це заговорили і в кабінеті директора, і в цехах, та й сам Іван Петрович картав усякого, хто надто часто звертався

до нього по новий калібр: кого благав обережніше класти інструмент на металеві станини верстатів, гримав на інших, але все лишалось, як було.

Одного разу, гостюючи в давнього свого вчителя, майстра цеху, переведеного на неспокійну виховательську роботу в молодечім гуртожитку, Іван Петрович випив із старим по чарці і так засумував, що Платон Кузьмич, отой, котрого ми зустрічали вже на пароплаві «Салтиков-Щедрін», став кепкувати з колишнього учня:

— Нічим і не зарадиш? — і дідок, бешкетливий та лукавий, засміявся, потім ходив по хаті, поливаючи, підв'язуючи та обрізаючи квіти, — їх тут багато було, як і в усякому уральському домі. Старий зосереджено порався біля анемона, але видно було, що має щось таке на думці. — Так нічого й не придумали?

— Не мучте вже! — став благати Іван Петрович.

— Гаразд! — і, не приховуючи в погляді хитринки, старий майстер сказав: — Ти от що зроби, Ваню: ти їх понікелюй, оті твої калібри!

— Та ви що, Платоне Кузьмичу? Жартуєте?

А тижнів через два, взявши до рук блискучі інструменти, їх робітники тримали обережно, річ гарну й дорогу, і, самі того не помічаючи, клали їх обачно, і навіть клоччям протирали місце на станині, куди треба було покласти нікельований калібр.

В цеху стало чистіше, і робота пішла краще, і калібрів псували все менше, і тільки тепер Іван Петрович зрозумів, щб мав на мислі премудрий цей дідок, Платон Кузьмич, котрий твердо вірив у все добре, що є в душі радянської людини.

Він роздумував частенько, душа ця зачарована, Платон Кузьмич, роздумував над долею уральського робітника та мужика: чому він став таким високоблагородієм, бідняк недавній, тупий та дикий, бувало, від голоду й надмірної праці. Не зразу ж вони в ньому виникли, ті дорогоцінні грані, котрі так вирізняють нині в світі найпростішу радянську людину? Він розумів, сивоголовий, що все це не тільки споконвіку було в характері народу нашого, а й протягом десятиліть виховувалось у нашій країні піклуванням Комуністичної партії, Радянської влади, котрі алмаз душі уральця огранували так, що сяє він тепер на цілий світ.

Навіть такий пристойний буржуа, як Василь Іванович Немирович-Данченко, писав року 1873, що народ на Уралі «розвиненіший, ніж деінде. Загалом так по всьому гірничо-

заводському Уралу й по Камі. Тут здібати можна такі типи душевно прекрасних, розумних селян, що лише руками розведеш та, знаючи наші порядки, спитаєш: «Звідкіля таке?»

Все звідтіля ж! Од стійкої й непохитної моральної снаги народу нашого, від його духовного, кажучи по-уральському, багатійства!

8

В тиху надвечірню пору, розпрощавшись з веселим нашим пароплавом «Салтиков-Щедрін», ми з білявкою Іриною ледве влізли на пристані в тісний автобус, що поспішав до невеличкого районного міста, де була її перша робота.

На зупинці найближчій — величезна черга, але в машині вже повнісінько.

— Одне місце, — прочиняючи дверцята, проголошує кондуктор. — Але доведеться постояти.

— Постоїмо! — весело погоджується брова бабуся. — Аби тільки доїхати. Оце зранку дожидаю.

І стара хапається за поручні, але ввійти не встигає. Її відтручує від автобуса здоровенний дядило, і бабуся знімає крик. Лементує й сам нахаба, гніваються люди в черзі, пасажири в автобусі, а кондуктор, геть кваплячись од шуму й гаму, дає сигнал, але все-таки той бевзь, бабуся відштовхнувши, встигає скочити на приступку автобуса.

— Спиніть машину, — просить кондуктора білявочка. — Візьміть бабуся.

— Нема куди.

— То доведеться тут лишити цього надто проворного дядю, — озивається якийсь поважний молодик з тоненькими лабораторними трубками в руках.

Але автобус вихопився вже далеко. Пасажири, сердито блимаючи на рудого дядила, поспішають одвернутись: пика в нього червона, — так, так, не обличчя, а пика! — трохи сонна, самовдоволена, круг лисини — кучерики, в товстих пальцях хитаються напханий паперами планшет, алюмінієва фляга й масний пакунок з їжею.

Пасажири автобуса його сприймають такого, як є. Але... якби необачний який-небудь режисер та зняв би його, крий боже, в будь-якому фільмі, критики, гляди, вирішили б, що перед ними не життя, а кпини з нього й глум. Та нічого не вдієш, ще є в житті й потвори, і ось одна з потвор минулого — в автобусі.

Не знайшовши місця, червонопикий моститься на двох автомобільних скатах, що їх кинув шофер на підлогу, крутиться, вовтузиться, застібає й розстібає туго напханий планшет, шарудить паперами, потім, роздерши газетний пакунок, зосереджено щось кутуляє.

Пасажири одвертаються, позирають у вікна. А за вікнами сідає сонце. В сутінках до самої дороги підступають гори, темний ліс,— долаючи крутенькі віражі, автобус суне старовинним трактом, а той нахаба при світлі двох тьмяних плафонів, звертаючись до Ірини, намагається заговорити, але дівчина супиться, одвертається, дивиться в уже темні шибки, щоб хамули не бачити. Але діяч не може вгамуватись.

— Ніякої пошани! — вголос ремствує він.— І зловредна та бабуня,— не лементувати б їй так, а спитати б спершу, з ким вона має справу.

— Нема чого й питати,— знизує плечима Ірина.— Видно пана по халявах.

— А коли подумати,— ремигаючи, заперечує мордань,— за яким таким ділом вона може поспішати, нікому не потрібна бабуня?

— Хто його знає! — недобре блимаючи на бевзя, каже бистра, з немовлям на руках молодичка.— У всіх тепер — справи значні.

— Не кажи, громадяночко,— крекче пикатий.— Старенька, вона щó? Панчохи, може, в артілі плете. А в мене — план. У мене, може, під орудою — тринадцять чоловік.

— Ото — бідолашні! — глузливо пирскає Ірина.

— Хто це?

— А оті ваші — тринадцятеро.

— Чому б то? — наївно дивується дядечко.

— Такого дурня слухати.

— Ти, люба моя, обережніш!

— Помовчав би,— встряє в розмову тихий дідок, що досі дивився у вікно.— Раджу тобі.

— А то чому?

— Геть висадимо,— спокійнісінько пояснює дідок.

— Кого? — ніяк не втне діяч.

— Тебе.

— Ти щó, діду? Не тямиш, з ким оце балакаєш?

— Таки висадимо,— потверджує сусідові слова Ірина.

— Руки, гляди, закороткі! — вибухає дядило, а дівчина вже стукає в шибку шоферові:

— Зупиніть, будь ласка, машину.

Водій гальмує. Всі обертаються до спантеличеного хамули, що вже трохи сторопів перед судом народу, і дивляться на нього, як на рудого таргана, що з учорашньої шпарини переліз у завтрашнє життя. Він нацуплює на свою плішину кепочку, але та зсувається на кучері потилиці, навіщось підтягає дядило свій ремінний пасок, потирає, бач, руки. Припухлі очиці шастають від пасажира до пасажира, але всі мовчать в автобусі, що спинився на дорозі серед порослих лісом гір. Хамула намагається до Ірини всміхнутись, але та, по-дівочому незграбно нахилившись, хапає зі ската, що лежить на підлозі машини, напханий паперами планшет і жбурляє його у вікно.

Товстун, скрикнувши, вистрибує геть, і в автобусі всі разом просять:

— Ідьмо!

Машина рушила. А товстун лишився на дорозі. Сам-один. У незатишнім вечірнім лісі. Далеко від людського житла. Хижа шкірилась над самою дорогою якась гора. Заходив дощ. А покинутий на безлюдній дорозі недобрий, нерозумний чоловік біг за автобусом, вимахував руками й щось гукав.

Це був, як уранці потім з'ясувалось, новий начальничок Ірини, завідувач комунального господарства в тім містечку, куди дівчина так поспішала на роботу.

9

А коли вранці ввійшла Ірина в його кабінет, Пантелій Іванович злякався. Він її, звісно, не впізнав. Він був напрочуд гречний. Так, звичайно ж, її ждали. Що? Квартира? Кімната готова. Садівничий інструмент? Роздобудемо. Ремонт приміщень? Насіння деревних порід? Ну, це дрібниці. Приміщення теплиць відремонтуємо. А насіння випишемо звідкілясь.

Ірина з ним також, сміх ледве стримуючи, вся гостренька якась, раз у раз червоніючи без усякого приводу, теж розмовляє дуже ввічливо.

— А чи пришлють нам насіння північного збирання? Чи воно ж проросте й виживе тут, на Уралі? Ні, ні, доведеться збирати своє — в лісах круг міста. А в теплицях — скільки штатних робітниць?

...Ми простуємо до розсадника — з гори на гору, лісом. Зіркі очі Ірини так і нишпорять довкола: щоб в цих краях росте?

— Ну, берізки у мене в горіді, звісно, будуть, з лісу привезу! — он, бачите, їх скільки. Озеро серед міста лозою обсаджено, щоб не міліло. Та коли б у лісі плакучих вербичок побільше знайти, а то, я бачу, озеро тут — голе-голісіньке. — І парковод розповідає, як вона заведе знайомство з тутешніми мисливцями та рибалками (в дні відпочинку вони тут, видно, шастають на своїх автомобілях у найдальші хащі), та з грибниками, з людьми, які люблять і знають довколишні гори та доли. Вони ж їй і підкажуть, ті мисливці, де все росте, де набрати плакучих вербичок.

Ми сходимо вгору, і вершини звідси добре видно, — трохи начебто задимлені, вони щільно обступають долину річки, і всюди — селища, заводи, і все сповито вранішнім серпанком, і суворі контури невиразні, мов на гравюрі акватинта, і, їй-богу ж, я пишаюсь, що все це — моє, моє багатійство, моя Вітчизна, багатоманітна, неподільна, неохватна... Гори ж бо тут не такі вже й високі, але дух займає, коли ти звідси поглядаєш, думаючи про все про це!

Ірина дивиться, дивиться, не може надивитись, але бачить не тільки гори та ліси, заводи, билинку бачить під ногами, травичку бачить, гриб.

— Ох, маслюки! — туркоче вона мрійно. — До чого ж люблю ці гриби!.. Треба, щоб наші городяни, як їх там звуть, заготівельники чи як... щоб намаринували вони всього вдосталь.

— Ну, це вже — не ваш клопіт, — зауважує хтось із нас.

— Як то не мій?.. — і, зашарівшись, Ірина хоробро випускає свої кігтики. — Я тепер тутешня. І їм, видно, спокою таки не дам. В лісах повно малини, ожини, грибів, а в крамницях, зараз бачила, нема нічого. Та й річка тут... що вони з нею зробили: риби ж не стало! Та й деревного розсадника на березі не розведеш — поливати-бо нічим. Не цією ж червоною, смердючою бурдою накажете поливати мої сіянці? Ні! Я вже за тих директорів візьмусь!

— За яких директорів?

— Директорів тутешніх заводів. Отих, що річку псують.

— Що ж ви їм зробите?

— Як то що? Поговорю з ними...

— А як не послухають?

— Лекцію прочитаю.

— А як не послухають?

— Як це — не послухають? А штраф?

— Який штраф?

— Ну от, і ви не знаєте! Адже міськрада за річку може їх оштрафувати.

— На якусь дрібницю?

— Ну, коли, по-вашому, мільйон карбованців це для заводу дрібниця...

— Мільйон карбованців?

— Мільйон, а то й більше. От у сусідній області, в Березниках, там директори заводів спробували не слухати міськраду: воду в річці, в Камі, псували, дим та газу випускали в повітря, просто на місто... А їх оштрафували, і будь здоров! — зразу й річка чиста, і в місті порядок, так, так!

І входить Ірина в нові свої володіння, в майбутній розсадник дерев, де тим часом ще нічого сінько немає, хіба тільки огірки в старих парниках та дрібнісінькі сянці якихось древних порід, ледве помітні серед бур'янів, тоненькі, завдовжки з олівець. Вона веде нас далі, через нудні горбди, вздовж похмурого берега, до світлої поляни, просторої та радісної, оброслої кудлатими берізками.

— От де пожити б весною бодай тиждень, — зітхає хтось із нас.

— Не вийде! — не дуже й гостинно пирскає Ірина, але її дівочий запал не ображає нікого.

— Чому ж?

— Оці дерева я попересаджую до міста, берізки. А тут ось також закладу розсадник. Та й побуваю зразу в Березниках.

— У Міндовського?

— А то в кого ж! — і вона викладає найближчі свої плани. Так, так, послішить вона в Березники. І хоче запропонувати Іра, щоб міськрада й комунальні управління тутешніх заводів послали з нею своїх працівників — придбати в Міндовського матеріал для посадки. — Що ви сказали?.. Хто не дозволить? Отой рум'яний? А ви бачили, який він переляканий? Ну-ну! Я йому тієї бабуні до віку не прошу, він це збагнув. Буде шовковий! — Вона, пальці наколовши, знайшла п'ятишість ягідок ожини, пожувала, потім відповіла на моє запитання: — Як саджанці перевезти сюди? Навантажимо гуртом на Камі, на велику баржу навантажимо, а потім... Тільки, щоб отой Міндовський не відмовив сусідам. У нього там, — причмокує Іра, — таке багатство, кажуть, таке багатство: десятки порід... з усього світу... пристосовані до життя на Уралі. Є така, кажуть, японська черемха. І, уявіть собі, навіть роза Ругоза — для живоплоту. Ви розумієте? Роза Ругоза!

Але хто ж він, цей Міндовський?

Ми з ним познайомились, з Валентином Леонідовичем, у бистролітний осінній день, разом обійшли його зелені володіння — розсадники, сквери, парки, сади в кварталах, ми слухали його плавну й неквапливу мову, яка часом набувала несподіваної стрімливості, підкресленої енергійним жестом, розпитували про його плани, про його роботу над книгою (досвід озеленення північного міста), і надвечір нам уже не хотілось розставатися з цим чоловіком, що в ньому, в його ділах поєднуються розрахунок, розмах і висока поезія. З кожною зустріччю ми відкривали в ньому що-небудь нове, і нам хотілося з'ясувати: що ж будить у ньому такий неспокійний потяг до примноження красот нашої рідної землі?

Батьківщину радянської хімії, Березники, північний гóрод, охоплений півкільцем димних і, як тут кажуть, «газних» заводів, перетворено заходами більшовицької партії й радянської влади на багатий парк. Поміж високими будинками тут лишають чималий простір, заповнюваний деревами, травами, квітами, майданчиками для дівчороби, і багато що в цьому гóроді зеленому тішить хазяйське око, «глаз-алмаз».

Кілька разів звертав я вранці до Трикутного скверу, в центрі міста, й лишався там, на затіненій лаві, коло пишного квітника. Ті ж самі люди вранці йшли на роботу, — я примітив багатьох, — і щоразу, наближаючись до поводи квітів, вони повторювали ті ж самі слова захоплення: до прекрасного не можна звикнути, бо інакше перестане воно бути прекрасним...

Північний гóрод стає парком, — це диво, чудо! Але де він їх роздобув, отакі багатства, Валентин Міндовський? Країні потрібні мільйони мільйонів сіянців, садженців, черенків. Але де їх узяти?

До війни декоративний розсадник у Березниках був великий: контора Зеленбуду не мала тоді ні зайвої землі, ні коштів. Навесні 1941 року повикопувано й розпродано стандартні деревця, що вирости в розсаднику, а забраковані — зразу корчувати було нікому, знайшлись на той час справи важливіші. А коли згодом Міндовський повернувся з війни в розсадник, його вразила своєрідна краса випадково не знищених дерев: вони, кострубаті й нерівні, встигли підрости, і все перетворилось на мальовничий гай, такими натуральними видавались тут несиметричні групи берізок, лип, горо-

бини й тополь, з невисокими кронами й часом кривими стовбурами, і це дало перший поштовх до відкриття: розсадники варто, мабуть, розводити зразу на місцях майбутніх парків, щоб потім дерева не пересаджувати! — і Валентин Леонідович використав для розсадника п'ятдесят гектарів пустиря, залишеного серед міста для майбутнього Центрального парку, закладку якого березниківці мали почати тільки через п'ять-шість років.

Діставши затвердження генерального й дендрологічного планів майбутнього парку, Міндовський посадив і посіяв дерева, п'ята частка яких мала там лишитись назавжди. Але сіянці треба було доглядати — підпушувати й прополювати, — а грошей не було, і Міндовський придумав: пустити в майбутній парк городників.

Коли поміж густими рядками сіянців зійшла картопля, городники доглядали не тільки її, а й майбутні дерева: кожен хотів саме тут одержати глибоко зорану, здобрену й доглянуту діляницю.

Незабаром дерева підросли, і «Зеленбуд» переніс їх на вулиці Березників, частину продав іншим містам чи своїм же заводам, чи власникам приватних котеджів, а ті дерева, що лишились, не стандартні, негодячі для продажу, а тому найцікавіші, наймальовничіші, створили зелений масив парку, його алеї, круги, альтанки, гайки, — і все там уже зеленіє, прагне сонця, шелестить проти вітру, дає затишок і прохолоду.

Так у центрі Березників виник величезний парк, і на це місто не витратило ні копійки, а дістало навіть не один мільйон карбованців прибутку. Так от заклали й іще один районний парк. Так само створюються й парки при заводах. Так же почалося й спорудження сімдесяти гектарів газозахисних смуг, які відгородять місто від хімічних заводів. Так і росла на Уралі широка слава парковогода.

11

Він водить нас по майбутньому парку, Валентин Леонідович, і бачить все, що незабаром буде, а не тільки те, що є. А є вже немало: в алеях уже сплітаються над головою крони, круг майбутніх альтан і майданчиків шарудять листям горобина й береза, поважно гойдають віттям бальзамічні тополі, а наступного літа це буде вже не розсадник, а живий і веселий парк.

— Отут здійметься над парком монумент — Ленін!.. Його видно буде з усіх куточків парку. І, боже мій, яка до нього

поведе алея! Я її добираю тут уже кілька років, komponую з таких чагарників і дерев, щоб восени спалахнули вони пожегом, всіма відтінками оранжевого, червоного, жовтого, ясно-червоного, — кармін, охра і кадмій... Червона алея! Дивіться ось: горобина, кленки, дика груша, калина... — і він далі мріє вголос, тобто навіть не мріє, а просто показує нам, що вже закладено тут його невтомними руками. І ми ще довго слухаємо не тільки інженера, біолога, садівника, мудрого вченого, а й талановитого художника, який малює на широкому полотні прикамської долини — щедрими мазками, барвистими плямами трав, квітів, дерев.

Він весь у майбутньому, цей літній чоловік. З високої точки, де незабаром стане монумент, він оглядається довкола, дивиться на місто, яке так славно прикрасило собою строгі простори над широкою стрічкою Ками.

12

Коли з Міндовським повернулись ми до старого розсадника, Валентин Леонідович повів нас у глиб саду, до заповітних, вистражданих екземплярів, і дорогою показав нам крихітний дубок, один єдиний, що прижився в цих краях, але, раптом когось помітивши, звернувся до старшого садівника:

— Знову тут вона, зловредне оте дівчисько! — і, наче тікаючи від погоні, мерщій звернув на стежку, що вела до якихось квітучих кущів. — Поговоріть-но самі з нею, — запропонував він садівникові. — А я вже більше не можу. Дошкулила!

Ми поспішали до квітучих кущів, але навперейми, щось гукаючи Міндовському, вже бігла дівчина, яскрава, біленька, що здалась мені знайомою, скуйовджена вітром, чимось схожа на молоду рябинку-горобинку.

— Добре, що я застала вас саме тут! — гукала вона Міндовському. — Адже ви казали, що у вас уже нема жодного екземпляра японської черемхи! А це що? — і вона вступила вже в ближній гайок, і припала гарячою щокою до вишнево-червоного, наче лакованого стовбура. — Адже я прошу продати мені всього тільки п'ять корінців, Валентине Леонідовичу. Тільки п'ять! — і вона любовно провела рукою по блискучій корі.

— Добре вже! — всміхнувся Міндовський.

— Ну, от і спасибі! — вигукнула Ірина і щось помітивши, подалась до живоплоту, який далеко простягся понад парканом, і, знову звертаючись до Міндовського, здивовано

вигукнула: — А це що? Невже роза Ругоза? Та як багато! — і, враз утративши всю свою дитячу піднесеність, діловито спитала: — Продасте нам екземплярів сто?

— Двадцять п'ять! — тихо засміявшись, відмовив Міндовський.

А білявка вже кинулась до зеленої огорожі, в густі зарості, і, раничи колючками свої бистрі пальці, любовно обмацувала волохаті гілки й блискуче темно-зелене шкірясте листя, принохувалась до запашних пурпурних квіток, потім зірвала ще не дозрілий, але вже яскравий плід, надкусила його й спитала:

— А варення з ягід рози Ругози, Валентине Леонідовичу, варення ви коли-небудь варили? Смачно! — і, розжувавши плід троянди, білявка смішно скривилась від нестерпучої кислоти, але згадала про головне й знов попросила: — Ну, дайте нам хоч би, ну, штук п'ятдесят! Га? Я їх посаджу в себе в новому парку! Над берегом! — і, згадавши про щось приємне, звернулась до мене: — Іноді ввечері... таку ось гілочку... в річку її впустити б ненароком... щоб потім подумати, помріяти, вгадати: куди попливе вона, гілочка ця... в які славні та мирні, хороші краї?

1951

P. S.

...Але ж вона ще не могла тоді, наша необачна Ірина-білявочка, сахнутись від кривавої розправи, яку для неї готував ображений життям її начальник: хто захищав природу нашої Вітчизни, ставав для всіх канцеляристів ворогом. Така вже була чиновницька хижа пора!

СОЛОМ'ЯНА РУКАВИЧКА

Півтори казки

Первісний варіант цієї повісті написано весною року 1942-го (тираж російського перекладу трохи пізніше одіслали на фронт), коли Радянська Україна ще була в неволі. Але й тоді все в цьому творі бриніло так, ніби громи війни замовкли вже давно, а читач, повернувшись до рідного Києва, згадує сиву давнину й ратне буття вбачає крізь серпанок часу так химерно, як те буває в казці.

Майже все в цій книзі, яку читав солдат у найтривожніші місяці життя Вітчизни, майже все в ній і тепер лишилось, либонь, як було. Прояснено хіба що барви мови, характери, та ще подекуди автор зважився в душу героям зазирнути глибше,— хоч, правда, вже й цього задосить, щоб стала давня казка джерелом, котре вперше заблисло читачеві сьогодні,— бо в казці все, як те й буває в казці. А може, й не все...

Я сиджу вдома, біля грубки, в моїм давнім київським житлі, дослухаючись до сонного дихання дітей, і знову думаю про смерть Марії, пригадую часи боїв, і здається мені, одгриміли вони давним-давно.

Та полинна гіркота війни ятрить і ятрить губи, і я все тямлю. Тямлю полон у рукавичці. Тямлю й той новорічний нічліг, і перший день сорок другого року. Тямлю чи не кожне слово Оляни та Грамаджори, диякона та Вірьовочки. Тямлю тугу сліпого кобзаря й народження сина Юони. Тямлю очі Тараса Шевченка. Тямлю, як над згарищем, над залякним озером гриміла тоді українська ніч.

На крутому березі ще куріли чорні комини і, долизуючи рештки, над пожариною часом здіймались язички вогню. Сніг довкола аж так порудів, почорнів, що в ньому загрузала навіть легкобіжна місячна тінь.

Ніколи я, ніколи не забуду, як під старезним Тарасовим дубом бриньчала проти вітру чавунна садова хвіртка. Огорожі зимою не стало, сад німці вирубали дотла, і розумів Тарас, що верзеться Оляні, буцім дзвінкі візерунчасті двері нікуди вже не ведуть.

ГЛАВА ПЕРША

Северин Гармаш попоїв сухого снігу, і Тарас, блимнувши на нього, раптом відчув, що все в світі гірке, як жовтоцвітний буркун, цупка в степу трава.

Права Северинова рука, зачеплена осколком, неситимо скиміла, і Северин тримав її, як прикру ношу. Так хотілось лягти на рипучу землю, а Тарас, коли б міг він скрикнути: «Не лягай!», коли б міг бодай прошепотіти: «Не лягай!», а він тільки зітхнув, поет, прозорий, примарний, але завше живий, тільки біль, тільки гнів, тільки вихор у людських душах,— він тільки зітхнув: «Не лягай!», і вітер, тихесенький, зашарудів од Тарасового зітхання по засніжених полях, і Северин Гармаш не ліг: їм з Оляною треба було знайти якесь пристановище, щоб переховатись до ранку, до вечора, до наступної ночі, коли Гармаш мав перейти лінію фронту.

Попереду, за якихось три десятки кілометрів, гриміло бойовище за останню з того краю України п'ядь вільної землі. Холонула довкола тиша, тільки на дальніх дорогах виникав інколи непевний гул, ніби купчилась там велика сила солдатів, коней, важких машин.

— Дивовижна тиша, — прошепотіла Оляна. — Наче й немає на світі нічого, крім бряжчання цієї самотньої хвіртки.

Гармаш не відповів. Він думав про те, як піде через лінію фронту. Він улякав на коліна й припав до землі.

«Так, десь тут. Ліворуч вигнулось озеро, по праву руч — шосе... Нарешті!» І батальйонний комісар в котрий уже раз уявив собі контури триверстки, новісінької карти німецького генерального штабу, над якою Гармаш просидів два дні й дві ночі в певному місці, в лісовій землянці, десь біля самого Києва... Одна позначка на тій карті привернула тоді увагу й бентежила його всі дні... І, нарешті, це, очевидно, тут. «Розвідати й повідомити, розвідати й повідомити...»

— Так, так, це недалечко! — намагаючись не відставати від дівчини, нерозбірливо буркнув Гармаш.

— Що? — здивувалась Оляна. Та Северин, ніби в чомусь переконуючи себе самого, озирнувся довкола й знову сказав щось таке незрозуміле:

— Так, так, зовсім близько. Тому ось тут так тихо...
— Дивовижна тиша.
— Справді, тихо буває лише на війні,— зітхнув Тарас.
— Що ви сказали? — поспитала Оляна.
— Нічого,— здивовано відмовив Гармаш.— Біля цього озера можуть на нас чигати недобрі сюрпризи.

— Знову щось таємниче! — І дівчина, розгнівана, ступила до вцілілої між двома кам'яними стовпами хвіртки, клацнула знайомою з дитинства клямкою і припала до стовбура старезного дуба. Він стояв над хвірткою, обчухраний, з обшморганою корою. Мовби від приторку Оляниної руки, гілля дуба затріпотіло під нагальним поривом вітру. Дівчина зітхнула: — Хоч як його шарпали німці, а він стоїть.

Гармаш обернувся до неї, здивований.

— Дуб цей колись посадив Тарас Шевченко,— на його німе запитання відповіла Оляна і тільки зараз помітила над хвірткою бантину — від розгалуження гілок до двох жердин, укопаних по той бік дверей, що нікуди вже не вели. З бантини звисали кінці мотузків.

ГЛАВА ДРУГА

Вітер, так нагально нагрянувши, досі не вщухав. Пробираючись далі, Гармаш призвичаєним оком людини військової озирався навколо: в нього була, видно, причина добре тут пильнувати,— попереду весь час його щось непокоїло.

— Що тут було раніш? — запитав він.

— Була в нас,— відповіла Оляна,— була тут ферма — тисяч сорок: кури, гуси, качки!

— Так, так, звичайно, ферма,— згадав Гармаш, відновлюючи в пам'яті карту імперського штабу.

— На цьому озері який був гамір! — І дівчині хотілось розповісти про неспокійне господарство радгоспу, але, зітхнувши, Оляна замовкла й рушила пріч од хвіртки, від озера, щоб місяць їх не зрадив на світлій кризі. Зайшла вже, очевидно, північ, і Оляна зітхнула: — Ось вам і Новий рік!

— Щось там видніє,— дрижаків хапаючи, сказав Гармаш. Обморожений, охлялий, млявий,— після поранення, після втечі з фашистського брану, після багатьох днів блукання,— він і ходив, і розмовляв з натугою.

— Еге ж, попереду бовваніє щось велике, товаришу батальйонний комісар.— І Оляна, припадаючи до сипучого

снігу, вже поспішала вперед: серед усієї руїни й рідні місця впізнати було трудно.

— Ожеред,— прошепотіла вона, повертаючись.— Уціліла скирта старої просяної соломи. Побудьте тут. Тільки не засніть на морозі.

Оляна так ось гримала й бурчала на кволого від рани Гармаша і цією вдаваною різкістю підтримувала його й вела хворого комісара ближче та ближче до своїх, до лінії фронту.

Пересунувши на голові Северина свою теплу хустку, пов'язану поверх обгорілої біля вогнища пілотки, Оляна поповзла до скирти. Прозора снігова курява задиміла над озером. Недалечко, обминувши дорогу, мчав навпростець німецький мотоцикл. Комісар упав долілиць, але швиденько відсунувся трохи далі: з-під снігу стирчала мертва дитяча рука зі скарлюченими пальцями, залякла, та мовби ще жива,— вона ніби погойдувалась під подмухами вітру й кликала до себе. Гармаш одвернувся й завмер: невиразна тінь майнула за спиною Оляни — може, то повзла людина, чи собака, чи вовк,— і Гармаш, забувши про небезпеку, про відморожені ноги, про роз'ятрену рану, схопився і, накульгуючи на праву, кинувся до скирти. Оляна колись йому розповідала, ніби з перших днів війни, ще до навали гітлерівців, стали тут бешкетувати вовки: розривали корів, овець, людей,— і комісар, надаючи ходи, слухав, чи не задзвенить за величезним стогом зойк Оляни. Але, обійшовши скирту, сторопів: Оляни ніде не було.

ГЛАВА ТРЕТЯ

Неподалік від птахорадгоспу «Шевченкові дубки» бранці й десятків зо два тутешніх жителів, схоплених на вулиці, лагодили вночі залізничний міст через річку Березанку.

Бургомістр города Ліщинівки, високий, худючий, напродиво гречний чоловік, тутешній абориген, пригнавши на роботу цих людей, ще звечора кудись гайнув на своїй бричці. Обер-лейтенант Шульц наглядав за роботами, ховаючись од вітру в автомашині, поставленій під залізничним насипом, серед уламків товарного поїзда, недавно спущеного під укис. Усюди там валялись гільзи від снарядів, купи металу й звівся сторч паровоз біля мосту.

Офіцер втовкмачував щось солдатам, а ті передавали накази старому гуцулові, паровозному машиністові Штефану Грамаджорі, котрий тямив по-німецькому. Перекла-

дач він був поганенький, та все-таки старався. Товариші по нещастю, хоч і бачили верховинця вперше, жаліли його: ганебна роль перекладача вбивала гордовитого гуцула. Роздягнений, з валянком на одній нозі, Штефан повинен був ворухитись на морозі більше за всіх, але нічого робити не хотів. Хтось йому в руку тицьнув черствий шматок хліба. Якась жінка, роздерши блаженку хустину, вкутала старому босу ногу.

Ферми березанського мосту, вчора підірваного, — чи не партизанським загonom товаришки Марії? — стугоніли в горянина над головою. Вітер хилитав гасові ліхтарі, почеплені над самими рейками, і од річки так задимало, що було тут ще зимніше, як у голому степу.

Старий машиніст частенько проїжджав останнім часом по цьому ж мосту, знав понад колією кожен кущик і тепер, ледве копірсаючи лопатою, слухав, як у чавунних сплетіннях ніє вітер, пригадував ту страшну ніч і все, що випало йому недавно тут пережити...

...Грамаджора тієї ночі вів поїзд у непроглядній темряві. Вогнів не світили, щоб не виказати себе перед ворогом.

Березанський міст щохвилини могли розбомбити. Щоб проскочити Березанку вдосвіта, треба було поспішати. Штефан підганяв захеканого кочегара: ще вугілля, ще та ще... Коли вайлуватий помічник машиніста Іван Тимофійович, допомагаючи кочегарові, довго держав топку відчиненою, прикрі відблиски стрибали вздовж колії, і Штефан ляв помічника, але гуркіт вагонів притлумлював навіть близьке зітхання зеніток.

Треба було поспішати. Молодий і вусатий узбек з рукою на черезплічнику, чорний від вугілля й мазути, — начальник поїзда, що супроводжував до фронту боєприпаси, — під час останньої вимушеної зупинки знову прибігав до паровоза, але вже не вмовляв машиніста їхати швидше, тільки навіщось показав старому скрутень якоїсь сухої азійської трави, дав понюхати, знову сховав за пазуху і, незграбно чіпляючись за скоби пораненою рукою, знову поспішав до вагонів, до своїх червоноармійців, що охороняли поїзд.

— Запашна травичка, — протираючи клоччям скло манометра, крикав Іван Тимофійович. — А от у нас, у Тамбовській, така ж росте... її в нас душицею звуть... — Ось так завжди і скрізь він додавав своє: «А от у нас, у Тамбовській...»

— Так, запашна травичка! — І Тарас, щось тямлячи в зіллі, добре тамбовця розумів.

Узбек називав цю траву по-своєму: ялпис, але пахуче зілля видалось і гуцулові знайомим. Таке ж росло в нього дома, в горах, на Буковині, по кручах річки Виженки,— тільки вони з Тарасом називали його ще інакше: материнка... Старий тоді лишив собі кілька узбецьких бадилін, розтирав їх у вільній правій руці, нюхав і, сам того не помічаючи, повів состав ще швидше та обережніше.

Останнім часом Грамаджорі випадало возити снаряди в супроводі мовчазного лейтенанта Хусанова, недавнього першокурсника Ташкентського медінституту. Горяни обидва, вони в нечасті хвилини перепочинку намагались бути разом. Узбека непокоїла мрія — скінчивши інститут, повернутися в гори, в кишлак Арикбаші, і він тонким голосом співав пісень про білу вершину Чаткал, іноді згадував і свого, зовсім наче в пісні, довгошийого летючого коня, невеличкого добрячого коника, який ждав джигіта в тому ж кишлаку... Іван Тимофійович також розповідав що-небудь про свій тамбовський колгосп, а машиніст слухав і тільки зітхав. Милі його серцю Карпати опинились далеко за фронтом, набагато далі від суворих відніг Тянь-Шаню, звідки прийшов на війну лейтенант Іззат Хусанов... Штефанові гори топче ворог. На його коні там скаче, гляди, який-небудь румун, а то й німець. Усього старий позбувся, крім цього паровоза: Штефан його вивів з-під ворожого вогню... Узбек та українець згадували назви рідних верховин, їхні обриси, барви та шуми,— горяни обидва служили нині одній справі, воювали з одним ворогом, хоч і звали по-різному ту ж саму траву...

...Орудуючи на ремонті березанського мосту лопатою, Грамаджора поглядав на конвойного німця, мацаючи за пазухою вгорнений у ганчірочку жмуток тої ж таки азійської трави — пам'ять про Іззата Хусанова.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

Сухі стебельця ялпису (душиці, материнки) тепер нагадували Грамаджорі ту ніч...

Коли мчали поїзди їм назустріч, обидва — і машиніст, і лейтенант у своєму вагоні — обидва думали, мабуть, про ту саму дівчину. То була Мирослава, дочка Грамаджори, яку вподобав молодий лейтенант. Чи ж не її паровоз веде оцей зустрічний состав з боєприпасами?

Дочка Штефана Грамаджори, будвши помічником машиніста, їздила на тій же дільниці колії, біля самого фронту.

Грамаджорі, звісно, на думку не спадало, що Іззат Хусанов, поговоривши з дівчиною раз або два, навіть у найтяжчі хвилини думав про неї. Коли взвод опинився в оточенні, Хусанов, відстрілюючись, згадував про неї. Коли осколком пошкодило йому ліву руку, поки хірурги над ним чаклували, Іззат увесь час, щоб не стогнати, кликав її, хоча й не знав її ймення... Коли при першій зустрічі він сказав їй: «Подаруйте мені ваше ім'я, ападжан», дівчина не сприйняла високомовного східного складу, розсміялась і не відповіла... Потім, дізнавшись, як її звать, цю гуцульську дівчину, він часто повторював незвичне ім'я Мирослава, а виходячи з госпіталю, попросив, щоб його призначили, поки рана загоїться, начальником ешелону з боєприпасами, який водив до лінії фронту її батько... Іззат відав, правда, що в кондукторській бригаді того ж поїзда працює молодий чоловік її — незграбний, здоровенний хлопчина — Петро Перейма. Старий Грамаджора розповідав Іззатові, що вони побрались недавно, але не сказав лейтенантові, що Мирослава жде, вже три місяці носить сина, а то й, чого доброго, дочку.

На війні це стало втіхою для старого Штефана: всіх утративши, всіх, крім дочки, він пішов за нею на фронт... Петро Перейма, батько його майбутнього онука, був веселий, безтурботний парубійко, любив і випити, й попоїсти. Не подобалось, сказати правду, Грамаджорі, що зятьок у дорозі, хильнувши зайвину, часом шкодував, що покинув рідні краї, але старий, не слухаючи його скімлення, в холодні ночі скидав із себе смушевий гуцульський кептарик, вишиваний барвистою вовняною жичкою, і йшов до Петра на гальмівну площадку — тепліше одягнути зятька. Іван Тимофійович бачив, як він, купивши в буфеті бляшанку м'ясних консервів, розігрівав її біля паровозного казана і поспішав однести її, гаряченьку, Переймі.

Старий мріяв про онука: то бачив його вдома, в далекій Виженці, біля темних смerek, під легким весняним сонцем, то зазиравав йому в очі, такі ж, як у Мирослави, зелені, невеличкі, навскоси прорізані, з золотими блискітками глибоких вогників.

Суху стеблину ялпису, розім'яту на потерть закоцюблими пальцями, здував вітер, але дух зілля ставав ще терпкішим, і Штефан хукав на змерзлу руку, ловлячи пахощі дальніх верховин.

Як завжди, права рука машиніста, весь правий бік дубіли від холоду. Лівий бік тіла млів од палу топки. Старий надсадно кашляв, часто згадуючи Іззата Хусанова.

— Коли б не війна,— казав Грамаджорі узбек,— коли б не війна, прописав би я вам, Штефан-ака, порошки від кашлю,— й додавав учене: — Пульверіс довері...

— А в нас, у Тамбовській,— зігхав Іван Тимофійович,— у нас там дуже просто, був доктор: лікував од кашлю смаженою цибулею. І смачно, і...

Кашель гнав сльозу, а треба було дивитись уперед. Там, десь поблизу, стугонів од вітру березанський міст — він сполучав тили з правим берегом, на якому вдалині точився бій... Там уже могло не вистачити снарядів, і старий попішав.

Іван Тимофійович, накинувши на плечі гуцулові свій піджачок, з острахом поглядав на манометр, та, помагаючи кочегарові, лопати з рук не випускав. Дивлячись на машиніста, Іван заздрич його старечій моторності, але часом, у найтрудніші, мабуть, хвилини, раптом забував про діло, і, замислившись, дивився у вікно, і згадував щось своє, тамбовське... Проектори чіткими помахами краяли небо. В промені затремтів подвійний парашут, але, як видно, збитий, незабаром поринув у темряву. Недалечко розірвалася бомба, Івана Тимофійовича вдарило спиною об передню стінку тендера, а з голови Грамаджоро зірвало картуз. Старий перехрестився. Полум'я шугонуло, загуло дужче, ніби топку локомотива продуло повітряною хвилею.

Поїзд пішов хутчіш. Непокрита голова стала мерзнути, від швидкості переймало дух,— ніколи так прудко не водив вантажних поїздів старий машиніст!.. Скорше та скорше... Але Грамаджора, оглушений вибухом, подав знак Іванові Тимофійовичу, схопився за регулятор, потім за кран, засичало стиснуте повітря,— старому приверзлося, мовби через колію лягло щось велике, чорне, чи не звалений телеграфний стовп?

...Несподіваний удар ногою в живіт приголомшив замишеного Грамаджору. Німець штурхав старого важким чоботом, щоб не витягати з рукавів закоцублих рук.

— Працой, працой! — ліктем притримуючи гвинтівку, горлав німецький конвоїр.

Добре-таки перемерзлий гітлерівський офіцер, вискочивши з машини, теж гукав:

— Працюй, працюй! Щоб до ранку міст був готовий! —
І звелів Штефану: — Переклади!

Старому провалили голову. Молода жінка в подертій червоноармійській шинелі потяглася до нього з бинтом. Офіцер штурхонував її. І знову щось кричав. І знову звелів старому гуцулові:

— Переклади!

ГЛАВА ШОСТА

Оляни ніде не було. Чорна од кіптяви скирта мала такий похмурий вигляд, що Северин зіщулювся. І знов оббіг круг ожереду. Оляни не було. Нехтуючи обачністю, Гармаш покликав:

— Оляно...

І зразу ж наче у відповідь вдалині озвались гармати, і тиха ніч проти Нового року, нічка-щедрівочка, ожила, сягнула фіалковими спалахами. З бантини, з якої звисав мотузок, пурхнула на дуб похмура тінь якогось великого птаха.

— Оляно! — голосніше покликав Гармаш, але й сам не вловив свого тихесенького голосу. Оббігши ожеред, він вичерпав останні сили. Біля чорного стожища людина впала, привалилась до скирти спиною. Пах горілої соломи нагадав йому варисту піч, дух батьківської хати,— і стало Северинові жарко.

— Вовко! — припадаючи до неіснуючої груби, покликав сина, але хлопчисько не відповів. Його вже не було. Зітхала піч, язика полум'я хижо лизали в її челюстях солому. Зелені відлиски замерхтіли в неситих зіницях вовка...

Приверзлось комісарові, буцім сидять біля грубки і покійний батько, і Оляна, і його Маша, дружина — військовий лікар другого рангу,— і зненацька зовсім це не Маша, а товаришка Марія, командир загону лісовиків. Так його й звали, ватажка, «товаришка Марія». А хто знав його справжнє ім'я? Северин чув про подвиги цієї жінки, дивувався з її кмітливості й відваги, але ще не зустрічався з нею, і тепер, марячи, жадібно дивився цій білокосій красуні в обличчя. Була вона... Та ні, він так і не зміг її розгледіти в непевному світлі сну.

Дива дивні коїлися з оцією самою товаришкою Марією. На її загін нацисти полювали. Коли їм щастило командира Марію схопити, щоразу вона втікала. Коли її вкидали в підвал комендатури, вона завжди, за обставин загад-

кових, щезала невідомо куди. Коли нацистам іноді вдавалось у лиху годину товаришку Марію розстріляти, через день-два по тому вона знов з'являлася з загоном у найнесподіванішому місці, а ім'я партизанки вп'ять лунало по всій окорузі... Думаючи про цю невмирущу жінку, Северин здогадався, що під таємничим прізвиськом криється, очевидно, щораз інша людина,— жінка чи, може, й чоловік?

І тепер ось, у маренні, вздрівши себе поруч із командиром лісовиків біля теплої грубки, в старій батьківській хаті, Гармаш із товаришкою Марією заговорив:

— Я вас давно шукаю, Маріє. Є значна справа.

— Поговоримо віч-на-віч,— відповіла Марія, кивнувши на Оляну.

— Це — близька людина,— відповів Северин, але зніяквив і сказав своїй Маші: — Де наші діти? — сказав таким тоном, наче перед нею завинив, а її рудуваті коси були розпущені й маяли за вітром.

— Вовка й Ніна — в Києві, з мамою. Ти ж мало думав про них...

Та комісар уже не слухав. Він бачив у товаришки Марії два перші аркушки свого партквитка, які ховав у трусах, у рубчику, що в нього втягають резинку, і беріг ті папірці як зіницю, щоб дійти з ними до своїх.

— Де це ви взяли? — скрикнув Гармаш.

Але діялось безглузде: товаришка Марія не слухала його, дивним хрипкуватим голосом читаючи «Сапсана», чи що, забуті бунінські вірші:

В полях, далеко от усадьбы,
Зимует просяной омет...

— Де ви взяли мій партійний квиток?

Але Марія провадила далі:

...Там табунятся волчьи свадьбы,
Там клочья шерсти и помет.
Воловьи ребра у дороги
Торчат в снегу...

— Де ви взяли мій партквиток? — теряючи розум, заволав Гармаш, і не стало ні товаришки Марії, ні покійного батька, тільки червона вовча пелька роззявилась у огидному оскалі.

Очуняв комісар на руках у Оляни.

Вітер угамувався.

Та й морозяне кільце навколо місяця зблякло. Дівчина, натужуючись, втягала Северина в якусь тісну, жорстку діру. Поповзли на животі, раничи соломою руки і обпалене морозом обличчя. Гармаш опинався, але дівчина його нещадно підганяла.

ГЛАВА СЬОМА

Опритомнівши, комісар почувив на своїх вогких од жару грудях пальці Оляни; дівчина розстібала гудзики, потім скидала з нього стоптані черевики — дарунок щиросердої колгоспниці, що прихистила на ніч у погребі Оляну й недужого Гармаша.

— Я думав,— шепнув Северин,— що на вас напали вовки...

— Які вовки? Лежіть. Ви хворі. Жар.

— Я мушу до ранку перейти через фронт.

— А хто нас проведе?

Оляна розтирала комісара спиртом,— з пляшечки, доброї по дорозі, в рідному містечку, в Ліщинівці, в покинутій хаті її батька, служителя лабораторії,— потім дала допити решту бридкої рідини з відчутним присмаком одеколону і, зігріваючи Гармаша своїм тілом, пояснювала, куди вони потрапили.

Зараз оце, добравшись до просяної скирти, Оляна згадала, як восени ще, до початку війни, щодня буваючи в радгоспі, вона помітила в одному з ожередів печерку, де з собакою ховався в негоду сторож, Демид Пархомович, якого вчора повісили німці... До літа криївка стала просторіша. Пташниці, вибравши звідти солому, спали покотом, щоб не шастати на ніч додому, в Вишняки. Довелось колись, забарившись, пробути з дівчатами ніч і зоотехнікові Оляні.

От вона й згадала про це лігво, та лазівку серед ночі знайшла в скуйовдженій вітром соломі не зразу. Втягши в укриття Гармаша, що вже заснув був на морозі, ледве приховавшись од вітру, ще й не опритомнівши після багатьох годин натужного дослухання, несамовиті од стужі, од болю, од голоду, вони, обнявшись, лежали в солом'янім барлозі, під кожухом, зігріваючи одне одного шпарким диханням.

Але, поринувши в солодке відчуття тепла, Гармаш нарешті зміркував, чому так часто дише,— і мерщій одкинувся од тугих грудей Оляни. Та дівчина, не осягнувши його збентеження, знову всім тілом припала до нього, і мимохіть задихала так само часто, і раптом, злякана, аж надто рвучко

відсахнулась. Аж зачепила його важку від болю руку. Аж захолола, знітилась. Бо не могло ж ось тут, у огидному сніщі війни, в утомі, в розпачі, не могло ж у них зайти за невідому для дівчиська грань. За нею ж крилось те свято-таємне, що несла Оляна в своїй душі, в своєму тілі через пожар війни. Несла до когось іншого, ще живого чи вже й мертвого, хто розчохнув колись їй серце. Несла до когось іншого, а не до цього, незбагненого в його сивині комісара, на якого ладна була молитись, якому без вагання віддала б життя. Життя, а не любов...

Гармаша налякало її збентеження, бо й сам він, перед тим на мить, снів не оцим дівчам, а власною ж дружиною, Марією, коханою, дітьми і, стримавши стогін від болю в руці, який допоміг схаменутись, він обачно відсунувся, завмер, заляк, дихання зачаїв, потім знову припав до теплого тіла Оляни, вже ясний і спокійний, як батько, як брат, котрому доля довірила її життя, її вроду, її молодість, і серце вже не калатало,— і комісарові зненацька в темряві чомусь заблаглось зазирнути в її очі, завше здивовані, зовсім дитячі, силкувався згадати бодай колір зіниць, та не міг: Оляна й комісар пробирались ночами, в ненадійній, нашорошеній темноті.

...В просяній соломі шаруділи миші.

ГЛАВА ВОСЬМА

Пригрівшись, обоє заснули. Та ось Гармаш прокинувся і разом сів, наколовши соломою щоку, пов'язану вовняною хусткою Оляни, і знову слухав. Його щось розбудило.

Поруч тихо дихала Оляна; десь по-зимовому несито вили вовки; вдалині гуркотіли гармати. А трюхи вище, над головою, в соломі... хтось хрипким тенорком кахикав,— очевидно, крізь сон. І щось той голос бурмотів.

— Що там? — прокинувшись, тихо спитала Оляна і, не чекаючи відповіді, заснула.

А Северин Гармаш заснути вже не міг. Хто це? Друг чи ворог? Заснути вже не міг, хоч для переходу через фронт, для того щоб оглянути місцевість, окремо позначену на тій же карті імперського штабу, треба було вбратися в силу... Та все, чого зазнати довелось в останні місяці, не давало комісарові спати навіть у смертельній його втомі.

Найтяжчим було, мабуть, і не пекло боїв, і не страх, що тебе схоплять після втечі з табору,— ніколи він, ніколи не забуде ночі у фашистським полоні... Анічого вкрай страш-

ного за ті кілька годин, власне, й не сталось: нацисти серед ночі не встигли почати розправу... Втративши немало крові, в безсилій люті, Северин боявся лише власної безпорадності перед безславною смертю. Коли бранців роздягли, роззули й загнали в протитанковий рів, батальйонний комісар Гармаш думав про одне: як би втекти? Попросив полонених червоноармійців непомітно прикидати його пухкою землею. Коли конвоїри на світанку виводили бранців з ями, товариші землею й соломою прикрили свого пораненого комісара з головою, і німці на дні спорожнілого рівчака його не помітили. Так Северин утік.

Дорогою лучались йому вірні люди — лісовики, степовики, очеретяники, що затаїлися в очеретах, водяники — на річках і домовики в містах,— усе це була чиста сила, що боронила од нечистої...

Ось так — від загону до загону, дістаючи потрібні відомості, ішов Северин по своїй увергнутій у рабство Україні.

І ось тепер, півтора місяця проблукавши, він нарешті опинився при останній п'яді своєї республіки, при самій лінії фронту. Але як його перейти?.. Це бентежило його багато днів. Як перейти?.. Чи не допоможе йому відомий в цьому районі партизанський ватажок, товаришка Марія? Як перейти?.. І, лежачи в соломі з Оляною, в котрій уже раз він думав про те ж, відновлюючи в пам'яті контури імперської карти, яку бачив у землянці в лісових братів після втечі з фашистського табору, і знов, і знов, думкою все розвідавши, переходив зі своїми дорогоцінними відомостями через фронт, поки ще раз не вчув зовсім поряд сонне чиесь бурмотіння, той самий хрипкуватий тенорок.

ГЛАВА ДЕВ'ЯТА

Не сміючи поворухнутись, щоб не розбудити Оляну, Северин дивився в темряву й слухав. Сумнівів не було: над ними, в тій же скирті, забравшись, мабуть, по іншій норі, неспокійно спала якась людина.

— Зрозумійте,— почув Гармаш.— Зрозумійте, гер Фогель: це великий поет, а ваші солдати з його пам'яттю так брутально...— І далі той самий голос щось таке бурмотів.

Зовсім близько — чи не на замерзлому озері? — затріщали мотоцикли. Вдарили залпом гвинтівки, скрикнув хтось, і Оляна прокинулася. Прочувався, видно, й невідомий,— голос пропав.

Оляна сіла і — чи до Гармаша, чи сама до себе — звернулася з одним із звичних своїх запитань:

— А чому, чому все-таки фашистів ми пустили так далеко? Трудно уявити, але здали навіть Березанку...

А Северин бурчав сам собі:

— Дивно... Що за поет? — І, сподіваючись почути ще що-небудь, лишався в тому ж напруженні.

У вухах Оляни ще лунали постріли й чийсь дикий зойк.

— Не можу звикнути,— зашепотіла вона,— що люди простісінько одне одного вбивають...— Але Гармаш, прислухаючись до шарудіння, не відповідав.

Стигла навколо тиша. Северин хотів був шепнути Оляні про неспогаданого сусіда, та біля лазу в криївку, а потім у вузькій норі зашаруділа солома, і на Оляну, сопучи й скімлячи, навалилося щось живе, кудлате, і шорсткий язик лизнув її в обличчя, і од псятини задряпало в горлі. Дівчина тихо скрикнула, а собака завовтузився в соломі, радісно заскавчав і, вибравшись із ожереду, вибіг і скоро повернувся знов.

— Цей собака знає вас,— прошепотів Гармаш.— Чий він? Він оце бігав до свого хазяїна.

— Я не бачу,— зводячи дух, стиха відмовила Оляна, обмацуючи лапи, нашійник, морду собаки.— Можливо, це — ердельтер'єр директора нашого радгоспу? А може...— І, сама не знаючи чому, покликала: — Квачан!

Собака брехнув, знов накинувся на Оляну, лизнув у лоба й вибіг.

— Чий пес? — перепитав Гармаш.— Я бачив його, коли ви пробірались до скирти. Думав, що вовк.

— Квачан? — неголосно покликала Оляна і, присуваючись до Гармаша, пояснила: — Це дворняга Демида Пархомовича, сторожа, пасічника з радгоспу «Дубки». Старий вирив у соломі це гніздо.

— А йому скільки?

— Років сімдесят.

— Виходить, можна думати...

— Ні. З його собакою тут хтось інший... Змордоване тіло Демида я бачила позавчора сама. В Ліщинівці. Коли я вночі шукала батька, мені показали: старий висів на пам'ятнику, на бронзовій шиї Тараса...— І Оляна замовкла, прислухаючись.— Коли б тільки ви знали, який це був славний дідок. Його продражнили Вільвовочкою. За що?.. Як вам сказати... Людина хазяйновита. Ходить, бувало, дід з рушничкою й собакою круг пташника, коло пасіки, прислухається — чи

не крикне де качка, чи не рипне яблуня. Не тільки слухає, а й дивиться. Та як! Темно ж, а він то підкову на дорозі підніме, то гвіздочок у кишеню вкине, то гайку,— в радгоспі знадобиться все! — а то пір'я на подушки призбирує. У нього в кишенях завжди було повнісінько всякої всячини: віхтик, насіння, шпагат... Ось так і прозвали його — дід Вірвовочка... На поясі носив дід старі віжки — в'язати злодіїв! Ані лисиці на пташник, ані чужої людини не пропустить. Приїду, бувало, в радгосп, а дід Вірвовочка з собакою тут, біля садової хвіртки, під дубом, перший стрічає мене і завжди чимось пригостить: то з медовими стільниками солоним огірком, то курячим потрушком, то після спаса яблуком чи маківником, а якщо на великдень, то й писанку подарує, ще й похристосується зі мною,— та краще й не згадувати натщесерце, чим він мене частував... І неодмінно питає: «Ну, Оляно! Не знайшла женишка? Та не журись! Про твою долю сам Демид Вірвовочка думає...» Він усе сватав мене за одного тракториста.

— І що ж? — спитав Гармаш.— Помішала війна?

— І війна. На фронт пішов Василь. Та й сумнів мала я щодо тракториста, не було в нім гордості: пісень співав та жалісні слова мені казав. Учитись, мовляв, піде та й заслужить, бачте, після консерваторії мою любов. А її, цю любов, не заробляти, а теплими руками хапати слід... Та й на війну йдучи, прощався і також обіцяв «бути гідним», ніби йшов туди задля мене!

— І задля тебе,— сказав Гармаш.

А Оляна, навіщо про це заговоривши, на себе розгнівалася, наче його зраджувала, голосистого свого Василя. Говорила й не могла спинитись. Навіщо? Ну навіщо? Вони ж посварились через її дурний характер?

— Він мене любив, а я... Він, ідучи на фронт, такої пісні мені заспівав... Ні, не розкажеш! — І Оляна замовкла.

Вухо комісара вловило дзвінкий на морозі крок. Хтось крикнув, злякавши Оляну, потім голос, басовитий, сповнений цікавості, спитав:

— А хто, хто в моїй хатці? До кого там, я звиняюсь, тільки-но лашчався мій Квачан? Ну? Ну? Хто ти?

— Голос діда! — прошепотіла злякано Оляна.

— Відповідай,— звелів комісар.

— Я ж бачила сама... його повісили!

— Ну-ну? Хто там? Ну? — не вгавав старий.

— Свої, Демиде Пархомовичу,— непевним голосом на-решті відмовила дівчина.— Це я, Оляна.

— Ого! — здивувався старий.— Оляна? Як ти сюди потрапила? Сама? Що? Я? Ясна річ, живий! Живий, кажу! А то як же!

— Лізьте сюди.

— Якщо ти не сама, то з ким же?

— Не галасуйте, діду.

— Вдома та не галасувати! — огризнувся старий та й поліз у сховище.— За мною, Квачан!

ГЛАВА ДЕСЯТА

Березанський міст стугонів під молотками, ломами й лопатами. Кінчати ремонт веліли якнайшвидше, і офіцер уже вибрався з машини. Лютуючи, викрикував якісь розпорядження, бридко лаявся, а Грамаджора, людина стара, мусив перекладати все це по-українському. Щоб не вмерти від сорому й досади, гуцул силкувався думати про інше, знову згадував ту моторошну ніч, коли був ще вільною людиною і мав більше причин себе самого поважати.

...Як він квапився тоді до цього ж, до березанського, мосту.

Мерзла непокрита голова, дух займало від бистої їзди. Але машиніст ухопився за вестингауза: через колію зненацька пролягло щось довге, чорне, схоже на телеграфний стовп.

Спиняється, правда, не довелось: машиніст зміркував, що темне було лише чіткою тінню на мить освітленого німецьким прожектором дерева. Відпустивши гальма, Штефан зіперся, як завжди, на підвіконня і, намагаючись набрати попередню швидкість, дивився вперед.

Повершуючи гуркіт поїзда, помічник почав був розповідати щось принагідне, та Грамаджора, ще не дуже добре вмюючи по-російському, розібрав тільки звичний вступ до всіх його історій: «А от у нас, у Тамбовській...» — і нетерпляче відмахнувся.

Грамаджорі хотілось помовчати, щоб не думати про те страшне, що діялось навколо. Він дивився на леза променів у чорнім небі, і нагадували вони старому товсті риси, проведені крейдою на шкільній дошці. Штефан беззвучно кликав свого сина, Тараска, меншенького братика Мирослави. Минулої зими Штефанів хлопчик уперше пішов до школи. Вчителька, записуючи малого, спитала, як звуть батька... Тараско, сторопівши, забув, чи що... «Як же все-таки тата звуть?» — допитувалась учителька. «Не знаю»,— норовисто

відмовляло хлоп'я. «Ну, а як мама самого тебе кличе снідати? — наполягала Ганна Іванівна. «Та мама кажуть, — одвічав хлопчина, — мама кажуть: «Тараску, йди снідати». — «Добре, — усміхнулась учителька. — Ну, а тепер скажи: як мама кличе батька?» — «Вони не кличуть, а кричать». — «Як же вони кричать?» — «Та ось так: «Штефане, йди, бо прохолоне». — «Отже, ти все-таки знаєш, як звать батька?» Але Тарас, нічого так і не зрозумівши, сердито відповідав: «Не знаю!»

Штефан усміхнувся в сивий, скуйовджений вітром вус, думав про Тараска як про живого, хоча малого вже й не було на світі: в перший день війни разом з матір'ю він загинув од снаряда... І тепер у Штефана буде тільки внук.

І старий думав об тім, коли Мирославі йти у відпустку, хоча з її характером вона, гляди, скоро й не піде! Думав зразу й про її неприязного чоловіка, і про снаряди в поїзді, що гуркотів за його спиною, і про лейтенанта Хусанова, який везе ці снаряди на фронт: для подуги, для припинення війни, для сина Мирослави. Хутчіш, хутчіш проскочити б міст, вивантажити боєприпаси і — назад, по новий ешелон... Та ще на зупинці, криючись од глузування Івана Тимофійовича, треба б чимось нагодувати вередливого Петра, щоб Мирослава потім сказала батькові спасибі, щоб не бурчав розбещений хлопець, ніби й справді йому так уже й кепсько живеться, щоб не канючив, що хоче додому, все одно куди: хоч би й до німця, хоч до дідька в зуби, аби б тільки доскочу поспати та не підтягати на пузі пасок без гарячої страви.

Іван Тимофійович протирав клоччям шкалу поділок регулятора, потім скло манометра, радіючи високому тискові, і, відповідаючи якимось думкам, усе бурчав: «Дуже просто...»

Паровоз був справний, але попередньої швидкості набрати не щастило. Механік прислухався до дихання паровоза. Пара добра, та машина враз пішла повільніше, важче. Штефан ухопився за кран і зрозумів, що десь у поїзді, в одному з товарних вагонів, хтось прикрутив ручне гальмо, притиснувши колодки до бандажів коліс.

Поїзд пішов іще тугіше. Машиніст давав подвійні гудки — сигнал «відгальмує!», але все лишалось, як доти.

Місце коло мосту — місце непевне, і спинятись тут було небезпечно. Сердитий, заклопотаний, Грамаджора висунувся з вікна і видів, де, в якому вагоні коїлося щось лихе.

Бачив це з лівого боку й помічник, Іван Тимофійович: гальмівні колодки, приперті до коліс вагона, від шаленого тертя сипали в темряву масні іскри. Грамаджорі здалося,

що він помилився, але, перелічивши вагони, зрозумів, що іскрить все-таки гальмо Петра Перейми. Старий злякався: в цих місцях біда могла приключитися з кожним. Машиністові вбачалося, що на гальмо до Петра міг утербитись який-небудь ворог, міг порішити його і, можливо, силкується зараз, у небезпечному місці, спинити й підірвати поїзд, який везе снаряди.

Все це мигцем спалахнуло в мислях, і Штефан, долаючи бажання зупинитися й дізнатися, що там коїться з його Петром, все-таки силкувався гнати поїзд уперед і вперед, до мосту, поки їх не застав по цей бік річки світанок.

Це було страшно. Страшно подумати, що він, старий верховинець, гуцул, повинен щось вирішувати, від чого, можливо, залежатиме судьба мосту, й життя багатьох бійців, і навіть доля міста... Страшно було подумати, що Петро на своїй гальмівній площадці, можливо, лежить, скривавлений, у вишиваному квітами смушевому кептарику, і що онук Штефана, ще й не народившись, може зостатись сиротою... А Мирослава?

Але поїзд довелось-таки спинити — серед уламків недавньої катастрофи. Над товарними вагонами, намацуючи їх у темряві, завуркотів німецький літак. Лишивши на паровозі Йвана Тимофійовича й кочегара, без картуза, з розкудланим, по-гуцульському довгим сивим волоссям, спотикаючись об шпали, об снаряди та бомби, які чомусь не вибухнули, об куски понівеченого заліза, біг до тієї самої гальмівної площадки. Назустріч, щось гукаючи по-узбецькому своїм бійцям, що гасили в пультманівському вагоні величкий пожег, поспішав Іззат Хусанов.

— Гей-гей! — І, гукнувши лейтенантові, Грамаджора пошкандибав далі — шукати Петра Перейму.

Лейтенант пішов за ним.

ГЛАВА ОДИНАДЦЯТА

Петро був на місці. Впізнавши на приступці його довгу тінь, Штефан здалеку крикнув:

— Що сталось?

— Нічого.

— Навіщо гальмував? — кашляючи й задихаючись, спитав Штефан.

— І не думав, — позіхаючи, відмовив Перейма. — Це — десь в іншому вагоні.

— Я сам бачив: у тебе, в тебе, в тебе! — важко дихаючи, закричав машиніст. — Іскри! Іскри! З моїх очей, чи як?

— Нічого ви, тату, не бачили,— широко посміхаючись, відповів Петро і навіть рукою вказав на гальмівні колодки вагона: все було на місці, до бандажів вони не прилягали.— Погляньте лишень самі, тату!

Грамаджора, спантелечений, тупцював біля гальма. Він бачив, що все гаразд, але й те розумів, що помилитись не міг.

Не знаючи, як поведеться, він додивлявся до непроникливого обличчя узбека, хотів був повернутись на паровоз, поспішаючи від'їхати від небезпечного місця, але, про всяк випадок, раптом спитав:

— А чи не відпустив ти, синку, своє гальмо після зупинки?

Петро хотів щось відповісти, але в цю мить десь біля мосту загуркотіло, а Іззат Хусанов, блимнувши на Грамаджору, сказав:

— Досить розмов, Штефан-ака: це все-таки він!

— Свята Марія! — злякався Грамаджора і, підступаючи впритул до Перейми, спитав з надією в голосі: — Це є неправда, Петре? Ти в мене, слава Йісусові, хлопець ладний...— Але погляд його впав на колодку, і, щоб іще раз пересвідчитись, старий схопив Петра за руку і рвучко смикнув її вниз, пригинаючи здорованя до колеса.— Питаю останній раз! — гаркнув Грамаджора, ще й сам не тямлячи, що робить.

— Я не гальмував,— спокійно, не вириваючи руки, відмовив Петро. Та все, що сталося потім, його приголомшило, і хлопець зненацька завив од нестерпного болю.— Тату,— верещав він,— тату, тату!

Іззат зразу й не зрозумів, що сталося: Грамаджора, пригнувши зятя до землі, притулив ривком праву його руку до гальмівної колодки.

Тертям розпечена мало не до червоного жару, стальна колодка ще не простигла, і шкіра на руці в Петра обвуглилась мигцем. Він несамовито пручався, але тесть, не тямлячись, тримав його несподіваною хваткою, і рука зятя горіла й диміла. Штефан уже не думав ні про Мирославу, ні про сиротіючого внука, ні про що, крім березанського мосту та снарядів у цих вагонах.

Коли Петро, обпечений, вирвавшись нарешті з рук Штефана, кинувся від поїзда геть, чи то Іззат, чи хто з бійців, хтось вистрілив йому в широку спину, туди, де горіли вдень барвисті розводи, вишивані вовняною жичкою на дубленій шкірі кептарика.

— Опік третього ступеня, — торкнувши обважнілу руку вбитого і, до речі, згадавши свою медицину, злостиво пробурчав Іззат.

А поїзд посунув далі, до мосту.

Іван Тимофійович хотів був розпитати, що сталося, але старий відмахнувся. Йому було ніколи та й не хотілось ні про що говорити, і зовсім не думав старий про теплий труп зятя, скинутий під укіс.

З боєм та сумом, з огидою дивився на труп зрадника Тарас.

ГЛАВА ДВНАДЦЯТА

Березанський міст тої ночі вцілів. Снаряди, привезені Штефаном, стали в пригоді.

До ранку ворог поступився, і частини Червоної Армії рвонули кілометрів на тридцять уперед, на захід, — починався великий наступ! — і старий гуцул відчув, що повертається до своєї Виженки, до буковинських схилів, і намагався думати тільки про Мирославу, тільки про внука, і терпляче слухав Івана Тимофійовича, його незмінне: «А от у нас, у Тамбовській...», і знов на станціях, відганяючи настирливі мислі, тихо балакав з Іззатом, розповідав узбекові недавно почуту легенду про партизанський загін, що ним командує поет, сам Тарас, сам Шевченко, згадував чомусь, як разом із своїм сином Тараском пішов одного разу в гори...

Штефан Грамаджора не міг би так ловко про все розповісти, але тямив, наче видів зараз, як чічки та сине перо сойки на чорному гуцульському капелюсі хлоп'яти вклонялися знайомим скелям і грайливій річці. Внизу, в долині, плив туман, а вгорі, зовсім близько, котилось, простигаючи, осіннє сонце, і бриніла тоді ясно та легко душа; хотілось добутись вище, туди, де ширяв над скелями беркут, де прозора хмарка, зачепившись за чорний султан на стовбурі сухої смереки, танула над урвищем, над кипучим туманом... Та де ж туман? Де? Де?.. Миттю все тут змінилось. Урвища разом видались крутішими. Смереки скуйовдились. А внизу з'явилися люди в шинелях прикордонників, і Грамаджора, цій зустрічі радіючи, подався тоді до них ближче і не думав у той день, що Тараска так скоро не стане і що він сам, старий Грамаджора, поведе ось тут, далеко від дому, такі важенні поїзди, буде жорстоким, буде нещадно мститися за смерть сина й дійде аж до такого стидовища, ставши німецьким перекладачем...

Штефанові згадалось, як колись, зустрівши на березанському вокзалі незнайомого військового фельдшера, Іззат у нього довго щось канючив, а потім приніс Штефанові на паровоз білий пакетик.

— Це вам — од кашлю,— і додав, любуючись латинською назвою: — Пульверіс довері!

На асфальті перону, оточений юрбою, завмер тоді з бандурою кобзар,— він був сліпий, і сивий, і... молодий. Вічніці сивого зяяли ранами, і його сльози скидались на кров: він розповідав, як гітлерівець звільна випікав йому очі розжареним болтом і як не холоне в них той жар і досі.

Кобзар співав шевченківської:

...За землю руськую. Хилилась
І слалась, плачучи, трава;
Додолу гнулись дерева,
Додолу гнулися, журились...

З порошками в руці, Грамаджора завмер над кобзарем і теж плакав: у сліпця голос був тужливий, з міддю, і старому не йнялося, що пісня, мордуючи душу, може аж так квилити.

Грамаджорі, ще глухому після вибуху, ще несамовитому після трагікомедії з Переймою, здавалось, ніби й це сон, течія ночі, і його сиві патли ворушились на непокритій голові — чи од вітру, чи од жаху, чи од захоплення піснею.

— Ой Дніпре, мій Дніпре,— співав кобзар,— широкий та дужий! Багато ти, батьку, у море носив козацької крові...— І Грамаджорі здавалось, що в його грудях розверзається рана.

...Днів через два Іззат і Грамаджора зустріли біля депо Мирославу й розповіли їй, що сталося. Старий ще не міг очуняти, він боявся цієї зустрічі з дочкою.

Вони втрюх стояли біля шойно розваленої снарядом водокачки. Мирослава, в скрусі, збентежена, люта, не заплакала, тільки зірвала з голови хустку й поцілувала батька, а це зовсім старого налякало. Мирослава одійшла від мужчин, лягла на землю, на теплий шлак біля заповненої жовтою водою вирви, й так лежала, мовчки, долілиць, мружачи очі, щоб не видіти залитих кров'ю шпал і рейок. Здавалось, серце набрякає і йому не стане місця в здавлених грудях... Щоб не розплакатись, вона схилилась до воронки, хотіла напиться, зачерпнула рукою, ковтнула, та від води тхнуло трупом.

Одійшовши з Іззатом до купи щебеню, Штефан сів на цеглини біля кинутої німцями строкато помальованої зеніт-

ки і дивився на зображення палаючого радянського літака, грубо намальоване на стволі.

Коли Штефан підвів голову, Мирослави тут уже не було. Твердими, широкими кроками, щоб ніхто не почув її крику, вона швидко йшла в поле, а потім, обернувшись, змахнула рукою, круто звернула вбік і полізла по скобах на свій паровоз.

Через півгодини вони роз'їхались, і більше не стрічав старий своєї Мирослави й нічого про неї не чув.

Загоївши руку, незабаром пішов на фронт Хусанов, а Іван Тимофійович, застудившись, ліг у лікарню.

Грамаджора zostався один, і тільки гілочка ялпису, схована за пазухою, навіть тепер, у фашистському полоні, нагадувала про страхіття тієї ночі.

ГЛАВА ТРИНАДЦЯТА

Дід Вільовочка, розмовляючи з Квачаном, ліз до скирти: — Ну, то з ким же це наша Оляна? З ким вона? З ким?

Прислухаючись до своєрідних інтонацій радгоспівського сторожа, Северин намагався уявити обличчя Демида Пархомовича, дивом воскреслого з мертвих.

Голос у старого був басовитий, густий, хоча дід, видно, силкувався говорити не так голосно, як завжди. Здавалося, буцім Вільовочка такий собі різдвяний дід із бурульками в бороді, в рудому духмяному кожусі.

Влізши до сховища, Демид Пархомович вніс туди запах диму, мерзлого смушка, забутий на війні аромат воску й меду, дух якогось зілля, чебрецю чи м'яти.

Наткнувшись у темряві на Гармаша, старий, як це роблять сліпі, обмацував йому груди, жіночу хустку на голові, давно не бриту щетину. Зачепивши йому плече, Вільовочка зрозумів, що прийшлого поранено, — так рвучко Гармаш одсмикнув лікоть, зашипів од болю, мов сердитий гусак.

Оляна кинулась до діда і теж обмацувала його, тицьнула носом та губами дідові в бороду, ще не вірячи, що це він, Демид Пархомович, живий і од злості помолоділий.

— Живий, живий! — І дід Вільовочка зітхнув. — З Новим роком, Олянко! Ну-у, нічка-щедрівочка, нічого не скажеш!

— Навіть коли заліз до нас, дідусю, ваш Квачан, я не сміла подумати...

— У Квачана тепер новий хазяїн. Тільки не знаю, куди запропав і чому собака тут. — І після паузи спитав: — З ким ти, дівчино?

— Один товариш із...

— Помовч, Оляно,— рішуче спинив її Гармаш.

Вірвовочка образився. Засопів, розсердився, розпирхався:

— Ну-ну-ну? Відколи це, звиняйте, деякі товариші перестали довіряти Демидові Бульбі? Ну?

Гармаш присунувся до діда й Оляни, притяг їх до себе й зашепотів:

— Треба тихше. В скирті, дідусю, криється, крім нас, хтось чужий.

Старий, до всього цікавий, аж підскочив.

— Ну? Де? Хто?

— Я його не бачив. Чув тільки. Розмовляє людина, як оце ми з вами, по-українському. Чути, що інтелігент. Прихильник якогось великого поета. Йому за поета від німців перепало.

— За Тараса Шевченка? — висловив припущення дід.

— Хто зна,— замулявся Гармаш.— Були в нього якісь, видно, зіткнення з німцями. А може... Словом, не знаю! Років йому, приміром, під п'ятдесят, людина, з усього судячи, здоров'я кволого...

— І що ж? — занепокоєно питав старий.

— Все, що я знаю. Він уві сні розмовляє. Я розібрав кілька слів про поета.

Та дід Вірвовочка, знемагаючи від нетерпіння, перепинив:

— В яким же кутку нашої скирти він ховається, той невідомий? — Старого душила цікавість, але за нетерплячим «ну-ну?» вже крізнала неприхована тривога.— Я одну шукаю, звиняйте, людину. Вийшов оце її полювати. А Квачан по сліду привів сюди.— І, подумавши, старий звідався: — А може, той, чужий, тут не один?

— Один, мабуть...— І Гармаш узяв діда за руку і, тицьнувши нею в темряву, вказав напрям: — Спить він десь отам, трохи вище.

— Ну-ну? — буркнув Вірвовочка й спитав: — А ви? Чого тут ходите? І хто ви? Ну? — І було чути, що старий уже розуміє все без розпитувань, а дізнатись йому хочеться про щось інше.

Вислухавши пояснення, дід спитав:

— А чи не чоловік ви нашої Олянці? А то жених? — Але, відповіді не діставши, зашарудів соломою: — Ну-ну! Ви тут почекайте, я взнаю, хто тут над нами причаївся.

Вилазячи з ожереду, старий намагався збагнути: чом це ні Гармаш, ні Оляна йому не відповіли?

— Шукай, Квачане! — чути було його бас біля скирти.

— Дайте-но браунінг,— попросила Оляна.— Перелізу ближче до виходу, щоб чого не трапилось з дідом.

Та Вірьовочка, ніби йому ніщо й не загрожувало, як у славні мирні часи, тупцював круг скирти й щось казав собаці. Потім, видно, знайшовши десь драбину, поліз нагору й ревнув:

— Вилазь! — І, зачекавши, сказав: — Ну-ну? Не хочеш? Я тебе витягну сам.

Почувши нагорі шамотню, Оляна вийшла з нори і в місячному сяйві вздріла, що Демид Пархомович тягне по стрісі ожереду довготелесого й худющого чоловіка. Зваливши ногами драбину, вони гримнули вниз. Квачан, звичним ділом, миттю скочив на груди чужому.

Коли Вірьовочка звелів собаці одійти і невідомий підвівся, він виявився таким цибатим, що присадкуватий дідусь схожою на редьку головою ледве сягав середнього гудзика на його розхристаній шубі.

В присмерку вгадавши невідомого, Вірьовочка ехиднувато засопів і, вдаючи байдужого, сказав Оляні:

— Пощастило.— І, нагнувшись, ухопив на снігу билинку, не глянувши, розтер на долоні й підніс до припухлого носа. Тютюну не було, і Вірьовочка нюхав усе поспіль — полин то полин, кізяк то кізяк! — Еге ж, пощастило...— повторив він і звернувся до чужого: — На вас я й полював, міський голово. Ну-ну! — гримнув він.— Ні кроку! — І, відчепивши од пояса чи віжки, чи вірьовку, з моторністю мавпи стрибнув на довгов'язого й спритно його зв'язав.— Вашою, звиняйте, лічністю дехто інтересується, гер бургомістр.

Ступивши ближче, Оляна впізнала зв'язаного — Сидора Потаповича Клопенка, викладача ветеринарного технікуму, який вона скінчила минулого року. Дівчина не відала, що при німцях Клопенко став міським головою, але зараз ця новина нітрохи не здивувала її.

ГЛАВА ЧОТИРНАДЦЯТА

Батько Оляни, Денис Козар, колишній унтер-офіцер, повернувшись разом із Клопенком з германського полону, все життя пробув служителем лабораторії того ж таки ветеринарного технікуму, і Оляна з дитинства звикла до балаканини про дивацтва їхнього викладача зоології.

Базікали про те, як смакує Клопенко мерзлою картоплею або сиркою бараниною. Про тисячу карбованців, змар-

нованих на придбання кудлатого песика рідкісної в нас породи кінгчарлз.

Зоолог Клопенко був знавцем собак. Жив на околиці, у власному будинку, і коли хтось наближався до його високого паркана, на подвір'ї починалось люте валування.

Колекцію собак збирав Клопенко багато літ, розводячи на продаж модні породи. В його двір вантажники, бувало, вносили звідкись привезені клітки та ящики з собаками різних порід і мастей. Денис Козар допомагав їх доглядати, і Олянка, одвідуючи батька, могла бачити в зоолога й кирпату японську таксу, і пихатих водолазів, і верескливих левреток, і похмурого тибетського дога, котрого побоювався й сам Клопенко. Патякали, ніби в потайних клітках він тримає вовків, але батько Оляни ніколи про це не казав.

Немало цікавого було і в кабінеті Сидора Клопенка.

На стінах висіли анатомічні муляжі, зображення німих собак, знайдених в Америці Колумбом; стовбичив у кутку макет древнього ассірійського пам'ятника, на якому був вирізьблений пес; опудало австралійського дінго; по стіні, од вікна до вікна, розігналось на штукатурці кострубато випсане кіновар'ю латинське слово «canis», що означає «пес»; півбудинку займала бібліотека: крім учених праць про собак, були там каталоги собачих виставок обох півкуль, Брем, аркуші з енциклопедій, сторінки Гомера — ті, де оспівано печальну історію Одисеєвого собаки; на полицях стояли й чеховська «Каштанка», і книги Сеттон-Томпсона, Тургенєва, Джека Лондона, Марка Твена, Хіченса, Пришвіна, Купріна, вірші, байки та казки, — і все про собак.

Вихваляючись домашніми скарбами, приймаючи відвідувачів, Сидір Потапович, людина гостинна, безугавно розповідав чи не про всі сто дев'яносто п'ять собачих порід імовірні й неймовірні історії, що-небудь, приміром, про собаку, котрий при облозі Корінфа розбудив сторбжу Акрополя...

Він був похмурим фантазером, цей Клопенко. Людей не любив і тому, про всяк випадок, був надзвичайно гречним і приятним. Собак боявся, але все його життя було зв'язане з «canis».

Він силкувався складати новели про собак, але творів Клопенка ніхто не друкував. Це його, звісно, кривдило, і, за-тайвши злобу, він навіщось перекладав свої собачі опуси німецькою, сто разів переписував, правив, знов переписував і все чогось чекав... Іноді, посадивши біля каміна Оляну з Денисом Козаром, щось їм читав.

Одвідуючи батька, Оляна Козар завжди знаходила в домі Клопенка щось нове: то колекцію акварелей, що зображували собак,— тонку англійську роботу; то вдосконалений мікроскоп; то миле, щойно прозріле щенятко,— але бувати в тім домі частіше Оляні не хотілось. Чи то дівчина звикнути не могла до неподобного вигляду зоолога, до звички короткозорої людини просто в обличчя співрозмовникові сунути свій плесканий ніс, чи їй шкода було безлічі бідолашних кішок, яких він тримав у сарайчику на поталу собакам, чи одвертала дивна поведінка його псів: побачивши хазяїна, вони припадали до землі. Він, правда, казав, ніби пам'ять академіка Павлова затьмарилась для нього тим, що за багато літ учений знищив силу-силенну шавок, але Оляна знала: сам він, оцей Клопенко, криючись од сусідів, без видимої цілі знущається зі своїх пінчерів, догів і тер'єрів...

Та й Квачан зараз, стоячи над зв'язаним, хоч і торопів, але гарчав і, сатаніючи, рвавсь до нього. Розбуркана гавканням Квачана, десь озвалась курка, і дивно було чути серед пустелі кудкудакання домашньої птиці, можливо, останньої тут, у зруйнованім птахорадгоспі «Шевченкові дубки».

ГЛАВА П'ЯТНАДЦЯТА

— Вгамуйте ж ви собаку,— попросила Оляна. Боялась вона за Гармаша і... сама не розуміла, що діється в її душі. Северин, мовчазний і похмурий, часом грубий, був для неї прикладом мужності, а раптова усмішка, котра подеколи на мить поймала його єство, являла добре серце. В небезпеці вона щитила комісара грудьми, вела в життя через тенета смерті, а зараз не могла забути, як несподівано цієї ночі закалатало серце в ту дурну хвилину,— не на нього сердилась, не на війну, а лиш на себе, бо ж пам'ять про взятого в неї війною співуна-тракториста тривожила її останнім часом дужче й дужче,— дівчина все частіше виділа його вві сні і тепер собі простити не могла того, що її сьогодні на коротку мить схвилювало.

Їй часом здавалось, що бентежить її не доля Гармаша, а ті відомості, аж надто важливі, котрі до своїх ніс він із гітлерівського тилу: недарма ж так уперто пробивається він, оцей, війною змордований, чоловік, на вільну радянську землю. Оляна розуміла його прагнення — якнайскорше дійти до своїх, вона й сама поривалась туди ж, але відчувала, що комісара підганяє ще й якась щонайдужча сила... Чи, може, кохання? Родина?

Десь була в нього жінка, Марія, та Северин майже нічого про неї не розповідав, у своїй суворості, можливо, уникаючи розмови про загострені війною почуття. Згадував лише про дітей. Оляна вже знала, що в Нінки на щоці — шрамик, а у Вовки — сині очі, що бабуся дітям сплела перед війською смугасті панчішки... Про все це Северин говорив дуже скупко, а Оляна до дітей ревнувала, і виходило це зовсім по-дитячому, як те буває в сім'ї, коли старші ревнують батьків до маллят, бо почувала себе перед комісаром дитиною.

Війна її багато чого навчила. Війна вимагала більше, ніж, здавалось, можуть дати Батьківщині душа і тіло. Оляна змалку була боягузкою. Але, визволяючи з біди подругу, потрапила в лабети до нацистів, не сказала нічого, що знала, і зуміла втекти.

Оляна була колись аж надто розніжена. Та це минулось. Вона мерзла й тепер, але теплий платок віддала Гармашеві. Війни боялась, було страшно, та, коли довелось, під час бою виносила поранених з вогню. Вона тепер уміла голодувати, лізла під кулі, коли знала, що не сама, коли поряд — чиясь дуже плече, коли хтось проведе по щоці твоєї теплою, шершавою рукою...

В неї брата не було. Батька згадувала з досадою. А те, від чого мліє серце, попервах зверталось тільки на Василя, втраченого у велетенському горнилі війни... Та Василь зостався тільки в пам'яті серця, його, можливо, вже нема в живих, був лише мрією, а її піклування, все, що призбирається в душі у сестри, в нареченої, в матері, — все це кинуло її до похмурого й мовчазного воїна, що його вела вона до лінії фронту... Вона, як мати, не жаліла для нього життя, як сестра, сварились і прискіпувалась ї, як наречена, схвилювалась біля нього в цьому просяному стозі, який чорною брилою здіймався над нею.

Курка вгамувалась, але Квачан, пориваючись до бургомістра, досі гарчав.

— Угамуйте його, а то викаже, — попросила Оляна.

— Ти, бачу, боягузка, як була, — пробурчав дід. — Але ж тут, поблизу, — мої хлопці.

— Які хлопці?

Та Вільовочка, глипнувши на Клопенка, що закрутився чогось на місці, не відповів і розвів руками замість свого неодмінного «звиняйте».

Оляна подумала про партизанський загін. Хто вона, ця товаришка Марія? Хто криється під цим прізвиськом? Спитати б у діда...

Тим часом Вірьовочка, набгавши собі носа не тютюном, а якоюсь трав'яною потертю, хотів був чхнути, але з досади крякнувши, взявся до діла, разом з Оляною поволік до нори зв'язаного міського голову. Довготелесий, не зронивши ні слова, пручався.

— Мовчите, пане Клопенку? — поспитав сторож. — Гарзд, гарзд! Іще наговоритесь. Для останньої з вами розмови сюди прийде один цікавий дідок, ваш, звиняйте, колишній товариш по службі... Ви перед ним, мені здається, завинили? — І Вірьовочка, обернувшись до Оляни, сказав: — Я дожидаю тут Юліана Петровича. Я йому обіцяв розшукати Клопенка — живого чи мертвого, він мені повірив і зараз прийде сюди.

Оляна здивувалась і занепокоїлась: що йому треба тут, старому вчителеві латинської мови? Звідки прийде? Навіщо? Яке горе спіткало цю лагідну людину? Чим завинив перед ним собачник?

Дівчині хотілося стусоннути Клопенка, бо той опинався, і спитати його про латиніста. Але Оляна стрималась.

— Як ви тут опинились, бургомістре? — поспитав дід.

— За ділом їхав. Напали вовки. Покинув їм коня. А сам — сюди.

— Звідки їхали?

— Від березанського мосту.

— Ну-ну? — І, штурхонувши бургомістра в солому, дід вийшов.

Гармаш розпитував Оляну. Клопенко, наче мова йшла не про нього, лежав нерухомо, тільки силкувався вгамувати свій сухий натужний кашель.

— Це була щонайгrecніша в нашій городі людина, — розповідала Оляна. — Мій батько завше високо ставив інтелігентність Сидора Потаповича, часто згадував свої з ним поневіряння в германському полоні. Але чомусь останнім часом, згадуючи про собачника, батько тільки махав рукою. Може, після того, як Сидір Потапович з нього насміявся, пригостивши мого старого котлетами з маринованого собаки?

Оляна замовкла.

Вона згадала Клопенкове оповідання про відважного морехода, про капітана Кука, котрий у дальнім плаванні вилікувався від тяжкої недуги, лигаючи навар з собачого м'яса.

— Ваш батько разом із оцим Клопенком побував колись у германському полоні?

— Так. У дев'ятсот шістнадцятому. Відтоді в старого лишилась про Германію добра згадка. Була в нього там якась фрау, чи що... Свої німецькі симпатії батько навіював і мені. Я з дитинства знаю баварські казки, я співала баварських пісень, читала татові Шіллера й Гете, і мені розповідали: у вісімнадцятому році, коли кайзер захопив Україну, мій Денис Петрович повернувся додому з німцями. Тому ж, гадаю, була й така прихильність до цього Клопенка: разом страждали в полоні.

— Розумію,— озвався комісар.— Ось вона звідки, ваша розгубленість, Оляно.

— Так,— potwierдила дівчина.— Жорстокість нацистів... і все це... таке несподіване, таке страшне...

— Ах, Оляно,— озвався бургомістр.— Якщо в цьому пеклі, де плінуть ріки крові, аж так легко ви можете з людиною малознайомою...— І він велезначно замовк.

— Я вас не розумію,— здивувалась Оляна.

— Я все чув...— І собачник, натякаючи, виразно пирснув.— Я мов нічний птах: бачу гірше за всіх, чую краще за всіх.

— Я тебе, гнидо, зараз порішу! — щось збагнувши, рвонувся до нього Северин Гармаш.

— Дідові, бач, ця гнида потрібна живцем,— шепнула йому Оляна.

— Рішайте, воля ваша! — глузливо заговорив Клопенко.— Але ж... коли верх у сьогоднішній битві, як завжди, буде наш, я вам іще стану в пригоді...

— Боже мій, яка наволоч! — задихнулась Оляна.

— ...А якщо, припустімо, випадково нині переможуть Совети, вам таки вигідніше схопити мене живцем: я багато знаю. Раджу подумати...— І собачник інтелігентно засміявся.

Гаряча хвиля Северинові прихлинула до серця, і він кинувся, щоб мерзотника таки порішити, але Оляна схопила його за поранену руку. Гармаш застогнав і знепритомнів.

ГЛАВА ШІСТНАДЦЯТА

Комісар очунав тільки в ту мить, коли біля скирти стало чути кректання й кроки Демида Пархомовича.

Вірвовочка в ожереді щось там зашепотів із Гармашем. Оляна почула здивоване запитання Северина: «Вартові? Серед чистого поля? Що вони тут стережуть?»

Коли шепіт замовк, Оляна спитала діда:

— Де Юліан Петрович?

— Прийде. Біда в нього. Постарався оцей собачник.

Оляна замислилась. Згадала останню розмову з латиністом, з Юліаном Петровичем, за якийсь тиждень до окупації Ліщинівки.

Ранок тоді був похмурий, вогкий від мокрого снігу. Вони стояли біля розбитого бомбою ветеринарного технікуму, і Оляна свого строгого вчителя вмовляла тікати геть од війни.

Та латиніст заперечував:

— Тікати на старості літ? Горрібіле дікту, страшно сказати! Тут — остання п'ядь української землі. Я ж бо росіянин, а йти звідси нікуди не можу. Сімдесят років на Україні!

І Оляна Козар, легковажне дівчиство, українка, раптом зрозуміла в ту мить, що ніколи, мабуть, не любила повною мірою ні горбкуватого слобожанського степу, ні сумовитих тополь рідного міста, ні мови, ні пісень, ні неспіливого кохання Васі-тракториста, що перед ним колись так легковажно завинила, — і тільки зараз вона усвідомила свою любов і до степів, і до Василя, і до його пісні, — тільки зараз, на цій бентежній грані, на останньому пружі вільної української землі.

Дивлячись тоді на Оляну, латиніст прескрушно ворушив жовтими від тютюну вусами. Хотілось дівчину розважити, але не знав старий, не відав, що їй сказати.

— Як навіть і прийдуть вони, тевтони оті, що вони мені зроблять? Чи моїй доні? Я — колишній учитель гімназії і до того ж, — і старий збентежено хмикнув, — конфітеор, каюсь: ще й колишній дворянин!

Вони йшли по грязюці, — танув перший сніг, і Оляні було досадно: не могла старого переконати, та й сама розгубилась і до пуття не знала, що робити, — не хотілось тікати з рідних місць.

Дівчина тямала цього латиніста з дитячих років. Мурований дім гімназичного наставника стояв поряд із хатиною, де жила Оляна. А в самого Юліана Петровича вчилась Оляна Козар премудростей латинської в Ліщинівському зоотехнікумі.

Лежачи в скирті, Оляна згадала, як одного разу, провівши старого до його дому, зайшла до них і довго сиділа на дивані, слухаючи про давні гімназичні порядки. Руки Юліана Петровича, ніколи не знавши спокою, в той вечір заходились коло безглузкого діла: він перелицьовував формений кар-

туз, синій колись, що видно було з яскравого сліду кокарди. Навіщо його старий лицює, Оляна розуміла, і їй було боляче. Розумні пальці м'яко ходили по оксамиту околички, а дівчина думала: ось вийде Юліан Петрович у вчительському картузі, вийде стрічати німця, щоб німець не скривдив колишнього царського чиновника...

Латиніст розумів тоді її журбу й досаду і, знов ніяковіючи, аби не мовчати, розповідав про гімназію:

— Вирішив директор звільнити мене з роботи. Не було такого: вихованці полюбили латиніста! Я був строгий, але, крім граматичних коментарів, я читав гімназістам премудрого Тіта Лукреція Кара, книгу «Про природу речей»: «Ми, в темряві живши, освітлені бачимо речі», але мені так тоді й казали, що я — матеріаліст і безбожник.

Оляна зараз пригадала й цю розмову, і старий картуз, — латиніст поспішив його схвати в комод, — і розгублене обличчя вчителя.

Старий, повчаючи, як це було завжди на уроках, вів далі:

— Якщо німці й прийдуть, то ненадовго, і я хочу лишитись дома. А ти, дівчинко, ти мене вмовляєш, а свого батька?.. Він же говорив завжди, що пруссаки — не звірі?

І латиніст лишився в німців. Лишився й батько її. Принаймні до позавчорашнього дня Оляна нічого про них не знала.

ГЛАВА СІМНАДЦЯТА

Оляна замислилась, і їй здавалося, що старий тихо спить. Але Вірвовочка завоутзузився в соломі.

— Хтось іде, — занепокоївся дід і поліз до виходу. — Може, Юліан Петрович?

В ожереді було чути, як сторож розмовляє з кимось, із людиною, видно, знайомою, як він веде когось до лазівки.

— Гей, міський голово! — покликав він, повертаючись до лігва. — Маєш підпомогу! — і доповів Северинові: — Никає по степу дякон, отець Олексій з Благовіщенського собору, а чого никає — невідомо! Так от, щоб ненароком нас не виказав, я його, звиняйте, за гриву та й сюди! Нехай погріється... Гаразд, гаразд, отче дяконе, ти не бійся, будь як дома... Тут, у цій скирті, ми — як звірі в рукавичці з тої казки. Знаєте?.. Ішов дід лісом, а за дідом біг собачка...

Оляна згадала українську казку, навіть картинку в шкільній хрестоматії: лежить на дорозі хутряна рукавичка,

а в ній — повнісінько звірини, згадала навіть латку біля великого пальця, навіть грубе шво...

— Дияконе, дияконе,— покликав Клопенко.— Отче Олексію!

Але диякон мовчав.

А дід Вірвочка вів казку далі, і всі в скирті, навіть Клопенко, слухали, забувши про близьку небезпеку, пригадуючи дитинство, кожен — щось своє.

— Ну, то йшов дід лісом та й загубив рукавичку. Аж ось біжить мишка, влізла в ту рукавичку й каже: «Тут я житиму...» Аж гульк — по дорозі жабка стриб-стриб та й питає: «А хто, хто в рукавичці живе?» — «Мишка-шкряботушка. А ти хто?» — «А я жабка-скрекотушка. Пусти й мене...» — «Іди...» І от їх уже двоє... Ну-ну! Аж гульк — скаче зайчик, побачив рукавичку та й питає: «А хто, хто в рукавичці живе?» — «Мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка. А ти хто?» — «А я зайчик-побігачик. Пустіть і мене...» — «Іди». І от їх уже троє... Ну-ну! Аж гульк — простує кудись півник-заспівник. Підступає він до рукавички й питає: «А хто, хто...»

Але разом усі прокинулись. А казка не кінчалась. Дід замовк. Северин почув, як стрепенулась Оляна. Біля скирти протяжно проспівав справжній півень: до озера підступила північ. Сторож, почувши знайомий голос горланя, засопів здивовано. Колись, іще в птахорадгоспі, цей галасливий співунок починав досвітній перегук. Тішачи серце з нудьги знавісного сторожа, він розбуркував півнів околиці. Учинялось ранкове всерадіння, на яке багатьма голосами озивались дальні півні — з Вишняків, з Наумівки, з Прудянки... Старому причулося й зараз, буцім заспівав той самий затайкало, цибатий плімутрок, грудастий, сірий, рябий, котрого він знав у «Дубках» кілька років.

Почувши сопіння, Оляна зрозуміла, чого старий зрадив, усміхалась — і півневі, й казці, але враз напалась на диякона, бо той сказав:

— Засмажити б цього горланя.

Людина ж була, як і всі тут, голодна.

— Помовчали б! — кинула дівчина.— Це, може, останній півень у всій окрузі.

— Пробачте, драгоценнейшая... Ми з вами, здається, знайомі? Га? Даруйте, але давно вже не бачив я в цих краях ані сухарця, ані навіть лушпиння картопляного. А сьогодні в нас — ніч проти Нового року, щедрий вечір... Василька-свинопаса,— а ця ніч була завжди ситою, п'яною, завжди я

мав, як кажуть, грудочку кашки й кільце ковбаски, а тепер скутуляв би все, бо в степу, мовляв, і жук — м'ясо!.. І цей от півник-заспівник, вискочивши до нас із казки про рукавичку, так потішив моє вухо, що я...

— Що ви, дияконе,— перепинив Клопенко,— забули церковну премудрість: «всякое дыхание да хвалит господа» і заміряєтесь на бідолашного півника. Хоча я й сам проти Нового року залюбки поласував би...

— Пелька ласа до чужого м'яса,— пробурчав диякон, а Гармашеві вчулась мідь роздратування в басовитому голосі служителя культу.

— Вдавишся, бургомістре! — так загорлав Вірьовочка, що розбудив Квачана.— Не бачити тобі наших півнів!

А Квачан спросоння потихеньку гавкнув.

— Ну що ж,— із кам'яною байдужістю, ніби вже передчуваючи свою загибель, мовив Клопенко.— Ваш собака, приміром, теж міг би замінити півника.

— Ви що? — розгнівався Гармаш.— Собакоїд?

— Ого! — міський голова, видно, вже не владав собою.— Та ви самі скуштуйте! Ось і наш Юліан Петрович...

— Не смій говорити про нього! — крикнув Вірьовочка. Та собачник вів далі:

— ...Юліан Петрович знайшов у Плінія, чи що, начебто римляни собаче м'ясо мали за вишукану страву, а смажені цуценята були харчем богів. Гіппократ те ж саме знав про греків. І хіба не ласують і донині китайці та корейці печінкою собак, випоєних молоком? Та й германці, давні германці, хіба не жерли вони своїх псів?..

— У тебе, міський голову,— озвався диякон,— у тебе, бачу я, не той германець у голові! Вони скоро довоюються, тевтонські твої курохвати,— не довелось би їм переходити на їжу богів, на собак! Бо ж мою корову давно зжерли. З твоєю поміччю, бургомістре. Та сказано ж у Іеремії: «Кто даст очесем моим источник слез, и плачуся и день и ночь о побиенных...» А я вже й не плачусь! Але тобі, міський голову, смерті моєї диякониці я не прощу! Вона зважилась, бач, дурна, моя Клавдія Сергіївна, від твоїх м'ясників боронити нашу корову. Та корову, звісно, взяли: сім порожніх гільз я зібрав на подвір'ї... Ось вони, тут,— ти чуєш, бургомістре, щб бряжчить у моїй кишені?

Стомлені, голодні, застуджені, добрі люди дослухались до чудної тиші.

Та й вітер угамувався, наче в боязкому передчутті грози.

Не чути стало й дальньої канонади.

Причаївся й собачник: він ще вірив у свою судьбу.

Непевна тривога змагала й діда Вільовочку.

Всі чогось чекали.

І раптом закудкудакали кури, а ожеред задрижав од скавуління вітру, затремтіла земля, й загуркотіло небо. Але це не скидалось ні на виття віхоли, ні на грім, ні на гуркіт розривів,— ні, ні!

Мов людські голоси шугали в гомоні, в зойку, і від глухого гупання,— раз-два-три, раз-два-три,— під чиєюсь грізною ходою двигтіла й нила земля.

— Оце буря,— ахнув Северин.

— Не буря! — з дивним дрожем у голосі заперечив дід Вільовочка.— Проїшов Тарасів загін.— І Гармашеві в темряві вздрілось, буцім старий укланув на коліна.

— Про що це ви, Демиде Пархомовичу?

— Шевченків загін, кажу,— бурно зітхнув Вільовочка.— Це значить: германський фашист скоїв тут нове злодіяння, і сам Тарас Шевченко поспішив розквитатись. Ви хіба останнім часом тут не помічали таких ось наглих ураганів?

Ні Северин, ні Оляна, ні дякон не відповіли. Буря одлітала далі, а старий мовчки слухав — у який бік вона суне.

— До березанського мосту,— буркнув дід Вільовочка.

— Щоб до березанського мосту? — поспитав Гармаш.

— Тарас пройшов. Ну-ну!

Незабаром у вихорі одзвеніли й скісні штаби ферм залізничного мосту. Здавалось, по рейках шпарко хтось пройшов такий важкий, що ось-ось брязнуть на лід і металева клітка, і гранітні бики. В шумі вітру причулись і Грамаджорі голоси, стогін, навіть пісня. Перехрестившись нищечком, машиніст сказав товаришам, таким же полонянам:

— Тарас пройшов.

І знову зрозуміли не всі. Хто подумав, що старий буковинець од глуму знавіснів, а хто вже знав цю легенду і взяв її до серця. Легенда йшла по Україні, обростаючи новими подробицями, потверджувана свідченнями самовидців.

«...Якось в одному волинському містечку,— та й чи в одному ж? — тверезісінький гітлерівський офіцер звелів есесівцям розстріляти Тараса Шевченка.

Поет на п'єдесталі на когось насварився кулаком, і це розлютило помисливого фашиста, котрий чекав підступу і од вітру, і од снігу, і од каміння під ногами, од пекучого на морозі металу.

Перший залп Тараса не звалив: звичайні кулі важкої бронзи не брали — і солдатам наказали стріляти бронебійними.

Іскри викрешувалися з металу, але поет стояв.

Тоді фашисти прицупили кулемети і нарешті змусили поета здригнутися, ворухнутись, і він прудко ринув униз, зійшов з постаменту, людоморів розтоптав і, гуркочучи розжареною бронзою, пішов по Україні — по селах і по містах.

Земля, од крові тучна, під його ходом стугоніла, а люди за ним поривались у самісіньке пекло, і кров ворожа сторіками текла в синє море...

Тарасів загін за спиною ворога щоразу квапився туди, де гнів народу крушив фашистів за найстрашніше злодіяння того дня. А тому що найстрашніші були скрізь, то виникав скрізь і сам Шевченко. Тараса бачили сьогодні коло Мелітополя, завтра — в Лебедині, вночі — над Черемошем, у Карпатах, а світанок заставав його на лівому березі Дніпра-Славути.

Не раз доганяли знавіснілі гітлерівці Шевченків загін, але не давались хлопці в руки, бо вже не лишалось на світі страху непізнаного, горя незвіданого, бо гіршого від фашистського бруну на світі нічого нема.

Штефан Грамаджора повір'я це чув при початку війни, коли Тарас подався в гори, в ліси, в поля з п'єдесталу посеред якогось містечка — чи то над Бугом, чи над Десною, чи над самим Дніпром. Так чи так, а легенда жила, і славу живого в бронзі Тараса, славу Червоної Армії, славу народу, бурлакуючи по Україні, несли й відважні кобзарі. Ось так по сплюндрованих радянських просторах ішла легенда.

ГЛАВА ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

Старий латиніст Юліан Петрович прибув із двома провожатими, і Вірьовочка їх привітав тою ж самою казкою: «А хто, хто в рукавичці живе?» — «Мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-побігайчик. А ти хто?»

Один із тих, хто привів сюди вчителя, був людиною прийшлою, він з'явився в цих краях після початку війни. То був евакуйований з Кіровоград-Волинська молодий закрійник взуттєвої фабрики Арон Бурштейн, кульгавий базіка й скептик... У Ліщинівці, завжди його бачивши з двома

дівчатками, швидко до нього звикли, він скрізь їх водив, тримаючи за руки... Другим поводитирем латиніста був зараз Петро Скиба, шофер МТС, молодий приятель Юліана Петровича.

— Знову Тарас пройшов, — за далеким уже вихором подався душею Петро, а останній порив зашарудів паперами, що їх ці люди принесли.

Так, вони притягли до скирти чималу ношу: паки паперів, зняті з підрамників і згорнені в трубку картини, книги старого друку — добро міського музею, де латиніст багато років був даровим директором, білетером і прибиральником.

Музей мав притулок у трьох кімнатах будинку, в якому з місяць прожив колись Тарас Шевченко, а після Жовтневої не вельми й вигідно розташувався ветеринарний технікум, де старий учитель викладав латинь.

Будинок належав колись відомому в цих краях лікареві, Гаврилу Степановичу Козаченкові, — в нього й гостював колись великий поет, — людині освіченій і передовій, збирачеві всякої всячини, зв'язаної з життям їхнього містечка, що, власне, й стало потім основою майбутнього музею.

Юліан Петрович, змалку виховуючись у родині Козаченка, прийнявши від лікаря його скарби, так і не випускав їх із загребущих рук.

А скарби ті були чималі. Крім усяких інших музейних багатств, був там і «Кобзар», подарований поетом гостинному господареві дому, — без палітурок, ця книга зараз, під шаленими подихами вітру, виривалася з рук шофера МТС Петра Скиби, — були там і дві картини Шевченкового пензля, і в шандалі свічка, що при ній Тарас Григорович писав, і ще безліч дрібничок, зв'язаних з ім'ям Кобзаря України. Все це, можливо, слід було б давно вже здати до музею столичного, та Юліан Петрович усе скнарич, за чим тепер так гірко жалкував.

Жалкував ще й тому, що собачник Сидір Потапович, уже давно зазіхаючи на фонди Ліщинівського музею, поспішив про залишені Советами багатства донести обер-комендантові, і міському голові дозволили все прибрати до рук, усе, крім деяких документів, старовинних паперів, скомпонованих полатині, паперів, до яких у загарбників був, не без причин, свій особливий і немалий, цілком сьогоднішній інтерес... Потрібні папери треба було здати фашистському командуванню, але бургомістр розпорядження виконати не встиг, бо латиніст з усіма документами щез, і, щоб їх остаточно

не втратити, Клопенко звелів заарештувати дочку латиніста Юнону Юліанівну й подів її, вагітну, невідомо де.

— Я ось кладу все шевченківське,— шепнув учителєві шофер Петро Скиба, бережно складаючи біля ожереду реліквії.— А це... ті папери.— І Петро привалив їх каменюкою, щоб не пошарпав їх, щоб не заніс, знов нахлинувши, порив шевченківського вітру.

— Дайте-но сюди! — І вчитель злякано вихопив з-під рук Петра Скиби найдорогоцінніший згорток.— Коли що... загну разом з паперами. Цей латинський рукопис йому дуже потрібен.

— Кому? — мовби крізь сон, запитав комісар.

— Гітлерові...

— Навіщо? — знов прошепотів Гармаш.

Почувши незнайомий голос, латиніст схаменувся й не відповів.

Одводячи їх од небезпечних запитань, од слів, які ось-ось могли зірватися, Вірьовочка поспішив спитати:

— Упорався?.. Ароне?

— Все зробив.— І Арон Бурштейн почав тихцем розповідати Вірьовочці, як виконав доручення. Клопенко, підлізши непомітно, слухав необачну розмову, хоч і не все розумів. Арон розповідав про ящики з патронами, здобуті в німців, про кадовби з салом, опущені десь у певному місці під кригу річки Березанки. А потім шепнув: — Вас там дождають, діду. Справа кепська.

— Доведеться йти,— зітхнув Вірьовочка.— Ну-ну!

— Миський голова вже тут? — спитав латиніст, і Оляна голосу його не впізнала, бо став твердий і сухий.

У темряві цмокнувши Оляну і тут же про неї забувши, Юліан Петрович спитав:

— Де моя дочка, голово?

Клопенко, не відповідаючи, злегка штовхнув у бік вітця диякона:

— Мої ноги та руки від цього триклятого мотуза...

— Де Юнона? — наполегливо повторив запитання Юліан Петрович.

Оляна знала з розмов, що Юнону Юліанівну, співробітницю хімічної лабораторії одного з науково-дослідних інститутів Харкова, німці схопили, запроторили в фашистський штаб, потім бачили її в комендатурі, а позавчора дочка латиніста зникла.

— Де моя дочка? — разом втрачаючи гідність, жалюгідним голосом благав латиніст.— Бога ради... Згадайте, щб ви

сказали, коли перед війною ми з вами надили рибу в Березанці.

Та Клопенко мовчав. До нього ліз у соломі комісар.

У Гармаша гуло в голові, і будь-який рух спричиняв тупий біль. Мацаючи по соломі, він натрапив на щось липке, холодне: це був вологий лоб Клопенка. Северин відсахнувся, і руку йому зсудомило. Він завжди боявся гадюк і жаб. Про його хоробрість новикам розповідали в полку легенди, але згадували не без посмішки, як одного разу, настоптавши дохлу гадюку, він утік з окопу. Бійці кепкували, і тому що віддали в ньому дрібний гандж, комісар ставав зрозумілішим і ближчим, і в боях вони сміливіше йшли за ним.

Випроставши зсудомлену відразу руку, Гармаш присунувся до зрадника, притулив Клопенкові до лоба свій теплий, із-за пазухи, наган і незграбно гострою мушкою вшкрябнув йому голову.

— Відповідайте! — наказав комісар, ледве стримуючи себе, щоб не вистрілити.

Відчуваючи, що рука комісара дрижить, Сидір Потапович збагнув, що пора нарешті заговорити.

— Не думаю, — почав він, — що вам до смаку припала моя розмова про собачі котлети. Але зрозумійте: я змушений... я огризаюсь, як...

— Де Юнона? — в розпачі кам'яніючи, знову спитав латиніст.

Міський голова вів далі:

— ...як зацькований пес. Од злості хочеться завити, бо все так склалось. Я в полоні... — І Клопенко, насторожившись, замовк. Хотів закричати, покликати на поміч.

Неподалік глухо по землі і дзвінко по льоду озера йшли строем солдати. Вони, можливо, почули б його крик, але... був Клопенко зв'язаний, а нору стеріг Арон. Поряд, притулившись наган до лоба зрадникові, сидів комісар, що його ймення від балакучого дівчиська, дочки Дениса, він уже знав: Северин... Добути б іще й прізвище! Северин? Чи не Гармаш це, Северин Гармаш, відомий письменник, ім'я якого стільки років доводило Сидора Потаповича до сказу?

— Ви зараз можете мене застрелити, — заговорив собачник. — Воля ваша. Але я мушу сказати: коли прийшов дякон, вродилась надія...

— Втекти? — спитав Вільовочка.

— Виправдатись! Я повинен себе обілити.

— Марна річ, — пирснув дякон. — Вовк линяє, линяє, та все сірий буває. Але ти на мене, гицлю, не надійся!

Арон Бурштейн і незворушний шофер Скиба кожні п'ятнадцять хвилин — то той, то той — вибиралися з ожереду на мороз: стерегти вхід до лігва.

Виходячи зі стогу, Арон знову почув безнадійне запитання латиніста:

— Де моя дочка?

— Заждіть, дорогий мій учителю, — відмовив собачник. — На все свій час. Суум квікве, кажучи вашою латиною. Спочатку доведеться попросити отця Олексія, щоб сказав: де він бачив мене останній раз?

— Недостойно впрошуєши, міський голово. Я сказав: від мене добра не жди!

— Отож як прикидається, — шепнув Арон. — Бреше? Га?

— Я прошу, отче дяконе, розповісти, що ви бачили позавчора в міській думі?

— А те я бачив, те бачив... Ти, бургомістре, схопивши тоді мене за підрясник, нахвалявся розстріляти, коли кому брехну бодай слово. А тепер сам просиш розповісти?

— І що ж? — спитав, досі мовчавши, Вільовочка. — Що там було?

— Сподобився я радості узріти, як п'яний німець, офіцер гер Фогель бив цьому собачникові мармизу!

— За що?

— За Тараса Шевченка. Приходжу я клопотатись про корову...

— Стривайте, дяконе, — відчуваючи то жар, то холод, перепинив його батальйонний комісар. Усе, що ввечері він зміг зрозуміти в сонному бурмотінні Клопенка, і те, про що дізнався зараз, потвердило деякі здогади Гармаша. — Стривайте, дяконе. Далі розповім я. Ви прийшли клопотатись про корову, а бургомістрові скортіло перед вами, перед місцевою, так би мовити, інтелегінцією, показати себе людиною, і він почав нацистові дорікати за осквернення пам'ятника і за те, що перетворили на шибеницю Шевченків дуб... Чи так я кажу, дяконе?

— Мов там були.

— А Фогель, лейтенант, хильнувши, розгнівався і бургомістрові пику набив... Але скажіть, гер Клопенко: скільки бургомістрів було в Ліщинівці до вас?

— Я по порядку сьомий.

— А де шестеро?

— Одного кудись перевели німці: дістав підвишеніє. Другого хтось утопив у клозеті. Третій загинув від чиеїсь кулі. Четвертого розстріляли. Партизани.

- А п'ятий?
- Убили. Німці.
- Шостий?
- Убили. З-за рогу.
- А начальник міської поліції?
- Нема начальника.
- Помічник?
- Убили, вбили...

— А ви, сьомий? Схотілось популярності, і вступились ви за Тараса Шевченка. Але ви забули, що він говорив? «Уб'ють, заріжуть вас, душеубивці, а із кривавої криниці собак напоять». Що ж ви тепер...

Комісар хотів був іще спитати щось, але поруч плакав старий чоловік, і Северин кинувся був до латиніста, але знову з наганом повернувся до зрадника:

— Де його дочка?

Гармаш запитував, відчуваючи, як палає болем рамено, як замліло серце, і чув слова собачника, ніби крізь вату.

— Юнона Юліанівна, коли завгодно, блискуче володіє німецькою, і її викликали до комендатури. Їм була потрібна перекладачка.

- При катуванні й при допитах? — спитала Оляна.
- Юнона відмовилась? — звідався латиніст.
- Так.
- Її били? — домагалася Оляна.
- Так.
- Її крик ви чули? — спитав комісар.
- З мого службового кабінету.

Оляна його не впізнавала: голос Гармаша став твердий, злостивий, і це чомусь її бентежило до сліз. Дівчина в темряві хотіла уявити, як він лютує. Та не могла, хоч він і бурчав на неї всю дорогу. Зате обличчя Сидора Потаповича дівчина ясно уявляла, до найменшої рисочки знайоме з дитинства. В хвилини роздратування полотнів, мертвіючи, роздвоєний кінчик плескатоного носа, колючі очиці більшали, глибшали, ясніли, хоч деякі дами й визнавали, що Клопенко навіть при зайвій худорбі мужчина показний, інтересний,— усе це йшло, мабуть, від його поштивої й разом невимушеної манери триматись.

Оляна чула знайомі голоси, але, стомившись від усього, очманівши, вже не розбирала, про що мова.

— Що ж виходить? — ледве ворушачи язиком, спитав Гармаш.— У вас, у міській думі, катували вагітну жінку,

дочку вашого вчителя, а потім — співробітника, і ви за неї не вступились? Німці її вивезли? Куди?

— Де шукати? — люто пирхаючи, допитувався Вірьовочка. — У Вишняках? У домі Кістяковського? Ну-ну? А тобі, хоча б на цей раз, можна повірити, бургомістре?

— Воля ваша. Я мушу спокутувати провину. — І він зітхнув. — З мене силоміць зробили бургомистра. Прийшли конвойні. На руках черепи, і я подумав, що кінець. А як вели, побачив Юліана Петровича. Та ще йшов за мною через усе місто, прощаючись, наляканий Козар, батько Оляни Денисівни.

— Той самий Козар, — сказав, задихнувшись, латиніст, — той самий Денис Козар, — горрібіле дікту! — якого ви німцям дозволили замордувати.

Оляна скрикнула. Гармаш, настоптуючи в темряві чийсь ноги, поривався до неї. Латиніст бурмотів:

— Забув я, що ти тут, Оляно.

Почувши в ожереді гомін, Арон послав до входу Петра Скибу й кинувся в лігво.

— Ні, — відповів Клопенко. Це зробив не я. Все вирішили німці. Він сіяв чутки. Підривав довір'я до мене.

— Так, — мовив учитель. — І за це висить на жердині журавля, над колодязем, Денис Козар, колись віддана вам людина, і голі його п'яти відбиваються у воді... Все життя він вам служив. І вірив. А тепер дізнався й розповів сусідам правду: сіроманці, що обложили нашу округу після початку війни...

— Наклеп! — зойкнув Клопенко, кинувся на латиніста, але, зв'язаний, гримнув на Арона, дістав стусана й упав до ніг Вірьовочки.

— Всі ми знаємо, — вів далі Юліан Петрович, — як загинули дві Аронові сестрички. Вовки розірвали вчителя в Прудянці, п'ятьох колгоспників, без ліку дітей. Люди боялись вийти в поле на роботу. Гинули табуни й отари, корови. І сказав Денис нарешті слово правди: «Це — він!» — і всі знали, що зграї вовків вийшли в поле з кліток у садибі оцього...

— Вовкулаки, — підказав потрібне слово Арон і закричав: — Це він убив дітей моєї Рози! — І замовк, почувши тихий плач Оляни.

— Невже мій батько все знав? — спитала дівчина.

— Так, — потвердив латиніст. — Твій батько був не дуже сміливою людиною.

— Але, — додав Гармаш, — несмілива людина вмерла чесно.

ГЛАВА ДВАДЦЯТА

Дід Вільовочка, покликавши Квачана, разом з мовчазним Петром пішов у Вишняки шукати латиністову дочку Юнону.

Тим, хто лишився в рукавичці, людям стомленим, голодним, треба було помовчати, поспати, подумати, але Клопенко, розпустивши язика, вгамуватись не міг:

— Де сховали Юнону Юліанівну, я вам сказав, хоч ви... хоч ви й зважились...

— Та що ж я! — перепинив латиніст. — Людина я вдачі сумирної. Багато літ я жив лише граматичними коментарями. Та ще перекладав Кая Валерія Катулла. От і все.

— Його лірика вам близька?

— Лірика! Санта сімпліцита! Свята простота. Перекладати цю лірику перешкодили мені ви і ваші німці... Мені з вами трудно говорити. Нехай вам слово скаже сам лірик, Кай Валерій Катулл, кілька рядків я переклав задля вас! — І голос лагідної людини задзвенів, як дзвенить у бою лезо. Латиніст прочитав:

Час, коли воля народу звершиться і дряглий Коміній
Дійде кінця в повнім мерзоті житті,
Вирвуть язик йому брезклий, волі й свободі ворожий,
Кинуть шуліці на корм — пошлий і підлий язик.
Дзьобом зажерливий ворон в очі проклятому кліне.
пси роздеруть йому серце, тельбухи вирвуть вовки!

Бургомістрові, дрібному, та вельми звіруватуому хижаківі, якого вже ніщо не страхало, після Катулла стало тоскно.

— Вівця вбрикнула вовка, — пробурчав диякон.

Добрі люди мовчали. Тільки Арон біля скирти, розмовляючи сам із собою, вдавав, на всяк випадок, для Клопенка, мабуть, і для диякона, котрому теж не вельми довіряв, удавав стрічу з лісовиками, які буцімто прийшли до просяного ожереду на підмогу.

— А-а, хлопці! — розігрував він радість. — Довго, довго не було. Сідайте-но сюди, під стогом, тут не так продуває... А де ж Петренко, де Очерет? Розумію, розумію...

Дослухаючись до застудженого голосу Арона Бурштейна, кожен в ожереді думав про своє.

Юліан Петрович у розпачі плентав по білому полю за дідом Вільовочкою, думкою переходячи по кризі на той бік Березанки, до Вишняків, до Юнони... Ось і старовинний будинок Кістяковського, купця другої гільдії вісім цяцько-

ваних різьбленням вікон. У домі темно. Віконниці відчинені, страшно підійти; там причаївся ворог, і Юнони нема... Латиніст був певен, що гицель збрехав. Старий шкодував, що зараз не пішов разом з Демидом, хоча й знав, що Вільовочка, його одноліток, маючи Юліана Петровича за бозна-якого підтопаного, не взяв би вчителя на небезпечне діло, — самбо він, сторож радгоспу, був такий невеличкий, крикливий, моторний, що його, звісно, не вважали за ровесника старезного латиніста. Вільовочка був із тої породи, що про неї кажуть: сам як горобець, а серце — з кішку.

А Гармаш заметався знов. То затихав, то шарпався, то марився йому перехід через фронт, то розглядав він німецьку карту, то бачив у визволеному Києві свою Машу з Вовкою та Ніною, стару маму, Докію Андріївну, то розмовляв з таємничою товаришкою Марією. Командир загону, вона сиділа на крилі підбитого німецького танка, чистила гвинтівку й щось наспівувала про те, «як наш батько Тарас німцям лиха натряс», — партизанську пісню часів громадянської війни, — а то, не збагнути як, уві сні оберталась товаришка Марія на вусатого дядька, схожого на самого Тараса.

Оляна, було чути, стиха сопла, спала неспокійно. Задрімав і дякон, і приснилась йому в печі курка, і він прокинувся, просвітлівши:

— Хліб-сіль і вві сні добрі, — сказав він, очевидно, хрестячи рот у позіханні.

Оляна теж прокинулась. Чуючи важке дихання Северина, схлипувала, думала про свого батька, про строкаті німецькі книжки, про різдво, — в них удома його святкували по-лютеранському, зі святим Клаусом, Николаєм замість Діда Мороза, — про безглузду батькову смерть.

Думачи своє, Оляна не слухала Арона, — він і досі ще сам до себе говорив край лазівки в ожеред... Дівчині вчувалась дитяча пісенька про ялинку, привезену батьком з германського полону: «Ду грінст ніхт нур ім зоммерцайт, аух ім вінтер, вен ес шнайт...» Дівчина від злості заспівала б, та біль і образа перехопили подих, і вона таки прислухалась до Арона.

Нездоланна сила штовхала Бурштейна до вбивці дітей його Рози, і, щоб про нього не думати, про цього напрудиво гречного добродія, хлопчина сам собі розповідав щось, не помічаючи, проте, що й заляклий Юліан Петрович дожидає повернення Вільовочки біля обгорілої скирти.

— Німець, — бурмотів кіровоград-волинський чоботар, — він тоді мене скалічив, а тепер позбавив сім'ї... — Арон,

звісно, забути не міг, як у вісімнадцятому, коли германці захопили були Україну, йому, охлялому єврейському хлопчиськові, перебили прикладом ногу, як відстав од сім'ї... Він тямив лише своє прізвище, та ще пам'ять зберегла в лісі халупку, де жила їхня сім'я, хліб добуваючи курінням смоли та дьогтю, випалюванням березового вугілля... Арон пам'ятав обікладені дерном вогнища, легесенькі, зроблені з березового лубу відра для дьогтю, чорнісінькі обличчя, що так і лишилось єдиною прикметою близьких.

Скільки років кульгавий прожив, тікаючи з дитячих будинків і тиняючись по містах? З дитячих років став він скептиком, єврейський гасайло, але скептик таки придивлявся до облич, жадаючи в кожному стрічному впізнати вугляра Натана Бурштейна. А нового батька знайшов собі хлопчисько неспогадано. Було це серед ночі в Баку, біля чималого водоймища, між нафтовими вишками. Розбудило Арона завивання сирен. Тисячі робітників збивали вогонь, щоб пожежа не розбуялась тут на роки.

Бачачи біду, Арон зібрав своїх безпритульних приятелів і повів їх у самісіньке пекло. Нафта з одної цистерни хлюпнула в озеро, і полум'я покотилось по воді — на південь, до нових промислів.

Арон, обгорілий, опечений, по пояс у воді, куском фанери відганяв палаючу нафту. Кульгавий ліз у вогонь поперед усіх, він одстав лише від якогось чоловіка з високим чолом, з непозбутньою в погляді заклопотаністю, зі сколошканим чубом. Серед вогнистого озера Арон зустрічав його в найжаркіших місцях, — чоловік той вогню не боявся, — і, дивлячись на нього, кульгавий хлопчисько ставав ще відчайдушнішим і горлав ще голосніше. Усі того лобастого звали Мироничем.

Запримітивши кульгавого верескливого малюка, Миронич нагодував голодранця біля похідної кухні, а коли, днів через два, пожежу нарешті пощастило загасити, Сергій Миронович поклав хлопця в лікарню і, вибравши яку часину, одвідував його, а потім забрав до себе додому.

— Я втратив і цього батька, — бурчав Арон. — Ес гейт міт дем путер ароп — завжди мій кусень хліба, мовляв, падає маслом униз! Торгувати б мені саванами для небіжчиків...

Перед війною закрійник взуттєвої фабрики знайшов-таки нарешті смолокура Натана Бурштейна. Була в батька величезна сім'я — багато дітей і онуків, і всі зраділи, що Арон повернувся, — родина-бо стала ще більша, а що більше пруття, то цупкіший віник!

У перший вечір, слухаючи оповідання про мандри сина свого, про Миронича, який замінив хлопцеві батька, білобордий Натан спантеличено поспитає:

— Кіров? Хіба це єврейське прізвище? — І, почувши відповідь, старий про щось думав і думав, дивуючися з перемін і в білому світі, і в людях...

Ніхто не жадав аж такої близької біди! Коли німці загарбали Україну, родини в Арона не стало знов. Першого ж дня вояки забрали їхню Розу, сестру, — Роза була красунею. Натан Бурштейн приніс на баржу подарунок начальникові плавучого публічного дому — козуб березового вугілля — і кинув в обер-лейтенанта десь роздобуту «лимонку». Вугляра схопили, замкнули з його сімейством у халупі й підпалили. Вціліло тільки троє дітей сестри Рози: їх на той час не було вдома. Над вечір усіх, кого заарештували в Кіровоград-Волинську, — українців і росіян, євреїв і поляків, — вивели на шосе. Роздягнутих, роззутих, зв'язавши їм руки, погнали вперед. Арон бачив з дальнього рівчака, як вишикувались обабіч шосе гітлерівські солдати, а по асфальту сунув танк, полишаючи за собою червоний димучий слід. Дивно, але Арон не вчув жодного зойку. Чи на той час оглух, чи все притлумлювали гуркіт і брязкіт металу, чи, може, ці люди, росіяни, українці, поляки і євреї, вмирили мовчки, а танк збивав їх додолу, а танк ішов по тілах, — і Аронові здавалось, ніби кров, заляпуючи очі, бризкає з-під гусениць йому в обличчя...

— І немає мені просвітку, Юліане Петровичу, палає мій лоб, і я повинен щось робити, поки в моїй душі не пристигне цей жар, але хоч я щό роблю, все мало. І я ні вві що вже не вірю, і маю вже сумнів у всьому... Сумніваюсь у коханні, сумніваюсь і в смерті, і в тому сумніваюсь, що коли-небудь скінчиться оця безглузда ніч. Сумніваюсь! Не вірю!.. Ще б пак! Троє дітей Рози — все, що лишилося від нашої родини, вони пройшли зі мною сотні й сотні верст. Я знав, що сюди їх не пустять, фашистів, — так думати мене вчили ще в семилітці... І я жив для дітей, щоб їх викохати, це були майне кіндер, пам'ять про Розу, про батька, — але дітей уже немає. Хлопчик загинув від осколка, а дві дівчинки, коли німці були ще далеко, Мірра і Етя, їх з'їли вовки — у вашому місті, серед білого дня... І ви сказали зараз, учителю, що й тут — рука фашистського вовкулаки, того, що причаївся в нашій скирті. І я весь час думаю: що мені з ним зробити, щоб аж самому стало страшно? Щоб у грудях згас вогонь? Щоб кров моїх дітей...

Арон замовк. Непевний звук привернув його увагу. Здалось, десь зашумів мотор. Щоб подивитись, Арон, накульгуючи, знов пошкандибав дозором круг скирти.

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ПЕРША

Гармаш кидався в огневиці. Від того, що ковтнув смердючого лабораторного спирту, ще чмеліло в голові. Комісар зірвав з себе хустку Оляни, скинув пілотку. Згадав, як у фашистським полоні, лежачи в протитанковому рові, висмикував нитку за ниткою з підкладки в цій же пілотці... Там були нашкрябані хімічним олівцем його ім'я та прізвище. Знаючи, що всіх ось-ось виведуть із ями на допит, Северин літеру за літерою витіпував своє ім'я, немов самого себе, хоч і не хотілось думати, що це — край усьому. Нитку по нитці — час длявся, поки Гармаш нарешті не придумав і не попросив своїх же червоноармійців прикидати його в канаві землею й соломою...

Не раз у хвилини небезпеки він згадував потім про літери «...ин Гармаш», які ще лишились невитіпані на підкладці, та коли небезпека на часину відступала, рука не здіймалась на своє ж ім'я.

...Гармаш борсався в лихоманці. Знову хтось насунув йому на голову пілотку і пов'язав платком; але заснути комісар не міг.

Не спали й інші.

Клопенко зненацька покликав:

— Отче дяконе!

— Я боюсь тебе, псарю,— одвічав дякон і, було чути, сплюнув.— Вовтузишся там, мов нечистий у болоті.

— Дяконе,— не вгавав міський голова.— Мені страшно.

— Тягав вовк, тепер потягнуть вовка!.. Чого тобі?

— Висповідай мене, дяконе. До церкви я не ходив. Розгріши мене. Га? Розгріши!

— Бог з тобою! Не дано мені таїнства сповіді. Бог з тобою, я не ієрей.

— Все одно висповідай. Пропаду, як пес, без покаяння, гріх паде на твою душу.

— Чорт з ним! — на мить очунявши, ледве дишучи, озвався комісар.— Висповідай, хай угамується.— І, в гарячім маренні, Северин знову знепритомнів.

Дякон побурчав і, зашарудівши соломою, поліз у той куток, де клякнув зв'язаний Клопенко, і вони там довго шептались.

Розбудив Гармаша той же горластий півень. І знову голос когута всі мислі звернув до порожнього пуза.

— Хоч би шкоринку,— занів Клопенко.— Ми з вами, Юліане Петровичу, колись любили попоїсти, і ви тоді сказали, що «аква ет паніс — віта каніс», хліб та вода — собача їда! Та коли чортма й хліба, до легкого пуза — науки ні куса: пленус вентер нот студет лібентер... Чи не так?

Лагіднісінький Юліан Петрович розізлився:

— Не так! Ви, завжди мавши двійки, переплутували поняття «легкий» і «повний».

— Це — чи не останній у моєму житті урок латині?

— Мабуть, що так,— не заперечував латиніст.— І згадайте: між словами «пленус» — повний і «фаціліс» — легкий є певна різниця! — Юліан Петрович ось так рішуче розмовляв колись у гімназії з ледарями, і тепер йому зненацька заманулось повернутися в технікум до своїх студентів. До перекладів з Катутла,— і латиніст уже бачив старі книги, камін у своєму домочку і доньку біля себе... І він плакав: якщо Юнону до ранку не розшукають, він її не побачить ніколи...

Заголосив півень. Минав час. А довкола, в сніговій пустелі, все закростеніло, мов у покійницькій.

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ДРУГА

Ожеред припишк. Вся рукавичка почула здалеку шум мотора: навпростець, без дороги, наближалась по насту машина.

Мотор захоркав зовсім близько,— очевидно, гітлерівці, щось прознавши, сунули прямо сюди. Коли машина зупинилась коло скирти, Клопенко,— він, видно, чекав цього,— несамовито задементував:

— Хальт! Хальт! Іх бін гір! Рятуйте!

Та на відповідь у скирті почули незворушний бас Вірьовочки:

— Ми тебе зараз порятуємо. Ну-ну?

Клопенко в темряві перехрестився.

У старенькому автомобілі з дідом прибув гуцул Грамаджора. Привезли вони обважнілу Юнону, дочку Юліана Петровича, знайдену не в Вишняках, як запевняв Клопенко, а в місті, в його ж, клопенківському, домі, у вогкому підвалі, де бургомістр морив собак. Були в машині, крім Штефана,

й інші бранці, визволені по дорозі, на ремонті залізничного мосту через Березанку.

Латиніст, Оляна й дякон кинулись з рукавички зустрічати своїх. Впізнавши дочку, латиніст рвонувся до неї, схопив за плече і, не кажучи їй слова, завмер.

— Машину постав на місце,— звелів дід Вірьовочка шоферові Петрові Скибі і повів усіх у скирту.

Розвернувши машину, Петро потихеньку поїхав геть.

Латиніст мовчки вів свою дочку.

— Пропала б, коли б не гуцул,— заговорив Вірьовочка.— Ну й прогноза дід! Йому там, у себе, на Буковині, доводилось розмовляти по-німецькому, а тут германців одурив, дивом вибрався з підвалу, порішив вартового, чи що,— з ним пуття не дійдеш, що там було і як, аж надто делікатний... Ну, то й пішов шукати товаришку Марію та й привів би твоїй доні на виручку хлопців, коли б знов не схопили його німці та не погнали ремонтувати березанський... А тут і ми наспіли до мосту,— ось він і повів до Ліщинівки, до Клопенкового дому, до твоєї дочки... Поговори з ним!

Старий гуцул, натужно кашляючи, підтягав пов'язку, що сповзала з розбитої німецьким прикладом голови, і перед незнайомими торопів. По-російському розмовляв ще не вельми й добре, його гуцульська говірка була своєрідна й співуча.

— Звуть мене Штефаном Грамаджорою. Я — паровозний механік.— І гуцул звернувся до вчителя: — Доня моя — важка, паночку. Дожидаю онука. Тільки кудись поділась моя Мирослава, то я ось до вашої...— І верховинець знімає замовк, але, завваживши, що Вірьовочка підняв на снігу якесь бадилля, витяг з кишені й простяг старому на понюшку сухого, запашного зілля й сказав, що добув він цієї азійської травички вже тут, на фронті, в одного молодого узбека, і що зілля це — зцілюще, і що його їдять: узбеки печуть з ялписом пироги...

Напхавши в ніс, Вірьовочка солодко чхнув.

— Привезли б ви нам отих узбецьких, з травичкою, пиріжків,— зітхнув отець дякон.

Гуцул розвів руками, та, розгледівши при світлі місяця, що на людині ряса, підійшов під благословення.

Юліан Петрович, узявши дочку за руку, від себе її не відпускав. У рукавичці стало тіснувато, люди сиділи, зачіпаючи одне одного ногами, спинами, плечами.

— Пощастило вам, Юноно Юліанівно,— в остуді нерозбірливо бурмотів комісар.

— Мене всі звать Юнкою,— зітхнула Юнона.— Я свого ймення не люблю. Це все тато...— Вона замовкла.

Причиною багатьох терзань дочки латиніста було її незвичне ім'я: воно ставало приводом для кепкування, і в школі її задражнили... Батько купив якось для неї павича, тому що богиню Юнону, волооку дружину й сестру бога богів Зевса-Юпітера, завжди зображували разом з павичем, символом гордості й краси.

Малолітня Юнона нісенітного й дурного павича не злюбила, а коли підросла, коли батько їй розповів про Геру-Юнону, владарку блискавиць, грому, хмар та бурі, ця підвладність норовистій богині недобрих стихій Юнони сучасної до себе не привернула, і вона зненавиділа будь-яку міфологію з непогамовним азартом скривдженого долею дівчиська. З малих літ Юнона не терпіла ні казок, ні легенд, ні пишномовності в книгах, ні химерності в архітектурі, в пісні, в одезі, в коханні. Вона стала хіміком на грані фізики, і жила передчуттям відкриттів, які невдовзі могли, можливо, змінити буття людства. Вона вийшла заміж за товариша по роботі, і в лабораторії по ночах вони морочились разом. Їх цікавила фізична природа вибуху і ті нові речовини, які могли б зробити Батьківщину непереможною, недоступною. Тимофій і Юнона вже стояли на порозі відкриття, коли грянула війна, коли в військкоматі якийсь негідник чи дурень байдужно послав добровольця на фронт, де видатний учений безглуздо й марно загинув невдовзі від розриву снаряда. Важливого відкриття розрив не знищив: у руках Юнони зостався зошит, у якому було викладено майже все. Все нове про досі не відому вибухову речовину. Та Юнона дожидала дитини, потім на довгий місяць злягла, і з інститутом виїхати з Харкова не встигла, і опинилась біля батька, в Ліщинівці, і потрапила до гестапо, і зошит з формулами, від яких, можливо, залежали наслідки Вітчизняної війни, доля народу, Юнона знищила в підвалі клопенківського дому, а перед тим нишком прочитала його сто разів. І всі формули жили в її пам'яті, в її серці, вона таїла їх у собі, вона боялась їх забути, мріяла про хвилину, коли, нічого не боячись, їх можна буде довірити паперові, ці магічні формули перемоги. Вона з ними боялась потрапити на той світ — од гітлерівської кулі, боялась з ними вмерти при пологах.

Юнона ждала сина і без витребеньок назвала його Іваном. Та й берегла в усіх злигоднях, крім хімічних формул, що причаїлися в пам'яті, берегла невеличкий пакуночок

з приданим — з двома пелюшками й ковдрочкою, щоб син, народившись у студеному пеклі війни, не загинув од морозу в цій зоні пустині. В підвалі, в неволі їй родити, либонь, було б у тисячу разів трудніше, і вона, розкошуючи, дихала свободою в цій промерзлій скирті, тримала за руку батька і... ждала. Вона ж не відала, коли це має статись, коли почнеться для неї найстрашніша й найсолодша з усіх мук людства, ствердження нового життя — перед лицем бабусі смерті, на війні.

— Так, вам пощастило, Юнко, — знов мимрив у тьмі Гармаш.— Коли геть протуримо фашистів, ми згадаємо й про цю новорічну ніч. Будуть біля нас діти, й матері, і ваш син. Я зараз думаю про мою дружину: «Де воює? чи жива?...» Мені трудно говорити, я не зовсім здоровий, але я радий... Вас розшукали, і горе старого вчителя... А моя дружина... може, повернеться теж? Чи ні?

Северин дихав ще трудніше: радів щастю старого. Арон теж хотів сказати кілька слів, але озвалась жінка — одна з полонянок, визволених коло березанського мосту. Грамаджора пізнав з голосу: ця жінка сьогодні перев'язувала йому голову.

— Скажіть мені, люди добрі, — просилг жінка, — як його звать? Я потемки не бачу... Як звать чоловіка, який там... щось бубонить у нестямі?

— Ну-ну? — здивувався Вірьовочка.— Навіщо він вам потрібен?

— Мені здалося, ніби голос... все це, звісно, приверзлося. Я лікар.— І вона шепнула дідові на вухо своє прізвище.

— Машо? — стиха покликав Гармаш.

Маша, скрикнувши, полізла глибше в скирту.

— Машо, Машо, — бурмотів Северин.— Де наші діти?

— Діти в Ташкенті.

— Де мама? — знову питав муж, і чуйне вухо жінки, котра знала його багато літ, уловило в голосі комісара не тільки любов, не тільки біль тривоги, а й незвичну скованість і замішання.

— Мама лишилась у Києві, — взявши його за руку, відповіла Маша. Він застогнав од болю.— Ти чого? — стривожилась вона.— Тебе поранили? В руку? Ти теж був у полоні? Мене визволив оцей старий.

Раптова радість валила все до купи, обоє не встигали одне одному відповідати, хотілося зразу розпитати про все, і Маша на голос міського голови уваги не звернула.

А Клопенко кричав:

— Гей, мадам Гармаш! — І голос його дрижав од нахнення.

— Треба руку перебинтувати, Севіре. Дуже болить? Мов чужий...

— Гей, мадам Гармаш!

— Хто так дивно мене кличе?

— Не слухай,— пробурчав комісар.

— Ні, будьте ласкаві: я мушу звести вас, мадам Гармаш, з однією дівцею. Полапайте: поряд з вами лежить Оляна Козар, нова полюбовниця вашого чоловіка.

Оляна з несподіванки скрикнула.

Гармаш, мовби його вдарили ножом, схопився за серце.

— Пустіть мене! — горлав Арон.— Я зараз йому...

Вірвовочка схопив його за руку.

— Не бреші, собако! — люто озвався Гармаш і від болю мало не зомлів.

Та Клопенко провадив далі:

— Іще я маю за обов'язок доточити, що не раніш, як два тижні тому, вона схопила чи то свіженький люес, чи гонорею від лейтенанта Фогеля, а вашого, мадам, чоловіка встигла наділити цим лише сьогодні вночі, в моїй невмисній присутності... Люес гера Фогеля може своєю печаткою засвідчити тутешній лікар Нестуровський.

— Не слухай його,— втрачаючи глузд, бубонів Северин. Він, приголомшений, схаменувся й сунув наган за пазуху, дослухаючись, як Арон у темряві поривається до бургомістра.

— А в тому, що оцю саму дівцею...— вів далі зоолог.

— Вето! — скрикнув учитель.— Забороняю!

— ...передали тутешні власті, тобто мій попередник, у владання лейтенантові Фогелю, свідки — ціле місто, люди бачили, як офіцер тяг її до себе...

— Я ж його тоді вбила! — зойкнула Оляна в розпачі.— Стріляла! Вбила чи поранила — не знаю! — і втекла. Ось чому я тут! Ось, Машо, чому я стільки днів вела на схід вашого Северина...

— Помовчали б! — урвала Маша.

— Ключуло,— шепнув собачник, і йому душу освіжив приємний холодок, як завжди, після вдалого початку будь-якої справи.

В ожереді коїлося щось гидке й страшне, і Грамаджора нічого не міг зрозуміти.

— Маріє,— покликав Гармаш.

Дружина не відповіла.

Арон, щось рикнувши, ліз до зрадника, і всіх у скирті обмацував — чи не він? — щоб заткнути погану пельку. Клопенко, відповзаючи від Арона, говорив і говорив:

— От бачите, мадам Гармаш! Ця дівиця, заперечуючи тільки офіцера, не спростовує факту співжиття з вашим...

Та далі Клопенко сказати нічого не встиг.

Арон, схопивши віхоть соломи й дряпаючи бургомістрові фізіономію, затикав йому рота. В просяній соломі був, мабуть, полин, і гіркота обпалила собачникові язик. Арон так натискав на затичку, що вовкулаку мало не задавив.

Біля скирти знову проспівав здичавілий когут. Але Вірвовочка, слухаючи голос співуна, вже не усміхався.

І раптом Арон вигукнув:

— Е-е, та міський голова чомусь... розв'язаний!

— Ну-ну? — оживився Вірвовочка.— Хто це міг збити? Ну-ну? — І почав пробиратися ближче, щоб знов бургомистра зв'язати.

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЯ

Іван Тимофійович, помічник поїзного машиніста, випивши з лікарні, всюди шукав Штефана Грамаджору та його дочку, але про старого гуцула ніхто нічого не знав.

Як Іван потрапив до лікарні, соромно було навіть згадувати: звалили його забарливість і лінь.

Якось, дорогою до фронту, на одній із станцій Грамаджора вдвох із головним кондуктором поспішав до селектора домагатися, щоб їх мерцій пропустили вперед. Наполегливого й підтягнутого Іззата Хусанова вже не було з ним,— оклигавши після поранення, узбек повернувся на фронт,— і старий верховинець, багато чого навчившись у лейтенанта, орудував тепер самостійно.

Поспішаючи до селектора, машиніст велів Івану Тимофійовичу скоренько, поки не стемніло, полізти під паровоз і попідтягати розпорочні болти.

— Буксова коробка ослабла,— втовкмачував старий своєму помічникові і, кахикаючи, попросив: — Не баріться!

— Дуже просто! — відповів Іван Тимофійович.— Докурю й полізу.— І видно було, як йому не хочеться сходити з місця. Сівши на залізному ящику біля задньої стіни паровозної будки, покурюючи, він розповідав своєму дружкові, молодому мастильникові, якусь прецікаву історію, що починалась словами: «Як у нас, у Тамбовській...»

Загасав ясний день. Серед зими тануло. Обійшовши паровоз, Грамаджора зазирнув у ремонтну яму під колесами й побачив, що відлига налила в неї води. Машиніст розвів руками, але повертатись до помічника не став.

«Сам побачить, не полізе,— подумав він.— Доведеться Іванові Тимофійовичу на Прудянці лізти під машину плазом...»

Штефан не схвалював того, що для дрібного ремонту заглибини між рейками лишилися останнім часом тільки на деяких станціях.

— А то ще,— бурчав старий,— доведеться, гляди, на Прудянці лізти під колеса мені самому? — І Грамаджора ремствував на нерозторопного помічника, шкодуючи, що ніяк не щастить попасти на один паровоз разом з дочкою, з Мирославою. І думав про неї: «Де вона?» Думав про майбутнього онука і називав його Тараском, в пам'ять загиблого сина...

Полагодивши справи з диспетчером, Грамаджора вийшов на затемнений перон, прислухався до дальнього гуркоту війни і, чіпляючись ногами за контрольні стовпчики, поспішив до паровоза. На станції було тихо, тільки під дахом водокачки сварилися спросоння горобці.

Іван Тимофійович, покурюючи, сидів на тому ж ящику й теревенив щось таке своє, тамбовське: про суперечку якогось агронома з бригадиром; дим від цигарки плинув до нещільно причиненої топки; видно було, що помічник стомився і нехитра розмова з мастильником повертає людині силу.

Штефан узявся до свого діла, а помічник, блимнувши на машиніста, згадав, що нічого не зробив. Зніжковівши, Іван щось нісенітне забелькотів, потім підвівся, виплюнув мундштук цигарки і між іншим збрехав:

— Я вже лазив. Дуже просто! Болти попідтягав.

Грамаджора пригадав яму, повну води, поглянув здивовано. Підійшовши, взяв за рукав, помацав — чи не мокрий? — і, розлютившись, гостро скрикнув:

— Брешеш!

Старий добряга сердився тільки на роботі, та й то не часто, і помічник сторопів. Після біди з Петром Переймою він уже знав, яким у гніві буває цей лагідний старий.

— Я...— почав був Іван Тимофійович, та Штефан, ворущачи вусами, крикнув:

— Брешеш! Ти в ямі не був. Надворі темно і...

— Не вірите? — розкокошився помічник.— Я можу ще раз.

Машиніст не встиг його спинити. Вхопивши ключа, Іван зіскочив з паровоза.

Штефан кинувся був з ним, горлаючи, що в ямі вода. Але Іван Тучков не чув і вже стрибнув у яму. Холодна вода опекла все тіло. Тонкий лід порізав обличчя й руки, несподіванка приголомшила, і помічник захлинувся б, та Грамаджора встиг витягти. Накинувши на нього свій кожух, машиніст поволік «утоплого» на паровоз. Уже хотів був зняти з себе щось та переодягнути в сухе, але не встиг. Зі станції дали сигнал рушати, а змоги длатись не було. З горючим на дротині клоччям, умоченим у мазут, Грамаджора, порушуючи світломаскування, обійшов паровоз, помацав підшипники, дишла й бандажі, затоптав огонь і поліз по скобах наверх.

Поїзд рушив у темряву. Іванові Тимофійовичу було холодно й... соромно. Міняти білизну не схотів, щоб не роздягати старого. Зате після ванни під паровозом робив усе жваво й моторно, виконуючи вимоги машиніста, все вгадуючи з півслова, з одного лише руху настовбурченого вуса.

Іванові Тимофійовичу було то холодно, то жарко, то вабила його розжарена топка, то холодний тендер, вітер, тугий від морозу.

Словом, до ранку Іван Тимофійович застудився, а через деньок потрапив у госпіталь із запаленням легенів, та лікарям не став розповідати кумедну історію своєї хвороби.

В палаті на сусідньому ліжку він помітив знайоме обличчя. Тямував Іван ще погано, підскочила температура, і все не міг збагнути: хто лежить поряд з ним. Обличчя, заросле рудуватою бородою, було бліде, змарніле, як після тяжкої недуги. Мерехтіли запалі очі. Та губи, тонкі, неситі, все ворушились, немовби людина сама з собою сердито сперечалась.

Коли Іван Тучков уперше на нього поглянув, сусід обідав. Ковтав усе, що приносили, хутко, обливаючи постіль, простирадло з чорною печаткою лікарні.

Іван спитувався зміркувати — хто це? — але все вже стало маячнею і недужому здалося, буцім його сусід по ліжку — зять Грамаджори, Петро Перейма, пристрелений на початку зими.

На мить опритомнівши, Іван Тимофійович забубонів, і сиділка зрозуміла, що він просить покликати начальника. Коли той прийшов, хворий знову лежав без тями.

Вірвовочка ще й досі шарудів соломою.

— Ну-ну? — допитувався він. — Хто ж міг його розв'язати? І навіщо?

— Хто там? — тихо спитав біля ожереду Арон. Демид Пархомович поліз до виходу, зразу ж повернувся, але нікому нічого не сказав.

— Що там? — спитав комісар. — Хтось прийшов?

— Ні. Коло скирти — згряя вовків. Ну-ну! — І Вірвовочка думав та й думав: «Хто ж розв'язав бургомістра?»

Оляна завмерла біля Маші, чула її утруднене дихання, раділа теплоті її тіла. Хотілося взяти за руку, про віщось спитати. Дівчина все набиралась духу, та не могла зважитись, хоч мовчання сушило губи й очі. Оляна простягла до неї руку. Але, видно, забувши на мить про свої формули, застогнала Юнона, і Гармашева дружина, милістю божою лікар, як подумав про неї дякон, зразу ж пересіла ближче до породіллі.

— Чадородіє, — багатозначно мовив дякон, — спостигає жінок у найприкрішу хвилину. Моя покійниця, Клавдія Сергіївна, вона завжди вмудрялась.

— Все буде гаразд, — несміливо зауважив Грамаджора. — З нами лікар.

— Та що ж лікар! — не без досади заперечила Марія. То були перші її слова після бридкої балаканини Клопенка. — Що я можу в цій соломі, в темряві? — І лікарка звернулась до Юнони: — Біль тупий? Ось тут? Це, мабуть, щось інше... Вас били? В живіт?

Гуцул і латиніст лежали поруч, слухали, як шепочуться жінки. Грамаджора знову поринав у думи про своє, про ще не народженого онука, і тривога стискала груди.

— Чи скоро ж їй пора? — спитав він у латиніста.

— Хтозна, — бережно тулячи до змерзлих грудей латинський манускрипт з номером музейного зберігання триста сорок сьомим, відповів Юліан Петрович. — Мовби ще й не час. Але її там — чобітьми...

— Еге ж. Топтали, — зітхнув Грамаджора. — Але бог дасть... Коли ми з вашою дочкою ниділи в підвалі, за дверима, на сходах нацисти стріляли в людей, і постріли звучали глухо, бо дулом упиралися в груди чи в живіт, і Юноні здавалось, наче зойкають знайомі голоси, — людей-бо в містечку не гурт, усі знайомі. І вона спитала: «Що це? В мене промокли ноги», але я не відповів: то була кров, вона стікала до нас по сходах.

Породілля застогнала. Невдержно заголосила, забуваючи всі на світі формули, забуваючи, де вона і якої біди може накоїти серед ночі її крик.

Марія навпomaцки поралась біля неї. Приклала руку до тіла і чула, як тріпоче материнське лоно — від страху, від болю, в передчутті, у владі найвеличнішого з таїнств життя.

Оляна, приходячи нарешті до тями, заплакала, і Гармаш у темряві, намагаючись заспокоїти, погладив по мокрій щоці, взяв за руку. А в душі зріла тривога: гидка Клопенкова брехня ще звучала в вухах, мовчання Марії його терзало, він щось їй шепнув, але дружина не відповіла, і все, що діялось у солом'яній норі, скидалось на поганий сон.

Породілля стогнала тихше. Сидір Потапович радий був зойкові, і йому хотілось як-небудь примусити сердешну ще покричати. Жевріла надія: почувши крик, хтось та прийде ж йому на поміч?

Арон, тулячи до себе гвинтівку, завмер при вході: він уперше чув стогін матері, і мужність,— така й не снилась нібелунгам,— найвеличніша мужність цієї невідомої жінки, яка, скільки стало сили, від переймів не кричала, щоб не виказати гітлерівцям бранців рукавички,— мужність Юнони повертала містечковому скептику втрачену віру. Віру в силу радянського духу. Віру, за передвоєнні роки розгублену по вибоїнах життя. Віру в перемогу. Віру в себе. Він до крові згриз тонкі свої запалені люттю губи, він сам ледве стримувався, щоб не залементувати разом з нею, замість неї,— бо ж він сам зараз родив.

Марія мовчки, нічого в скирті не бачачи, поралася біля Юнони. Юліан Петрович, хапаючи за руки машиніста, раз по раз повторював: «Ох, боже мій!», а Грамаджора відповідав: «А моїй Мирославі прийде пора місяців через п'ять».

Юнона, дрібно здригаючись, принишкла, мовби руку на живіт їй поклала волоока Гера-Юнона, богиня шлюбу, заступниця вагітних, що жадають для своїх малят спокою на всій землі.

Припавши до її лона, Марія слухала, як б'ється серце сина Юнони, Івана, котрий явно барився вступати в громохкий і незатишний світ війни. Маша в тривозі відсахнулась від уже готового до найтяжчої напруги тіла Юнони і, впрівши од звичного лікарського співчуття, обернулась до Северина.

Він і Оляна ще сиділи поруч.

Намацавши на руці Оляни пальці Гармаша, Марія зціпила зуби й переклала його руку собі на коліно. Северин мовчав: треба було за всяку ціну втішити поранену брехнею Оляну,

якось треба було здолати заціпеніння Марії, і він не знав, що діяти. А в голові дзижчало, і Северинові здавалось, ніби над вухом скімлить настирлива оса.

— Заспокойтесь,— відчуваючи пружний дроз Юнони й від того добрішаючи, мовила Марія до Оляни.— Завтра все з'ясуємо...— Але в її голосі забриніло щось таке, що змусило дівчину ще більше насторожитись.

Біля ожереду підвивали вовки. А Штефан так само бубонів:

— А моїй Мирославі пора зайде, ади, місяців через п'ять. Але де вона? — І, навпомацки вибравши серед просяних стеблин цупку билінку нехворощу або чорнобилу, тоскно її покусував, не помічаючи гіркоти, бо все на цьому світі було гірке.

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ П'ЯТА

Дід Вірвовочка мирно заснув.

З губів йому зривався такий звук, ніби дід студив гарячий борщ.

Йому вві сні привидівся радгосп, сила-силенна курей, гусей і качок. Снилось, ніби сам він, ховаючись від молодих причеп, од Васі-тракториста, од Оляни, дбаючи про добробут господарства, нишком пригодовує курей гречкою — з правого рукава, щоб, за давньою прикметою, краще неслись, і, для такої ж певності, яйця під квочок підсипав із смушевої шапки. Снилось йому, що в ніч проти Нового року прийшли до хати дівчата й хлопці щедрувати і, зичачи йому всякого достатку, обсипали господаря «житом, пшеницею, всякою пашницею», і кожна пригоршня зерна, кинута щедрою рукою в його обморожене обличчя, колола боляче, і лишались зернята в давно не бритій бороді. Хлопці співали: «Щедрик-ведрик, дайте вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...» І щедрівки багат-вечора дзвеніли, як гімн: «Мати божа за плугом ходила», і Вірвовочці снилось, ніби сам він, молодий, горластий, зичачи всьому народові щастя, самого Сталіна обсипає повними пригоршнями пшениці й проса...

Наколовши обличчя соломою, отямився Демид Пархомович од верещання того ж таки надокучливого півня і, без досади вже, слухав зітхання змучених голодом людей.

— Щедрик-ведрик... вареник...— задумливо шепотів він.— Довкола їжі досхочу. Тільки, криючись від курохватів, дістати її неможливо.

— Де ж вона, ця їжа? — заграв голосом дякон.

— Не скажу. Міський голова тут? Тут. Вуха ми йому не заткнули? А перевертень лежить і думає: «Дайте ковбасу, я фашистам однесу», все як у щедрівці.

Клопенко думав і справді про кухви з салом, спущені Аронем під кригу річки Березанки, а диякон мовив басом:

— Розумію: тайна сіє. Вгамуймо свою зажерливість, даби всує не поминати українську ковбаску. А щедрування на цей раз не буде...

— Побачимо,— непевно пробурчав Вірьовочка.

Біля входу в лігво, від хвилювання особливо помітно гаркавлячи, з кимось заговорив Арон. Демид, почувши застуджені голоси, сквапно вийшов. Посланці спохвату щось йому розповідали, але під солом'яним склепінням ніхто ні слова не второпав.

Від фронту на захід прогуркотили три літаки. Вірьовочка, дослухаючись, намагався пізнати — чи не наші. Зачувши мотори, він усякий раз завмирав. Усі знали: обидва Демидови сини пішли в авіацію...

У скирті Вірьовочка сказав:

— Прийшли по мене.

Гармаш присунувся до нього:

— Піду з вами. Треба перейти через фронт.

— Прогуляночка небезпечна. Слід підготуватись. А ви хворі. Вручіть усе мені.

— На папері не маю нічого. Все — в пам'яті. Треба йти самому... — І мовби провалився в глуху темряву небуття. Але в голові стукало: «Вартові в чистім полі нічого не стережуть. Еге ж, це тут...»

— Якщо буду потрібен,— казав тим часом старий,— пришліть до Чумакової балки. Ти знаєш, Ароне, землянку під старим ясенем?

— Знаю, товаришу Вірьовочко,— прогаркавив Арон.

— Там буде чоловік — без рук, без ніг, так, недорубок війни, і ти йому скажеш... — І шепнув щось Аронові. — А чоловік відмовить... — І знову шепнув. — І навчить, де мене шукати... Ну-ну,— провадив старий голосніше, — прощавайте, товариші. Ще здибаємось. На війні бувають і такі дива... А ти, Оляню, не печалуйся, дочко: бог дасть, усе буде гарзд... Іду!

Демид Пархомович поліз туди, де принишк гер Клопенко, і разом з Бурштейном потяг зрадника до виходу з нори. Але коло скирти раптом пролунала весела німецька балачка. Квачан мало не гавкнув, але хтось йому встиг затулити

пашу. Арон метнувся до поламаної снопов'язалки і, швидко повернувшись, доповів старому:

— Шестеро.

Всі прислухались. Вояки були, видно, п'яні.

— Що вони белькочуть? — поспитав Вірьовочка.

— Добре хильнули під Новий рік і хочуть закусити, — відповіла Оляна. — А далі не можу зрозуміти... Так! Кажуть, що обійдуться без оркестру, зате курочок устигнуть нахапати...

— Хто ж на світі не любить курятини! — зітхнув Арон.

— Так вони й кажуть: «без оркестру», — повторила сама собі Оляна, не розуміючи, про що мова. — Без оркестру?

— Якого оркестру? — спитав Вірьовочка.

— Вони там, очевидно, зустрічають Новий рік. Музика є. Випити випили, і заманулось курятини. А знають, що був тут птахорадгосп. Кажуть, ніби тут, біля озера, ще недавно водилась сила-силенна здичавілих гусей і качок. І ось тепер завойовники...

— ...ришуть, аки вовки, — саркастично підказав диякон.

— Вовки? — злякано шепнула Юнона. — Це аш два о аш, це аш о аш...

— Вівці, — спокійно заперечила Марія, поклала доброзичливу руку на плече породіллі, і та знов забулась.

А німці, п'яні, все ще зустрічали Новий рік і сперечались об тім, де зараз треба шукати курей, і як вояки їх прямижтять, і під якою бешамеллю, і в якому вигляді курку належить, за добрим німецьким звичаєм, подавати до новорічного столу.

— Все одно в якому вигляді, — хапаючись говорив, не без баварського акценту, соковитий голос, — була б курка! — І від пожадливості дрижав у розкішному тремоло оксамитний баритон.

— Ти, хлопче, бачу я, кретин! — заперечував йому другий, забарливий і сухуватий тенорок. — Жерти курку без ніякої присмаки, без фантазії може тільки ось такий селюк, як ти. А над куркою треба кухарювати. Вона це любить. Ось я вам зараз розповім...

І веселі хлопці серед новорічної ночі бряжчали флягами й скляночками, а заїдали... чим? Галетами. Консервами. Шоколадом. І звабливими оповіданнями. Про що? Про курку, звісно. Про курку, засмажену по-київськи, — дай бог їсти отаку її все життя! — і в розмові мигтіли і краї філе, і полтавське масло, і лезон, і для панірування сухарі, і

рум'яна скоринка, і крутон з пшеничного хліба, і на курчій кісточці паперова папільйотка.

Розмовляли біля самої нори, що вела до скирти.

— Найсмійніше: поки вони там в обозі морочитимуться з тим дурним оркестром, ми тут усіх курочок... Смійно!

— А хто полізе перший?

— Я,— поважно мовив ще один.

— А чому не я?

Слухаючи все це п'яне базікання, Оляна нічого вже не перекладала, та й без перекладача всі в ту хвилину зрозуміли, що один із курохватів уже лізе в скирту.

Ще секунда, і всьому край.

Ще хвилина, і в переймах закричить Юнона.

Німець пробирався далі.

Взявши в Арона товстий болт від снопов'язалки, Вірьовочка поліз назустріч некликаному гостеві.

Оляна, Марія, Гармаш, Грамаджора, латиніст,— усі, хто принишк у соломі,— чули й натужне дихання любителя курятини, і гидкий, глухий звук, який його урвав, і зітхання Вірьовочки, де начебто прозвучало звичне його «звиняйте».

— Фріц, Фріц! — кликали товариші щойно вбитого Фріца.

Фріц не відповідав. Всі зачали дихання. Курохвати, перемовившись десятком слів, завмерли в нерішучості, та один з них пожартував:

— Він там усіх курей проглине сирцем.— І засміявся. І знову покликав: — Фрі-і-іц?!

Та в цю мить Вірьовочка зітхнув глибше і, для всіх несподівано, заголосив півнем, мовби птах, що співає спросоння.

— Збожеволів! — злякано засичав Грамаджора.

Латиніст схопив знавіснілого діда за руку.

Але Вірьовочка заспівав ще раз. За роки роботи в птахо-радгоспі бешкетливий дідок навчився цього мистецтва.

Вояки біля скирти замовкли. А поблизу, прокидаючись, озвався й справжній півень, і це курохватів спантеличило. Довкола зосталось, либонь, немало птиці, і солдати заходились шукати її в соломі. А Вірьовочка знову заспівав півнем.

— Ще раз,— починаючи дещо розуміти, шепнув диякон.

Вірьовочка знову подав голос, тільки тихше, лінивенько, як співають півні, засинаючи, і сумніву в курохватів не лишилось,— сварячись і відтручуючи один одного, вони кинулись до щілини в стозі соломи: якщо заливається півень, там, значить, нема ні людини, ні звіра.

В скирту поліз іще один п'яний вояка, але й цього сопіння урвалось тим же глухим, огидним звуком.

— Звиняйте,— зовсім умліваючи від нудоти, що хапала за горло, тихо бурчав Вільовочка.

Так було чотири рази. Вільовочка несамовито закирвав, ніби схопила півня чиясь рука, і це знову на мить заспокоїло обачних любителів курятини. Стало чути навіть ляскання крил півня. Невольники рукавички завмерли, напруження здавлювало груди.

Двоє нацистів, загаявшись біля скирти, відчули небезпеку: четверо чомусь не повертались. І п'ятий у скирту вже не поліз,— київська котлета перестала бути реальною,— та й півні тут гніздилися, видимо, не в самій лише цій норі.

— Ганс? — іще раз прозвучало біля ожереду.

— Кум цу мір,— відповів Арон і, звісно, все зіпсував: вийшло це «кум» по-єврейському. Вільовочка люто стусонував Арона в бік, та було пізно.

— Хальт! — ахнув німець і захлинувся, вражений кулею діда Вільовочки.

— Слава богу,— сказав Клопенко.

— Чого радієш, гицлю? — спитав дякон.

— Цей постріл принадить сюди моїх...— І бургмістр тихенько засміявся.

Лежачи біля входу в пролазку, Грамаджора автоматною чергою скошив останнього, шостого, курохвата,— це був найперший ворог, скошений рукою старого, але Грамаджора навіть не подумав, що вбив людину, бо ж людиною той уже не був давно.

Дід Вільовочка мимрив: «Нашої курятинки заманулось!» — і діловито витягав іще теплі тіла на мороз, забирав документи, гранати, зброю і волік трупи геть-геть, щоб до ожереду не повернути уваги ворогів. Дідові помагали Арон, Грамаджора й латиніст.

— Стрів я на війні людину, Іззата Хусанова,— казав Грамаджора.— Узбек розповідав мені про свого діда, про лікаря: завжди він, старий, у ступці розтирав яке-небудь зілля. І дід частенько говорив: «Якби я став ханом, не воював би до суду-віку. А коли й воював би, то всі вовки мого ханства були б ситі кривцею ворогів».

— Зараз ми їх наситимо, вовків нашого ханства,— сердито пробурчав Юліан Петрович, і, коли люди добрі повернулись у рукавичку, виття, метушня приглушили все: сіроманці, голодні, гризучись поміж собою, заходились коло теплих трупів, і нез'їденими зоставались тільки ноги в доб-

рих чоботях. Місячні тіні вовків були непевні, тільки всюди мерехтіли жовті вогники їх неситих очей.

А Юноні було страшно, було боляче, — дужчого болю не буває. Та в голові жили не біль, не війна, не Іван, котрий от-от озветься, — ні, ні та й ні! — вона в тисячний раз повторювала формули із зошита, який вона знищила, магичні знаки органіки, які могли б змінити весь світ, принісши нам перемогу, впинити, можливо, війну та війни, — так їй, наївній, здавалось, — ствердити на землі тишу й спокій... тишу й спокій. І вона повторювала:

— Це сім аш п'ять ен о два тричі, це шість аш два, крапка, це аш три... — І все мацала зав'язане в брудний вузлик малесеньке дитяче одяльце.

— Мені вже краще, — шепнув Вірьовочці Гармаш: у голові йому прояснилось, і він був ладен поспішати на той бік фронту.

— Доведеться зачекати, — тоном наказу відмовив батальйонному комісарові радгоспний сторож, і Гармаш зрозумів: треба скоритись.

— Я вийду з вами, — попросив Вірьовочку Грамаджора. — Руки снігом потерти. А то хапався за цих германів, і якось мені недобре... Помити б руки.

— Сиди! — огризнувся Вірьовочка. — Звикай. Коли господиня виводить у домі нечисть, миє руки тільки після прибирання. Сиди, старий, сиди.

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ШОСТА

В тиші заторохтів хтось коробкою сірників.

— Хтось коїть пожежу, — просичав Гармаш.

Ніхто не озвався.

— Ну-ну? Пора збиратись. Тільки мені тепер із оцим псарем, куди треба, мабуть, не пройти. Ви чуєте? Знов!

Мимо скирти крокувала військова частина. Потім промчав мотоцикл. Стало тихо. І знову хтось труснув сірникову коробку.

— Хто грається, чорт забирай, з сірниками?

Але ніхто не відповів.

Перевіривши, чи Клопенко зв'язаний, Вірьовочка зважився йти.

— Ти затям, Ароне, — Демид Пархомович щось йому шепотів про Чумакову балку, про безногу й безруку людину, про пароль, про обачність. — Прощавай, рукавичко! — І, в темряві потиснувши закоцюблі руки, Вірьовочка зник.

Мріючи знайти будь-якого співрозмовника, Арон прислухався до дихання невольників рукавички і хотів угадати — хто спить, хто не спить.

Коли вздовж озера пройшла стройовим кроком іще одна військова частина і тоненький, майже дитячий, голос завів, воякам надаючи духу, прусської похідної, Оляна по-чоловічому сплюнула: «Тьху!» — і лише зараз Арон збагнув, що дівчина не спить.

— Ну й голосок! — шепнув Бурштейн, присуваючись до Оляни

— Яка пісня, такий і голос,— озвався дякон.— Я знав колись одного протоієрея...

— Та що там протоієрей! — перепинив Арон.— Крик Юнони зараз мені чомусь нагадав... Я недавно чув такий голос, такий голос... Коли хочете, розповім! Тільки визирну — чи все там гаразд?

Оббігши круг скирти, Арон повернувся й почав оповідати, дратуючись од торохкотіння сірникової коробки. Безнастанний звук спати не давав, і невольники рукавички один за одним ставали слухачами Арона. Часом його слухала навіть дочка латиніста.

— В перші дні війни,— оповідав він, і чомусь раптом його єврейський акцент став особливо помітним, від хвилювання, чи що, перекручуючи слова й наголоси.— В перші дні війни в Кіровоград-Волинську цілий тиждень простояли новобранці, формований піхотний полк. На вчення бійці виступали на світанку, і всі ми теж поспішали вмитись: наше містечко зачарував своїм талантом молоденький заспівавач полку. Наші дівчата, я вам скажу, найлуччі баришні,— золото, а не дівчата,— всі вони рішилися ума. Я ні вві що не вірю, але з таким тенором, здавалось, не страшно й воювати. І, ви знаєте, в ті дні я, кульгавий, зрозумів, що добра пісня — це ніж, це багнет, це бомба... Словом, коли полк рушав на фронт, усе містечко напередодні спало неспокійно. Вранці солдати вибралися в дорогу, а ми — і дорослі, й діти, увесь Кіровоград-Волинськ,— ми йшли за його ротою, ми чекали... А Василь не починав. Він оглядався на знайомих і незнайомих дівчат, але, йдучи в строю, не міг їм подати, ясна річ, навіть знаку рукою. Він не заводив своєї останньої пісні, йому хотілось, може, щоб юрба пливла за ним далі, він був, як видно, п'яний від успіху, і хлопцеві хотілось його продовжити. Прощаючись, поклонниці плакали, але соромно нікому не було. А старики зітхали: «Дай боже, щоб і мого сина десь проводжали ось так!» Мій старий батько казав,

що навіть містечковий кантор Ізя Вейсенберг, навіть у найкращі свої роки, не мав такого голосу, а це, ви самі розумієте, найвища похвала... «Цей хлопець,— казав батько,— він співає, як скрипка царя Давида». І лучче сказати ніхто не міг... І от, значить, сунемо всі ми по вулиці й ждемо: і клуб уже лишився позаду, і цегельня, а Василь Іванович мовчить. Чи, може, глянути хотів, скільки шанувальників пісні рине за ним із города, чи, правду кажучи, співакові труденько буває розставатися з людьми, котрим завдав бодай маленьку втіху, чи слухав хлопець жайворонка, чи ждав свою кохану,— невідомо... Правда, всі наші дівчата знали, що його любов зосталась дома, в рідному радгоспі, та тільки почав наш Василь свою пісню серед нив, і над пшеничним ланом голос його раптом злетів бозна-як високо, а вітер підносив його ще вище, до жайворона, до димаря заводу, до верховіття тополь. А скоро підтримала пісню й важенна хвиля басів, підхопили підголоски, заливаючись та виносячи, і заспівувач, оглянувшись, зрозумів, що співають не самі лише червоноармійці, співають усі ті, хто вийшов провжджати. І в могутній потік чоловічих голосів уже вплітались ясні жіночі струмені. Пісня всіх несла вперед, як парус, повний вітру. Ніхто не хотів одставати, і ми за ротою пройшли кілометрів, гляди, з двадцять. І ось тоді дав ротний командир команду...

Але Арон, містечковий скептик, який ні вві що не вірив, раптом замовк, приголомшений зойком.

Молодик сидів біля Юнони, його коліно торкалось її третнього тіла.

Він одсахнувся б, але вони сиділи в такій тісноті, що Арон, зляканий, чув не лише крик породіллі — всі пориви її тіла, вони передавались йому, її біль проймав усе його ество, і Арон, збентежений, скочив, щоб кинутись геть з очереду.

Оляна, схаменувшись, крикнула навздогін, спитала:

— Як його звали?

— Василь Дерев'янка,— виходячи з криївки, відповів Арон.

Оляна ахнула. Їй і на думку попервах не спадало, що мова про її Василя, і ще не розуміла, чому від слів Арона так заходиться її серце.

Вона розплакалась.

Добра звісточка про несміливого Васю-тракториста мовби пробудила її, і після мерзенного Клопенкового базікання дівчина почала приходити до тями... Оляні думалось, що Вася вже став, либонь, дорослішим, бо його там величали

вже Василем Івановичем... Оляна тільки тепер, після запального захоплення Арона, почала розуміти, що для неї значить той голосистий хлопець, тільки тепер невиразні мислі про Гармаша визначились як ставлення сестрички, що визволяє старшого брата з біди, і горе Марії було її бідую. Усе боліло від рани, заподіяної поганим язиком гицля, який, убивши батька, заповзвся тепер каляти його дочку.

Оляна ледве чутно ридала.

Сховавшись під снопов'язалкою, Арон наглядав за військовою частиною, що наближалась до просяної скирти.

Він хотів був визирнути з-за рогу, куди йдуть німці, як сталось непередбачене. Один із них просто так, про всяк випадок, помітивши силует просяного стожища, а може, стріляючи по вовках, прошив скирту чергою з автомата.

Бурштейнові опекло плече, і він, не встоявши, впав. Марія чула, як Арон тихо скрикнув, вибралася з ожереда і втягла його в щілину.

Забинтувати не було чим. Знявши косинку, Марія Гармаш перев'язала Аронові плече. Квачан, повискуючи, метушився біля лазівки, злизуючи язиком бризки крові, що окропили сніг. Вийшовши з ожереда, Арон знову причаївся за снопов'язалкою. В плече його ніби хтось підштовхував погойдуючи, і йому здавалось, що хвіртка під старим дубом, когось пропускаючи, прочинилась. Березові хрести на ближньому німецькому кладовищі захитались, і скептик звівся, протираючи очі.

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ СЬОМА

Гітлерівці пройшли далі, та до рукавички підступила ще одна група.

Юнона, кусаючи собі руки, силкувалась не кричати:

— Це сім аш п'ять, ен о два тричі... — Потім, зціпивши зуби, слухала, як співливий, застуджений голос з помітним баварським акцентом віддавав накази, і на лютих морозі кожна фраза з тріскотінням розламувалась на шматки.

— Шістнадцять чоловік... з єфрейтором Шляфке... пройдуть на той бік озера. Вісім солдатів... лишаться... при мені. На об'єкті!

Єфрейтор Шляфке щось нерозбірливе одвічав, і його група виступила на лід.

Кроки затихли.

Гармаш, лежачи на животі, думав: «Об'єкт? Об'єкт?» — усе сходилось з даними імперської карти. Треба ще раз ви-

йти, поглянути. Це стало знов найважливішим, і він, тамуючи біль у плечі і намагаючись не думати про мовчання своєї Маші, звернувся до Оляни Козар:

— Вийдімо на хвилю! — А коли Клопенко, з заткненим просяною соломою ротом, щось гидке промимрив, Гармаш прокляв свою похибку.

Марія хотіла заперечити або спитати щось, але затнулась.

Северинові почало дерти в горлі, він зітхнув глибше і, виправдовуючись, сказав:

— Треба нам поблизу дещо розвідати. Оляна Денисівна знає тут кожен кущик... Але ж ти повір мені, Машо...

— Я вірю.

— Невже ж ти можеш...

— Ідіть собі,— дозволила Марія. В її голосі Гармаш і Оляна знову вловили щось непевне. Але баритися не було змоги. Северин з Оляною вийшли.

Прислухаючись до шумів грізно оживаючої ночі, в скирті всі мовчали.

Оляна побоювалась, що Гармаш може їй мимохіть нагадати про паскудні слова псаря, як, буває, бояться доторкнутись до свіжої рани.

— Погляньте он туди, за озеро,— попросив Гармаш.— Там завжди було таке ж рівне місце? Га?

Він виявив себе людиною делікатною, Северин, і дівчина, вдячно кліпнувши на нього, обернулась туди, куди комісар показував здоровою рукою.

— Рівне місце?.. Не пам'ятаю. Не можу звідси розгледіти. Постривайте! Так!.. За садом стояла пасіка. Далі — брудергаузи. Потім — слюсарня, так, так! За майстернею були яри... Нічого не розумію.

— Отже, на місці рівнісінького поля були тут байраки?

— Якось упала в яр корова, і по урвищу її вивести звідти не могли. Довелось прирізати й виносити шматками... Нічого не розумію.— І Оляна широко поставленими очищами дико озирнулась навколо, не впізнаючи околиць рідного радгоспу.

Вона сказала:

— Пройти б на той бік озера.

Але пройти не пощастило. Коло берега загомоніли чужинці, і Гармаш, схопивши за руку, потяг Оляну до схопища.

— Я туди не повернусь.— І дівчина стала біля чавунної хвіртки.— Хай мене вб'ють! Сталосся...

— Нічого ж не сталосся. Ходім.

— Не можу. Вона ж повірила. І я тепер...

— Не так голосно, Оляно...

— Бачите: ви боїтесь. Має відбутись розмова з Марією. Ви її ждете й зараз придумуєте принагідні слова... Поки ви марили, я зрозуміла, що ви свою жінку...

— Люблю,— погодився Гармаш.— Але я зараз думаю зовсім не про мою розмову з дружиною, Оляно. Десь тут фашисти сховали в землі автоматичний, похапцем тепер збудований вузол оборони, і ми про це мусимо сповістити.

— Куди? Піду я. Аби б тільки відійти від цієї триклятої рукавички... Арона поранили, а ніхто більше тутешніх місць не знає.

— Поговоримо в печері. Крім того, треба переказати дідові Вільовочці, що без його допомоги нам не прорватись.

— Як діда знайти? Мені треба мерщій...

— Спитаємо в норі у Арона.

— Я туди не повернусь. Я не можу лежати поряд з Марією і... мовчати. А чим я доведу, що я... що ми...

— Ходімо.— І Гармаш потяг її до просяного ожереду.

Оляна ненароком зачепила йому руку, і він скрикнув.

В скирту обоє повернулись захекані, і Оляна, знаючи, як там можуть це сприйняти, намагалась дихати рівніше, а від цього тільки дужче спирало дух.

— Ситуація така...— почав був комісар, та поблизу зненацька застрочили автомати.— Та що казати! Самі чуєте, товариші. Словом, нам тут не встояти, а прориватись звідси, мабуть, пізно.

— Так, так, звичайно, пізно,— підтримав його неприторенний песиміст і скептик Арон Бурштейн.— Еге ж, пізно!

— А ми,— сердито заперечив гуцул,— ми прорватись таки спробуємо. Ще раз мені попадатись до германа — не з руки. Треба мені притьмом на той бік, де Мирослава.

— Так, так, спробуємо,— помацавши на грудях музейний манускрипт, підтримав машиніста й лагіднісінький Юліан Петрович.— Мені б тільки Юнону...

— Вирішили,— завершив Гармаш і спитав у Штефана: — Що ви пропонуєте?

— Казав мені якимось знайомий узбек, Іззат Хусанов, лейтенант: «Коли помочі нема, кинь на землю тубетейку й райся з нею...» І я думаю: хутчіше з цієї норі. Ми не звірі. Людині легше вмирати під голим небом. А поки... треба послати до Демида.

— Піду я,— сказав Арон.

— Ні,— заперечив комісар.

— Старий звелів мені.

— Ви поранені,— заперечила Марія Гармаш.— А хто ще знає дорогу?

— Я знаю,— схлипнула Оляна.

— Заплач, дам калач! — спалахнула Марія. Її драгували всі ці схлипування Оляни, чудної дівчини, ділом і тілом,— вона в це вірила,— зв'язаної з її чоловіком. Вона, ця Оляна, повинна б, на її думку, триматись інакше, мужніше абощо, як годиться на війні, і Марія, так думаючи, сама собі дивувалась... Вона міркувала про наслідок бою, який починався десь тут, про Юнону, якій зайшла пора родити, і найменше думала Марія про свої стосунки з Северином... Вона, звісно, зраділа, зустрівши чоловіка так негадано, та війна її навчила бути суворою — до себе й до людей.

Олянині сльози були їй гидкі, але образа і досада поступались перед звичайним співчуттям. Марія ще й не бачила ніколи цієї дівчини, не встигла навіть перемовитися з нею двома словами, в темряві лише чула голос, але незбагненне очарування владно вабило до неї. Марія на себе лютувала і, щоб не дати взнаки, ладна була наговорити Оляні гострих і прикрих слів.

— По діда піду я,— повторила Олянка.

— Вам іти не можна,— заперечила Марія.

— Чому? — ображено спитала дівчина.

Маша вштрикнула:

— Ви розхникались, як гімназистка.

— Але zostаватись тут я більше не можу.

Марія присунулась до неї:

— Чому ж? Чи, може, й справді...

Оляна мимохить одсахнулась. Їй здалось, ніби Марія хоче помучити її, принизити, образити.

— Дайте руку,— сказала Марія. Потім тихо лічила пульс.— Ні, вам не можна. Помацай, Северине. Не так береш! Ось дивись...

І Гармашеві теж здалося, що Марія знущається з нього. Він її не впізнавав. Не в її правилах було дарувати кривду, але він не бачив її обличчя і нічого не міг зміркувати.

Ось так і сиділо подружжя, взявши її за руки, Оляну, і, дивно, це заспокоювало всіх трьох.

Маша, проте, вже оволоділа собою. Дівчина, ясна річ, заважала їй з'ясувати стосунки з мужем і спитати: що буде далі? Але смерті в зуби одсилати Оляну в такому плачевному стані... Ні! Не вчинив би так жоден лікар.

Оляна ворухнула пальцями, наче злегка потиснула руку Марії, та зробити це одвертіше боялась. Слухала ледве чутне

стогнання Юнони, шум свого знемагаючого серця, помалу очунювала, і відчуття безвиході вже облишало її.

Не віднімаючи рук, вона сказала:

— А тепер я все-таки піду. Так. До Чумакової балки. І ніхто вже не заперечував. Треба ж було комусь іти. Тільки в Северина серце занило й тупо завмерло.

Але озвався дякон:

— Лучче йти мені.

І ніхто йому не відповів, такою несподіванкою пролунали його слова.

Клопенко із заткнутим соломою ротом замукав.

Арон скептично пирснув, і от-от зірвалось би з його уст гостре слово, але Гармаш його випередив:

— Дорогу знайдете?

— З божою поміччю. Знайду.

Всі мовчали. Мовчав і Гармаш, нічого ще не вирішивши.

Арон не витримав:

— Ви йому вірите?

— Мій узбек, — зітхнув Грамаджора, — казав частенько, що стара бавовна в полотно не йде, що давній недруг товаришем не стане. Але війна? Війна? Людей міняє. Я помічаю на собі: став я дужчий, молодший і... зліший!

— Переміни я знаходжу і в собі, — озвалась Марія, ніби звертаючись сама до себе.

— А в мене в кишені сім порожніх патронів!

— Я вірю йому, — сказав Гармаш. — Спробуймо, товариші?

— Ох, — не вгавав Арон, — послати б разом із ним ще якого-небудь янгола-хранителя.

— Можу з ним піти я, — тихо прозвучав у темряві незнайомий янгольський голос.

— Хто ви? — здивувався комісар.

— Пташниця Текля. Я з радгоспу. Оляна Денисівна мене знає.

— Це ви, Текле? — подала голос Оляна. — Чому ж не сказали зразу, що ви тут?

— Заснула. Тиждень, либонь, не спала.

— А де муж?

— Степан мій в авіації. З синами Демида Пархомовича в одній частині... Я свого Миколу покинула вдома, в порожній, нетопленій хаті. Самого кинула, голодного. А йому ж — тільки восьмий годок. Ти ж знаєш, Оляно! Весь у батька...

— Викапаний Степан Кіндратович, — світлішаючи голо-

сом, оживилась Оляна.— Він тут, у нас, у старому пожежному сараї, муж Теклі нашої, лекції читав...

— Про що? — спитав Гармаш.

— Народу збиралось... тьма! За десять кілометрів приходили. І на всі запитання відповідав. Коли й хто збудував знаменитий Ліщинівський собор. І як Тарас Шевченко посадив оцей дуб. І про квіти в полях...

— Він історик? — спитав Гармаш.

— ...і про зцілющі трави...

— Він ботанік?

— У наших «Шевченкових дубках», у радгоспі, рахівник,— скромно відповіла Текля.— Рахівник, товаришу комісар.

— А все, все знав,— світлішаючи й світлішаючи, говорила Оляна.— І про те, щб, можливо, відкопають археологи в могилі Марка Проклятого... Як тут, у нас, у Ліщинівці, гляди, незабаром широко геологи почнуть видобувати нафту...

— Маячня! — раптом вибухаючи, перепинив Оляну латиніст.— Яка нафта! Кожному школярику відомо, що в цих краях...

— Я колись про цю нафту, Юліане Петровичу,— наполягала Оляна,— сама чула вашу з її Степаном розмову. А зараз ви чомусь...

— Дурниці! — сердито пирснув строгий учитель.

А Северин Гармаш, відчуваючи щось неладне, сказав:

— Поговоримо колись потім. А поки що...— І звернувся до Теклі: — Отже, ви покладали йти з дияконом?

— Я тут усі стежки знаю. І вітця Олексія догляну. Колись я чула під час виборів його не зовсім доречні розмови.

— Старі незлагоди,— зітхнув отець Олексій.— Були в мене, звісно, деякі суперечності з Радянською владою, це так. Зате зараз, коли вдерся в хату грабіжник...

— Дали б нам рушниці,— несміливо зголосилась Текля.

Лаштувалися в дорогу недовго. Текля про щось пошептала із Оляною. Арон іще раз пояснив, куди йти, і Теклі пошепки сказав пароль.

Мовчки потиснувши чийсь руки, Олексій розцілувався з Грамаджорою. Виступаючи в небезпечну дорогу, дияконові хотілося з ким-небудь попрощатись по-домашньому.

Квачан на його поклик навіть не поворухнувся, а за Теклею, за старою знайомою, пішов він весело, та за два кроки від ожереду зразу припав їй до ніг.

Згряя вовків ще дожидала поживи. Теплі трупи курохватів вони хутенько зжерли, але запах крові привертав до цього тихого місця більше та більше сіроманців: вони боялись поткнутися туди, де трупів багато, де йдуть бої, і шукали собі поживи осторонь від фронту.

Після тісноти й темряви ожереду широкий світ ночі здавався просторим і ясним. Текля дихала глибоко й часто і сказала:

— Зорі...

— О-о,— прогудів басом диякон і додав: — Зірки на щедрий вечір, проти Нового року, дитя моє,— перед ряснотою вишень та слив. І малини...

Йшли далі мовчки, тільки диякон додавав часом нові й нові назви ягід, які можуть, за певною новорічною прикметою, вродити в цьому недоброму році.

— І смородина вродить, і глід, і горобина. Душа горить! Закропити б її свіжою вишнею...

...Посланці пробивались крізь вовчу облогу, і незабаром невольники рукавички почули кілька дальніх пострілів.

Гармаш розгнівався: «Як можна стріляти в такому місці!»

І справді, не можна! Зразу ж ударили з того берега черги ворожих кулеметів, і в шарварку вже не можна було нічого розібрати.

— Прорвались? — міркувала Оляна.

Йй ніхто не відповів. Кулемети замовкли, і новорічну українську ніч знов осінила особлива фронтова тиша.

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМА

В непевнім мовчанні зняв мову Клопенко:

— Ви хукá дали, комісарє: на війні довірливість до перемоги не приводить. Я ледве виштовхнув з рота затичку, щоб сказати вам про це, комісарє: мене розв'язав отець Олексій.

— Брешеш! — вибухнув Бурштейн, забуваючи, як сам щойно дошкуляв дияконові.

— Я велів йому привести сюди німців. Оркестру не обіцяю, але похорон буде.

Арон од люті впав на солому, забивши собі пошкоджене плече.

Але раптом, як те й буває в казці, й справді гримнув поблизу дужий духовий оркестр.

Хоча оркестру, зрештою, не було. Були самі лише валторни, корнети, баси й тромбони. Були п'яні вояки, які, акурат-

но склавши в ближньому рівчаку всі свої автомати й кулемети, запопадливо дмухали в ці труби, били в барабани, брязкали тарілками, гупали кованими чоботищами, ненавмисне чіплялись трубою за трубу, і було цим колишнім людям по-п'яному весело, і було цим колишнім людям по-твезезому страшно, і хотілось бодай на змиг забути про все вороже, що оточувало їх цієї новорічної ночі на цій на чужій землі. Вони гриміли, гуркотили, дзвеніли й вили, видобуваючи з труб такі звуки, яких не вивергав досі жоден музика, жоден оркестр на світі, бо ж ніякому оркестрові ніколи ще не ставало так страшно, хоч і не були всі ці знавіснілі од шнапсу та війни, позбавлені розуму войовники, не були ніколи музикантами, і до труб зараз торкнулись уперше, вперше в житті — на порозі смерті.

Музика був там один — і то, звичайно, колишній. Ці п'яні солдати труби відняли в обозі в нього. Він, звісно, нікому не дав би дорогоцінних інструментів, але був поміж п'яними один офіцер чином старший від нього, і довелось лейтенантові Фогелю скоритись і з дикою музикою плентати сюди слідом за тими, від кого тут вовки лишили самі тільки ноги в нових чоботях, плентати сюди з виттям і гуркотом для того, щоб роздобути для новорічного столу крикучих півників, які начебто водилися в цій величезній скирті.

Але там, у скирті, засіло життя, яке зненацька обернулося смертю для цих божевільних музикантів.

Рукавичка зустріла ворога вогнем. Заговорили автомати, застрочили кулемети, загуркотіли серця.

Розколювались черепи і труби.

З диким скреготом і виттям почало розколюватись, видимо, все громадище гітлерівського плану завоювань.

І не вгавав перед лицем смерті ошалілий од свого ж барабанного грому біснுவатий тамбурмажор.

Коли всі музиканти полягли, Грамаджора необачно виїшов поглянути на фашиста, котрого він шойно пристрелив. Це був рудий опасистий бюргер, одного, мабуть, віку з Грамаджорою. Його мертва рука лежала ще на одному вбитому. Цей валявся в рівчаку обличчям униз, під купою сухого пирію, лежав нерухомо, і старий машиніст лише навпомацки визначив, що під рукою — живе тіло, а фашистський офіцер ривком сів на снігу, вистрілив у Грамаджору, але його вальтер тільки клацнув: набоїв у нього вже не було.

— Ось я його зараз... — сказав за спиною Арон. — Одійдіть.

— Стривайте! — спинив Гармаш.— Треба спочатку розпитати...

Арон офіцера підштовхнув до скирти. Той уперся.

— Ну-ну, ходімо, гер... — звелів йому Гармаш.

— ...Фогель, доктор Фогель, — підказав нацистський офіцер і розвів руками: що, мовляв, удієш! І, гречно ошкірившись, на знак Грамаджори пошкутильгав до ожереду.— Що ж! Випадок... Побуду півгодини в полоні.

— А що станеться через півгодини?

Фашист не відповів.

Арон кинувся збирати трофеї. На душі стало легше: було чим захищатись. Хлопець знайшов на чорному снігу автомати, гвинтівки, непочатий ящик гранат, натрапив у тому ж рівчаку на два кулемети,— німці про них, захоплені своєю фашистською музикою, мабуть, просто забули.

Северин біля старої снопов'язалки допитував узятого в полон офіцера,— питав про те, що його цікавило найбільше.

— Ми бачили серед поля вартових, які нічого не охороняли. Що це значить?

— Я відповідаю. Мені кортить розважитись: ніхто, крім вас, не знає, що я зараз скажу. Тут скрізь — мої сольдати. Але я розстріляю вас раніше, ніж вони по мене сюди придуть.

— Годі вам хизуватись. Відповідайте! Поле було огорожене колючим дротом. Щось тут будували? Людей, пригнаних сюди на роботу, потім розстріляно? Коли зняли огорожу, ярка не стало, а замість нього...

— ...Цей рівнин під світлий люна! Я вам зараз розповім: все одно ви помрете при першій промені сонця. Я хочу посміхатись, що ви мене допитуєте, я хочу дивитись, як зараз видовжиться ваше обличчя: там, де був — як це? — шлюхт... ярк! — де був ярк, сховано потужний вузол опору, керований на відстані. Цей вузол не сидить людина, але він, хайль, не дозволить руським іти далі... Подобається вам? Бітте, бітте! Я люблю поговорити. Що вас цікавить іще?

Геру Фогелю аж ніяк не хотілось молоти язиком, але він говорив і говорив, чуйним вухом музиканта ловлячи наростання дальніх шумів, що порушували тишу української ночі. Він був певен: допомога прийде. Він не мав себе за полоненого. Треба було виграти час, щоб ці росіяни мигцем його не порішили або, крий боже, не відвезли куди-небудь в інше місце. І Фогель, цвенькаючи, корчив із себе базіку.

Оляна, криючись біля нори, прислухалась до його пісних інтонацій, і голос нациста їй видався знайомим.

Коли Фогеля зв'язали і потягли в ожеред, Грамаджорі не схотілося повертатися в темряву рукавички. З потреби затримавшись по той бік скирти, він, дивлячись на небо, трохи постояв, потім ніс до носа здивався з невідомим, який вилізав із просяного стожища. Припавши до пелени соломи, Грамаджора ждав, а невідомий, його не помічаючи, йшов просто на старого. Поглянувши при світлі місяця в обличчя прийшлому, Штефан нестямно закричав. Перед ним у мовчанні завмер блідий привид покійного зятя, Петра Перейми: такий же незграбний, здоровенний, у тому ж квітчастому кептарику... Не подавши голосу, привид мигцем розтанув у темряві, а Штефан, хрестячись, завмер і з переляку навіть не покликав на допомогу.

У скирті Штефан лише дрижав од лихоманки й спитувався що-небудь зрозуміти... Дух? Чи ж буває таке на війні? Та й нічим не завинив перед зятем: сумління його чисте, хоч Петра й застрелив Іззат не без його попуску.

— Господи, що ж воно? — в ожереді бубонів Грамаджора. — Я ж тебе не вбивав, Петре...

— Кого не вбивав? Кого? — нашорошився Юліан Петрович. — Того рудого?

— Якого рудого? — стрепенувся Штефан. — А-а... того? Так. Я сьогодні вбив людину.

— Я, здається, теж, — в сердечній скрусі журився латиніст, але разом люто зареготав. То був шалений гнів доброї людини. — Та хіба ж це люди?

— Хто там? — стурбувався гер Фогель. — Хто там так страшно рече?

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТА

— Так, я вбив, — сам собі міркував Грамаджора, — вбив я старого рудого бюргера, наче він тільки задля цього сюди й прийшов.

І Грамаджора згадав молоденького кобзаря, слова його пісень про врага й супостата, якого треба вбити: гуцул його слухав не раз, кобзаря, після першої зустрічі, ще тоді, разом з Іззатом Хусановим, на березанському вокзалі. Всюди він блукав, цей кобзар: по містах, по селах Полтавщини й Слобожанщини, і всюди був при нім собака, надійний поводитар.

Кобзар був молодий, але сліпий.

Було чого посивіти бороді.

На лобі кровоточила невігояна рана, дике м'ясо, прикро-червона п'ятикутна зірка.

Стікали кров'ю заглибини очей, і йому легше не було від того, що не бачать сліпі очі, як людомори бенкетують на осквернених просторах України... І Шевченкові пісні в його вустах звучали так, мовби кожен їх чув уперше:

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди; нагрілися
Й полягали спати...
...Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє
Іскра вогню великого...

Навіть пальці його були такі скалічені, що велика мужність, «іскра вогню великого», тільки вона й змушувала його чіпати гострі, що до крові різали пальці, струни бандури:

Отак німота запалила
Велику хату...

Люди знали, що кобзар з'являється перед важливими подіями, і вже мали його в народі за провісника добра.

То приходив до села перед тим, як партизани збирались розгромити фашистський штаб, то в пам'ятний день, коли радянські літаки скидали над селами листівки зі словами правди. Кобзар ці листівки завжди знав напам'ять і всюди їх читав, звично перебираючи струни бандури, і зведення Радянського Інформбюро в його вустах звучали як нова пісня, і всі його старі пісні ставали продовженням зведень Інформбюро.

Він співав про Україну-матір, закликаючи до розплати за її кров.

Німці на бандуриста полювали, але спіймати його не могли.

Добрі люди — росіяни чи українці, латиші чи молдаване, — життям важачи, переховували його.

Вірний пес виводив сліпого з пасток.

Чудовий слух йому служив замість очей.

Кобзар часом лишався без своєї бандури, простреленої або розбитої, та й співав без неї, тільки співав — уся його сила була в голосі; почувши раз, ніхто не міг його забути: ні друг, ні лютий ворог, ні живий, ні навіть мертвий: «І, о диво! Трупі встали і очі розкрили; і брат з братом обнялися і проговорили слово тихої любові навіки і віки! І потекли в

одне море слов'янської ріки...» А потім друзі лісовики добували для нього бандуру, чи скрипку, чи сопілку, і він грав на чому прийдеться,— все дзвеніло під його скаліченими пальцями, а струни одвічали голосові, якщо Славута їх навіть не торкав: «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине: от де люди, наша слава, слава України...»

Говорив і говорив кобзар про те, як його фашисти катували,— була і в цьому його сила. Всюди знали, що кобзар Славута недавній червоноармієць і нині сповняє бойову свою присягу: то в тилу ворога, то в діючій армії. Бійці ходили в атаки, чуючи голос кобзаря, а часом здавалось навіть, що й кобзаря з ними ніякого нема, а звучить сама собою пісня, тільки голос, тільки сила гніву в нім.

Люди йшли на цей голос. Дивлячись на Славуту, забували, що кобзар незрячий,— аж таким внутрішнім світлом сяяло чоло сліпого, коли знову згадував Тараса:

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Ніде не чуть людської мови,
Звір тільки вие по селу,
Гризучи трупи...

Слухаючи Славуту, люди стискали кулаки,— його пісня багатьох приводила до лісових і степових загонів.

Кобзар, було чути, ходив тепер Лівобережжям, уздовж Дніпра, але тривога за його долю летіла від села до села. Розповідали, наче коло Полтави хтось бачив самотнього собаку, а Славуту з ним не було. Казали, буцім зрадив кобзаря якийсь поліцай, похмурий тромбоніст із ліщинівського самодіяльного оркестру.

Словом, не бачили тут кобзаря вже понад тиждень, і всі за ним журились: і в лісі партизани, і полонений туркмен-червоноармієць по дорозі на шибеницю, і воїни Червоної Армії, то відступаючи, то знову пробиваючись уперед, на захід, то знову відступаючи, то знову женучи ворога від своєї хати.

Пам'ятав його й Грамаджора, його пісню на пероні вокзалу... Її він співав одного ранку, після тої пам'ятної ночі, коли розпечена гальмівна колодка так несподівано зрадила Петра Перейму.

Грамаджора, людина самотня, згадував і кобзаря, і свого Іззата, і Тучкова Івана Тимофійовича, і ще безліч добрих людей, що їх він здибав і втратив на війні, згадував, щоб тільки не думати про Петра Перейму...

Верховинцеві, з дитячих літ забобонному, нелегко було відчепитись від маній, і він, торопючись, то щось пусте питав латиніста, то розповідав про свою Виженку, про гори Буковини, то просив навчити його краще розмовляти по-російському.

Почувши таке прохання, полонений офіцер зауважив:
— А це невідчутно важко.

Знову почувши цей голос, Оляна помулялась від колкочої в спині остуди: в полон потрапив, їй здалося, чи не той офіцер, що в нього вона стріляла?

— Що невідчутно важко? — розлютився Гармаш.

— Навчитись по-російському. Нас учили в Берліні два місяці.

Офіцер відповідав, а Оляна з кожним словом переконувалась, що доля знов звела її з тим же Фогелем.

Нацисту розмовляти не хотілось, але це було конче потрібно. Він зволікав час.

Офіцер залюбки відпочив би од безлічі прикрих обов'язків. Та діло є діло.

Якщо треба було для порядку вбити будь-якого тубільця, він спокійно стріляв; якщо треба було для порядку будь-якого відшмагати, він велів шмагати — старих, дівчат, дітей, але розумів, що зайвина в усякій справі — на шкоду, і запах крові вже переслідував його, позбавляючи сну, позбавляючи апетиту, харч йому на стіл несли солдати з усієї округи, але він їв мало; ловко грав на скрипці — він був віртуозом високого класу, але й музика не давала нервам перепочинку; завойовник боявся темних українських ночей і, щоб не потерпати від самотини, велів приводити йому тубільних фрейлейн і фрау; боявся пожеж та куль, які летіли бозназвідки. І тепер, коли трапилась неприємність, цей безглуздий гефангеншафт, цей полон, — та ще — тьху, яка дурниця! — на території, зайнятій імперськими військами, можна сказати, серед своїх, коли все раптом зупинилось, коли, потрапивши в бран, боятись було вже, власне, нічого, — йому, як це завжди лучається після спаду нервового напруження, за довгий час уперше схотілось поспати. Це здалось Фогелю дивним — спати в такій ситуації, але це було так.

І він, щоб не заснути, говорив:

— Ми марили про Лондон, але для початку нам довелося вивчати російську: ми знали, що Росія — це дорога до Лондона і Нью-Йорка...— І Фогель не вгавав: — Увесь наш російський підручник складався з категоричних імперативів: «Віддай! Стій! Лягай!», імперативи на війні — це дуже важливо, бо ж війна — батько всьому.

— То ви знали ж, навіщо вивчаєте російську! — саркастично зронив Гармаш.

— Встановивши тут новий орднунг, ми вашу російську постараємось забути.

— А ми німецьку постараємось запам'ятати,— гарикнув Гармаш.— Мої враження про красу німецької мови склалися за точним словом Гейне і Гете... І навіть тепер, на війні, ми німецьку вивчаємо за словником поетів.

— Легко сказати «за словником поетів»,— знизав плечима Фогель.— А в житті все виходить інакше...

Так-так, не все складалось, як марилось йому в червні, коли виступали в священний похід. Він не був ніколи наївним хрестоносцем, гер Фогель, а співучасники розбою подеколи обурювали навіть його. Все в його світі ділилось на дві категорії: «орднунг — порядок» і «непорядок», «правильно» й «неправильно», «корисно» й «марно». І коли, траплялось, солдати вбивали шестилітню дівчинку — так просто, з халамидництва,— це було ні до чого, бо без глузду сваритися з новоповерженими рабами небезпечно. Коли ж солдати перед очима в матері катували дитину, щоб вивідати розташування партизанів,— це було корисно, правильно, бо діло є діло і на війні без жертв не обійтись.

...А їм так хочеться «за словником поетів»!

Гансу Фогелю до душі припали ці краї, хоч інтелігентний цей завойовник і себе, і всіх інших запевняв, що сюди вдерся, виконуючи нелегкий і не вельми приємний обов'язок, поєднаний з ризиком і небезпеками. Доктор Фогель був людина хазяйновита й перспективна. Він уже й будиночок для себе нагледів на Мироносицькій — гарний будиночок на два поверхи, з меблями, килимами й картинами. Та милому докторові не поталанило. Особняк віддали за наказом гауляйтера під публічний дім,— це був порядок, але брала досада: Фогель уже мав той особнячок за добром набуту власність і навіть одіслав додому, своїй Лізхен, разом з фотографіями докладний його опис.

...Чорт із ним, із словником поетів! — але в Харкові докторові Фогелю не пощастило і з консерваторією. Він

був талановитий музикант, цей доктор, усі це визнавали, і не про таку консерваторію мріяти б йому після блискучого початку кар'єри в столиці світу, в Берліні. Але, як на воєнний час, було б непогано хоч би й у Харкові лишитись почесним ректором. Він по-хазяйськи оглянув три вцілілі роялі — «Беккер» і «Реніш», зіграв по черзі на всіх трьох увертюру до «Лоєнгріна», хоч і погано слухались заскорузли пальці. Йому в залі сподобались дзеркальні стіни... Але всі три роялі імперський комендант віддав борделям, — такі інструменти, такі інструменти — і в бордель! А дзеркала скрушив із пістолета якийсь бравий дурень, і все, це, на думку Фогеля, теж було безцільно і безглуздо.

Доктор у вчинках, від яких не слід було сподіватись ні користі, ні вигоди, не впізнавав своїх хазяйновитих співвітчизників, хоч і розумів, звичайно, що, прохолонувши, вони візьмуться за ум.

Не дивувався Фогель і з того, що кожен вояка поспішав нахапати й одіслати в Берлін чи Мюнхен все, що потрапляло під руку: дитячі панчішки, хутра, посуд, ікони, унітази, та й сам він, ставши ідейно переконаним злодієм, діяв достеменно так. Але безглузлого плюндрування багатств не схвалював. Засуджував і огульне винищення тубільців, — їх, звісно, треба було використовувати на всяких роботах.

Доктор жив у перестрасі тут, у цих диких краях, і ліпше було б, затаївши свою злість, бодай трохи ладити з людьми, з цими прекраснодушними азіатами, яких у наші страшні часи ще приваблює словник поетів!

І доктор Фогель розлютився, пирснув, хотів був щось таке сказати, та несподівано, зачувши поблизу солдатське гування важких чобіт, Клопенко пронизливо залентував:

— А-а-а-а! — протяжно, з вовчим тремоло і, підтриманий гером Фогелем, горлав ось так, поки нічліжники рукавички, дряпаючи їм погані пики, знов не позатикали пельки соломою.

Гітлерівці зупинились, мабуть, біля чавунної хвіртки, котра нікуди не вела, і мирно розмовляли, з'ясовували, чи справді ж тут кричав хтось, чи їм щось причулося в скімленні вітру.

Дослухаючись до гомону застуджених солдатів, Арон завважив у шкерті шарудіння і зразу не міг збагнути, що діється. Зачувши важке дихання, і стогін, і скреготання зціплених од болю зубів, збагнув: починається в Юони.

Породілля силкувалась не охнути, щоб не почувли фашисти, хоч біль безголосий, німий — гостріший у сто крат.

Марія, прикусивши до крові губу, потерпала поруч з Юною, але в темряві нічим, звісна річ, допомогти їй не могла.

В скирті все принишло. Люди так уміють слухати хіба що в смертельній небезпеці. Надсадне дихання Юони, приглушений шепіт Марії, а зовсім поруч — мирні голоси німців...

Всі ждали, що Юона от-от закричить.

Та жінка мовчала, і це було страшніше за все.

Німці звідси не йшли.

Тиша ставала нестерпною,— хотілося все одно чого: щоб закричала дитина, щоб застогнала Юона, щоб ударила поблизу гармата... Або взяв би мерщій та й повернувся б сюди зі своїми людьми дід Вірьовочка! Та й дяконові давно б уже пора...

— Я все думаю про дякона,— прошепотів Арон.

— Я теж,— відгукнувся Гармаш.— Я теж.

— Продасть? — прогаркавив Арон.

ГЛАВА ТРИДЦЯТЬ ПЕРША

Іван Тимофійович здригнувся від гуркоту, а холод повернув його до тями.

У госпіталь влучила бомба.

Перше, що Іван Тучков побачив, були клуби диму, куряви, дошкульного згару.

Огледівшись, ахнув од подиву: його ліжко висіло над проломом.

Крик людини з розпанаханим животом змусив Тучкова повернути голову: чи це не той? Але нічого не можна було розібрати, і Тучков схилився на подушку.

Коли його переносили в інший дім, він спитав:

— Кого в нас убили?

Санітарка не відповіла. Іван дивився на кінчики її косинки, що сердито маяли за вітром, і, сторопівши, мовчав.

А коли з'явився лікар, Іван Тимофійович знову заговорив:

— Того дня, коли я вперше отямився, в тій палаті...

Лікар пояснив:

— Минув тиждень.

— ...Поруч зі мною лежав здоровило... жирна така морда...

— Вам розмовляти не можна. Лежіть!

— Де той чоловік? Хто він такий?

— Його принесли до нас колгоспники. Знайшли...

- На залізниці?
- Так. Стріляна рана.
- На спині?

— Так. Він кондуктор товарного поїзда. Диверсанти його підстрелили. Все ремствував тут на поганий харч. А жер по кілька порцій і до вечора завжди був п'яний. Потім щез.

— Утік? — Тучков зажадав до палати начальника особливого відділу. Та Перейми ніде не знайшли.

Не зустрів його Іван Тимофійович і після госпіталю. Не знайшов у жодному з ближніх депо й свого гуцула. Здибав якось лише Іззата Хусанова.

Узбек змарнів, став ще смаглявіший. У петлицях з'явився третій кубик. У погляді стигла втома, і вусань уже не здавався таким молодим.

— Де Мирослава? — поспитав узбек, ледве стрівши Івана Тучкова.

— Сам шукаю, — відповів тамбовець. — Штефан тепер мені як рідний батько, а розстались недобре.

Щоб разом шукати буковинців, Іван Тимофійович попросився до Іззата в розвідку, в його кавалерійський загін.

ГЛАВА ТРИДЦЯТЬ ДРУГА

Тої морозяної місячної ночі, коли бранці рукавички скніли в просяній соломі, боєць Тучков лежав на дні неглибокого рову поруч з приятелем Іззата, червоноармійцем Комилджаном Рахматуллаєвим, здоровенним, кременним і моторним узбеком.

Комилджан напівлежав, очі заплющивши, але Іван Тимофійович знав, що хлопець не спить.

То був незворушний мрійник.

Навіть на запитання командирів хлопець відповідав не зразу: заплющивші очі, погойднувався, чи щось таке обдумуючи, чи добираючи російських слів, а говорив він завжди скупко й чітко.

Зараз Комилджан думав про щось своє, і Тучков не зміг би ввійти в його світ, коли б навіть узбек і розповів би про те, що його бентежило в цю хвилину.

Комилджана Рахматуллаєва знала вся частина.

Коли говорили про нього, хто-небудь питав: «Це який Рахматуллаєв? «Так званий?» Той, що на скаженім жеребчику?» Його й дражили всі «так званий», бо аж надто часто він у скруті повторював ці два слова. Або говорили про нього ще й так: «на скаженому жеребчику», а пішло це ось від чого.

Ще влітку, в саму спеку, в липні, лейтенант Іззат Хусанов, просуваючися вздовж бистої студеної річки, дозволив бійцям викупатись. А тим часом інший підрозділ, трохи нижче по течії, розполохом заскочив купальників німецьких і, витнувши половину солдатів, захопив їхню зброю та одяг. Вояки, голісінькі, хто встиг, дременули й зразу ж надибали на тому-таки березі двох червоноармійців, що стерегли гвинтівки й усе майно бійців Хусанова. Вартові відкрили вогонь, але гітлерівців було так багато, що нашим двом їх не подужати б. Та наспів завше спокійний і завше несамовитий Комилджан,— він саме на той час порав свого коня...

...Колись, при початку війни, відступаючи, знайшов він при дорозі бездомного жеребчика і полюбив його, хоч худібка всім здавалась нічого не вартою. Коник був сірий, кудлатий і дикий. До себе він нікого не підпускав, і на ньому їздити було нелегко: ходити він не вмів, тільки бігав з раптовими поворотами й стрибками. До того ж звір аж так боявся лоскоту, що від невмисного доторку зовсім ставав непогамовним.

Лейтенант Іззат Хусанов раяв Комилджанові здати норовистого стрибуна в обоз, але джигіт обставав за свого улюбленця. А скоро жеребчик виручив його в біді.

І вийшло все ось як. Після першого пострілу, забачивши, що гола орда квапиться до нашої зброї, Рахматуллаєв мигцем скочив на свого Карчегая. Так само як і у фашистів, зброї в руках у Комилджана не було, і він, ринувши в саму гущу голяків, що вже зближувалися з радянськими вартовими, обхопив ногами боки свого дикого коника, закинув руки за спину й почав лоскотати Карчегая біля хвоста. Навіжений жеребчик хвицав, і, від лоскоту сказившись, хапав молодими зубами роздягнених тевтонів, і так спритно з тим порався, що наші змогли нарешті досягти до зброї й перестріляти некликаних гостей... Відтоді розвесела Комилджанова слава пішла по всій дивізії, і товариші про нього питали: «Чи це не той, що на сказаному жеребчику?», хоча точно, либонь, ніхто вже й не пам'ятав — чи ж так воно було.

І ось тепер, коли Карчегай запропав кудись у позавчорашнім бою, Комилджанові співчуваючи, журився весь підрозділ. Сам командир полку, дізнавшись про його втрату, дозволив узбекові вибрати в обозі якого схоче жеребчика. Але що могло розрадити засумованого Комилджана?

...Ніч спливала повагом, за довгий час — перша ясна, тиха ніч. Комилджан, лежачи з Тучковим поруч, не спав. Тиша гнітила, і ніхто їй, звісно, не довіряв.

Думки домашні — як настирливо облягали вони бійця Тучкова! Солдатові ввижались тихесенькі тамбовські поля, ізба, де виріс, дружина, з якою прожив до війни аж три місяці; бачив там і тоненьку берізку,— він виливав під неї зрання по кілька відер води,— і під снігом прикопані лози винограду, здобуті ще покійним батьком по сусідству, в Козлові, в саду в самого Мічуріна,— лози, яким не страшний найлютіший холод.

Іван Тимофійович дивився на синій у місячному сяйві сніг. Зв'язавши з сухої нехворощі, яка стирчала там на всіх полях, цупку мітлу, щоб робити бодай що-небудь, узявся тамбовець підмітати сніг біля того рівчака, де сховались його товариші.

...Так-так, берізка. А під снігом — виноградна лоза Мічуріна. І круг ізби садок. Оголені дерева. В них затаїлись на зиму соки життя. Оголені, але живі дерева. А тут — самі пеньки. Був сад. А німці ж його витнули. І, дивившись на Івана Тучкова, на пеньки яблунь та груш, Тарас Шевченко, поет поетів, дослухався до того, що бриніло зараз у душі, до сумної щедрівки: «Добрий вечір тобі, пане хазяїне! Щедрий вечір! Застеляй столи та клади пироги, щедрий вечір! Клади паляниці з ярої пшениці: будуть до тебе любимиї гості. Пили, гуляли, сади поламали, сади поламали, пташок розігнали...» Поламали й розігнали, але навіщо? Сад витнули до пня. Навіщо?.. Уціліло одне деревце. Молоденьке. Посаджене років два тому. Принишкло біля рову, де залягли червоноармійці. Принишкло. Воно ж, видно, ще ніколи й не цвіло?.. І Йван Тучков оце мітлою з нехворощі яросливо відкидав од його тоненького стовбурця гідке сміття війни. Строкаті пачки від напханих тирсою німецьких сигарет, іржаві консервні бляшанки, гільзи, чорний од крові бинт. Іван човгав і човгав мітлою і думав зовсім не про те, що його, Тучкова, тут можуть любісінько вбити,— ні та й ні: Іванові думки плекали мале деревце, він з Тарасом на нього дивився й жадав, і жадав, помічник поїзного машиніста, щоб вона, оця яблунька, білий налив, вижила у війні, щоб вистояла тут, біля рову, що його час виповнить колись найтучнішою, кров'ю напоєною землею,— і Тучков, здіймаючи куряву, обмітав сухий сніжок круг її стовбурця.

— Не пустуй,— кризь сон сказав йому хтось.

— Така це ніч! У нас, у Тамбовській, руський мужичок завше проти Нового року жене мітлами чорта, нечисту силу, з дому жене, з рідної вулиці, з села, з усієї країни...

Снігова курява, знята мітлою з нехворощі, злітала над потемнілим настом.

При сьйві місяця можна було вздріти стрімкі завихрення сухого снігу.

У їхнім селі зимою й літом хлопці жбурляли ножі, цілячи в саму середину ось такого ж, у снігу чи в дорожній куряві, шпаркого смерчика.

Влучити, звісно, не щастило нікому, бо — це всі знали! — на ножі лишилися би краплини крові: казали, що це, мовляв, відьми крутяться в пилу чи в метелиці, і треба було приловчитись і завдати ножем удар їй просто в серце.

Дитячі гри пригадуючи, Іван Тучков зараз був спробував підколоти відьму багнетом. Грані він витирав полою шинелі, і ворожа кров каляла російське солдатське сукно,— Іван Тимофійович того дня так славно попоробив у багнетнім бою.

Розім'явшись трохи, Тучков заліг у той самий рів, і його теж, звичайно, змагав сон, але треба було триматись, і він будив товаришів, щоб хтось, бува, не замерз на морозі.

— Гей, хлопці! Не спить. У нас, у Тамбовській, один дядечко відморозив собі знаєте що? — Але подолати у всіх бійців дрімоту навіть жартом було нелегко: бійці три доби не спали. А Іванові трапився в рові, біля іржавого тракторного колеса, торішній необмолочений сніп, і тамбовець поклав його під себе.

Лежати стало не так і зручніше, та все-таки м'якше. Іван Тимофійович пальцем чіпляв туге перевесло, зривав довгі колоски, за зиму майже спустілі, й розминав їх у руці, вилущував зерна, здував полову, брав пшеницю на зуб — був сьгодні ж Новий рік! — і так оживився, наче потрапив до дому.

— Був у нас, у Тамбовській, минулого літа багатуючий урожай,— бурчав та й заснув він ось так, Іван, з колосками в руці, забувши суворий наказ лейтенанта Іззата Хусанова — не спати.

Перепочинок тривав нечувано довго,— чи не цілу годину? — і тиша після бою бриніла нестерпуче моторошно.

Два нерозлучні саратовці, два Миколи, приятелі, зненацька розпустувавшись, підповзли до Тучкова й намагались висмикнути йому з пальців колоски, але тамбовець тримав добре.

Микола Гаврилов та Микола Набоков, рябий гармоніст, душею прикипіли до статечного Івана Тимофійовича, добровольця, і не відставали від нього ні в бою, ні в години перепочинку, разом згадували домівку, завжди кепкували з помічника машиніста, залюбки слухаючи історії, що почина-

лись, ясна річ, словами: «Як у нас, у Тамбовській...» А втім, щоб підколупнути Тучкова, саратовці часом додавали своє: «Та що там твій Тамбов! От у нас, у Саратові...» — але незворушного на слизьке загнати було трудно. Іван Тимофійович чимось нагадував Миколі Набокову, гармоністові, його рідного дядька, шевця з Великого Караміша.

Тучков спав довго, хвилин п'ятнадцять.

Світало.

Вдалині, в нашій тилу, переспівувались когути.

Батарей міняли позиції, а тому мовчали.

До рову прийшов Іззат. Похитав головою: «Ай-ай-ай!» — він не без заздрості подивився на тих, що спали, і таки звелів бійців підняти, допомагаючи в цьому трудному ділі жартом:

— Мій дід, лікар, часто казав: «Якби став я шахом, спав би по три дні на добу...»

Бійці усміхались від нелукавого жарту. Прочумалися всі, крім Івана.

Лейтенант нахилився, помацав колосся в його кулаці, мугикнув, усе розуміючи, потім витер очі, запалені від безсонних днів і ночей, заходився розбуркувати тамбовця:

— Гей, Іван-ака! Сон на морозі — брат смерті. Загинеш.

Іван потягся:

— Сон — добра річ. А морозу ми, тамбовці, не боїмось.

— А чого ж ти боїшся, Іване Тимофійовичу? — спитав ярбий Набоков.— Німця?

— Твого язика,— відмахнувся Тучков.

Іззат задоволено хмикнув:

— Якші! Узбеки запевняють, що інколи язик — гостріший од шаблі.

— Атож!

— А мій дід казав: «Коли б я став ханом, заборонив би правовірним молоти язиком. Рана від шаблі загоїться, а від гострого язика загние».

Мрів уже світанок, і Микола Набоков перед боєм заходився на морозі бритись. Потім міняв сорочку. А Іззат подався до коней. І Тучков пішов за ним.

ГЛАВА ТРИДЦЯТЬ ТРЕТЯ

Комилджан Рахматуллаєв уговтував свого нового коня. Джигітові не спалось, і лейтенант подумав, що перепочинок між боями часом буває навіть прикрий, і хлопцеві вже не сидиться без діла.

Від тиші потерпати снаги вже не було, і узбек застудженим і хрипким голосом стиха заспівав:

Бир атім бар жамбўл кашка,
Сайкройдир у тағу тажга,
Хар кимнинг еарі — бошқа,
Ухшамайди калам кашга...

— Про що співає? — спитав тамбовець.

— Стара пісня, — похвастав Іззат. — З піснею «Ешвўй» наші діди, Іван-ака́, боронили свої гори, долини, сади.

І, слухаючи пісню Коми́ла, лейтенант легко одлітав додому, в кишлак Арикбаші... Співав чорнявий кавалерист майже без звуку, і в прозорім нічному безгомінні високий тихий голос, сливе шерех, бринів, як тонісінька срібна острога.

І Тучков непорушно слухав. І саратовці підступили ближче.

— Іван-ака́, — покликав Іззат.

— Ну?

— Я скажу, що співа Комилджан. Слухай: «Кінь мій — із зорею на лобі. Він скидається на квітку жамбула. Скаче мій кінь зі скелі на скелю. У кожного — своя кохана, та жодна ж на мою не схожа: брови в моєї — наче два місячні серпи!»

Комилджан порав нового коня, підгодовував чимось, зоставленим од вечері, журився за Карчегаєм, і тихо-тихо співав.

Лейтенант, не так і легко добираючи потрібне російське слово, ледве чутно повторював за ним:

— Тільки хоробрий поривається на поле битви, і шабля каже йому: «Мене кували твої... — Як це? Діди? Батьки? — Так, предки, друзям на радість, на безголов'я ворогам».

Боець Комилджан Рахматуллаєв, що «на скаженому жеребчику», був давнім Іззатовим знайомим, сусідом із того ж таки гірського кишлака Арикбаші, і не вперше Іззат Хусанов слухав, як співає Комил стародавню пісню «Ешвўй».

Комилджан був кабабпазом, шашличником, в арикбашинській чайхані, а Іззат до від'їзду в медінститут стеріг ночами сусідню крамницю, дуکان.

В кишлаку вони тоді ще не стали друзями, та й нелегко було зійтися з кумедним кабабпазом, який не мав дозвілля ні для розмови, ні для прогулянки, ні навіть для книг. Весь час дарував роботі. До того ж був загострий, і за це його не любили. Свої думки джигіт викладав, дивлячись людям

в очі, а коли хто, бувало, ображався, це його не бентежило, — понуривши погляд, Рахматуллаєв ішов собі, кинувши на ходу спокійно що-небудь таке: «Слово добре, коли пряме, верблюд буває гарним і кривий, а людина, — коли не схожа на тебе...» — і все.

Завжди в нього була невправка, в молодого кабабпаза.

Чайхану одмикали до схід сонця, а коли минали пізні ляги, в ній ще бувало повнісінько людей.

Комилджан біля вогнища, без зайвої шарпанини порався за десятьох: кришив м'ясо, притрушував його кмином. Кришив цибулю, наштрикував цибулю і м'ясо на шампури. Обвіював шашлики солом'яним махалом, бігав до арика по воду, підкидав у жаровню саксаульних вуглин і смажив, смажив, смажив. Він робив усе поважно, хутко, і його плавні рухи тішили старих. Але шашличника, звісна річ, принаглювали: солодкі пахощі жаровні збуджували апетит...

День минав у роботі. Діди гостилися й опівночі. Іззат, зіпершись на фісташковий ціпок, кунав біля дукана, а шашличник порався та й порався коло жару, і його чорнюще обличчя на тлі темної ночі вилискувало міддю. Збудившись від сонного заціпеніння, Іззат дивився, як чайхана помалу пустіє, як одні йдуть додому, а інші, знемагаючи од бліх, неспокійно засинають там же, по кутках чайхани, на потертих килимах.

Коли старий чайханщик кінчав бряжчати посудом, витирати, підмітати, Комилджан хапав із його рук величезний фарфоровий чайник, сідав посеред чайхани на килимі і завмирав недвижно, мов без мислі, дивлячись на мудренні розводи зачовганого ногами килима, на коштовну китайську піалу, на яскравий літровий чайник. Та не було ні тіні втоми на безбородому обличчі кабабпаза.

Він сидів, склепивши повіки, напружений і непорушний. Потім, похитуючись, брав піалу. Надпивав. І знову завмирав. Ще один ковток. І знову — непорушність. Його суворий погляд блукав по стінах чайхани, по прикрочервоній, квітчастій, з м'яч завбільшки, кулі чайника, і знов шашличник заплющував очі і в мислях залітав невідомо куди, і важко було вгадати, про що він мріє, Комилджан: йому хотілось, молодому кабабпазові, стати коли-небудь генералом!

Це була давня, наївна мрія.

Всі знали, що зосереджений, суворий хлопець стріляє краще за всіх у кишлаку.

Святами бачили всі Комилджана Рахматуллаєва на коні,

і не було в околиці такого джигіта. Він їздив, як літав, і йшло це від тієї ж мрії.

У пояській боротьбі жоден джигіт не міг устояти перед ним. Коли Рахматуллаєв виходив на боротьбу, до великого яру межі гір збирались любителі з навколишніх кишлаків, а він, схопивши супротивника за пояс, несамовито крутив його круг себе, і, скінчивши діло, йшов додому такий же незворушний, і найлуччі узбецькі дівчата, не криючись, пасли його очима, і це було також породженням мрії: він учився владати собою й шаблю, читав військові трактати, плакав собі добрячого коня, і все це породжувала та ж сама мрія.

...Кабабпаз сьорбав чай поволеньки, задумливо, смакуючи кожен ковток. Потому рвучкий жест, несподіваний, незбагненний, стрясав його огрядну постать, жест нетерпіння, і щоразу чайханщик, невідомо чому, прокидався біля шинквасу й поспішав подати шашличникові дутар.

Юнак мовчки брав, торкався струн, потім знову кидав його на потертий килим, пив чай і мовчав.

Настроював дутар і знову клав і думав, думав, думав... Ковток, знову ковток. І мовчання. І неспогадано рвучким, квапливим жестом кабабпаз хапав інструмент, легко пощипував обидві струни, потім починав підспівувати, і гримкіше й гримкіше дзвенів голос його. Звук дутара згасав м'яко, раптово, тупувато, без протягності, і голос співака наслідував дутар, і кантиленності в нім не було.

Іззат підводився. Мовчазні тіні інших сторожів з ближніх дуканів, люди молоді й старі з важкими сучкуватими костюмами, скрадались ближче, тихцем, щоб ненароком не сполохати співака. З'являлись люди з усієї околиці. Всі, хто хріп по кутках чайхани, і собі швиденько прокидаючись, поривались ближче до килима... Співав Комил, себе не тямлячи, і звичайнісінька ферганська ніч ставала таємничою, небувалою доти, хоч і повторювались пісні кабабпазові ніч у ніч... «Піду в похід, подамся в гори, про тебе думатиму я...»

...Ніч злігала швидко, шпарко, мовби, спонукувана піснею, хутчіше крутилась земля.

«Лице своє ніч зачорнила смолою, і зорі зникають одна за одною...»

А чай простигав на килимі...

Коли співак угавав, люди нечутно розходились, наче й не було тут ані душі, наче ніхто й не співав. А шашличник зривався на ноги й поспішав додому.

Жив він над чайханою, на другому поверсі саманної хатини.

Ставши навшпиньки, мов той барс, він легко та пружно стрибає у вікно.

Чути було, як падав Комил на дерев'яне ліжко, як усе тріщало там під його важким тілом. І знову заходила тиша.

Шашличник, освіживши сили піснею, після важкого дня мигцем засинає.

А на килимі посеред чайхани сяє величезний чайник, квітчаста піала й кілька білих монеток, залишених кабабпазом старому чайханщикові.

...Іззат, усе це згадуючи, прислухався до тихої пісні бійця Рахматуллаєва і все спитувався завбачити наслідок найближчого бою. Сьогодні на цьому фронті могла вирішитись доля цих людей, доля народів, доля світу.

Обличчя арикбашинця, завжди замкнене, стримане, сяєло дитячою радістю: бійцеві Рахматуллаєву надали сьогодні звання сержанта, і це стало чи не першим кроком до його генеральства... Та Комил до своєї дитячої мрії повертався вже з усмішкою, розуміючи, як багато треба знати, вміти й сміти, щоб не відстати від своєї давньої мрії. Тепер вона вела його до іншого: джигіт хотів повергнути рукою власною бодай одного фашистського генерала... Одного, та ще одного, та ще одного... А там...

Комилджан співав про Тимура, про розжарені стволи кулеметів, про ворогів, котрі падають сьогодні під їх вогнем, наче з гілок шовковиці перезрілі ягідки.

Десь озивались гаубиці.

Кінчався перепочинок.

А Комилджан співав та співав. З заплющеними очима. Співав, як птиця.

ГЛАВА ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА

Юнона родила мовчки: «Це сім аш п'ять ен о два тричі...» — сама собі напам'ять повторюючи весь зошит формул, і які зусилля були на це потрібні, знала тільки вона.

Та ось-ось, як тільки закричить новонароджений, вся її напруга піде марно. Німі зойки всього тіла дочки своєї чув старий латиніст, але зненацька зовсім інша, найгостріша, найтривожніша турбота вкинула його в піт: він тулив до грудей латинський манускрипт, що був аж так потрібен німцям. А де лишилися скручені в трубку, зняті з підрамників Шевченкові полотна, які він, важачи життям, сюди приніс? І де «Кобзар», реліквія з дарчим написом великого поета? Вони zostалися там, при вході в цю солом'яну печеру!

Він зараз ладен був накласти за них головою, але вийти з ожереду — означало занепасти всіх, увєргнутих у рукавичку. Та все-таки слід було комусь вийти. І Гармаш поспішив витягти з криївки кулемети, щоб приготуватись до оборони, поки ворог не почув іще в соломі дитячого крику, а в думці снував рядок із Лєсі Українки: «Смерть — се ніч, спокійна, тиха...»

Всі допомагали комісарові. Але фашисти наскочили зненацька, «сади поламали, пташок розігнали». Двоє колгоспників, визволених Вірьовочкою на березанському мосту, кинулись з автоматами вперед, але їх тут же вбили. Гармашеві опекло ще не загоєне плече. Оляні роздробило палець, але зразу вона того й не помітила.

Не до пальця було Оляні: фашистів насунуло стільки, що рукавичка потрапила в бран. Сталось найгірше: німців, мабуть, хтось привів.

Підстаркуватий, товстелезний офіцер зразу ж кинувся до скирти, витяг на волю лейтенанта Фогеля разом з бургомістром, ніби знав, що вони там.

Фогель, розминаючи руки й ноги, подавав команду хвацько, дзвінко, протяжно, наче співав:

— Фойєр, фойєр, фойєр!

— Діло рук дякона,— озвався від кулемета Арон, і ніхто на цей раз не мав його за скептика.

Кожна черга відбивалась у щойно простреленому плечі. Перемагаючи біль, Гармаш пожбурих лівую гранату, другу, третю, але фашисти напосідали, облягаючи з усіх боків.

Коли не вистачило гранат, коли на плечі Гармашеві з-за спини, з острішка скирти стрибнув молоденький єфрейтор і, збивши пораненого комісара з ніг, миттю обеззброїв, рукавичка разом розгубилась, і все дійшло кінця: ніхто вже не міг тут навіть померти.

Бранців одігнали до соломи і біля стожища звалили в сніг, серед попробованих кулями духових інструментів, які сяяли проти місяця тут і там.

Застромивши руку під подертий кожух, комісар помацав: партквиток був на місці.

Латиніст горнув до свого тіла манускрипт. Але ж «Кобзаря» на грудях не було, книга лежала десь тут, і Юліан Петрович напружував волю, щоб не кинутись до стожища, не схопити при німцях дорогоцінну реліквію, яка свою службу служила не тільки в дні миру, але й у найкровопролитнішій із воєн.

Заходив хуткий світанок.

В студенім небі танула легесенька крижинка місяця, бо ж його відьми сеї новорічної ночі так і не вкрали,— ніколи ж до війни не звикнуть ані чорти, ні навіть відьми.

Повержені додолу пожилці рукавички розглядали одне одного: в темряві скирти, разом переночувавши, дехто і в вічі ще не бачив мимовільних товаришів по лихій пригоді.

Грамаджора розглядав латиніста, дивуючись з малого зросту, настобурчених вусиків, сивеньких і жовтих від тютюну. З очей, що мерехтіли в тузі, в тривозі. Латиніст не зводив погляду зі скирти, де лишалась Юнона: її немичучого зойку не було й не було, і це старого вбивало.

Ушкрябнувши поглядом пику бургомистра, що була, як у немовляти, рожева од безлічі набряклих жилок, Гармаш обернувся, звісно, до Марії, вдивлявся в її риси, мовби й дружину свою зараз побачив уперше в житті.

Марія стала зовсім якась інакша. Обличчя мадонни обвітрилось і огрубіло, але засяяло від того ще яскравіше. Складка біля рота, незнайома Северинові зморшка, надавала Маші виразу, який буває в скривджених дітей, і Гармаш подумав: чи не сьогодні, в неспокійну проти Нового року ніч, з'явилась ця болісна риска? Маша перев'язувала Оляні розтроснений палець і не хотіла бачити нічого, крім роботи,— війна привчила її до вимушеної зосередженості, цього відважного військліккаря, його Машку, витрішкувату, сміхотливу Машку...

— Машко, Машуленько, Машенько,— шепотів сам собі Северин, але не зважувався до неї пересісти, та й розмовляти фашисти все одно заборонили.

А Маша, перев'язуючи, придивлялась до руденької Оляни, і образа її потроху минала.

Було в неї помітне обличчя, в цієї дикунки Оляни: неправильне, з широко розставленими прецікавими хлоп'ячими очима,— її обличчя було несиметричне: одна брова зводилась вище за другу, і це надавало йому виразу здивованого,— з нерівним горбочком на короткуватому носі, ледь кирпатенькому, з ластовинням і родимками.

Марія дивилась на густі чорні брови, на смагляві щоки, на вищерблений зуб, що стирчав над рівним рядом.

Прощаючись у смертну хвилину, Маша хотіла б їй усміхнутись, торкнутися щоки, покартати шкодливе дівчисько, на котре й розсердитись як слід не можна було, бо руденька ще й сама не тямить, якого лиха накоїла,— та чи й накоїла ж? — хоч переляк уже й холонув у зачудовано відвертих її очах, синіх, густо цяткованих золотим зёрням.

Маша хотіла збагнути, куди вона дивиться, оця Оляна?

Дівчина поглядала на лейтенанта Фогеля, недавнього нічліжника рукавички, на його плямисте обличчя, зліплене з грубих брижів, обличчя мудрячої, нестарої, але вже вельми потасканої людини.

Його підсліпуваті очі, підсвічені товстими скельцями пенсне, лагідно мерехтіли в прозорій синяві світанку. В підстаркуватих болонок бувають такі очі: сльозаві, стомлені, нудні. Він був обшарпаний, запаскуджений, але ставний і стрункий. Елегантна жіноча шапочка з доброї каракульчі хвацько вінчала його велику, догори загострену голову і, збита набакир, щитила приморожене вухо.

Він скидався на стару шавку, цей інтелігентний фашист.

Порадившись з двома ошатно вбраними офіцерами, що визволили його з рукавички, гер Фогель з пістолетом у руці підступив до Гармаша і його товаришів.

Оляна, обнявши за плечі Машу, сховала голову за її спиною, від страху занили груди, липкі стали долоні,— вона розуміла, що настав їй кінець, але в цю мить у рукавичці продзвенів протяжний зойк Юнони.

Відштовхнувши вартового, Маша кинулась до скирти. Німець їй у спину стрілив, але Гармаш устиг підбити приклад і спрямував дуло вгору. Фашист, відштовхнувши Северина, дивився, як інші войовники полізли в ожеред.

Сперечаючись, вони вже тягли по дзвінкій від морозу землі Юнону, що стікала криком і кров'ю, й кинули її біля чавунної хвіртки, під дубом Тараса Шевченка.

Тут скавулів тугий вітер. Зате було трохи світліше, як під пеленою скирти, що й потрібно було солдатам, і панам офіцерам.

Юнона родила.

Марія поралась, приймаючи дитину, а вояки, схилившись, присідаючи навкарачки, відтручуючи один одного, витріщали очі. Попереду діловито мружився Фогель, і Маша одводила погляд, щоб не бачити гострого носика, блідого, мов у трупа.

Людомори гримали на Марію, щоб не заважала видивлятися. І все тісніше змикали коло, мало не наступаючи на розчепірену матір, знемагаючи від гидкої цікавості.

Коли один був спробував відтрити її геть, Марія замірилась на солдата скривавленою рукою.

На нього ж замірився автоматом і німець, що стояв поряд, не старий і не молодий солдат, такий же бруднющий, як і всі інші, такий же сірий від нездорового фронтного життя.

Німець скрикнув:

— На це дивитись не можна!

Німця затрясло. До нього рвонувся Фогель:

— Не можна, то не дивись! — загорлав лейтенант і, дивлячись йому в очі, пішов на солдата, і той позадкував. — Не можна — не дивись! — І Фогель вихопив свій вальтер. — Не можна — не дивись! — І Фогель стрілив просто в обличчя німецькому солдатові. І в нестямі стріляв, стріляв у лежачого, стріляв, поки не розрядилась уся обойма.

ГЛАВА ТРИДЦЯТЬ П'ЯТА

Кишеньковим ножом сяк-так перетявши пуповиння, обітерши безпомічне тільце, Марія хапливо вкутала немовля в ліжничок, що його тягала при собі Юнона, обв'язавши дитя ще й своєю косинкою та пуховим Юнониним платком.

Грамаджора в пеклі в цьому закляк, не думав ні про що, а тільки в вухах бриніла щедрівка, обрядова новорічна пісня, котру він знав з дитячих літ, котрої вже навчив був і свого Тараска: «Ой на річці на Ордані, — щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на весь вечір, — там пречиста ризу прала, свого сина сповивала, на ялині колихала...» І враз старий Штефан, переляканий, побачив, як виник біля ожереду Перейма. Поїзний кондуктор щось почав був утовкмачувати змерзлому Клопенкові, але, постерігши Штефана, счез так само хутко, як прийшов.

Тим часом міський голова, доповівши про щось геру Фогелю, наблизився був до полоненого гарнізону рукавички, але обер-офіцер, літній і бундючний, одягнений тепло і навіть модно, — чи не з тих, хто до Нового року тільки-тільки прибув на Східний фронт? — жестом покликав бургомістра і, вишкірившись, щось наказав.

Клопенко, спантеличений, низав плечима і в шанобливому напівпоклоні завмер.

Посмішка злетіла з фізіономії чепуруна, гречний оскал погас, і обер-офіцер скомандував:

— Шнель! Бістро!

Клопенко лишався в заціпенінні, — щось, мабуть, потрясло його. Але все з'ясувалось, коли офіцер махнув солдатам, і ті миттю витрусили псаря з його новенької бобрової шуби і вручили її Фогелю.

Чепуристий офіцер розпустувався:

— У гера Фогеля — гіпертрофія скромності: не міг же він сам просити вас про цю маленьку послугу, бургомістре?

— Бога ради,— кисло погодився собачник,— бітте шен...— І, проворно вбравшись у кинуту йому блаженську Фогелеву шинельку, поплентав до ожереду з тим же подивом на скраснілому обличчі.

Вирядивши кудись групу солдатів, підійшов до скирти й Фогель, і ще якісь офіцери.

— Майне герен! — звернувся до гітлерівців бургомістр.— Зробіть ласку: до полонених не підходьте...— Він брехав, бо ж боявся, що їх можуть, пограбувавши, відпустити. Крім того, була в цім надія врятувати свою шубу.

— Варум «не підходьте»? — гидливо спитав старший офіцер.

Клопенко подлубався в кишенях німецької шинельки, потім згадав, що шуби на ньому вже нема, сторопів, але все-таки підійшов до гера Фогеля, поліз у кишеню своєї бобрової шуби і звідти витяг флакон з одеколоном і сірникову коробку.

— Ось,— видихнув він.— У цій коробці сьогодні було тридцять сім тифозних вошей, вирощених у моїй лабораторії. В ожереді я їх витрусив на цих...

— А на себе? — спитав найстарший серед німців.

— Імунітет,— низав плечима Клопенко.

Фогель у бургомістровій шубі злякано помулявся. Але його трохи заспокоїли слова Гармаша:

— Брешете, бургомістре!

— Ви чули, як я торохтів коробкою?

— Брешете,— відчуваючи за цим якусь каверзу, так само спокійно повторив Гармаш.— Коробка ж повна сірників.— І обернувся до Фогеля: — Носіть собі шубку на здоров'я.

Фогель блідо посміхнувся, зняв окуляри, протер, і його сльозаві очі зразу втратили блиск. Міняючи тон, гер Фогель звелів солдатам:

— Обшукайте.

Войовники почали грабувати.

Червонопикий, безбровий пруссак, важкий та гайний, побачив на Грамаджорі натільний срібний хрестик, зірвав його з гайтана й сунув до кишені. У Оляни відняв кожуха.

Северина роздягав на морозі інший, білястий пацюк, який-небудь годинникар, або палітурник, довгобразий бевзь із умілими руками ремісника. Він знімав з комісара за одержаною одержину. Розпорюючи, промацував кожен шов, кожен рубчик,— усе акуратно й діловито. Але труси й пілотка ще лишались на Гармаші.

— Шукайте! — мовби навіваючи, тоном гіпнотизера наказував Фогель і подавав знак рукою, скупно, сковано, а

все-таки чимось нагадував цей помах руку професійного диригента.

З Гармаша стягли старі черевики, подарунок добросердої колгоспниці, миттю роздерли, але не знайшли в черевиках нічогісінько. В комісара, за порадою бургомістра, шукали важливих паперів. Клопенко очей не зводив, здавалося — в душу влізе, аби тільки підслухати комісарові мислі. Багато він дав би, щоб дістати будь-які докази проти ненависного письменника, довести своїм хазяям, що перед ними — той самий Северин Гармаш, комуніст, розвідник, відомий белетрист, значна совецька птиця... Будь-який папірець з його іменем, знадобився б найменший натяк! Але з кожним ривком руки годинникаря злітало з комісара останнє ганчір'я, гинули сподівання міського голови, якому так треба було вислужитись перед новим порядком.

Біс його зна, що він за людина, оцей письменник! Стоїть у смертній про віщось турботі, чогось, видно, боїться, але ні, не видімої смерті, бо ж на лютому морозі, роздягнений, він ніби й не помічає холоду. До нього придивляючись і щось угадавши з напруженого повороту голови комісара, Клопенко вигукнув:

— Пілотка!

Зміркувати це, правда, було неважко. Крім пілотки, на Гармашеві не лишалось майже нічого. Фогель знизав плечима: пілотку разом роздерли на клапті, але ніяких паперів не знайшли. Все сталося в такій злостивій хапливості, що на підкладці напису хімічним олівцем прізвища письменника ніхто помітити не встиг.

Та легше Гармаш не зітхнув. Йому стало жарко. Білобрисий, — палітурник він, а чи годинникар, чи, може, золотар, — обмацував труси, перевіряв, чи немає часом потайних кишень, навіть побіжно провів пальцем по складці, де разом з резинкою принішкли два аркушики з партквитка, з якими дійшов він до лінії фронту... Але як його перейти? Як його перейти? Гаятись уже змоги не було...

— Ти ще заговориш, — мовби втішаючи в чомусь, ляснув його по плечу старший офіцер і, щось шепнувши Фогелю, спокійно дивився на схід, потім витяг цигарку, закурив і зазмер, милуючись народженням нового дня, четверга, який німці звать «донерстаг» — день грому, першого січня тисяча дев'яност сорок другого року.

Пожилці рукавички обернулись туди ж, до вирубаного саду.

Займалася зоря.

Кінчалась гра півтонів, сірого й голубого.

Після ночі, прожитої в темряві ожереду, як приємно було б дивитись на пойнятий золотом схід, на вітряк з поламаним крилом, на сніг, фіалковий під горою, жовтогарячий трохи вище — і червоний на вершку гори; як славно було б усе це споглядати, коли б не захопили їх у бран, коли б зведення Радянського Інформбюро не волали про відступи, коли б не смерть, що хапала за горло, підсліпувата, в бобровій клопенківській шубі, в жіночому капелюшку з каракульчі; як славно було б зараз на все дивитись, на це небо, якби все-таки пощастило передати на той бік фронту, своїм, план імперського генерального штабу, план, що обіцяв саме на цій ділянці фашизмові перемогу, план, котрий треба знати, щоб його розбити, — якби пощастило, якби пощастило; як славно було б дивитись на це зазолотіле небо перед смертю, коли б усе-таки хто-небудь з рукавички од неї втік, од смерті, хоча б син Юнони, її Іван, коли б нишком пощастило дотягтись до «Кобзаря», що лежав у соломі, за два кроки, під стогом, за два-три кроки, щоб зберегти священні сторінки для того ж таки онука, для Івана, коли б для його-таки щастя віддати своїм латинський манускрипт, що дряпає під старим піджаком порослі сивим волоссям груди, коли б можна було непомітно перед смертю довірити паперові формули Тимофія, яких не можна ні забути, ні забрати в могилу, — формули життя і смерті; і як славно дивилась би вся рукавичка на цей феєричний схід сонця, коли б можна було взятись їм за руки з Северином, засмученим від того, що так доводиться з нею розставатися, з Машею; ох, коли б, коли б поталанило, вибравши хвилинку, плюнути в пику смерті, цьому Фогелю, тоді як славно було б помирати в такий ранок, помирати за красу рідної землі, рідних людей, що в них містечковий скептик ще не навчився вірити, як і зараз не вірив у наближення смерті, як не вірив ні небу цьому, ні цій землі; ох, коли б, коли б устигнути цілому світові сказати про все це, про цих людей у рукавичці, про їхню безглузду смерть і про чавунну хвіртку, про сніг — фіалковий під горою, жовтогарячий трохи вище і червоний на вершку гори, — розповісти, як те може тільки письменник розповісти, а вже потім померти... І мислі всіх оцих людей у смертну часину спліталися в такий клубок, наче була тієї ночі в рукавичці одна з багатьма серцями людина, що готувалась до близької смерті.

Але чому ж до смерті?

Шевченків дубок чітким силуетом врізувався в горюще

тло сходу сонця, і в чудернацькій своїй пишноті крізьніли всі галузки, а чорна кудлатість омели скидалась на воронячі гнізда.

Люди, полегшено зітхаючи, дивились і дивились на схід, і ніхто вже не думав про смерть, бо всі раптом стали скептиками, і ніхто вже не вірив у наближення її коси... Сонце-бо, сонце, адже це — життя! Довкола розлягались ті ж самі українські поля, витоптані, споганені, але все-таки рідні, біля скирти спросоння сварились горобці... Юліан Петрович дивився в скрусі на вирубаний сад: новорічного ранку садівники поспішають до своїх дерев, щоб струснути всі яблуні поспіль — для сподіваного врожаю. А тут — ні садівників, ані садів, тільки пеньки яблунь, груш та вишень — все стало полем бою, де ворог домігся тимчасової переваги. Тонкі ніздрі видмухували пару й жадібно ворушилились, розкошуючи терпкуватими пахощами посрібленої інеєм кори пеньків. Латиніст докірливо й скрушно дивився на фашистських солдатів: чого вони сюди прийшли?

Вони, «сади поламавши, пташок розігнавши», порались на Шевченковім дубі, в'язали до бантини зашморги, а Юліан Петрович, боячись поворухнутись, щоб не шарудів на грудях манускрипт, завмер, застиг, ніби ще не розуміючи, навіщо солдати все те роблять. Їхні пельки вивергали забарвлену сходом сонця пару. Візерунок чавунної хвіртки легкою тінню ліг на сухий скраснілий сніг.

Сонце ще не знялось над палючим пругом землі. Сонце вставало по той бік лінії фронту й важилось його перейти. І комісарові мислі звертались до того ж: як перейти йому назустріч? Як виручити товаришів і себе самого?

Гер Фогель мружачись оглядав бранців, намагався при денному світлі роздивитись і впізнати нічних бесідників, котрим багнетсья осягнути життя, пізнати війну та мир за словником поетів.

Нагнувшись, підсліпуватий, він розглядав обличчя вприду і, мабуть, од зизоокості, вибалушувався то з-під однієї брови, то з-під другої, носом водячи вправо і вліво. Так він і ступав од Грамаджори до Арона, до притихлої над дитиною Юнони, до латиніста, і докірливо хитав головою, наче промовляючи: «Ай-ай-ай, як не соромно». Схилившись до Оляни, схопив її за руку й смикнув до себе. Так! Він її впізнав: це була та сама українка, яка його поранила, мало не вбила й спромоглася втекти. Діставши тоді її кулю, гер Фогель ослаб, не подужав цієї ночі вовків та й потрапив був у полон до цих пораних і хворих.

Фогель підняв Оляну, виводячи її з тіні ожереду назустріч сонцю, що саме в ту мить уставало.

— Знайшлась! — радів Фогель, наближаючи до неї бургристу фізіономію.— Знайшлась! Нічого я тоді від тебе не домігся? Ну що ж...— І він осміхнувся.

— Ви й на цей раз,— уштрикнув Гармаш,— виявились брехуном, міський голово?

— Я їм сказав, гер Фогель, що ви цю дівку...— І бургомістр закінчив фразу непристойним жестом.— Потвердіть, прошу вас.

— Іди ти, глистюк, до чорта! — по-німецькому прогарчав Фогель.— Набрид!

Клопенко спалахнув.

— А дівку треба буде,— провадив далі Фогель,— за зухвалий замах на офіцера... Ну, ну! — гримнув він на солдатів, що рвонулись були до неї.— Не зараз. Гей, хто там? Міллер? Запакуйте дізе фрейлейн у кожух.— І колишній диригент берлінського симфонічного оркестру хотів обійняти Оляну, але між ними опинився сливе роздягнений Северин, і його зразу ж прикладами збили з ніг.

Кинувся був і Арон, але і його затоптали.

Браві вояки схопились за зброю, та Фогель наказав:

— Стоп! Треба дещо розвідати.

Клопенко оживився.

— Так, так! Спитайте-но в цього юде про бодні з салом,— підказав бургомістр.— Сховано їх десь тут, на дні Березанки.

— Де сало? Кажі, триклятий Альберіх!

Але Арон мовчав.

— Розв'яжи язика, Альберіх!

Почувши це, Оляна згадала «Нібелунгів», до дір шарпану книжку, сто разів читану разом з батьком. Денис Козар колись... ех, та що вже! Вона без досади не могла про нього згадувати, про свого замордованого фашистами батька.

«Альберіх? Чому Альберіх?» — намагалася зміркувати Оляна, бо не могла ж дівчина знати, що куцана Альберіха, який сховав у «Нібелунгах» золото на дні Рейну, зробили, за вказівкою фюрера, символом єврейської зажерливості і що сам Гітлер має себе за сучасного Парсіфалю...

— Де сало? Фет? Швайне шмальц?

Арон мовчав.

Іронічна посмішка перед видимою смертю найпаче драгувала отупілого від крові фашиста, якому ще хотілося корчити з себе інтелігента.

— Оце вже справді Альберіх! — міркував уголос гер Фогель, гадаючи, як діяти, що вчинити з оцим зухвалим юде.— Ну, навіщо тобі сало? Скажи! За іудейським законом тобі ж сала не можна. Скажи, не можна? За законом?

— Я плюю на всі закони всіх релігій! — нарешті вибухнув, од люті ще більше гаркавлячи, Арон Бурштейн.— Іудейської, християнської, фашистської, всіх!

— Заткніть цьому юде рота!

На Арона сипались удари.

А до ніг доктора Фогеля схиляючись, якийсь бравий солдат по змозі чепуриив лейтенанта,— він вилизував щітками стоптані паризькі чоботи, наводячи лоск голландської вакси.

ГЛАВА ТРИДЦЯТЬ ШОСТА

Тим часом зійшло сонце, блиснуло на німецьких багнетах, на драному чоботі, заграло в розсипаному біля стожища просі, на сухому дубовому листку, що самотньо бринів на голому вітті,— сонце, сонце! — і з першими його променями гримнули гармати: наші частини почали наступ; з автоматичного вузла, недавно схованого під землею неподалік від ожереду, грянув одвітний вогонь фашистської артилерії; вперед рвонувались танки, залементували, завили солдати,— страшний був ворог, та ми все-таки почали пробиватись від сонця на захід, уперед, по шляху, яким весь час відступали.

А сонце входило в цей гамірний світ несміливо й повільно, приголомшене зойками, скреготом, гуркотом знавіснілої землі.

Частина фашистів од скирти забралась,— погнали їх, видно, до переднього краю,— і метушливого перебігання солдатів та офіцерів Гармаш і Марія не помітити не могли.

Гер Фогель лишився з бранцями,— він ніколи не квапився в бій,— і можна було подумати, що все йому байдуже: корчачи інтелігента, він воркував біля Оляни.

— За давнім переконанням германців,— із пруським шиком грасирував диригент,— сонце, сходячи, завжди гуркоче. Ось як зараз...

— Так, знаю,— перепинила Оляна.— «Звуча в гармонии вселенной и в хоре сфер гремя, как гром, златое солнце неизменно течет предписанным путем».

— Що це? — галантно поспитав офіцер.

— Російський переклад пролога до вашого «Фауста».

До «Фауста», який також тепер звучить, либонь, не по-німецькому.

Фогель розлютився. Знизавши плечима, він звелів перегнати весь гарнізон рукавички ближче до Шевченкового дуба.

Попереду несли Юнону — «там пречиста ризу прала, свого сина сповивала...». Болі вщухали, і латиністові здавалось, що дочка вже мертва,— солдати ж несли її повільно, як покійника.

І всі за нею йшли також повільно — до шибениці, до візерунків чавунної хвіртки, від неминучості до смерті.

Тамуючи думки, Марія несла немовлятко й лічила кроки: одинадцять, дванадцять, тринадцять...

Вона все думала про Гармаша: доведеться зараз померти, навіть не порозумівшись наодинці... Маша згадала, як Гармаш, працюючи над своїм новим романом, з будь-якого приводу йшов до неї по раду, і вона звикла думати, що робота в них спільна, як були спільні друзі, схожі мислі і, нарешті, діти, котрі належали йому і їй... Вона тоді ще вчилась, Гармаш писав першу повість, і жилось нелегко. Маша згадала чомусь, як зайшли вони одного разу в парк. Була осіння глупа ніч, переїздив дощ. А вони під голими деревами цілувались, не думаючи, навіщо вони тут мокнуть, чому не йдуть додому... І ось тепер навіть не можна сказати останніх у житті слів... І ця дівчина... А діти? І Маша залітала думками до Вовки та Ніни і лічила, лічила, лічила кроки,— двадцять п'ять, двадцять шість, двадцять сім,— та ні, не помагало, і липкими руками нищпорив страх по її холонучій спині.

Оляна йшла позаду. Хотіла щось йому сказати, та Северин її не чув.

Комісара гризла свідомість, що не доніс того, з чим пробивався до свого командування стільки днів і ночей... Думав про Вовку і не міг уявити сина через десяток літ: чим він пом'яне батька? Він навіть ні про що не дізнається... І ніхто йому не розкаже, Вовці, про новорічну ніч, про матір, про те, як сьогодні не знайшли в батька партквиток. Не знає син і того, як іще восени сорок першого, темної негожої ночі, щоб не потрапив партквиток до рук ворога, Северин Гармаш вирвав з книжечки два перші аркушики, а червоної палітурки не стало. Він своїми руками, поклавши її в бляшану коробку від цигарок, закопав обкладинку, мов душу свою, і тепер знайшов би те заповітне місце навіть з виколотими очима. Наче видів зараз він дорогу, воронку від бомби, помалу заповнювану дощовою водою. І далі — яр, і плоди на чіпких кущах шипшини, хом'якову купину, і кожную грудку в тій

ямці, виритій руками, і вищерблений осколочок снаряда, яким він тоді порізав палець. Перев'язати не було чим, і цебеніла кров на ті ж грудочки глею в ямці. Розкопавши хом'якову нірку, набрав тоді зерна в кишеню; пам'ятав, що треба вижити, добутись до своїх, щоб знову повернутись сюди, до цієї ямки, по червону палітурочку. Тихо скурчав цвіркун, і цей стоптаний ворогами степ, голий, безлюдний, здавався рідним домом.

Згадав Северин і покійного батька, ніби відчув його докірливий погляд: «Відступаєш, синку? Віддав дідову хату ворогам? І в полоні побував? І по рідній землі скрадаєшся, неначе злодій? І що ти оце робиш? У коробці від цигарок ховаєш свою совість? Іди собі, іди звідсіль, щоб швидше повернутись...» І, спотикаючись об купини, Северин уже не чув цвіркуна; вибираючися з яру, не оглядався й не барився, серце лишаючи тут, а думкою заходячи вперед,— і ніщо тоді не віщувало ні цієї рукавички, ні зустрічі з Оляною, ні цього дуба, що з нього зробили шибеницю, яка так твердо стала на його шляху.

Оляна, йдучи за комісаром до Шевченкового дуба, говорила:

— От і край. І все-таки не розумію: що буде? Потім?.. Чи приведе війна до перемоги? Чи не веде вона нікуди, як оця чавунна хвіртка?

Гармаш розізлився: що за плакса!

— Навіть перед смертю ви нічого не можете збагнути? Ну гаразд! — І, схилившись до Оляни, щоб не чули гітлерівці, Гармаш зашепотів: — Починається великий наступ. Що робиться! Чуєте?

Побачивши, як Гармаш, прихилившись до руденької, щось їй шепоче, сердито й суворо, мов догану, Марія зрозуміла це по-своєму. І промовчала.

— Але ж ми зараз помремо й не визнаємо нічого! Хто переможе?

— Я ще вірю в життя, Оляно. Тільки забудь про цю трикляту хвіртку.

— Вона все бряжчить і бряжчить...

Северин одмахнувся.

І, обмацавши пояс, думав.

«Був би я поет, а не прозаїк — моя найкраща пісня була б про партійний квиток».

Короткий перепочинок радянським воїнам додав сил, а те, що фашистів нарешті пощастило спинити хоч би й на останньому прузї української землі, породжувало певність: гітлерівські орди от-от схитнуться й позаздкують, хоч ніхто ще й не відав, скільки попереду відступів і наступів, не знав ніхто ні міри крові, ні міри лютій нашій радості, поки здобудемо нарешті перемогу.

Бій гримів оддалік.

Іззат з бійцями збирався в розвідку.

Наші літаки ніяк не могли виявити, де фашисти сховали під землею гармати, і доводилось розвідувати на землі. Доручення випало трудне: серед білого дня пробратись у тил, обходячи німецькі частини.

Бійці на себе напинали білі халати. А хто надівав свіженькі сорочки, як це робили й воїни Тимура, і запорожці, і солдати Суворова. Іван Тимофійович не розставався з торішніми колосками. Хусанов хотів був сказати, щоб викинув, та промовчав, і не тільки тому, що хліб — це хліб,— у той новорічний день наш Іван Тимофійович був якийсь нетутешній, чи що, зосереджений, як птах у льоті, і Хусанов на нього задивився. Та й не тільки він — усі товариші, бійці та командири розвідроти, самі не знаючи чому, всі поглядали на Тучкова.

День починався, за всіма ознаками, тривожний, трудний, з тих, либонь, днів, що їх не можна забути все життя, якщо, звісно, це «потім» взагалі в тебе лишається, якщо життя не вривається в той самий день, що на війні буває дуже просто,— день випав тривожний, клопітний, і все-таки осяяне внутрішнім світлом руське обличчя Івана чомусь до себе того ранку вабило, хоч і було всім, здавалось би, не до нього: розвідка вирушала на щонайважче завдання, і сама доля ще не знала, хто повернеться, хто зостанеться в живих.

Про що він думав тої хвилини?

Зразу про все.

Але ні, не про все: про війну він не думав.

Він був зараз у великому саду на березі річки Лесной Воронеж. Садок серед ночі був великий, тихий. Такий тихий, що прийшли хлоп'ята, заचाївшись, здригались від кожного вдару яблука об землю,— як от і зараз, незважаючи на звичку, деякі бійці всім тілом мимоволі відповідали на падіння гранати, міни чи бомби. Сад був тихий, журливий, таємничий, і завжди ходив там попід деревами зморшку-

ватий дідок Мічурін, і хлоп'яки з того села, де ріс Іван Тучков, прибігали за десяток верст, щоб украсти з десяток яблук.

Та зірки тої ночі були крупніші за яблука і гупали об землю з тим же стуком, і все там було чути, в тому саду, все було видно під тамбовським небом, і не встиг отямитись Іван, малий дев'ятиліток, як за три кроки він уздрів старого, про якого стільки розмов точилось в околиці, і було від зірок і від яблук довкола так ясно, що видніли глибокі зморшки не тільки в корі дерев, не тільки на обличчі старого, а й на ущербному оскалі стомленого місяця... А старий мовчав, дивився, зітхав. І не таїлось у тім погляді, наче вві сні, ані злого серця, ні усмішки, ні жалю за зламанною гілкою, ні передчуття цієї війни, і тому мовчання не злякало. Старий простяг йому руку, і він, Тучков, ступив назустріч старому крок, потім другий, потім...

— По конях! — тихо скомандував лейтенант Хусанов, хоча в розвідку виходили на цей раз пішки. Не виходили, а, власне, виповзали, шматуючи рукавиці, раничи руки й коліна, слухаючи цілий світ, але чуючи тільки своє серце, як удари об землю яблук у тому небувалому й нечуваному саду, що з нього Іван Тучков досі ніяк не міг піти.

Заметені снігом кущики приховували розвідку. Погляди прагнули березового гайка, хотілось перепочити, оглянутись. Повзли поволі, не знаючи, де причаївся ворог, а Мічурін, все ще тримаючи Івана за руку, підвів його до горобини й, зірвавши кетяг ягід, простяг хлопчиськові: «Їж!» І Тучков подумав зразу, що горобина — це на покару, він знав її смак, її гіркоту, від якої завжди пекло в роті. «Їж, дурнику!» — нарешті усміхнувся Мічурін, і Тучков став жувати, і горобина виявилась солодкою, духмяною, зі смаком суниць і груш...

Мічурін не випускав його руки, в якій Іван іще тримав торішнє колосся, але берізки були скошені артилерією. Всюди стирчали, як потрощені кості, поперебивані стовбури. Над тоненькими білими стовбурцями здіймалась висока сосна з кудлатою й важкою від снігу кроною.

Розвідники дивились, слухали, як це вміють робити тільки люди на війні.

Битва загриміла ближче. Зграї птахів лементували над полями. Іржава кора сосни, стрічаючи сонце, теряла синє забарвлення, веселішаючи та ясніючи.

День починався прозорий і світлий. Очі Комила Рахматуллаєва зауважували все навкруг: і відбитки пазурів у слі-

дах звірини, і рядочки мишачих лапок на снігу. Спостережливо, як те й годиться розвідникові, відзначав прикмети ландшафту, характер ґрунту, рівчаки й вирви, сліди машини, вовка, людини. Тут недавнечко стояло село: цеглини серед ям, комини, всохла в бою липа зі шпаківнею на мертвій гілці,— все, що лишилось від села.

На землі на цій щойно стояв фашист. При початку тижня наші частини його одсунули, а тепер настала пора гнати його далі.

Хто знав, що обіцяє нинішній бій,— але будь-який крок, будь-яке зусилля будь-якого бійця в цей новорічний ранок здавались дуже потрібними й важливими.

Іззат і Комилджан повзли по межі. Часом вони зиркали один на одного, ніби перевіряючи себе перед смертельним кроком.

Рахматуллаєв настоптав рукою щось біле — це була мармурова статуетка, десь украдена й розбита при відступі: східна танцюристка в стрибку, в пориві. Не вздріти б її в оцих уламках, але білі руки танцівниці серед мерзлого груддя землі ще були живісінькі...

Комилджан її впізнав, він бачив колись у журналі фотографію цієї скульптури, коли авторові присудили почесну премію... Із статуеткою поряд валялись нерозпечатана коробка дитячих сосок, панчішки, сковорода, уламки узбецької вази, що невідомо як сюди потрапила, і Комилджан мимохідь підняв барвний тонкий черепок, навіщо сунув його в кишеню і подумав про тих, чия любов її створила, цю вазу, а чия злоба розбила її, і в цю ж мить їх обстріляли з кулемета.

Ніби не чуючи надокучливого посвисту куль, Комилджан підняв з землі шматок житнього хліба, затоптаний, черствий, бережно подув і відклав його вбік, під молоденьку сосну, щоб ніхто українського того хліба не топтав.

За гаєм затуркотів мотор, закружляв фашистський розвідник, кинувся вниз, прострочив межу з кулемета і посунав далі, в наш тил. За ним майнули ще шість таких самих, прогуркотіли бомбардувальники. Фашисти мали намір, видно, вдарити по нашому танковому з'єднанню.

Стало тихо, і від тиші защеміло серце. Але вони заговорили, наші зенітки, і люди зітхнули трохи легше.

Микола Набоков, рябий гармоніст, бачив, як ворожий винищувач закрутився над чимось, указуючи ціль, і разом беркицьнував, обростаючи вогненным пір'ям, і в клубах диму брязнув додолу.

Прилетіли ще три машини, транспортні літаки, і заходили над гаєм.

— Десант! — прошепотів Микола Гаврилов.

І справді, в небі почали розкриватись ворожі парашути, схожі на світлі димки розривів.

— Єрамаслар! — гаркнув Іззат.— Сволота! — І подав команду: — Розійтись в сторони!

Розвідники стріляли з автоматів. Тим часом парашути приземлялись, але не можна було вгадати, скільки там мертвих і скільки живих гойдається на стропах.

Комилджан лічив попервах попадання, але до пуття збагнути нічого не міг, бачив тільки, як один із куполів після пострілу пішов хутчіш, потім шугонув каменем. Парашутисти відстрілювались, а розвідники, поки гітлерівці не зійшли на землю, поспішали пробратись до гаю.

Комил Рахматуллаєв, зайнятий полюванням, відбіг од товаришів. Фашисти, що впали з неба раніш від інших, кинулись до нашого узбека. Іван Тимофійович, бачивши, що Рахматуллаєв одстав, біг до Комила і стріляв, прикриваючи його відступ. Коли шашличник відійшов до гаю, Тучков теж почав пробиратись до своїх, але один із парашутистів, впавши з неба перед ним, заступив нашому тамбовцеві дорогу.

Івана Тимофійовича оточили.

Бачивши біду, Комил вернувся, та вже було пізно.

Обложений з усіх боків, Іван Тимофійович бився рукопаш із молодим блондином. От-от навалилась би на нього і вся банда. Та розрив чималої в'язки гранат ударив у вуха, і товариші зрозуміли, що Іван Тимофійович Тучков загинув.

— «Ось так у нас, у Тамбовській»,— наче кров свою сплюнув Хусанов і завернув назад. У гаю причаївшись, Іззат Хусанов додивлявся до того місця, де гримнули гранати, але нічого живого там не лишалось. Дивлячись у бінокль, він бачив кавалки людських тіл та ще вцілілий жмут торішніх колосків,— їх шарпав вітер, і узбек подумав, що весною, на крові виживши, зернята обов'язково простуть.

ГЛАВА ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМА

Летючі фашисти ще приземлялись, але не купою, а метрів за тридцять-сорок один від одного: їх, видно, зносило вітром. Треба було їх знищити, і лейтенант скомандував повернутись до гаю. Кулею пробило каску Миколі Гаври-

лову, трохи контузило, але він, відстрілюючись, поривався до берізок.

Німці пробували зійтись, щоб разом напасти на шістьох радянських солдатів. Та Комилджан вирішив їх не пустити. Він стріляв і стріляв, а погляд його раз по раз обертався до пагорба, де загинув, Комила виручаючи з біди, Іван Тучков.

Видершись на сосну, Іззат волав:

— Тезр'ак-тезр'ак, Комил, хутчіш! — А обернувшись праворуч, помітив біля одного з парашутів чотирьох здорованів, що мали якийсь клопіт коло пораненого офіцера.

З купола не вийшло повітря. Парашут здіймався трепетним горбом, яскріючи синіми смугами й такою ж барвистою верхівкою, але купол помалу стухав, утрачаючи форму. Потім стухнув зовсім, а над смугастим шовком з полюсного отвору вирвалась на волю прим'ята, розкудлана сосонка й забриніла молодими галузками проти вітру. Стропи простяглись до неї, мов павутиння, і все це було схоже на безглузду величезну квітку.

Хтось неподалік стогнав, і Комилджанові все вчувався голос Тучкова, — узбек плакав і плакав за тамбовцем, хоча стогону Іванового на такій відстані почути не міг.

Притуливши автомат до розсохи на старій березі, Рахматуллаєв обстрілював фашистів, що зібрались до синьої «квітки». Вони припадали до землі, але все-таки ще морочились біля того, хто лежав: німці нишпорили, мабуть, по кишенях убитого.

Із своєї сосни Іззат побачив: по межі в тил диверсантам скрадається ще одна розвідка, шестеро червоноармійців. Лейтенант хотів застерегти, та Комилджан з бійцями товаришів помітили й стріляти перестали, щоб своїх не перебити. Зате кулі тієї, другої, розвідки полетіли сюди, і Хусанов скомандував залягти за стовбурами і в пойнятих кригою воронках.

Фашисти, хто лишився в живих, заметушились. Захопивши з собою все той же труп, поспішили в березовий гайок. До Набокова, рябого гармоніста, біг молоденький офіцерик, моторний, рум'яний, схожий на школярочку.

Набоков дожидав, щоб стріляти мало не впритул, але після першої черги тієї, другої нашої, розвідки фашисти, обложені, стали кидати зброю. Опиралися спробував лише рум'яний, схожий на дівчинку, офіцер.

Тільки обшукуючи полонених, розвідники збагнули, чому ці гітлерівці волочили за собою труп офіцера. У нього в чо-

боті знайшов Набоков схему розташування наших військ, дані фашистської авіарозвідки і ще якийсь незрозумілий план.

Поки мали клопіт з полоненими, Комилджан прислухався, чи не стогне Тучков, хоча знав, що його вже нема, що він злетів у повітря разом із десятком ворогів...

Далі йти в той день розвідникам не довелося. Потрібні відомості були в тому плані, знайденому в чоботі офіцера.

Наші розвідники повернулись. Їхня частина вже переходила в наступ. Фашисти, не прийнявши штикової атаки, відступали. Обидва Миколи, саратовці, як завжди, тримались разом: удвох не страшно. Брався вперед з усіма і Комил, нездоланий шашличник.

Всі вони, люті, як розтривожений рій, билися несамовито, відплачуючи за смерть товариша, за всі лиха. Вдержавши останню п'ядь української землі, не пропустивши ворога далі, наші воїни крок за кроком цю п'ядь розпросторювали.

Рябий гармоніст, пориваючись уперед, при кожному вдарі багнета гукав і гукав:

— А от у нас, у Саратові... А от у нас, у Тамбові! — І разом з товаришами пробивався на захід, женучи геть нечисту силу, що вдерлася в наші простори.

ГЛАВА ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТА

Не сподіваючись тим часом біди, пустуючи, підстрибуючи, пробуваючи міцність, гітлерівські солдати повисали на поперечині під Шевченковим дубом, хапались руками за мотузки, погойдувались, мов на орелі.

Це було заняття веселеньке. Краще все-таки, ніж відбивати багнетні атаки. Баварці й пруссаки, всі ці бюргери й селяни, розгубивши свою статечність, діловитість, утративши споконвічні німецькі поняття про порядність, про честь, душею озвірили й завошивіли.

Слинява сентиментальність — тільки це, либонь, і лишалось у бувших німців. Якийсь золотушний, усмішливий товстун спіймав біля скирти закоцюблу польову мишку, взяв її в кулак, хукав на неї й вуркотів «О танненбаум», різдвяну пісеньку, знайому з дитинства і Оляні Козар, і мізкував, як написати про мишку додому, у Франкфурт, хазяйновитій муттерхен, котра мишей не терпить, але, можливо, зайвий раз таки втішиться прекраснодушністю свого сина.

Юліан Петрович, дивлячись на них, хотів збагнути, що змушує цих статечних людей, які втрачають людське об-

личчя, так ретельно, з німецькою акуратністю лаштувати шибеницю для десятка літніх, поранених, хворих бранців.

Гітлерівці перемовлялись хрипкуватими вранішніми головами, і в голосах отих, і в жестах, і в кожному кроці, в кожному русі читалось, що діло є діло, що люди ці виконують свій розбійницький обов'язок несуть свій катівський хрест, не роздумуючи й не зазираючи вперед. Їхні вуха вже вловлювали щось незвичне в гуркоті бою, ще не чуючи зміни в напрямі, бо звикли, що лінія фронту все відсувалася на схід. Вони ще не знали долі, але тривога вже стискувала клубки м'яса та нервів, які зсередини стукали в грудну клітку, і кати не так прискіпливо доглядали за приреченими на смерть.

Той же золотушний товстун, усмішливий, ледачий, держав у долонях мишку, хукав на неї і, всім заважаючи, за звичкою базікаючи, крутився під ногами. На нього гримали, але це був, мабуть, серед усіх — мазунчик, і йому прощали.

Два моложаві хлопці, земляки-мекленбуржці, балакали про домашні справи, ніжно згадували свого трактирника Фабера, що вічно базікав про якогось Гете чи Хютте, який не тільки пиячив, але й щось писав колись у його поганюшому шиночку, хтось сперечався з ним, що цей самий Хютте чи Гете в Мекленбурзі ніколи не бував, але ці суперечки нікого не цікавили, бо ж кому потрібні всі ці сперечання про звички невідомої людини?..

Дивлячись на ухмилочку золотушного, на його сірі, без мислі, без блиску очі, які нагадували холодець, старий учитель німжився: все це було схоже на маячню в лихоманці.

— Фіні? — шепотів він. — Ні, чорт забирай! Це ще не кінець.

Це «чорт забирай» було чи не першим мужнім словом у його житті. В житті, якому судилося зараз урватися в одному з цих зашморгів. А може, судилось урватись петлі? Все може бути. А коли доведеться-таки помирати, він зажадає в них, у цих... щоб самому дозволили коллюм інсерере ін ляквеум, просунути голову в зашморг, тільки б не торкались його руки золотушного, тільки не намацали б вони під старим піджаком... ні, ні, про це краще навіть не думати!

— Ароне,— шепнув учитель,— чи вивчали ви коли-небудь латинь?

— Я ніколи нічого не вивчав. Е-е, та що казати! Навчили мене викроювати на фабриці пришви для солдатських чобіт. І все. А латинь? Навіщо мені латинь? Ай-ай, латинь! Кому потрібна тепер латинь?

— Я вам запропоную зараз одну фразу, Ароне. Одну латинську фразу. І вам з нею легше буде вмирати. Це — Горацій...

— Хто вам сказав, що я вмру?.. Горацій?.. А я в це не вірю. Ні в що на світі я не вірю. Ні в правду, ні в добро. Ні навіть у мою смерть. Хоч і в житті в мене — анічогісінько... Але гаразд: чоботи так чоботи! Чоботи потрібні й на війні. У нас на підборах працював один польський єврей, — чудово знав чотири чужоземні мови, а говорив з таким акцентом, що навіть мені було смішно. Він навіть по-єврейському розмовляв з акцентом. З польським. А коли людина не знає рідної мови, хіба це людина?.. То він розповідав, що в тридцять дев'ятому, коли німці посунули на Польшу, їхнє інтендантство з чиєїсь ласки одержало двісті тисяч пар чобіт, і все на ліву ногу, і це, каже, якоюсь мірою вирішило тоді наслідок війни: спробуй-но, повоюй в одному черевіку. Смішно! А вирішило... І я тоді почав розуміти, що й від мене, від діла моїх рук що-небудь та залежить. І все-таки ви знаєте, учителю, це приємно — щось робити своїми руками, все одно щоб: каструлі, чоботи, цукерки, стільці, автомобілі, ставити будинки, виховувати учнів. Краще шевцювати, ніж, наприклад, торгувати газованою водою або клацати на рахівниці чи грати на скрипці в ресторані, е-е, хай вона буде навіть скрипкою царя Давида! Тому-то мій батько став колись не цирульником, а вуглярем, смолокурком, жив трудно, замурзано, зате весело. Тому-то мені, євреєві, завжди хочеться бути разом з усіма, — не там, де тепліше, а там, де трудніше, як робив завжди мій батько. Тоді відомо буде, е-е, за віщо кого люблять і за віщо кого не люблять... Еге ж, я кажу, можливо, дурниці, але єврейський бог мене не чує і, може, не прокляне. Пробачте... Але я повинен був комусь про це сказати!

Юнона, колісаючи дитя, все це слухала — стогнати перестала, а старий уже боявся й поглянути на неї, щоб не вздріти на обличчі печать смерті, хоч сухоребра все одно вже прийшла по всіх по них під цей священний дуб.

Коли зашморги були готові, Фогель звелів Оляні од шибениці відійти. Відаючи, що це значить, дівчина лишилась на місці. Солдати, схопивши її, потягли, а вона чіплялась за рукав Северина, за Арона, за Машу, щоб умерти разом з усіма.

Офіцери реготали, але чіпати українську красуню не зважились: за Фогелем лишалось право першості, — здобичбо схопив він. Та й Оляна дивилась на них таким чортом,

що от-от, здавалося, вчепиться гнучкими пальцями й видере очі, скалчить будь-кого.

Еге ж, у гніві вона була ще краща, і не вірилося, що смерть зважиться торкнути цю красу.

Кров припливала до обличчя Оляни, і ластовиння яскріло на потемнілій шкірі ще виразніше, її очі то більшали, то зжувались у густому затінку вій.

Марії спав на пам'ять київський зоопарк, осінній дощовитий день, Вовка й Ніна. Вона вела їх за руки по бічній алеї, коли побачила в клітці рись. Здоровенна кішка, похнюпившись, припала головою до ґрат, і довгі волосини брів стирчали з клітки. Маша й діти йшли в калошах, і на вологій землі кроків не було чути. Зворушена хижою красою, Марія торкнулась до настовбурчених із клітки волосин. Рись дико ревнула, загарчала, стала кидатись на ґрати і, мабуть, розбилась би, та Марія од клітки одійшла... Дивлячись зараз на Оляну, Марія згадала лють у золотавих очах рисі, згадала київську осінь, маму, Ніну, Вовку, і їй схотілось приголубити це неспокійне дівчисько з її злістю та образою на милому, загостреному від гніву обличчі. Народившись за Радянської влади, ніколи не думала Оляна, що потрапить до рук ворога і що ворог буде таким цинічним і жорстоким... А це ж були ті самі німці, поважати яких учив її батько, лабораторний служитель Денис Козар...

Схопивши руку Оляни, Маша притулила її до своєї гарячої щоки, торкнулась до її долоні губами і зненацька рвучко відштовхнула дівчину від себе.

Фогель теж дивився на Оляну, і його осінила ідея: чи не відвезти красуню в подарунок командувачеві фронту? Так-так, це правильно, це корисно, це добре... Фогель став хапатись і вирішив доручити страту двом єфрейторам, але курохвати ще обшукували бранців, і офіцерові слід було зачекати.

— Не гайтесь, Мюллер! — Та, побачивши сухий жмут трави, добутий із-за пазухи в Грамаджори, Іззатів ялпис, Фогель зацікавився: — Вас фюр айн? Чи не зцілюща травка? Га?

— Зцілюща, — відповів Грамаджора і сам собі додав: — Щоб ти здох!

— Ти знахар?

— Чаклун, — сплюнув паровозний машиніст. — Візьму та й зроблю з тебе собаче лайно!

— Плещеш! — І Фогель, дивуючись, розглядав гуцула. Його чудернацький стрій, — вузькі полотняні штани, безру-

кавий смушевий кептар і витягнутий з кишені пожмаканий чорний бриль з пером одуда,— сиве волосся до плечей, невеличкі люті очиці, блискучі од сліз і тривоги, і віхоть сухої трави за пазухою,— все не лишало сумнівів, що це знахар, один із тих таємничих ворожбитів, що про них читав він у німецькому посібнику з української культури. Геру Фогелю потрібен був знахар для інтимної потреби: офіцер хотів позбутись занехаяних болячок, роздобутих у борделях Шартра, Ліона чи Парижа і вельми стійких супроти зусиль ескулапів десятка середньоевропейських країн. Ще в Белграді один старий фельдшер радив геру Фогелю шукати вибавлення на просторах України, і стражденний офіцер тюпав нах Остен не без потаємних сподівань.

— Фольксартц? — трохи лагідніше спитав Фогель, і, взявши гуцула за рукав, одвів трохи вбік, і, озираючись на Оляну, зашепотів: — Мені треба б...

Та гуцул обернувся до фашиста спиною.

Побачив, що комісар йому підморгує, та нічого не зрозумів, а Фогель, ударивши Штефана носком чобота, тут же кинувся його підводити.

У вчинках офіцера логіки не було: поставивши гуцула на ноги, він знову сказився, вихопив вальтер і стріляв над самим вухом. Та гуцул стояв незворушно, а це лиш потвердило здогад: знахаря нарешті знайшов.

— Одведіть чаклуна до тарантаса,— звелів Фогель, і паровозного машиніста, покваплюючи автоматами, погнали туди ж, де лежала обплутана мотуззям Оляна, добрий подаруночок командувачеві фронту, генералові фон Флігелю. Але старого зв'язувати не стали. Блимнувши на Гармаша, Штефан побачив, як сіпнулось око, і, зрозумівши нарешті, що треба зволікти час, разом увійшов у роль знахаря й щось нісенітне забелькотів.

— Що ти там бубониш, як мокрий барабан?

— Барабан?.. У вас, бачу я, душа музиканта.

Старий кепкував, а доктор Фогель зрадів невідомо чого.

Він, цей самий Фогель, був учнем уславленого Артура Нікіша і диригував колись у Берліні чималим симфонічним оркестром, а тепер, протинявшись кілька воєнних літ у Середній Європі та Росії, забув і свої партитури, і своє «Дослідження про військові марші», нечасто згадував і про зведений духовий оркестр, з яким на початку походу нах Остен спеціальним поїздом вирушив з берлінського вокзалу, щоб фіурер міг вступити в Москву під бумкання десятків

барабанів. Та до Москви доскочити Фогелю не пощастило. Музикантів маестро розгубив, а півтори сотні розкішних геліконів, флейт, валторн і кларнетів, сорок три барабани — центнери дерева й міді — непотрібною поклажею й досі їхали за Фогелем в обозах, їхали тільки для того, щоб їх разом з п'яними божевільними музикантами в новорічну ніч розстріляли під цією скиртою... Але він це скоро забуде, як забув навіть Гайдна і Вагнера, що їх згадував тепер подеколи тільки з ніжним розпачем, як згадують своє минуле, втрачене без вороття. І слово чаклуна про душу музиканта його зворушило, і в ньому не помітив маестро ані тіні єхидства.

Набундючившись, Грамаджора запросив офіцера до тарантаса:

— Ходи сюди, майн гер, погляну я на тебе.

І Фогель підійшов, торопіючи, як підходять до лікаря.

— Візьми лишень оце,— кивнув чаклун на якусь мідяшку під скиртою, на корнет-а-пістон, дуду з вентиляним поршневим механізмом, на якому Фогель грав колись в оркестрі.— Дми! — наказав Грамаджора.— Треба перевірити дихання.

Піднявши з землі дуду, Фогель дмухнув. Та звуку не було. Він подув іще раз. Корнет був, мабуть, пробитий кулею.

— Кепська справа,— пробурчав Штефан і знову став верзти казна-що, заглядав лейтенантові в очі, а думав про загибель свого Тараска, і старому хотілось ударити маестро по товстелезних скельцях окулярів, але замість того він мимрив:

— Будь здоров, щоб ти здох, будь здоров, щоб ти здох...

Штефан, зволікаючи, блазнював би й далі, та закричала дитина Юони, музикант скривився і, бережно поклавши на мерзлу землю знівечений корнет-а-пістон, звелів їхати.

Тарантас загуркотів залізними шинами по вибоїнах, везучи геть гуцула, Оляну й Фогеля.

Шестеро вершників торкнули коней за ними.

— А як же я? — заволав Клопенко.

— Прийдеш до комендатури. Діло знайдемо.

— В Прудянці переховуються п'ять німецьких дезертирів.

— Гаразд,— відмахнувся Фогель, а підстаркуватий солдат, розуміючи по-нашому, лайнувся: «От сволота!»

— Я хотів би відблагати життя цьому старому: я був хлопчиком, і латиніст мені ставив двійки...— І Клопенко заплакав.

— Паняй! — Доктора Фогеля занудило, і, згадавши щось, він обернувся до катів, які завмерли в діловитім чеканні: — Цього комісара, — тицьнув він пальчиком у Гармаша, — вішати поки що не слід. Завтра одвезете в Полтаву. А всіх інших рішайте. — І тарантас рвонувся вперед.

Кати взялися до діла. Готували мотуз для Арона.

Клопенко підійшов до єфрейтора і щось зашепотів, киваючи на солдата, котрий назвав сволотою його, міського голову.

Тарантас покотив собі далі. Гармаш, Марія, латиніст проводжали очима Грамаджору і Оляну, дивились на Арона, який, уже із зашморгом на шиї, ще, мабуть, не вірив у свою смерть. Вони дивились одне на одного, клякнучи, кам'яніючи, доживаючи останні хвилини, — і раптом усі скинулись від нелюдського зойку Юнони: два солдати схопили її сина й почали прилаштовувати на шию немовляті петлю.

Юнона пручалася в руках у солдатів, кусала ці нечисті руки, вила, як поранений звір, кричала так розпачливо, що тарантас зупинився і сюди, до чавунної хвіртки, щось лементуючи й вимахуючи руками, кинувся гер Фогель.

— Що ви робите, мерзотники! — горлав офіцер. — Армія фюрера з немовлятами не воює... Свині!

Дитину повернули Юноні, і мати, все ще плачучи, мигцем забула все на світі, — «там пречиста ризу прала, свого сина сповивала...».

На Юнону дивлячись, плакав Юліан Петрович. На Юнону дивлячись, усміхався Арон, — так, так, саме усміхався: зойк цієї матері відстрочив його смерть, і смерть на змиг якийсь одійшла, відступивши перед невір'ям кульгавого містечкового скептика.

У гера Фогеля тремтіли губи: навіщо ця безцільна жорстокість? Він хотів був щось крикнути солдатам, та затнувся, поперхнувся й не крикнув. Хотів щось сказати й не сказав. Хотів по-діловому втовкмачити, що всі, мовляв, тубільці й без того джмелі. Навіщо ж їх дражнити? Навіщо вбивати младенця, коли в цьому глузду немає? І Фогель думав про недавній випадок не без глузду. Покидаючи сусіднє село, позавчора молодчики з його музикантської команди мінували в одній хаті дитинку, і мати, її рятуючи, привела десяток радянських солдатів лише затим, щоб усі злетіли в повітря.

— З немовляти зробити міну, — опанувавши себе, говорив солдатам Фогель, — це інша річ, еге ж. Це добре. А ось так... ні до чого! Негуманно, неправильно! — І, прикро збен-

тежений, він потирав приморожену щоку і думав, що пора заходитись коло дресування: неприборканий раб нападає з-за спини. Треба розпочинати гру в гуманність!

Він підійшов до Юони, схилився і, граючись в гуманність, поклав перед малятком плитку ерзац-шоколаду й коробку гумових сосок, запечатану коробку, поцуплену невідомо де й невідомо навіщо. Він зазирнув у палаючі очі Юони, і дочка латиніста, кандидат хімічних наук, мужня мадонна, плюнула геру Фогелю в прищувате обличчя, і від того її риза, краса її душі, аж ніяк не потемніла.

Гер Фогель, сказившись, вихопив пістолет, але не вистрілив. Укинувши свій вальтер у кобуру, гер Фогель, граючись в гуманність, од незаслуженої образи ледь не заплакав, усім тілом здригаючись, мало не заридав, але поспішив до тарантаса, і знов заторохкотіли по мерзлих вибоїнах колеса, і, натужно порипуючи, тарантас почав повільно вибиратись на гору за озером.

Оляна й Грамаджора дивились назад, прощаючися з рукавичкою. Щоб не закричати, дівчина вчепилася в суху руку гуцула і, дряпаючи її до крові, заплющила очі.

Солдати повернулись до Арона, а ще трое, знаючи, що про полоненого комісара ніхто їх більше не питає, підступали з вірвовкою до Северина.

ГЛАВА СОРОКОВА

Диякон і пташниця Текля прямували до Чумакової балки.

На дальній станції догорали цистерни з бензином. Десь коло березанського мосту од вибуху здригнулась земля. Але хто там постарався? Чи не загін товаришки Марії?

Затлівав світанок, але в заграві пожеж народження нового дня, Нового року ніхто й не помітив. Диякон поспішав, і Текля, нестара й моторна жінка, ледве встигала за ним.

— Душа горить,— канючив він.— Закропити б...

А через півгодини повторював ті ж таки слова: «Душа горить...» — і знову бубонів те саме. Так і пройшли вони половину дороги, дослухаючись, тільки диякон коли-неколи згадував ще які-небудь ягоди, що їх урожаю слід сподіватися в новому році... Квачан поспішав попереду, то забігаючи далі, то повертаючись, мовби вказуючи: небезпеки нема.

Коли переходили по кризі на той берег Березанки, їх обстріляли. Посланці рукавички бігли, падали, повзли впе-

ред, поки вітця Олексія не поранило в груди, і Текля тягла його на собі, і його кров стікала їй за комір.

Чи то шкода було покинути живу людину, чи то боялась: якщо потрапить до фашистів, не бовкнув би диякон зайвого. Від натуги покусала губи, і замерзала кров на її впертому підборідді.

— Покинь мене, — благав він. — Душа горить.

Але Текля, хоч і не терпіла попівського духу, зі своєю тяжкою ношею намагалась не відстати од Квачана. Пес вів її, як на невидимому поводку. Не було б собаки — Текля впала б у сніг на хвильку, щоб звести дух, але встати вже ніколи не змогла б.

У Чумаковій балці, в напівзруйнованому бліндажику під старим ясенем знайшла вона того чоловіка, безрукого, безногого, що до нього велів звернутись Вірьовочка, а далі вів їх якийсь буркотливий дідок, і диякона несли вони вже вдвох.

Коли сходили в глибокий, лісом порослий яр, Теклі все здавалось, буцім спускаються вони в підземелля. Крізь димний морок мерехтіли вогні. Небуйне полум'я, багряне, червоне, синє, сіючи іскри, лизало чи то високе склепіння, чи то чорнісіньке небо. Стогін металу підказував, що тут кузня, і диякону ввижався кривий Гефест, а Квачан кинувся до молодого сліпця, що роздував у горні вогонь.

Над ковадлом чаклував дід, але не був кульгавий, як бог-коваль, він тримався, одноногий, на дерев'янці, — та й усі були тут або скалічені війною, або занадто молоді, або зовсім старі, і Текля зрозуміла: тут бійці незламного загону, яким командує товаришка Марія, лагодять свої гвинтівки, міномети, автомати.

Біля горна, зіпершись спиною на дуб, щось записував у саморобний зшиток неспокійний чоловік, кремезний, вусатий, у червоноармійській шинелі на похилих плечах. Текля багато разів його стрічала. Але де стрічала? Хто він? Хто? Відблиски горна мерехтіли в його сірих очах, викривлюючи вологе, в граничній напрузі, обличчя. Дихав уривчасто, крила широкого носа роздimalись. Закушуючи сивуватий вус, він сам собі щось шепотів, щось записував у пожмаканий зошит, потім рушив далі, туди, де стинались дві сили, і здавалось, наче, віддаляючись, він стає більший та більший, що йде, виростаючи й танучи, йде крізь оголені дерева, а дерева йдуть крізь нього, і Текля, завмираючи, думала: «Тарас?» І від безглуздої мислі усміхнулась: не сам же Шевченко прийшов на поміч Україні? — а коли він розтанув

у морознім серпанку, не втерпіла й спитала в кривобокого діда:

— Хто це був?

Та поводить тільки чудно на неї кліпнув, а Квачан біля сопучих ковальських міхів тихо брехав, скавулів і метався круг сліпого, з яким за півроку війни обійшов чи не всю Україну.

— Славуто,— гукнув кобзареві одноногий Гефест, і Текля сліпого впізнала: роздував вогонь кобзар Славута.

— Живі? — спитала Текля. Було це запитання, з яким люди в ту пору звертались одне до одного при зустрічах.

— Пташниця? — зрадів сліпий.— Текля?

— Ви мене знаєте? — здивувалась жінка.

— Я, коли був зрячим, у цьому радгоспі жив.— І Славута од неї одвернувся.

В димних сутінках Текля вдивлялась у чорне від ран, від горя й кіптяви обличчя, та людину, видно, так скалічили, що й мати рідна, мабуть, сліпого не впізнала б, але розпитувати Текля не наважилась.

Гефест-одноногий, не облишаючи роботи, пояснював їй, де шукати в лісі Вірвовочку, а сліпий мав клопіт біля диякона: отець Олексій, очевидно, помирав: пальці його марно спитувались намацати в глибоченій кишені ряси сім порожніх гільз.

Лишивши Славуті собаку, Текля попрощалася з дияконом, з Гефестом та з іншими воїнами, спотвореними, скаліченими, але живучими,— на службі добрим людям,— і поспішила далі шукати Вірвовочку.

Диякона перенесли в землянку, а сліпий, покликавши Квачана, зняв зі стінки стародавню бандуру, для нього випрошену партизанами в колишнього хранителя Полтавського музею.

Вона колись буцімто належала, ця козацька бандура, запорожцеві, козаку Мамаєві, всюди відомому чарівникові й чаклунові, котрий прожив на світі літ триста-чотириста, а живе й нині, і сліпий узяв її до рук, торопіючи, в трепетній чеканні, наче була то міна чи бомба, і зразу навіть не важився підтягати на ній обвислі струни.

— Скажіть, кобзарю, комісарові,— ледве чутно шепотів отець диякон,— що звершив я все, що зміг... тобто майже нічого... і... вмираю.

— Скажу,— неухважно відповів йому Славута.

— Перед смертю побоююсь, коли б не подумали про мене в скирті погано.— І хутко та невиразно заговорив: — В очах

усе червоне: вишні, калина, малина... Скажіть-но комісарові й про це.

— Все скажу,— пообіцяв кобзар. Але ратні думи одвертали його увагу, і вболівав дякон, боячись, що сліпий забуде передати рукавичці його передсмертну просьбу, і йому зненацька заманулось, патлатому дармоїдові, туди повернутись, і він кріпився і, вже втрачаючи, здавалось би, всі зв'язки з цим неспокійним світом, вирішив тим часом не вмирати.

Кобзар Славута хутко і впевнено йшов до озера, до птахорадгоспу, до нашої рукавички, сказати комісарові, що підмога скоро буде.

ГЛАВА СОРОК ПЕРША

Текля з важливим дорученням поспішала далі, в своє рідне село Вишняки, а вірні хлопці з загону товаришки Марії мчали на конях до скирти.

Весь наш новорічний клопіт,— і вибух на березанському мості, і підпал бензоцистерн, і знищення ворожого поїзда з боєприпасами,— все в цю ніч мало успіх. У вухах ще гриміли вибухи, ревла пожежа, та легше стало на душі, і люди були раді, що надійшло з такими добрими ділами новоліття, Новий рік, а хтось уже заводив славну щедрівку: «Мати божа за плугом ходила, Василька просила: «Васильку, мій батьку...» Та журитися в такий день нікому не хотілось, і ніхто щедрувальника не підтримав: всі притьмом завели іншої, веселої, бистої щедрівки, гімн родючості, й не вистачало їй тільки легкої скоромовки жіночих голосів, щоб заспівати, як співали цю щедрівочку споконвіку:

Щед-рик, щед-рик, щед-рі-воч-ка,
При-ле-ті-ла лас-ті-воч-ка...

Дорогою завернули хлопці до Чумакової балки. Дід Вірьовочка поспішав, та вволив-таки волю дякона: саней не було, і його поклали на тачанку. Вітцю Олексієві сконати заманулось на людях, бодай раз поглянути на тих, кого ще в вічі не бачив, вкупі з ними проживши ніч у темряві скирти. Хотів попрощатися з Гармашем та Оляною, з Юноною та її батьком, з усіма, з ким звела там доля в щедрій вечір; та найбільше поривало дякона до старого гуцула, з яким так неспогадано він розцілувався, йдучи вмирати в цю балку...

...Ох і мчали ж лісовії хлопці, а дід Вірьовочка — попереду всіх.

— Кого там бог несе назустріч? — спитав він, завидівши снігову куряву. — Ну-ну?

І справді, до них наближався-таки оточений шістьома вершниками тарантас. За командою Вірьовочки лісовики залягли в межі й чекали.

— Вони везуть Олянку? — додивився Демид Пархомович і приголубив автомат.

Після короткої перестрілки Оляну і Грамаджору розв'язали, а доктор Фогель знову потрапив у полон.

Впізнавши гуцула, отець Олексій до нього потягнувся, і Штефана пересадили до дякона, обіклавши їх на тачанці мінами, гранатами, відібраними в конвойних гера Фогеля.

Офіцера лишили в тарантасі. Коли погнали коней, Грамаджора не раз обертався на тачанці до гера Фогеля й вигукував:

— У-у-у-у!.. Обіцяв же я тебе обернути на собаче лайно, то начувайся! — І голос його деренчав разом із торохтінням по мерзлих вибоїнах коліс тачанки.

Ох і мчали ж хлопці! Бистра щедрівка принаглявала коней, огняного коня вітер гнав, і поїзному машиністові Грамаджорі здавалось, наче в'ється над баскими, мов над паровозом, білий димок. Вогнем пашіли ніздрі. Летіли коні, копитами не торкаючись землі. Вперед, уперед, та шпаркіш... Заради бога, соколята, летіте, визволяйте наших од смерті! Оляна сказала ж, буцім під Шевченковим дубом стрясується біда ось-ось... Летіть-но, змії, виручайте!

І коні мчали, мчали, злітаючи над засніженими полями, витоптаними чоботом ворога, — коні мчали, підторкувані бистрою та безжурною щедрівкою, і нашому дяконові було так весело помирати після нудного й понурого життя, що промайнуло коло чарки, між ірмосом і тропарями, — і служитель культу, вмираючи, щось таке бубонів про те, що дяконське життя було колись краще, за давніх-давен, коли в древніх пам'ятках церкви дяконів, які повинні були все бачити й усе чути, називали вухом і оком пресвітерів та єпископів, янголами й пророками їхніми, — хоч, правда, були то донощики, а не янголи й пророки! — і дякон за чимось плакав, за змарнованим життям, бо навіть крикуном порядним не став, бо ж пропив вельми пристойний бас, і навіть його власні діти батька соромились і не поважали, і ось тепер лише, тільки в цю неспокійну новорічну Василькову ніч, ніч святого вітця нашого Василія Великого, архієпископа Кесарії Каппадокійської, котрий жив за царювання Юліана Відступника, отець Олексій уперше в цю ніч почув

себе людиною, щоб так весело і так достойно вмерти... І диякон, слухаючи щедрівку, знову щось бурмотів. Приверзлося, наче його преосвященство перед висвяченням у диякони питає його, Олексія, щось таке питає про облачення... і він, торопючись перед архієреєм, відповідає, щось каже про стихар, одіяння всіх клірових чинів... причому священик чи єпископ завжди носить поверх стихаря саккос або фелонь... саккос або фелонь... І він, мов той школяр, повторював ці слова: саккос або фелонь... А коні мчали, мчали, мчали — до смерті.

Доктор Фогель богові молився, щоб упав сюди з хмари «месерцміт», щоб розкололась оця закоцюбла земля, щоб захлинулась щедрівка, щоб коні поламали ноги... В голові гримів урочистий хорал, набридлива мелодія, і він її сам собі повторював, ніби намагаючись повільним, важким темпом Гайдна придержати коней, розгін прудкої та веселої пісні родючості. Але коні мчали, і хорал збивався на скерцо, на галоп, хутко, хутчіше, зовсім шпарко. Гер Фогель, шалюючи, намагався пригадати похоронний марш, реквієм власного витвору, але в гонитві й цього не щастило: такти маршу також мчали швидко, швидше, хутко, як тільки можна, і, зрештою, реквієм обертався на хвацький фокстрот... Ось так, у смертоноснім скерцо, мчали коні доктора Фогеля вперед і вперед, до озера, до загибелі, до рукавички... до життя чи до смерті?

А там, біля чавунної хвіртки, ще порались катюги.

На перекладці звисли двоє вишняківських колгоспників. На шию кобзареві Славуті,— він сюди ніс добрі вісті,— теж накладали зашморг, але, вчувши здалеку проворненьку щедрівку, він не думав про смерть. Накинули петлю вже й на шию Аронові. Мотузка щойно зашморгнула й шию Гармашеві, його тіло часувало вже в останньому здриганні, та наші хлопці, вчасно нагодившись, прийняли на руки ще живе тіло комісара.

Розплющивши очі, він був потягся до Марії, щоб не розтанула та в чаду сутички, хотів її поцілувати, але, знесилений, принишк.

— Я тут, комісаре,— покликав Северина диякон.

— Ми дожидали вас.

— Дожидали? — світлішаючи, спитав отець Олексій.— Я ж так хотів...

— А навіщо ти вночі мене розв'язав? — поспитав Клопенко, на якого поглядав Арон Бурштейн, він ще стояв з мотузкою на карку.

— Здуру. Ти плакався, бургомістре: віжки, мовляв, роз'ятрили руки. І я трохи... Та сором дужчий за смерть: він убив мою Клаву, а я... розв'язав йому руки... і, бачиш, не смів померти, не сказавши комісарові про мою ганьбу. Тепер зате... саккос або фелонь... саккос або фелонь...

Він одвернувся й затих. Оляна плакала. Поблизу, було чути, пересувались гітлерівські частини. Бій підступав до рукавички.

Вірвовочка тим часом заговорив із сліпим, рано посивілим чоловіком.

За плечима сліпця побачивши запорозьку бандуру, Оляна зрозуміла, що перед нею — всій Україні відомий кобзар Славута, і підступила ближче, але разом завмерла, мов від удару в серце.

Десь, зовсім близько, заговорив її Вася-тракторист. Оляна огледілась, та Василя, звісно, тут не було, тільки його прозорий голос звучав зовсім поряд, і дівчина подумала, що вчулось це в тяжку хвилину, бо десь хлопець її згадував... Олянка навіть не усміхнулась од безглузлого припущення, хоч, мабуть, усе, що діялось за останні місяці, було безглузде, лишаючись тільки на грані ймовірного, і коли б хтось рік тому, ворожачи вночі проти Нового, сорок першого року, та схотів би її майбутнє провістити, вона, Оляна, взяла б це за дурну маячню.

...Та голос Василя все ще дзвенів.

Заплющивши очі, Оляна слухала.

Так, це він! Скільки разів вона його слухала, Василя, в саду, над оцим озером, — і бриніли в голосі розпач любові, благання, надпорив, але дівчина тоді не одвічала, не зрозуміла його, — і щό вона тільки віддала б тепер, аби почути його знову, життя не пожаліла б за свого тихого соловейка...

Розіткнувши повіки, Оляна скрикнула.

Пробігла кілька кроків.

Кобзар Славута провів тонкою та розумною рукою по вирізаній на лобі зірці, і дівчина побачила з дитинства їй знайомий жест.

— Оляна? — прошепотів кобзар, боячись, чи не сахнеться Оляна від його страшного лику.

Та дівчина вже кинулась до нього, зазирнула в незрячі очі, схопила за руки, але Вася миттю вивільнив свою праву руку, вона була потрібна замість очей, і став обмацувати скаліченими пальцями обличчя Оляни.

Денне світло померкло й для неї. І згряя чорного птаства закрикала над дубом.

А сліпець, не відаючи, що сказати і як поведистись, невиразно бурмотів:

— Я тепер схожий на птаха. Співаю в темряві, як, заплющившись, співає соловей. Розумієш?

І усміхнувся. Як тоді.

ГЛАВА СОРОК ДРУГА

Кубелик, чех, німецький дезертир, а нині — боєць партизанського загону товаришки Марії, розглядав прихиленого до скирти Клопенка, міркуючи, де бачив цю безглузду фізіономію? Так! Він доносив, оцей, у Прудянці на німецьких дезертирів. І чех покликав:

— Товаришко Маріє!

Гармаш обернувся: де ж вона? Де ця Марія? Чи не його, бува, Маша?

— Товаришко Маріє! — повторив Кубелик.

— Чого тобі? — неохоче озвався Вірьовочка, а Гармаш, здивований, обернувся до нього:

— Ви?

— Скоро вже місяць, як став я Марією. Двоє командирів, що їх нацисти примудрилися вбити, воювали під цим прізвиськом: Товаришка Марія. А якщо вб'ють і мене... Ну-ну? — І пішов з Кубеликом круг ожереду, щось наказуючи бійцям. — Нас оточують, — мовив старий, повернувшись до Гармаша.

До Северина й Вірьовочки підступив кобзар. Не відставала від нього й Оляна.

Тінь перестраха бриніла в її обличчі, але, осяяне внутрішнім світлом, лице українки знов світилось своєрідною гіркою вродою.

— Як буде треба, товаришу батальйонний комісар, — не без військової виправки звернувся до Гармаша боєць Василь Дерев'янка, кобзар Славута, — я добудусь до нашого командування, я перейду через фронт.

— А як же...

— Зі мною піде собака, — одвічав Славута. — Дорогу знаю: на тракторі переорав тут кожен метр.

— Спасибі, кобзарю, — ледве мовив Гармаш. Говорити було трудно, стискалось горло, і зморював сон, як буває після будь-якої напруги: після бою, після бомбардування, після переходу через фронт, після сварки з коханою.

— Що передати радянському командуванню? — спитав кобзар.

Гармаш коротко пояснив.

Дерев'яно розумів усе з півслова і, киваючи непокритою сивою головою, поквалював комісара...

...Не встигши розпочатись, ясний день у розвої згас.

Синя хмара, знемагаючи від власної ваги, від горя все-народного, хилилась до землі.

Кружало сонця тьмарилось, пойняте рудою імлою.

Оляна взяла незрячого за руку, і дівчині здавалось, що їй зір застує пелена, що сліпне й вона сама, Оляна, що все, все блякне в світлі згасаючого ранку.

— Я піду з тобою, Василю,— сказала дівчина.

— Ні,— заперечив комісар.

— Ні, Оляно,— заволав сліпий.— Я повернусь.

Вони з Оляною поцілувались, і кобзар, підганяючи Ква-чана, пішов.

Біля солом'яного стожища взяв кобзаря за руку Грамаджора, і пов'язав сліпцеві непокриту голову вовняним поясом, широким, чорним, з гуцульською вишивкою, з пацьорками, і теж почоломкався з кобзарем.

Далеко, на горі, заметушились німецькі частини: вони звідти з боєм відступали до озера, до рукавички.

Комісар звелів залагти.

— Ех,— заговорив паровозний машиніст.— Напасти б нам на них звідсіля!

— Нападемо,— підтримав Демид Пархомович.

Він подав команду.

Хлопці виступили, і рукавичка зосталась позаду.

ГЛАВА СОРОК ТРЕТЯ

Чи знаєте ви, чи ви знаєте українську ніч?

Погляньте, ось вона зараз упала на озеро серед білого дня.

Хмари злетіли низько, і все зблякло, мов надвечір.

Сніговий пил, знятий машинами, людьми та кіньми, покривав усе, і ставало від нього довкола ще темніше.

Земля дрижала від артилерійського вогню, і все перед очима багряніло: горіли якісь будівлі, і, зовсім як уночі, тремтіли шпаркі вогники при кулеметних дулах...

День потемнів.

А про те ніхто вже й не думав — день це чи, може, ніч.

Відчуття часу зникло, і вже не знав Комилджан, скільки годин чи діб триває цей бій, бій за останню в тому напрямі вільну п'ядь української землі.

Кіннотники Іззата Хусанова, все шпаркіше налітаючи на ворога, поривалися вперед. Іззат, обидва саратовці, Комилджан Рахматуллаєв — усі рубалися в ратні натхненні, пробиваючись далі й далі на захід... «А от у нас, у Саратовській, а от у нас, у Тамбовській», — вигукували всі вони, — і росіяни, і узбеки, і українці, і латиші, — і це, либонь, допомагало тіснити ворога.

В розпалі бою Іззат побачив, як під кулями, серед розривів, чудним намацуючим кроком пробирається за собакою ставний і кремезний чоловік, темночолий, обвішаний гранатами, з округлим, як на узбецьке око, чудернацьким інструментом на ремені через плече.

Комилджан Рахматуллаєв кинувся йому назустріч і привів сліпого до Іззата.

Назвавши сьгоднішний пароль, сліпий просив переказати на батарею, що за півгодини в районі Шевченкового озера спалахне пожар.

— Стріляти треба правіше, ноль сорок п'ять. Там — автоматичний вузол.

— Знаємо про цей вузол, — сказав, злязючи з коня, Іззат. — Нам тільки не вдалося встановити точніше, де він.

Узбецький акцент, співливий голос, тривога в ньому, дихання, що прискорилось у розмові про підземний вузол, сказали сліпому більше, як може зрячому сказати вираз обличчя, і він потиснув лейтенантові гарячу руку.

Схопивши його долоню, Іззат повів Славуту в бліндаж, звідки щойно вибили фашистів.

На стіні цокали ходики: гирку ще підіймала рука ворога. Поряд із бліндажем зяяла свіжа вирва, але ходики лічили своє, — спливав забарний час війни.

Кобзар слухав цокання. Шум бою. Своє серце.

Він, звичайно, змерз.

Іззат збагнув це з напруженої, скам'янілої долоні. Показавши в неї яблуко, видобуте з кишені, тепле ариқбашинське яблуко, лейтенант одгвинтив затичку фляги. Зміркувавши по звуку, що кухоль уже повен, кобзар його взяв. Яблуко сховав у кишеню для Оляни.

— Я піду, — охрипши після доброго кухля спирту, мовив кобзар.

— Знову? В огонь?

Коло бліндажа розірвалася міна.

Славута попросив:

— Дайте мені на дорогу ще кілька гранат.

— Хоп! — кивнув Іззат, знов сідаючи на коня. — Добре,

дамо. Але, тільки тепер побачивши на голові сліпого вовняний гуцульський пояс, чорний, вишиваний пояс, нахилився в сідлі, помацав, аж наче понюхав, і спитав: — Звідкіль це?

— Дарунок доброго чоловіка.

— Де він? — стрепенувся Хусанов.

— Там, з усіма. Біля ожереду.

— А дочка? З ним?

— Не знаю. Були там жінки. Одна з них, мені шепнули, в сирті народила.

«Мирослава?» — опекло Іззата.

Він спитав:

— Жива? Жива? Буковиночка жива?

Славута не відповів. Не чув.

— Прощайте! — вклонився він.— Треба поспішати.— І кобзар з собакою, прихопивши гранати, знову подався в самий вогонь.

«Знайшлась Мирослава!» — думав Іззат, наздоганяючи своїх. Він поспішав пробитись до людей, що разом з нею потрапили в біду біля якогось там ожереду...

Ох і мчали ж вершники! Іззат, майбутній лікар, джигіт з кишлака Арикбаші, рубався з супротивником, як Алпаміш, герой узбецьких казок, випущений на українські простори.

— Знайшлась Мирослава, Комил! — гукав він товаришеві і прорубував просіку в гущавині ворога.— Я йду, Мирославо, до тебе!

Від нього не відставали й два саратовські Миколи.

І також волали:

— Ми йдемо, Мирославо! — вони ж бо знали, що мучить Іззата.

З тим же криком: «Ми йдемо, Мирославо!» — пробивався вперед і Комилджан: зараз у бій вела їх вона, буковинська гуцулочка, якої зараз там не було біля батька, в просяному стозі, котрої, можливо, не було вже ніде, ніде на світі — вона кликала й кликала їх уперед, до своєї зеленої Буковини.

— Ми йдемо, Буковино! — волав Комилджан. Але, вирвавшись далі, побачив під довготелесим фашистським воякою свого кудлатого Карчегая, загубленого в бою норовистого жеребчика, і, звісно, джигіта опанувало нерозважливе бажання свого коня відбити.

Боєць кинувся навперейми, щоб кулею зняти загарбника зі свого скакуна, коли побачив, що з автомашини, пошкодженої, видно, осколком снаряда, вискочив білобрисий офіцер, ні, молодий генерал. Він кинувся до солдата, що гарцю-

вав на Карчегай, жестом його зсадив, скочив у сідло, і скажений коник, почувши строгого вершника, під генералом зразу притих, а Комилджан у нетерпінні, в люті поскакав уперед: «Ми йдемо, Буковино!»

Бій чи вгавав уже, а чи гримів десь осторонь, — поблизу не стало нікого, валявся тільки спішений німець, котрого щойно пристрелив Комилджан.

Помітивши нашого вершника-велетня, фашистський генерал був стиснув остроги, щоб майнути навтьоки, та Комил, не стріляючи, об'їхав і став перед ним.

Карчегай, упізнавши хазяїна, заіржав, прагнучи до Коми-ла, цим самим несучи йому смерть.

— На шаблях! — тонко прокричав узбек, вирвавши з піхов свій дамаський меч і зразу втямив, що німець — добрячий рубака.

Його загострі випадки, облудні способи були джигітові незнайомі. Виявився фашист злостивим і наполегливим, рубався нахабно, зугарний на будь-яке паскудство, вільний од споконвічних лицарських правил двобою...

Битва довкола і справді вгавала вже, і червоноармійці передових частин, підступаючи ближче, спостерігали кавалерійську дуель. Товариші поривались на поміч, але джигіт подав їм знак, і все завмерло, любуючись богатирем, оборонцем України, любуючись разом з Тарасом Шевченком, що край поля принишк на межі.

Комилджанові було нелегко.

Бились мовчки, лише подеколи Комилджан повторював: «Ми йдемо, Буковино!»

Забули про мороз і вітер.

Пара шугала над шинелями. Парували коні. Їхнє вогненне дихання обпікало їздців.

У Комила був таки добрячий кінь, але й Карчегай під генералом, лютий і драгливий жеребчик, стрибав, шаліючи, і пруссак над узбеком злітав. Сталь викрещувала іскри — нова крупнівська й стара дамаська, підпалюючи під копитами кущі сухої ковили та полину.

Двобій тривав три-чотири хвилини, та могли вони видатись за годину, — час іде на війні за особливими законами, — на такі герці в цім же степу колись викликали ворогів запорожці, і тінь Северина Наливайка, і тінь Алпамиша витали в ту мить над молодим джигітом, і кров уже червонила темний сніг.

Клапті генеральської шинелі летіли, як безбарвне осіннє листя.

Комил, нападаючи, побоювався поранити Карчегая, і осторога хлопця сковувала.

У гітлерівців у тилу, недалечко, спалахнув пожар, буйний, світлий, ніби горіла солома,— і в сутінках денного бою відблиски пожару забарвлювали околиці в кривавий тон.

Та все лихе, звичайно, має свій кінець, навіть перевага ворога в бою.

Примудрившись, Комилджан полоснув пихатого генерала по шиї, та голови не втяв. Джигіт бачив, як від точного вдару підрубана фашистська голова поникла на груди, а його руки в останніх судорогах шастали по холці коня.

Знавісний у двобої жеребчик, як і доти, не терплячи лоскоти, помчав.

Руки генерала так і задубіли, вчепившись в кудлату гриву Карчегая.

Скачучи з поля бою, кінь поніс геть мертвого вершника, і Комилджан, мрійник, думкою ринув за ним,— по Україні, по Україні, на захід. Сумним зором проводжав його Тарас Шевченко: похила голова мертвого завойовника посівала всюди зневіру й жах... Деякі гітлерівські солдати, навіть офіцери потому присягались, буцім бачили того вершника на власні очі. Так він і мчав од міста до міста, тільк його шугонула над Києвом, мертвий їздець прогрімів над Буковиною, по Варшаві, та воля Комилджана гнала його ще далі, на Пруссію...

Земля стугоніла під похмурим мерцем.

Німці намагалися спинити лиховісного коня, розстрілювали його з кулеметів, але він, як привид, був несхибний і мчав, обганяючи літ сонця із сходу на захід, мчав по містах Європи, поки нарешті провісником невідхильного побиття не вдерся в ворота Берліна, куди, наспіє час, вступить переможцем із саратовцями й сам Комил.

І Комилджан заспівав щось Тарасові про чвал по країнах мертвого ворожого генерала і не знав уже, не був певен, чи не сам він усе це видумав, чи не лежить той високоносний генерал там, де він його вбив... І Комилджан співав, і чистив одібраний у генерала вальтер, і дивився на небо й навкруги. І щасливо сміявся Тарас.

ГЛАВА СОРОК ЧЕТВЕРТА

Промерзла солома,— рубати б її сокирою! — чи буде ж вона горіти? — та й сірників ні в кого не знайшлося. Латиніст бив кресалом об кремій, і руки його тремтіли,

важенні іскри спадали в полуденну імлу, ніби це було серед ночі, яка вишмарувала сажею ризу найсвітлішого дня...

Приспіла пора підпалити скирту, щоб видати радянській батареї ціль. У латиніста з кресалом на лад не йшло, і Гармаш до старого послав Грамаджору, котрий до чогось придивлявся з самої стріхи ожереду, де Петро Скиба з Ароном прилаштували два здобуті у фашистів кулемети.

Кулемети зверху застрочили по нападах, а верховинець, проворно зійшовши вниз, до стожища, взяв у латиніста кремій і звичною рукою мигцем добув вогонь,— він це робив на сіножаті чи в години прогулянок зі своїм Тараском,— роздмухав іскру й підніс полумінь до стогу на волотті просяної соломи, і хтось його руку з полум'ям піддержав, і гуцул, не обертаючись, по легкому, прозорому диханню, з теплого дотику бронзи впізнав Тараса і разом з ним по драбині, приставленій до ожереду, повернувся на самий верх.

Звідти видно було далеко: за спиною ворога перед ними розлягалась пречиста мати Україна, і тепер наступала поракупі з Тарасом шугонуть туди, до Дніпра, до рідної Виженки...

Рукавичка вже часувала, але Петро Скиба і Арон все ще стріляли зі стріхи стогу і не квапились звідти сходити, поки як слід не розгорілась злежана солома: скирта була єдиним спостережним пунктом і зручним місцем для кулеметних гнізд.

Не чекаючи, поки нападе ворог, рукавичка вдарила з тилу.

Арон і Петро Скиба їх підтримували вогнем двох кулеметів зі стріхи палаючої скирти. Ще три «гочкіси» строчили з-під стогу в умілих руках партизанів. Удару з-за спини курохвати, відступаючи, не сподівались і, не знаючи наших сил, заметушилися по той бік озера. Червона Армія наплягала дужче й дужче, і фашистські частини, межі двох вогнів, забісовано задкували до рукавички.

Коли з'явились перші танки, зірке око Оляни помітило в гущі ворогів собаку, а потім і самого кобзаря...

Вірний пес вів його через фронт, і в шарварку, в диму, в сніговій куряві сліпий, нічого не бачачи, теж, наче в казці, обернувся невидимкою, і ніхто уваги на Василя не звертав. Виручав його тонкий слух. Кобзар знав, що наші близько, що от-от він має почути свою Оляну, коли раптом в одному з танків незрячого, здається, помітили.

Не кидаючи своєї запорозької кобзи, метався він перед машиною, захищуючись разом з вірним псом то в рівчаку, то в межі, за каменем або деревом. Він угадував рух танка

всім тілом, чуйною до руху повітря шкірою обличчя. В Москві, ще будвши зрячим, він у метро вгадував далеке по тунелю наближення поїзда... І знову Квачан, виручаючи, вів Славу до наших.

Еге ж, сліпого таки помітили.

Чуючи біду, Оляна безрозсудно відійшла од своїх і поспішила до Василя, і виділа, як раптом змахнув він бандурою козака Мамаю, чаклуна, жбурнув її під траки, і важенна машина сховалася в диму та гуркоті, мовби бандура запорозька була набита не лише ненавистю України до будь-якого ворога, а й вибухівкою руйнівної сили.

Тарас Шевченко зверху бачив, як Василь хапає прездорове каміння, і, здавалось, навіть каменюки, кинуті рукою змордованої фашистами людини, коли вже немає гранат, рвуться під машинами, як гранати.

Вона бігла до Василя, Оляна, і кричала. Її почувши, сліпий кобзар пішов назустріч і заспівав, хоч у грюкотняві пекла й сам свого голосу не чув. Зате людям здавалось: голос кобзаря дзвенить в ушах,— чи не голос самого Тараса? — і бились вони під його клич, лісовики, й гарнізон палаючої рукавички, і сам дід Вірьовочка, і німецький дезертир чех Сало Кубелик.

Цю пісню з ожереду слухав і Тарас, і злітав на її хвилі все вище, і розумів поет, що так не співали українці ще ніколи, і невтямки було поетові, що нинішні пісні України народилися з тих, котрі пустив по світу він...

Подаючи стрічку в кулемет Петра Скиби, слухав Василеву пісню й Грамаджора, і теж злітав угору, і випереджав старий пісню, випереджав одплату, випереджав суворий шал солдата, і летів, летів уперед, до карпатських скель, до синової могилки, до альпійських полонин... А коли вбило на ожереді Петра Скибу, старий Грамаджора ліг за кулемет, і з його кулями летів на захід, і не чув, як знизу кричать Марія та Гармаш, бажаючи спуститись на землю, бо гуцул там шугав у польоті та в пісні, і вогонь жахтів йому в душі, і тому не чув у надпóриві хвилини буковинець, як дим їсть очі, прикро-солодкий, пахнучи підгорілим молоком, як на плечах горить кептар, як полум'я лиже потилицю, і вже димує по-гуцульськи довге, зовсім сиве волосся, як репається шкіра на обличчі,— всього цього вже не було, а старий Штефан жив іще на світі лише тим, що, злітаючи у Василевій пісні, він стріляв, і стріляв, і стріляв...

З ожереду цю пісню слухав і Арон: йому вчувся знайомий голос, голос того самого Василя, ротного заспівувача,

і забув чоботар про біль у плечі; в коротких паузах між чергами Арон силкувався згадати, де чув цей голос, що горює й над гуркотом бою, і навіть над стуками серця? Був там жайворон? Був... А що буде?.. Він стріляв, його кулі спобігали фашистів, і нікому, звісно, не спало на думку, що кулеметники засіли на палаючій скирті, яка ось-ось...

...Його зараз уперше осінило натхнення, в цьому пеклі, вперше... Хоч ні, гляди, не вперше. А що було в Баку, коли з Мироничем гасив пожар? А що було потім? Робота без любові? Але ні, закрійник своє діло любив. Частенько лишався в цеху на ніч, з роботою наодинці, щоб заощадити для фабрики зайвий фут ременю. А батько, посміхаючись, питав: «Наодинці з роботою? Як єврей з куркою?» — «Не розумію, — відповідав Арон. — Я — і смажена курка. Тільки вдвох. Щоб ніхто не заважав її з'їсти». Так, свою роботу він любив. Як єврей — курку. А інші з нього кпили: «Чорну роботу люблять дурні», і Арон попервах навіть стидався свого прагнення до справжнього чоловічого діла, а потім у собі виховував, без тіні гумору, похмурий скепсис, неприйняття того, що діялось довкола, навіть певний цинізм, — оскільки багато що в житті ранило його і ображало. Ображали ті, кому, гай-гай, не подобалось, як його, Арона, звать. Але ще більше були гидкі йому ті, хто хапався перемінити своє єврейське ім'я або, що ще ганебніше, по батькові... А він своїм батьком пишався, смолокур, і не приховував, звісно, що його батько — Натан, не видавав його за Володимира чи Миколу, а сам він завжди лишався Ароном і так зараз Ароном і помре... Він свого старого спитав колись: чого прагне його єврейська душа? «Подолати фашизм. І ще хочеться, — провадив далі батько, — щоб народ мій, вкупі з усім людством, хліб сіяв, вугілля добував і сталь варив. З усіма нарівні! Дуже просто». І мудрий чоловік зітхнув.

Цим він і жив завжди, Арон, повагою до свого батька, до його древнього імені, до краси його чорного чоловічого труда, до його людяних сподівань, і за це ж таки, мабуть, за звершення цих сподівань, він зараз помирав, стікаючи вже кров'ю, хоч і не вірив іще, містечковий скептик, у свою смерть. Він уже вмер, сливе вмер, а не вірив... Горіла на ньому сорочка, димувало волосся, нічим було дихати, а він стріляв і стріляв. Разом з усіма. Наче хліб сіяв. Ніби сталь варив. Мовби строчив на машині кирзові передки солдатських чобіт.

І падали вороги від його вогненної строчки, і зненацька впав він сам, з кулею в серці злетів зі скирти, так, мабуть, і не повіривши в свою смерть.

...Гер Фогель багато разів обертався; та не міг збагнути: звідки це строчать кулемети? Але, про всяк випадок, стрілив у полум'я скирти і таки поцілів, нелюд, у полум'я душі Арона.

Знов опинившись на волі, навісноголовий диригент оживився. Перша година побиття здавалась йому ще годиною подуги. Вставши на весь зріст, нічого наче й не боячись, — його, фашистського маніяка, в сутичці з комунізмом теж, либонь, осінило натхнення, натхнення вбивці, — під кулями, на невеличкій дільниці, він командував боєм, як суцций регент; після ночівлі в просянім ожереди з цими людьми, котрі зараз у нього стріляли, все набувало в голові навіженого свого особного змісту.

Очі його, білясті, мутні, підсліпуваті, то займались, то тьмяніли, і він, у тваринній люті незворушний, з'являвся в неспогаданих, у найнебезпечніших місцях. Навіть цигарка в його зубах, пожована, зі слідами синюватої губної помади, котрою Фогель за звичкою чепурився перед боєм, як колись, бувало, перед симфонічним концертом, навіть ерзац-цигарка не погасала, а її дим здіймався темно-голубими клубами.

А полум'я вже вставало над скиртою, в імлі бойовиська видніло далеко, і наші снаряди починали лягати за озером, у тому місці, яке колись нагледів комісар Гармаш на карті імперського штабу. І зненацька вдарив вибух...

Земля ревнула і разом оглухла. Бринівши в наших душах, притлумилась і пісня кобзаря Славути, беззвучним став і голос Юліана Петровича, який марно благав, щоб старий гуцул спустився вниз. Автоматичного вузла не стало. Гучною та влучною канонадою починався новорічний розгром фашистів.

Але це було десь там. А тут... тут гітлерівці все щільніше обступали рукавичку, і сили наших уже підупадали.

Кулемет Штефана Грамаджори замовк на скирті в ту мить, коли знялось над нею полум'я до самого неба, коли в останнім пориві знявся й він сам — над перелісками, над кручами, над вирубаним садом, над садами живими, над садами ще й не зрослими, — злетів і заширяв над шаленим світом війни, зашугав, запломенів, сіючи страх і перестрах у душах фашистів, і очі, злющі очиці гуцула, стали вони враз добрими, ніби дивився паровозний машиніст на свою Мирославу, на свою Буковину, стали прекрасними, великими, аж до пруга небес, бо ж то був останній п'бблим Грамаджори на степи, на ліси, на замерзлі озера, на дитя Юнони, на Івана й на саму на неї, на мадонну, на світлі ризи всіх наших

пречистих матерів, рідних сестер України, на Урал, на Кавказ, на відноги Тянь-Шаню, що їх він боронив своїм життям, своєю смертю, останнім спалахом гуцульської душі, останнім помахом уже неблимних вій, які оце над світом розпахнулись, яскріші за полярне сяйво, бо світились ярінням любові. Любові до життя. До рідної землі Карпат. До чистих риз свободи.

Так не загинув гуцул. Так падали і падали в своє безсмертя партизани. Самого Демида Пархомовича зачепив осколок. Маша, покинувши Северина, поповзла була до діда, але завмерла, побачивши, як Оляна поспішає до Василя.

Сліпого наздоганяв важкий, з білим хрестом на броні, чорний танк, але кобзар, не без помічі Квачана, встигав вивернутись і, покладаючись на свій надлюдський слух, чуючи струм повітря, жбурляв гранату за гранатою.

Та ось закрутився на місці зачеплений осколком Квачан, а Славута, втративши поводиря, лишився у вогняному вихорі безпорадним сліпцем. Оляна бігла, щоб вивести його з пекла, але чорний павук-хрестовик пересувався хутчіш.

Всю увагу Оляни привернула до себе ця машина, і не помітила дівчина, що позаду гуркоче ще одна потвора, з головами драконів, грубо намальованими на броні.

Василь ішов на голос Оляни, якого ніхто вже почути не міг, і теж не помітив другого, з драконами танка, що завмер поблизу.

Скирта вже в полум'ї розвалювалась, як з верху знов застрочив кулемет: під діянням жару щось, видно, сталося з механізмом, і він досилав ворогам останні кулі, яких не встиг випустити Штефан, і коли б у розпалі бою хтось помітив цю останню чергу, можна було б подумати, що знову, ніби в казці, ожив у полум'ї й знову злетів до неба старий буковинець, закоханий у красу своєї рідної землі.

Остання черга його кулемета осліпила другий танк: коли машина рушила, Маша зрозуміла, що драконові розтрощило перископ.

Оляна добралась до бандуриста. Марія Гармаш бачила, як обличчя сліпого спаленіло від її приторку, і перед Машею зненацька сяйнуло те, на чім стоїть наш світ: всемогутність любові. Але ця ж любов їх замалим не згубила. Торкнувшись одне одного, Василь і Оляна на змиг забули, що діється навколо. Хрестовик, змінивши напрям, стріляючи, посунув до них.

Та Марія, Оляну рятуючи, висмикнула з гранати кільце, і важка машина, скрегочучи, закрутилась на місці. Маша

кинула ще одну гранату, але фашисти стріляли і вже поранили сліпого бандуриста.

Оляна щось йому говорила, але відповіді не було. Кричала. Та сліпий не чув. Плакала. Сліпий не обертався. В нього стріляли. Він не звертав уваги на звук. Оляна зрозуміла, що бандурист оглух.

Він завмер, безпомічний і пропащий. Він знав, звичайно, що довкола — бій, але не чув, не бачив, міг сприймати самий лише біль. І запах горілого. І смак крові у роті, Але більше нічого.

Запала тиша в його темряві. Німотний морок обгорнув співака в громохкому вогні. Він чув лише калатання свого серця.

Підбитий Марією дракон, зоставшись на вигідній позиції, ще й досі панував над рукавичкою. Ще, ще, і там загинули б вони всі. Червоноармійці вже спускалися з гори по той бік озера, і треба було вистояти бодай кілька хвилин.

Оляна завмерла над своїм сліпим, і Марія марно їй кричала: «Веди його сюди!» — Оляна, стерявшись, уже нічого не чула, як і її Василь.

Прихистившись за пагорком, Маша раптом побачила Северина.

Оточений фашистами, забувши про біль, про поранену руку, комісар одбивався, добуваючи останніх сил. Йї з болем згадалось, як зараз, ідучи в бій, він шептав: «Машко? Машко?», але Марія не відповіла, а треба ж було сказати бодай слово... Змахнувши рукою, дружина вже не роздумувала, не барилась: вичерпувався час смерті й час любові, — бо вона його любила ж над життя! — і Марія кинулась до Северина, але в цю страдну мить зорали кулемети землю круг Оляни й Славути. Долю вирішували частки секунди, — гармата з непорушного дракона відкрила шквальний вогонь.

Оляна вже рвонулась до Маші, коли та збоку неспогодано стрибнула до танка, пожбурила пляшку з сумішшю, небувалим, нелюдським стрибком, що в нього в мирний час трудно й повірити, видерлась на прип'яту до місця машину й грудьми затулила оглядову щілину, випустивши туди з пістолета всі кулі.

Тіло Марії Гармаш обм'якло, осіло під баштою, розстріляне впритул, і її над траками розмаяна қоса майнула по вітру золотавим стягом.

В ту ж мить завалилась рукавичка, і пекучий вихор Штефанової душі жажнув із полум'я, підняв важенні Маріїні коси, і Тарасові Шевченкові здавалось, що золоті пасма

промели по склепінню небес і очистили його од імлі та згару. Зразу посвітлішало. Вогняний стовп востаннє знявся над догорілим ожередом і поніс гарячий вихор, дим і попіл рукавички на захід, услід за відступаючими ордами фашистів.

І знов у запалі бойовища добрі люди зітхали:

— Тарас пройшов...

Так, він і одступав і наступав разом з нами, Тарас, ділячи з усім народом горе й радощі, лихо України, її зневолення і славу перемоги, що вже до нас гряде...

Ступав поет з радянським автоматом по крутих берегах Березанки, вболіваючи, дивився на пустелю, не впізнавав ні озера, ні свого дуба, ні чавунної хвіртки, через котру ходив не раз, не два, і чудним був його недобрий погляд: ніколи ще не було у многопечального поета аж такої біди, такого горя,— ось чому не перо і не пензель стискали зараз його руки...

Гармаш у димах бойовиська бачив його явма, як бачив багато разів, поки писав про нього роман, і... ох, Тарасе, Тарасе, скільки років ти радувався нашому життю, а тепер прийшов до мене в біді, хоч і завдали ми болю тобі, Тарасе, засмутили, потрапляючи в полон, засмутили смертю Маші, Івана Тучкова, Арона, Штефана. Були в нас і нерозумні воєначальники, і вони смутили тебе, були в нас незграбні стрільці, і ти спішив до них і піддержував стомлену руку... Та все міняється, і все піде інакше. І повір нам, Тарасе: якщо навіть доведеться знову відступати, якщо навіть укриє нас іще більша ганьба, повір мені, що гроб твій, над Дніпром твою могилу, ціною крові, ціною життя могилу твою відстоїмо і тобі повернемо твою Україну, рідну твою землю, твій невпокійний супокій...

— Ось так! Ось так! Ти повір мені, Тарасе, ти повір...— І Северин стріляв та й стріляв, знаючи, що він десь тут, поруч, поет, спрямовує зараз його натруджену руку.

...Так, Тарас і відступав і наступав разом з нами,— це знав кожен воїн,— недарма ж на фронт зовсім недавно, в грудні, привезли щойно випущене, воєнного часу видання «Кобзаря».

ГЛАВА СОРОК П'ЯТА

Коли тіло Марії Гармаш звисло над гусеницями, фашисти в оглядову щілину підбитого танка знов побачили рукавичку, але хвилинна затримка багато що рішила. Прориваючи

гітлерівську оборону, наші частини встигли підійти до здимілого ожереду. Підземний автоматичний вузол уже намацали й розбили літаки та вогонь артилерії, і німці похитнулись. А Штефан Грамаджора, догораючи в скирті, вже знав, що кожен крок наших бійців наближає і його, гуцула, до буковинських схилів, до смerek і скель, до берегів рідної Ви́жénки...

Був би він живий, Грамаджора, він перехрестився б, бо ж коло догораючої скирти виник Іззат.

Джигітові зачепило ногу, пересувався він бочком, з натугою, але поривався вперед, сюди, до першої п'яді української землі, яка у війні, — після всього пережитого, після оповідань Грамаджори, після пролиття крові та й від спалаху кохання до буковиночки, що дожидає дитини, — стала узбекові рідною. І треба було бодай на годинку ступити на цю землю, припасти до неї, щоб набратися сил, певності в тому, що, навіть відступаючи, ми зрештою сюди, на землю України, повернемось назавжди.

Сяйнувши на проясненому небі, сонце бризнуло в замурзане обличчя Іззата, і Грамаджора, якби його побачив, не впізнав би зразу: джигіт за цей місяць змужнів, і встигла сивина, чи не занадто рано, торкнути його скроні.

— Сонце прийшло вкупі з вами, — сказав би йому Грамаджора.

— Хоп! — не без східної кучерявості відповів би узбек. — Хмари, Штефан-ака́, приходять, зникають, а сонце в небі є завжди... — І Хусанов спитав би: — А Мирослава? Де Мирослава? — І збагнув би зразу, що коханої тут нема, а де вона — батько не знає.

Поки санітарка накладала Іззатові пов'язку, підійшов Комилджан. Бачивши згаслі очі лейтенанта, спитав:

— Її нема? — І, щоб не явити людям сліз, одвернувся джигіт до латиніста, запропонував старому свою подерту й скривавлену шинель, щоб укрити Юнону, яка горнулася з немовлям до спини батька, напівроздягнену, ледве живу.

Піднявши на снігу, під ожередом, якусь книжку, Юнона забула про все. Вона писала, шкрябала щось олівчиком у тій книжці між рядками. Почавши з останньої сторінки, навіть не зазирнувши в неї, вона тримала цю книжку гориніж і писала. То були хімічні знаки, котрих не можна було ні загубити, ні забрати з собою в могилу, ні забути: в цих таємничих буквах і цифрах тайлась, можливо, одна з формул перемоги...

Та війна ще була тут, зовсім поряд. Дитя плакало. Юнона силкувалась його нагодувати, перший раз нагодувати, але чомусь нічого не вийшло. Батько дрижав біля неї в лихоманці. А Юнона писала, писала поспішаючи, не спиняючись, щоб, крий боже, чогось не забути...

Обидва Миколи, саратовці, покидавши шинелі, поспішали до Оляни, до сліпого Славути, щоб їх одягти. Силоміць хтось кутав Гармаша, босоногого, роздягненого, заляклого над тілом Марії.

Голова її звисала вниз. Северин дивився на коси, що позолотили чорне тіло підбитої машини. Волосинки ворухив вітер, а Гармашеві здавалось, що Марія зараз підведе голову й скаже: «А пригадуєш...» — і спом'яне дрібничку, щось таке з перших днів знайомства, про що він давно забув. Так бувало, коли письменник Северин Гармаш повертався з частих мандрів... Та й здивавши її в рукавичці, сподівався їх почути, ці слова: «А пригадуєш...», — і не почув.

Підстаркуватий, кудлатенький військовий фельдшер, схожий на дідька, житель дальнього поліського села, схилився в соломі над непоказним бороданем у скривавленій рясі. Диякон, видимо, вмирав. Він дивився на латиніста і, сяючи, щось йому говорив. Юліан Петрович, схилившись йому до губ, ловив останній подих.

— Ягідний рік, — невиразно мимрив диякон, — це на добре... — І усміхався, і полегшено зітхав.

Ось так, чогось радіючи, і вмер він на руках у латиніста, буркотун, виродок у нашій сім'ї, що не вельми й дружив із Радянською владою, і востаннє брязнули в кишені його ряси сім порожніх гільз...

Скинувши шапку, старий учитель стояв над ним, поки, проходячи мимо, якийсь боець не взяв шапку з рук і не насунув йому на змерзлу голову.

Червоноармійці гріли руки в гарячому попелі рукавички.

Дочка латиніста, зламавши олівця, на мить одірвалась од книжки.

— Де бургомістр?

Юліан Петрович озирнувся. Клопенко зовсім недавнечко, вже після появи узбека, був тут.

— Де він? — І Юнона оглядалась разом з батьком.

Солома догорала, і на морозі тепле повітря струміло над легким попелом.

Клопенка ніде не було.

— Товаришу старший лейтенант, — звернувся латиніст до Іззата, — я мушу вручити вашому генералові один папір.

— Який папір? — спитав Іззат.

Латиніст замулявся. Але, поглянувши лейтенантові в очі, почав йому розповідати про дивовижний манускрипт, що цілу ніч проти Нового року пік і шкрябав йому груди. Був то латинський рукопис, де якийсь голландський геолог описував багатства тої п'яді радянської землі, де зараз догорала рукавичка. На перший погляд у латинським тексті нічого особливого не було, але фахівцям він міг би чимало відкрити: геологічні прикмети цієї п'яді говорили про наявність нафти, хоч автор манускрипта, голландський мандрівник давньої пори, анічогісінько про вагу своєї знахідки не відав. Зате фашисти, крий боже, коли б до рук їм потрапили тепер ці сторінки...

Іззат усміхнувся:

— Знає кожен школяр, що ніякої нафти в тутешніх краях нема.

— Я не шкодував свого життя, товаришу старший лейтенант, щоб не потрапив цей рукопис до рук ворога. Можливо, все в нім — нісенітниця. А щб, коли не так? Коли б фашисти знайшли... коло цього озера нафту? Як би пішла тоді війна? — І старий латиніст закашлявся, розпирхався.

— Одвезіть його до генерала,— попросила лейтенанта Юнона.— Дайте мені ножа. Олівця застругати.

Взявши в Іззата ніж, Юнона переклала дитину, вперше її нагодувавши, на руки дідові.

Латиніст колисав, прислухався до живого тільця, не зважуючись відкинути на морозі одіяло, щоб зазирнути в личко,— бо вперше взяв на руки внука. Дід дивився, як його дочка, Юнона, змерзлыми руками невміло стругає олівця, потім неуважно дивився, як, пригадуючи формули, рядок за рядком Юнона хутко їх уписує між рядками якоїсь книги.

І разом латиніст закричав:

— Що ти робиш!

Юнона писала далі.

— На чому ти пишеш?!

Юнона не відповідала. Їй було не до того.

Вона поспішала записати, що зберегла її пам'ять.

Старий латиніст ухопився за книгу.

— Поглянь — на чому пишеш!

Юнона нарешті подивилась: то був «Кобзар» Шевченка... Знайшовши книжку біля ожереду, взявши її гориніж, вона писала на останніх сторінках між рядками. А на титульній — був там авторський напис: «Докторові Козаченкові Гаврилу Степановичу...»

— Що ти накоїла?! — втрачаючи самовладання, задихнувся вчитель. — Це ж — музейний примірник!

Узбек узяв латиніста за руку:

— Музейний примірник од цих формул стане ще дорожчий... Хоп! І, коли б сюди зараз прийшов Тарас Шевченко, побачив би ось так пописану свою книгу... він зрадив би... він був би щасливим... повірте мені, вчителю, повірте!

І латиніст повірив.

Він тримав розгорнену книгу.

А за його спиною Гармаш несподавано вздрів Тараса: нахилившись, поет дивився, і на пописану олівцем сторінку «Кобзаря» раптом упала сльоза, така тепла, аж ніби взялась вона парою.

Розгорнувши одне із скручених трубкою полотен, учитель відсахнувся: на полотні був писаний олією автопортрет Тараса, знайомий латиністові з дитячих літ.

Він з дитинства знав оцей портрет, звик до нього, пам'ятав кожен мазок, кожну цятку, але те, що вчитель побачив зараз, змусило старого заплющитись: обличчя поета сяяло новим, незбагненим світлом.

Гармаш цей маловідомий автопортрет Тараса бачив уперше, — він ахнув і хотів був сказати щось, але обернувся до озера. Там чути стало гамір, гомін юрби колгоспниць; вони з лементом цупили когось до діда Вільовочки, до партизанського командира, до Товаришки Марії: вони взяли в полон диригента берлінського симфонічного оркестру доктора Фогеля.

Збудження бою минулось, гер Фогель зів'яв, помаду з губ злизав, і на душі було препогано.

Від клопенківської шуби віцїліли клапті. Крізь дірки в дорогім сукні стирчали пелехи бобрового хутра. Тонку шию поверх пухнастого коміра обіймав розкішний мідний гелікон, найбільша в духовому оркестрі басова труба.

Молодиці в азарті відтручували одна одну, щоб ущипнути, вбрикнути, вдарити спійманого офіцера, але не це було, либонь, найстрашнішим: доктор туманів од несамовитого жіночого лементу. Текля, — під її орудою сюди й сунула ця яскрава юрба, — навіть і не думала вгамовувати ошалілу від злої радості жіноту.

Іззат кинув Теклі докірливо:

— Це — військовополонений. Так не можна.

— А так можна?! — зойкнула Текля, вказуючи на розметані по танку золотаві коси Маші.

— А так можна?! — заверещала жінота, оглядаючись навкруг.

— Ми з оцим гадом говоримо, як уміємо...

— Без перекладача! — загорлали жінки, і в цьому крику звучало: не втручайся, мовляв, не в своє діло, лейтенанте, кого-небудь візьмеш у полон власноруч, тоді й будеш панькатись. За правилами...

Молодиці верещали дужче й дужче. Коли підійшли до погорілища скирти, Іззат схилився до латиніста, котрий колисав свого внука:

— Мій дід-лікар мені колись казав: «Коли б став я ханом, я щодня влаштував би коло своєї урди жіночі сварки та бійки і дивився б на них у віконце з-за ґрат: на світі, либонь, страшнішого нема нічого».

— Навіщо ви наділи йому на шию цей вокзальний самовар? — підходячи до юрмища жінок, не без докору спитав дід Вірьовочка, але, враз обернувшись до доктора Фогеля, наказав: — Грай, собако!

Завойовник здригнувся і покірливо притулив до губ металевий мундштук сяючого золотом гелікона. Мідь на морозі обпекла йому губи, прикипіла, і музикант, раз дунувши в свою величезну трубу, знов-таки не зміг добути ані звука.

— Грай! — репетували, мов наївшись чемериці, жінки. Вони знали цього вояку, який досі корчив із себе інтелігента.

В їхньому селі ночами, коли запах крові й острах перед темрявою позбавляли сну, Фогель грав на скрипку, і його талант нагонив тугу на добрих людей.

Хтось, на жаль, невдало, жбурнув під час такого концерту гранату в дім, де він силкувався закликати собі на допомогу Гайдна... «Варвари! — лементував він.— Що їм Гайдн! Що їм культура!» І на гадку йому не спадало, що мстяться йому й за того ж Йозефа Гайдна, за його Відень, розтоптаний фашистським чоботом, і за розстріляного напередодні восьмилітнього сина Теклі, партизанського зв'язкового, і за всю кров, що запеклась на совісті цього колишнього німця.

— Грай! — гукала жінота.— Веселої!..

— Веселої відхідної!

І доктор Фогель, маестро, диригент столичного симфонічного, автор найпопулярніших маршів гітлерівської армії, в заціпенінні дмухав у гелікон.

Це було смішно й страшно. Добуваючи уривчасті басові звуки, він тужився, пашів, роздимався, силкуючись згадати басову партію «Валькірій», та ніяк не щастило колишньому музикантові перелетіти з зони пустелі до світу пристрастей вагнерівських богів та героїв.

Комісарові стало гидко. Він пташниці Теклі звелів:

— Доставте це тіло в штаб. Та глядіть...

— Будьте певні, товаришу комісар. Якщо спробує тікати...

— Доставити живцем! — гарикнув Гармаш.

Скорботна процесія рушила по щойно визволеній п'яді української радянської землі,— від переднього краю до штабу дивізії.

Було чути, як бій відкочується далі й далі, на захід, і десь там, попереду, наступаючи, женучись по сліду свого веселого жеребчика, Комилджан Рахматуллаєв при кожному новому ривку вигукував: «Ми до тебе йдемо, Буковино!», і саратовці, обидва Миколи, від нього не відставали: «Ми йдемо, Буковино, ти чуєш?», і ніби чув це біля рукавички Іззат, котрому довелось тут затриматись, а душа була неспокійна: як управляються його бійці?

Червоноармійське поповнення поспішало на підмогу, і Хусанов думкою прагнув за бійцями, до своєї розвідроти.

А доктор Фогель, розбухаючи, буряковіючи, несамовито дмухав у трубу, мовби жадав хрипким ревінням скрушити все навкруг: і розлучених жінок, і це вороже небо, і всю цю незбагненну країну, де люди жити хочуть за словником поетів, країну, куди в священній місії послав його великий фюрер.

Гер Фогель фальшував, так фальшував, мов послідній фаготист із третьорозрядної похоронної контори старої потіпахи фрау Штраль. А його ж концерти, був такий час, слухали сам Герінг і сам Геббельс. А тепер...

Він сто разів, шановний берлінський маєстро, примушував приречених французів, греків, сербів, росіян, примушував перед розстрілом рити для себе могили. А ця жінота? Вони, ніби на глум, його примусили грати. Похоронний марш для себе самого! Похоронний марш на геліконі. Слава богіві, що, крім цих, нікого тут нема...

Руки на трубі судомило, губи примерзали до мундштука, і докторові хотілось мерщій куди-небудь прийти, все одно куди, було б тільки вибавлення — не від життя, звичайно, а від смерті, від цієї нестерпної стужі, від цих брутальних тубільних фрау... тільки б хутчіш!

Але процесія сунула поволеньки, мов уві сні.

Та разом сну як не бувало...

Над радгоспом «Шевченкові дубки» зав'язався навальний повітряний бій.

Відбомбившись у дальніх німецьких тилах, наш літак повертався на базу, але винищувачі на нього напали. І мигцем збили.

Літак упав коло озера, і Текля, покинувши Фогеля, волаючи, бігла туди: чи не муж її? Шкандибав за нею й дід Вірьовочка: його два сини, знав він, часто літали бомбити Кенігсберг. Поспішав за ними й Тарас: хтось із його синів загинув...

Утрьох, раптом зчорнівши, стояли вони біля уламків літака, під якими горіли син, або муж, чи, може, брат...

Але... ні сліз, ані слова. Стояли... мовчали... тьмянили лицем.

Потім поквапно,— війна ж тривала,— повернулися утрьох до рукавички.

А Фогель грав,— війна ж тривала! — він радів, що збили літака, і що зіб'ють їх ще багато, і що перемога рейху все ще, він у це вірив, все ще йому світить попереду.

Вони втрьох повернулись до рукавички. А там у промерзлім танку стогнав якийсь недобитий гранатами Марії ворог, і Гармаш не міг збагнути, звідки чути стогін.

Бачивши, як комісар очей не зводить з тіла своєї дружини, все ще розпластаного на залізнім драконі, дід Вірьовочка,— він разом почорнів, постарів,— гукнув дівчині:

— Оляно!

І звелів бійцям свого загону, партизанам, що збиралися сюди з усіх усюд, щоб їй допомогли.

Бійці позмітали сміття з клаптика землі, геть порозкидали уламки металу, німецькі каски, бронзові канделябри, добуті прийшлим арійцем у якомусь нашому палаці, розгорнули старовинний український килим, украдений, мабуть, чи не в музеї Юліана Петровича, і поклали на цей буйний квітник холонуче на морозі тіло Марії.

Скинувши пілотку, зірвавши з себе хустку, якою кутала його Оляна, Северин стояв над Марією, такий нещасний, від усього відчужений, наче був він тут, у цій, створеній руками недолюдків, пустелі, сам-один.

Скривавлена шинель Марії ще парувала.

Він уклякнув перед Машею на коліна, повержений її усмішкою, її завсідною іронічною усмішкою, що торкнула губи навіть у смертну мить.

Шинель трохи розхристалась, і на грудях сяйнув бойовий орден,— це був перший новенький орден, що його комісар уздрів за всі місяці війни, бо в дні відступу бойові ордени видавали тільки за найвищі подвиги, що про них колись розповідатимуть казки,— вздрівши орден на її грудях, Гармаш зітхнув, поправив, ніби в сонної, золотаве пасмо, що перекреслювало лоб, поцілував її в скроню й підвівся. Все

кричало в ньому: «Що ж ти накоїла? Машко? Машко? Машко?»; його спробували одвести геть, але піти звідси комісар сили не мав, його тіпало в беззвучнім зойку, в нім кипіли сльози, та пролягались вони не могли, це була пієта́, в одній сльозі — всі сльози світу, вся скорбота, все горе, породжене найстрашнішою з воєн,— але було це й гіркіше за будь-яку пієту́: діва Марія, оплакуючи сина, не була перед Христом винувата, як перед Машею в цей щедрий вечір, сам того не сподівавшись, мовби завинив Северин, і він плакав раз без єдиної сльози...

...Дід Вірьовочка мовчки ждав.

Та загомоніли разом автомати: біля розбитого радянськими снарядами підземного вузла озвалась остання на цій п'яді визволеної землі купка фашистських солдатів.

Стрілянина не тривала, правда, й хвилини.

Але стряслась біда.

Демид Пархомович Бульба, командир партизанського загону, Товаришка Марія, повержений останнім пострілом, упав.

Комісар, Оляна, латиніст, Іззат, бійці загону — всі кинулись до нього.

Дід Вірьовочка був спробував підвестись хоч би на лікоть, але не зумів. Він сказав тільки:

— Ну, от і все...

І усміхнувся. Спокійно усміхнувся горобцям, що завели біля пожарища сварку над розсипаним просом.

Усміхнувся Оляні.

Життю усміхнувся.

І сказав:

— Слухайте мене, бійці... слухай, загоне! Останній наказ: дійти до Берліна. Ну-ну? А для того, щоб дійти, бути тобі, комісаре, після мене... товаришкою Марією.

— Мені... Марією?

— Приймай загін, комісаре. Це — мій останній наказ. А до тебе, дочко, останнє прохання — поцілуй мене, дочко... Ну-ну!

Оляна до нього схилилась.

А коли підвелась, діда Вірьовочки не стало.

ГЛАВА СОРОК ШОСТА

Немало людей з'явилось біля хвіртки, яка нікуди не вела.

Зона пустелі почала оживати.

Всім заманулося щось робити: люди скучили за звичним ділом.

Три молодиці насамперед звалили з Шевченкового дуба мерзенну перекладку.

Інші, під орудою латиніста, взялись лагодити снопов'язалку, трактор, віялки, хоч весна була ще далеченько.

Робітники птахорадгоспу, не знати звідки, вже викопували з криївок добро, якісь припаси, котили сюди, до візерунчастої хвіртки, до теплого згарища, здобуті з дна Березанки кухви з салом, про які гер Фогель так хотів довідатися в Арона Бурштейна. В двох уцілілих будиночках жінки скромадили, все мили, розпалили в печах, вивітрювали дух нечистої сили.

Замурзане дівча никало по берегу озера, пригортаючи найжачену кішку.

Мати цієї замазури, загубивши дочку, всюди метушилась там, раз по раз запитуючи стрічних:

— Ви не бачили моєї Мотьки?.. Ви не бачили моєї Мотьки? — А коли Мотька нарешті знайшлась, мати, зрадівши, нашльопала її, але дівчисько навіть не схлипнуло, хоч наполохана кішка, вириваючись, подряпала дівчаті руку.

Оляна не відходила від оглушеного Славуті, тримала його за рукав: він і досі не чув нічого, та обличчя його також сяяло. Він, очевидно, здогадався, що фашистів женуть уже на захід, — але хто зна, як він міг про це дізнатись?

Юліан Петрович, все ще ховаючи на грудях манускрипт, повернувся до Юнони, а та, записавши межі рядками «Кобзаря» всі свої формули, все, що запам'ятала, ніби закуняла раптом і тільки тулила до грудей «Кобзаря» разом з дитям, і в такій протрації батько лишити її не міг.

Іззат Хусанов прибігав два-три рази по латиніста, щоб одвезти його до свого генерала, але Юнона не поверталась до тям.

Щоб учителя розважити, Іззат Хусанов, перебираючи в пам'яті завчені колись слова та фрази, озвався до нього по-латині, — був він у себе, в Ташкентському медичному інституті, на першому курсі відмінником, і обличчя вчителя оживилось од милих серцю звуків мови древніх.

А довкола все кипіло.

Добрі люди ходили швидко, легко, квапливо, але ставала хода важкою, коли наближались до чавунної хвіртки, біля якої, під дубом, лежали тіла Маші, Арона, диякона й Товаришки Марії, і голоси приглушувались, та й вітер тут не

шарудів у рештках просяної соломи, і не так гамірно чубились горобці.

Піднявши тіла, жінки, під проводом Оляни, понесли їх у визволене місто, і всі, хто був на той час коло рукавички, рушили сумною процесією слідом за ними,— треба було повертатись до життя.

Бойовище відступало далі й далі, хоч снаряди долітали часом і сюди.

Один із них мало не вдарив у жалобний хід.

Люди grimнули додолу,— кому ж хотілося вмирати в такий день? А підвівши голови, побачили, хоч ніхто з того не здивувався, що Демид Пархомович, дід Вірьовочка, потираючи скроні, сидить на снігу, там сидить, де його мертве тіло молодиці впустили, коли падали долілиць, щоб не втрапити на той світ,— а очунав він чи то від струсу, чи од сили життя, що буйно сколихнулось у ньому.

Він попервах навіть не зміркував, що діється, чому люди поглядають на нього — хто з радістю, а хто з переляком, а хто ледве стримуючи сміх,— і, тільки блимнувши на задубілу від крові шинель військлікка Марії Гармаш, на тіло вітця Олексія, що лежало поруч, все згадав, звівся на ноги й сказав:

— Передумав.

Всі тихо засміялись.

— Ну-ну? Звиняйте... Ховаєте кого? Мене? Та хіба ж я можу вмерти!

ГЛАВА СОРОК СЬОМА

А незабаром воскреслий з мертвих дід Вірьовочка знову порядкував коло рукавички.

Мовби не чуючи в ранах болю, старезний сторож усюди встигав.

Хазяйновитому дідові, природою створеному не для війни, не для вбивства, а для мирного буття, приємно було повернутись до звичних справ, і він, неспокійний, поспішав забути про війну, що гидко гуркала зовсім поряд: гітлерівці ще чіплялись за південні й західні околиці Ліщинівки.

В кишнях у діда Вірьовочки, як завжди, було повно гвіздків, шурупів, гайок, мотків шпагату, шматочків смоли та воску, і кожен просив то того, то сього пошукати в бездонних кишнях,— і всі його запаси махом-пахом ішли в діло.

Робітники радгоспу лагодили снопов'язалку. А Демид

Пархомович, згадавши про важкий болт, котрий став у пригоді в сутичці між рукавичкою й прийшлими курохватами, болт, знятий із снопов'язалки руками Арона, поліз шукати таку потрібну зараз деталь у теплому попелі ожереду, але не натрапив, грів руки і все думав про буковинця, що пішов димом, шукав на спаленищі бодай слід його, але теж не знайшов і, скинувши шапку, в поминанні завмер, потім, набравши повну пригоршню, кинув його за вітром, теплий сірий попіл, і він, легкий і тонкий, над Україною знявся як дим.

Біля стожища люди копали яму і невдовзі знайшли зариті Вільовочкою припаси.

Мішки проса вже зводились штабелями.

На хутенько розчищених токах з'явилась пшениця, саме те збіжжя, з яким, за звичаєм, годилось мати справу в Васильків день.

А хтось уже співав:

«Сійся-родися, жито-пшениця, всяка пашниця, на щастя, на здоров'я, на Новий рік...»

Прибігли навіть кури. Звідки? Де ховались? Чому їх не пожерли німці?

З приємним серцю діда Вільовочки сокотанням і квохтанням вони порпались у теплім попелі й збирали коло згарища розсипане ще восени просце.

І зненацька подав голос півень, знайомий півень, той самий, що цієї ночі радував своїм криком безсонних пожилців рукавички, той самий, за котрого тут наклали нині головами шість запеклих куроїдів.

Кукурікав півень, радіючи, заливаючись, співав так весело, що Славута, кобзар, раптом повертаючись до життя, закричав:

— Я чую! — І, простягаючи руки до невидимого птаха, благословляв співуна, голос якого вивів його з непроглядної тиші.— Я чую, Оляно.

Гармаш і Оляна взяли сліпця за руки і втрюх уже раділи хазяйському клопотові вогнисто-рудого крикуна серед курей, гусей і качок, що вийшли звідкілясь на волю.

Партизани тягали мішки з просом до клуні, вцілілої неподалік, у колгоспі, де ночували сьогодні гітлерівські резерви, які вранці пішли в бій. Моторні теслярі вже збивали в клуні засіки.

Усім цим верховодив старий Демид, а коли Оляна й Гармаш, його здибавши, підвели до нього кобзаря, Северин сказав Вільовочці:

— От і знов, Демиде Пархомовичу, ви стали Товаришкою Марією.

— І не подумаю,— пирхнув Вільовочка.— Товаришкою Марією став уже ти, комісарє. Був мій наказ.

— А ви? — спитав Гармаш.

— Я свій рідний радгосп визволив. Тут я, комісарє, й лишусь. Я — мирна людина. Ну-ну! Свою пенсію заслужив. Та й півень знайшовся. Лишусь біля могили твоєї Маші.— І Вільовочка пригорнув комісара до грудей.

Та діда вже розшукували два мисливці, щоб показати йому шкури вовків: на загривках була витерта шерсть — сліди нашійників, ніби звірі вирвалися з неволі.

— Сліди Клопенка,— ахнув Юліан Петрович.— Горрібеле дікту!

— А де ж він? Де бургомістр? — знов спитала Оляна.

Коли з госпітала приїхали по неї, по Слауту, по всіх наших поранених, по Юнону з дитям, латиніст задихнувся від сліз, але не заплакав.

Всі поспішали до визволеного міста. А над мішками пшениці й проса, складеними в купу коло згарища, бряжчала проти вітру чавунна садова хвіртка.

ГЛАВА СОРОК ВОСЬМА

От і кінчається наша казка про рукавичку...

...Кілька годин по тому Сидір Потапович Клопенко, колишній бургомістр, переодягшись у теплий смушевий кептар з гуцульською вишивкою й латкою на спині,— пам'яттю про постріл у Петра Перейму,— збирався разом з цим самим Петром у дальню путь і вже ладен був покинути володіння приміського колгоспу. Петро Перейма від нього не відставав, але все просив зачекати, не поспішати, затриматись.

— Із тої кам'яниці забрався геть німецький штаб, а все зосталось. Я вчора там бачив купи окостів. А пахтіло як...

— Помовч!

— Червоні головки сиру! Зайдімо? А на всіх полицях...

Бургомістр був голодний, і Петро його вговтав.

Вони залізли до покинутої німцями комори.

Запахи харчу їх з морозу приголомшили, і обидва сп'яніли од їжі. Їх протверезили лише кроки коло самого порога.

Обидва вибігли на вулицю й трохи не вскочили в халепу.

Заплутуючи сліди, сновигали по знайомому селу, але один одного таки загубили.

Молодий чех Сало Кубелик і Набоков, один з Микол-

саратовців, погнались за Переймою, але той кудись пропав.

Кубелик з Комилджаном наздоганяли Сидора Клопенка, і собачник, відстрілюючись, поранив чеха в м'якуш ноги.

Коли бургомістра нарешті схопили, Комилджан Рахматуллаєв і Кубелик потягли псаря до штабу. Комилджан Рахматуллаєв, як завжди, йшов із примруженими очима, і здавалось, хлопець куняє на ходу.

Миський голова поглядав усе — чи не буде змоги дремнути, але зрозумів, що цього сонного косоокого чорта не одуриш.

А коли вони йшли повз гостроверху колгоспну клуню, ту саму, де зсипали сьогодні в засіки добуте з потайних ям просо, Комилд насторожився: в клуні, сполошені кимось, гелготали гуси.

Ворота клуні стерегла дівчина, ставна, чорнокоса, з золотаво-зеленими, трохи навскіс прорізними очима. Вона прислухалась до гелготання гусей: у клуні коїлося щось непевне.

— Хто там? — спинивши бургомістра, поспитав у дівчини Комилджан.

— Не знаю, — знизала та плечима і, тулячи до себе гвинтівку, заходила похапцем одмикати широченні ворота клуні, але, зиркнувши ненароком на бургомістра, застигла в тривожнім подиві: на його плечах був вишиваний, аж надто для худючого просторий кептар її батька, Штефана Грамаджори, якого дівчина загубила у вирі війни.

Побачивши на спині псаря латку, Мирослава зіщулилась від раптової остуди й звернулась до Рахматуллаєва:

— Де він узяв кептаря?

Вчувши її незвичну вимову, Клопенко миттю зміркував щось і мовив:

— Подарунок одного доброго гуцула, машиніста. Його вчора розстріляли. Совети. За шпіонаж.

— Брешеш! — скинулась Мирослава, а її голос, її жест, вираз її очей Тарасові Шевченкові нагадали Штефана, старого гуцула. — В цьому кептарику батько мій давно вже не ходить.

Сидір Потапович хотів був швиденько вигадати ще один сюжет, але гуси в клуні сполошилися знов, і Мирослава кинулась одчиняти ворота.

У високій і просторій клуні панували сутінки.

— Тут зараз хтось був, — шепнула Мирослава.

— Тут є хтось, — поглядом обвівши закутки, вголос поправив її Комилджан. — Дивіться! — вигукнув він. — Он

там... так званий... у стрісі дірка. Крізь неї хтось сюди проліз.

Та в клуні не було нікого.

Задерши голову, Рахматуллаєв вдивлявся в сутінки під височенною стріхою, поки не побачив на кроквах невиразну тінь. В ту ж мить grimнув постріл.

Смушеву шапку на голові Мирослави прошило кулею.

Збивши її на потилицю, буковиночка дивилася вгору і, згадавши про латку на кептаріку бургомістра, відчула, а не взнала, що нагорі — Петро, її покійний чоловік.

— Ти? — зойкнула вона з переляку.

— Я.

— В кого ж ти, собако,— разом звірючи, закричала Мирослава,— в кого стріляєш? У свого сина?

— Я тебе не впізнав.

— У сина? — кричала Мирослава.

— Опустити рушницю, жінко. Побалакаєм.

— Ти своє слово сказав: у сина?

— Я знаю, Мирославо, де твої тато.

— Мені про нього вже збрехав ось твій дружка. Він сказав, буцімто Штефана розстріляли. А що приточиш ти?

— Він живий. Сидить у холодній. Але... можна врятувати.

Велика була спокуса,— мова йшла ж про її батька! — та Мирослава до слова пам'ятала страшне оповідання Штефана про гальмівну колодку, про опік, про постріл, про підду душу зрадника, і в її майбутнього сина вже не стало батька.

— Я скажу, де твої тато, Мирославо...

Він щось там іще говорив — щиро, печально, по-домашньому. А коли на мить одвернув Петро увагу Мирослави та Комила, гер бургомістр рвонувся й дременував геть.

За ним, стріляючи, вискочили з клуні Рахматуллаєв і Сало Кубелик.

А Мирослава, зоставшись з колишнім своїм чоловіком, у перестрасі перед ним, перед чужим, у піжонській кепочці, перед цією незбагненною людиною, мигцем наставила проти нього гвинтівку, що стала враз бозна-яка важка.

— Я знайду нашого тата,— ще інтимніше повторив Петро Перейма.

— Знайду сама! — озлившись, волала Мирослава.

— А наша дитинка...— почав був Перейма.

— Вона вже не твоя: ти свою зараз убив, поганий пес!

— Невже ж ти забула наш перший вечір? Мирославо? — Він туркотів аж під стріхою, та голос його звучав так щиро,

мовби чоловік лежав оце зараз поряд з нею.— Ми йшли з тобою берегом...

— Замовч!

— ...берегом Дніпра...— І, вриваючи свою голубіну мову, Петро Перейма вистрілив. Розмовляючи з нею, він цілився, але вгорі, на кроквах, нелегко було вдержатися й без рушниць, і він схибив.

У ту ж мить натисла на спуск і Мирослава.

Штурхонуло їй у плече аж надто боляче, аж занило в тяжкому череві.

Також давши хукá, вона потерла ключицю і важким кроком вагітної рушила до воріт. Назустріч їй Рахматуллаєв і Кубелик до клуні вкинули бургомістра.

— Хто стріляв? — спитав джигіт.

Відповісти Мирослава не встигла. Всі четверо відійшли на середину клуні, площинка перед ворітьми, не захаращена возами, віялками, зброєю й старими колесами, лопатами, граблями, лишилась на змиг вільною, і Петро Перейма, геть кинувши гвинтівку, з пістолетом у руці з височенної крокви стрибнув у просо, в найближчий до воріт засік, щоб, вискочивши звідтіля, тікати.

Всі в одну мить рвонулись до закрома, але Перейми там не знайшли: засік його проковтнув. Він був надто глибокий.

Піжонська Петрова кепочка плавала зверху, на жовто-червоному плесі, і тільки зернятка, блискучі, слизькі, бісер оранжевий, стікали в неглибоку воронку, що видніла там, де занурилось тіло людини.

— Де він? — ще не розуміючи, що сталося, спитала Мирослава.

— Утопився,— відповів їй Комил.

— Утопився? — зриваючись, закричала Мирослава.— Рятуйте! — водала вона, забувши про все: втопився ж батько її дитини! Втопився її коханий, з яким вона...— Рятуйте...— прошепотіла Мирослава, але все вже в ній охолело, заболіло в самому низу її набряклого живота, і вона відійшла. Ні, втопився її ворог.

Але й ворога треба було витягати, а всіх там на хвилину скувало цілком природне заціпеніння, і Клопенко, людина живуча, вибравши слухну мить, знову рвонув до виходу.

Але не встиг. Рахматуллаєв схопив його за плече, а біля воріт, разом з Юліаном Петровичем, з'явився Вірьовочка.

— А чи не розбити засік? — заклопотано спитав латиніст.

— Не можна, не можна! — виникаючи у воротах, залентували якісь жінки. — Тут аж п'ятсот пудів проса.

— Воля народу — озеро, — підняв руку Рахматуллаєв, — і в ньому втоне і оця... так звана... людина.

— В кутку — відра... — підказали колгоспниці.

А Вірвовочка скомандував:

— Почнімо!

І пішла робота, але ніхто особливо не квапився. А коли вибрали просо, Петра Перейму знайшли на дні засіка.

Зрадник не дихав.

Просо забило ніздрі й рот, і навіть у віях заплутались дрібні червоні намистинки.

— Це — поліцай із Вишняків! — озвалась одна з колгоспниць.

Так Перейму після смерті впізнали.

І останньою впізнала дружина. Вона дивилась, як виносять його холонуче тіло, і дрижала... Скільки разів цілувала вона оці щойно згаслі очі, — ніхто ж по смерті не закрив йому повік... Ці скоцюрблені смертю пальці, скільки разів вони ходили по її тілу, — від нього вона ж носить дитя, — будь проклята часина та, коли вона цього виродка стріла. А він здавався ж їй тоді...

Мирослава заплакала.

— Ви добре його знали? — спитав Комилджан.

Та Мирослава, не відповівши, вийшла з клуні.

Рахматуллаєв од неї не відставав.

Йй про щось хотілося його спитати, але торопіла. І таки зважилась:

— Чи не стрічали ви тут, на фронті, одного... вашого... земляка?

— Стрічав.

ГЛАВА СОРОК ДЕВ'ЯТА

От і вся повість.

Що ж вам іще розповісти?

Коли Комил і Мирослава привели в штаб дивізії Сидора Клопенка, Іззат, з латиністом разом вручивши комдиву манускрипт, тільки-но звідти вийшов, і молоді люди розминулись, — їм не щастило, їм, видно, судилось до кінця війни шукати одне одного серед потоків крові, в цьому незатишному світі бойовиськ.

Прийшли до штабу й Оляна з Вірвовочкою.

Дівчина тримала за руку сліпого Василя.

Вірвовочка, котрого тут знали всі як Товаришку Марію, з кобзарем, зі Славуютою, знову збираючись у німецькі тили, на Харківщину, на Полтавщину, прийшли сюди з важливим ділом, і начальник штабу їх негайно прийняв.

Оляна й Гармаш лишились біля вікна.

При світлі дня приглядалась Оляна до батальйонного комісара, що був їй людиною дорогою, близькою, цікавою, на яку вона так і не встигла гарненько роздивитись.

У новій командирській формі, вмитий, поголений, підтягнутий, став він статечнішим, молодшим, стрункішим. Зібраний і чіткий, виглядав він зовсім інакшим, навіть трохи чужим, і Оляна з ним розмовляла несміливо, мовби зовсім не вона, пробираючись до фронту, всю дорогу на нього гримала, щоб не розкисав, щоб тримався, щоб таки довести його до своїх.

— Мій Василь... Славута... він велів мені податись до твоїх... до Ніни, до Вовки. І Славута ще казав...

— Запиши адресу,— ледве зводячи дух, відповів Гармаш. Йому страшно було з нею розставатись, бо ж не хотів навіки її втратити на дорогах війни.— Через тридцять хвилин... їду.

— Куди?

Комісар не відповів.

— Хто ти тепер?

— Я — Товаришка Марія.

— А як твої рани.

— Загояться.

Коли прощались, Товаришка Марія спитав:

— Ти до дітей поїдеш... коли?

— Як зможу...

— Забереш їх до себе?

— Заберу.

— Запиши адресу.

— Записую.

— Ти будеш чекати, Оляно?

— Буду.

— Кого? — спитав він обережно.

— Василя.

Комісар її поцілував.

А тим часом штабісти наказали Комилджанові одвести Клопенка до міста, до Ліщинівки, в особливий відділ.

— Пильнуйте,— попередив його Гармаш.

— Бувайте здорові,— кисло зітхнув міський голова.

Комісар не відповів.

А коли Рахматуллаєв підштовхнув псаря прикладом і вони пішли,— дуже тихо, не зводячи вій, джигіт сказав:

— Олма... так званий... яблука.

— Що «яблука»? — сторожко спинившись, поспитав Клопенко.

— Яблука,— так само, напівзаплющивши очі, тихо відмовив Комил.— Яблука падають з дерева, а влітку виростають знов. А твоя голова...— І він розвів руками.

Комісар усміхнувся.

Помітивши усмішку, Клопенко сказав:

— Я також, як і ви, комісаре... я вивчав спадщину великого Тараса. І ви повинні...

— Ну, досить! — розізлився Гармаш і наказав бійцеві: — Ведіть!

І вони подались до міста.

Бургомістр усе пробував заговорити до нього, та Комилджан Рахматуллаєв ступав мовчки. Вів заарештованого по тих місцях, де тільки-тільки пройшов бій. І зараз іще лягали тут, часом здалеку залітаючи, снаряди.

— Відпусти мене, азіате. Я заплачу.

Та азіат мовчав.

— Я в цій війні — тільки сміття,— канючив бургомістр.

— Сміття запоросує очі,— тихо відповів узбек.

Літня жінка спинала Комилджана, вклонилося в пояс і сказала:

— Віншую з Новим роком, голубе, з новим щастям.— І вона його поцілувала.— Чи назавжди до нас?

Комилджан уклонився їй по-східному врочисто.

— А цьому я плюну в пику,— так само статечно сказала жінка й плюнула Клопенкові, своєму давньому, мабуть, знайомцеві, в очі.

Вони рушили далі, і Комилджан ішов мовчки, щось наспівуючи крізь сердито зціплені зуби,— чи не ту саму пісню, яку шашличник співав ночами в далекій арикбашинській чайхані? «Бир атім бар жамбул кашка...»

Та жінка спитала: «Чи назавжди до нас?», а він їй не відповів, Комилджан, та й що він міг сказати, рядовий червоноармієць, коли навіть генерали з командувачами не знали — чи не доведеться невдовзі знов залишати місто,— не вгадаєш, на те й війна! — але знав боєць одне, що земля ця — наша, наша навіки, і ми з неї нікуди не підемо.

Він щось наспівував, джигіт, озирався, придивлявся до міста, щойно облишеного загарбниками.

Сніг на вулицях був скривавлений.

Ворони лементували над містом, котрого не стало на землі: фашисти, відступаючи, кожен будинок висаджували в повітря, і в порожніх вічніцях руїн загрузало каламутне з горя сонце, і никали поміж голими коминами причинні старики й старухи, не хотіли покидати згаріща, де доглівало їхнє життя, і доземно вклонялись червоноармійцеві Комилджану, визволителю, і довго дивились йому вслід.

Рахматуллаєв вів зрадника за рукав німецької шинельки, що дісталась тому з плеча гера Фогеля, і він, звісно, його здав би, міського голову, в особливий відділ, та стряслася в той новорічний день ще одна біда.

Поблизу розірвався снаряд. Клопенко зненацька рзтанув у пилу, в їдкому згару, і Комилджан кинувся навздогін.

Молодий узбек добре бігав. Та бургомістр у рідному місті знав кожен двір, кожен камінь. Десяток кроків, що попервах розділяли червоноармійця й заарештованого зрадника, подарували втікачеві зайві шанси, і Комилджан відстав.

Пробігаючи мимо свого похмурого особняка, Клопенко подумав, що пачка німецьких грошей, револьвер і дві-три гранати, приховані вдома, знадобились би йому в біді.

Але... відчинивши важенні двері псарні, Клопенко відсахнувся.

Хотів причинити, але не встиг.

Сотня собак, не годованих, знавіснілих од гуркоту війни, з диким гавканням, з виттям вирвалась на вулицю.

Та вгамувати їх на цей раз не пощастило, і Клопенко кинувся тікати, але за цю похибку незабаром заплатив життям.

Собаки мчали за ним, наче й не був він усі ці роки їх владарем і велителем. Вони наздоганяли бургомістра, свого мучителя, хапали зубами, та він устигав вивернутись,— смертельна небезпека додавала звірюзі сили й спритності,— але довго це тривати не могло, і, задихаючись од страху, від втоми, від злості, Сидір Потапович біг усе важче, а на центральнім майдані, неподалік од пам'ятника Тарасові Шевченкові, рятуючись од собак, бургомістр був спробував видертись на ліхтарний стовп, але впав.

Собаки роздерли б свого велителя, та зненацька він гримнув на них, як бувало, і вони на змиг відсахнулись, але тільки на змиг, а це дало йому ще кілька одчайдушних стрибків.

На дальньому кінці майдану загомніла розлючена юрба на чолі з Комилджаном.

Стрибнувши востаннє напродиво далеко, бургомістр добувся до якогось великого каменя, підвівши голову, побачив себе перед пам'ятником Тарасу Шевченкові і, не роздумуючи, знову рвонувся вперед і поліз, рятуючи свою шкуру, на червоний п'єдестал.

Собаки брехали вниз, і коли б не пси, Комилджан і всі, хто мчав за ним, Сидора Клопенка не помітили б,— зрадник-бо, шукаючи в поета захисту, припав обличчям до липучого на морозі металу, під гнівно стиснутим кулаком поета. І в ту ж мить,— так уже сталось,— гітлерівці знову почали були свій контрнаступ, і поряд з пам'ятником лягли німецькі снаряди, і Клопенко зненацька знов повірив у свою долю.

Він боявся з п'єдесталу впасти,— собаки миттю пошматували б його,— а люди, підбігаючи до пам'ятника, побачили біля Тараса постать бургомістра, що прагнув знайти захист у Шевченка, і Комилджан, і всі, хто був там, протирали очі — чи то від подиву, чи то від згари.

Та зразу ж біля пам'ятника, зовсім близько, розірвався ще один снаряд, і бронзова постать поета, зсунувшись, у вогні і в диму, стиснула зрадника в холодних обіймах. Перед очима у всіх добрих людей, з диким зойком, виючи, як пес, як вовк, так і загинув зрадник від бронзової руки Тараса, підім'ятий під нього могутньою повітряною хвилею.

Підбігши ближче, Комилджан побачив, що Тарас Шевченко zostався непорушним, а од вибуху він, видно, тільки похитнувся, задавивши поклонника свого, котрий усе життя горлав про свою любов до великого Тараса, і чорна зрадникова кров, димуючи, стікала вниз по червоному граніту п'єдесталу.

— «Так званий...» — пробурчав Рахматуллаєв, змахнувши рукою, і не сказав більш нічого, лише східні очі його, загадкові, злющі, дивились у снігову долину.— Ми йдемо, Буковино! — шепотів Комилджан.

І в цю ж мить, збиваючи в повітря солом, сніг і пил, гуркочучи в пустелі все тією ж чавунною хврткою, плачучи в телеграфних дротах, стрясаючи небо й землю, знов пролетіло над містом, над полем буйне вітровіння, просвітлюючи, прояснюючи серед білого дня темну нічку-щедрівочку.

Вихор поніс на захід і їдкий згар, і зграї вороння, і смердючий дух чужинців... За сонцем, проскнівши ніч, за сонцем, на Київ, на Буковину, на Львів, на Берлін, випереджаючи мертвого вершника, пробивався в боях, перепливаючи ріки крові, пробивався, відступав і знову наступав розгніваний Тарас. І знали всі, що він проб'ється, і йшли за ним...

Війна тривала.

Так минув один із її днів. Так виникла казка в рукавичці.
Так вийшла з неї казка в поле.

ГЛАВА П'ЯТДЕСЯТА

...Так от розказано в цій казці гірку правду про війну і про народ, котрий з усіма народами світу вчиться розмовляти за словником поетів.

...І от над нею, над цією повістю, над чернеткою, давно сиджу я біля столу, в моїм давнім київським житлі, знов та знов читаю листи Оляни і Славути — про їхніх дітей, про радгосп, про нафту, знайдену поблизу, — і жду до себе в гості, жду їх посланця, Товаришку Марію, старого буркотуна діда Вірьовочку...

Прибувши з вокзалу серед ночі, як завжди, старий затабанить у двері і, сам зніжковівши од гуркоту, шепне:
— Звиняйте... Знову забув, що треба подзвонити.

А мої діти, прокинувшись, з вереском поспішають до нього шукати «від зайчика» гостинців серед гвіздків, шурупів та мотузочків, що їх повно в бездонних кишнях старого духмяного кожуха, і, хоч Новий рік іще попереду, сипоне старий Демид на дітвору зерном і хмелем...

...Я сиджу вдома, вдома, дослухаючись до нічних шерехів столиці, до тихої української ночі, дослухаючись до сонного дихання дітей, і знов думаю про смерть моєї Маші, про «Кобзаря» з хімічними формулами, що зберігається десь у Ліщинівському музеї. Пригадую часи боїв, і здається мені, одгриміли вони давним-давно.

Але я те врем'я люте пам'ятаю. Пам'ятаю кров. Пам'ятаю усмішку Івана Тучкова. Спалах душі Грамаджори. Пам'ятаю, як під старезним Тарасовим дубом бриньчала проти вітру в пустелі чавунна садова хвіртка. Огорожі зимою не стало, сад німці вирубали до пня, і Оляні тоді здавалось, ніби дзвінки візерунчасті двері нікуди вже не ведуть. Але пречиста мати вже прала ризу.

1942

НЕАПОЛІТАНКА

*Ще майже півтори казки.
З піснями Дмитра Павличка*

По старомудрому камінню Італії нині ступаєш, як по пекучій черені,— немовби сам Данте Аліг'єрі, взявши за руку, водить тебе по чудовій своїй стороні, серед усіх її протиріч: кому тут рай, кому чистилище, а кому — здавна звичний ад.

О тій далекій порі, коли й справді ще походжав по розжарених лихом та сонцем стежках і дорогах півострова великий флорентієць, автор щойно явленого зачудованому людству «Пекла», наївна юрба, витріщаючись посеред вулиці на темний Дантів лик, на його чуприну, кучеряву, наче прихвачену вогнем, і простодушно вірячи, буцім він тільки-но повернувся, цей лукавий поет, на рідну землю з самісінького пекла,— наївна юрба тоді шукала на його обличчі слідів жару та палу, диявольських знаків негасимого полум'я.

Полум'я пекла! А яким же пекельним вогнем обсмалено обличчя сьогоднішнього флорентійця чи неаполітанця, злиденного італійського роботяги? Вогнем недавньої війни? Вогнем негасимої скрути? Безробіттям? Палом чекання нової воєнної катастрофи?

Чи не тому ж то всі принади Італії, сади її, моря, храми та вулиці, її руїни, її живопис, її небо, всі її кольори, квіти й барви, не завжди все оце відбивається в сумних зіницях італійця: очі людини завжди голодної, чи ж замерехтять вони, вздрівши навіть цюнайсвятішу красу?

І цих очей забути не можна...

Ось чому...

...Ось чому зворушила нас ця невигадана казка, вихоплена з бурхливого моря с у ч а с н о с т і, гірка героїчна казка — і про можновладність пісні, і про мужність, і про снагу людської приязні, і про любов...

Окремі колізії цієї любовної історії запозичено з відомого мандрівного сюжету, з численних матроських переказів достеменної, либонь, житейської пригоди: з народних уст новели про радянського матроса Івана Покуту (а дехто називав його Іваном Гончаренком), про його кохання до молоденької дочки якогось неаполітанця, вантажника або рибалки, до шістнадцятилітньої дівчинки, котра стала потім (не без участі нашого моряка) видатною співачкою Італії,— автор цих рядків чував теє не раз на судах Чорноморського флоту — ще десь року 1937. Варіації цього ж мотиву нам

розповідали тоді ж таки й іспанці, матроси величезного пароплава «Мар бланко», розповідали про любов свого земляка до такої ж неаполітаночки-співачки... Ми чули цю історію безліч разів, а короткі записи того ж таки фольклорного сюжету не раз у ті роки звучали з естради й по радіо, з'являлися на сторінках журналів і газет.

Деякі деталі введено в цей твір і з документальних нарисів Альчіде Черві, Джованні Пеше, росіянина-гарібальдійця Анатолія Тарасова та ін. Дещо автор вичитав у газетах. Дещо побачив в Італії сам. Дещо домислив і додумав. А весь цей твір народився лише тому, що найвному белетристові притьмом заманулось побачити на екрані сучасну казку, збпалу примріяний сюжет...

...Як і в будь-якій казці, тут, либонь, виявиться й чимало небилиць, гіпербол.

Хто зна, чи блукав, скажімо, в роки другої світової війни по вулицях Неаполя семисотлітній флорентієць Данте?

Чи стояв коли на одному з майданів Неаполя пам'ятник творцеві «Божественної комедії»?

Чи ж міг, приміром, утекти з повсюдно порозвішуваного рекламного щита відомий всій Італії гидкий шестиногий собака?

Чи не занадто сміливо деякі важливі події, котрі відбувались на півночі Апеннінського півострова, автор переніс на південь країни?

Але ж... у казці, як завжди й буває в казці!

...В десятку варіантів нашого недосконалого сюжету виникло чимало настроїв, характерів, сюжетних ходів, які свого часу нещадно викреслювались із готового тексту. Тепер же — все те, що досі не втратило барв, до цієї повісті ми ладні необачно повернути, нехай це навіть порушить композицію чи зробить твір задовгим, аж таким, що й не вміститись би йому, звісна річ, ні в якому фільмі:

ані в тій, досить відомій глядачеві кінокартині, яку зняли кияни року 1960 (в Одесі й на Кавказі) за дуже приблизними контурами сценарію «Роман і Франческа», створеного для радянських зйомок в Італії,

ані в тім уявнім фільмі, котрий, можливо, знімуть коли-небудь інші, бодай з трохи більшою повагою до авторського тексту, інші майстри кінематографа, знімуть іще раз — чи там, на берегах Тірренського моря, а чи знов-таки — в нас дома,

знімуть, можливо, з усією силою любові до чарівливої стихії народних пісень Італії та України,

знімуть, може, картину з участю якого-небудь пустотливого чортеняти, наймолодшої актриси, напівдитини (адже ж це — гімн цнотливості), якої ще ніхто не бачив у кіно,

знімуть, либонь, картину, відкривши якого-небудь мудрого артиста, майстра перевтілень, котрий зуміє (як це й задумав письменник) зіграти шістьох чоловіків з не в м и р у щ о г о роду Алігієрі: і великого поета Данте Алігієрі, і сільського коваля-комуніста Чіно Алігієрі, і його вбитого нацистами батька, і диригента симфонічного оркестру, і старого капелдинера в театрі Сан-Карло, і, нарешті, Антоніо Алігієрі, безробітного вантажника, що торгує в порту мильними бульбашками й веде картину від її початку до фіналу,

знімуть, гляди, ще один кінофільм про гірку любов Романа і Франчески, знімуть у стриманій гамі кольорів і в стриманій гамі почуттів — з тією чистотою відносин і поривань, з тим обаянням юності, про які марив колись автор цієї казкової повісті.

...Отже — хай знову виникне мрія нелукава про ще один, досі ніким не поставлений фільм, який зватиметься «Неаполітанка».

Хай усе буде в казці — як те й буває в казці!

На екрані виникає напис:

Пам'яті Максима Горького, автора «Казок про Італію».

Ще перед назвою фільму — крупно: руки диригента, котрий веде в оркестрі світлу любовну розповідь із симфонічної фантазії Чайковського «Франческа да Ріміні». Ми слухаєм соло кларнета.

Обличчя диригента: гострі його риси нам знайомі. Де ж ми бачили ці скорботно підібгані губи? Чоло мислителя? Де?

...Шугає над водою буревісник і заглядає в море, ніби в дзеркало.

Тонісіньке дівчатко прудко вибігає на кручу, може, навздогін за буревісником, а може, за білим отим пароплавом, який, виходячи з гавані, так чітко вписується в грозову хмару. На гафелі кормової щогли тріпоче ясно-червоний прапор. В руках у дівчати од вітру тріпоче червона хустина. Вітер колошкає дівчині кучерики, бавиться подолом блаженської спіднички, кидає з кручі до моря драний папір, солому, жовте осіннє листя.

Поки вступні написи проходять на цьому тривожному тлі, душу глядачеві шарпають звуки тієї ж фантазії Чайковського, котра прориватиме тканину кіноказки — то тут, то там, і ми вже бачимо на весь екран, на блакиті італійського неба — голову бронзової скульптури: це — Данте Аліг'єрі, поет поетів, на якого поглядають італійці — чи не з таким же всенародним подивом, як ми на Україні на Тараса Шевченка? — нарівні з віршами Біблії люблять і шанують його терцети, хоч і не все в них розуміють, бо воно давнє й прадавнє, — так чи так, а найпростіші люди Тоскани, П'ємонту чи Ломбардії, подеколи навіть і зовсім неписьменні, завчають напам'ять, знаходячи там задля себе розраду, сотні і сотні рядків великого Данте...

...Бронзовий флорентієць немовби прислухається до рокотання симфонічної фантазії, викресаної з душі геніального російського композитора ударом пристрастей П'ятої пісні того ж таки Дантового «Пекла», твором, який бринить у віках гімном вічно живому коханню.

Наше око обіймає темну бронзу — нижче, нижче: відкривається вся постать поета, ліра біля його ніг, сяють міддю накладні літери на полірованому камені постаменту: «Dante».

Біля підніжжя пам'ятника, посеред невеличкого майдану, стоїть на колінах Антоніо Аліг'єрі, безробітний вантажник. Він кинув додолу свого пожмаканого чорного бриля. В ньому — дві дрібні монетки.

Не без сумовитої посмішки Антоніо звертається до глядачів, присутніх у залі:

— Високошановні синьйори!.. Зараз ви побачите сумовиту сучасну казку про любов, казку, що в ній діють не тільки двоє закоханих, не тільки сили пекла, одвіку ворожі любові, не тільки скорботний людинолюбець Данте Аліг'єрі, але і я сам, Аліг'єрі Антоніо, його зубожілий потомок, якому оце зараз, пробачте, — і безробітний іронічно киває на свій порожній бриль, — нема чого їсти!.. Ось чому...

— Гей, гей, синьйоре! — гукає один із двох кремезних вояків, що крокують мимо пам'ятника Данте. Обидва — в трикутних шляпах. Це — карабінери. — В нашій щасливій країні жебрати заборонено!

— Я не жебраю! Я торгую.

— Чим? — зупинившись, діловито запитують охоронці порядку. — Чим же ви торгуєте, синьйоре?

— Мильними бульбашками, — лукаво шкіриться Антоніо і мерщій хапає кухлика з розведеним милом, що стоїть на приступці пам'ятника.

Діловито й зосереджено він видуває з мила бульби, які злітають над юрбою.

— Іменем великого дуче! — втрачаючи терпець, проголошує карабінер, а другий уже тягнеться до жebraка з на-ручниками. Шукаючи рятунку, безробітний зненацька звертається до якоїсь бідно зодягненої жінки, яка, з дитиною на руках, проходить повз пам'ятник.

— Синьйоро, синьйоро, купіть оцей!

І «синьйора» рятує незнайомого чоловіка, кидає йому в бриля свій, либонь, останній сольдо.

Але продаж таки відбувся, безробітний довів, що він не жebraє, а чимось торгує, і карабінери, шилом ухопивши патоки, поспішають геть.

Провівши поглядом мильну бульбашку, яка злітає аж до бронзового чола Данте, Антоніо далі й далі веде розмову з глядачами фільму:

— Отже, дами й панове, таки починається наша казка, яка вже давненько живе серед моряків цілого світу. Генуезці, наприклад, ті розповідають її і так і сяк, одесити з лєнінградцями — трішки інакше, марсельці — ті теж по-своєму. Але я запевняю: все це було саме в нашому місті, ось тут, на цьому палючому березі, і не без моєї участі, так, так! — І, в сумовитому роздумі, продовжує: — Було це все чи не було, та однієї осені, коли майже по всій Європі вже палахкотіла війна, одної осені — ось тут, у нашому гамірливому порту, з'явився радянський торговельний корабель. Але... почалося все з пісні!

1

Білий радянський корабель, дожидаючи світанку, завмер коло самого входу в гавань.

На подвійній дузі величезної затоки виграє разок вогнів. По небу, по воді, по березу й по конусу Везувію нишпорять прожектори військових кораблів, що причаїлись на рейді. На місячній стежині, яка лягла від борту радянського судна «Тарас Шевченко», колишеться листя, тріски, а ген-ген мріє човен рибалки.

...Біля каюти з написом «Боцман» принишкли кілька матросів та кочегарів. Прислухаються: за дверима хтось ко-гось шпетить.

Боцман, Іван Семенович Іванов, сидить на койці, моторний, легкий, мудрий у своїй сивині. Від неприємної розмови прикро йому бозна-як.

Перед ним похнюпився блідий з досади матрос, Роман Принада, молодий український дубок, гарний, ясноокий хлопчина, з бровами, що зрослися на перенісці. Він тоскно поглядає крізь ілюмінатор на затоку, яка міниться веселими вогнями.

— Якщо завтра — на чужому березі, — гримає боцман, — ти знову влипнеш у якусь халепу, капітан, як завжди, причепиться до мене! — і стукає вузлуватим кулаком по пригвинченому до стіни столику. — Чого ж ти мовчиш?! Скажи що-небудь, ну, скажи!

...Матроси по той бік дверей переглядаються, один зітхає, другий витирає піт, а третій, сором'язний матросик Альоша Панов, боязко зауважує:

— В країнах капіталу... йому на берег краще не ходити. Завжди що-небудь...

— А що? — спалахує цікавістю рум'яний морячок-новачок.

— Характер! — зітхає Альоша. — Прийшли в Стамбул. Дивиться, якісь бельбаси катують собаку. Сказав їм наш Роман два-три слова...

— І що? — питає той самий новак.

— Бійка. Скандал. Поліція. А то в Японії... вступився наш Принада за якесь дівчисько. Сказав два-три слова. І знов...

— Та він же молодчина! — озивається рум'яний новачок.

— Молодчина! А нашому Йванові Семеновичу — щоразу... — і Альоша красномовно ляскає себе по шиї.

... — Мовчиш? — лютує боцман. — Пообіцяв би...

Роман знизує плечима.

— Ну, що ж, — і старому вривається терпець. — Завтра на берег я тебе не пушу. І не просись.

— А я й не прошуся, — освітлюється усмішкою обличчя Принади.

— Як то — не просишся! — дивується Йван Семенович, і можна збагнути, що для нього ця розмова — прикріша, ніж для впертого матроса. — А хто цілий рік готувався? Хто зубрив італійську? Я чи ти?.. Відповідай! — І, не дочекавшись відповіді, боцман хапається за серце, кричить: — Іди геть!

Роман Принада виникає на палубі.

Матроси мовчки розступаються. А що можна в таку хвилину сказати!

Хлопці співчутливо дивляться Романові вслід.

— Ти бував тут? — задивившись на берег, питає в Альоші новачок.— Що за народ?

— Красивий народ,— неуважно відповідає Альоша.

— Під фашистською п'ятою — твій красивий народ! — люто гарикає боцман, виходячи з каюти.

...По безлюдній палубі Роман чимчикує на корму. Біля бухти швартовних «кінців» він завмирає в тузі. Дивиться на мечі прожекторів, на берегові вогні, поминає байдужим поглядом якийсь човник, що пливе по місячній стежині.

Тріпоче в тому човнику під непевним лезом прожектора всяка чудернацька риба, вихоплена з води старанням тітки Марії. Старій нелегко. Їй, сидячи на веслах, мовчки допомагає Франческа, дівча босоноге, короткозоре, по-дитячому лукаве, з бровами — одна вища за другу, з дешевеньким хрестиком на гнучкій шії.

— Допоміг би, Карлетто,— низьким контральто рокоче Марія, вибираючи сіть, де б'ються каньї, кальмари, гваррачини, золота сарпа.— Візьми весло.

— Ніколи мені,— відкараскується вродливий паничик, синьйор Карлетто Чезаріні,— що без ніякого діла нудьгує в рибальському човні.— Любуюсь!

— Сам на себе?

— На брудні коліна твоєї племінниці, донно Маріє.

— Навіщо ти, Франческо, взяла його в наш човен, навіщо?

— Цей човен скоро може стати моїм,— у приємній по-смішці показує зуби Карлетто.

— Чому б то? — в складній гамі жестів раптом вибухає стара рибачка.— Сам знаєш: її бідолашний батько...

— Я до Албанії його не посилав. На війну його погнав великий дуче. А заборгував старий мені! І якщо з ним на фронті... що-небудь... станеться...

Франческа, спалахнувши, обурено замірилась веслом. Човен мало не обернувся. Тітка з рук упустила в воду живого кальмара, яскраво-червоне страховидло Тірренського моря.

Карлетто ніяковіє:

— Я хотів сказати... борги є борги!

Франческа пирхає. Карлетто дорікає:

— А ти не розумієш жартів! Скажіть їй, донно Маріє...

— Сказати? Гаразд, скажу: Франческо, ляпни йому по морді!

Карлетто образився:

— Гребі до берега.

Але Франческа, вдаривши веслами, подається від берега ще далі й так блимає очищами, аж синьйор Карлетто торопіє.

Чи то ще збентежений нотацією боцмана, а чи в думі про щось далеке, про рідну хату, дивиться Роман на чужий берег. Мерехтять відблиски нічного моря, незнайомого міста,— очі палають роздумом, і нам здається, що ось-ось хлопчина заспіває. Він, і справді, починає насвистувати, а ось уже й підспіває думкам своїм, і нелукава українська пісня, сумовита пісня його матері, давно колись народжена на берегах Дніпра, летиться гучніше та гучніше, і нишкне зоряна ніч коло чужих берегів:

Така її доля... О боже мій милий!
За що ж ти караш її, молоду?

І в голосі його туга бринить за рідним краєм, і вже не бачить матрос, як боязко збираються круг нього якісь тіні,— чи не вся команда подалась на корму? — скрадаються, один за одним, як, бува, в лісі, коли бояться сполохати співочого птаха. Попереду — старий боцман, Іван Семенович. Він у захваті, і глядач починає розуміти: Романа Принаду завтра на берег все-таки пустять.

Заплющивши очі, Роман веде та й веде свою пісню:

За те, що так щиро вона полюбила
Козацькі очі?.. Прости сироту!

Корабель завмирає. Слухає і вся затока: вилізли з пекла й чорнопикі кочегари на німецькому транспорті; і на старезній італійській фелюзі, і на військових кораблях,— чорт би їх потопив! — також хтось це спить. Нишпорять по затоці прожектори. Слухають і рибалки в човнах — в одному, другому, десятому.

— Міа мадонна, що ж воно? — здивовано хреститься Франческа, плинучи в незнайомій мелодії:

Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки:
Одна, як та пташка в далеких краях...

Наче метелик на владну привабу вогню, поспішає Франческа в полум'я пісні.

Упираючись босоніж у шпангоути, дівча гребе до судна, яке мріє в ранковій імлі.

— До берега! — наказує Карлетто.

— Тихше! — сичить на нього тітка Марія.

...А Роман Принада, зіпершись на бильця, співа та й співа:

Пошли ж ти їй долю — вона молоденька,
Бо люди чужії її засміють...

...І неаполітаночка сама собі вже повторює без слів одну-дві фрази досі не чуваної пісні.

...Завмерли матроси на радянському кораблі. Обличчя їх сяють.

— Чия пісня? — пошепки запитує новачок.— Шевченкова?

Матроси кивають: так! Іван Семенович посміхається. А коли Роман чогось обернувся, обличчя боцмана раптом міниться: з-під навислих сивуватих брів дивляться на Романа колючі зіниці старого.

Збентежений, ніяковіючи від загальної до себе уваги, матрос мерщій замовк би, та поступатись перед грізним Іваном Семеновичем не хочеться, і хлопчина, на мить затнувшись, веде пісню далі та далі...

Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив...¹

¹ У випущеному на екрани кінофільмі «Роман і Франческа», тут звучить не народна мелодія на слова Шевченка, а одна з чудових пісень, написаних для картини Дмитром Павличком:

Впали роси на покоси,
Засвітилися навколо:
Там дівча ходило босе,
Білу ніжку проколело...

Згинуть роси, як над світом
Сонечко зійде багряне;
Крапля крові самоцвітом
У його промінні стане.

Білі роси — то кохання,
Що живе лиш до світання,
Кров, що в сонці не поблідла,
То любов правдива й світла...

Чудова пісня! Але ж тут, за авторським задумом, потрібна пісня народна, відома на Україні всім. (Прим. автора.)

...Човен Франчески спиняється за десяток метрів од білого корабля. Дівчина, вдивляючись, мало не перекинувши човна, підводиться на весь зріст.

Франческа слухає:

...Кого ж, сиротина, кого запитає?

І хто їй розкаже, і хто теє зна...

Франческа слухає. І раптом бачить Романа: вихоплений променем прожектора з досвітньої синяви, співак на мить виникає над бортом. І так само хутко поринає в пільму.

Засліплений прикрим світлом, Роман уриває пісню.

Люди на кораблі наче прокинулись.

Слухачі на човнах, на кораблях, у всій гавані — теж прийшли до тями, і тільки зараз, либонь, помітили, що вже благословилося на світ. Жовтогарячі латинські вітрила спалахують тихим вогнем у зливі вранішнього сонця.

Ясно-червоні блиски виграють і на щоках Франчески. Вона, бач, забула про все на світі.

Дівчина силкується відновити в пам'яті плин чару незнайомої пісні.

Лютує в човні Карлетто.

Червонаві хмарини пливуть до Везувію.

2

До хмарин тих линуть у небо райдужні бульби.

Гамірний ранок у Неаполі, в місті, яке Максимові Горькому колись нагадувало старовинну гравюру.

Завихрення барв і звуків, жестів, поглядів. Небо, море, човни рибалок, шаленство реклам, життєлюбна юрба на вулицях, — все це по-італійському своєрідне й строкате. Вулиця кипить гомінким багатолюддям, і кожен тут по-своєму гарний, і глядачеві нашого фільму лишається тільки дивуватись: як це щастило колись італійським неореалістам десь назбирати для своїх картин отакенну силу потвор?!

Матроси з радянського судна «Тарас Шевченко» йдуть собі, зачаровані знайомим з дитячих літ по картинках, найбанальнішим і все-таки чарівним краєвидом, — фотографують, витріщаються туди й сюди, вражені одвертим сусідством безсоромного багатства з найчорнішими злиднями.

— Гарно ж як! — проголошує Роман.

— Не краще, як у нас, в Одесі,— скептично зауважує Іван Семенович.

Не без іронії пирснувши, Роман простує далі.

Хочеться парубкові зазирнути в очі чи не всім зустрічним перехожим.

Два карабінери гупають чоботищами просто на зграйку голубів на тротуарі. Голуби розлітаються.

Роман, обурений, рвонувся був до тих карабінерів, але Іван Семенович устиг схопити навіженого за плече.

— Знову ти...— починає своє напоумляння боцман.

— Іване Семеновичу! — з докором озивається Роман.— Я краще повернусь на судно.

— Гаразд, гаразд! — примирливо крекче Іван Семенович.— Ти ось краще поглянь...— і він киває на трійко якихось дівчат.

Шастаючи очима, пливають три завше голодні грації, облямована лахміттям божественна краса,— їм весело: бо добре жити на світі!

Непогано живеться й отим шістьом черницям. Але їм сумно: злоба вирує в душі.

— У-у! — обертається за ними Роман.

— Звичайнісінький опіум,— устигає схопити його за руку боцман.

— Не краще, як у нас в Одесі? — пирскає Роман.

І не бачить хлопець, як стрічне бистрооке дівча аж надто пильно зиркнуло на нього, навіть спинилось, поставивши долі важку свою ношу: вони, обливаючись потом, несуть із тіткою Марією на базар по чималому кошику з рибою.

Дівчина обертається вслід чужоземному матросові: де вона бачила це обличчя? Але їй, звичайно, не спаде на думку, сердешній, що знов майнуло перед нею досвітне видіння, яке виникло на мить у промені прожектора — над бортом радянського судна.

А Роман навіть не поглянув на босоногу. Увагу його притягла вже черга коло хлібної крамниці. Прекрасні в своїй печалі, хмуρο сяють очі кількох сотень зголоднілих людей.

Чіпляються до перехожих гнані голодом настирливі фотографи: клацають затворами, тицяють іноземцям до рук свої адреси, чи, бува, хто-небудь не схоче купити в них своє поличчя. Одвертаючись від об'єктивів, матроси простуєть по корсо Умберто.

На набережній до величезних біноклів-автоматів зази-

рають, укинувши монетку, якісь цікаві,— по-хазайському входять у гавань чужі військові кораблі: німці!

Сумно дивиться на світ безногий інвалід війни. Інваліди — скрізь, один за одним.

Альоша заклопотано затримується край вітрини:

— Дружина веліла: привези, каже, італійську кофту.

— Оці ще мені барахольники! — сердиться боцман, одвертаючись від чорного шестиногого собаки, який, рекламуючи бензин, вивергає з червоної пельки буйне полум'я.

— Блузку просила — кольору бордо,— з милою сором'язністю продовжує Альоша,— плетену, каже, вовняну, п'ятдесят шостого розміру.

— П'ятдесят шостий — це ж: ого! — показує руками боцман.

— А моя ж Клава — тоненька,— дивується Альоша і розводить руками не менше від того, що показав зараз Іван Семенович.— Зайдімо? — і, благаючи, киває на крамничку.

— До крамниць подамося ввечері! — командує боцман і хоче перейти через дорогу до пам'ятника — посеред невеличкого майдану. Але шлях їм заступають, карбуючи крок, фашисти в чорних сорочках з черепами на чорних беретах. Якийсь перехожий, обшарпаний вуличний філософ, дивлячись на чорні спini фашистів, бурчить: «Собака — лев на своїй вулиці!» — і справді: мовби зіскочив з рекламного щита чорний шестиногий собака. Побоюючись, коли б не сталося якоїсь халепи, Іван Семенович знов хапає за руку Романа.

Моряки завмирають над постаттю Антоніо Алігієрі, безробітного: на колінах біля підніжжя пам'ятника він пускає мильні бульбашки. Матроси мовчки проводжають очима райдужні бульбашки, що підіймаються до бронзового чола поета.

— Данте! — читає на п'єдесталі Іван Семенович.

— Великий флорентієць,— підхоплює продавець мильних бульбашок і, простягаючи до перехожих бриля, звично торохтить далі: — Автор «Божественної комедії», яка складається з трьох частин: «Пекла», «Чистилища» й «Раю»...

— Це ми вчили в школі,— киває Роман, кидаючи в шляпу монетку.

— Спасибі, синьйоре! Зверніть увагу на мою напрочуд помітну подібність до мого особистого предка Данте

Алігієрі! — і, потверджуючи свої слова, обертається в профіль до глядачів.

Матроси, порівнюючи, підводять голови й прикипають поглядом до бронзи, приваблені силою мислі в гострих рисах творця «Комедії», і раптом на стіні високого будинку бачать величезний щит із портретом флорентійця, що схилився над великою пляшкою: це реклама «найкращої олії Данте».

Сердито сплюнувши, боцман поривається далі, але всюди очі великого поета підморгують нашим морякам з розвішаних по вулицях цинічних рекламних щитів.

Роман завмирає біля крамниці квітів. За шибкою, між іншими тропічними дивами, повисла в плетеному кошичку орхідея, що аж наче палахкотить фіалковим світлом, саме той сорт її, котрий найчастіше можна стріти в квітникарів Мілана, Флоренції чи Неаполя.

— Орхідея — квітка багатіїв, — повчає Альоша.

— Помовч! — відмахнувся Роман, і вже хлопець нічого не бачить, крім квітки. Та й товариші завмерли біля тої ж вітрини.

Але раптом чари розвіялись: бездомний фотограф, худючий, неголений, у заштопаному світері, осліпивши матросів спалахом лампи, кладає апаратом.

— Не заважай! — сьак-так добираючи італійські слова, грубо кидає Роман.

— Це — мій хліб, — ламаною російською мовою відповідає італієць.

Обидва зніжковіли.

— Звідки ти знаєш по-російськи? — засмучений ненависною брутальністю Романа, спитав боцман.

— Знаю кілька слів... по симпатії.

— Хто ти?

— Мене звать Джакомо. Токар. Безробітний. Ви куди поспішаєте?

— Ходимо. Дивимось.

— Мені б кофтинку, — жвавішає Альоша. — Вовняну!

— Я проводжу вас.

Гамір неаполітанського базару, меркато. Тут — гори квітів. І гори сміття. Купи ящиків. Яскраві «фрутті ді маре», плоди моря: чудернацька риба, барвисті потвори, недбало розкладені на зелених мохових постелях. Незвичні для нашого ока овочі: найдрібніші качани капусти, артишоки,

якесь листя, цупке та сизе, видобуте чи не з дна моря, жовтий перець, варений в оцті запашний пастернак, кукурудза, що кипить у величезних казанах. Криті цинком рундуки на колесах: тут продається все на світі — від нічних сорочок до ікон. Над прилавками порозкривано здоровенні, просочені смолою парасолі. Торговців і глядачів більше, ніж покупців. Зграї голубів. Скрізь і всюди, на щитах, які рекламують бензин, той же самий — гидкий шестиногий собака, що вивергає полум'я з роззявленої пащеки.

Що далі йдуть наші хлопці, то дзвінкіше горлає юрба неаполітанців, що про них іще Петроній казав колись: «Їхні пальці балакучі, а кисті рук ніколи не мовчать», і, здається, немає в світі сили, яка могла б угамувати жорстоку й гамірну стихію неаполітанського меркато.

...Але що там раптом скоїлось? Чому всі замовкають? Чого світлішають обличчя? Чому це вся юрба поривається в дальній кут базару, тягнучи за собою й наших моряків?

Там, на хисткій купі ящиків, стоїть якесь дівча: смагляве коліно блиснуло з-під латаної спіднички. Зворушливо стирчать під тіснуватою кофтинкою зовсім іще дитячі груденята. За поясом — червона хусточка. На шиї хрестик. Обличчя жительки півдня — не дитини, але ще й не дорослої синьйорини. Уздрів Роман і дикуваті очі, і тьохнуло ніким іще не торкане серце матроса.

...— Ось так Роман уперше побачив Франческу,— каже Антонію, затуляючи собою всю широчінь екрана.

...Побачити Роман побачив-таки, та не може збагнути, чому до босоногого дівчиська так одностаино прагне ця раптом принишкла юрба.

Товстенна перекупка, зачерпнувши з білих коновок скляночку традиційного пійла з оливками, простягає дівчині, частує. Та поволеньки п'є. Це, либонь, смачно. На обличчя чорнявки, на її підсліпуваті очі, на всі рухи її хочеться і хочеться дивитись.

Дівчинка зосереджено кутуляє маслини, спльовує кісточки і, здається, забула вона про всіх оцих добрих людей, котрі чогось чекають від неї. П'є. Смакує. Кидає порожню склянку товстій перекупці і... починає співати. Співає пісеньку про Неаполь, про своє рідне місто:

Хто нині щастя не зловив у світі,
Той завтра, певно, вже його спійма...

Над шумами Неаполя злітає гнучкий голос: його владу вже, видно, визнали прості люди цього міста пісень.

Тітка Марія акомпанує на гітарі. Пісня — відома всім, і добрі люди, один за одним, починають підспівувати:

...Можливо, кращі є міста на світі,
Але для мене кращого нема!

Радіючи красі життя, співають моряки, вантажники з порту, робітники, солдати. Співає товстуха, що торгує оливковим пійлом. Співає квіткарка. Співають молоді черниці й суворі селянки з навколишніх сіл. Співають і цілком пристойні синьйорини, які прибули на базар у своїх автомобілях. Якийсь довготелесий здоровань узяв з сусіднього гончарського прилавка білу амальфійську амфору, великий гостродонний глек, і, піднісши черепаший резонатор досить близько до стулених уст, починає окселентувати гітарі, імітуючи контрабас. Над тисячоголосим хором владає голос Франчески, хапаючи за серце будь-яку людину, якщо вона й справді людина.

Ось недорослий злодюжка, поцупивши з лотка помаранчу, забуває про голод, кладе на місце те, що вкрав, але потрапляє мимо лотка, і котиться помаранча по бруку.

А ось старезне стерво, черниця, — вона тільки-но сичала на послушниць, — розпускає в посмішці свою мерзенну піку.

Ось дитя біля тугих оголених грудей перестає смоктати, — йому передається хвилювання молоденької матері.

Спиняються машини, які проїздять мимо базару. Змовкають, заслухавшись, навіть птахи. Все місто завмирає, зачароване піснею босоногого дівчиська.

Сяє, перебираючи струни, Марія: ось він, успіх! Вона переставляє до ніг племінниці з сусіднього посудного прилавка — грубої роботи тарілку, — в чеканні доброхотних даянь юрби, і кидає туди першу монетку.

А Карлетто зі своєї крамнички дивиться на дівчину оком хазяїна. Поряд — його сестра, Лючіна, довгообраза, висока дівця, з прикро намальованим ротом. Вона з досадою кидає недокурену сигарету.

— Заздриш? — ущипливо питає Карлетто.

— Так.

— Її голосу?

— Її майбутньому імпресарію: на цьому дівчаті хтось заробить не один мільйон.

— Ти гадаєш? — займається недобрим вогнем Карлетто

і одвертається. Франческа співає. Не одриваючи погляду, він крізь юрбу проштовхується ближче до неї.

А молоденька чаклунка співає. Підкреслюючи фразу виразним жестом, помагаючи пісні складною мімічною гамою, як теє роблять простонародні співаки в південній Італії, вона співає й співає свою пісеньку про Неаполь.

На сходах сусіднього храму виникають злостиві круки, монахи, але їх ніхто не бачить. Гупаючи, проходять через базар карабінери, та їх ніхто не чує. Це вже не та жорстока юрба меркато: погляди сяють, обличчя пашать на-тхненням, і, дивлячись на них, ти починаєш розуміти, яка вона прекрасна, проста людина на землі.

3

Збентежений одностайним пориванням натовпу, зачарований італійською піснею, Роман з товаришами пробивається ближче до дива, зухвало явленого на неаполітанському базарі.

Коли вщухають оплески, Франческа, ясна й гаряча, невидючим поглядом лине до глядачів і починає співати разом з Марією.

У старої добряче контральто, і вони вдвох мовби сперечаються про щось, виявляючи в комічному дуєті щось справді-таки неаполітанське, нині так нахабно винищуване експансією американізованого джазу мило тому невимовно миле серцю доброго італійця.

Вичерпавши нехитрий репертуар, співачка стирає з лоба піт своєю червоною хустиною, хоче зійти на землю з купи ящиків, та вигуки її спиняють. Закинувши скуйовджену голівку, дівча зашарюється, щасливе успіхом, і починає, без слів, мелодію української пісні: «Така її доля... О боже мій милий...» — мелодію, вночі підслухану біля радянського пароплава.

До неї прилучається з гітарою й тітка Марія. Почувши рідну мелодію, з подивом переглядаються наші матроси.

А Роман очманів. Давнезна пісня його матері, Шевченкова пісня,— як вона потрапила в цей чужинний гóрод?! Крізь п'яну від пісень юрбу матроси пробиваються за товаришем до ящиків, до хисткого постаменту співачки. У вітрині сусідньої квіткарки Романові знов потрапляє на очі орхідея, яка аж наче сяє холодним фіалковим світлом.

Підносячись на крилах української мелодії, Франческа все більше та більше проймається її красою, а Роман не-

сподівано вступає в вокаліз Франчески, і ось уже вони співають удвох.

Франческа несподівано вражена: де вона чула цей голос?

Ми бачимо її очі, що хмеляють від кожної дальшої фрази. Вологі очі власниці квіткової крамнички. Сльози в очах товстелезної перекупки.

Ми не бачимо тільки очей Романа: він співає, заплющившись, неначе птах, — і от вони вже вдвох гойдаються на хвилі тої пісні, сплітаючись голосами і серцями.

Наші матроси. Сльози в очах Івана Семеновича.

Хмара лягає лиш на обличчя крамарчука, Карлетто Чезаріні.

Прикро вражений і Альоша. Він штовхає Романа, і той здивовано розплющує очі.

Коли заходить тиша, Роман кидається до сусідньої крамнички, не без допомоги її зворушеної хазяйки хапає орхідею й простягає босоногому дівчиськовій казкову квітку багатіїв.

Мовби вогнем обпікаючи руки, приймає жebraчка той скарб так бережно, ніби хлопець доручив їй своє живе серце, і холодне полум'я орхідеї осяває обличчя людей, освітлює весь базарний майдан.

Розгублено посміхається квіткарка.

На весь екран: підсвічена сонцем орхідея, бузкова, з яскраво-жовтими цяточками, схожа на величезну фіалку, світла, прозора, щойно оббризкана водою.

Поки ми споглядаємо квітку, крики захоплення потрясають меркато, весь дружний гурт поривається до н а р о д н о ї артистки.

...Збаламучене море голів поволі вгамовується: слухачі, ясні та зосереджені, починають розходитись, повертаються до своїх справ і пристрастей, лишаючи порожньою тарілку біля ніг Франчески... Треба, щоб, кинувши першу монетку, хтось нагадав би людям про потреби життя, про те, що Неаполь зараз так владно скорила не синьйорина з театру Сан-Карло, а обшарпане вуличне босоноге дівча, котрому, попросту кажучи, нема чого їсти.

Марія сумним поглядом проводить неуважних поклонників таланту. Дивиться на порожню тарілку й Роман, потім зриває з голови свою білу, з «крабом» капітанку, кидає в неї ліри та сольді, які знайшлися в кишенях, і простягає кашкета слухачам.

Альоша, бліднучи, хапає Романа за рукав: схаменись! Намагається щось утовкмачити необачному Іван Семе-

нович, — знову не витримав хлопець! — але тут же, дивлячись на Романа потеплілими очима, лізе в кишеню й кладе йому в капітанку всі свої гроші.

Матрос іде по колу мовчки, але люди спиняються, присоромлені власною забудькуватістю, поглядами дякуючи цьому радянському матросові. Тільки який-небудь крамар часом одводять очі, але нема куди сховатись од юрби, і він не без досади кидає в картуз папірця. Всі свої грошки віддають Романові і його товариші. Вивертає кишені, забувши про плетену кофту п'ятдесят шостого розміру, й правильний хлопець Альоша.

Роман жужмом викладає гроші на велику тарілку, і тільки тепер Франческа, короткозоре дівча, починає розуміти, що робить цей неймовірний матрос. Лунає крик заперечення. Зніжковівши, дівчина стрибає вниз. Купа ящиків з гуркотом розпадається.

Знову наш Роман витрушує з кашкета гроші. Їх на тарілці вже чимало. Серце крамаря тьохнуло: Карлетто поглядом стрічається з радянським юнаком.

Крамар киває якимось типам. Ті кидаються на Романа. Струснувши плечима, хлопець їх штурхонує геть. Юна співачка ахнула в захваті. Радянські матроси кинулись на поміч, наступає на Карлетто і юрба поклонників Франчески, але все вже скінчилось, і наші хлопці зітхнули з полегкістю: пронесло!

— Чи не пора на судно? — нагадує Альоша.

Та Роман Принада відмахнувся. А Франческа, ступивши до молодого матроса, ще раз переконається, трішки підсліпувата, що це все-таки він, той самий, чию пісню чула вона сьогодні на світанні, той самий, кого вранці стріла на вулиці. Вдивляючись у його слов'янське обличчя, вона не зразу відповідає на несміливе запитання моряка:

— Хто тебе навчив цієї пісні?

— Ти, — лукаво мружиться дівчисько.

Роман не зрозумів. І спитав:

— Як тебе звуть?

— Я — Франческа, — відповідає вона. — А ти? — І, мовби луна, повторює за ним: — Роман...

— Прощавай, Франческо, — і матрос простягає руку. Молода рибачка дивиться йому в вічі. Спалахнула. Мовчить. Вони завмирають, і ми чуємо калатання їхніх сердець, і нехай оператор з режисером, з композитором фільму, з акторами добре постараться, щоб ми й насправді це калатання почули.

Роман в її погляді тоне, в такому глибокому, яким тільки подеколи буває, владно тривожачи нашого брата, таємничий погляд короткозорих дівочих очей.

Побравшись за руки, обоє вони не бачать нічого довкола.

Джакомо, бездомний фотограф, знімаючи Романа і Франческу, клацає апаратом. Боцман, по-батьківському зворушений, також клацнув своєю лейкою. Він поглядає на годинника: чи не пора таки повертатись на свій корабель?

— Пора,— ледве одірвавшись від її руки, від її серця, від її погляду, наче вві сні, киває хлопець.— Прощавай, Франческо!

«Прощавай!» — поглядом відповідає неаполітаночка.

— Спитав би: де живе?! — обурюється боцман.

Та Романа вмовляти не слід. Схопивши дівча за руку, він знову вже забув про все на світі. А Іван Семенович підіймає з землі пожмакану газету, зсипає гроші в пакунок і простягає Францесці.

Франческа гнівно одвертається.

Боцман розгубився.

— Заробили? — недоречно кепкує Альоша.

— Скажи їй що-небудь,— звертається Іван Семенович до Романа Принади, але хлопчина в скрутну хвилину так і не знаходить потрібного італійського слова. Тоді боцман йому шепоче щось на вухо, і Роман звертається до дівчини:

— Віддай ці гроші вчителеві.

— Якому вчителеві?

— Твоєму... тому, хто вчить тебе співати.

— Я не вчуся, синьйоре.

— А чому? — наївно дивується радянський матрос.

— Коли вчилась його сестра,— Франческа киває на Карлетто,— це коштувало силу грошей.

— Де він живе, її вчитель? — сердито питає боцман.— Веди!

...І вони вже поспішають до вчителя співу. Босоноге дівча несе орхідею, неначе святий вогник. Роман, не відриваючи від неї очей, спотикається. Іван Семенович тримає пакунок з грішми.

Не зводячи погляду з пакунка, поряд з боцманом, з гітарою в руках, поспішає тітка Марія.

Опустивши з гуркотом залізну штору над вітриною крамниці, не відстає й Карлетто.

Оточили Романа товариші.

На ходу Джакомо, бродячий фотограф, щось пояснює цікавим італійцям, і обличчя світлішають, і погляди линуть до радянських моряків, і натовп, що суне за ними, росте й росте.

Вони ступають по царству найчорніших злиднів. Вулиця — ущелина. На рівні всіх поверхів її переділяють вірвовки з лахміттям усіх кольорів. Скрізь кози та кури. Зграйки дітей, веселих голодранців. Біля порогів працюють ремісники, пораються верескливі господині. На сковородах пряхаться каштани, риба, закипають у каструлях спагетті. Всюди — гірлянди часнику й цибулі. Двері в усі житла відчинено, і вся скрута, всі злидні визирають на вулицю.

Матроси, оточені юрбою, підходять до п'ятиповерхового будинку, біля якого граються гамірні неаполітанські хлоп'яки. Біля входу якийсь старенький синьйор доїть козу. Сяє начищена до блиску мідна вивіска: «Умберто Феррарі. Вчитель співів».

На другому поверсі вони стукають в оббиті драною цетатою двері. Ніхто не відчиняє. Знову спускаються на вулицю. Питають у того ж таки старого, що доїть козу: де, мовляв, знайти вчителя? Коза ніяковіє. Старий відповідає: «Це ж я...» — і з кухлем молока йде вгору по сходах. Альоша, в подиві, знижує плечима... Учителеві співів років із сімдесят, він величавий, високий, з головою апостола Петра, одягнений убого й чисто.

Матроси, Роман, Франческа й Карлетто входять до вчителя. В його кімнаті — книжкові полиці, арфа, рояль, портрети Верді й Чайковського, великий бронзовий бюст Данте. Умберто Феррарі, людина заклопотана й неуважна, лишає кухню з молоком на чорнім плесі рояля.

— Ось гроші, — знаючи міру людських відносин у світі капіталу, починає боцман Іванов і кладе газетний пакуночок на рояль.

Верещать за вікном хлоп'яки.

Розмова боцмана з учителем співів, видно, вже доходить кінця.

Умберто Феррарі сердиться:

— Учити якесь дівчисько тільки тому, що синьйорам сподобались чийсь оченята... Ні, ні!

— А ти заспівай, — підштовхує дівчину Роман.

Та рибалківна, ображено блимнувши очима, рвонулась пріч.

Роман хапає її за руку:
— Франческо, співай же!

Дівчина пирхає.

Взявши й другу руку, з орхідеєю в ній, Роман благає поглядом: «співай!» — Вимагає: «співай же!» — Наказує: «співай!»

Альоша обурено чмихає.

Франческа, нарешті, ворухнулась. Кинувшись до карафи з водою, хлюпає в якусь вазу, ставить дорогоцінну квітку, потім, навіть не глянувши на старого вчителя, набирає в груди повітря, але... звуку нема: дівчина від злості поперхнулась.

Хлоп'яки за вікном горлають ще дужче.

Учитель морщиться.

Альоша знижує плечима.

Неаполітаночка, схопивши на кришці рояля кухлик, жадібно припадає до нього, п'є молоко, знову вдихає повітря і тут же злітає в пісні, а образа та злість надають її голосу нових барв і слухати її спокійно не можна.

...Лишившись коло входу в дім, тітка Марія чує пісню своєї небоги і з вулиці акомпанує на гітарі. Хлоп'яки змовкають. Почувши тітчину гітару, Франческа потроху набуває снаги, співає все краще й певніше.

...Разом із дзенькотом гітари в одчинене вікно влітає вітер, колошкає дівчині волосся, ворухить сторінки нотного зошита, і не збагнеш уже, чи це осіннє поривання вітру, чи це пісня розворушила все в цій хаті.

4

Несподівано дзвінкий голос босоногого дівчиська вражає вчителя, і він уже поглядає на співачку інакше: він зворушений і радий. Кидається до рояля. Акомпанує. А коли прозорий звук її голосу завмирає, Умберто Феррарі, не одриваючи пальців од клавіатури, мовчить. Не почувши ні схвалення, ні осуду, дівчина, ображена, прямує до дверей.

— Поставлю голос! — схоплюється за нею вчитель.

— Ось гроші! — підсуває згорток Іван Семенович.

— Я вчитиму без грошей, — з гідністю відповідає старий італієць.

— З умовою! — кидається від порога красунчик Карлетто. — Вам доведеться вчити й мене.

— З ким маю честь?

— Карлетто Чезаріні.

— І що ж?..

— Її батько, йдучи на війну, заборгував нашій фірмі...

— А скільки вам винен її батько? — грічно питає боцман. Крамарчук ніби й не чув.

— Я муцу, — каже він до вчителя, — якнайшвидше стати модним композитором.

— Це не так легко, — посміхається Умберто.

— В наш час?! Дурниці! Я створю сучасний репертуар для цієї молодой синьйорити.

— Облишмо дурниці ослам! — зойкає юна рибалочка, підтримуючи слова багатющою гамою жестів.

— Скільки вам винен її батько?

— Я стану твоїм імпресарію, дитинко. — І красунчик знову звертається до Умберто: — Якщо в неї виявиться талант, я з цією босоніжкою... перегодом... обов'язково одружусь.

Франческа дико скрикнула:

— Мрія дурної курки!

Роман полотноє, стискає кулаки, але товариші встигають схопити його за лікті.

— Пора на судно! — торопіє Альоша.

Та боцман одвертається, слухає, щό каже вчитель.

— В п'ятницю, о десятій — перший урок. — І, взявши з рояля пакуночок, Умберто повертає гроші Іванові Семеновичу.

Боцман Іванов розгубився. Альоша з багатозначною ухмилкою поглядає на нього. Та Іван Семенович, недовго думавши, передає гроші Францесці, а дівчинка, зробивши кумедний реверанс, вручає їх Карлетто:

— В рахунок боргу мого батька! — і, хутко цмокнувши в щоку старого, вибігає з кімнати. Карлетто квапиться за нею вслід.

Мовчки обіймає старого італійця радянський боцман: спасибі, мовляв.

— Хто ви? — непорозуміло питає Умберто.

— Радянські матроси, — обіймає його й Роман.

Італієць щось хоче сказати, але не встигає: всі вибігають слідом за Франческою.

На роялі — орхідея.

...Від порога кидається до небоги з німим запитанням Марія. Круг неї — та ж сама юрба цікавих.

— В п'ятницю — перший урок! — гукає, від щастя сяючи, Франческа.

Наздоганяє дівчину синьйор крамарчук, кудись тягне її. Франческа люто б'є по газетному пакунку, і грошки летять додолю.

Красунчик з несподіванки відпускає лікоть коханої й зопалу починає збирати розкидані по тротуару ліри та сольді. Регочуть італійці, які за улюбленю своєю артисткою прийшли сюди з меркато.

— В рахунок боргу! — мстиво повторює Франческа й показує синьйорові язика. Хвацько свиснувши, киває хлоп'якам. Ті з нестерпним вищанням налітають на Карлетто. Відбиваючись від галасливих розбійників, він визбирує монети й папірці. Коза біля порога з презирством одвертається. Матроси з Франческою вже зникають за рогом.

Помітивши, що наречена втекла, синьйор Карлетто мчить навздогін, але... в кінці кварталу звертає не в той бік.

...Намагаючись одне на одного не дивитись, Франческа і Роман, шалені, йдуть до пристані. За ними преповажно сунуть, з боцманом на чолі, наші матроси. Старий буркун розгубився, — він щасливий добрим ділом, ненароком зробленим для сердешної неаполітаночки, хоча вже починає розуміти, що з хлопцем сталося непоправне...

Задумливо, заклопотано боцман Іванов на ходу, сам собі, наспівує:

Ой під вишенькою, під черешенькою
Стояв старий з молодюю
Як із ягодою...

Вони проходять повз пам'ятник Данте. Біля підніжжя — той самий Антоніо Алігієрі, продавець мильних бульбашок. Упізнавши радянських моряків, змахнув рукою.

— Завтра — ось тут? — нишком киває на пам'ятник Роман. — Раненько? Га?

Зашарівшись, дівчина відповідає самим лише рухом вій: прийду, мовляв, — вона перелякана й щаслива, — їй і страшно, і соромно, й жарко. Сторопів і Роман. За знаком боцмана, щоб не заважати, матроси їх ніяково випереджають.

— Зачекай-но! — бурчить, порівнявшись з ним, боцман. — Ось повернемось додому... — І він їх іще раз фотографує, — та молодята цього навіть не помічають.

...Гавань вирує. Тут і кораблі з цілого світу, і німецька ескадра, що димує на рейді, і ген — радянське торговельне судно.

...Матроси сідають у білу шлюпку з написом «Тарас Шевченко». Роман, прощаючись, до болю стискає дівчаті холодні від хвилювання пальці:

— Завтра — біля Данте! — і ногою відштовхує човна від причалу.

Матроси налягли на весла, але в останню мить одчайдушне дівчисько хапає юнака за лікоть. Роман мало не падає в воду, але дужа рука молодшої рибачки тримає його на парасолі.

Боцман насварився на Романа кулаком, але з виразу обличчя можна вгадати, що він навіть задоволений таким зухвальством італійського дівчати. Боцман пресердито кричить Романові:

— О п'ятій годині — на борту!

Човен квапиться до білого судна, а Роман, блимнувши на годинника над причалом, радіє, бо попереду ще сила-силенна часу — аж три години, ого! — і він, схопивши Франческу за руку, тягне дівчатко прич від моря.

...Але три години, виявляється, це зовсім мало. Це ще менше, коли ви молоді, коли ви — вдвох, коли любов вас досі ще ніколи не чіпала...

Сновигають закохані по таких непоказних кварталах міста, що їх опису не знайдеш у жодному бедекері. Гірород — чарівливий і zarazом гидкий, сумний і веселий, запашний і смердючий. Неаполь так мерехтить перед очима, немовби й ми з тобою, суворий глядачу, теж закохані, і все перед нами кружляє в сумбурному танці... Їхні плечі поряд. Їхні руки разом, а волосся колошкає веселий вітер любові, від якого вже тріпоче все місто: і листя дерев, і червона хустина Франчески — за поясом, і сигнальні на кораблях прапорці, і на віршовках — латана білизна. Рідний Неаполь, у вільних поривах шаленого вітру кохання, здається їй прекрасним, як ніколи, і дівчина веде свого матроса з вулиці до вулиці, мовби хвастаючись цими палацами, садами, кварталами, немовби все довкола, осяяне мерехтливим світлом почуття, належить тільки їй, босоногий і завжди голодній рибалківні.

Франческа і Роман спиняються біля шарманщика, і вулична музика їм видається чудовою. Це — музика її дитинства.

— Сальваторе! — киваючи на Романа, довірливо пояснює вона старому знайомому: — Адже це — росіянин!

Сальваторе посміхається Романові, і естафета посмішок, звернених до радянського моряка, виблискує потім по всьому місту, бо Франческа кожному стрічному каже:

— Це — росіянин! — і вони мчать далі. — Це — радянський моряк! — кричить, шаліючи, дурне дівчатко, коли вони вдвох пробігають повз пам'ятник Данте Аліг'єрі.

— Знаю, — сумовито посміхається Антоніо Аліг'єрі, продавець мильних бульбашок.

— Я — не тобі, — регоче Франческа. — Я йому! — і вона кумедно розкланюється перед бронзовим флорентійцем.

5

У величезній шибці галантерейної вітрини, де прозоро відбивається плин усіх вуличних пристрастей, виникають легкими тінями Франческа і Роман.

— А слова в твоїй пісні? — питають прозорі очі неаполітаночки. — Які слова?

— Аж ось, — відповідають прозорі уста Романа. — Повторюю: «Така її доля».

— Така її доля... — з милою чарівністю перекинувши українські слова хистке віддзеркалення Франчески.

...А зараз вони вже в якомусь луна-парку: високо злітаючи над Неаполем, кружляють молодята на механічних «кроках велетня». Роман намагається вхопитись за лину, на якій висить колиска дівчини, щоб притягти її до себе. Коли йому, нарешті, щастить, їхні линви на льоту стрімко сплітаються в одну, якийсь час італійка й наш матрос линуть у небо разом, і Франческа встигає повторити за парубком ще кілька слів Шевченкової пісні:

— За те, що так щиро вона полюбила...

Та їхні линви вже розплітаються, і знов молодята злітають над притихлим містом — кожне само собі, і Роман уже не чує слів її, тільки бачить, як ворущаються губи...

Вітер хуткого льоту бавиться волоссям, шарпає одяг.

...Але й на вулиці — в ущелині між будинками — вітер, такий же шалений, — не вітер — вихор, ураган.

Проти вітру поспішають вони вздовж муру, на якому нахабно виписано: «Муссоліні завжди правий».

Це дуже смішно, та Роман не бачить нічого, крім дівчини, Урок триває далі. Франческа повторює за ним:

— Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки... — і перепитує лукаво: — Чи так?

— Ти ловко розмовляєш по-українському,— потверджує Роман.

— По-українському? — дивується дівчина.— А я думала...

Роман хоче їй відповісти, але його погляд падає на вуличний годинник. Часу лишається обмаль, а до пристані, либонь, неблизько ж. Пора поспішати!

Роман тягне притьмом свою неаполітаночку до берега моря, але Франческа зупиняється, до чогось прислухається в гаморі міста, вдивляється кудись угору.

— Що там? — нетерпляче питає Роман.

— Ластівки...

Та Роман не чує того, що доступне тільки найтоншому слухові цієї дівчинки.

...Вони мчать повз будівлю якогось театру.

Біля каси — кілька людей, черга по квитки.

Біля входу — афіша: сьогодні — концерт приїжджої знаменитості, якоїсь там німки чи шведки. Ось її портрет.

— Сюди,— зітхає Франческа,— сюди мені хочеться... колись потрапити. Але...— і дівчинка безнадійно розводить руками.

— Щоб тут співати?

— Бог з тобою! — злякано хреститься Франческа.— Бодай послухати...— і вона тягне Романа у внутрішній двір театру.

Крізь прочинені вікна чути, як там настроюють інструменти, потім злітає у вокалізі впевнений голос якоїсь співачки, яка залюбки витягає розкішне фермато,— починається репетиція оркестру,— задля будь-якого вуха все це деренчить вельми прикро. Тільки вухо щирого музиканта може в цьому вчути жадані райські звуки.

Не зрозумівши до ладу, щб з нею діється, Роман знову потяг був її за руку, щоб мерщій бігти далі, але дівчина ніби відлетіла звідсіль кудись, у чужий матросові світ незграйних звуків.

Вона тільки сказала:

— Я інколи никаю тут по багато годин... Зачекай!

І щось у її голосі забриніло чудно й багатозначно, і дитяче обличчя її свінуло таким прозорим внутрішнім спалахом, і стала вона зараз така гарна, що в Романа знов тьохнуло серце, пройняте раптовим болем, тугою, тривогою, чеканням.

Тільки зараз, уперше в житті, наш хлопчина зненацька задихнувся, потім задихав глибше і частіше, то полотніючи, то шаріючи, то чомусь радіючи, лютуючи — на дівчину, на

цілий світ, на себе самого, і саме в цю святу хвилину розкрилась перед ним незаймана краса душі цього дівчати, і вздрілося шаленому, немовби все довкола стало кращим і гарнішим, бо все яскріло в захваті й надпориві перед явленим йому дивом широкого світу.

І очі стрічних перехожих засяяли разом, неначе квітки.

І квіти на всіх клумбах майоріли вже, як людські очі.

І в надто пересиненому господом-богом італійському небі засріблилась чайка, немов підхоплена вітром біла пелюстка королівської лілеї.

Вся вулиця, здається нам, витріщається на Романа й Франческу, бо чи не цілий світ вражений дивним дивом: народжується ще одне кохання, а воно ж — як вогонь, кохання не приховаєш, а коли й приховаєш, то сам згориш,— і все це аж таке гаряче, що круг них завівається веселий вихор, круговерть,— і шарпає, і смиче, і полоще все довкола.

Рветься в політ за вітром і червоненька хустина, що полум'ям тріпоче на гнучкій шиї Франчески, і дівчатко боязко придержує те полум'я рукою.

А час, неблаганний, минає без сліду. Пора б матросові вже пошукати вислану по нього з пароплава білу шлюпку. Але ні...

Камінними сходами навіщось біжать вони вгору, на якусь високу стародревню муровану вежу.

— Що це за башта? — питає Роман.

— Примха тутешньої принцеси: дівчина покохала заморського морячка, а король звелів ладнатись за якимсь одорбло з королівського роду...

І так хутко молодята підіймаються на башту, що аж дух обом займає... Звідси вже видно все місто, затоку, Везувій, ген — острів Капрі...

— ...А чужинному матросові,— веде свою казку італійка,— сказали так: «Коли хочеш здобути принцесу, виконай три бажання нашого старого короля». І от...

— Які ж то три бажання? — питає Роман.

— Не знаю...— знизує плечима Франческа.— І от, коли вони прощалися...

Роман з Франческою спиняються — передихнути. А вітер забиває подих і ледве не зриває з Франчески її хустину...

— Коли вони прощалися,— веде своє Франческа,— зняла принцеса свою хусточку... таку ж червону, як оця... і сказала: «Якщо ти її загубиш...» — А королеві обіцяла вийти заміж — за кого звелять, якщо король побудує задля

неї найвищу в світі башту. Дівчина гадала, що за цей час, поки тую башту будуватимуть, виконавши всі три бажання короля, повернеться її коханий...

— Що ж далі? — не терпиться Романові.— Кажі...

— П'ять років будували башту... і сто разів, несучи свою любов і дружбу до нашого берега, повертався її коханий, але до берега його не допускали: гриміли гармати, верещали королівські брехуни, буцім вірний своєму слову хлопець несе сюди війну... А в той нещасний день, коли цю вежу таки завершили, коли король уже призначив день весілля, принцеса, дівчина смілива й чесна, втікаючи від лиха, вибігла сюди, побачила в морі човен і впізнала ген свою хустину, бо ж сяяла вона в руках у коханого, мовби палахкотіла пломенем, підіймаючись аж до небес...

Франческа, задумавшись, змовкає і мовчки ступає вгору по сходах. А Роман питає знову.

— Що сталося з нею? З тою принцесою? Ну?

— Відтоді ніхто її не бачив...— І дівчинка, ступивши на самісінький карниз тої вежі, зненацька закричала немов на цілий світ: — А-а-а-а! В п'ятницю — перший урок! — І вітер поніс її крик понад кручами та берегами і в ту ж хвилину зірвав хустку з її плечей.

Вона вже була майнула в повітрі, але Роман устиг її схопити, хоч і обпік собі руки,— ніби пломенем, ніби жаром, бо ж Франческа чомусь на нього розсердилась, розгнівалась і закричала:

— Що ти зробив!

Роман сердито наїжився:

— Кинути її в море?

Та Франческа, люта-прелюта, вже видерла червону хустку в прикро враженого хлопчини з рук.

...— Ось і перша сварка — в першому коханні,— з найкрупнішого плану киває глядачеві Антонію, що й далі веде нашу казку.— Так завжди було... так воно й буде? Хто знає? Га?

Пружним кроком матрос і сердита рибалочка прудко спускаються сходами з вежі, і Франческа сама собі бурчить: «Міа мадонна, що ти накоїв, Романе!»

— Але що ж? — стримано запитує матрос, бо розуміє: за тим криється щось вельми важливе.— Що ж я зробив, Франческо?

— Цієї хустки не торкався жоден чужий чоловік.

Роман не розуміє, і на його німе запитання неаполітаночка відповідає:

— Моя бабуся на весіллі віддала цю червону хустину коханому. Мама віддала її — моєму батькові. А помираючи... вона сказала... вона мені сказала: «Якщо який-небудь синьйор... — і Франческа заплакала. — Чужий не повинен до неї торкатись! Це... в нашій рибальській сім'ї... все, що в нас є найдорожче!»

— Реліквія?

Але дівчина не зрозуміла.

Роман задумався, та знову неуважний його погляд падає на циферблат годинника.

6

І от вони на пристані, на пасажирському причалі.

Шлюпки з пароплава «Тарас Шевченко» вже тут немає. Роман спізнився.

Молодята пробиваються крізь густющу юрбу на дальній край причалу, щоб знайти будь-яку іншу переправу на борт корабля.

Але пробитись через пристань о такій порі нелегко.

Через кожні дві-три хвилини звідси вирушають теплоходи й катери ближніх ліній — до Сорренто чи Каstellамаре, на Іскію або на Капрі.

Галасує величезне збіговисько заклопотаних людей. Репродуктори оголошують: «Дизель рушає на Капрі через дві хвилини!»

Всюди обійми й поцілунки, прощальні сльози й сміх. Бідолашну пару, втягнену в байдужу водоверть, і тіпають, і штовхають, і кидають від теплохода до теплохода.

Заклопотане своїми справами юрмище байдужісінько притискає Франческу до Романа. Обличчя в молодят від першого в житті такого дотику стають налякані, розгублені, безпорадні. В священну мить, коли вогнем пашисть дихання, коли стає і солодко, і страшно, багнеться, щоб невблаганний час зупинився навік.

Погляд Романа падає на молоде подружжя, заклопотане й збентежене розставанням: кроків за три від Романа й Франчески, добре між ногами тримаючи, щоб часом не поцупили, поставлений на землю чемодан, подружжя перед розлукою цілується.

Романові кортить, щоб і Франческа вздріла цей трохи задовгий цілунок законного подружжя, та рибалківна дивиться не в той бік, і ми не зразу можемо збагнути, чому ще більше розширюються її підсліпуваті очища, чому це трішки

розкриваються її ще не ціловані губи: за спиною в Романа, зовсім поряд, побачила вона якогось клерка чи крамарчука, котрий цілує на прощання свою дівчину, якусь, може, касирку з відомого універмагу «Упім».

Второпавши, нарешті, щб там Франческа споглядає, Роман, навіть задля себе самого несподівано, тягнеться до її напіврозкритих губ, але Франческа разом обпікає його таким наляканим і гнівним поглядом, що парубок, як стій, кам'яніє.

В ту ж мить пошкодувавши, Франческа блякне і в'яне. Та, відсахнувшись від Романа, помічає тут же сивих голуб'ят, пристаркувату пару, котрі на прощання також зворушливо й ніжно цілуються.

Блимнувши пустотливим і лукавим поглядом, Франческа завмирає в чеканні. Поглянувши на голуб'ят, Роман наслідує, але, розігруючи розставання, не попадає в губи: він цнотливо припадає до тремтячого підборіддя дівчати.

Біля дачного катера-трамвайчика цілуються військовий морячок і якась, видно, досвідчена потіпаха, котра, аж кривлячи від невтолимої цікавості свій величезний, прикро намальований рот, не одриває очей від Франчески. Це — Лючіна, сестра Карлетто Чезаріні, співачка з нічного ресторану. Не звернувши уваги на сестриченьку крамаря, Франческа, підсліпувата, тягне свого матроса далі. Схопившись за руки, вони біжать від пристані до рибальських човнів. Лючіна проводить їх недобрим поглядом. Дивиться на них з рекламного щита й великий Данте.

...Звично відкидаючись, Франческа гребе до радянського пароплава. Роман намагається відняти в неї весла. В милу борюканні вони мало не перекинули човна.

А у Франчески вдома посходились сусіди.

Похмура кімната — на рівні землі, в чотириповерховому будинку, — на одній з тих вулиць, де видираються нагору кам'яні сходи, де за яких сто ярдів од розкішної віа Рома, панує воістину африканська нужда.

Вікон у квартирі нема. Засклені двері прочинено, і ми зазираємо з вулиці: на підлозі рибальська сіть. На вірьовці — білизна. Біля дверей — зграйка принишклих дітей. Двійко-трійко малих на колінах батьків.

Круг непокритого столу, на грубезних стільцях з солом'яними спинками, сидять гості. На столі — гітара тітки Марії. Серед білого дня мерехтить свічка.

Стомлені обличчя завжди голодних людей. Вузлуваті руки — на колінах. Тиша. Погляди впірено в одну точку: на столі — жалобний лист із чорною каймою.

Схиливши голову на гітару, плаче гітка Марія. Дзенькає ненароком зачеплена струна...

Ближче та ближче — білий корабель.

Франческа на хисткому човнику підгрибає до самого борту.

Матроси нищечком спускають мотузаний шторм-трап. Роман лізе на палубу. Змахнула дівчина червоною хустиною.

...Боцман з другого борту, — на палубі, з годинником в руці, дожидає Романа. Наспіває пресердито:

Ой під вишенькою, під черешенькою...

...— Капітан кличе Романа до себе! — сповіщає збентежений Альоша.

Іван Семенович плентає до капітанської каюти. Бачить: Роман, оточений товаришами, ніби нічого й не сталось, сидить під палубним тентом і з апетитом справжнього закоханого уплітає давно простиглий обід.

— Приємного апетиту, синьйоре, — кидає йому боцман.

— Спасибі, — не без нахабства відповідає Роман.

— Завтра на берег не підеш, — зітхає боцман.

— Іване Семеновичу! — виривається таким кумедним зойком у Романа, що на суворому обличчі Івана Семеновича Іванова розцвітає хлоп'яча посмішка. Щоб схвати її, старий наспіває:

І просилася, і молилася:
«Пусти мене, старий діду,
На вулицю погулять!»

Альоша — душа божа, розуміючи, що все, либонь, минеться добре, радіє і, замерехтівши голуб'ячим поглядом, уже моститься на палубі до Романа.

— Але... як же ти міг, — починає він. — Радянський матрос, комсомолец... і раптом — співає серед базару! В капі-та-лі-стич-ній країні!

— Праведна ти душа! — посміхається хтось із матросів.

— Ні, ти мені скажи, Романе, — не вгаває Альоша. — Як ти зважився: збирати по-да-ян-ня!? І для кого! Для якоїсь...

— Помовч, Олексю! — спиняє злющий боцман. — Ти краще поглянь — що за дівчина! — і простягає тільки що

надрукований, ще мокрий знімок, зроблений сьогодні Йваном Семеновичем на меркато: Роман і Франческа, щасливі, розгублені, дурні, як і всі закохані.

Мимо того ж пам'ятника Франческа, з веслами на плечі, поспішає додому, сяє, співає, вистрибує. Очима на ходу пускає бісики всім стрічним, навіть бронзовому Данте Алігієрі.

З піснею збігає вгору крутими сходами рідної вулиці.

Співає ще й на порозі свого нужденного житла. Але помічає гостей. Вони чомусь не дивляться на неї, і чує Франческа причаєну в вологих стінах лиху, зловісну тишу.

Босоноге дівчисько зронило на підлогу весла. Болісний зойк розриває їй груди.

7

Лишаючи товариша на місці побачення, матроси поспішають на чергову прогулянку.

Роман прибув до пам'ятника чи не занадто рано. На сходах сусіднього храму прокидаються серед паперового дрантя якісь безробітні й безхатні. Тут і наш знайомий, Антоніо, продавець мильних бульбашок.

Ще таки рано. Тільки-тільки підіймаються з гуркотом жалюзі на вітринах крамничок. Та й господині на балконах ще не встигли порозвішувати білизну. Поспішають на меркато молоді квіткарки.

Гукнувши до одної з них, Роман шукає по кишенях, та від учора там нема ні сольдо. Хлопець ніяковіє. Квіткарка, замилувавшись його осяяним любов'ю обличчям, тицяє молодикові в руку якусь квітку.

...Наче коняка на припоні, топчється Роман круг пам'ятника.

— Не прийшла? — кепкує Антоніо. — Чекай, чекай!.. Упертий! — І, ділячи з ним свій обід, простягає хлопцеві половинку черстої булки. Обидва зосереджено жують. А Франчески нема й нема.

...Прив'яла вже й квітка з руці Романа. Ще раз блимнувши на остогидлий майдан, хлопець мовчки прощається з другом Антоніо, який невтомно посилає в небо ще не розпродані райдужні бульбашки. Романові вже пора на судно. Але він помічає, нарешті, свою рибалочку: забувши, куди йшла, вона ось-ось помине майдан. Матрос кидається до неї: певна річ, що-небудь сталося лихе!

— Батька мого вбили на війні... в Албанії! — ніби й не тямлячи — хт́о перед нею, каже дівчина й ридає на плечі в Романа.

Криючись від стороннього ока, вони ховаються попід зеленкуватим від моху парашетом набережної.

...Вони сидять на вузькій смузі берега, всипаній рінню: Франческа, зморена, спить у матроса на колінах. Щоб не сполохати гіркого сну, Роман заглядає в обличчя, намагаючись не дихати, не ворухнутись, і щось нагадує в цій групі застигле в мarmorі уособлення людської скорботи, мікеланджелівське «Зняття з хреста». А в музиці знов лине знайома глядачеві мелодія, і, наче в казці, десь чути Романів голос: «Кого ж їй любити?! Ні батька, ні неньки...»

...Тужливо поглядає в той бік, де зникли наш матрос і осиротіла неаполітаночка, Антоніо Алігері.

Мимо пам'ятника Данте мчать з газетами хлоп'яки: «Наші доблесні війська вступили в Грецію!»

По вулиці маршують, непристойно горлаючи, італійські солдати:

Все для нас — пусте, пусте,
Ми — солдати.
Зброя в нас — на те, на те,
Щоб стріляти!

На солдатів витріщаються вуличні гаволови.

— Будьте ви прокляті! — подає голос Антоніо.

Через войовничо збуджену юрбу пробивається до нього Альоша: чи не бачив, мовляв, нашого хлопця? Антоніо, щось йому відповідаючи, киває до набережної.

Захід сонця оживлює бронзове обличчя Данте.

Гупають по бруку, співаючи, безконечні колони солдатів:

Пісня в нас одна, одна,—
Ми — солдати!
Кличе нас війна, війна —
Убивати!

Стоїть Олексій над завмерлим у тузі Романом. Чути й тут військовий марш і гупання солдатських ніг.

— Чуєш! — трясє Романа Олексій.— Капітан велів негайно...

Але ніякі слова не доходять до Романа: не розбудив би цей навіжений Альоша Франческу. Роман киває: тихше, мовляв, спить людина.

І Олексій кричить йому пошепки:

— На судні тривога!

— Що?

— У них — війна, Романе!.. Капітан прислав по тебе...

— Іду! — і до Франческі: — Прокинься! Я мушу йти...

Але неаполітаночка ще під владою сну. Десь там співають дурну пісню фашистські вояки, і щось тривожне вже сниться сердешному дівчаті.

— Франческо, прокинься! — благає матрос.

Франческа розплющує важкі від сну й кудлатих вій повіки, але, в страшному горі своєму, ще не розуміє, що стряслася вже нова біда.

Хлопець намагається дівча розворушити: «Де ти живеш? Скажи адресу! Ну?» — але вона мовчить, зі сну ще нічого не розуміючи. «Я не знаю навіть твого прізвища! Як же мені тебе шукати потім?.. Франческо!» — але вона — ні пари з уст.

У розпачі матрос цілує Франческу й біжить за Олексієм.

Тільки тепер, відчувши, нарешті, холод розлуки, Франческа, приголомшена новим лихом, з тихим зойком: «Романе!» мчить услід за ним.

...У порту на транспорти вантажаться війська. Підіймальні крани проносять над бортами кораблів автомашини, танки, гармати.

Гуде на рейді біле торговельне судно «Тарас Шевченко».

...Знов і знов крокують колони солдатів. Гримлять, гудуть, шаліють оркестри: «Кличе нас війна, війна — убивати...»

...Франческа наздоганяє хлопців коло металевої огорожі порту. Наїжившись багнетами, берсальєри пропускають до причалів самих тільки матросів-іноземців, котрі хапаються мерщій забратись геть від цього непривітного берега. Альоша зникає за ґратчастими ворітьми. Роман завмирає: багнети розімкнулись, щоб його пропустити. За ним стоїть захекана Франческа. Він чує її дихання. Обертається до неї.

Вона тримає в руках ясно-червону хустку, єдине своє достояння, ту саму хустку, до якої ще не торкався будь-який чужий мужчина. Нарешті, зважившись, дівчина простягає Романові свій заповітний платок.

Парубок червоніє, пламеніє, горить...

— Якщо ти загубиш його... — а далі все ясно й без слів.

— Ніколи! — тихо обіцяє Роман. Це звучить присяганням, і хлопець зітхає: — Прощавай!

Торкнувшись губами її лоба, Роман відходить хутко до шеренги берсальєрів. Потім вертається, розриває клопоть шовку й повертає половину дівчині.

— От ми і обручилися,— тихо каже він коханій.

Цілує в губи неаполітаночку, ступає кілька кроків, і шеренга багнетів за ним змикається.

— Все для нас пусте, 'пусте...— нахабно горлають, поспішаючи в порт, фашистські солдати.

...На тлі контрфорсів старовинного замка, які понуро стовбичать проти воріт неаполітанського порту,— крупним планом бачимо: потилиці солдатів.

Франческа одчайдушно лізе на багнети, що відгородили її від Романа.

— Ром-а-ан! — з диким бодем зойкає Франческа, тільки тепер, нарешті, усвідомивши, що стряслось.

Вона намагається прорватись. Берсальєри хапають її, стараючись відтягти геть.

Дикуни-солдати горлають пісню: «Кличе нас війна, війна — у-би-вати!..»

Франческа беззвучно кричить, зойкає душею: «Рома-а-ан!» Стенувшись, мов від удару, хлопець спиняється на мить біля шлюпки, дивиться туди, де лишилась Франческа.

А за кадром знов лунає сумовитий голос Антоніо Алігієрі:

— Їх розлучила тінь війни, яка вже десятки літ стовбичить над світом...

...Короткозора, заплакана, наче крізь туман, бачить Франческа з кручі: виходить з гавані білий корабель. Полощеться на гафелі кормової щогли червоний прапорець, і здається італієчці, буцім тріпоче там друга половина її платка, тріпоче половина її серця.

Сяє байдуже море. До пори причаївшись, спокійно димує німецька військова ескадра. Тривожно курить Везувій, «гордість і жах Неаполя», перекидаючи жалобну смугу диму до лілових пагорбів Сорренто. Летить понад водою буревісник. Босоноге дівчисько, в розпачі, щось йому гукає, але тонуть її слова серед хвиль.

Білий корабель віддаляється, чітко вриваючись у чорну хмару на обрії.

...Сутеніє. Самотня рибалочка, з червоною шматинкою в руці, никає по вулицях Неаполя. Квапиться до Данте і, мовби чекаючи якоїсь відповіді, мовчки дивиться на його високе чоло. Але бронза мовчить. Франческа поспішає до меркато, туди, де вчора вони вперше зустрілися. Але майдан порожній. Пересувні прилавки на ніч розвезено по домівках. Вивезли звідти й ті ящики, які вчора були дівчині п'єдесталом. Наче й не було ніякого базару. Тільки жінка в квіт-

ковій крамниці поливає камелії. Тільки товстенна перекупка закуняла над своїм цебром, над пійлом з оливками. Та ще тисячі кішок сновигають по майдану.

Гуляє по безлюдній площі вітер. Жене до моря з кручі — солому, драний папір, осінні листя. І знову, в котрий уже раз, чути нам завихрення з першої частини «Франчески да Ріміні» Чайковського. І гуркоче за кадром голос Антоніо:

— Так розпочалась ця любовна історія, що в ній шукати не слід нічого, крім кохання... крім дружби... крім прагнення до миру на землі.

8

З веслами в руках спускається дівча до моря. Марія намагається не відстати: на плечі в неї порожня корзина. Оточені зграйкою хлоп'яків, маршують новобранці. З колони хтось гукає: «Гей, Франческо!»

Це Джакомо, безпритульний фотограф. Він уже в солдатській формі. Витягши з нагрудної кишені дві фотокартки, простягає на ходу Франчески, яка вже підбігла до нього.

Щось гукнувши вслід йому, Франческа відстає. Блимнувши на фотографії, ронить додолу весла,— її хитає, ніби в човні: вона бачить на фото себе й свого матроса,— тоді, в той перший день, на меркато. Дивлячись на картку, вона кличе:

— Романе!.. Романе?!

...Роман на фотографії прислухався і... обернувся.

Вона, короткозора, бачить свого хлопця невиразно, в непевному серпанку.

— Це ти? — спалахнув хлопець.

— Це я. Я жду. А світ такий страшний: війна вже розходиться чи не по всій землі. І я боюсь. І я не знаю, де ти... Романе? — і поривається дівчина до шаленого хлопця.

— Хотілось би лишитися з тобою... послухати,— зітхає Роман,— як ти співаєш... на уроках синьйора Умберто Феррарі...

Учитель співів схилився над роялем. Старий в екстазі. Він грає фортепіанну партію симфонічної фантазії Чайковського «Франческа да Ріміні».

Франческа, підіймаючись по сходах на черговий урок, чує музику і спиняється біля дверей, не зважаючись увійти.

Умберто Феррарі завмирає. Не знявши рук з клавіатури, схиляє на них голову. Ми збоку бачимо строге обличчя старого. Він начебто до чогось прислухається.

Вступає Франческа. Бачить: кімната вчителя разом спорожніла. Ні арфи, ні книжкових полиць, нічогісінько, крім рояля, крім дешевого годинника, крім пришпиленої до стіни фотокартки Романа і Франчески, крім портретів Верді й Чайковського, крім важкого бронзового бюста Данте, покинутого на підлозі.

— Міа мадонна! — ахає Франческа. — Куди все поділось?

— Тяжкі часи...

Але нічого прикрого, видно, не сталось: старий сяє. Починається черговий урок, і душевне піднесення вчителя захоплює ученицю.

Умберто акомпанує. Франческа співає вокаліз.

— Стоп! — весело командує Умберто. — Тут аж чотири діези в ключі. До-діез мінор... ось так!

Урок триває. Франческа веде вокаліз.

На порозі виникає синьйор Карлетто.

— Ось її борг, — і старий простягає крамарчукові гроші.

— Ви все продали! — ахнула Франческа.

— Не хвилюйся, крихітко, — забавляється Карлетто. — Я в нього грошей не візьму.

— Чому?.. Чому?! — несамовито волає Умберто.

— Вона ж — моя наречена, — посміхається Карлетто. — Ми незабаром одружимося.

— Цього не буде! — зойкає Франческа.

— Але чому твої борги має платити чужий мужчина?

— Ви мерзотник, синьйоре! — кидає вслід крамарчукові старий учитель співів.

Умберто знов біля рояля: та ж сама фортепіанна партія «Франчески да Ріміні» Чайковського.

— Це — про твою судьбу, — граючи, вголос міркує вчитель. — Слухай, дівчинко, слухай: її, як ось тебе, теж кинули в пекло за любов... Кращі композитори світу зачаровані в П'ятій пісні Дантового «Пекла» долею Франчески...

— Франчески? — перепитує вона.

— Франчески з міста Ріміні, скараної найтяжчими муками пекла за її гріховну любов, оспівану великим Данте... — і, кивнувши на бронзовий бюст на підлозі, він грає далі й сам собі проказує вірші флорентійця:

Я жалощі відчув тоді безкраї,
Поник обличчям і застиг, похилий.
Мені ж поет промовив: «Чим страждає

Твоя душа?» — «Які ж то дивні сили,—
Я відповів,— яка жага фатальна,
Які чуття їх вік занастили!»

Вона мовчала, тиха і печальна.
І мовив я: «Твої, Франческо, муки
Мене смутять, немов сльоза благальна.

То розкажи, згадавши день розлуки,
Як ви дійшли до таємниць кохання,
Як сплів Амур невинні ваші руки? *

і, помовчавши, продовжує свою думку: — Найбільші композитори світу, зворушені долею Франчески, писали опери, фантазії, симфонії. І ось Чайковський... Давно колись, замолоду, я мріяв: продиригувати б у концерті його «Франческу да Ріміні», та... не судилося!

...І ми вже бачимо молодого Умберто Феррарі над оркестром, за пультом диригента, бачимо, наче в мареві, його мрію: Умберто диригує симфонію Чайковського, і нам здається, ніби сам Данте, сидячи в другому ряду, дослухається до «Франчески» геніального російського композитора.

...Дослухається до мук Франчески з «Пекла» і сучасна Франческа в Неаполі.

— Не судилося! — відповідаючи гірким своїм роздумам, повторює вчитель.

Ніч. За вікном хитається ліхтар. Цокає годинник. На підлозі — двоє: нужденний учитель співів — на матраці, кинутому на підлогу, і бронзовий Данте, поет.

Старому Умберто не спиться. Не чекаючи, звісно, відповіді, він звертається до свого німого співбесідника, що завмер у бронзі поряд з ним:

— Ти не тільки Франческу, ти всяких негідників кидав туди ж таки, в пекло. Сім століть пролетіло... сім століть... а всі, хто дихає неправдою і злом, усі, хто сіє чвари, всі вони тут, між людьми, на землі, а не в пеклі, так, так, на землі!

— А це... хіба це все не пекло? — зненацька запитує Данте Аліг'єрі, і ми впізнаємо голос Антоніо Аліг'єрі, який звучить у картині від самого її початку (великого Данте грає той же самий актор), впізнаємо в рисах флорентійця і знайомого нам диригента, котрий натхненно вів концерт Чай-

* Переклад П. Карманського та М. Рильського.

ковського в перших кадрах нашого фільму.— Все нинішне життя? Без надії? Хіба це не пекло?

— Ні! — заперечує вчитель.— Світ живе надією.

— Ти став комуністом? — лукавствує Данте, наслідуючи деяких наших сучасників, людей лихкої волі, котрі все добре, щире, прогресивне мерщій оголошують комуністичним,— і з того, як дрижать його ніздрі, як мерехтять поетові очі, можна збагнути, що сказано це неспроста. Тонкі губи його шепочуть:

Цвіт волі доброї
Живий у смертнім серці...

Та старенький учитель лукавої іронії Данте не розуміє.

— Ні, я не комуніст,— серйозно заперечує він.— Але ж ти сам казав: рід людський створено для того, щоб літати високо!

— Так, літати високо! — саркастично посміхається великий поет.

Ланками злітають німецькі бомбардувальники. Йдуть на схід. Зловісно насувається лілова хмара.

9

Франческа спить на вбогій дівочій постелі.

Їй сниться: лілова орхідея на роялі сяє небувалим світлом,— очей не одведеш... Карлетто орхідею збиває на підлогу, топче. Та щойно наступає на казково пишні пелюстки, вони спалахують фіалковим вогнем, і квітка вибухає, як граната.

Франческа гнівно заволала, немовби заспівала вокаліз: «А-а-а-а!»

Вокаліз Франчески переходить у проразливий зойк молодой української матері, в якій щойно вбило снарядом дитину.

Напис: 1941.

На морському березі, в рибальському селі, в тій хаті, де Роман народився й виріс, він, ідучи на війну, прощається з батьком і матір'ю. Слів не чуємо. Він присягається в чомусь, щось обіцяє старим, поклавши руку на книгу... На евангеліє? Ні. На «Кобзар».

Завмерли коло хати мати й батько, а син відходить далі й далі, ближче та ближче до війни.

...Іде Роман, моряк військовий, вулицями міста, розтривоженого війною.

Завмирає біля пам'ятника Шевченкові, дивиться вгору, на поета, на небо, де зав'язується повітряний бій.

Поглядає Роман на задумливе, застигле в бронзі обличчя Кобзаря. Але... чує тихий голос неаполітаночки, яка говорить по-українському:

Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив...

В такий же задумі — обличчя бронзового Данте Аліг'єрі. Неаполітаночка дивиться вгору, на постать поета. Але... чує шепіт Романа:

Кого ж сиротина, кого запитає?
І хто їй розкаже, і хто теє зна...

Мимо Данте злітають у небо райдужні бульбашки. В фортепіанній музиці — зойки, біль та гнів: Умберто Феррарі грає фортепіанну партію тої ж симфонії Чайковського.

Іван Семенович Іванов і Роман Принада, бійці морської піхоти, готові до від'їзду на фронт, з речовими мішками, знічев'я йдуть по місту.

Схопивши за руку Івана Семеновича, Роман зупиняється: перед ним — величезний напис: «*Франческа*». Очі Романа розплющуються ширше й ширше: на весь екран.

Обидва читають афішу: *Денний концерт. Чайковський. Симфонічна фантазія «Франческа да Ріміні».*

— Іване Семеновичу... — і хлопець дивиться на боцмана з благанням.

— Що ж... послухаємо. До відходу лишилось — чотири години...

В зал філармонії поспішають сотні воїнів.

Роман і Іван Семенович — у третьому ряду, проти диригентського пульта. Настроюються інструменти. Настроюються душі людей — у передчутті одного з найвеличніших витворів Чайковського... Моряк заплющив очі, і пролітають перед ним видіння дальньої сторони, пам'ятник Данте, юрмище біля причалів, розставання з Франческою, розірвана хустина, поцілунок... Удар по барабану повертає його в цей зал. З третього ряду моряк споглядає в оркестрі одноокого, вусатого ударника, який настроює свої литаври

й тулумбаси: він тихо б'є по них рукою і, припавши до них, прислухаючись, завмирає.

Змахнув руками кудлатий диригент. Тривожно прошелестіли перші такти симфонії. З кожним помахом зростає напруження. Вище забринів метал. Удар і удар. Тричі злітає вгору зойк. Гримить погроза мідних інструментів, і шарпає нам душу зіткнення поміж свободою та злобною стихією насильства.

Одноокий ударник в оркестрі: натхненний, темпераментний, він б'є по натягненій шкірі, по металу, по дереву, по серцю Романа. Затріпотіли вії широко розплючених юнацьких очей.

...Обличчя людей, які вирушають нині на фронт. Лоби, спітнілі від напруження: Чайковський,— на вершині творчості він грізний і стрімкий,— кидає нас у самісіньке пекло.

Але від чого здригнувся Роман?.. У потоці симфонії — над оркестром виникає величезна, прозора голова Данте. Погляд його звертається до матроса, і лунають терцини «Божественної комедії»:

Тоді почув я плач несамовитий,
Скорботою навіяний тяжкою,—
Його ніщо не може заглушити...

І справді: його ніщо не може заглушити! На музиці ми чуємо, що шепоче флорентієць:

В околі, скованому німотою,
Лиш вило щось, як моря шум ревучий,
Коли два вихри стануть до двобою...

Слухає музику Роман. За кадром — голос його:
— «Коли два вихри стануть до двобою...»

Тече своїм річищем увертюра-фантазія: вороже зіткнення стихій! Прохогом пролітають дальші епізоди цієї частини фільму, що їх неспокійна рука режисера раз по раз кидає на тривожне симфонічне тло.

...У Йвана Семеновича — програмка: «Чайковський ввергає слухача в самісіньке пекло...»

І питає Данте з-поза спини Романа: «А це... хіба це все не пекло?»

...В купах сміття порпаються виснажені злиднями діти. Димує конус Везувію.

Гупають чоботищами німецькі фашисти. Люди в ненависті

кам'яніють. Ошатно одягнені дами кидають квіти попід ноги вбивцям.

По розтоптаних лілях повзе безногий інвалід.

Плентає ще один: без руки. Ледве тягне свою, як видно, важку ношу.

— Гей, солдате! — стоячи в черзі по хліб, гукає Франческа. — Допомогти? — І, скидаючи собі на плечі його мішок, упізнає Джакомо. — Хто тебе так покалічив?

— Росіяни... Чи не твій, бува, матрос?

— Ти лютий, — зауважує дівчина. — На них?

— На себе! — І додає зовсім інакшим тоном: — Ти, сестричко, ту фотографію з матросом добре сховай.

— Гляди, стара, — попереджає тітку Марію синьйор Карлетто, — коли б не пригадали їй того... радянського матроса!

— Хто ж, крім тебе...

— Вона — моя наречена! Але... часи тепер — суцце пекло!

Знову — ударник в оркестрі: звучать литаври і «там-там». Франческа й досі в аду. Іван Семенович з Романом — на тих самих місцях. За спиною в парубка задумався великий флорентієць.

Данте здригається. Зненацька музику порушує басовитий голос, чути команду: «Бійці сьомої піхотної... стройся!» І майже половина слухачів, намагаючись не гупати чобітьми, виходить із залу.

Напутній погляд кидає на них диригент, і симфонія рине далі, бринить кипінням пристрастей.

І знову питає Данте Алігієрі: «А це... хіба ж оце не пекло? Ти поглянь!»

...Ми чуємо ту ж таки симфонію, але страхіття й пристрасті перед нами — куди більші, ніж у Дантовім «Пеклі»: ми — на фронті.

Обличчя червоноармійців: ми бачили їх у концертному залі.

Грім бойовиська. Квітуче вишневе дерево розбиває снаряд. Летять пелюстки, як метелиця.

...А це вже й справді метелиця: поле бою під снігом.

...І вітер, і посвисти куль, і торжество видімої смерті, і зойк людини, все це — в звуках оркестру: симфонія йде далі.

І вже не б'є такою несподіванкою крик: «Хто з групи Курганова... стройся!» Встають, не кваплячись, бійці, намагаючись не заважати тим, хто ще лишається в тилу і в житті,

пробираються між рядами, йдуть до виходу, в пекло війни. І знов на них косує тужливим поглядом диригент. А ми лиш тут починаємо розуміти: і диригент уже не той, молодий, але сивий чоловік, і концерт — уже в іншому залі, в іншому, либонь, місті, та й в оркестрі вже шаліють незнайомі дівчата, і на місці одноокого ударника — якась нервова дама, та й слухачі, гляди, багато разів уже змінилися, і давно вже тут немає ні Романа, ні боцмана. Тільки Данте скорботно дивиться на світ...

Десь там, ми чуємо, концерт. А тут крімшне пекло: фашисти лізуть напролом.

Горить українська хата. А в ній: димує на столі «Кобзар». Горить і не згорає... Цокають ходики на охопленій пожежею стіні, над фотографією Франчески і Романа.

Коли в симфонії виникає, нарешті, любовна тема, коли починає своє любовне оповідання самотній кларнет, обличчя слухачів світлішають.

...Ніч в окопі. Роман прислухається до далекої стрілянини. А може — до чогось у самому собі?.. Бачить на меркато хистку споруду з ящиків, босі ноженята італієчки... А ось вона — і тут, на полі бою, боса, йде по колючому снігу. Роман схиляється до її ніг, щоб відігріти їх диханням, та і все її тіло він хотів би зігріти, але руки, несміливі руки, бояться торкнутись, та й клопіт на її прозорому чолі владно охолоджує парубоцький запал.

В о н а. Все відступає, Романе?

В і н. Буває, й наступаємо. А буває...

В о н а. Я не хочу війни. І я молюсь мадонні за твою перемогу.

В і н. За мою?.. Перемогу над ким?

В о н а. Над війською, над фашизмом, над одвічними злиднями світу. Кожен крок твого наступу... наближає до мене!

В і н. Але... хто ти?

В о н а. Італія.

Він поривається до Франчески. Вона тане.

Тане з нею і любовна тема симфонії, мелодія зворушливого оповідання Франчески да Ріміні, така близька до російської ліричної пісні,— і в музиці знову — тривога і зойки, і зіткнення двох вихорів.

...Фашисти розстрілюють пам'ятник Шевченкові, облутаний мотуззям. Але зненацька Тарас, величезний, важен-

ний та грізний, кидається на ворога. В палаючій хаті Романа горить і не згорає «Кобзар».

Починається наступ. Івана Семеновича й Романа бачать глядачі в хуткій зміні кадрів: то в рукопашному бою, то на крилі важкого танка з десантом таких же сміливців, то в загоні морської піхоти — перед ворожим дзотом, — то на привалі. Міняються люди, пейзажі, літо заступає осінь, осінь стає зимою. Поривається на захід Роман. Прагне вперед і вперед гнівний Тарас.

— Коли ж таки вгамується це пекло? — проходячи через майдан, питає Франческа у великого флорентійця на рекламі «олії Данте». — Скажи!

Та Данте на щиті мовчить.

...З тим же запитанням дивиться Умберто Феррарі в порожній кімнаті на бронзовий бюст великого поета.

— А про ад на Волзі — ти чув? — допитується Умберто. — Він став для всього людства вогнищем надії, цей ад. А коли скінчиться війна...

— Раю після війни не буде, — нарешті озивається Данте.

— Чому?

— Буде пекло чекання нової війни.

— Але ти... ти зрозумій, що перемога на Волзі...

Про ту ж перемогу мова йде, либонь, і між вантажниками неаполітанського порту, які марно чекають будь-якої роботи. Суперечка по-італійському темпераментна. В руках у вантажника — підпільний випуск комуністичної газети «Уніта», друкований на найтоншому папері. Крупно, біля заголовка: «Сталінград».

...Це ж саме слово майорить і на шпальтах інших газет, виставлених у кіоску на невеличкому майдані, насупроти театру Сан-Карло. В черзі — межі покупцями — Франческа, — вона стала доросліша, в окулярах. Однорукий газетяр, Джакомо, непомітно передає їй якийсь пакуночок.

В кінотеатрі. На екрані — стандартна бандитська історія. В товстому промені над головами, спадаючи з балкона, промайнули кольорові папірці. Галас. Світло. Нишпорять по рядах карабінери. Між глядачами, на балконі, нишком хреститься Франческа.

...Вона хреститься й проходячи повз храм Дуомо, на сходах якого сплять бездомні робітники-будівельники.

— Санта Марія,— молисья рибачка,— санта Марія, зятя собі, будь ласка: звать його Роман... він росіянин!.. Скажи: живий Роман чи ні?

А Роман тим часом підіймається по трапу в літак. За спиною в нього парашут. Разом з Романом — старий боцман: вони, як завжди, нерозлучні.

Входячи в машину, моряки озираються на рідну землю.

Насуваються хмари. Тріпоче під поривами вітру блаженська берізка.

...— Ой під вишенькою, під черешенькою...— сумно наспівує Іван Семенович.

Літак іде над горами. Літня негода. Десяток парашутистів, десант морської піхоти, стрибають один за одним і зникають у досвітній імлі.

Доц. Ураганний вітер жене парашути на південь.

І знову бринить голос Антоніо:

— Ця біда приключилася з нашими героями в ту пору, коли деякі країни Європи вже виходили з пекла війни...

10

Ранній ранок. Доц.

Хлюпаючи по калюжах, мчить на мотоциклі молоденький ченчик-францисканець. Під потоками дощу сидить на камені стара жебрачка, обшарпана, голодна, до всього байдужа. Сподіваючись на подаяння, бринчить на мандоліні.

Марія та Франческа несуть у круглих корзинах свій небагатий улов. Франческа делікатно кладе на коліна жебрачці якусь монетку.

Гупають кроки німецького патруля. Солдати — в трусиках? Під парасольками? Смішно!

— Завойовники! — підіймаючись по крутій вулиці, іронізує Франческа.— Вчора бачили, тьотю?.. Карлетто продався: напнув німецьку форму!

— А коли він почує, як ти базикаєш, немовби щира комуністка?

— Я — комуністка?! — регоче дівчина.— Ой, тьотю! Ви можете розсмішити навіть кішку! — і Франческа з лоба стирає клаптем червоної хустки патьоки дощу.

Затримавшись поглядом на мерехтінні лампади в заскле-ній ніші, на розфарбованій гіпсовій мадонні дель Карміне, на свіжих квітах коло її ніг, Франческа хреститься, щось таке сама собі шепоче, і ми переконуємося: справді-

таки, вона не комуністка. Дівчина вклякла на коліна й замерла в потоках зливи, яка стікає по крутих сходах вулиці. Обережно, щоб не замочити, Франческа піднімає кінчиками пальців поділ блаженної спіднички. Підводиться з колін, просвітлена й поважна.

— За живого чи мертвого? — питає, хрестячись, тітка Марія.— Як молилась?

— За живого й за мертвого... І я рада: ми з Росією вже не воюємо... і він там знає, що й тут, у нас — біда...

Десь у горах. Той же дощовитий світанок.

Кинувши в куцях парашути, до Романа зійшлись п'ятьшість товаришів. Схиляються над боцманом: той трішки пошкодив ногу.

Підтримуючи, товариші ведуть Івана Семеновича. Старий шкандибає.

...Німецькі солдати мчать по сліду. Собаки, втративши в зливі сліди, пробігають мимо старої каменоломні, де знайшли притулок Роман і його товариші.

Лютує вітер. Десь брешуть собаки.

Озираючись, парашутисти спускаються з гори. Хтось раптом спотикається об порожню бляшанку, і всім здається, що металевий гуркіт відлунює громом у горах.

Роман піднімає посудину. Розглядає. На обличчі — розгубленість і сумнів.

— Ніяка це не Чорногорія,— затнувшись, каже він старому боцманові.

— А що?

— Вітром нас, гляди, від югославських партизанів однесло далеченько. Ось погляньте! — і він простягає бляшанку Йванові Семеновичу. На барвистій наклейці — знайомий профіль флорентійця, який на кожному кроці можна бачити в Італії.

— «Найкраща олія Данте»?.. Ти думаєш, що ми з тобою знов... потрапили на Апенніни?.. Так?

— Не знаю,— поводить плечем Роман. Він досі не може отямитись.— Принаймні...

— Що «принаймні»? — ховаючи в вусах усмішку, зітхає боцман Іванов.— До Неаполя звідси шкандибати — все одно далеченько!

...Вони скрадаються в гірське селище, до вбогих халуп між зеленими ґрунями.

За швидкою хистке світло. Зазираємо разом з Романом: горить у хаті свічка, в домі — покійник. Над ним — сім'я.

Моряки проходять далі. Роман припав до віконечка й знов одсахнувся. І в цьому домі — покійник. Біля крайньої халупи радянські матроси сплячуться. Далі йти нікуди. Не зазираючи, Роман стукає у вікно.

— Хто там? — питають із халупи.

— Люди в біді, — одвічає Роман.

— Ми й самі — в біді, — неприязно озивається той самий голос.

На порозі виникає Чіно Алігієрі, шістдесятилітній коваль, котрий оце на старість повернувся з Мілана в рідне село, вельми схожий на великого Данте Алігієрі (знов — той самий актор).

За Чіно виступає на вимощений камінням двір вся родина Алігієрі: стара дружина Чіно, сім синів, сім невісток, два десятки внуків. Недовіжливо розглядають чужинців.

— Хто вони? — питає в свого довготелесого мужа одна з невісток, прегарна мадонна, з дитям біля оголених грудей. — Втекли, гляди, з табору? Полонені англійці?

— А якщо переодягнені нацисти? — висловлює сумнів її чоловік, Вінченцо.

— Якщо нацисти, вб'ємо, — спокійно зауважує мадонна, вкладаючи дитині в губи темний сосок.

— Ми — росіяни, — бурчить Іванов.

— Всі чужинці стали видавати себе за росіян, — озивається Чіно Алігієрі, коваль, сердито стуляючи тонкі губи.

— Чому? — несподівано усміхається Роман.

— Жити хочуть.

— Не розумію, — бурчить боцман.

— Росіяни ж тепер наступають, — і коваль запрошує до хати незваних гостей.

...На лаві — покійник, ще один Алігієрі, схожий на великого Данте. Вузлуваті руки. Босі ноги бідняка.

— Мій батько, Ренато Алігієрі, — киває Чіно. — Нацисти... молодшу дочку мою... забрали! — і старий бгає пальцями нашійну хустку. — Вбили одинадцять сусідів.

— Не скоїти б для вас нової біді, — зітхає Йван Семєнович. — Ми підемо...

— Нам уже нічого не страшно, — заперечує стара Мілена, і всі ці жінки, дивлячись не на літографії з дівочою Марією та святим Вінченцо, а на труп старого батька, хрестяться в грізному мовчанні.

— Ми таки підем собі, — наполягає боцман.

— Завтра подамось разом у гори, — каже коваль. — Тут нам лишатись не можна.

Догоряє свічка. На підвіконні старовинний том: «Боже-
ственна комедія» Данте.

Крупно: босі ноги покійника.

В тому ж ракурсі: босі ноги красуні, яка лежить на пляжі.
Перед нами, в ризикованім купальнім строї, розчепірилась
Лючіна, співачка з нічного притону, сестра Карлетто, який
оце зараз нудьгує біля неї.

Фешенебельний морський пляж, захаращений голими
тілами.

В руках у Лючіни — польовий бінокль. Вона вручає його
братикові. Той розглядає оголених проти сонечка синьор-
рин.

— Правіше! — командує Лючіна.— Біля крайньої кабіни.
Ну от!.. Гарна?

Карлетто не відповів. Лючіна вибухає:

— Вигідна наречена. У її батенька — фабрика сосисок!

— Ця фабрика за мене не піде.

— А що ж у тебе на умі? Хто тобі сниться? — І Лючіна,
гнучка гадючка з величезним, прикро намальованим ротом,
привидляється до братика. В оточенні засмаглих тіл, поті-
паху страшенно бліда, — навіть під копицею штучної сиви-
ни виглядає зовсім білою.— Чи не та сусідська жебрачка?

— Ти сама ж казала про мільйони лір, які її майбутній
імпресаріо...

— Жартів не розумієш.

— Ти ж чула, як вона співає?

— Дурниці!

— Наче приском за пазуху...

— Ти її боїшся?

— Як вона змінилась!

— Ти її любиш?

— В очах якийсь шалений вогник...

— Вогник! — і повія дико регоче.— Я скажу причину:
недавнечко на пристані...

— Розповідала вже сто разів!

— Про те, як вони цілувались?

— Послухай-но, потіпахо! Ти знаєш, що таке ревності?

Лючіна знизує плечима.

— А кохання?

— Збожеволів! — лютує дівка. І раптом — каже приязно
та ласкаво: — Хочеш, я тобі допоможу?

Зворушений співчуттям сестриці, Карлетто підводиться.

— Тільки не співала б на базарі!

— Примусимо співати в тратторії Томазо Буті.

— В нічному кублі?!

— Дурненький! — і звертається до товстеного арійця, що тут же вигріває проти сонечка бліде своє м'ясиво.— Гей, Фріцик! Візьми-но свій бінокль. Мерсі! — І знов — до брата: — Цей допоможе... — І знов — до німчя: — Єсть одна пікантна справа.

Ані слова не мовивши, Фріцик, голий, кругленький, вельми приемний тедеско, надягає есесівський картуз, чіпляє на перенісся пенсне і, сяючи лагідністю, запитливо глипає на брата й сестру: гер Фріц готовий до ділової розмови.

— Що? Га? Забув, як тебе звать, красунечко?

З тою ж лагідністю крізь пенсне витріщається гер Фріцик на збуджену юрбу простих людей, які знов оточили народну співачку.

Поглядає на Франческу й збентежений Карлетто, що вже вбрався в німецький мундир. Красунчик розкриває парасольку, бо сипонула літня хлюща.

Тисячі розкритих чорних парасольок миттю змінили вигляд натовпу. Але ніхто звідсіль не йде. Люди — під владою однієї з найущипливіших пісеньок вуличного репертуару Франчески Корродіні: «Пішов баран просити в рака шерсті».

Франческа, поправляючи окуляри,— вона до них іще не звикла,— співає, і в її злющій-презлющій пісеньці перепадає й зухвалим окупантам, і падлюкам доморослим — крамарям, фашистам, зрадникам:

Сонце вітчизни моєї
Знає про людську біду...
Хтось позривав орхідеї
В нашім зеленім саду...

В пісню влітається й глибоке контральто Марії, що сіла собі на якомусь ящику, і їхній саркастичний дует захоплює в тенета всю юрбу:

Море вітчизни моєї
Сльози народні хова...
Тільки покірні плебеї
Хиляться, ніби трава...

Дзвенить під брезентовим дашком прилавка гітара тітки Марії. Злива не вгаває, але парасольки вже складаються одна по одній: вони-бо заважають слухати,— вітер їх видає з рук. Люди, всі мокрі, захоплені піснею:

Сонце вітчизни моєї
Сяє над морем з висот,—
Тільки продажні пігмеї
Зрадили рідний народ...

Люди — захоплені піснею, і ніхто не помічає, як, під командою того ж таки Фріцика, стиха скрадаються краєм ринку есесівці, чорні, кумедні постаті в промоклих трусиках.

Блискають очі співачки, а її шалена пісня переходить у танок, — вона танцює під дощем, світла й легенька, як відблиск веселого полум'я.

— Тільки продажні пігмеї,— повторює весь натовп слова пісні,— зрадили рідний народ..

Гер Фріцик грубо хапає народну артистку. Есесівці волочать її через базар. Зіскочивши з ящика, тітка Марія поривається до небоги. Натовп ладен уже вступитись за свою улюбленицю, але Франческа жестами й поглядами благає добрих людей не накликати на все місто страшної біди.

Карлетто завмирає в тривозі: він учора, звісно, не думав, що цей милий тедеско, гер Фріцик, поведеться з його нареченою аж так брутально, і закоханий крамар наздоганяє есесівців. Вітер намагається видерти йому з рук величезну чорну парасольку. Дужий порив викручує її навиворіт і тут же роздирає навіл. Та Карлетто не помічає того, бо не бачить нічого, крім Франчески в хтивих ручищах есесівця, і на обличчі красунчика палають запізніле каяття та щирий жаль, а роздерта вітром парасолька тріпоче в нього над головою, як чорний розбійницький стяг.

11

Полудень у горах.

На рушнику, що лежить у траві, щойно спечені, ще гарячі хлібини.

Наші моряки, вже переодягнені в блаженську селянську одежину, з-під якої часом виглядають смугасті матроські тільняшки, прокидаються на сіннику. Тут же — і втікачі з концтаборів, німецькі бранці різних племен, об'єднані спільною бідою: поляки, чехи, англійці, американський негр.

З усіма разом дивиться Роман на світ божий крізь широкі ворота сінника: коло хати, в чималенькому камінному кадодбі гамірно полощеться зграйка дітей, і людям уже здається, ніби й нема на світі ані горя, ні війни. Люди попоїли, трішки поспали, на дітей подивились, і вже вабить

когось звичайна мирна праця, і вже хтось пораяється по хазяйству опліч з роботячими синами Чіно Алігієрі.

Коло сільської кузні з'юрмилились коні, мули, буйволи. Іван Семенович, шкандибаючи, помагає при горні Вінченцо, молодшому синові Чіно, вміло орудує молотком, і вже димує під розжареною підковою копито гірської конячини.

До покійника в хату поважно вступає нестарий сільський священик, дон Джованні.

...Сонце, хазяйнуючи в кузні, нишпорить по закурених полицях, де чорніють всяке залізччя, терпуги, лопати, канделябри.

В ворота кузні вступає ще один утікач з німецького концентраційного табору. Очі, як жар. Давно не голений. Шкіра та кості, а тіла в лахмітті сливе нема. Стара господиня, Мілена Алігієрі, простягає бідоласі шматок хліба й склянку вина.

Бородатий жадібно вгризається в окраєць.

— Каже, ніби й він — росіянин, — буркоче стара Мілена, і Роман, підв'язуючи ремінчика на капцях, дивиться на прийшлого. Впізнавши, сам собі не вірить, але кличе-таки:

— Олексію?

І справді, це Альоша Панов, зовсім дикий, бородатий, голодний, — кутуляє беззубим ротом той крайчик, запиває вином і байдужим до всього поглядом зиркає на Романа. Нарешті, впізнавши його, з зойком кидається до товариша: «Роман?!» — і не може стримати сліз радості.

В кузні видзвонюють по ковадлу молотки.

...Б'ють молотки об дерево: на сільському кладовищі однадцять сімейств забивають гроби своїх рідних, знищених учора нацистами.

...Роман і його товариші, і негр Нельсон зчищають землю з лопат: найстарішого в роду Алігієрі щойно поховали.

Статечний священик, курато, дон Джованні, жестом запрошує до свого дому, що причаївся в затишку, біля стрункої церковці, запрошує рідню замордованих і всіх сусідів, і негра, і наших хлопців, які ненароком потрапили, замість Югославії, в це гірське італійське село.

Добрі люди входять широкими дверима до господи священика. Тільки Альоша, вже безбородий, сяк-так перодягнений, але ще якийсь несамовитий, затримує Романа в дворі:

— Це — пастка, Романе! Він же піп...

— Я дивився людині в очі.

— Кому? Ка-то-лиць-ко-му попові?.. Ти, комсомолець...

Альоша — душа божа лишається й тут вірним собі. Але Роман таки вступає до господи священика. Сонце сюди вдирається крізь кольорові шибки. Спадає на аналой, де покоїться старезний том «Божественної комедії» Данте.

Поки Роман перегортає широкополі сторінки, служниця вергає на стіл спагетті, сир, вино... «За щире серце мадонни!» — підносить чару курато. «За щире серце народу!» — підіймає кухля й сивий Чіно, сільський коваль.

Роман старанно їсть. Зіпершись на фісгармонію, священик захоплено ахас: «Оце апетит!» — і питає: «Він руссо? Радянський матрос?»

Піднявши барильце, дон Джованні наповнює вином жовту чашу старовинного скла, підставлену радянським юнаком: рубінова цівка вина вганяється кривавим лезом у розжарене сонце чаші.

— Спасибі, падре! — І Роман очима поринає в чашу, і його погляд тоне в тім червонім плесі, і в бездонну глибину ми занурюємось разом з матросом.

Жадібно тріпочуть ніздрі, але Роман не п'є, він неспроможен одірватись од звабливої гри вина та сонця в жовтому склі, і в палахкотінні чаші нам увижається те все, за віщо хильне зараз цей український дубок чарчину італійського вина: цнотливість північних беріз, і мальви Полтавщини, вулиці Києва, вежі Кремля, мадонна Рафаеля, і чиста голівка ромашки, і очі Франчески, і діти Італії, Росії, України, Франції, і білючий на рейді радянський корабель, і все, все, що несе людству мир, вільний од воєн,— і світло в наших очах мерехтить, і вже чувається нам пісня, щось зовсім рідне: «Реве та стогне...»

Матрос, нарешті, припадає до вина, і все йде обертом не тільки перед його очима, а й у нас — у темнім кінозалі. А Чіно Алігієрі питає:

— За віщо пив?

— За вас, і за себе, і за нього... Щоб оця проклятуща війна була останньою.

— Твої слова, як пісня,— прохоплюється падре.

— Цю пісню співають всі народи Землі.

Гучно цокає на камінній підлозі важений стоячий годинник.

...Гості покріпили душу, і сумно дивиться на них католицький священик. Кольорові плями лягають на виголену тонзуру. Ненароком падре торкається клавішів, і очі його звично звертаються вгору, до неба, і слухачі не помічають,

як церковний гімн переходить у гімн гарібальдійців, найщиріших синів Італії: «Мерщій забирайтеся з нашого краю, тікайте, чужинці, з Італії геть!» — І столітньої давнини пісня звучить, ніби народжена сьогодні.

Сам того не помічаючи, помахує рукою, наче диригує, Чіно, сивий коваль, і ми ось бачимо, до чого схожий він на того Алігієрі, диригента, котрий явив нам симфонічний концерт «Франческа да Ріміні» при самім початку.

— Вони вас, святий падре, знищать,— застерігає Чіно вузлуватою рукою, задумливо спрямовуючи в майбутнє плин старезної пісні.

— Хто? — під акомпанемент своєї фісгармонії питає священник.

— Німці... або й наші!

— Я нікого не вбив,— посміхається преподобний.— Нікому нічого злого не вчинив.

— Саме за це тепер і вбивають,— саркастично посміхається Чіно і, журливо водячи рукою, під акомпанемент необачного священника, підносить вище та вище знаменну пісню італійських комуністів «Бандьєра росса...»

...Ця ж пісня вливається в гірське озерце на ліловому кам'янистому полі, де з синами Чіно працюють наші матроси.

Роман ходить за плугом з волами. За другим — американець. За третім — Олексій... Хто ж краще? І хто швидше?

Старий Чіно, притулившись до камінної мадонни при дорозі, поважно киває: оце робота!

Мчить до мадонни якийсь розхристаний хлопчисько. Здала кричить:

— Убивають дона Джованні!

Франческу есесівці вкидають у порожню кімнату з загратованим вікном.

У мокрому німецькому мундирі, тягнучи по землі свій чорний стяг — роздерту вітром парасольку, до камери поважно вступає Карлетто.

— А тепер побалакаймо...— починає він, як завжди, по-італійському.

— Я по-німецькому не розумію.

— Через місяць ми обвінчаємось, крихітко. Так. А тим часом...

— Я по-німецькому не розумію,— і вона скидає геть з плеча свого холодну й мокру від дощу руку красунчика.

— А поки що... борги є борги! Тобі доведеться дещо відробити. Співатимеш у нічному кафе синьйора Буті.

— Я по-німецькому не розумію!

— Там телер — нова вівіска: нічний клуб «Дівоча цнота». І все пристойно. Еге ж! Фіалкове світло, наче в пеклі. Твої обов'язки: співати, очима пускати бісики, позувати художникам... ні, ні, не роздягаючись! Еге.

— По-німецькому я не розумію! — і Франческа вже плаче.

— Зараз ти... зрозумієш. Я так люблю тебе, Франческо. Але... Я вже збожеволів... і, якщо ти не погодишся співати в нашому кафе, тебе хутенько віддадуть... у публічний дім для німецьких солдатів. Еге.

Мимовільний зойк зривається з уст дівчини.

— А-а, зрозуміла? Борги є борги... Зрозуміла?

Мнучи рукою червону хустину, Франческа дивиться крізь товстенні скельця окулярів і... посміхається. Ця посмішка своєю несподіваністю так лякає Карлетто, що він задкує аж у самий кут. До камери тихо вступає Лючіна.

— Так, зрозуміла! — І, вдаривши красунчика по морді, Франческа в нестямі кричить: — Іду... в публічний... дім!

— А навіщо нерви? — посміхається Лючіна. — Не хочеш співати... будеш працювати в кухні. Ну?

Франческа в'яне:

— Коли... прийти... на кухню?

В підвалі, під товстеною склянню підлогою розкішного залу, ще одне пекло, кухня нічного кубла розпусті «Цнота». Чад. Коло плит, мов ті чортяки, кухарі. Франческа, разом з тіткою Марією, чистить цибулю. З залу, крізь незграйний гамір притону, чути естрадну програму дивертисменту.

Перед Франческою купа накришеної цибулі. За сльозами дівчина не бачить світу. Щоб дати спочинок очам, Франческа, закинувши голову, дивиться в склянню прозору стелю.

Крізь брили скла ритмічно соваються ноги, ноги, ноги, — в танці пропливають кілька пар.

...Зал розкішного кишля. Хмари диму, фіалкове світло, наче в пеклі, на тумбах — освітлені зсередини черепи. На стінах — мазанина формалістів: клякси, трикутники, круги та зигзаги. Як і всюди, реклами. Серед них — «олія Данте». В глибині естради — буфетний шинквас. По залу — столики завсідників. З тацями, з облетеними ф'ясками к'янті або фраскаті, сновигають камер'єри, бліді, з горючими очима, хворі, либонь, на сухоти, — це ж, мабуть, повинно пасувати

до навмисне похмурого інтер'єра нічного кафе. Під скляною підлогою залу мерехтить у підвалі пекельне полум'я кухонних плит.

Кінчається ексцентричний номер чотирьох акробатів. На естраді — сам ресторатор, кругленький добродій, Томазо Буті. З професійною ухмилкою він оголошує:

— Карло Чезаріні зі своєю сестрою. Співатиме Лючіна Чезаріні!

Карлетто — біля інструмента, томний, пишний, нахабний. Вони з Лючіною, одягненою в найскромнішу чорну сукню (як же можна інакше в храмі дівочої цноти!), не співають, а ревуть і стогнуть без жодного людського слова: еротична несамовитість, розхлябаність душі та тіла. Все це — напрочуд ритмічно й темпераментно, та без ознак гармонії, без ніякого глузду, — емоції печерних людей. Круг Лючіни пританцьовують голісінькі дівичі в чорних рукавичках і панчохах.

Лючіна починає співати коронний шлягер цього вертепа — «Дівоча цнота»:

Ну, скажи мені: для чого
Бережеш ти дуже строго
Честь незайману свою?

Чи для хлопця молодого,
Чи для янгола святого,
Що на тебе жде в раю?

Як не буде хлопця в тебе,
Не дістанешся до неба,
Попадеш ти прямо в ад!

Пропадуть усі надії,—
Бо не люблять і святії
Недоторканих дівчат!

Почекай же, мила пташко...

Почувши знайомий голос, виведена з кухні дитячою цікавістю, біля входу в зал на мить виникає, в окулярах, з заплаканими від цибулі очима, босонога Франческа. Добре смикнувши її за руку, мерщій повертає небогу до кухні розлючена тітка Марія, але необачну кухонну рабіню встигає помітити гер Фріцик,— він сидить біля столика — в новенькому мундирі, з орденем Залізного хреста.

А чарівна Лючіна тим часом співає:

...Почекай же, мила пташко,
Йде годинька лиха...
Будеш ти жаліти тяжко,
Що не звідала гріха!

Коли стихають овації пікантному соло, коли потіпаха, щаслива своїм успіхом, сідає за стіл до гера Фріцика, поки видудлює склянку вина, лагідний товстунчик — чи не в сотий раз — питає:

— Як тебе звать, моє сонечко?

— Лючіна,— незворушно, в сотий раз, відповідає дівця.

— А-а... так от! Я хочу послухати, як співає вона!

— Хто?

— Босоніжка. Еге ж. А як її звать?

— Не знаю... «Бо не люблять і святії недоторканих дівчат...»

— Святі не люблять. А я люблю. Отак! Я хочу її послухати.

— Сьогодні?

— Зараз,— і він чіпляє на носа своє позолочене пенсне.

— В афіші оголошено мій номер.

— Хай скажуть оцим дурням, що ти хвора...— і есесівець, киваючи пальцем, підзиває власника цього кубла.

...Томазо Буті — знову на кону:

— Дами й панове! Любимочка Неаполя, наша чарівна синьйора Чезаріні... зненацька трішки занедужала.

Дикунське виття потрясає все кишло. Присутні гупають ногами, свистять, шпурляють тарілки, стільці, помідори.

— Босоногу! — волає есесівець.

— Заждіть хвилиночку, майн гер! — благає Томазо Буті.— Одну хвилинку!

— Давай босоногу! — горлає гер Фріцик.

Увесь содом чути й на кухні. Франческа, приголомшена, дивиться крізь товсті окуляри на склянку стелю. Марія поспішає вивести її геть. Та вони не встигають. На порозі вже — Томазо Буті. Два гречні типи в чорних сорочках фашистів хапають за руки новоявлену Сандрільйону й тягнуть її до залу, як була: в окулярах, від цибулі зарюману, налякану, одягнену бозна-як, у ситцевому платтячку, босоніж, з пальчиком, перебинтованим після порізу.

Тітка Марія, з величезним кухонним ножом, намагається заступити дорогу бандитам у чорних сорочках, але Франческа, разом на щось відважившись, киває їй і сміливо подається нагору, крутими залізними сходами, до входу в зал.

Марія злякано хреститься. Поглядаючи на скляну стелю кухні, бачить босі ноги Франчески: дівчина йде межі столами ресторану, ніби на ешафот.

...— Цнотливість — мати всіх пороків! — верещить у позолоченій клітці, над буфетним шинквасом, байдужий до всього на світі папуга.

Неначе по свіжій стерні ступає босоноге дівча по розкішному залу. Майорять обличчя, ордени, байдужі очі, дорогоцінне каміння на шиях гулящих красунь. Блимають людські черепи на столиках. Кліпають вогнистими вічницями керамічні чорні маски, почеплені по стінах.

Франческа на хвильку знімає окуляри, заплющує цибулею обпечені, заплакані очі — й спиняється, щоб далі не йти навпомацки. Забарившись біля столика, ненароком чує балачку двох італійських офіцерів у новісінькій німецькій формі:

— ...В горах, у партизанів, кажуть, з'явилися якісь росіяни...

Франческа спалахнула: росіяни?!

— Звідки? — здивовано питає другий офіцер.

— Втікачі з німецьких таборів.

— Лиха година...

— Є наказ: оточити й знищити...

Ці підслухані слова окрилили дівчину, і вона вже йде не на страту, а немовби летить на побачення. «Росіяни?» — і все в ній співає: «Росіяни? Радянські солдати?.. Які? Звідкіля?.. Може, хто чув там про її Романа?» — і все це сяє і палає на обличчі дівчиська.

А тим часом сам синьйор ресторатор, Томазо Буті, проголошує з естради дальший номер:

— Популярна артистка меркато: Франческа Корродіні! Пісенька про цнотливу любов!

І, немовби забувши — де вона є, бідолашна Франческа починає й справді — свою немудру пісеньку про любов, яку не раз виконувала на базарі, починає співати, йдучи межі столиками, ще й не ступивши на кін.

Новітню Сандрільйону хтось владно штовхнув до рампи.

З ножакою біля куліс — завмерла, мов на чатах, рішуча, без страху, Марія.

Франческа співає, а якась старезна відьма, що стовбичить біля рояля, на ходу пристроюється до співачки, вільно і вправно добираючи супровід.

А коли раптово переходить Франческа на свою улюблену пісню: «Неаполь, милий серцю Неаполь», на пісню про рід-

не місто: «Хто нині щастя не зловив у сіті, той завтра, певно, вже його пійма. Можливо, кращі є міста на світі, але для мене кращого нема...» — коли Франческа, не попередивши, переходить несподівано на цю свою пісню, акомпаніаторка так само легко і вправно наздоганяє співачку своїм супроводом.

Слухає в досаді тітка Марія.

Слухає пісню байдужий до всього папуга.

Слухають завсідники цього дикого кишла...

Але пісня вже починає декого насторожувати.

Співає Франческа про свій рідний гóрод, що його топчуть не тільки чоботища ворогів, а й лаковані туфлі доморослих зрадників,— співає крізь сльози, співає одчайдушно й гнівно. За це їй доведеться, може, одвічати головою, але зараз вона нічого не боїться: італійка оплакує свою сплюндровану вітчизну.

Слухає пісню, ні словечка не тямлячи по-італійському, величавий гер Фріцик. Чортеня босоного до душі йому припадає більше та більше, і він, заплішений дурень, ляпає кілька разів у долоні. Ще не збагнувши, що там коїться, його підтримують помітно сп'янілі шлюхи.

Захмілілі слухачі, дивуючись з оригінальності номера, думаючи, що перед ними — артистка в убранні вуличної канюки, відповідають на пісню оплесками. Дівчина спантелена: чого радіють? Вона ж не чує, як бідкається за дальнім столиком добродушний пристаркуватий п'яничка:

— Ніяка продажна шкура не вважає себе за зрадника!

Горлає щось у захопленні Фріцик.

А якийсь жрець мистецтва, стрункий, кудлатий, досить гарний, який-небудь, може, всіма визнаний маестро, волає в захопленні:

— Який видатний художник створив цей костюм? — і просить Франческу: — Дитя моє! Не ворущись! — і, схопивши десь палітру й пензлі, вже лізе на драбинку — за буфетним шинквасом.— Я її мушу увічнити! В цьому гримі! Запрестольний образ храму цноти!

— Цнотливість,— мати всіх пороків! — зухвало відповідає художникові папуга.

Маестро хутко пише на стіні портрет рибачки. Всі в залі, зачавши подих, вітають кожен мазок.

— Не ворущись, дитя моє,— благає художник,— а то не будеш схожа,— і пише, пише, пише, пильно вдивляючись в оригінал.

Ми бачимо, нарешті, портрет чарівного дівчати: трикутники, круги й зигзаги. В очах тітки Марії — і сміх, і гнів, і подив. До сліз регоче флорентієць на рекламному щиті «олії Данте».

12

Дальшу сцену ми бачимо крізь величезне, на весь екран, прозоре обличчя Данте Алігєрі: затишний будуар в притоні Буті.

Гер Фріцик, скидаючи пенсне, велить Лючіні:

— Роздягайся.

— На мені немає зайвого... анічогісінько.

— А як же новенька вівіска цього кишля? «Дівоча цнота»?

— До нової вівіски я ще не звикла,— регоче Лючіна.

— Стоп! Є ділова розмова.— І милий чоловік знов чіпляє пенсне.— Ти...— І знов питає: — Як тебе звать, красунечко?

— Лючіна.

— Ти, Лючіно, дістанеш сотню тисяч марок, якщо ця крихітка... як її звать?

— Не знаю.

— ...Якщо ця крихітка... бодай на тиждень дістанеться мені.

— Це — наречена мого брата.

— Ну, якщо брат дорожчий від грошей...

— Сто сорок тисяч,— вирішує потіпаха.

— Сто двадцять! — вирішує Фріцик.— А тим часом...— і знову скидає пенсне: — Роздягайся!

Данте одвертається.

Крізь скорботне обличчя поета ми бачимо: підбігають до Чіно Алігєре двоє селян:

— Дона Джованні повели на розстріл!

А коваль часу вже не марнує: в підніжжі камінної мадонни видобуває з землі пістолети й гвинтівки, загорнені в масне ганчір'я, простягає зброю боцманові, Романові, своїм синам, сусідам.

— Де ви це взяли? — питає боцман.

— Не так давно ж ми воювали,— бурчить коваль.— В Іспанії...

— Гарібальдійці? — озивається всезнайко Олексій.

А боцман знов наспівує своєї: «Ой під вишенькою, під черешенькою...».

...Фашисти в чорних сорочках ведуть на розстріл католицького священика.

Високим смолоскипом палає сільська церковка.

Добрі люди поспішають рятувати дона Джованні. Попереду — Чіно, за ним Роман з товаришами, всі ковалеві сини, славний рід Алігієрі.

...Одгриміло перше партизанське бойовисько. Догоряє божий храм. Палає й дім падре. Незворушно цокає в господі священика високий стоячий годинник, охоплений вогнем. На різьбленому аналої горить і не згоряє «Божественна комедія» Данте. Похиливши плечі, завмер у роздумі Джованні.

— Пора відходити в гори, падре,— каже Чіно, озираючись на свою хату, складену з важких камінних брил, на принишклу сім'ю.

— Пора,— наче благословляючи, відповідає курато.

Зграйка малят, біля камінного водоймища, принишкла.

Боцман підступає до малої онуки Чіно, дівчинки літ шести, яка щойно вирятувала з басейну втоплу ляльку. Боцман хапає дівча на руки, пригортає в батьківському захопленні. Дитя припадає морякові до грудей.

Всі скидають шапки.

Молодший син Чіно Алігієрі, Вінченцо, поглядом прощається з дружиною, з тою самою мадонною, чарівною молодичкою з малям на руках.

Рушають у далеку дорогу в'ючені коні та мули. Плаче коло воріт стара Мілена з невістками та онуками.

...У хуткій зміні кадрів: підривають партизани міст, обстрілюють жандармську сторожку, валять щогли електропередачі...

...Спускаються гарібальдійці по крутій стежині, співають на мотив російської «Катюші»: «Наші чоботи давненько вже стоптались, а ми йдем і йдем лише вперед!»

Назустріч квапляться двоє дівчаток: «Наших женуть до Німеччини!», і загін Алігієрі поспішає рятувати італійців, що потрапили в біду.

Поривається вперед з автоматом і радянський матрос, українець-гарібальдієць, Роман Принада. На урвищі, ошелешений красою животвору, гукає на цілий світ:

— Франческо... я йду! До тебе!

Завмерла, наче на краю безодні, і Франческа: їй треба вийти на естраду. Дівчину вже одягли в уніформу цього сумнівного закладу: скромна сукня, гладенька зачіска,— те, що може тут підкреслити цнотливість,— усе, як у Лючіни.

Припавши до стіни, Франческа дожидає: ось-ось Томазо Буті оголосить її вихід,— так вона чекає, буцім мають її вести на страту.

На естраді хвацько танцюють під чорним серпанком оголені герлс. За столиками комерсанти, доморослі фашисти, німецька офіцерня. На колінах у Фріцика — сестра Карлетто, Лючіна. Біля сусіднього столика, дожидаючи, видно, виходу на естраду Франчески, своєї учениці, зажурився над кухлем пива Умберто Феррарі. Учителю чує розмову товстеного німця з Лючіною:

— Коли я матиму, нарешті, ту крихітку?

— Треба ж підготувати. Завтра.

— Сьогодні. Зараз!

— А я?

— Ти мені набридла. Я хочу її — після найближчого номера!

— Крихітка зчинить галас.

Фріцик знизує плечима.

Умберто поспішає вийти з залу.

На кону — Франческа Корродіні. Вона без окулярів, — глядачів не бачить. Вихопивши з рук акомпаніатора модернізовану задля джазу гітару, Франческа починає нову свою пісню, можливо — останню в житті, нову пісню, яка в цю ж мить народжується, пісню про радянського матроса, котрий навіки покохав неаполітаночку або, може... навіки забув про неї?.. Дзвенить гітара... Ні, ні, він любить мене, любить, живий чи мертвий! А я?.. Хто я?.. не відаю: наречена я чи вже вдова? Але знаю одне: я проклинаю війну!

Ці мислі й почуття їй краяли серце, а слова... слова були трішки інакші. Ось що співала Франческа:

Мала я човен і море,
Мала коханого я,
Думала я, що не згасне
Зіронька ясна моя.

Сяяла зіронька мила,
Раптом погасла вона...
Чом же навіки з коханим
Нас розлучила війна?

Жує за столиком червону від губної помади сигарету панна Лючіна, потім зозла шваркає недокурком об скляну підлогу. Потіпаха не тільки лютує, а й дивується: як їй, оцій малій злидарці, не страшно тут, у цьому кишлі?

А відважне дівчатко, юне й безборонне, бліднучи й спалахуючи, тим часом починає в несподіваному ритмі приспів:

Чайкою в небі любов моя літає,
Милого в світі любов моя шукає,
Ні на хвилиночку крил не склада
Скривджена тяжко душа молода...

В передчутті всяких прикростей місця собі не знаходить Карлетто. Він тут помітив однорукого фотографа Джакомо, поспішив був до нього, але тут же й забув про свій намір, бо його приголомшила зухвала пісня Франчески,— вона співала так, що не можна було одірвати очі,— вона ще ніколи не сяяла такою красою, оця підсліпувата вулична співачка:

Запанувала неправда,
Зрада в моєму краю,—
Топче ворожа навала
Землю чудову мою.

Човен, і море, і волю
В мене чужинці взяли,
Тільки біленької чайки
Вбити вони не змогли...

Чайкою в небі любов моя літає,
Милого в світі любов моя шукає...

Зухвала відвага співачки приголомшує слухачів.

Томазо Буті в розпачі хапається за голову,— без скандалу таки не обійшлося!

П'яний Фрічик, що хотів був ударити в долоні, так і не збагнувши, що сталося, в зловісній тиші опускає руки на стіл.

Невідомо, скільки ця зачарована тиша тривала б... Ось Франческа вже зійшла, не кваплячись, з естради. Вже й пройшла тихесенько між столиками до порога. Так і зникла б вона з-перед п'яних очей, і ніхто не ворухнувся б навіть, коли б Лючіна не звалила на столику кришталевий фужер і не брязнув би розбитий посуд...

Звільнившись від диявольського наслання, слухачі, розлючені, пориваються навздогін за дівчиськом, та страшений вихор зненацька шарпає на столах скатертини, валить на підлогу чарки, розкидає меблі,— це сам Данте прийшов співочій душі на поміч: очі його виникають над нічним кублом, і шарахають пігмеї хто куди.

А Франческа вже наближається до порога.

Помічає настовбурченого Карлетто.

Кидається в другий бік.

Але тут чатує вже товстун Томазо Буті.

Він намагається зупинити втікачку, але дістає по голові гітарою, — його відтрують геть тітка Марія і синьйор Умберто Феррарі, що поспішив на цю халепу в залу.

Учитель виводить Франческу й Марію з нічного гніздечка «Дівочої цноти» через якісь підземелля — на безлюдну вулицю.

Репетує ще десь там Лючіна: «Ловіть її!» — але ніхто неспроможен зійти з місця.

Зловтішно регоче грізний Данте.

При кінці тієї ж ночі. Гірська дорога. Франческа натискає на педаль. Вона боїться загубити окуляри, і раз по раз торкає їх пальцем. Опліч з нею на велосипедах — Марія та однорукий фотограф Джакомо. Він часом оглядається — чи немає погоні.

— Одвіз би я вас в одне безпечне місце. Але...

— Куди ж це? — жваво озивається Марія.

— До партизанів, — німжиться однорукий.

— Чи ти, бува, не здурів? — знявши руку з керма, хреститься стара і не втримується від каскаду жестів.

— Німці на вас полюватимуть. І тільки в таборі...

— Ну, що ти базикаєш! — Франческа сміється і сердиться. — Ти можеш розсмішити навіть найсвятішого папу. Подумай лишень: я — в партизанів! Та я ж боюсь, коли стріляють...

— Гаразд! Ідьмо до моєї рідні.

Та попереду на дорозі з'являються німці, солдати, — вони цуплять кудись важенні паки, женуть нав'ючених коней та мулів.

— Тедеско, — шепоче Джакомо й штовхає Марію та Франческу під найближчий місток. Але... марно: це ж Чіно Алігієрі з синами, гарібальдійці, Роман, Іван Семенович, переодягнені в німецькі мундири.

На тому ж мості, в невиразній тривозі, Роман спиняється, спираючи на бильця свою важенну ношу.

— Чого ти? — питає боцман.

— Так чогось... — стомлено відмовляє Роман.

Ноша його мало не впала за бильця, вниз, туди, де причаїлись Франческа з Марією та Джакомо, — але боцман устигає підхопити вантаж.

— Гай-гай, братику! — бурчить Іван Семенович. — Таки стомився...

Чужинну мову чують унизу, під мостом. Але це ж — не німецька!

— Санта Марія! — хреститься дівчина.

— Що таке? — питає пошепки тітка Марія.

— Нічого... причулося! — неохоче відповідає Франческа. Кроки солдатів чути далі й далі, але чого так тривожно тьохкає серце?

Загін Чіно Алігері звертає на тропу, що веде в гори.

Джакомо, Франческа й тітка Марія витягають з-під мосту велосипеди й собі звертають на гірську стежину.

Дві групи розходяться в різні боки.

А Данте тихо каже:

— Не дмуть вітри, як хочуть кораблі...

— Сім'я у вас велика? — питає Марія у Джакомо.

Той витягає з кишені фотографію. Селянська родина: напружені обличчя батьків, сам Джакомо й шестеро дівчат. Одна, років десяти, підняла над головою гутаперчеву ляльку. Молодша — з білою ромашкою в руці.

— Поки знімав, — сяє Джакомо, — сестрички чепурилися, мов справжні синьйорини!

Та ж сама фотографія, щойно зірвана зі стіни дерев'яної халупи, в руках франтуватого, чистенького німецького офіцера, вельми схожого на Фріцика, тільки такого молоденького, що бути б йому Фріцеві сином.

— Гей, дівчатка, — кличе офіцерик, приємно вишкірившись. — Станьте ось тут, як стояли на цій картці: будем зніматися! — і він готує апарат. — Ти тут, ти тут ось, а ти — сюди! І тата з мамою прошу! А де ж старший?.. А-а, в партизанах?

Батько й мати, вже знаючи, що пахне смертю, стають до стіни. Дівчатка чепуряться. Одна, та сама, років десяти, тримає над головою ляльку, все як на тій фотографії, зробленій колись Джакомо. Молодша зриває ромашку.

— Добре! — і німець, як справжній фотограф, поправляє дівчаткам кіски: — Підніми голівку, дитя моє. Дивись сюди!

В візирі — сім'я Джакомо Джотто.

— Зараз пролетить пташка! — радіє життю офіцерик. Повівши рукою, подає знак і, при першому залпі, клацає затвором.

Разом з Чайковським і Данте ми знов потрапляємо в пекло.

Джакомо, Франческа й Марія — на колінах перед розстріляною сім'єю однорукого. Жива ще ромашка у руці молодшої сестри. Уціліла й дівчинка, ота, що з лялькою, Веріна.

Дівчинка легко поранена. Франческа тремтячими руками перев'язує зачеплене кулею передрам'я. За товстими скельцями окулярів Франчески — сльози великі, наче горох.

Марія скам'яніла. Прокльони клекочуть у грудях, і стара, щира католичка, потрясаючи п'ястуками, вже впадає в блюзнірство:

— Якщо на світі буває таке... то нема на небі нікого! Ні бога, ні мадонни, ні святих! — але замовкає і тільки бурчить, накликаючи на голови нацистів найстрашнішу кару: «Немає на вас росіян, прокляті! Немає на вас росіян...»

Джакомо знаходить у сараї лопату. Але що вдіє він однією рукою?

Марія з небогою заходжуються коло родинної могили.

...Всі троє і Веріна з лялькою — лізуть угору по крутій тропі.

— У партизанів, я чув, з'явилися якісь...

— Росіяни?! — поспішає спитати Франческа. — То це правда?

— Троє радянських матросів... десь у якомусь загоні...

— То чому ж ти мовчиш? Веди!

— Куди?.. Загонів — десятки.

Крамничка Карлетто Чезаріні: видовище по-варварському строкате, як, зрештою, і всі подібні крамнички в тих краях.

Красунчик підраховує денну виручку. Це — найінтимніше й найприємніше заняття, але заважає хазяїнові його сестра Лючіна.

Ніби жартом намагається вона поцупити дві-три купюри.

Карлетто, не без злості, боляче ляпає її по руці.

— Не заважай. Гроші є гроші!

— Жалюгідний дріб'язок! — презирливо мружиться на акуратно складені папірці Лючіна. — Ти тепер... втрачаєш незрівнянно більше.

— Де втрачаю? На чому?

— Твою Франческу бачили в партизанів, — і Лючіна, бавлячись запаленою сигаретою, ніби дивиться в якусь звабливу далину, бо вчувається ж їй владливе воркування Фріцка: «Ти дістанеш сотню тисяч марок, якщо ця крихітка...

Лючіна затагується димом і знов поціляє братикові в самі-сіньку душу: — Ти таки втрачаєш силу грошей!

— Знов! Збила з рахунку...

— Мені сказали: проти партизанів готується операція. Я просила Фріцка: ти з ними завтра їдеш до лісу.

— Навіщо?

— Якщо ти не хочеш навіки втратити свою шалену комуністку...

— Я не хочу навіки втратити свою голову!

— А твоя до тої старчихі любов?

— Обійдусь.

— Плакали твої мільйони. Без неї ти не вартий ані сольдо!.. А коли її схоплять німці...

— А коли партизани, ці звірі, схоплять мене?

...Сидять ці «звірі» при вогнищі й мало не плачуть, дивлячись, як Веріна вовтузиться з лялькою: чогось там з нею разом журиться, чомусь радіє, скаржиться. Хтось простягає Веріні помаранчу. Мало не плачучи, дивляться добрі люди, як дівчинка їсть,— ось воно, майбутнє Італії.

Тихо-тихо торкає струни чиеїс старенької гітари тітка Марія: це мелодія пісні Романа — «Така її доля...» — і аж наче молодіє стара, — і яка ж вона гарна в цю хвилю, ця проста неаполітанка! М'яко рокоче могутнє контральто Марії...

Джакомо вчить Франческу користуватись пістолетом. Але дівчина неуважна, їй таки вчувається, під акомпанемент Марії, голос Романа, далекий і сумний:

Якби то далися орлині крила,

За синім би морем милого знайшла...

Задумавшись, вона питає:

— Де ж можуть бути ті радянські, Джакомо? В яким загоні?

— Ти думаєш, що твій матрос...

— Нічого я не думаю,— сердиться Франческа, поправляючи окуляри: — Я мушу їх побачити.

— От зійдемося з хлопцями загону Чіно Алігієрі. Спитаємо.

...Біля іншого вогнища, на похмурій поляні,— старий Чіно. Він дивиться в огонь і... наче за густим серпанком бачить свою кузню, свою халупу — в полум'ї: нацисти з усіх боків діловито підпалюють гніздо гарібальдійців. Мовчки дивляться на варварів жінки та діти. Одна з невісток Чіно, вже знайома нам чарівна мадонна, з дитятком на руках, люто вчепилася в руку життєрадісного офіцера, котрий

недавнечко фотографував сім'ю Джакомо Джотто, і тут же відлетіла молодиця на камінні плити, що ними вимощено двір... Палає кузня, палає стара оселя Алігієрі...

Чіно опускає руку, що нею затуляв собі очі. Прислухається: десь там стріляють.

— Причудлося... — непевно заперечує дон Джованні, священник. Він, як і всі гарібальдійці, ходить вже з довгою бородою, з червоним шарфом на шії.

...Романові вчувається неймовірне, мовби десь далеко хтось грає на гітарі його пісню «Така її доля...»

— Приверзлося, — зітхає Йван Семенович.

Роман дослухається, але гітари вже нема. Чути лиш далекі постріли.

До пострілів прислухаються, у відкритій військовій машині, що спинилась під високою скелею, Карлетто, Лючіна й власник «Дівочої цноти» пан Томазо Буті.

Гер Фріцик куняє на заднім сидінні. Карлетто намагається його розворушити:

— Гер Фріцик!

— Га? Що? — і він солодко позіхає. — Як тебе звуть? Га?

— Карлетто Чезаріні.

— Так, пригадую... Чого тобі?

— Ви веліли своїм солдатам взяти її живцем?

— Кого це?

— Франческу.

— А хто це? — цмокає губами Фріцик. — А-а, пам'ятаю... Як же! Велів, велів! Тільки живцем!.. Жду не діждусь блаженної хвилини, коли це незаймане дитя...

Лючіна штовхає Карлетто в бік: мовчи, мовляв!

— При чому тут ви?! — аж підскакує крамарчук.

— Аякже! — І Фріцик благодушно пояснює: — Солдати — мої!.. Мої! Для кого ж вони повинні старатись? Для мене! От чому цю босоногу кралечку...

Поблизу лунає автоматна черга. Починається бій. Під командою того ж таки любителя фотографії німці нападають на загін Меццетті. З німцями — Карлетто.

Лючіна і Томазо Буті, який дрижить від страху, як овечий хвіст, ховаються за величезним валуном. Нацисти намагаються оточити гарібальдійців.

...Веріна тулиться до стовбура пінії, а коли сліпа куля пробиває в її руках гутаперчеву ляльку, дівчинка, шарахнувши, зникає між кущами.

Мчить Веріна, падаючи, не розбираючи дороги, поки не натрапляє в гущавині на готовий до бою загін Чіно.

Перехопивши очманілу дівчинку, дон Джованні її пригортає. Відчувши ласку в руках і голосі, Веріна ридає на його плечі: прорвались, нарешті, сльози після всіх страхіть останньої доби.

— Чого ти?

— Мою ляльку... вбили.

— Хто? Коли?

— Не знаю... німці.

— Де? — підходить наймолодший син Алігієрі, Вінченцо. — Веди!

Відстрілюючись, Франческа перебігає під скелю. Спіткнувшись, губить окуляри.

Не знайшовши їх у траві, дівчина ховається за скелю.

Ввійшовши в азарт, Карлетто нишпорить між валунами. Та німці раптом поступаються під ударом приведеного Веріною загону Чіно.

Ніс до носа стикаються на відкритій галяві Карлетто й Роман.

Матрос, не знаючи — хто перед ним, ступає ще крок уперед. Над ним, на весь екран, схиляється обличчя Данте. Флорентієць гукає щось, і над лісом котиться луна.

Та Роман ступає ще крок.

Зненацька впізнавши на осяяній місцем галявині радянського матроса, крамарчук стріляє.

Данте здригається.

Але постріл — мимо цілі: матроса встиг затулити своїм великим тілом Боб Нельсон. Негр падає.

Впізнавши красунчика, стріляє й Роман. Але його випереджає другий постріл Карлетто: крамар таки влучає в смертельного ворога. Тітка Марія й гарібальдійці кількома пострілами відганяють красунчика пріч. Роман зі стогоном: «Франческа!» падає. Тітка Марія чує зронене в нестямі ім'я, кидається до зваленого кулею і... впізнає.

— Санта Марія!

Припавши до грудей матроса, Марія кличе: «Роман! Роман» — «Води!» — тільки й шепоче радянський матрос.

Знайшовши в траві іржаву консервну бляшанку, Марія відповзає до струмка, щоб мерщій принести води.

Загони Алігієрі і Меццетті йдуть разом на ворога. Франческа перев'язує поранених.

І знову — Чайковський: любовна тема «Франчески да Ріміні» терзає нам душу. Знов: на весь екран — прозоре обличчя Данте. Ворушаться його тонкі губи.

— Божественна комедія триває...— скорботно шепоче флорентієць, і знов займається дурний вогонь нічного бойовища.

...Франческа під вогнем підповзає до Романа.

У досвітньому присмерку, в тіні дерев, короткозора, вона обличчя його не бачить.

Намацує в пораненого пульс. Припадає до яскравої хустинки на тільняшці і, не бачивши нічого, прислухається до серця.

На мить Франческа завмирає в невиразному хвилюванні. Проводить рукою по вологому лобі Романа.

— Цей кінчається,— каже вона товаришам.— Несіть!

Італійські хлопці обережно несуть кудись Романа. На хвилю зупиняються біля старого Чіно. Схилившись над матросом, коваль ронить сльозу...

Зачепила в темряві Франческа гітару, залишену тут Марією. Надривно брязнула струна.

Далі й далі несуть партизани радянського матроса Романа! — і нікому сказати про це маленькій співачці.

Повертається з водою Марія і, не знайшовши Романа, кричить бійцям, що пробігають мимо:

— Тут лежав руссо... Куди подівся руссо?

— Який руссо? — шарпається до неї Франческа, але, зиркнувши в присмерку на тітку Марію, все розуміє без жодного слова.

— Він лежав... ось тут? — тихо питає вона, та й сама вже бачить, що тут — те саме місце, де вона вислухувала його серце, ось і прим'яті його тілом квіти... Дівчина зойкає, та звуку немає, не стало голосу, але так проразливо дзвонить її розпачливий німотний крик, що разом вщухає й вітер, завмирають і квіти на поляні, і дерева в лісі не шумлять, і застигає дзюркотливий струмок, і птиці завмирають, нерухомо повисаючи над скелями.

Скільки вона триває, ця німа непорушність? Коротку мить? Годину? Рік? Але Франческа вже рветься в досвітню імлу, саме в той бік, куди гарібальдійці понесли її матроса, кличе його в одчайдушному крику: «Романе?!» — і суне напролом через хащі: «Рома-а-а-а-не!» — і знову вже хи-

таються дерева, і піниться струмок, і солодко пахнуть у травах квіти, і птахи знову ринуть у стрімкім ширянні.

...На голос Франчески стрімголов кидаються брат і сестра Чезаріні. Десятків зо два німців намагаються схопити співачку з «Дівочої цноти»,— їй ж бо велено взяти живцем! Дівча відстрілюється, але стріляє навмання — без окулярів. Коли її хапають, знов кричить вона, немовби кличучи на допомогу: «Рома-а-ан!?»

На крик поспішає й боцман Іванов, але його разом оточують. Йому на поміч кидається Олексій. Відважно пробивається до боцмана Альоша — душа божа. Але матроса ранять. Навалившись з усіх боків, Альошу Панова хапають живцем і тягнуть кудись, у молочне світання. Зарадивши в біді Йванові Семеновичу, Альоша зникає невідомо куди.

Поспішають до нашого боцмана гарібальдійці, і ось вони — вже всі разом, і вже німота на цей раз нічого не може вчинити їм, і каральний загін відступає кудись, у напрямі шосе.

— А де ж Франческа?.. — стурбовано питає Данте.

У сільській капличці — на соломі лежить поранений Роман, — він марить.

Над ним схилився з ліхтарем дон Джованні.

Входять гарібальдійці, один за одним валяться в солому й тут же засинають від втоми, і все це відбувається так хутко, як те буває тільки в казці.

Ось уже й сплять усі. Не спиться лише Чіно.

Не спить іще й боцман Іванов: де Альоша? Де?

Чути автоматну чергу. Чіно зривається на ноги. Прислухається до стрілянини боцман.

— Спи, руссо, спи, — киває Чіно, тривожно поглядаючи на вікна.

Марить Роман Принада, і ми бачимо в тривожнім його маренні Франческу на неаполітанському меркато, рідну Романову хату, берізку біля літака, на якому вони потрапили тоді в Італію...

Боцман, ревно вболіваючи, дивиться на пораненого, бо той йому дорожчий за брата, за сина, і думає боцман свою не дуже веселу думу, і згадує дружину, чотирьох дітей, свій білий корабель, тихенькі вулиці Полтави, — і на все це лягає внутрішній монолог радянського моряка, комуніста, чи не остання розмова з самим собою, роздуми бувалого в бувальцях визволителя — і про війну, і про життя, і про щастя народів, про хліб, про любов, про дітей...

Підвівшись з соломи, боцман Іванов підступає до мерехтливого ліхтаря, поставленого доном Джованні в головах у Романа, витягає з кишені картку дружини й дітей і балакає з ними.

Лунають постріли, розсипаються черги автоматів.

Загін Алігієрі вибігає з каплиці.

...І знову, неначе вві сні, ми бачимо те, що недавно примарилось ковалеві Чіно: справді, горить-таки його садиба, кубелечко гарібальдійців.

Купка партизанів поспішає до заграви, яка встає понад горами.

— Німці підпалили, я думаю, твою господу, Чіно? — питає боцман у коваля, і добрі люди розуміють, що пора спішити на поміч.

— Але ж... нас так мало... — висловлює сумнів старий клерк муніципалітету, сивий, лагідний гарібальдієць.

— Там діти й жінки! — сердиться Іван Семенович.

— Сюди на допомогу наспіють скоро бійці загону Доніцетті...

— Чекати ніколи! — І моряк поривається вперед, а Чіно з товаришами — за ним.

Лючіна старанно обплутує вірвовкою Франческу Корродіні.

— Поїдеш, крихітко, в Неаполь, — воркує Карлетто. Він пробує походити руками по пружному тілу дівчини, але та, зв'язана, обпікає його таким разючим поглядом, що крамар, відсахнувшись, більше не зважається торкнутись. — Зараз поїдемо додому, моє щастя...

— Звели розв'язати!

— Щоб ти знову втекла? Але... якщо ти пообіцяєш...

— Ні.

— Я благаю! — і красунчик падає їй до ніг. — Я... я зовсім збожеволів! — і він намагається обняти її коліна.

Франческа б'є його носком важкого солдатського черевика.

Лючіна люто жує сигарету і одвертається.

Синьйор Карлетто виє, як побитий пес.

У дворі коваля Чіно. Партизани відігнали німців.

На землі лежить мадонна. Її спостигла смерть, але й вона не зуміла применшити її вроди.

Над жінкою закляк у розпачі Вінченцо, її муж. З дитям мадонни, з живим онуком своїм на руках, порядкує всюди Чіно.

— В домі — десятки поранених, сотня жінок та дітей,— каже він боцманові, заклопотаний стріляниною, яка знов зав'язується поблизу: це свіже покріплення німців знов суне до садиби Чіно.

— Виносьте поранених! — командує боцман.— Швидше! Виводьте дітей!

— Усіх нас тут перестріляють...— заперечує той самий клерк.

— Я прийму вогонь на себе! — горлає боцман, батько чотирьох дітей, раптом зважившись на одчайдушний крок.

— Чому саме ти? — питає Чіно.— Чому ти?

— Винеси з вогню свого внука! — кричить боцман.— Я прикрию ваш відступ.

— Чому ти? — питає Вінченцо.— Ми лишимося з тобою.

— У вас діти! — горлає Йван Семенович.— У всіх — родини!

— А в тебе? — стріляючи в невиразні постаті німецьких солдатів, питає в нього літній селянин.

— Я... нежонатий.

— Брешеш!

— Я наказую! — люто зойкає росіянин, відстрілюючись од навали німців.

Партизани виносять поранених.

Виводять дітей і жінок.

Боцман, а з ним Вінченцо й кілька молодих гарібальдійців одстрілюються від оскаженілих нацистів. Одбиваються гранатами. Оглядаються на дорогу: чи не можна вже відійти за своїми?.. Але ні: ще видно коло повороту ноші з пораненими. Все ще виводять дітей.

Вінченцо валиться, скошений кулею.

Один за одним падають партизани.

Не маючи сили триматись поза скелею, Йван Семенович підводиться на весь свій велетенський зріст, виростає чи не до самого неба і, кидаючи гранати, суне на переляканих німців.

Навалившись на героя ззаду, вороги валять його на землю.

...Ведуть Івана Іванова по шосе, і ми чуємо його останні в житті слова, звернені до себе, до дітей, до дружини, до рідного краю,— внутрішній монолог героя, радянського солдата, котрий от-от віддасть життя за волю й щастя простих людей світу. Але це чуємо тільки ми,— а нацисти, які ведуть на смерть відважного росіянина, вони чують тільки його улюблену пісеньку: — Ой, під вишенькою, під черешенькою стояв старий з молодію, як із ягодою...

— Чого ж ти мовчиш? — в котрий уже раз питає Карлетто у зв'язаної Франчески.

Франческа — нічирк.

— Тебе ж розстріляють... — наполягає Карлетто.

Франческа німує.

— Закон є закон... Але я зроблю для тебе все, що зможу.

Франческа вперто мовчить.

— Як звуть командира загону?

Франческа мов набрала в рот води.

— Скільки в загоні людей?.. Скажи бодай слово!

Франческа з уст ні пари.

— Ми ж розбагатіємо з тобою. Ти будеш однією з найбагатших жінок Італії... Одне тільки слово, і ти станеш моєю дружиною...

— Я наречена радянського моряка, — з гідністю озивається, нарешті, Франческа.

— А-а! — люто криче Карлетто, і в цю страшну хвилину його осіняє блискуча думка. — Наречена? — аж гарчить він. — Наречена?.. Зараз ти станеш... його вдовою!

Полотніє викривлене жахом обличчя Франчески, а Карлетто відповідає на її німе, але кричуще запитання:

— Так, так! Твій матрос, поранений, у мене в руках.

— Брешеш! — дико зойкає зацьковане дівча.

— Війна є війна, — знизує плечима Карлетто й наказує підлеглим: — Готуйте росіянина до розстрілу. Он там, біля тієї пінії! — І раптом навіщось питає: — А де твої окуляри?.. Розбила?.. Поставте її ближче.

— Романи! — в розпачі шепоче дівчина. — Романи?!

А боцмана вже підводять до високої пінії, де його зараз розстріляють, — і радянський воїн вище підіймає голову, розправляє плечі, він співає:

— І просилася... і молилася: пусти мене, старий діду, на вулицю погулять...

Альошу, пораненого в ногу і в голову, тягнуть німці по асфальту, ведуть до сусіднього містечка, невеличкого й серед ночі безлюдного, що розкинулось у гірській долині, по обидва боки шосе.

Група озвірілих берсальєрів підганяє прикладами і взятого в полон П'єтро, найстаршого з синів родини Алігієрі.

Ведуть їх мимо темної церковці, оточеної високими тополями, повз дві-три позамикані на ніч крамнички. Спинившись на майдані, насупроти остерії, біля триповерхового будинку, найбільшого в гірському містечку, берсальєри ра-

дяться, де полонених сховати до ранку, і всі вони входять у дім.

Вікна в будинку темні. Але ось одне з них, на третьому поверсі, оживає від вогника свічки.

...Ця свічка, залишена на підлозі порожньої кімнати, мерехтить мов над покійником. Стоять над нею двоє полонених. П'єтро перев'язує голову Альоші.

Займається в горах світанок.

Лежить Роман біля тої ж каплиці, на гірській полонині.

На травах — роса. Біля нерухомої й блідої руки Романа, вже схожої на руку мерця, сіра, плеската, з присосками на розчепірених ногах, ящірка, гекко, що в неї, як кажуть селяни, часом вселяється злий дух, котрий приносить людям всі нещастя.

Набухлими пальцями, неначе виліпленими з землі, старий коваль кінчає перев'язку, водою скроплює чоло пораненому хлопцеві.

— Помру я, синьйор Чіно...— шепоче Роман.

— Не помирай,— благає Чіно Алігієрі.— Живи!

— Сил немає,— одвічає Роман.— Не можу...

— Ти росіянин, ти все можеш...— І він щось варить на тагані над вогнищем.— Ось я нагодую тебе, хлопчику, і ти скоренько оживеш.— І Чіно Алігієрі підливає в каструлю трохи олії з пляшки, на якій красується звичний профіль Данте.

...Данте схиляється до Романа.

— По мене прийшов? — гарячково марячи, питає матрос.— Хіба вже пора?

— Помирати ще рано: ти любиш.

— Але я бачив її тільки двічі.

— Свою Беатріче я бачив три рази: колись вона посміхнулась мені на вулиці. Потім, навіть не глянувши, пройшла мимо. В третій раз я бачив її... в труні. Але все життя присвятив я своїй Беатріче.

— Я ж бачив свою тільки два рази.

— Ти брав її за руку? Ви співали разом? Цілувалися? Обручилися цією хустиною?.. Ти її обіймав?.. І ти віриш у те, у що не вірив я! — і людяним лукавством свінули його премудрі очі:— А ночами вона ж мріє та й мріє про тебе...

— Не знаю, не знаю, нічого не знаю...

...А такі маряться ж Романові: лежать удвох вони в густій траві. Поблискують повсюди крапельки роси.

Він зазирає в підсліпуваті очі Франчески: вони такі близькі, хмільні, глибокі, мов лісові озера в горах.

Роман дає трішки волі рукам, торкається її оголених груденят, але тут же й торопіє,— і все це так гарно, що, видно, й помирати хлопцеві перехотілось притьмом.

Опинившись з Альошею Пановим у замкненій порожній кімнаті на третьому поверсі, П'єтро Алігієрі був спробував поткнутись до дверей, та німецька лайка дала наздогад, що на сходах їх стереже невсипущий вартовий.

Альоша — душа божа, припадаючи на поранену ногу, бліднучи від нестерпного болю, добирається до балконних дверей, визирає на подвір'я, а потім торгає двері і несподівано виявляє, що вони незамкнені.

— Тікай лишень! — шепоче товаришеві Альоша.— Варта — на вулиці, а в дворі не видно нікого. Тікай!

— Без тебе? — обурюється П'єтро.

Молодий італієць, стараючись лишитись непоміченим, лізе по підлозі на балкон.

Помітивши на тому ж поверсі близьенько ще одне вікно, П'єтро зазирає в кімнату і, лишивши на балконі Олексія, зникає в сусідньому приміщенні.

Тут, як видно, військова комора: пакунки, пляшки, коробки, бляшанки. В кутку хтось поскладав гранати, автомати, міни, ящики з набоями, радіоприймач.

Крик радості виривається в партизана.

Насамперед він підпирає зсередини двері, що ведуть кудись, на інші, мабуть, сходи.

— Альошо! — шепоче він з вікна товаришеві і, зиркаючи раз у раз на подвір'я, звідки може грянути біда, починає передавати Альоші німецьку зброю, і в обох тремтять руки, обом стає то холодно, то жарко, і так хочеться жити та жити...

Брязкаючи автоматами, нелюди ставлять Франческу, надійно зв'язану, проти величезної пінії, яка немов злітає над околицею, і дівчина, короткозора, без окулярів, бачить крізь туман розпуки, як виводять Романа, хоч і зовсім це не Роман, а ледве живий Іван Семенович Іванов,— дівчина ж достеменно впізнала на грудях коханого тільки сині смуги матроської тільняшки, але й цього для неї досить.

Старий моряк, поранений, змордований, ледве стоїть. Щоб він не впав, його прив'язують до пінії, і вони з нею ніби зростаються в один корявий стовбур.

Франческа хоче крикнути: «Романе!» — але немає голосу, як уві сні. «Романе!» — зойкає вона всім серцем, але той не чує. Хоче простягти до нього руки, та руки зв'язані. Намагається заплющитись, але не слухаються повіки, і все перед очима пливе, і цілий світ немовби валиться на Франческу.

Шеренга солдатів цілиться в Івана Семеновича, що стоїть на скелі, і ножем по серцю б'ють нас кілька тактів української пісні: «Пусти мене, старий діду, на вулицю погулять...»

Карлетто подає рукою знак... Коли Франческа, нарешті, добуває сил, щоб покликать коханого: «Рома-а-а-ан!», зойк її лине над лісом, понад горами, і це останнє, що чує в житті старий боцман: «Рома-а-а-ан!»

За знаком красунчика солдати стріляють. А боцман, дивом упізнавши її голос, в останню мить збагнув, що діється з підсліпуватою Франческою, і, їй відповідаючи, напружує останні сили в свою смертну хвилину — заради любові до життя — не своїм уже голосом викрикує два коротенькі слова:

— Він живи-и-и-ий!

І знов лунає залп.

Ми бачимо обличчя боцмана.

А гірська луна повторює два слова: «Він живий», — і ці слова любові до життя, рівні великому подвигу, вони розкочуються відгомоном, їх знов повторює луна цілого світу, але не розуміє їх Франческа, двох коротких російських слів.

Ми бачимо вершини гір.

— Він живи-и-и-ий! — повторює луна.

Ми бачимо глибокі ущелини.

— Він живи-и-и-ий! — повторює луна.

І над лісами, над полянами, над морем котиться той самий голос:

— Він живи-и-и-ий!

Луні відповідає ще один, останній залп, викресаний помахом руки Карлетто.

Здригнулась стара пінія. Бризнули скалки кори. Бачимо крупно: куля перебила вірвовку, що нею був прикручений боцман до дерева, і матрос, відділившись від стовбура, рвонувся до катів, з кожним кроком грізно виростаючи, як при початку війни — розстріляний німцями Шевченко, затуляючи весь небосхил, і тільки брижиться смугами матроської тільняшки глибоке італійське небо.

Відстрілюючись од велетня, вороги шарахають хто куди.

До нього рвонувшись, мало не падає і зв'язана Франческа, і здається їй, що хилиться на неї величезна пінія.

А гірська луна повторює й повторює слова Івана Іванова: «Він живий!»

Полонянка очуняла тільки в зеленій військовій машині, яка сказано мчить по шосе.

Крім німецького офіцера, крім Лючіни, крім Томазо Буті, на приступках відкритого автомобіля висять двоє нацистів: вони везуть надійно скручену вірвочками Франческу Корродіні.

Все майорить у підсліпуватих очах сердешної дівчини.

Мчить автомобіль по горах, по пляях казкової краси, пролітає через знайоме нам містечко — повз церковцю, остерію, мимо триповерхового будинку, де фашисти замкнули Альошу і П'єтро.

Берсальєри, фашисти в чорних сорочках, солдати німецькі метушаться коло дому, щось кричать один одному, кивають на балкон третього поверху.

Звідти чути щось незбагненне й несподіване: гримить «Інтернаціонал».

...Альоша й П'єтро перетягли з сусідньої кімнати радіоприймача й настроїлись на московську хвилю.

Гримить «Інтернаціонал». Біснуються під балконом фашисти.

...Німці підіймаються по сходах. Люто грюкають прикладами в двері.

П'єтро, відхиливши їх, кидає між ворогів гранату. Поки встигає двері причинити, куля німецького автомата влучає в ціль.

П'єтро падає. Альоша підповзає до нього.

Машина, що везе Франческу, мчить уперед і вперед. Франческа скам'яніла. Губи стулені. Вітер шарпає волосся.

— Ну, вдово,— забавляється Лючіна.— Готуйся заміж.

— Якщо тільки твій брат насмілиться...

— Ну, невісточку бог посилає, ой-ой!

— Не буду я твоєю невісткою, шлюхо.

— Не хочеш?.. Гарзд!.. Поки мій братик вернеться в Неаполь, я продам тебе, комуністко. На тиждень. Одному німецькому баронові.

Томазо Буті ахає, поглядає на Лючіну з докором, але мовчить.

А в обличчі Франчески не ворухнулась й жодна рибочка.

— Він мила людина, цей барон.

Та Франческа незворушна.

— Ти чуєш?.. Я тебе вже продала!

— Це твоє діло.

— Ти така спокійна!

— Це моє діло.

— Але ж сьогодні ввечері тобі вже доведеться...— та скінчити Лючіна не встигає.

Машина, раптом загальмувавши, мало не злетіла в кювет. Перед її колесами — два повалені стовбури. Шофер, прострелений, відкидається на сидінні.

При дорозі — бородаті люди з п'ятикутними зорями на грудях, з червоними партизанськими шарфами на шиях. З ними — однорукий фотограф, Джакомо Джотто.

Німці, що везли Франческу, вже мертві. Лючіна теж валяється серед дороги. Сріблиться на чорному асфальті її розкішна штучна сивина. Але потіпаха жива: одним прискаленим оком вона оцінює ситуацію.

Покинувши на сходах своїх пораних та вбитих, берсальєри й німці чимдуж тікають униз.

Альоша відповзає від П'єтро. Син Алігієрі мертвий.

...Перед будинком уже збирається сила-силенна солдатів. З балкона летить граната й розривається в гущі ворогів.

Партизанське лігво оточують кілька танків. Сотні озброєних нелюдів згуртувались тут проти одного радянського солдата.

В домі чути позивні московського радіо.

Перед гарібальдійцями вивалюється з машини й добродушний товстун Томазо Буті. Посміхається всіма брижами своєї круглої морди.

— Пика ширша від моєї дупи! — регоче однорукий.

— В час війни всі круки гладшають, — похмуро зауважує один із синів Алігієрі, другий чи третій, Луїджі. — Забирайся! — наказує він товстунові і, обернувшись до Лючіни, яка ще лежить на асфальті, велить і їй: — Котись і ти!

Лючіну підводять прикладом.

Оглядаючись, чи не стануть їм стріляти в спину, по шосе шкандибають Лючіна й Томазо Буті.

— Навіщо ти їх відпустив? — сердиться Джакомо Джотто.

...В нього на грудях б'ється в риданні щойно врятована Франческа:

— Вони розстріляли Романа!

— Роман живісінький. Присягаюсь серцем мадонни!

— Утішаєш! — несамовито кричить Франческа.

— Я бачив його на світанку.

— А вранці, ось тільки-но, при мені... його розстріляли.

15

Щойно вирито під тою ж пінією, коло дороги, свіжу могилу.

Сила-силенна людей.

Хоч бій одійшов ще зовсім недалечко, росіянина-гарібальдійця прийшли ховати жителі всієї околиці: селяни, школярі, клерки, черниці. Люди плачуть. Дзвони дальньої церковці виспівують останнє «прощай».

Править похорон радянського матроса, комуніста ще незнайомий глядачеві католицький піп: так зажадали тутешні італійці,— за них він наклав, росіянин оцей, сивою своєю головою.

Мчить по дорозі машина. Італійці-фашисти, пролітаючи мимо ще не заритої могили, обстрілюють дітей, жінок, дідів, черниць...

Іще одна машина. Але це, нарешті, свої: в зеленому автомобілі Фріцика, віднятого в Лючіни, прибули з партизанами Франческа і Джакомо. Вони кидаються до щойно вивершеного горбочка землі. З криком «Роман!» на розриту землю падає Франческа.

— Вдова,— розводить руками Антонію, продавець мильних бульбашок, який веде нашу казку.

Оточивши будинок, увійти всередину фашисти, звісна річ, бояться, хоч їх тут уже чи не тисяча.

Альоша — душа божа, весь у закривавлених бинтах,— ще живий: відстрілюється, кидає гранати крізь балконні двері. Йому відповідає шквал вогню.

Альоша виповзає на балкон. Його січуть з автоматів, б'ють танки, будинок палає, але смерть не бере одчайдушного гарібальдійця. Матрос уперто вибирається на залізні бильця, щоб із останньою міною впасти в гущу фашистів. Але ні, не судилось...

Стрибнувши на балкон згори, з даху, фашисти хапають Альошу живцем.

Гримить «Інтернаціонал».

Роман лежить меж травми на ромашковім полі в горах, але тема «Інтернаціонала» з музичного супроводу не зникає. Ласкавий літній ранок.

Матрос очунює. Посміхається сонцю. Сприймає світ дитячими очима, ніби все бачить уперше: хоч і гори, і небо, і ромашки такі ж, либонь, як на Україні... Ні, не такі!

Він питає в священника, в донна Джованні, який так невміло порадиться, куховарячи біля вогнища:

— Де Франческа?

— Яка Франческа? — дивується, такої дівчини не знаючи, священник.

Помовчавши, моряк питає знов:

— Чіно Алігієрі! Де він?

— У бою.

— А його молодший? Вінченцо?

— Убили,— хреститься дон Джованні.

— А другий? Паоло?

— Поранили.

— А третій?

— У бою,— і невмілими руками піп чистить картоплю.

— А Йван Семенович? Де Йван Семенович?.. Покличте.

Священик мовчить.

— Де Йван Семенович? Росіянин?

Священик хреститься.

— А де Альоша? — після паузи обережно питає Роман.

— Альоша — в Неаполі.

— Що з ним?

— У тюремній лікарні. Чекає розстрілу.

Роман підводиться:

— Треба його рятувати... Альошу.

— Рятувати будемо через дванадцять днів... в годину карнавалу.

Осінній карнавал у Неаполі.

На вулицях розтривоженого міста — перші маски. Карабінери й міліто намагаються розігнати небезпечну юрбу. Та вулиці вже заливає строката стихія: сунуть традиційні персонажі, опудала й пики, всюди — акробати, колісничі, фейєрверки, злива квітів, різні танці, пісні, пісні, які можна почути тільки в Неаполі. Але чомусь нікому сьогодні не весело.

З Антоніо здибуються Чіно й Роман, ще блідий і схудлий після поранення. Він у масці, і Антоніо його не впізнає.

— Не бійся,— підморгує Чіно.— Це — росіянин.

— Вказівка комітету: об одинадцятій — біля тюрми,— відповідає Антоніо і зникає в юрбі.

— А чи знає Альоша,— питає Роман у коваля,— чи знає він, що ми по нього прийдемо?

— Він там — не один.

— Об одинадцятій — біля тюрми,— тихо каже портовим вантажникам дівчина в карнавальній масці, і ми впізнаємо Франческу.

Робітники, готові до нападу на тюрму, витягають свої маски з кишень.

Франческа когось шукає в натовпі, ніс до носа вони здибаються з Романом, але в масках одне одного не впізнають.

...— Об одинадцятій! — в цеху заводу добрим людям передає наказ все той же Антоніо.

У завихренні карнавалу гарібальдійці, в масках, пробираються до тюрми. Тут і Джакомо, і Марія, і дон Джованні.

Повстанці атакують ворота тюрми. Кожен крок оплачується кров'ю.

Падає якийсь старий. Злітає маска. Це — Чіно Алігієрі. Над ним схиляється великий Данте.

Здибались у гарячому ділі Роман і Джакомо.

— Романе?! Живий? А там твоя Франческа...— але Джакомо падає, скошений кулею.

Всі визволені з тюрми ховають обличчя під масками: треба ще проскочити за місто!

Виносять обмотаного скривавленим ганчір'ям Олексія. Він плаче від радості.

Люди в масках сідають у кілька вантажних машин. Зносять сюди вбитих, поранених. Несуть і Альошу. Несуть тіло Джакомо. Плаче, невідь звідки взявшись, його мала сестра, Веріна.

— З міста виїздимо по чотирьох дорогах,— командує котрийсь із живих синів Алігієрі.— Швидше!

Франческа, в масці, примостилась біля борту однієї з вантажних машин. Зовсім близько — задня стінка іншої машини. За якісь півметра від Франчески, з сусідньої машини хтось пильно дивиться на дівчину. Вона бачить під кумедною маскою очі. Чує навіть дихання.

— Франческо! — забувши, що й сам він у масці і неаполітаночка його також не бачить, скрикує Роман. Хапає дівчину за руку. Маска в неї спадає.

— Роман?! — у потрясінні, сама собі не вірячи, запитує вона.

В цю мить машини разом рвуться в різні боки: їх не затримало й міцне стискання рук, непоборна сила кохання.

Маска з Романового обличчя спадає також, але Франческа, короткозора, так і не може роздивитись: він чи не він?

Роман, несамовитий, на ходу хоче стрибнути з машини. Але не встигає. Його хапають дужі руки дона Джованні.

— ...Санта Марія! — хреститься в своїй машині дівчина. — Його ж нема в живих!..

...І знов звучить «Франческа» Петра Чайковського.

Обличчя італійського поета з екрана сумно дивиться на божий світ, очі набрякають слізьми. Данте Аліг'єрі згадує свої ж рядки з «Божественної комедії»:

Вона мовчала, тиха і печальна,
І мовив я: «Твої, Франческо, муки
Мене смутять, немов сльоза благальна...»

...Так виливала тіль свою скорботу,
А друга плакала так наболіло,
Аж охопила млість мою істоту,

І я упав, неначе мертве тіло... *

16

Вантажна машина з маскарадними пиками мчить по шосе.

— Я мушу повернутися в Неаполь, — тримаючи в руці червону хусточку, благає матрос ледве живого від ран Чіно Аліг'єрі.

— Ми відходимо в гори. Такий наказ.

— Тут завтра — повстання, Чіно!

— Німців проженуть і без нас. Для зв'язку повернеться в Неаполь тільки дон Джованні.

Дон Джованні та синьйор Умберто — на підлозі, над ф'яскою вина, поряд з бронзовим Данте. Блимає свічка в залитому воском шандалі. Дон Джованні придивляється до фотокартки — на голій стіні: Роман і Франческа.

— Ніколи я не думав, — бідкається Умберто, — що звернуться до мене комуністи!

* Переклад П. Карманського та М. Рильського.

— До мене ж вони звернулись! — розводить руками священник. — Переховати зброю вас просив і цей моряк, — і падре киває на картку.

— Хіба він тут?.. В Італії?

— Я його бачив сьогодні.

— Боже мій... — хапається за серце вчитель.

— То як же нам бути зі зброєю?

— Я зброю ненавиджу.

— А я?.. — знизує плечима священник.

— Кімната порожня. Складайте.

...За вікном — ясний день. Через кімнату вчителя йдуть робітники, дрібні торговці, клерки, селяни навколишніх сіл: священник роздає зброю. Виходячи, добрі люди кланяються — й падре, і старому вчителеві співів, поважному, сивоволосому, з головою апостола Петра.

...Вулиці закипають стріляниною: спалахнуло повстання.

Хтось тягне на розправу молоденького тедеско, аматора фотографії, що розстріляв сім'ю Джакомо Джотто. На обличчі есесівця — подив, образа, зневага і, зрозуміла кожному, янгольська доброта.

Майорять червоні стяги гарібальдійців. Тріпочуть проти вітру державні прапори Італії.

По всіх дорогах відступають на північ війська біснுவатого фюрера.

І знову двоє старих — на підлозі порожньої кімнати. З ними — вчительова коза.

— Ось вона, свобода! — радіє простодушний учитель.

— Так, — вторує дон Джованні. — Італія, нарешті, вільна!

— Багато слів — це добре тільки в службі божій! — сердиться Данте, і слова ці чує Карлетто, що ввалюється сюди з якимись озброєними франтами, вбраними в цивільну одягу.

— Ми — по вас, учителю. Одягайтесь!

— Ось вона, свобода! — кивнувши на розкішного Карлетто, пирскає Данте.

— Що ти сказав? — перепитує Карлетто.

Але Данте мовчить.

— Чим же я завинив? — допитується вчитель.

— Тут ховали зброю, — бурчить Карлетто.

— Цією зброєю прогнали звідси німців, — знизує плечима священник.

— Але ж мене, — хизується крамар, — мене ж не проже-

не звідси ніхто! — Він здирає зі стіни фотографію Романа і Франчески, ховає в кишеню. — Я тут буду завжди.

— Хата горить, але годинника не спинить ніхто, — сердито кидає Данте.

— Що ти сказав? — обертається до вчителя співів Карлетто.

— Це я сказав, — одвічає Данте з кумедною поштивістю. — Це я сказав: поживемо, мовляв, побачимо... хто кого прожене!

— Ти також — комуніст? Ходім!.. Вставай, вставай!

По кипучих вулицях Неаполя браві поплічники синьйора крамаря ведуть на розстріл трьох старих: учителя співів, священника й давно вже забутого недолюдкама поета.

Легко ступає саркастично настроєний Данте.

За ними плентає коза старого вчителя.

Чорний шестиногий собака, довжелезний, кудлатий, зривається з рекламного щита, який повсюдно пропонує бензин своєї могутньої фірми, і, вивергаючи з рота полум'я, злостиво гавкає на старих, на козу, на грізний натовп неаполітанців, який уже нуртує довкола заарештованих.

Данте не може без сміху дивитись на самовдоволену міну Карлетто:

— Кожен черв'як мріє стати гадюкою! — і, потрясаючи кулаками, Данте регоче на весь Неаполь, і, здається, земля здригається від сміху.

...Так, здригається земля!

Кратер Везувію диха вогнем. Це — відоме виверження часів війни... І знов до нашого чуття волає в музиці «Франческа» Чайковського, навіки ввергнута в пекло.

Регоче Данте. Вихором його сміху геть змітаються, немов сміття, поплічники Карлетто. Двигить земля. Гуде вулкан, Везувій.

Серед білого дня порожньо в нічному храмі «Дівочої цноти». Куняє в позолоченій клітці стомлений за ніч пауга.

Шанобливо схилившись перед Карлетто, вислухає його наказ синьйор Томазо Буті.

Крамар передає йому фотографію Романа і Франчески, вкрадену в старого вчителя.

...А трохи згодом Буті з похоронного бюро виносить емалевий медальйон з портретом Романа Принади, добру копію з тієї ж фотографії.

...Дорогами Італії — геть від моря, поспішають німці. Вони вже квапляться додому, нема їм діла до юрби — під старою пінією, під тією самою, де розстріляли вороги Йвана Семеновича Іванова.

Як завжди, тут людно: робітники заводів, селянки, черниці, діти, матроси. Хто з оберемком ромашок, хто — з хусточкою біля заплаканих очей. Над могилою, при самій дорозі, вже споруджено скромний камінний надгробок росіянину-гарібальдійцеві, що наклав головою за хистке й примарне щастя Італії. Тут ніколи не згасає лампада.

Прибувши в машині, Томазо Буті, по-зłodійському озираючись, пригвинчує до білого каменя емалевий медальйон з портретом Романа Принади.

До могили радянського воїна йде Франческа. Вона в жалббі, з хрестиком на грудях.

Всі розступаються перед прегарною синьйориною в чорній сукні, таке горе мерехтить у її підсліпуватих очах,— і хтось, вона чує, хтось тут вимовляє гiрке слово: вдова.

Вона тут, треба думати, буває часто. Але зараз... наче хто в серце шпигонує Франческу: вона вперше вздріла на камені портрет свого Романа.

Останні сумніви зникають: це таки його могила.

Франческа хреститься й щось шепоче,— молиться вдова за упокій душі свого загиблого в бою коханого.

А коханий стоїть біля маленької остерії — на тісному майдані містечка, де гарібальдійці вже виставили на муніципалітеті свій червоний прапор з серпом і молотом.

Завмер Роман біля порога остерії. Стоїть і дивиться на світ.

А світ прегарний!.. Зорить наш матрос на небо Італії, на гірські селища, на людей. Він тут стоїть, як загадка, цей гарібальдієць-росіянин, радянський богатир, визволитель Європи.

Проходячи повз нього, люди озираються, ніби хочуть спитати про щось дуже важливе. І його оточують малюки. А дівчата зазирають у вічі, ще томні після тяжкого поранення, але вже пройняті, либонь, вогнем чекання зустрічі з коханою.

Десь, неподалік, ладнаючи нехитрі інструменти, подає свій голос сільський оркестр.

— Яке сьогодні свято? — питає, проходячи тут, недавній полонений, англійський чи, може, американський офіцер.

— Росіяни знов наступають! — щебечуть пустотливі дівчата.

— Скоро війні кінець!

— А це ж — найбільше свято...

З явною досадою офіцер поспішає кудись далі.

— Потанцював би з нами, руссо! — запрошують матроса дівчата.— Чи, може, росіяни й танцювати ще не вміють?

— Хто лає росіян?! — веселим громом озивається матрос, хапає найближчу до нього італієчку й пускається в хуткий танець.

Сільський оркестр силкується їх наздогнати.

...А ось Роман уже танцює з іншою, хутко і ще хутчіш.

Ось хвацько витанцювує з третьою. Це вже вихор.

Всі обличчя сяють для Романа добрим світлом. А він танцює й танцює... з четвертою, з десятою. А ось, а ось... хто ж це кружляє з ним?

Франческа?! Його рука на її пружному стані.

Все в тому мареві пливе, хитається і розпливається. І тане...

...Угамувавшись, наш моряк спиняється, виходить з кола й потрапляє в дружні обійми Чіно.

Тут же — Альоша — душа божа,— на милицях, весь у бинтах.

— Мені здається, Романе,— зразу ж таки зауважує Олексій,— знову ти забув, що ми не дома. Оці танці, приміром... Війна ще не скінчилась, а ти ось...

Та Роман гостро його перепиняє:

— Ти навіть смерті не боявся, Олексію. Але чому ж ти так боїшся життя?!

— А тобі здається, що ти... в цьому пеклі війни... поводишся... правильно? — обережно добираючи слова, питає Олексій.

— Правильного товариша,— гірко кривить тонкі губи Чіно Алігієрі,— вкинули колись до пекла, але він і там присікався: дрова, каже, тут вогкі! — І коваль так блимнув на Альошу своїми чорнющими очима, аж відблиски якогось чортячого полум'я затріпотіли довкола.

...І знов — біля готової в дорогу вантажної машини матрос наш задивляється на небо Італії. Про що ж він думає?

— Він їде сьогодні до нареченої,— нишком зітхають тутешні дівчата.— Щаслива!

— Він ще не знає — чи жива?

— Куди ладнається машина? — питає якийсь іноземний офіцер.

— До нареченої! — хором відповідають дівчата. — В Неаполь.

— Всі партизани поїдуть зі мною... в табір! — гукає іноземець, і виникають на дорозі незворушні чужинні солдати якоїсь, либонь, нової окупації.

Без посмішки дивиться в кінозал продавець мильних бульбашок, синьйор Антоніо.

Він сумно каже:

— А коли, нарешті, відгриміла війна...

17

Стоїть Франческа на тому ж майдані, біля того ж пам'ятника, дивиться на флорентійця. Пропливає в небі хмарка, схожа на білий корабель.

Біля пам'ятника Шевченкові завмер Роман. Дивиться вгору. Бачить ту ж саму хмарину, схожу на білий корабель.

...Коло входу в філармонію — афіша: *Франческа да Ріміні*.

В залі — той, давній оркестр. Шаліє той самий ударник, одноокий, натхненний, величний. В залі — обличчя мирних людей. В третім ряду, на тому ж місці — Роман, сивуватий, змужнілий, сумний. Але крісло поряд — порожнє: тут сидів колись Іван Семенович Іванов.

Слухаючи переказану Чайковським любовну розповідь Франчески, соло кларнета, Роман бережно мацає червоний клаптик шовку.

З тою ж хустиною в руці чимчикує Роман, збентежений новою зустріччю з городом, де народилась його гірка любов.

За ним поспішає той же сором'язливий матросик, Альоша — душа божа, Олексій Панов.

Димує на рейді білий радянський корабель, схожий на хмарину в небі.

Роман і Альоша коло того дому, де живе синьйор Феррарі. Двері одчиняє незнайома жінка, стомлена, худа, сердита. За нею видно й чути в знайомій нам кімнаті — чималу зграйку дітей.

Бронзовий бюст Данте на підлозі. Ті ж портрети на стінах: Верді й Чайковський. А вчителя нема.

— Синьйор Умберто? — перепитує жінка, раптом світлішаючи від добрих почуттів. — Тут жив колись. Добрий був чоловік... за це його й убили. Саме за це. І душа його — десь у раю... це певна річ: у раю!

Виходячи, Роман озирається на голенького малюка, що пригорнувся до холодної бронзи Данте.

Діти на вулиці тягають по землі стару, мідну вивіску: «Умберто Феррарі, вчитель співів».

— От і все...— зітхає Роман.— Де ж нам її шукати? Я навіть не знаю її прізвища...— і безнадійно занурює свій погляд у вир неаполітанської набережної.

Нічого не змінилось тут за ці два роки. Як і тоді, безжурно сяє небо. Як і тоді, атакують перехожих вуличні фотографи. Як і тоді, сновигають повсюди монахи. Шість угодованих черниць — у білісіньких, крохмалених, розчепірених брилях, у роздутих чорних сутанах, близько припавши одна до одної, ступають важким солдатським кроком, нагадуючи якусь бридку велетенську комаху, цяцьковану срібними хрестиками, потворного хрестовика з дванадцятьма ногами... Як і тоді, круг величезних біноклів-автоматів з'юрмились похмурі люди: знов причаїлась на рейді чужинна ескадра, на цей раз, певна річ, американська.

Тріпочуть на щоглах чужинців яскраві прапори розцвічування, — тут завжди свято. Над провулками звисають з балконів пістряві знамена злиднів: лахміття. На вірьовках, натягнених поперек вулиць, на рівні горішніх поверхів, мов паруси, наповнюється вітром волога білизна. Тут свята не буває ніколи.

Тріпоче американський прапорець на п'ятитонній машині, котра везе кудись веселих іноземців, солдатів та моряків.

...Роман і Альоша під'їздять на таксі до могили радянського боцмана.

Мріє кіптява над негасимою лампадою. Поблискують росю свіжі квіти.

Антоніо Алігері, синьйор жебрак, оточений слухачами, веде оповідання, повторюване, либонь, уже безліч разів:

— Ось тут вони його й розстріляли, того радянського матроса. І ця могила стала вівтарем нашої вдячності... за жертви радянських людей — задля щастя... мого... і твого... і твого... і всього світу!

Далі ми чуємо голос за кадром:

— А тепер, коли відгриміла війна, ми, може, й забули б про радянського матроса, про його кров, коли б не оці квіти на могилі, коли б не сльози на ваших очах, синьйорито, коли б усім нам уже не хотілось — ні хліба, ні миру, ні любові...

...Роман падає перед могилою на коліна, підводить погляд і зненацька бачить... свій власний портрет у медальйоні надгробка.

Дивиться на Романів портрет і правильний товариш, Альоша — душа божа.

— А що сталося з нею? — питає в Антоніо якась дівча.— З його рибачкою? Вона в Неаполі?

Антоніо обертається до дівчини і... від несподіванки тетеріє.

Перед ним стоїть Роман Принада і дивиться на свій портрет і на свою могилу.

— Це ти? — стиха питає Антоніо.

— Я...— і троє гарібальдійців обнімаються і... плачуть.— Ти тільки скажи мені,— не може заспокоїтись Роман,— навіщо на могилі боцмана...

— Це могила — твоя. І мовчи. І забирайся.

— Все це треба поправити,— авторитетно зауважує Альоша.— Ти мусиш негайно, Романе, звернутись... Хіба мало що може...

— Ідіть звідсіль,— вимагає Антоніо,— поки тебе, Романе, хто-небудь не впізнав! Якщо тутешнім властям донесуть, що ти живий, вони зриють геть цю могилу. Вони й так люті: тут завжди повно людей — з цілої Італії. Ідіть собі!

Впавши знов на коліна, матрос шепоче:

— Прости, Йване Семеновичу...

...Поспішає в Неаполь старенький автобус: їдуть селяни, комерсанти, робітники, конторники. Пасажири, як тут заведено, виходять поклонитися могилі радянського героя.

Роман підводиться з колін.

— Поїхали! — гукає шофер автобуса, і пасажери вже поспішають на свої місця.

Обнявшись на прощання з Антоніо, Роман і Альоша теж кидаються до автобуса.

Коли той рушив, Антоніо кричить Романові вслід:

— Франческу поцілуй од мене.

— Де шукати? — питає у відчинене вікно матрос.

— Читай афіші! — гукає навздогін Антоніо.

— Афіші? — звертається до Олексія Роман.— Які афіші?

— Звідки я знаю, які афіші! Нам пора на судно.

Деренчить старий автобус. Мелькають обабіч дороги яскраві рекламні щити: американської водички кока-кола, американської нафти «Шелл», чорні шестиногі собаки, що славлять найкращий у світі бензин.

Згори: ген мріє тихий Везувій. Дзвінка, хмільна, іскриста, голубіє чаша затоки. Темніє зелень. Срібляться присадкуваті деревця олив.

Зійшовши з автобуса, помічає Роман, що вони опинились

на тому ж базарі, де колись уперше він зустрів Франческу. В тій же вітрині — такі ж точнісінько фіалкові орхідеї.

Купивши квітку, Роман не одриває від неї очей.

— Куди тепер? — питає Олексій.

— Куди ж... на судно, — зітхає Роман.

— А в мене — доручення: моя Клава веліла купити...
Наче крізь сон, пригадуючи давній-давній, незабутній день, Роман без посмішки питає:

— Кофтинку? Кольору бордо?.. Який став розмір?

— Уже п'ятдесят вісім, — ніяковіє Альоша.

— Що ж, ходім, — рушає Роман, і вони простують по меркато до найближчої крамниці.

Та Роман зупиняється: перед ним постає величезна яскрава афіша: на весь зріст, у довгому чорному платті, стоїть Франческа. І крупні літери: «В театрі Сан-Карло — концерт: Франческа Корродіні».

Роман, ошелешений, тягне Альошу в інший бік.

— Знов — до неї? — киває на афішу Олексій. — Я, знаєш, не радив би. Елементарна обережність вимагає...

— Піди ти під три чорти! — і Роман поспішає до театру. І повторює раз по раз ті два слова: «Франческа Корродіні...»

18

Лунає світлий голос: співає Франческа.

У величезний зал вступає навшпиньках Роман — ошалілий, збуджений чаром неймовірної зустрічі з тим прекрасним видінням, до якого прикипіли серцями всі люди в залі, осяяний зсередини невтолимим світлом чекання. З орхідеєю в руках, проходить Роман потихеньку до місця — спереду, праворуч, на балконі.

У залі повнісінько. Присвічуючи собі кишеньковим ліхтариком, веде Романа вниз, по сходах, межі стільцями на балконі — похилий капельдинер, — він уважно розглядає цього хлопця, що так недбало запізнився на концерт співачки, в яку закоханий увесь Неаполь, — і ми вже з вами, мій суворий глядачу, теж придивляємось до цього стомленого й печального старика, бо ми вже десь його неначе зустрічали.

...Диригент панує владно — над величезним естрадним оркестром.

Легко та вільно шугає й ширяє над залом співачка, Франческа Корродіні — в неаполітанській народній пісні, в пісні журливій, але й не без гумору, в пісні тутешнього простолюду, в пісні, близькій і зрозумілій італійцям.

Роман придивляється до артистки — впізнає її й не впізнає. Витончена й строга, його Франческа, ніби в дзеркалі, відбивається в піднятій кришці росяля, кольору старої слонової кості. Вона чи не вона? Така ж немовби світла і натхненна, як була в ті довоєнні дні,— це його Франческа, з нею вони обручилися тоді, навпіл роздерши заповітний платок, це його, його Франческа,— але час, війна і горе вплели в її неслухняне волосся чітке, легеньке сиве пасмо. Чужим виглядає й чорний хрестик, що сяє дрібними алмазами на гнучкій шиї. Чужим Романові здається й дорогий концертний туалет, важка шовкова сукня, що лється по стану до самого долу, розкішна і строга, чорна, без прикрас, з червоною квіткою при корсажі...

Але що це? Він бачить: то не квітка! — це червона хустина, та сама, половинку якої Роман жмакає зараз тремтячою рукою... Франческа його пам'ятає, свого Романа, радянського матроса, береже свою любов? Чи, може, ні?

— Франческо! Франческо! — шепоче Роман.— Я ж тут! — без звуку волає він, і Франческа, немовби почувши цей поклик, раптом здригається, така близька й незрозуміла, рідна й чужа,— і Франческа одвічає йому піснею.

А що, коли б вона оце дізналася, що він ось тут, так близько, він, він, він, її наречений, той, на чийй могилі вона буває так часто,— коли б вона дізналася зненацька... чи здригнувся б її голос? Чи спалахнули б очі? Яким вогнем? Досадою? Чи, може, радістю? Любов'ю? Чи байдужістю?.. Чи, може, вона про нього вже забула? Так, природна річ. Але навіщо ж... навіщо при корсажі ця червона хустка?

Все оце читається на обличчі Романовім, поки він, забувши все на світі, щасливий, очманілий слухає й дивиться, і думає, і тільки тоді він приходить до тями, коли зал вибухає оплесками. Він кинув би на сцену фіалкову орхідею, але туди летить аж така сила квітів, записок, бутоньєрок, що Роман розуміє: вона не зверне уваги на цей давно забутий знак.

...Роман хутко пише записку.

Франческа співає:

Вас я запевняю, синьйори,
Що перлини — на морському дні.
Хто може пірнути у море,
Щоб їх принести мені?

Роман кінчає записку. Разом з орхідеєю віддає тому ж капельдинерові, так і не збагнувши, що перед ним — сам Данте Аліг'єрі, поет поетів світу.

А Франческа співає:

Вас я запевняю, синьйори,
Що повинна їх дістать сама:
Хто може пірнути у море,
Того між вами нема...

— Я ж тут, Франческо! — пошепки відповідає їй Роман.

Але от і ця пісня кінчається, і знову грім оплесків розлягається в знавіснілому від захвату залі.

Ми бачимо цей зал із-за спини Франчески. Співачка розкланюється. І знову слухачі шаленіють, слухаючи ще один номер, пісню, завезену з Франції, шаленіють ці люди в тиші, без жодного звуку, в битті сердець, у сяянні очей, — а голос артистки все летиться в блискучому заключному фермато.

В короткій перерві між номерами — старий Данте, прийшовши за лаштунки, вручає строгій синьйориті записку і орхідею.

Франческа, навіть не поглянувши, що їй принесено, шпурляє пріч записку разом з орхідеєю, і летить розкішна квітка аж на сцену, до рояля, і це бачить Роман з балкона.

Сяючи сліпучим усміхом, розкішний імпресаріо, синьйор Карлетто, товстуватий уже, ошатний, самовпевнений, оголошує зі сцени черговий номер програми: композитор Карло Чезаріні! Пісенька «Синя печінка Лаури»!

Гримаска відразу виникає на обличчі Франчески.

...Співачка, зосереджена й сувора, знов на сцені. Замалим не настоптавши орхідею, дівчина стає спиною до рояля, торкається до його білої полірованої поверхні, кивком дає знак диригентові.

От-от змахне маестро чарівною паличкою. Франческа скована передчуттям нового зльоту в пісні, але... погляд її падає на орхідею, що лежить біля товстенної ноги рояля.

Зал перед співачкою схитнувся. Ворухнулась на підлозі орхідея, аж навіть розкрилась і спалахнула, осяваючи трепетним світлом обличчя слухачів, склепіння залу, стіни...

Оркестр починає вступ до «Синьої печінки», найбанальнішого американізованого шлягера, Франческа співає, але зал її не впізнає, і хто нам скаже, що саме сталося з нею, з Франческою: чи орхідея під ногами потрясла її, чи, може, сором за низькопробну пісеньку Карлетто Чезаріні... Франческа затнулася, бо в залі пролунав чийсь голос:

— Ганьба тобі, Франческо!

Йй це, либонь, приверзлося, цей до болю знайомий чолові-

чий голос, але все-таки співачка замовкає, і неприємна тиша охоплює зал...

Вчепився в кулісу розлютований Карлетто. Він теж почув той гнівний голос!

...Зал наче падає на дівчину, валиться портал сцени, і знов сліпучим спалахом займається ця орхідея на підлозі, як то було колись уві сні.

У кришці рояля нам видно, як похитнулась Франческа, як оркестранти підтримують її.

Крикнути хоче щось до Франчески Роман. Ось він уже підвівся. Але вже падає завіса, ховаючи від глядачів чимось збентежену артистку.

...Роман шукає по фойє входу за лаштунки.

Біля залізних дверей стоїть на варті товстенна, чорновуса дама. Заступаючи вхід, стара вимахує руками, щось йому кричить, і залізні двері перед Романом зачиняються.

Матрос намагається залізні двері відчинити. Він їх намагається зламати, але метал лишається міцнішим за його любов. Роман шалено грюкає, а двері одвічають так, ніби ведуть вони в самісіньке пекло.

За кулісами добре чути це грюкання. Тітка Марія, — вже сива, в незвичній, незручній для неї сукні камеристки, метушиться біля племінниці, розстібає корсаж, напуває.

— Що тобі? — питає тітка.

— Мені здалося... буцім тут Роман!

— Санта Марія! — хреститься стара рибачка. — З того світу?

Постукавши, вбігає Карлетто:

— Йдіть на сцену.

— Не можу.

— Заплатите, серденько, неустойку.

...Франческа рвучко підіймається й рішучим кроком поспішає на вихід.

Оркестр повторює вступ до тої ж таки «Синьої печінки».

Франческа владним рухом спиняє оркестр.

Диригент здивований. Опускається на пульт його рука.

На балконі знов з'являється Роман.

А Франческа, схопивши в якогось музики гітару, починає давню свою пісню:

Мала я човен і море,
Мала коханого я.
Думала я, що не згасне
Зіронька ясна моя...

Сяяла зіронька мила,
Раптом погасла вона...
Чом же навіки з коханим
Нас розлучила війна?

Роман зачаровано слухає пісню про себе самого. Данте з нього не зводить очей.

Лючіна з-за куліс пропікає поглядом Франческу: що вона співає, ця проклятуща комуністка!

Чайкою в небі любов моя літає...
Милого в світі любов моя шукає,
Ні на хвилиноньку крил не склада
Скривджена тяжко душа молода...

І те, що Роман чує далі, б'є та б'є його по серцю.

Франческа співає про радянського матроса, що покохав неаполітаночку і в боях за Італію наклав головою: його розстріляли фашисти... Дівчина, ставши вдовою, дивиться на небо Італії й бачить його...

Все це бриніло в пісні, яка в цю хвилину ось тут народжувалась, щоб ніколи більш не повторитись:

Мужній юнак з України
Бився за волю мою...—

і Франческа, гнівно обернувшись до куліс, стрічається поглядом з Карлетто:

Нині між вами, синьйори,
Вбивцю його пізнаю...

І Карлетто сахається шаленого погляду дівчини.
А Франческа співає:

Вже крізь тумани для мене
Зіронька не засія,
Тільки живою навіки
Чаєнька буде моя...

Вчепився в бильця балкона Роман. Він слухає пісню... чи не в передчутті нової розлуки?

А пісня ллється та ллється:

Чайкою в небі любов моя літає...

І по-різному цю пісню сприймають слухачі: для більшості людей — це радість.

Але ж є на світі й Лючіна. Ось вона, аж зелена від злості, лютує за лаштунками.

Розбухає від припливу крові обличчя Карлетто.

В першій ряду свиснув у два пальці прищуватий шмаркач.
Та хтось уже вдарив хулігана по шії.

Метушаться розгублені капельдинери. Тільки сам Данте

між ними поглядає на все з саркастичною посмішкою.

На сцену летять квіти.

За знаком Карлетто робітники сцени спускають завісу.

А Роман знову грюкає в ті самі двері.

До нього підбігає Олексій з двома матросами:

— Капітан велів негайно...

— Що сталося?

— На судні тривога.

— Знову війна?

— Навряд. Але... о десятій ноль-ноль ми відходимо!

— Спасибі, Альошо. Я зараз! — І, вихопивши з кишені блокнот, він пише ще одну записку: «Я живий...» — і вручає, разом із клаптем червоного шовку, тому ж старому капельдинерові.

— Синьйорита не приймає записок від будь-яких поклонників,— тихо каже хлопцеві Данте.— Вона — вдова матроса.

— Вдова матроса?! — скрикує Роман.

...Капельдинер хутко простягає дівчині записку й шмат червоної хустки.

Карлетто мало не вдарив старого. Франческа помічає в руці Данте клапоть червоного шовку. З того світу?

Дівчина витягає з-за пояса свою половинку платка, хапає записку і, ніби втрачаючи глузд, похапцем бере окуляри й читає. Ми бачимо останні рядки:

«Коли я повернусь, не знаю. Судно відходить о десятій. Прощай! Твій Роман».

Франческа, в потрясінні, перечитує записку двічі, тричі, потім поривається до імпресарію.

Карлетто злякано відступає. За його спиною — туалетний столик артистки.

Повільно, наче вві сні, Франческа підіймає руку,— чи то задля того, щоб поправити перед дзеркалом зачіску, чи задля того, щоб торкнутись свого гарячого лоба. І враз, несподівано рвучко, з усієї сили, з усією злістю б'є його в обличчя.

— Він живий! — тихо зойкає вона з кожним ударом.— Живий! — І з кожним ударом, одірвавшись від туалетного столика, Карлетто відступає на крок назад.— Живий, живий, живий! — і звуки ляпасів чергуються з лункими ударами в залізні двері.— Живий!.. Живий!.. Живий!.. — І хоч Франческа вже й не б'є мерзотника по пиці, він продовжує задкувати, мовби під разючими ударами цього слова.

Ненароком блимнувши на стінний годинник, Франческа миттю схаменулась: пів на десяту!

— Одвези мене в порт! — наказує Франческа своєму імпресарію.

Він поглядає здивовано. Але ні, він не заперечує, він покійрно поспішає за нею до виходу з-за лаштунків.

Вусата старуха одмикає двері, в які марно намагався ввійти матрос.

...Набережна коло порту. Проти воріт, перед контрфорсами зámка, між якими сяє неоновими вогнями реклама «Франческа Корродіні», спиняється таксі.

Роман, Альоша й двоє матросів поспішають до шлюпки. На рейді мріє радянський корабель.

Від театрального під'їзду відходить машина. В ній — Карлетто і Франческа. Співачка, як була на сцені, в довгому концертному платті.

З порога театру вслід їм дивиться тітка Марія.

...Машина мчить по гамірному місту.

— Куди ти мене везеш? — кричить Франческа і штовхає в бік імпресарію дулом невеличкого револьвера.

— Праворуч! — командує Франческа.

І Карлетто звертає-таки праворуч.

— Більше ти не заробиш на мені ані сольдо!

— Контракт є контракт! — поводить плечем імпресарію й киває на грандіозну рекламу, що суне попереду: десятків зо два велосипедистів, у барвистих комбінезонах, везуть на спинах величезні літери, що з них складається її ім'я: «Франческа Корродіні».

Одвернувшись від реклами, вона зриває з себе окраси й кидає на коліна Карлетто:

— Борг і відсотки!

Машина спиняється. Попереду на вулиці затор. Автомобілі скупчилися на перехресті вулиць. Змішалися й велосипедисти, і не видно вже того рядка з іменем «Франческа Корродіні».

Артистка вискакує з машини, Карлетто, рвонувшись за нею, лишається на місці: кинути машину в заторі він не може. Від злості стукає по керму. Розлягаються тривожні гудки.

Роман і Альоша збігають по трапу на борт свого корабля. Трап тут же підіймається вгору. Роман біля борту. Дивиться на берег. Перед ним — Неаполь у всій красі.

Над гаванню сяє величезний рекламний щит — «Франческа Корродіні»: її величезний портрет — у строгій чорній сукні, з алмазним хрестиком на гнучкій шії.

...Захекавшись і плутаючись у довгій концертній сукні, Франческа спиняється біля кованих воріт порту, відомих глядачам цілого світу з якогось фільму Де Сантіса.

Далі й далі відходить радянський корабель.

...В концертній сукні стрибає Франческа з парапету, бреде по коліна в воді, ввалюється в якусь червону шлюпку, налягає на весла й гукає: «Романе!»

— Франческо! — лине з білого корабля. Чи, може, їй почулось? І, гнана розпачем, вона гребе та й гребе, вона ж знову втрачає Романа: на місяць? На рік? Чи назавжди?

Дівчина рвонула ворот сукні. Алмазний хрестик падає в воду.

...Дивиться на легкий димок над кратером Везувію радянський матрос. Бачить хату Чіно. Хата горить, а маятник хитається, годинника ніхто не спинить. Димує в полум'ї фоліант «Божественної комедії», горить і не згорає гордий дух народу. І в полум'ї ж — лице Франчески.

Дивиться матрос на італійський берег. І знов кружляє з нею в вальсі. І ось вони в обіймах, Франческа і Роман, летять, летять, безжально несені пекельним вихором часу в симфонічній фантазії Чайковського.

...Ген, ледве мріючи на щоглі пароплава, тріпоче червоний прапор. Летить понад водою буревісник. Франческа ще гребе й гребе за кораблем. Сльоза стікає по щоці.

Скорботно дивиться на дівчину великий флорентієць з цинічного рекламного щита «олії Данте».

Він каже, — але ні, це зовсім не він, а його зубожілий потомок — Антоніо, — він каже, дивлячись на глядача:

— Може, вони й зустрінуться... якщо не буде війни!

І напливає на нього прозора Франческа і, надриваючись, кричить на цілий світ:

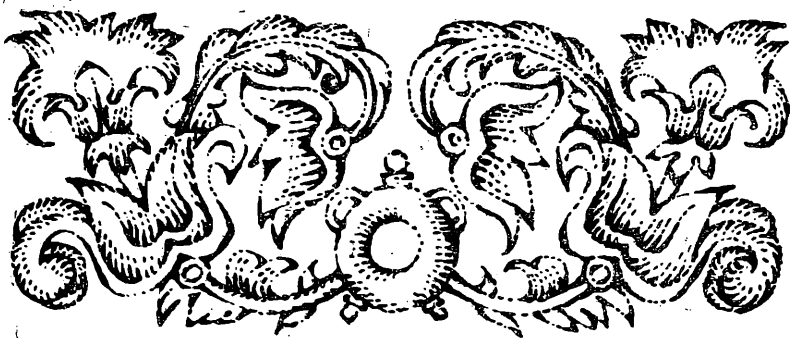
— Війни ж нема!.. Війни ж нема!

Звучить Чайковський. Соло веде кларнет. Чи, може, це гобой? Продовжується людяна й світла розмова про любов.

Крупно: диригує лукавий Данте. Одноокий ударник шаліє в оркестрі.

Так і бронзовіє Данте, диригент, з простертими руками.

Очі Романа. І очі Франчески. Ширшають і ширшають зіниці їхніх хмільних од любові очей. На весь екран. І ми в ній тонемо, в тій людській глибині.

Акварельні пейзажі й портрети

РИТМИ ДНІПРЕЛЬСТАНУ

З першої книжки письменника

Ми з вами робимо кінофільм. Туркоче апарат.

Довкола — дике поле. Колишне поле. А зараз уже вітер борсається в стіпах, заріштованих кострубатим дерев'яним мереживом. Колишне поле наддніпрянське, степ козачий неродючий розгородили вже чотирикутники цехів, колони кауперів, вежі домен. Це — майбутній, близький уже, Дніпрокомбінат. Споживач дніпрової сили.

«У всякій іншій країні, крім Радянської, величезною проблемою стало б: як використати грандіозне виробництво електроенергії Дніпровської гідроелектростанції. Там же проект має в собі не тільки греблю, а й спорудження нового міста заводів, що споживатимуть енергію греблі», — так говорить про Дніпрельстан передова стаття американського технічного журналу. В Америці струму такої станції не змогли б використати. Там — криза, безробіття, занепад. А ми будуємо потужні Дніпрельстани й Дніпрокомбінати.

Кінооператор крутить ручку. Туркоче камера. Раніш, два роки тому, він ось тут був зняв на плівку дике поле і той горб. Ходили плуги за кіньми й волами. А за плугами, налягаючи на чепіги, — дядьки, нащадки запорожців. Виорювали шар за шаром, спускаючи плугом

землю для майбутніх котлованів. Традиційні вуса маяли за вітром.

Перед об'єктивом зараз — той-таки вусатий дядько. На тому ж таки й місці. Тільки немає вже горба, а над головою підноситься каркас прозорої покрівлі одного з недобудованих цехів електролітного заводу, що вироблятиме тут алюміній. Будівля — предовга. А в майбутньому цеху — метрів по двісті туди й сюди — знову один за одним взад і вперед ходять правдані плуги, ще виймаючи зайвишу ґрунту. І вже нема над головою в круторогих ні співу жайворона, ні клубчастих хмар.

Туркоче кінокамера. А на плівці лишаються мовчазні ритми. Небувалий танець. Нелегкий і темпераментний. Танець у поті чола. Це — бетонярі. Ногами втоптують рідкий бетон: раз-два-три — туди. Раз-два-три — сюди!.. І знову, й знов, і знов...

Смаглявий чорноокий парубок, неговіркий, либонь, розповідає. Кострубаті брови розходяться вгору під гострим кутом.

— Озирнутись назад — говорити багато. Ви менше слухайте наших розмов. Ми вам наговоримо. Самі подивіться. Все треба відчутти.

І Іван Арутюнов рукою вказує на чотирьох дужих хлопців, що зійшлись поробітнього надвечір'я в цій маленькій кімнаті, — рештки його геройської комсомольської бригади бетонярів.

— Усі — з наших країв, із Центральної чорноземної. Мобілізували нас, комсомольців, звідти на Дніпрельстан. З нашої Усмані теж було троє.

З гурту дехто відстав дорогою, — роботи важкої злякались. Пора була літня, то й потягли додому. Ну, то й чорт їх забори. Нам таких не треба.

Приїхали сюди. Поглянули. Нові люди, місця. Але звичаї відомі — більшовицькі. Найтрудніша, штурмова робота — бетон. Ми зразу ж — туди. Потрібні м'язи добрі та ще звичка. Вчитись довго не треба — робота не хитра... Бетонували на гідроелектричній станції, на ГЕСі — заливали бетон, уминали, місили.

Жилось нелегко. Не було зайвої одежини. Не було зразу й грошей. Робота з незвички трудна, на ноги тяжка, кожен м'яз болів, наче жив окремо від усього тіла.

Коли приїхали,— керував бригадою Путілін, непевний хлопець. Не зумів. Не зміг. Утік він з поля бою. А за ним — ще кілька. Не усвідомлювали, що це — не сезонна робота, а будівництво соціалізму, Дніпрельстан.

З нашої ж волі змінюстрічний план підганяв у роботи. Ноги звикли й місили кубометри бетону, і опинились ми в зміні на першому місці. Почали нам доручати найвідповідальніші роботи.

Дали нам одного разу на ніч ударне завдання: бетонувати колонки в будівлі ГЕС. А стало холодно. Вітер. На даху станції борюкалися, щоб зігрітись, пісок у тачках кружка возили. І знов — до роботи.

Бо виставили ми, за зустрічним планом, на дві півколонки вісім годин. Узаялися — Бабич, комсомолец, старший робітник, Тихонов — десятник доставки бетону, і нас п'ятеро. Почали.

Приїде поїзд із бетоном у цебрах. То нам і дають щоразу по два здоровенних цебра. А я й кажу старшому:

— Ми, браток, устигаємо. Давай нам не по два, а зразу по три.

У моїх хлопців очі розгорілись. Бачу, хлопці вивезуть, не підведуть.

А Бабич на нас — немов цебро води:

— Не можна, — каже. — Заморозите бетон.

Бачу, просити — марна справа.

— Добре, — кажу. — Нехай! — а пальцями показую Тихонову: три! Дає нам Тихонов два. Потім спускає ще одне.

— Нікуди, — каже, — подіти оце третє. Треба, мабуть, вам.

А сам собі всміхається. Обдурили, мовляв. Та й цікаво йому стало: чи встигнуть же хлопці?

Треба встигнути. Поки прибуде новий поїзд.

Роздяглися ми. В самих трусах. Зуби скрипіли, ноги виверталися: гнали, гнали. Перед собою бачили тільки сіру масу рідкого бетону. Масу, що з нею впоратися треба якнайшвидше. Часом тільки в око впадали блиски з підсвіченого електрикою бурхливого плину Дніпра. Нам стало душно, а тому студену, бистру воду відчували ми всім тілом. І гнали, гнали...

...Іван Арутюнов зривається з місця. Його тіло все в русі. Показує трудну роботу. На обличчі виступає піт. Навіть зараз, розповідаючи, хоче скинути геть свою юнгштурмівку.

— Коли виливали ми рештки бетону з останнього цебра, десь там загуркотіли колеса нового поїзда. За хвилину ми, захекані, радіючи, зустрічали вогні невеликого паровоза, що притяг нам нову пайку бетону.

Дві півколонки забетонували за три з половиною години. Наш план, зустрічний, був — вісім. А далі півзміни чистили арматуру...

Іванові так хочеться розповісти ще про один випадок на великих роботах, ще один... Він загалом небалакучий. Але тут його прорвало.

— А то... бетонували ми для турбіни анкерні прогоничі. Діло невелике: на кожен — бетону потрібно кубометрів з півтора... Це був єдиний випадок, коли нас консультанти американські підганяли. Дали нам завдання на сім прогоничів. Американським інженерам треба було дев'ятнадцять. Щоб зробити їх одразу, хто міг про це мріяти! І в голосі американця звучав сумнів:

— Зробіте?

— До п'ятої години. Як часи!

Бетон підвезти до турбінних гнізд змоги не було. Суміш довелось робити самотужки. Десятеро дівчат нам тягали жорству, цемент і воду. А ми танцювали в бетоні — то колом, то в'ряд, то кожен сам собі. Викаблучували ногами та руками, кожним м'язом найскладніші фігури. Американці стояли й широкими зінцями дивились. Коли б це наші інженери бачили таку роботу, вони й самі полізли б у бетон.

Запарилась десять дівчат. Нàрінок, вода й цемент одразу обертались на бетонну суміш. Суміші ми надавали форми, заплетеної арматурою, форми анкерного прогонича на гнізді турбіни... Ентузіазм захопив і дівчат. Намагалися бігати швидше, допомагали, чим могли. А для американців залишалось одне: стояти й дивуватись.

До обід зробили одинадцять анкерів, о четвертій закінчили всю роботу... Та був і ще результат того дня. До нас, наш танець побачивши, попросився старий Кузьменко, батько одного з наших-таки бригадирів.

Був він на будівництві сторожем. Попросився до нас старий каменярь — на старості літ потягатися скортіло з комсомолом. І тягається.

З нами тепер танцює старий. Навіть нас підганяє. І теж, як комсомолець, удає, що в бетоні танці бувають напрочуд приємні й легкі: раз-два-три — туди! Раз...—

Іван Арутюнов розповідає, але вже зривається з низенького ліжка й танцює на однім місці — в тіснім колі стільців, відтоптуючи всі, довірливо простягнені в центр — у маленькій кімнаті — ноги... — ...Два-три — сюди!

25 жовтня закінчилось масове бетонування ГЕС. А на Жовтневі свята прийняли мене до партії.

Колишній «бригадир» наш, Путілін, листи пише з Усмани, став помзавом у крамниці. Гасом торгує, на легшу роботу пішов. Трудно тут йому стало. Ну, що ж, — і гасом комусь торгувати треба, і панчохами, і милом. Тільки надто вже смішні листи він пише: приїжджай, мовляв, Ваню. До себе в продавці влаштую. І брюки тобі, і чоботи, і піджак. Приїжджай, Ваню.

Іванові смішно, але він гамує сміх немовби натиском згори кострубятих своїх чорнющих брів і прикро жмакає листа.

По закінченні робіт на Дніпрельстані пориваються хлопці на нове будівництво. На Волгу!

— І як тільки вони всі, оті путіліни, як вони забувають, що це — не колишня сезонна робота, а будівництво. Соціалізму! — На підлогу білим паперовим кришвом полетіли кланті листа. — Соціалізму, кажу... Це тільки американцям тим здається, що все в нас — раз-два-три — туди, раз-два-три — сюди. А ми прагнемо тільки вперед.

1936

СЛІД НА СЕРЦІ

Живий голос Лесі Українки

Літом 1940-го, через кілька день після возз'єднання Буковини, я потрапив до підгорянського містечка Вижниці, і день той, немовби це було вчора, й досі так ясно сяє мені крізь димчастий серпанок часу. Там повсюди панувало тоді радісне збудження перших днів довгожданої свободи, коли гуцули й подоляни п'яніли від щастя... Це все лишило світлу пам'ять, і переді мною найсвітліше нині постає осяяне тихим внутрішнім світлом урочисте обличчя Анни, огрядної літньої жінки, з таким величавим прізвиськом — Москва.

Анна Москва була на той час власницею невеличкої бакалійної та кондитерської крамнички на одній із галасливих вуличок Вижниці. Румуни, похапцем відступаючи, добре пограбували Анну, і крамничка була вже, либонь, більше спогадом, ніж дійсністю.

Я зайшов туди купити собі сірників, вже й заплатив скільки там треба було румунських лей, вже й розпитав дорогу до сусіднього села Виженки, але вийти з крамнички не міг — таке незвичайне й натхненне було обличчя старої поважної крамарки.

Вона ще всього боялась — румуни пішли звідти лише за кілька днів перед тим, — Анна Москва ще не могла звикнути до нового почуття свободи, до невимушеності в поводженні з людьми, — стара жінка була недовірлива й сторожка, але ми таки мимохіть розговорились.

Анна Москва колись була щирою приятелькою Лесі Українки, доброю знайомою Ольги Кобилянської, Івана Франка — і досі всіма своїми помислами й відчуттями вона жила ще в тій далекій порі, коли доля дала їй шастя спізнатися з цими людьми. Румуни потім частенько тягали папі Анну на допити — їм треба було дізнатись, чи не ховає вона якихось недозволених листів або книг. Натерпілась Анна всякого страху немало, бо не раз нищпорили румуни в її господі, та листів не знайшли: закопала їх Анна Москва в діжці — під дошками підлоги...

Страхіття минулись, але й тепер було в її голосі якесь побоювання... Розпитуючи далі, я дізнався, що за день-два переді мною побував у старої один із письменників, людина з надзвичайним нюхом на відшукування нових документів нашої класичної спадщини, — невгамовний літературний слідопит, який зумів зразу ж таки рознюхати про ті листи Лесі Українки, Франка й, не пригадую ще чиїсь, — устиг уже вговорити Анну, вирив діжку з ґрунту з-під землі й уже мерщій подався з дорогоцінним скарбом до Києва.

— Хоч я вже й чула, що пам'ять Лесі тепер у вас в пошані... Але чи не буде ж мені лихого й тепер? За що? А за те, що я таки переховала ті листи...

— А буде. Спасибі люди скажуть. Та й гроші, глядіть, одержите з Академії наук.

— Е-е, ні-і! Від грошей я вже відмовилась. Як же таки, за кров мого серця — та гроші? Нас тільки двоє: брат недужий та я, то вже якось проживемо. Зароблю собі... Подивіться, які в мене руки — міцні та великі.

Коли ми подались разом з Анною Москвою поміж двох гір, понад лунким та гучним Черемошем, до села Виженки, тільки й розмови було в нас, що про Лесю...

— Отут, біля цього каменя, вона одного разу просиділа з півдня... І, боже ж мій, як їй, бідній, кортіло босоніж уступити в цю студену воду!.. Але ж — хвора нога... Яюсь, коли одержала я від неї листа з Італії... еге ж, була то якась картка з пальмовим гайком на ній!.. прийшла я сюди з тою листівочкою, та й плакала тоді, та й сміялась, немовби знову чула її тихий голос... І знаєте, я й досі ніяк не можу ще забути приторку її сухої, тонкої руки, до болю натруженої паличкою, з якою Леся мусила ходити... Вона, бувало, отак проведе по моїй щопі...

Ми йшли вгору та вгору, назустріч шпарким хвилям Черемошу, повз нужденні халупи й заможкі котеджі, повз «остреви» на лужках — тонкі й високі копички сіна, накладені на сухих необчухраних стовбурах тонких смерек, поміж буками, що часом підступали до самої води, — ми йшли та йшли, і раптом Анна Москва спинилась перед стрімкою пелехатою горою...

— Отуди, на Лису гору, ми ходили разом. Ледве дійшла тоді, моя голубонька... Та й стала наша Леся над кручею, он там, над урвищем, та й жартом каже до пана Квітки, — а він тоді ще не мужем був Лесиним, а лиш нареченим, — та й каже Леся до нього: «А хто мене любить, той звідси вниз сягне...» І стрибнув би був пан Квітка — ледве встиг мій чоловік за руку вхопити... А Лиса ж гора, бачите, яка вона крута!

— А чому ж вона зветься Лиса? — поспитав я в Москви.

— Та тому ж, що вона і є лиса. Ані деревинки ж на ній...

— Як то — ані деревинки? — вигукнув я з таким щирим подивом, що й Анна підвела вгору голову й завмерла від несподіванки, зразу не здобувшись на слово, і аж потім сплеснула руками:

— Боже ж мій! Та ж вона вже поросла смереками та й старими вже! А я ходжу тут та й не бачу... Все вона мені, оця гора, — все Лиса та й Лиса, як о тій порі, коли ми змолоду з Лесею тут бували... Тоді ж може, тільки ще проростали з насіння оці самі смерічки, як молода трава...

І Анна Москва замовкла, знов перелетівши в минуле. І я розумів: такий гарячий слід на її серці лишила мужня й ласкава Леся, що стара Анна Москва й знову не бачить уже оцих смerek, які встигли вирости за багату літ — після розлуки з Лесею... І я мовчав усю дорогу, вражений силою гарячого світла, яким немов поійнялася в ту мить ізсередини вся урочиста постать Анни Москви, і здавалось мені, що має в тім внутрішнім сяєві щось від гарячого погляду невмирущої Лесі.

1943

ЗЕМЛЯ

Буковинський пейзаж

Земля!.. Це святе слово в гнівнім голосі радянського народу все частіш, все лагідніш бринить воно тепер на всі лади... То ми говоримо про щедрі наші землі, вже вільні від фашистської наруги. То читаємо в газетах про колгоспницю, хазяїновиту, мудру жінку, що в полум'ї війни, в неволі зберегла дорогоцінний для колгоспу документ: акт на вічне володіння рідною землею. То ми ладні знову й знову слухати, мов пісню, донесені з усіх фронтів слова — про поривання наших воїнів, узбеків, латишів, вірменів, дагестанців, котрі, в боях виходячи над береги Дніпра, Дністра чи Пруту, в захваті перед красою російського, українського, молдавського чи білоруського пейзажів, припадають, мов Антеї, до благословенної землі, з її лона материнського черпаючи снагу, звитягу, ненависть, бо ж проти ворога та супостата піднялися всі радянські землі, всі народи.

Земля, земля!.. При цьому слові — й погляд у майбутнє, і привиди минулого, далекого й близького. Бодай того й не згадувать, що коїлось по селах, розтоптаних підступною «земельною політикою» фюрера. Бодай не згадувать!.. Але все-таки минувшину згадаємо, та й знов розгорнемо хоч би й криваву повість Ольги Кобилянської, що світ побачила ще при початку нашого століття.

Ось вона, ця книга, читачам давно відома, ось вона, в годину лихоліття знов приготована до випуску в Укра-

їнському державному видавництві, яке так ревно служить обороні.

Червона Армія вже визволяє останні п'яді буковинської землі, а тим часом дівчата-наборщиці однієї з харківських друкарень кінчають складати в рядках свинцевих літер текст «Землі». А я лаштуюся в дорогу, прагнучи зустріти знов героїв Кобилянської — не тільки на пахучих од свіжої фарби аркушах нового видання старої повісті, а й у житті, в їх ріднім буковинському селі, яке зветься Димкою.

Я побував там у сороковому, в липні, через тиждень після приходу Червоної Армії-визволительки. І все там, мабуть же, тоді лишалося, як за десятки років перед тим: і краєвид, і вбогі ниви, тільки не стосунки між людьми.

Повість «Земля» починається такими словами:

«Дві години від Серету на Буковині лежить село Д. Його рівні поля пригадували б степ, якби не те, що місцями вони западають, мов знеохочені своїм положенням, творячи плиткі невеликі кітли, і якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах.

Пишний, майже безмежний великан, непаче у вандрівці, задержався тут та задумався над тихими полями, а недалеко нього, почувши за собою зеленого опікуна, попіднімалися сільські хати. Тут... і там... і там — розкинулося село.

Ліс панський. Власність приватна...»

У дзвінкий од жайворонків день ми приїхали туди, до тієї долини зеленої, разом з небогою Ольги Юліанівни Кобилянської, яку письменниця послала з нами, побачити героїв повісті «Земля», що тоді жили ще в Димці, приїхали в той день, коли оту приватну власність, оті ниви, «чужу» панську землю, що за неї стільки проливано крові та сліз, віддавали людям, — в той день, коли там порався радянський землемір, наділяючи селян землею... В той благословенний день кінчалась одвічна трагедія, одвічна боротьба за життєдайний простір...

За сорок років перед тим написала Ольга Кобилянська свою «Землю». В нарисі виклала письменниця все, як у житті, зберегла краєвид, назвала імена, і вийшло все аж надто страшно, бо заради клаптика землі рідні брати вбивали один одного, і до 1940 року в селі Димка нічого не мінялось. Одні працювали, працювали, не знаючи міри, щоб долучити до хазяйства ще «пражину» землі.

Інші, зазіхаючи на кусень батьківського ґрунту, важились на вбивства, підкупали суддів, тікали до чужих країв... І тільки з приходом Червоної Армії суперечності розв'язались: люди в подиві збагнули, що землі є вдосталь, і за радянськими землемірами ходили юрби...

Не відставала від усіх і стара циганка Рахіра, і жевріли в її очах відблиски давнього злочину, заподіяного в прагненні оволодіти зайвим клапцем оцієї землі, яку так просто й певно роздає трудівникам Радянська влада.

Рахіра тоді стріла нас недовірливо, і мені не забути хижого та сторожкого погляду її очей, округлих, невеличких та блискучих, і немов зараз бачу я моторну її постать, таку схожу на підступну ту Рахіру з повісті «Земля»: той же лоб, порослий волоссям, низький, ті ж рум'яні навіть у старості щоки... Йї не спадало, певна річ, на думку, що нам відома її молодість, відома в страшних подробицях, і стара циганка так неохоче відповідала на всі наші розпити про давні дні, про її мужа-вбивцю, про її давні таємниці, давно відомі з повісті цілому світові. Вона тоді, либонь, нічого йї не розповіла б, коли б не було з нами племінниці Ольги Кобилянської, та й синові своєму ані слова не дозволила б: про те, як батько його, Савва, братовбивця, помирав на його руках у далекій Канаді... Це було недавно. Сви Сави нам розповів тоді про останню випадкову зустріч з батьком, і я досі не забув його повільної розважливої мови, його миготливих очей, таких схожих на очі старої Рахіри. Він ледве-ледве добирав потрібне слово: на чужині забув рідну мову і вів далі, тулячи слова англійські,— але ми слухали його, бо то ж була дальша доля героїв «Землі», те лихо, яке їх спіткало через двадцять, тридцять, сорок років, те, чого не написала Ольга Кобилянська.

Панну Ольгу там ще пам'ятали добре. Вона в Димці прожила багато років, у дрібнім «маєтку», що дав їй змогу, ледве животіючи, дожити до радянських днів... Кобилянську знали там, любили, але жоден з героїв «Землі» ніколи ж і не чув про ту книгу, де показано їхнє життя, бо, крім букварів, шкільних задачників та молитовників, селяни інших книг не знали, і марна була б справа щось розповідати неписьменним та здичавілим

людям про повість «Земля»... Правда, події, в повісті описані, самі герої та їхні сусіди пригадують добре.

Вони тоді водили нас по полю, вели в гайок, показували: ось тут стояла землянка Івоніки; а тут ось, у лісочку, син його, Сава Федорчук, навчений Рахірою, вбив свого брата Михайла; а ось тут, у цім дворі, виросла наймолодша героїня повісті Параскіца, Парасинка, року 1940-го вже літня, дебела й дуже моторна молодиця, яка ходила з нами по Димці.

А перша з нею зустріч, із тією Парасинкою, була така страшна, що назавжди лишиться в моїй пам'яті.

Ми підійшли в той день до хати, де прожила своє життя ота Парасинка. Вздівши племінницю панни Ольги, жадану гостю, жінка, вітаючи, вибігла назустріч і... кипулась цілувати руки не тільки своїй панні, але й нам, її супутникам... Мені тоді стало так страшно, ніби зненацька потрапив до іншого світу. Я висмикнув руку, та літня жінка не зрозуміла мого переляку, образилась і, гляди, подумала: «То, либонь, лиха людина».

Парасинка стояла біля мене, ждучи прикростей, і я не міг, не вмів цю стару жінку заспокоїти, не сказав ані слова, бо той день голубий для мене разом потемнів, і припшкля вся дзвінка долина, мовби не стало ані вітру, ані жайворонка, ані сойки. Я з небогою письменниці ходив по Димці, з добрими людьми здоровкався, руки ховаючи за спину чи в кишені, бо не раз там були спроби з приїжджими вітатися, як недавно ще велів боярський звичай.

І я згадав тоді рядки з тієї повісті, слова, які сказав старий Івоніка на весіллі в молоденької Парасинки: «Ми кланяємося перед панами, ми цілуємо їм з обох боків руки, але як ми що скажемо, воно все-таки «мужицьке». Не послухає нас ніхто!» — це казав герой Кобилянської ще років за сорок до приходу Червоної Армії. Але ж за кілька місяців радянських — на Буковині перед самою війною, коли люди враз відчули власну гідність, коли вже володіли рідною землею, — буковинські українці за неповний рік пізнали до свободи смак, хутко забувши, як цілують руки, крім хіба рук матері чи коханої жінки...

Адже ж ті самі буковинці, знов потрапивши оце тепер в неволю, поспішали в лісові загони, щоб прискорити кінець фашистам. Це ж вони, радянські буковинці, недавно розкладали вогнища на верховинах, позначаючи дорогу визволителям. Це Парасинка й старий Чоп'як,

вони ж там дожидають, у своїй Димці, землеміра — на тій самій землі, про яку в повісті панни Ольги казав старий Івоніка: «Хочу, аби моя земля перейшла в робучі руки. Я її не вкрав і не придбав оманною... Вона підпливла нашою кров'ю і нашим потом...» — і я в друкарні вже бачу ці літери, відлиті в металі — для чергового видання «Землі». Я мрію знов зустрітися з гëроями цієї книги, з буковинцями відважними, котрі ворога щойно прогнали з українських споконвічних земель.

Земля!.. Яке це святе слово.

1944

ПРЕКРАСНІ ДАМИ

Освідчення в любові

Минули вже роки та роки, а й досі не можу забути солдаток, що з ними в першу воєнну осінь,— десь у дальнім степу над Узенню, над Старкою-рікою,— звела мене кореспондентська доля на один-єдиний день. Про цих жінок тоді ж таки я нарис надрукував, але редакція з мого тексту навіщось викреслила, здавалось би, суцю дрібницю, яка й тепер стоїть перед очима, яка вчувається мені ночами: одну розмову, що муляє душу, вечірню розмову солдаток про мужів, що пішли на війну.

Строчена ватянка забарвлена вечірнім сонцем, піднята над землячкою на високій жердині, важко погойдується, шарпана прудким вітром,— це сигнал третьої бригади: вечера, мовляв, бабоньки, готова.

З діворою залишилася в курилівськїм колгоспі, либонь, сама тільки жінота,— стужа в полі й стужа в серці,— а Титкова, куховарка, розігрівшись та скинувши свій ватник, у білій тоненькій кофтині, яка проти призахідного сонця стала раптом прикро багряною, Титкова не мерзне. Клавдія Василівна, колгоспна ланкова, в польовому стаї взялась кухарювати лише вчора: раніш за всіх упоравши картоплю, її ланки тимчасово розійшлась — возити солому, сушити махорку,— а Титковій хочеться сьогодні всіх нагодувати смачно, і вона, дебела,

і рум'яна, і поривчаста, прудка, хазяїнє над відкритою плитою.

Старка-ріка дише холодом, але Титковій жарко, — вона блимає скоса на забарвлену вечірнім сонцем річку: мєтушаться коло берега безтямні виводки чирят. Цієї осені повсюди така сила птаства, як не бувало ще піколи: мисливці-бо всі на війні.

Одїгнавши геть від купи зрілих помідорів знахабнілого верблюда, куховарка гукає:

— Поспішайте! Їжа прохолоне... — а потім, не без завидків витріщаючись на білявеньку молодичку, тихо питає: — А в тебе, Маню, гомоніли бабоньки, знову лист?

І, поки третя бригада збирається до вечері, всі жінки, підходячи, питають у білявої про те саме — про листа.

Метал призахідного сонця пекучий, розжарений, він у той вечір ще й тривожний, лиховісний, і скорбні обличчя солдаток здаються втіленням печалі, жіночнішим, тихшим за класичну п'єсу.

Руки в жінок після тяжкої роботи, ледве одмиті од землі, все ще мерзнуть, і така, видно, втіха — долоню притулити, а то й шоку до теплої шкортинки каравая.

В землянці пахне хлібом, потом, динями, в'ялим листям махорки, м'ятою, кваском, але ніхто не хоче їсти, — всі поглядають на Маню, на білявеньку: в неї ж сьогодні є лист.

В жовтневій той вечір, пам'ятаю, дебела й червоновида Клавдія Титкова вечерю зготувала, сказати б, на славу, — нестатки війни ще не добулись тоді до цього, в далекому тилу, колгоспу. Борщу добрячого Титкова наварила, півнів насмажила Титкова, свіжі паляниці розметала по неструганих столах, пухкі та запашні, зовсім іще мирні паляниці. Жінки-бо, за трудний у полі день в усьому заміняючи батьків, чоловіків, заморились добре, зголодніли. Але ж ніхто не їсть. Сидять і мовчки дивляться на Маню, — вона ж бо дістала сьогодні листа...

Дерев'яні ложки, ще сухі, лежать на столі. А солдатки сидять на ослонах, що аж угинаються під ними, мовчки сидять. Дивляться всі на тривожну вечірню агонію сонця, на хвилю студеної річки, де припишло їй жінок не боїться стомлене диє птаство, що впало сюди на ніч, задрімало, щоб на світанні шарахнути далі, у вирій.

Поглядають солдатки на річку. Мовчать і зітхають. Все є на колгоспнім столі. Вдосталь уродило того літа. Трави стояли буйні та квітливі, банґани лежали багаті, жито піднялося вище за людину. Все колгоспниці зібрали — гірчицю, сади, городину, махорку. Все, що треба, є в кожній в домі. Все. Окрім чоловіків.

Нема й листів.

Якась молодиця кивнула на порослий очеретом низький берег. І зітхнула. І сказала:

— І чирок, бач, нині став нахабний. Ген їх скільки!

— Стріляти ж, Варю, нікому.

— А мій, — озвалась Маня, та, що з листом, — мій Іван, бувало, повернеться з рушницею додому, несе, гляди, качок десятків зо два, хто знає — куди й дівати?

— Все ти, Маню, роздавала, пам'ятаю. Був твій Іван хоч куди. Добрий був мисливець.

— А мій же, бабоньки, співав мій Коля, як співав...

— Еге, співав...

І всі припинили, мовби відлущивши його пісні, ще мирної, лунало понад Старкою-рікою. Його зараз послухати, — все село збіглося би послухати її Миколу. Та не стало в селі й пісні. Нема кому й співати! І всі жінки тут, бачу, зараз вони те слухають, чого нема...

— А мій Альоша... — третя озивається, міцна та жилива, мати сімейства, і голос її тремтить, як у дівчиська. — Візьме, бувало, мій пожа й колодочку, раз, два — і ложка готова! Раз, два — і ложка готова... Оцю, поглянь лишень, Альоша мій робив... А зараз і листів — нема й нема!

Нема з війни листів. Нема й пісні. Немає й повенької ложки. Немає в хаті й міцної руки. І всі солдатки щось пригадують. Кожна — про найкращого. І кожна — про веселого. Бо кожна — про свого. І є чим кожній похвалитись. Еге ж, кожній...

Аж ось одна з них, і ставна, і дужа, і яскрава, мовчала молодиця, слухала, а потім, у жіночій своїй тузі, заплющившись раптом, тихо-тихенько сказала:

— А мій... як уда-а-а-рить!

І заплакала.

І заплакало в ратній біді все жіноцтво: як жити на світі, коли нікому навіть ударити? Коли нема кому? Як? Заплакала й Клавдія Титкова. Заплакала й Клава Личкіна, — дівчини гарнішої, кращої я не зустрічав ніколи, — синьооке степове дитя, яке вже віддало війні аж трьох

братів, але не звідало досі нічого: ні в розлуці сердечних відкриттів, ні втрат у першому коханні, ні навіть у правниці чоловіка — її солодкої ваги.

Було це в жовтні року 1941-го, і ніколи я забудь не зможу ні дівчини, ні скорботних тих солдаток. Пам'ятаю мерехтіння їх очей, кипіння сліз. Пам'ятаю тремоло у хрипкуватих надвечірніх голосах. І в моєму житті не знаю нічого прекраснішого, як їхні повні болю голоси, як їхні порепані руки, як вірна жіноча любов, любов нашої тяженної пори. І я нічого кращого не знаю за внутрішнє світло жіночих облич, осяяних не самим тільки жарінням сонця надвечірнього і не лише загравами війни,— цих найпрекрасніших облич найпрекрасніших наших дам. І не можу я забути їхню думу: ми, мовляв, зиму проживемо в теплі, в добрі... Хоч який тут вітер задимає, нам усе в спину. А на війні всі кулі, що летять, всі пориваються влучити в лоба... І чомусь немає, бабоньки, листів... нема їй нема.

1966

КАТЯ З ДВАНАДЦЯТОЇ ГВАРДІЙСЬКОЇ

Нарис

Коли ти дівчину зустрів і полюбив її любов'ю брата, батька, нареченого,— і якщо це спалахнуло на війні, на фронті,— ти її ніколи не забудеш... Катю, Катю, неспокоїна моя дівчино, я й зараз думаю та й думаю про тебе.

Про Катюшу Семенову, такого ловкого солдатика, санітарного інструктора, недавню партизанку, дочку московського інженера, про дівчину, котрій іще не сповнилось і двох десятків років, я почув на Західному фронті ще до нашого з нею знайомства: дівча винесло з вогню за якихось там три місяці майже сто поранених бійців та командирів.

У Дванадцятій гвардійській — ледве, буває, зав'яжеться бій,— скрізь тільки й чути: «Катю! Катю!» — це означає, що пораненим потрібна допомога, це означає — сподівання, що з Катею прийдуть рятунок, життя. «Катю! Катю!» — волають у битві поранені й по сусідніх полках, і на той поклик звідусюди поспішають санітари, фельд-

шери та лікарі,— Катерину Семенову знають уже по всій дивізії, це ім'я благословляють матері, дружини, наречені, а ті, кого дівчина від смерті врятувала, навіки запам'ятають її округле, гарне, ще дитяче личко, стрічки в довгих косах, зашкарублу й тверду руку, і в серцях воїнів довіку житиме подив перед її відвагою. Та й серце моє, воно теж лишилось там, при ній, на вологих смоленських полях, у бою, і, листів од Каті дожидаючи, я ночами не сплю та й не сплю.

Ми, звісно, з Катею ще стрінемось. Але ж... німці на дівча полюють.

Вони вже добре придивились. Невеличкий, справний червоноармієць з косами довгими, пущеними легковажно поверх благоденної, але охайної шпшельки, завжди вигулькує в найнебезпечніших місцях і доводить фашистських вояків до сказу. Німецькі автоматники та мінометники обстрілюють дівчину шалено, але, поки свого діла не скінчить, прогнати її з поля не щастить.

У ратнім, смертнім клопоті, за все чіпляючись, їй коси заважають. Та її причепурити їх, рясні та довгі, не завжди знайдеться вільна хвилинка.

— Чи не вкоротити б нам кіски твої, Семенова? — питав у неї комісар, хоч і знав, що недавно коси врятували їй життя і Катя зрізати їх не захоче...

На початку весни коло Брині санітарному взводу йти через річку довелось пересбродом. Німці переправу обстрілювали. Катя несла пораненого, прислухалась до свисту осколків, відштовхувала геть крижини, і мліло серденько від холоду, від страху, від нелюдської натуги.

Катя вже підходила до берега, коли зненацька чимала крижина наздогнала Семенову, вдарила ззаду, і не бачити б нам Катерини — вона зразу ж пірнула під воду, — коли б Іванов, командир, та не вхопив її за коси.

Після холодної купелі бійцям санітарного взводу довелося добуватися до найближчого села, вщент зруйнованого, майже безлюдного.

Стара колгоспниця, до якої Семенова попросилась ночувати, побачивши змоклу до нитки дівчину, мерщій розгнітила в печі, просушила одягу, нагріла літепла, роздягла в материнській турботі й мила доню, мов рідну. Катя звірилась на грубу ласку цих старечих рук, і здавалось, буцім вона дома. Німці забрали в старій дочку.

І вчувалось матері, що в неї під руками цупке й тепле тіло Оленки. І стара на Катерину гримала, мов на свою, як маленьку, повертала над коритом, пригинала круту дівочу шию й полоскала в теплій воді коси, пальцями перебирала, скучивши за доньчиним теплом.

Ніч могла проминути, може, трохи спокійніше, ворог поки що не озивався, і дівчина вперше за багато днів сиділа біля печі, припавши головою до плеча старої: та, просушуючи, їй заплітала коси, знов розпускала, й заплітала знов.

Мислі зверталися до рідної матері. Дівчисько, свавільне, від неї пішло, не сказавши навіть «до побачення». Зате вже тепер, на війні, не маючи на листи відповіді, не знаючи, де опинилась її мати, Марія Олексіївна, чи жива ж, Катя вже ладна була, здавалось, виконати будь-яку материну примху...

Катя Семенова пішла з дому недобре, але вчинити інакше не могла,— і тепер вона розповідає про часті з мамою розмови, і все звучить немовби в казці.

— Хочеться мені,— казала мамі Катя,— хочеться страху зазнати.

І Марія Олексіївна відповідала:

— Ще встигнеш...

Але Катерині не сиділось. Вона певна була, що без неї на фронтах не обійтись. Як тільки покликали до діючої армії батька, Катя теж подалась на війну. Немало можна розповісти, як не хотіли брати на військову службу дівчину з дитячим личком, як, надію втративши, недоросла москвичка десь коло Тули добулась до партизанів, як той загін пристав до гвардійської дивізії, котра з оточення азартно проривалась до своїх, дивізії, де Катерина служить і сьогодні. І щоразу, то в хвилини радості, а то в біді, Катерина згадує свою Марію Олексіївну... Думала дочка про неї, промовляючи слова червоноармійської присяги, думала, дізнавшись про перший свій орден Червоної Зірки, про медаль «За відвагу». Згадувала матір, сидячи в лютий мороз у розбитій снарядом хатині перед апаратом фотографа, суплячи свої кудлаті брови, й вийшла на знімку зовсім сердита.

Фотографії були потрібні для кандидатської картки. Катя в гарячу ту лютневу ніч і стріляла, і виносила поранених, і перев'язувала, а думала лише про одне: їй

обіцяли, як тільки вщухне битва, зібрати членів партії... А після бою за село Охотне почались партійні збори: комсомолку Катерину Петрівну Семенову прийняли в кандидати Комуністичної партії.

Була ніч. Ледве жевріло в лісі багаття. І над ним червоний мерехтів сніжок. І парувала вся тісна землянка, і дзюрчало всім на голови — зі стелі, накладеної з промерзлого снігу та свіжих соснових гілок.

Катерина Семенова не могла згадати потім ані слова, сказаного тоді про неї... Сон у дівчини доти був завжди міцний, але тієї ночі вона вперше не могла заснути. І думала про всячину вже зовсім по-дорослому, — кандидат партії! — а вранці зауважили товариші, що спиняється чомусь Катя то біля скирти соломи, то хоче на мить приховатись за пелехатим од снігу куцем. А хтось ненароком підгледів: озирнувшись довкола, з внутрішньої кишені витягала Семенова новеньку кандидатську картку й зазірала в її текст.

В ту ніч, коли Катя після переправи ночувала в старій колгоспниці, тривоги бойової не було, але Катерина так і не заснула. Знайшлись, як завше, невідкладні справи.

Попрощавшись з бабусею, подалась вона з хати до хати: поглянути, як сплять бійці: чи тепло їм? Чи всі повмивані? Чи хтось ноги не намуляв? Чи немає обморожених? Чи не кахикає котрийсь із хлопців?

Ось так вечорами бійці й дожидають, поки дівчина прийде, хоч саніструктора Семенову там не тільки поважають, — дехто, гляди, й вельми перед нею торопіє.

— Аж надто строга, — кажуть про неї одні.

— Причена, — скаржаться інші.

— Скандальна, ач, дівка, — бурчать чи не всі, хто Семенову знає.

Помітить, бувало, Катя на переході, що коні стомились, а котрийсь із санітарів примостився на санях, біля поранених, і вже, капосна, гукає:

— Злізай лишень, злізай!

А якщо настане часом у бою хвилина більш-менш тиха, коли кулі та осколки, інколи буває, щадять наших і нема ще поблизу ні вбитих, ні поранених, Катя мигцем знайде собі інший клопіт, вже й прискіпується:

— Стрічку! Стрічку! Як ти — стрічку?.. Лихо, а не кулеметник! — і залягла вже за «максимом»: їй не раз

випадало в бою замінити поранених. А інколи, товариша свого перев'язавши, його з поля не виносила, поки не розстріляє всіх патронів у стрічках чи дисках... Коли несла на собі кулеметника, кулемет на полі намагалась не лишати.

Одного разу, коли Дванадцята гвардійська пробивалась з оточення, в перші дні Катюшиної служби, після запеклого бою — командування сусіднього полку тієї ж дивізії наказало позбирати трофейні гвинтівки й пістолети. Але... на полі бою бійці нічого не знайшли й доповідали офіцерам:

— Якась Катюша там уже все визбирала.

— Що за Катюша?

— Невеличка така. З косами.

— Це з того полку?

А коли хтось із командирів кинувся був до сусідів, Катя виявилась дівкою й справді-таки скандальною.

— Зброю роздали бійцям, — доповіла вона, а кому саме — зараз розбери!

— Гвинтівки ж наші?

— Вісім десятків з гаком, — спокійнісінько зауважила Катя. — Коли вийдемо з оточення, повернемо. А тим часом знадобляться й нам.

— Розповімо, гляди, про тебе командирові.

— Хоч і генералові. Він вам дасть прочухана, щоб не ловили гав. А зі мною краще не скандальте.

Так дівку вгвотати й не пощастило: не йти ж до генерала — скаржитись на хазяйновиту Катерину?

А в сільській хаті, де був штаб, ми почули прикро розмову: комісар полку дошкульно шпетив санітарного інструктора.

— Мені розповіли, що цими днями ти на полі бою матірно лаяла свого санітара.

Катя завмерла в кутку під іконами.

— Ти, бачу, не знаєш, про кого кажу? Отой... здоровило, що тепер назирці, бач, ходить за тобою.

Катя мовчала.

Прозора шкіра на обвітренім обличчі змагалась барвою з маленьким, ображено стуленим ротом. Пломенили вуха. Спалахнуло непомітне досі ластовиння, а носик, завеликий, взявся крапельками поту... Комісар горлав на неї, й було прикро, що розмову голосну повів при нас, — і вже я сердився на нього за терпкі слова.

Я ще тоді не розумів, що таке є комісар у нашій армії, і поглядав на все наївним, сказати б, ну, цивільним оком. Такт і делікатність, живуть вони і в обставинах фронту, але там це розуміють глибше. І значніше. І простіше...

І лише потім я збагнув, що так з дівчишкою розмовляти міг лише батько, суворий наставник. Нешадний у важку хвилину. І жорстокий у своїй любові... Еге ж, дівчину слід було вчити, виховувати... Я осягнув це перегадом, коли Катя мені сказала, що війну скінчить «неодмінно з чотирма орденами»... Честолюбство, воно завжди огидне, і я намагався Катерині це втовкмати. Але та не зрозуміла, і я знов думав про галасливого її комісара, про його аж надто цупку логіку, про його солдатську нетерпимість до будь-яких прогріхів у радянського воїна, і я пошкодував, що не було комісара в ту мить поряд з нами...

Тоді ж бо, поки офіцер на Семенову гримав, я вже розумів з блиску його очей, з умисних надто гнівних інтонацій, що людині аж ніяк не хочеться на санінструктора горлати, що її завшишла дівчина, либонь, не так і тяжко, але ж, крім нього, кому її тепер виховувати, оце дівчисько?

— Ти ж, Семенова, кандидат партії! — покрикував на неї комісар. — І тепер тобі ні в чому потурати не можна.

Картав її він грубо й голосно, а дівчина, недавня ще школярка, похнюпившись, не одвічала, тільки червоніла й червоніла.

— Так! Мені сором, панночко, за тебе, — провадив комісар, але Катя мовчала й мовчала. Та й що вона могла сказати!

Коли вийшли із штабної хати, я спитав:

— Скажи, Катю, щось таке було?

— Було. Вилаяла. Тільки навіщо мене отак — при вас? — і аж сльози досади впали на кулями посічену шинель, мокру від безнастанного дощу.

— Навіщо лаяв при нас? Так, видно, треба, Катю. Ти краще розкажи, як було?

— А так! — гнівно пирснула Катерина. — Я, може, своїм грубим словом людині життя врятувала... І дівчина розповіла.

Кілька днів тому, в розпалі бою злякався й кинувся навтьоки один з її підлеглих, санітар, кремезний, вайлуватий хлопець; попереду хтось кликав на поміч; кричав і плакав молодий сапер, в самий низ живота тяжко

поранений, треба було виносити людей; але й там, куди страхополох був кинувся, за хвилину-дві почали рватися міни: коли б Катя дала йому втекти, від санітара не залишилось би й сліду.

— Я мусила розстріляти його на місці,— міркувала Катя, і краска сорому помалу блякла на її обличчі, гасло й золоте на ньому ластовиння, в подувах вітру висихали й краплі поту.— Але я знала: цей боєць не був страхополохом, що переляк хвилинний... Я вихопила пістолет, та не стріляла. Покриваючи стогін та гуркіт, я крикнула: «Зраднику, стій!» — і стусонула його чоботом під зад... Але що мій чобіт? Нога ж невеличка. Тоді я випередила і, тицьнувши револьвером у ніс, найгіршими словами... вилаяла! Ось так вилаяла, як доводиться частенько чути...— і, знімаючі, додала:— Війна... штука брутальна...— і говорила, говорила ще:— Що ж могла я з тим дурнем зробити? Пристрелити? Можна було, звісно, і комісар не зауважив би тепер ні слова! Але ні. Вийшло все краще. Хай мене хоч лають знов, нехай! Коли я наскочила на боягуза і той побачив, яка перед ним я маленька, зовсім дівчинка, і мовби й не боюсь нічого, і його можу залюбки застрелити, і навіть грубо його лаяла, той здоровило повернув за мною і цілісінький день поранених виносив з-під вогню... Тепер це мій найкращий санітар, і не відступає бідолаха ні на крок, і до всіх мене ревнує — навіть смішно! — плентає назирці, лише блимає отакеними очима. За два дні мене вже й задражнили ним,— а він же знає, що я йому врятувала... життя і честь: знов його людиною зробила... Та, погляньте, ото ж він — чалапає за нами по калюжах, он, погляньте...

Озирнувшись, я побачив оддалік здорового парубка, котрий саме обминав величезну, повну весняної води воронку. Очі його мерехтіли так похмуро, що не можу я сказати, що дивиться той санітар на мене дуже приязно.

Вже сутеніло. І перісидив дощ, що не вгавав там цілий тиждень.

Десь недалечко ухкали зенітки. Зачиналась нічна стрілянина.

Жестом покликавши до себе похмурого того бійця, санітарний інструктор Семенова щось йому сердито наказала, і хлопчина, відкозирявши, слухняно подався назад, до санвзводу,— виконувати її наказ, а ми з дівчиною рушили далі, і вона щось мені розповідала, та в слова я вже не входив, а сприймав лиш голос Катерини,

хрипкуватий, застуджений голос, тільки голос, і відчував я жар її маленької, міцної, огрубілої руки, мозолястої, подряпаної, руки ласкавої та строгої, чесної руки радянського солдата, і знову слухав її голос, тільки голос.

В ту дощовиту ніч у тісній хаті, де знайшов собі притулок санвзвод Катерини, я побачив хлопчика років семи-восьми... Було вже пізно, бійці спали покотом на соломі, і зігнена спина дитини, непорушний погляд, пильно впірений у вогник каганця, виявляли, здавалося, безмежне горе.

— Лягав би ти, Миколо, спати,— тихо звеліла йому Семенова, і хлопчик, навіть не глянувши на неї, з покірною байдужістю поліз на піч. Тої ж ночі Катерина розповіла його страшну історію.

Два-три дні тому, перед самим приходом наших, німці катували матір цього хлопчика, мавши підозру про зв'язок її з партизанами.

Бачивши страждання матері, на її стогін озвався він сльозами, криком, але ж катам дитячі сльози — щира втіха.

Фашистський офіцер розлігся на чужій постелі. Хлопчика покликавши, схопив його за підборіддя, краєм брудного простирадла витер малому сльози й сказав, поволі добираючи російські слова:

— Твій мама винувата. І сльози, хлопчик, не допоможуть.

Офіцер погладжував його по голові. Кати вганяли матері під нігті розпечені голки, і малий учепився офіцерові зубами в руку, але той хлопчика навіть не вдарив.

— Ми повинні її, хлопчик, розстріляти,— сказав він.— Але... — і спитав: — Ти її любиш?

Хлопчик не відповів.

— Ну?

Хлопчик мовчав.

— Ти можеш її врятувати,— зашепотів офіцер.— Ну?

Катування припинили. Хлопчика одвели до сусідської хати і вмовляли до пізньої ночі. Голодний, він до їжі не торкнувся. Не спокусився й шоколадом.

— На світанку,— казав фашистський мерзотник,— на світанку ми її розстріляємо, якщо ти...

І хлопчик погодився. Йому здалося, вимагають наче й не багато: треба було перейти через лінію фронту,

добутись до сусіднього села, перелічити, скільки там гармат і танків, і повернутись до своєї мами. От і все. Від малюка не зажадали навіть, щоб той вів рахунок.

— Ти, мальшик,— казав нелюд,— коли побачиш танк, покладеш один камінчик — до кишені лівої, коли — гармату, покладеш один — до правої.

Так він і плентав серед ночі по вологих весняних полях.

— Танки — ліва кишеня, гармати — права.

Хлопчикові було страшно, але він думав про матір, тільки про матір, і йшов уперед.

Повертався на світанку. Постового вздрівши, хлопчисько, як і велів німецький офіцер, поспішив до червоноармійця.

Той малому зрадив, чимось похастував, питав про матір, до якої, мовляв, скрадався хлопець із сусіднього села, і малого відпустив. Коли хлопчик пішов далі, боєць помітив, що в його кишенях тихо щось постукує, й покликав:

— А йди-но сюди!

Хлопчик повернувся.

— Що в кишенях?

— Камінці.

— А не патрони?

Хлопець сказав правду, і червоноармієць щось бурчати став про малюків, які носять у кишенях зайвий мотлох, і кивнув:

— То йди.

Так і пішов би малолітній шпiон, та до вартового нагодився політпрацівник. Він побалакав з хлопчиком, поглянув на запаси в двох кишенях і заходився з ним гуляти в креймахи, підкидаючи й підхоплюючи камінці: спершу по два, по три, потім і по шість, по вісім... Хлоп'як, про все забувши, витріщався на казково вмілі руки нового приятеля. Камінчики злітали, тримались незбагненним дивом у повітрі, падали на тильний бік долоні і в химернім візерунку знов злітали й знов. Захоплення в очицях малюка і його подив змушували офіцера повторювати — ще та ще. І він, відновлюючи вміння своїх дитячих літ, за звичкою вів рахунок камінчикам, і повторювана цифра 32 всякий раз будила в нім якісь асоціації сторонні...

— Тридцять два,— він настійно сам собі повторював, бо ж того дня вже чув десь ту цифру чи про неї з кимось розмовляв.— Тридцять два,— бурчав він,— тридцять

два...— і зненацька, переставши підкидати, наказав:— А покажи-но, що в другій кишені?

Там камінців знайшлося більше: сорок сім.

— Тридцять два й сорок сім? — офіцер здивувався, бо комбінація цифр була й зовсім знайома.

Він подзвонив мерщій у політвідділ, а малий уже нічого не приховував.

Надвечір наші частини вибили німців з того села, де лишалась хлопчикова мати, а коли дитина повернулася, мати малого лупцювала, біла люто, до крові, до нестями, і в розпачі на все село кричала:

— Ось тобі лівий, ось тобі лівий, ось тобі, ось тобі, ось тобі... — і плакала від ненависті, від образи, від великої любові до свого сина.

Не йде з пам'яті ще одне скупе оповідання Катерини.

Їй, людині, що піколи не знала страху, навіть їй про те було трудно говорити.

Мова йшла про заміновані дільниці: їй доводилось часом до поранених повзти в напруженім чеканні, що ось-ось під погами здригнеться земля... А потім Катя згадала таке, від чого обличчя їй раптом затьмарилось, і ми довго сиділи, поки, зважившись, розповіла вона історію, зовсім недавно.

Відступаючи від села Д., німці забирали молодих жінок. Одну, — вона опиралась найдужче, — нелюди чомусь облишили, і люди вже були подумали, чи не стало причиною співчуття до немовляти, яке та жінка тримала на руках.

Але сина в неї одібрав есесівець. Він, правда, взяв його обачно, вгорнув, щоб дитина не замерзла, й пішов. Мати побігла за ним, кричала, плакала, благала і замерла біля великої напівзруйнованої хати, куди фашист зайшов з її дітям. Її до хати не впустили, і вона чула, як малятко плаче, і не знала, що з ним ті тварюки роблять.

Незабаром вони вискочили з хати, — гаятись не було коли, бо наші підійшли вже зовсім близько, — а дитина все кричала.

Вони, зв'язавши матір, напівроздягнувши, її лишили на морозі коло ганку й утекли. А дитя ще плакало.

Жінку приголомшував гуркіт бою. Цокали кулі в дерев'яний поріг. А дитина ще плакала,

Снаряд розірвався коло самої хати, і зв'язану присипало землею. Але мати нічого не чула, тільки голос дитини.

Гукали, женучи ворога, червоноармійці. Тоненько, жалібно, мов заець, стогнав підстрелений ворог, і, якби жінка не була зв'язана, схопила б камінь, щоб того недолюдка добити. А слух матері звертався до хати: дитина плакала, але все тихше й тихше, і в страхі за дитя своє, російську розмову наших воїнів почувши, мати стала кликати на поміч.

Поки різали мотуззя, що впивалося в тіло, дитина ще плакала. Разом з бійцями кинулась жінка до хати, немовля схопила і... в ту ж мить дитинна й мати, червоноармійці — всі злетіли в повітря.

Це була приманка. Фашистські звірі знали, що поспішать радянські воїни на поклик матері, і з немовляти зробили міну.

Катя море сліз на фронті пролила, але до горя не звикала, і добре її серце частенько ставало розрадою для запеклих проти ворога солдатів, і всі вони в дивізії, як тільки могли, всі широко дбали про своє дівчиство.

Якось у скрутну хвилину, ще виходячи з оточення, вони розбили чималий обоз. І чого тільки там не накрали злодіяки: туфлі, й ляльки, і плаття, і кофтини, і дитячі соски, ночви, навіть унітази. І така досада була в тому, що все це в поході було нашим бійцям ні до чого, а роздати награбоване в найближчих селах змоги не було. І опанувала юнаків одна-єдина думка: що подарувати Катерині? Туфлі? Але навіщо їй вони в бою? Сукню старовинну, оксамитову, вкрадену, либонь, в театральнім гардеробі? Вона в пригоді поки що не стане. Так і зосталась би наша Катя в той день без подарунка, коли б Василь Фролов, нарешті, не придумав; мороз був лютий, і комісар серед ночі, під обстрілом, поспішив до неї, щоб віддати Катерині два клапті синього бостону... на онучі! Цим він зберіг дівчині обморожені ноги.

Та найбільше Катя зраділа, коли в тому обозі червоноармійці знайшли кілька кілограмів кодеїну, чималу пляшку йоду, кип'ятильники, пінцети й добрих півтонни стерильної марлі й бинтів.

Подарунок тоді Катерині припав до душі, і просила дівчина такого добра добувати побільше, і поклонни-

ки їй обіцяли, і в тій санчастині, де наша Катерина служить, медичне устаткування найбагатше, до неї тягнуть все, що тільки добудуть у бою,— вони мають надію на її тверду руку, на те, що Катя прийде на поміч у смертну хвилину, по будь-якого воїна полізе в саме пекло і звідти витягне на своїй спині. Куди?.. Із смерті витягне в життя.

Мені багато ще хотілося їй сказати, цій шаленій дівчині, та перепочинки між боями все коротшали, і часу бракувало вже й для найкоротших слів, а коли настало розставання, зрозуміли: найголовнішого ми так і не сказали.

В той останній вечір, в гурті товаришів, ми з нею більше мовчали, із сестричкою моєю, з дочкою, з товаришем,— мовчали, нишком поглядаючи одне на одного. Катя, бентегу сховавши, наклала мені якоїсь їжі на тарілку чи тут же, в землянці, щоб якимось розважитись, вчила мене вправлятися з трофейним пістолетом.

Прощались ми раптом, квапливо. Стояла глибока вже ніч, тривожна й неспокійна. Бухкали гармати, розриви лягали близько: переліт, недоліт... Два-три команди нас проводжали за село. Ми з хлопцями прощались, обіймались, зазирали один одному в очі. А Катя йшла осторононь. Ми з офіцерами простували далі й знов прощались, але розстатись не могли. Хотілося висловити ще якісь вельми важливі слова, побажання, умовитись про зустрічі, яких ніколи вже не буде, умовитись і в зустрічі повірити. І ступали далі, й знов прощались. І знову йшли та йшли... А Катерина залишалась осторононь, і страж її, санітар, що йому дівчина врятувала честь і життя, мовчазний, лихий, похмурий, невідступно поспішав за нею.

Я й зараз бачу: бліде її обличчя, освітлене німецькими ракетами. Я ще відчуваю жар її долоні. Я пам'ятаю, як раптом дівчина спинилась, потисла мені скупю й міцно руку і, не мовивши й слова, круто обернулася й подалась геть, до передової.

Ну що ж! Прощавай, Катюшо, Катерино, лепський маленький солдатику, сувора й неспокійна дівчино, прощай, моя рідна, до побачення, ми ще зустрінемося, скоро я приїду до тебе в Москву чи ти до мене на Україну, у визволений Київ. Зустрінемося так само ж мовчки, як

розійшлись, і ти, переставши нарешті ніяковіти, розкажеш мені про все, що тим часом робила, що діється з тобою зараз, у хвилину цю, коли я думаю про тебе.

...Похапцем прощаючись, я мало не забув записати фронтову її адресу, і це мене вельми збентежило: я боявся її втратити.

Ось вона, ця адреса: польова пошта 957, 1 батальйон, санвзвод, Катерині Петрівні Семеновій.

Я пишу їй листи.

Напиши й ти їй, товаришу.

Листів я давно вже не мав. А вона бринить переді мною... Бахкали тоді гармати. На обличчя падало світло німецьких ракет. Ми прощалися з хлопцями. А Катя осторонь ішла й ішла.

Ці рядки світ побачили влітку 1942 року в одній з моїх книжок, і на адресу польової пошти, вказаної в тексті, на ймення Каті Семенової надходило безліч листів. Вона відповідала на ті листи одним: не шадила себе. Про її безрозсудність мені писали товариші, і бриніла в кожному слові тривога за долю шаленої дівчини. А в одному з фронтових трикутників я прочитав слова докору: якщо з Катею що-небудь статеться, в тому буде й провина письменника, бо добрі про неї слова написав необачно. Писав про вчорашню школярочку, про необачне дитя, якому голову запамарочило журналістське мое захоплення.

А сама Катерина 14 серпня 1942 року мені писала: «Про книгу нічого сказати не смію, але буду вдячна дуже, якщо Ви надішлете мені кілька примірників. Все ж таки цікаво знати: які знайшли Ви слова, щоб поставити мене серед героїв Вашої книги». Просила ще прислати їй стрічки для кіс, і кострубатий, по-дитячому незграбний її почерк волав про жорстокість часу, що штовхає в горнило війни навіть ось таких дітей. А то ще дівчина писала, як били ворога наші «катюші», як ішов дощ і — було їй трудно зрозуміти: грім це чи снаряди рвуться, міна сичить а чи дощик шумить... Писала про нові свої поранення, про нові ордени. Писала й про велике горе власне. Німці вбили людину, котру Семенова, як видно, покохала. Потім прийшов лист, де

повідомляла Катерина, що, мовляв, через годину-другу вона «підє на подвиг»: їй тоді ще, коли ми були в дивізії, ввижалась Золота геройська Зірка.

Я зібрався хутко, кваплячись туди, щоб гарячу дівчину спинити. Але мені з частини з okazjiю передали записку; Катерина Семенова загинула.

А докір, колєсь висловлений в одному з трикутних листів, він живе в моїй душі й сьогодні.

...Вже після вісті про Катину смерть пошта принесла мені в Москву ще одного її листа:

«Здрастуйте, дорогий Олександрє Єлисейовичу! Привіт Вам від усього нашого товариства, а головне — від моєї бойової подруги Валі й від мого друга Василя. Зараз він у госпіталі й просить Вам передати привіт...» Та після всіх привітів, після розмови про бої, про всякі там трофеї та про полонених, що з ними «грубо не поводитись», ішло в листі найголовніше: «До вподоби мені реальна картина бою, коли праворуч, дєсь попереду, й ліворуч рвуться снаряди, міни завивають, а падаючи й вибухаючи, тебе підносять над землею, наче в саме серце вдарять, і калатає воно лунко, аж мені самій чути, і тоді од ненависті пориваєшся йти перед командиром роти й перед взводами, але моє місце — позаду, перев'язувати поранених нікому буде...» — і я тепер сто разів ці слова перчитую і все думаю: яка сила могла її втримати? Не пустити її в смерть і в безсмертя? Сила така була: перемога. Але перемога була від неї ще далеко.

1942

НАДІЯ

Полтавський етюд

· Печаловита нерухомість українського поля. Гарячий попіл там, де стояли скирти. Біля почорнілих соняшників — обважнілі ворони. І нікому їх прогнати. На широченній ниві, до самісінького небокраю, — гарбузи, гарбузи, чудернацькі, перісті, надміру великі. І нікому їх зібрати.

Мертві вулиці села. Пеньки, що zostались од вишневого саду, Розбиті гармати. І груби, розпалені проти неба.

Одна така піч, огрядна, велична, стояла на пагорбі, на згарищі старовинної хати. Піч стовбичила над руїнами хутора — єдина споруда, що вціліла в огні. Сяйво бабиного літа вигравало на цяцькованих кахлях, і ми побачили вогонь цієї печі ще від повороту дороги.

Надія Кочубей готувала вечерю. В печі гула солома. Дим і тепло йшли в небо, зовсім уже мирне, прозоре й по-осінньому високе небо сорок третього року... Стрижені під макітру хлоп'яки місили глину з кіз'яком та соломою. В кукурудзянику цюкала сокира та важко зітхала поранена корова.

Тин давно впав. Ми стояли біля хвіртки, яка не вела нікуди, і не зважувались увійти. Побачивши гостей, Надія завмерла, потім звично заметушилась, запрошуючи до хати, хоч хати й не було. Не було нічого, крім теплої печі та кутка на долівці, шойно підмазаного жовтогарячою глиною.

Запрошуючи до столу, Надія чистим рушником стерла пил зі снарядних ящиків і вже метала на нестругані кленові дошки блискучі круглі хлібини, спечені на капустаному листі, глечик молока та холодні стільники, тільки-но принесені з підземної криївки. Надія Кочубей ходила по хаті, якої не було, спокійним і звичним кроком, мовби нічого й не змінилося в господі...

Ми проїхали багато кілометрів по просторах Полтавщини, і всю дорогу я пригадував затишну українську кахляну піч на руїнах хутора Божки. Пам'ять про неї зігрівала мене в холодних ночівлях серед вільного степу, темними ночами та вечорами на хуторі близь Диканьки, де, крім небесного над головою склепіння, не лишилось нічого.

Покинувши місця, де цвіла колись Диканька, ми ніяк не могли спинитись на нічліг. Трудно було дихати. Ми благали шофера мерщій нас вивезти з похмурої й смердючої долини, по якій ми їхали аж надто довго. Догорів фіалковий захід, і в його чуднім промітті повержені на землю сині коні здавались живими. Німці, видно, стріляли розривними, тварини вмирали на бігу, і загниваючі туші зберігали свій останній смертний рух. Важкий бик, звалений кулею на коліна, так і стояв край дороги, впершись у пагорб крутими рогами. Тисячі голів скотини тліли по навколишніх горбах.

Це все було немов поганий сон. Сутінки густішали, а ми все їхали по тій страшній долині, і здавалося, не буде їй кінця.

І справді. Кінця не було. Мотор раптом захоркав, стрілив і завмер, шофер ойкнув і так смачно вилаявся, що ми зразу ж осягнули сумну безвихідь: пробути ніч на самому дні цього чортового пекла.

Тиша, холод і трупний сморід вигнали нас із машини. Ми вже ладні були податись пішки будь-куди в темряву, але збагнули разом, що ми — в якомусь чималому селі. В селі, котрого вже нема.

З-під землі гучали голоси. Невиразні постаті виникали біля самої машини.

— Яке село? — спитав шофер.

— Був колись Пришиб.

— Шишацького району?

— Був колись Шишацького. А тепер живемо в землі. Та ген там, на тім краю, не догоріло кілька хат.

Пізної ночі я підійшов до однієї з тих хат. Крізь повибивані шибки чути було жіночі голоси. Щохвилини рипали двері, хтось виходив і входив. Тут, як і всюди, почував, либонь, добрий десяток сімейств.

Люди вступали й виступали. В темряві, намацавши клямку, я теж прочинив двері, ввійшов, став біля вологої стіни, і ніхто не помітив мого приходу.

Я простояв там до світанку, і жінки в хаті не могли заснути, і говорили, говорили про все зразу, і до ранку я вже знав усю історію спаленого села Пришиб, надії цих людей, міру людського довготерпіння.

Жінки говорили про міни, що вибухають на городах, про збирання махорки, про те, як ліпше збудувати землянку. Лаштувались вийти зрання в поле — зрізати перестиглі соняшники. Раділи буйному врану озимих. Згадували, як німці, відступаючи, погрожували розстрілом, забороняли сіяти, як люди все-таки сіяли — ночами, ховаючись од німців і навіть один від одного, кидаючи в землю останній запас зерна. Земля була в спільному користуванні, і траплялось: двоє-трое господарів засівали, ніч за ніччю, ту ж саму нивку...

Я слухав і пригадував казку про трьох братів, котрі в біді допомагали один одному, — казку, де кожен серед ночі крадькома відносив братам усю свою пшеницю, а на ранок знову бачив свій засік повним, тому що два інші брати вночі, криючись, діяли так само.

Жінки спокійно й діловито розмовляли про спійманих зрадників, судячи міру відплати. Йшла мова й про німців, і страшно було там стояти, в темряві, ніким не поміченому,— така гаряча була хвиля людської зневаги. Сусідки згадали коменданта свого села, котрий звелів спалити Пришиб. Тих, хто намагався погасити свою хату, розстрілювали. Деякі хатини гасли самі, і нещасні, щоб не потрапити під розстріл, знов їх підпалювали власною рукою...

Наближався світанок, але ніхто досі й не спав. Так само рипіли двері. Так само входили й виходили люди. Хтось простував на дорогу. А там, у нічній темряві, рипіли колеса, йшли та їхали ті, кому пощастило втекти від неволі та смерті, десятки тисяч колись вигнаних,— йшли від Кременчука, йшли навіть з правого берега Дніпра...

Так само рипіли та рипіли двері. Люди, чекаючи повернення близьких і вже в нього не вірячи, все-таки виходили до шляху та й гукали в темряву:

— Хто там? Хто їде?

Та своїх не було. Їхали все та йшли, вертаючися в якісь далекі села, на спалені хутори близько Диканьки, до Решетилівки, до самої Полтави...

— А чи наших ніде не стрічали?

— Ні, не стрічали. Нема. Нема...

І знов гукали вранішні, захриплі голоси, гукали в розпачі:

— Хто там? Хто?

І ці безбарвні голоси, і рух у темряві, і нічна розмова в тісній хаті вже не здавалися страхіттям.

Настав осінній ранок. Відлітаючи на південь, десь кричало птаство. Щебетали стрижі. Прокидалась природа. Та й люди наче оживали після довгої безсонної ночі.

Прокидалась країна. Вже не виглядала на світанні так похмуро ця смердюча долина. Над Пришибом зацюкали сокири. Легке осіннє сонце котилось над пагорбами, над рясними врунами, над артилерійськими дивізіонами, що без угаву поспішали до Дніпра, над старими колгоспниками, які споруджували новий міст, над першим у цих краях залізничним ешелонем.

Ми повертались до Полтави знайомими путівцями і вже не впізнавали їх. Там, де за тиждень перед тим стигла безлюдна тиша, гомоніли всюди колгоспники. Молотили, сіяли, збирали соняшник. Дорогами снішили

на захід тутешні люди, старі й молоді. Вони благали дати їм зброю...

Дорогою спіткала нас радість. Коли ми знову проїздили через хутір Божки, над негасимою піччю вже висохла нова хата Надії Кочубей. Двоє молодих червоноармійців допомагали теслярам висадити нагору важкий сволок, і обличчя воїнів були суворі та врочисті.

Вже дзвеніли тесані стіни. Сяяли вікна. В кахляній грубі знов-таки гула солома. Надія Кочубей так само поралась по господарству. Вона показала нам листа, і з невиразних натяків ми могли втямити, що її чоловік, Петро Кочубей, уже далеко, десь там, на правім березі Дніпра.

Ми бачили, як раннього ранку Надія вибігає на дорогу й поглядає в далечінь, і дорога розрита, закурена, розбита снарядами, здається Надії ясною та світлою, обіцяючи велике й повне щастя.

1943

СЕРПЕНЬ

Есе

По всій Русі так називали в давнину найтрудніший і найщедріший місяць року. Так його й тепер звать на Україні: серпень, той місяць, коли серпи гріють, а вода холодить.

В нинішньому серпні зріє наша перемога. Вчора наддніпрянське село Іванівка скінчило жнива. Було сільське свято. Жниці кидали назад через голови серпи, і серпи втикалися в землю. За прикметою, це означало: жати женцеві й наступного літа в того ж хазяїна. Це було пріємно. Кожна жниця тепер мала за хазяйку — саму себе.

Обжинки справив і колгосп «Певний шлях» у Кобеляцькому районі Полтавщини. З піснями жінки поверталися ввечері до села. Соня Мирна та Варя Фещенко, в'язальниці, несли попереду два снопи. Поміж колосками тліли напіврозкриті пуп'янки степового воронцю, найчервонішої, як запевняють учені-ботаніки, найчервонішої в світі квітки, скромно синіли волошки. Такі ж квіти були на жнивварках, на рогах у волів, у важких

пшеничних вінках — і в цій звичній рясноті квітів жила невідступна мрія про повернення з фронту коханих, тих, для кого о мирній порі співано пісень і плетено вінки, тих, хто мав би зустрічати край околиці дівчат, які повертаються з поля, обливати їх з відра водою, щоб ішли дощі майбутнього літа.

До пізньої пори сумували, співали й танцювали господарі колгоспу «Певний шлях». А на ранок усі вийшли орати. Війна вже далеко, коло чорних німецьких рубежів. Але вона ще не відходила й звідси, з тихих ланів Полтавщини.

Раніш казали: в серпні в мужика п'ять турбот — і косити, і возити, і ціпом махати, і землю орати, і наймудріший клопіт — сіяти. Тепер усі ці п'ять турбот лягли на жінок і дівчат: сонце-бо в серпні вступає, як кажуть учені, в знак Діви. В мужика на серпень цього року — діла інші. Вони трудні. Їх багато. Але все зводиться до одного: бий загарбника! Не давай оддыхатись. Не давай йому попоїсти. Не давай йому попоспати. Адже є в нього, проклятого, приказка: «Хто спить в августі, не видать тому радості».

Хоч фашист і не спить, але й радості в нього нема. Ми збираємо свій урожай на фронті її у тилу, — не передихнувши, зціпивши зуби, у великій злості. Жне народ наш, жне, що сіяв, збираючи важенні снопи слави. Накази Верховного Головнокомандуючого ведуть всенародний лік снопам Перемоги. Минулого року, в серпні, коли гуркотіли перші залпи московських салютів, ми визволили Харків. Минулого серпня дзвеніли пісні врожаю на крайнім сході України. Нинішній серпень привів нас до крайнього її заходу і обіцяє дружній радянській сім'ї визволення всіх українських земель.

Нинішнього року вони, ці землі, щедрі. Не тільки сунці густо зріли в червні на зрошеній кров'ю землі. Республіка, до весни визволена лише наполовину, ще скривавлена й димуча, висіяла зерна тільки на одну двадцяту частку менше, ніж благословенного сорокового року. Весняний подвиг України приніс нам хліб. А хліб годує Перемогу.

Серпень, місяць-густоїд, цього року — багатий, як ніколи. Він приносить урожай не тільки там, де люди сіяли. В житомирському колгоспі «Червоний лан» косарі — Віра Осауленко та Люба Лобос, а з ними ще дівчат немало — на торішній неораній стерні скосили

багатий урожай самосійного жита. Це диво дивне, нечуване в тих краях, спостерігають колгоспники по всій Житомирщині. Нинішній золот-серпень розбудив нашу землю, і радянські люди, немовби в ратному азарті, беруть від неї все, що можна взяти, була щоб з кожного колосочка — жита бочка!

Слідом за серпнем пройдіть лишень по київських садах: оживає казка про золоте яблуко. Підіть до річок, на городи: гарбузи восени будуть мов ядра. Погляньте на вівси, на льон, гордощі наших молодниць. Побалакайте з ними, хто все виплекав.

Вони-бо, наші молодиці, завжди спокійні, добрі й домовиті, нинішнього серпня вони — люті! Українська жінка не тільки робить за сімох. Тиждень тому в Карпатських передгір'ях, в селі Керниця, перед приходом наших воїнів селянки схопили офіцера-нелюда, вкинули його в глибокий засік, у зерно, яке той збирався вивезти, і втопили, триклятого, в українському хлібі. В тій же долині, по сусідству, одчайдушні молодиці не переставали жати й під обстрілом, під час бою. Помітивши сімох загарбників, які сховались між снопами, серед полукіпків пшениці, жінки втратили кількох подруг убитими, але все-таки чужинців оточили і зарізали їх серпами. Так починав свій хід по прикарпатських полях страшний для ворогів український серпень.

Одному з сімох, випадково недорізаному, пощастило втекти. Окупанти встигли за день відкотитись чорт батька зна куди, і самотній фріц полохав у прикарпатських полях перепілок, лякав ворон, що кружляли над германським падлом. Він, дикий, шастав поміж скелями, ховаючись од українських селянок. Німець шукав якогонебудь червоноармійця, щоб здатися йому в полон «за всіма правилами». Нашого гнівного солдата він боявся менше, ніж розлючених жінок.

Полонений пруссак від страху пережитого начебто рішився розуму. Він, правда, досить розумно розповів нам про напад жниць. Та коли в темних передосінніх небесах виблискує місяць серпом, бідолашному все здається, що серп той націляється на його тонку шию.

Поганий місяць серпень для фашиста, ой, поганий. У липні і в серпні 1944-го і бито його, і м'ято його, і чимдуж задкує, битий, до смердючого свого лігва. Він забуває відому бюргерську прикмсту, яка свідчить, до речі, про те, як він завжди тремтить за свою погану шкуру:

в августовській воді шваб уже не купається, щоб не застудитись, «щоб не вмерти, не діждавшись нового вина». Але стару прикмету вони поневолі забули: надто вже часто фріцові доводиться тепер купатися в усяких водах — і в Західній Двіні, і в Дубіссі, в Черемоші, в Віслі та в Сані, і ще бог зна в яких ріках. Ці наші ріки для нього чужі. Але в своїх, у германських, теж холоне для німця вода. Адже серпень той місяць, коли багнети гріють, а вода холодить. Вона вже студена, але стане ще студеніша. Російський багнет страшний. Але стане ще страшніший. І не діждати фріцові молодого вина, і вже не пити йому добру чарку, сповнену чужою працею — на чужих виноградниках. Німцєві нині нема чого пити. Та й ні з чого! Іван Франко, до священної могили якого у Львові зібрались при початку серпня найвидатніші діячі радянської культури, Іван Франко не сьогодні казав:

Колись в сонетах Данте і Петрарка,
Шекспір і Спенсер красоту співали,
В форму майстерну, мов різьблена чарка,
Свою любов, мов шум-вино, вливали.
Ту чарку німці в меч перекували...

І ось тепер уже й старої тевтонської чарки нема. І меч загарбника — надламаний, щербатий.

Ні, не пити нині швабові молодого вина! Літо 1944-го повертає нам і всі лози, і всі вина визволених земель, і всі приводи до того, щоб на радощах хильнути не одну чарку до самого дна.

Серпень 1944-го в нашій країні — це не тільки хатній дух свіжих паляниць, не тільки бавовна й виноград, не тільки передосінні айстри і троянди. Серпень 1944-го — це й вільні люди, й вільні землі. І багато тонн металу, видобутого з-під землі, переплавленого й випущеного з вогнем на ворога, металу не тільки уральського чи сибірського, а й краматорського, енакіївського, косянтинівського, металу створеного на Вкраїні. Серпень 1944-го — це й нові герої наших вільних народів. І нові кубометри бетону, вкладеного в напівзруйновану греблю Дніпрельстану. І перші поїзди Львівської залізниці. І нові пісні у визволених селах.

В серпні 1944-го ми вперше так певно відчули не тільки жагучу приемність військового успіху, але й виразну вже близькість перемоги.

Радянські жнива 1944-го — і на ланах, і на полі слави — вирішують сьогодні долю світу. Радянський серп і радянський багнет — вони гарячі від роботи. Серпень той славний місяць, коли серпи гріють, а вода чужих рік холодить.

1944

КНИГА ЖИТТЯ

Сказання про Конституцію

Роки війни та миру поминули після тої осінньої ночі, але й за прозорим серпанком часу бачу я тихе світло усміху на згорьованім обличчі матері, бачу я так виразно, мовби сяяла мати моя рідна. Ось її молоде, мокре від сліз обличчя шаріє, палає проти варистої печі, у якій гуде солома.

Цілу піч, зграбно переступаючи межі солдатами, що спали на долівці, в сіні, покотом, Олена Кочубей пекла до ранку пироги.

Немолодий сержант, колишній пекар із Тбілісі, непосидючий Абашидзе, їй допомагав: м'яв начинку — сир і картоплю, місив тісто, потім пічною лопатою орудував так само звично й спритно, як за кілька годин перед тим — багнетом у бою за Хорол, одне з тихих містечок Полтавщини, яке зосталося вже десь позаду.

Полтавський звичай похвалюючи, у відрі розмочував сержант суху капустяну пелюстку, принохувався, розкладав на лопаті рубчастий листок, ліпив пироги й ловко саджав у піч.

До самого світанку старий сержант і Олена ані слова не сказали одне одному, і не просихали сльози на її обличчі навіть проти буйного жару соломи, а воїнові ж так хотілось розпитати про те горе, яке тліло в очах молодиці.

Коли благословилося на світ, зібравшись рушати далі, ми, з пирогами прездоровими в руках, пом'янули добрим словом товаришів своїх, яких ми втратили в учорашній атаці.

Схрестивши на грудях руки, прислухаючись до гуркоту гармат, які спросоння вже озвались поблизу, мовчки

стояла Олена біля простиглої печі, на якій у мареві світанку разом виникали розводи й квіти, барвисті, ловко виведені на білому тлі.

— Як це ви малюєте? — не до речі спитав Абашидзе, наче було це найважливіше, про віщо не зважувався він спитати серед ночі.

— Та цур вам! — відмахнулась Олена і, сльози проковтнувши, відповіла вже трохи лагідніше: — Я маюю по вологій глині — качиним пером чи пензликом з кошачого хвоста... Заради вашого приходу — оце вчора... — і ніяково всміхнулась, і стала нараз гарною та зовсім молодою. Сержант устиг на неї роздивитись ще серед ночі, але її великі продовгасті очі зараз були не золотаві, як у мерехтінні полум'я йому здалося, а прозоро-сірі, наче виплакані в тяжкій біді. І знову тіль лягла на бліде обличчя жінки, коли неголосно заговорила:

— Іжте, іжте, хлопці. От і в мене був синок... І його пом'яніть: сьогодні шість неділь, як... — і, щоб знову не заплакати, повела про інше: — Я не смію просити... Ви напишіть мені лишень, як звать тих ваших, кого зараз пом'янули? — і простягла руку до кіота.

— За упокій душі? — спитав у жінки хтось.

— Не тільки, — тихо відмовила Олена. — Щоб могла я потім поминати й вас, живих! — і на покуті, з кіота знявши, простягла мені важкеньку рукописну книгу, вгорнену в небілену шматину полотна, всю в темних цяточках, у плямах, схожих на висохлу кров.

Олена розгорнула товсту книгу на передостанній, мабуть, сторінці. То був клапоть німецької карти цього району, покреслений, потертий у роботі, — по біло-бруннатному полю з частими рядками латинського петиту дитяча рука вивела кілька слів: «Люди вмерли, щоб вижило наше село», — а нижче був список патріотів, і в нім повторювалось розповсюджене в тутешніх селах прізвище Кочубей. І серед тих Кочубейів останнім був Кочубей Петро. Ми тільки потім довідались, хто був її син, але всі відчули в тому списку його смерть, хоч ніхто в матері не зважився про те спитати.

Я в цю книгу життя й смерті вписував імена своїх товаришів, що їх ми вчора поховали на околиці села. Сержант стиха підказував домашні адреси загиблих. А Олена беззвучно ворушила пересохлими губами, наче повторювала кожне слово, щоб запам'ятати назви

російських, вірменських і литовських селищ, хуторів, містечок, міст, звідки прийшли радянські воїни, щоб за це село накласти головами.

Всі принишкли. А коли Олена попросила на іншим аркуші вписати й наші імена, імена тих, хто цю ніч пробув у неї в хаті, сержант, диктуючи з безліччю зайвих подробиць тбіліську свою адресу, став першим у списку живих, а потім руку простяг до тієї книги, знятої з кіота, урочисто її розгорнув, і ми зразу відчули, яке диво явилось нам.

Це була книга незвичайна, хоч і добре кожному знайома: «Конституція СРСР»... З обпаленими полум'ям війни й зачитаними до прозорості сторінками, зшита з паперу, який був у когось під руками, з паперу білого, звичайного, і з аркушів, що їх десь видрали в бухгалтерських grosбухах, і з «пімих» шкільних карт, і з лиснючих сторінок ботанічного атласу,— книга та вся була писана друкованими літерами, щоб чийхось почерків не впізнали, крий боже, фашистські полизачі.

Нерівні ті рядки, виведені чорнилом різних кольорів, мов у казці, пролягали по сизих гронах винограду, по мудрих візерунках найбуденнішого дерев'ю. Переписували книгу, як видно, поволі, бо крились, важачи життям,— переписували в десятках примірників, і читали їх безліч людей, бо в світі, як це сам колись В. І. Ленін казав, ще не бувало таких конституцій, як наша.

Олена й сама, либонь, не знала, хто був першим переписувачем книги, знала тільки, що останнім був її Петро — він ходив з цією книгою по селах, і хлопцеві тепер минуло б усього-на-всього шістнадцять,— але не зронила ні слова про сина. Вона лише розповіла нам, як цю Конституцію при фашистах крадькома носили із села в село, з хати до хати, від серця до серця, носили як святиню чи як зброю, реальний образ недавнього життя, і мати, прислухаючись до тривожної тиші війни, раптом тоді замовкла. І по-домашньому принишкли воїни, бо ж начебто й не чули, що недалечко вже зав'язується стрілянина, що всім нам зараз доведеться повертатися в саму пашеку війни.

Шаруділи сторінки під рукою сержанта, і всі, заздрячи гарячому їх дотикові, дивились на смагляві пальці, бо кожному хотілося до книги доторкнутись... Сержант, бувалий, у передчасній сивині своїй, роздумливий, нараз подавшись вперед, скорившись покликові серця, за-

шкарублим пальцем водячи по нерівно складених рядках, почав тихо, врочисто читати, і давно всім знайомі державні слова забриніли аж таким раптовим одкровенням, наче ми слухали це вперше.

— «...Громадяни СРСР,— читав старий сержант,— мають право на працю... право на відпочинок... право на освіту...»

І ми в тій хаті в ту хвилину зрозуміли: у людей, що в рабстві опинившись, переписували цей священний текст, цього нічого вже не зоставалось, і рядки Закону, такі звичні та буденні, ми в старій селянській хаті сприйняли тоді, як гасло. Солдати, що заклакли біля столу, разом осягнули, що все, в цій товстій книзі перелічене, є основа основ радянського життя, той прапор, під яким довелось воювати:

— «Вся влада в СРСР належить трудящим міста й села...»

Сержант читав собі й читав, пальцем водячи по рядках, що пролягали по голубих морях на шкільній карті, і оплески депутатів народу, відзначені колись кремлівськими стенографістками, оплески зливалися із гуркотом артидготовки чергового нашого кроку вперед...

Солдатів ще не кликали до діла і, зволікаючи хвилини в теплій хаті, ми сиділи, думаючи кожен про своє, і чи не всі тоді там гостро й болісно збагнули, як перед війною ми часом не вміли цінити надбання радянського народу, способу радянського життя, все перелічене в цім Основнім Законі. Ми ходили по землі своїй широкополій і не помічали інколи ні свого щастя, ні владної величі наших простих, буденних діл. А тепер, поміж боями над людством, у війну поверженням, боже мій, яким жаданим світлом заіскрилися мирні слова Конституції, що гриміли в ту годину владним покликом до бою!

І воїни тоді з-під гостинної стріхи Олени в самий вогонь рвонули так сердито, що над вечір пробились чи не до самого Дніпра.

...Я недавно стрів сержанта в Харкові,— він аж помолодшав без погонів. Я вже й раніше чув, що по війні, не повернувшись до Тбілісі, він живе на Полтавщині... Зустрівшись, ми згадали й тих, кого нема, і тих, хто живе в мирі, і Абашидзе раптом запитав:

— А ви ту нашу книгу не забули?

— Таке не забувається... І наша книга, і Олена, і осінній той світанок...

— І я теж нічого не забув... Всю війну мені вчувались потім пахощі капустияного листа, на якому я з Оленою пік пироги...

— А що ж ви про ту нашу книгу чули?

— Назвали її там, кажуть, книгою життя, і переходить вона й досі, кажуть, із села в село, з міста до міста. Тільки Олена, кажуть, плаче й плаче за тією книгою... Чого плаче?.. Це ж тоді вона її вгорнула, пам'ятаєте, в полотняний клапоть від сорочки — її хлопчика в ній розстріляли... За те розстріляли, що ніс людям хлопець Конституцію, яких на світі не було, ніс лєнінський Закон, проти якого фашисти з нами воювали. І в полтавські села про ту книгу й про сина бідолашної Олени... з війни прийшла наче легенда. Там розповідають, що ми з вами того ранку книгу встигли дочитати й вийшли від Олени прямо в бій. І рвонули, кажуть, так сердито, що надвечір опинились десь коло Дніпра... Бачите, що там про нас розповідають... Хоч воно, здається... так воно й було?

1946

НЕРОЗМІННИЙ ЧЕРВІНЕЦЬ

Етюд

Казкові сюжети часом підносяться над світом у нинішній війні. Тому нітрохи я не здивувався, коли сержант Семен Шевченко, автоматник гірського на Буковині прикордонного загону, показав нам нерозмінний червінець. Він мав ту ж прикмету, що й нерозмінний карбованець у знайомій казці: хоч ти скільки його витрачай, він знову з'являється в кишені. Цей жаданий карбованець колись немовби здобували так: зв'язавши чорну кішку просмоленою вірвовкою, треба було темної ночі продати її десь на перехресті доріг, поблизу кладовища, неодмінно за карбованець.

Правда, червінець сержанта Шевченка був звичайнісіньким банковим білетом, де є написи мовами народів Радянської країни. Заробив його Семен давно, та розміняти в буковинських селах не міг. Несучи трудну службу прикордонника, Семен із своїм взводом автоматників

ішов понад фронтом з гори на гору, від села до села. Зголоднівши в дорозі, хлопець намагався витратити бо-дай карбованець — на мамалигу, на бринзу, на молоко. Та українські молодичі грошей не брали, червінця не міняли, напували воїнів молоком парним і пареним. Ча-стували медом печатним, медом крупким, медом білим, липовим, медом червоним з гречки, навіть медом кам'я-ним — від диких бджіл, що гніздяться в карпатських скелях...

В буковинському селі Старі Брусківці, в тихій хаті Варвари Кліччаровської, заступника голови сільської Ради, виникла весела метушня. Перехожих червоно-армійців запросили до хати. Про гостей довідались су-сіди, родичі. І вже несуть, хто чим багатий. І вже кличуть до себе. І розмовам нема краю. Але ми мусимо спішити до негайного діла.

Дорога веде з горба на горб. Тінь синіх кряжів лягає на полонини, по яких іще проходить фронт. Гуцули жнуть пшеницю, пораються на городах, женуть на пасовиська овець та корів. Уздрівши прикордонників, дівчата, діти, старі верховинці випростують натруджені спини і, при-клавши долоні до лоба, мружаться, наче проти сонця. Інші стають край дороги й скупиим поклоном, стриманим помахом руки мовчки закликають до хати, до грушевого саду, в холодок під буком і горіхом. Семен Шевченко, молодий радянський хлопець, колишній харківський то-кар, ніяковіє, відмовляється, але дівчата наділяють-таки сержантові пригоршні слив, яблука, зв'язані в тугі букети пахучі чорнобривці.

Широка дорога йде в гори. Це одна із тих брусливо-ських доріг, про які мені довелось дещо почути на дале-кому Тянь-Шані,— і я на ходу розповідаю сержантові Шевченкові про одного з невідомих грабарів, що будував ці воєнні дороги,— про старого узбека Камбара Ахме-дова.

В серпні року 1942-го довелось мені побувати на схилах Тянь-Шаню. Сніг там блищав на чорних верховинах. Полуденна спека там бриніла водоспадами, грюкотом каміння в синіх та білих потоках, криком орла. В абрико-сових садах Шахімардана цвіли такі ж, як і тут, на Кар-патах, зовсім українські чорнобривці, і од гірких пахощів дерло в горлі до сліз: не було ж тоді в нас ані п'яді вільної української землі...

На гірській стежині наздогнали мене двоє незнайомих. Один був молодий і вже кульгавий. Другий був сивуватий, бистроокий і моторний.

Я пам'ятаю: йшли ми поруч, і молодий, торкнувши вишивану мою сорочку, трудно добираючи російські слова, спитав:

— Ви — Україна? Да? Німці мене там поранили.

— А я, — заговорив старий, — бував на Україні ще в ту війну. Будували дорогу. В Карпатах... — І раптом звелів: — Ходім! — і не встиг я отямитись, як мене взяли за руки й повели.

Дорогою до колгоспу «Кизил-Таг» кожному, кого стрічали, Камбар Ахмедов казав:

— Цього чоловіка герман прогнав з дому, — і в чайхані став розповідати про мій дім, про міста, де йому довелось побувати, про Київ, про Полтавщину, про Карпати... Йому допомагали й поранені червоноармійці. Вони розповідали, які запашні паляниці печуть по наших селах, розповідали про тихі пшеничні лани, що розігнались аж до небокраю, про людей, про Дніпро, згадували про Україну, як про одне з див світу, — все, либонь, для того, щоб потішити гостя.

В чайхану заходили ще всякі люди, і кожному старий Камбар повторював своє оповідання, згадуючи аромати наших садів, дим заводів, вихваляв херсонські кавуни, руками показуючи великі, псімовірні кола.

Вичерпавши свій запас російських слів, старі сиділи мовчки й тільки зітхали. Скаже слово один. Потім іще хтось. І ще. Кожен хотів гостеві добре слово мовити, підбадьорити, — і досі я не можу забути співчутливих зітхань, що відігрівали тоді моє закоцюбле серце.

— Призволяйся, джигіт... — і виникли раптом на потертих килимах дині, яблука, хліб, урюк, вино. Запашні трави вже впали до моїх ніг, і подушки лягли мені під лікті. В барвистій посудині золотились важкі стільники, кожен ніс гостеві, чим був багатий, а старий Камбар запевняв сусідів, що й липовий мед на Вкраїні ще солодший від цього, зібраного на квітах гюльсари. І знову тиша, грізна та значуща, переймала подих: старі думали, може, про своїх синів, що десь воюють за далеку Україну.

Колос пшениці, замість традиційної квітки, тремтів за вухом Камбара, — пшениця тут раніш ніколи не росла, — коли він говорив:

— Напиши, синку, де в Києві твій дім?

— Навіщо? — здивувався я.— Навіщо? До Києва ще далеко.

— І далеко, синку, і трудно. Зате скоро ми тобі туди листа будемо писати. Щоб ти згадував нас дома, синку...

І ось тепер, повернувшись додому, на Україну, я завжди ношу в кишені листа, одержаного в Києві від Камбара Ахмедова, узбецького колгоспника, одного з невідомих будівників оцієї от самої брусиловської дороги в Карпатах... Я показую листа сержантові Семену Шевченкові, і він, зупинившись край дороги, довго не може одвести погляду від незграбних рядків, виведених під диктовку дитячою рукою: «Мій син Ахмед, червоноармієць, уже пройшов по твоїй благословенній Україні. Ми берегли твою стару адресу. І ось ти — вже дома...»

Семен сказав:

— Отже, ви й там, по Тянь-Шаню, ходили з таким же нерозмінним...

— Закон гостинності в горах, мабуть, однаковий повсюди.

— Е, ні,— заперечив сержант.— Не тільки в горах. Мене так само зустрічали і в Кубанських степах, і коло мого рідного Харкова, і близь Білої Церкви...— І, замислившись, мовчки йшов далі, переможець, власник нерозмінного червінця — невичерпного джерела добробуту в нашій країні...

А в казках розповідають, що запорожці, коли треба, переливали на кулю свого червінця і лишалась куля такою ж нерозмінною та влучною. Наші воїни чинять так само: хоч би скільки він стріляв, радянський воїн, завжди є в нього куля в запасі.

1944

МАРІЯ ЙДЕ БОСА

Закарпатські емоції

1

На полонинах так багато суніць, що ноги Марії — волі від розчавлених ягід, ніби дівчина пройшла по калюжах ще теплої крові.

Марія поспішає за дідом. Дід Федір, не по літах моторний, з важливою вістю квапиться на пасовисько — до

синів, до онуків. На ходу встигає набирати повні пригорщі ягід і простягає нам. Руки в старого лісоруба вузлуваті, жилаві, могутні. Занадто вже вони важкі й великі, щоб скидатися на людські руки.

Ми йдемо без тропи. Не збавляючи кроку, дід Федір прислухається до мрійної говірки водоспаду, до веселого благовісту, який лине в гори звідусіль — з дальніх сільських дзвіниць. Підіймає перо, яке зронила сойка, легке, блакитне, з білими та чорно-синіми смугами.

В Закарпатті, за давнім законом гір, людина мусить берегти в лісах врочисту, мов у храмі, тишу. Тому, либонь, усі й мовчать. Наче з натугою підводячи непроглядні важкі вії, Марія часом допитливо поглядає на мене, ніяковіє й знов, погляд понуривши, йде опліч: зриває ромашки, смолянки, волошки, криваво-червону медунку і ще якісь квіти, похмурі, жовто-фіалкові, назви яких я не знаю. Сніп запашний, відтінює прозору смаглявість обличчя Марії й суворий на сорочці візерунок вишивки, спорячи з їх барвами й красою. Сніп важчає шокроку: дівчина до нього додає то горцивіт, то знов ромашку, то радіє щиро кущеві альпійської троянди, що раптом вишкає на путі. Марія щось таке шепоче, схилившись над снопом, але не зважається говорити голосніше... Ще сьогодні вранці ходили ми по вулицях Києва, і Марія вже про все розпитувала нас, але, мабуть, жаги не згасила, і їй хочеться продовжити розмову, розпочату ще в селі, щоб дізнатись якнайбільше про давно жаданий, світлий, але не зовсім зрозумілий світ, що по той бік Карпат, про Радянську Україну.

Гора крутішає. Федір задер голову до верховіття крилатого бука і, раптом припавши до нього, вже лізе вгору, до глибокого дупла, яке зяє між листям. Лізе незграбно, важко, і великі руки лісоруба здаються шкарубкими наростами на гладенькій голубій корі.

Через дві-три хвилини ми простуємо далі, і гіркуватий мед, так ловко роздобутий у гнізді гірських бджіл, здається мені найсолодшим з-поміж усіх медів на світі. Я це починаю розуміти, поглянувши на осяяне лице Марії, на Федора, який онуку свою частує чи не найсмачнішими ласощами, що їх можна знайти в горах. У цих багатющих краях аж надто мало радощів житейських у зубожілих горян... Розлучені бджоли кружляють над сивою кудлатою головою, але старий того ніби й не бачить.

Десь у хащах дзвінко скрегоче коса. Ми йдемо на той звук. Охлялий парубок, хмільний од тяжкої роботи, обкошує круте урвище. Коса чіпляється за купини й кущі. Для коси в гущавині немає розмаху і, щоб на зиму набрати сіна для одної корови, доведеться так попрацювати тижнів зо три...

Відповівши старому на привітання, косар обережно питає: «По селах, діду, цілий день дзвонять та й дзвонять. Чому?» — «Сам повинен знати — чому! — відповідає старий і не спиняється. — Поспішаю з доброю звісткою до синів...» — і косар Степан Росика, мов зачарований словами лісоруба, невідступно йде за нами. Так помалу виростає в старому лісі людний і мовчазний гурт радісно збентежених людей. Тиша, як і доти, панує в лісі, поки не стрічають нас веселим гавкотінням кудлаті кунделі.

2

На гірському пасовиську сини лісоруба дожидали свого батька. Семеро онуків вибігли назустріч. Онуки інших дідів були в такому ж нетерплячому чеканні. Ще весною, коли пастухи виходили в гори з вівцями та коровами, змовились — кожен у своїм селі: якщо сповниться те, чого домагались народні комітети, якщо справдяться сподівання народу, якщо таки настане довгожданий день, то дзвонити в усі дзвони, дзвонити вдень і вночі, дзвонити та й дзвонити, щоб і в найдальших полонинах пастухи, смолокури, лісоруби, косарі мерщій дізналися про здійснення бажань...

Старший син Федора, ще здалека вгледівши тихе світло в обличчі своєї дочки, її хуткий крок, тремтячі губи Марії, та й нас побачивши, людей, що прийшли звідти, з радянського боку Українських Карпат, зрозумів, що по селах дзвонилось цілий день марно.

Ми підійшли до пастухів у тиші врочистій. Очі ширшали й воложіли, й здавалося, від сяйва поглядів світлішає Закарпатський дрімучий ліс. Коли мовчання стало нестерпним, люди зненацька заговорили всі зразу, забуваючи про давній лісовий закон, і вільні голоси тут порушили вперше споконвічну тишу, і здавалося, що в дальніх селах, навіть у дальніх країнах почують люди радість нашого народу і цей веселий благовіст завершеного возз'єднання України... Марія з вістю доброю поспішала до батька та братів, але тепер, не сказавши й слова, радісно знеможена, вклякла на траві, на незв'язанім снопі рома-

шок. Босі ноги Марії — в квітах, змочені соком роздуше-них ягід, здавались пораненими й скривавленими.

Люди говорять і не можуть наговоритись. Потому починають розпитувати. Людям треба знати деталі братнього договору між двома слов'янськими країнами. Інші питають про Київ. Про Українську Радянську державу. Про те, що росте на вгородах. Про школу. Про права радянського громадянина. Про все, до чого ми давно звикли і що раптом постає перед цими людьми великим, незбагненим дивом, бо сюди, за Карпати, ледве долітала щира правда, про життя в нашій країні, адже ж як старанно сіяли тут фашисти свої наклепи на чисту нашу й велику сім'ю, в лоно якої повертаються закарпатські українці після тисячолітнього чужинного ярма.

Дід Федір розминає пальцями блискучий буковий листочок, коротко загострений, тонковістий. Дід його зірвав іще дорогою, але дивиться на нього так, немов бачить уперше. «Ми — як оцей листок,— каже він, ні до кого, власне, не звертаючись.— Давно відірвали нас од гілки, а ми все не в'янемо, а ми все прагнемо до рідного бука».

Пастухи починають доїти овець та корів. У п'янкім повітрі полонини домашній дух парного молока і тверезить, і веселить. Усі, хто без діла зараз, обступають нас іще тісніше, і видно, що розпитам не буде краю. Ми відповідаємо, відновідаємо, і те, що кажемо про матерів-героїнь, про лікаря Філатова, про Дніпрельстан, про комбайни, про кавказьких горян, про поля й заводи України, про Сталінград і Ленінград,— усе це в свідомості тутешніх людей стоїть за межею фантастики, і багатьом трудно зразу повірити, що таке бува на світі... Ми відповідаємо, пояснюємо: так приємно з'явитись до людей з доброю вістю, з вістю про торжество свободи й справедливості.

Дзюрчать у невисоких дерев'яних дійницях тугі цівочки молока. Десь недалеко зовсім, десь на сході, по лісах та горах проходить радянський кордон, що відділяє Закарпаття від нашої країни. Але поміж цими людьми ми вже чуємо, що ми дома.

3

Бурхливий вияв патріотичних почуттів українського народу спостерігали ми в багатьох містах і селах Закарпатської України. Після приходу визволителів, воїнів Червоної Армії, ми — п'ять українських письменників

(Юрій Яновський, Петро Панч, Юрій Смолич, Василь Кучер і автор цих рядків) — були там першими цивільними гостями з Радянського Союзу. Ми перелетіли Карпати через кілька годин після того, як у Кремлі був підписаний історичний договір.

Все тішило наші серця. І одношайний мітинг в Ужгороді, коло величної будівлі Народної Ради Закарпатської України. І Гімн Радянського Союзу, що гримів на прегарній Ленінградській набережній, в її трояндових алеях. І багряні прапори, скрізь причеплені до держална, мов церковні коровни: серединою полотнища. І відкриття пам'ятника радянським воїнам: росіянам, українцям, казахам, вірменам, що поклали голови в бою за містечко Перечин. І слово подяки до армії-визволительки, що його проголосила на відкритті пам'ятника молода робітниця перечинського заводу Марія Пекар. І шана, яку висловили жителі села Березне Уляні Росоха, Юрію Поповичу й багатьом іншим, чії сини пішли добровольцями до Червоної Армії.

І знову квіти й пам'ятники на могилах радянських бійців — всюди по містах і селах всенародна дяка червоноармійцям. І радянські ордени — на гімнастерках закарпатських українців, демобілізованих із Червоної Армії. І книги тутешніх українських та російських письменників-патріотів. І полотна прегарних художників, що славлять рідний край. І «Дніпр широкий» Тараса Шевченка — на берегах Тиси, Ужа й Латориці. І давно відома тут, мила нашому серцеві волзька «Дубінушка», і вистави «Наталка Полтавка» та «Російські люди» в народнім театрі Мукачева.

До міста Мукачів ми прибули другого дня, коли вітер ще всюди ганяв легкі пелюстки троянд, знімаючи над майданом запашну метелицю. Щойно загули тої ночі фабричні гудки і шалені дзвонарі повиходили на дзвіниці, щойно дикі спросоння музиканти продули свої фагиоти й валторни, як уже тисячі людей — робітники, урядовці, ремісники, вчителі, гімназисти, священники, садівники, сажотруси, матері з малими дітьми, — тисячі людей уже вибігали з будинків на вулиці, виносячи квіти. Все, що розцвіло в благословенну ту годину, опинилось на майдані, де вже під м'яким покровом липневої ночі вирував мітинг, який виник сам собою, і вся гаряча його приваба була в цій могутній стихійності, в одношайнім виявленні волі народу.

В селі Дубрівка, в Ужгородській окрузі, ми запам'ятали в ті дні врочисте слово Юрка Горощака, звичайного закарпатського селянина:

— Хто ми такі? Хто ми?.. От, скажімо, голуб... Він знає своє гніздо. Можете випустити його серед моря, і він одшукає дорогу домів. Ось так і ми. Сюди, за Карпати, прийшли ми давно, раніш від мадярів! Ми звили собі оце кубельце за горами. Але діди наші, бувало, завсігди казали нам, що наше плем'я — там, на Сході, де й віра наша, й наша мова, й звичай. І нічого, нічого не пощастило мадярам, і за тисячу літ голодний голуб не став гавою: ми не забули свого роду, і правда наша побідила... І тепер от будуть землі наші разом, і наші руки скрестились, обнялися ми з братами, щоб ніколи більше не розлучатись... Так, так, голуб знає своє гніздо!

Голуб знає! От вони в чім, поезія й правда звичайного закарпатського селянина! Стійкість і сила поневоленого, вкрай зубожілого народу: в споконвічнім прагненні до своєї матері України, в нездоланній любові до свого краю, до своїх полонин та лісів... Голуб знає! Одного разу, коли ми ще гостювали в діда Федора, діячі тутешнього народного комітету зняли мову про те, що восени можна буде переселитися з гір на долину, на тучні луки, поля й виноградники всяких акційних товариств та німецьких і мадярських поміщиків, що втекли вже світ за очі, колонізаторів, які протягом століть виганяли українців з квітучих долин на землі безплідні, в непролазні гірські хащі.

Ільяні, старшій невістці Федора, матері нашої Марії, звісно, хотілось би одержати хороший дім, хазяйство, луг з городом, виноградник... Але все-таки Ільяна каже: «З гір не піду нікуди»,— і вперто хитає головою: її довгі проворні пальці занурюються в легку білу піну розчесаної козинячої шерсті — співає веретено; воркує приручена горличка; під припічком пишуть курчата; серед хати сопе теля, ягнята плачуть від їдкого диму; ронить сльози й сивоголова Ільяна: як і скрізь тут, піч не має димаря, а стіни — чорні, блискучі, як у вугільній шахті, і дрібні чорні бурульки звисають зі стелі... В цьому страшному житті стара прожила все життя, тут вирости її діти, це був її дім, вона любила його, вона вперто повторювала: «З гір не піду нікуди. Тут я народилась.

Високо, правда? А мене завжди тягло ще вище. В самі гори. І в тебе так, Марійко, правда?» — «Але чому б нам, мамо, все-таки не перейти в долину?» — «Е-е, сама знаєш: там і вітер не такий студений, і вода не така холодна, як тут». — «А навіщо вам, Ільяно, така студена вода?» — «Не знаю. Не знаю. Так звикла. Так люблю».

Так, Ільяна любить свої гори, як голуб любить своє гніздо. Та, либонь, не тільки ця любов не пускає їх в долину. Стара на членів сільського народного комітету поглядає в хитрому чеканні, начебто боїться підступу. Вона добре знає сусідів, обраних тепер до комітету. Але роки утисків, приниження привчили до обачності, до недовір'я.

Ільяні й цілому народові пророкували смерть. Але народ вижив! От що писав колись видатний угорський урядовець, доктор Еген, що обслідував економічне становище закарпатських українців: «Народ, що не має ні землі, ні худоби, доля якого — в руках лихварів, від сваволі та розсуду яких він цілком залежить, народ, що його день у день сплюють і деморалізують, народ, якому ніхто неспроможен зарадити — ні священик, ні староста, народ, що його експлуатує й кривдить будь-який урядовець, народ, якому ніхто в світі не хоче допомогти, — такий народ помалу має занепадати нижче й нижче — і матеріально, і культурно, поки не загине остаточно...» Але народ не загинув і не впав так низько, як йому зичив угорський урядовець, і тепер сам вершить свою долю, й готується до діяльності в своїй великій та вільній Радянській державі.

Змінюється тут людина. Півроку тому селянські ходяки, дізнавшись, що влада народна дасть їм не тільки хліб, а й землю, недовірливо вклонялись і цілували руки членам комітетів, і ті ж самі люди нині розв'язують свої справи з довір'ям, з гідністю, і вже не потрібен людині захисний покров, сплетений з хитроців та обережності, який не раз визволяв його з біди, і вже пригасає звична впертість Ільяни, хоч вона й бурчить іще: «Ні, ні, в долину я не піду».

5

Марія розповіла нам, що її мати заснути не могла до ранку. Ми зустрілися знов на ниві. Ільяна працювала при дорозі, вкупі з Марією й трьома молодшими дочками.

Ім тісно було на довгастій вузькій ділянці завбільшки з великий стіл, як і всюди в тій частині гір, де обмає придатної землі. «Навіщо ви одна одній заважаєте, Ільяно?» — «Е-е, чоловіче добрий, кожному хочеться попрацювати на своїй землі. Руки горять! Айно, айно...» — «Але ж нивка мала!» — «Минулого року в нас і такої не було. Ні, ні, навіщо бога гнівити? Поле в нас велике: сто стебел кукурудзи!» — «А вам на родину потрібно б не сто, а тисячу, дві, три». — «Нам хліба дала восени та й весною Червона Армія. А тепер видає народний комітет. І цілу зиму, казали, будуть давати». — «Але ж руки горять? Як дождати дарунку, чи не краще б заробити?» — «Айно, айно! Краще! Але тільки тут, на горі! В долину я не піду. Хто ж повірить, що прийшлому біднякові там з доброго дива подарують землю! І хату, кажете? Будинок? Ну, от бачите. Вам хочеться, щоб я повірила в байку. А вчора наші гості думали, що я повірю, ніби в них там, на радянській стороні, таким, як я, дають багато грошей і ще... Що там іще?.. золоту медаль? За те ніби, що в мене, скажімо, дев'ятеро синів та дочок. Хто ж у таке повірить!»

Безнастанний страх, недовір'я, породжуючи впертість, були захистом. Тепер вони вже ні до чого. Та й отаких упертих нині мало. І вистачає впертості ненадовго: трудно опиратись проти фактів. Голуб хоче, звісно, щоб гніздо його стало багатше, краще. Дід Федір, з невісткою старшою посварившись, ходив уже разом з Марією в долину — поглянути, як там живуть тисячі переселенців, і вже немає певності, що родина Федора Микити лишиться в горах довше, як до осені... Багато маєтків німецьких та угорських поміщиків уже заселено лісовиками та горянами: люди повертаються на споконвічні свої землі.

Федір з Марією бачили в Йоврі, як переселенець із села Букозцева, Костик Станко, поважно обходить своє велике рівне поле. Обходить раз, і вдруге обходить, і втретє, і пахощі вже половіючого жита п'янять щасливого хазяїна. І в Марії завмирає серце, коли Костик зриває недостиглий колосок, розминає на долоні, пробує на зуб... У селі Дідове на Берегівщині дід Федір зайшов до Йвана Мацака. І лиш поглянув, як стоїть новий господар на порозі комфортабельного дому, просторого, вкритого черепицею, та й збагнув усе... На винограднику Васи-

ля Борканюка озирається Марія з інтересом: вона вперше в житті аж так зблизька бачить голубувато-сизі грона й лози. Василь Борканюк підв'язує їх звичними руками: шоліта нинішній господар спускався з гір та й ставав за наймита в німця на тому ж винограднику... Грона важчають. Ворушиться од вітру круглясте вирізне листя. І ми раптом розуміємо, як приємно буває зазирнути в ясну глибінь гірського озера, в тихе сяйво очей людини, котра повірила нарешті в свою долю.

Немало, немало зустрічали ми таких от виноградарів та хліборобів, які ще не отямилась після казкових змін у їхньому житті, які ще не звикли до почуття відповідальності за своє господарство. Але вже міцніє і в тутешньому народі почуття хазяїна.

Робітники хімічного заводу в Перечині по-державному роздумують, як би краще впоратися з виробничим планом, як би ліпше влаштувати своє життя. Заводські простори обсаджено квітами. Але робочій людині потрібні не самі тільки клумби. І от виникають на ясных полянах заводські горбиди. Під рибне господарство відгороджено плеса гірської річки, і вже срібляться зграйки стругів у бистрій студеній воді. Вже готують люди й вулики, й воцину для заводської пасіки. Після гудка робітник не хоче йти з цеху, щоб зробити більше: заводська людина збагачена новим для неї почуттям, почуттям голуба, що став, нарешті, повновладним господарем свого гнізда.

6

По всіх куточках Закарпаття ми бачили чудес багато. Селяни за власним розсудом відбудовують висаджені німцями мости. Люди приглядаються до багатств Закарпатської України: шукають нових покладів солі, нафти, земляного воску. Мають намір незабаром побудувати тут нову гідроелектростанцію, цукроварню, цементний завод, паперову фабрику, завод верстатів-автоматів. Відкривають хімічні, спиртові, винні, нафтоперегінні заводи, тартаки, тютюнові та меблеві фабрики, шахти, млини: все це для нашого ока незвично маленьке... Будують і лікарню в Тячеві, першу лікарню на всю округу: з чотирма відділеннями, з чималим підсобним господарством — на чотирнадцятьох уграх саду. Тячівські селянки доглядають корів та курей, що належать лікарні, шиють білизну для хворих і глузують з двох-трьох недовірливих сусідок,

котрі запевняють, що безплатно лікувати в такій лікарні, ясна річ, не будуть, бо де ж таки чувано, щоб когось у цих краях лікували безплатно...

І знову — крига недовір'я та побоювань. Але доктор Гайворонський уже ходить по хатах. Хворі видужують. І знов ми бачимо, як тане вся ота вічна мерзлота, що за тисячі літ остудила душі людей, тане ж не від хороших слів, тане перед блиском фактів.

Факти знаменні: понад сто тисяч гектарів орної землі роздано безземельним та малоземельним селянам; сорок дві тисячі родин дістали землю волею народної влади. Факти величні: нема більше безземельних селян на Закарпатській Україні! Але це лиш початок. Тисяча літ неволі не минула даремно, і страшні злидні ще живуть по хижах горян, і дивитись боляче, як бідні люди інколи не хочуть з бідністю розлучатись.

У гірському селі Лумшорп, недалечко від Перечина, ми сидимо в неділю на необчухраній ясеневій колоді. Гірших злиднів ми не бачили ніде. Люди, худючі, виснажені, з голодною тугою в очах, скаржаться на тяжке своє життя. Раніш не скаржились, було це марно. Але тепер повинні все сказати: кам'янистий ґрунт убогий, хліба не родить. А добрив нема. Худобу в них забрали німці та мадяри. Суперфосфату взяти ніде. Тартак, де можна було б якусь копійку заробити, це всього-на-всього одна пила.

«Можна тартак перебудувати, — пропонує голова окружного народного комітету. — Приходьте до мене в Перечин. Маємо там пили. Дамо грошей». Обличчя світлішають: «А хто буде господарем? Наш кудись утік». — «Ви будете господарями». — «Хто це — ми?» — «Призначте когось за старшого. Зберіть товариство». І розчарування вже захмарює обличчя. «Хіба наш бідняк може бути господарем?» І вже кригою недовір'я знов зашерхли очі, втрачаючи миттю блиск. «Ні, ні, це не для нас». — «Чому ж? Адже по всій Закарпатській...» — «Чули. Але то — в долині. А ми тут — люди бідні, хворі, темні. В горах живемо...»

І знову спадають на думку слова того ж таки жалісливого угорського доктора Егена:

«Сумно дивитись, як помирає цей хліборобський народ. Селянин-русин цілий рік не має ні яєць, ні м'яса, хіба що вип'є кілька крапель молока, в день великодня з'їсть шматок житнього чи пшеничного хліба. Взагалі його їжа — вівсяна перепічка і, якщо вистачить, картопля.

Можна тепер навіть передбачити день, коли останній русин з країни втече...»

Так, так. Ми знаємо, багато людей звідси втікали до Австралії, до Аргентини, до Канади. Багато з них, щастя не знайшовши й там, повертались додому, до свого гнізда... Але народ не помирав, вижив у своїм гнізді. І от він перед нами, і... страшно дивитися в ці очі, що палають тугою за хлібом. Цих людей довго треба відгодовувати й лікувати, щоб загасити відчуття голоду, з яким прожили все життя... Страшно дивитись! І знову й знову кажуть люди про гірке своє життя, про сіно для корів, недавно одержаних у подарунок від частин Червоної Армії чи від народного комітету. Сіна немає. Ні на чім це сіно привезти — ні в кого тут немає коней. Ні на чім привезти й дрова з лісу — доведеться мерзнути взимку; не можна сюди переправити з Перечина хліб, що його вже в який раз селу Лумшори наділяє окружний комітет.

І знову каже комітетчик: «Ми дамо вам коней. Перевезіть для всього села хліб, сіно, дрова, колоди для нових будівель...» — «От спасібі!» — і знов світлішають обличчя, але в наступну мить згасають знову, коли сухенький косоокий дідок питає: «А кому ж прийти? Кому з нас буде ваша ласка дати коней?» — «Усім. Тим часом дамо вам п'ятеро коней. Для всього села». — «Як це — для всього села? А хазяїн хто буде?» — «Всі ви будете» — «Е-е, ні. Коні без господаря за тиждень повиздыхають. Так ми не можемо». — «А як же ви привезете сіно? Хліб?» — «Ніяк». — «Значить, смерть?» — «Смерть...» — сумно погоджуються діди, бо з цього села взимку не вийдеш нікуди. І всі запаси треба возити літом... «А чи не краще вам узяти коней?» — «Ні. Ми так не можемо...» — і, боже мій, як нам, радянським людям, страшно чути ці дикі слова, що заперечують і відкидають перше спільне зусилля, основу основ нашого радянського життя.

Але яким словом напоумити? І раптом це слово знаходиться. Верткий чолов'яга, в зеленім брилику з пером, як і в усіх тут, але в добрих черевниках, в піджаку, хвацько виступає вперед: «Я прийду завтра по коней. Буду возити для всіх. Маєте мені платити. Сіном. Хлібом. Можна грішми». Але верткому підприємцеві не дають говорити. Його знають у селі. Гомонять усі враз: «Не напився ще нашої крові?» І в косоокого дідка зразу вияснюється в голові: «Навіщо ж за гроші? Це ж наші коні. Знов хитруеш!» — «Але ж ви не хочете коней брати.

А я візьму!» — «Ніхто ж тобі не дасть». — «Айно! Айно! Ніхто не дасть,— тонко й сердито кричить чорноока ти-хенька бабуся, що причаїлась коло плоту.— Хто тобі сказав, що ми не хочемо? Хто сказав?» І люди стискають кулаки. «Нам тільки треба поміркувати, кого призначимо за конюха. Куди коней поставимо...» — «Айно, айно. Треба порадитись»,— і люди беруться до першої на цій землі громадської справи. І наші серця завмирають від зрозумілого хвилювання: от воно, щастя, і в цьому дворі!

7

Перші ознаки нового життя. Бліді обличчя розцвітають нерівними рум'янцями. Чорноока бабуся, дивуючися з власної сміливості, каже, що для коней харчу не жалітимуть: вони-бо мають рятувати — від стужі, від голоду, від смерті — все село. Старенька промовляє тихо й діловито, вперше збуджена почуттям Хазяїна, і їй на думку навіть не спадає, що вона тут розв'язує справу державну.

Так, оселяється щастя й на цих землях! Голуб лаштує своє гніздо... Сходячи вниз, до вузької дороги, яка веде на сусідній курорт, ми згадуємо рядових колгоспників, державних діячів нашого села. І ще довго чуємо збуджені голоси людей, що починають жити по-новому, і нам здається, що тут ми щойно вздріли на коротку мить минуле рідної країни і вже спостерігаємо, як воно починає хуткий відступ од цих гір. Народ-бо вижив! Народ живе! І жити йому вічно в великій та дружній радянській родині. Так, звичайно ж, люди хочуть жити. Один з лумшорських селян наздоганяє нас унизу, коло дороги, й, зади-хавшись, кричить до комітетчика: «А як же з тартаком? Будемо ставити?»

Новонароджена сила хазяїна, руки, великі, дужі руки, що без роботи скучили, відчуття сталого миру, торжество справедливості — все це змінює вигляд країни, і ми бачимо багато такого, чого ніколи не забудемо, і минає тиждень за тижнем, а ми все ніяк не можемо спинитись у своєму русі по горах і по долинах, по селах і містах. Ми буваємо на фабриках, на пасовиськах, на водяних млинах, винарнях, у кінематографах, шинках, у канцеляріях, монастирях, у покинутих власниками німецьких економіях, що стали тепер власністю держави. Ми забираємось високо в гори, на руїни вбогого невеличкого курорту — коло сірководневого джерела в Лумшорах.

Тут стояв колись невеличкий готель. Тут і досі бовваніють темні прогнилі сараї, де за плату селились хворі бідняки з навколишніх гір. На галяві й зараз — кілька підвід. У будиночку, де колись були ванни, під казаном горить чимале вогнище. Дим виходить крізь пробитий дах. Люди гріють для себе цілющу вологу. Тяжкі хвороби пригнали сюди селян із Порошкового, Невицького та інших сіл. Ми з ними розмовляємо про всяку всячину, потім ніби ненароком починаємо розповідати про курорти Кавказу, Криму, України, Казахстану, про все звичне й звичайне для нас, і люди це слухають, мов чарівну казку.

Передчасно посивіла жінка, Єлизавета Вовчик, з легкістю схлипує. Наші слова будять у неї надію. На руках — дочка, дівчинка років дев'яти, скалічена німецькою рукою. Мати принесла її в Лумшори здалеку, почувши про цілюще джерело. І зараз охопила її світла хвиля... Оповідання про Крим породжують надію: дівчинка житиме здорова й щаслива. Ми розповідаємо, і знову та знову цілує Єлизавета свою страшно скалічену Ганнусю, і почуття гордості за Радянську Батьківщину насичує наші слова про сучасне й майбутнє тою великою правдою, в якій сумніватись не можна...

Ми несли цю правду по всьому визволеному краю. Ми розповідали, як ми живемо в нашій людній та просторій домі. Ми розпитували. Ми знайомилися з господарем тутешньої землі. Ми повинні знати, що він робив учора, чим заклопотаний сьогодні, що думає, про віщо мріє. Ми хочемо зрозуміти найпотаємніші мислі закарпатця, його ставлення до нас, його передбачення й сподівання. Ми знайомимося з учителями, юристами, інженерами, державними діячами, художниками та священиками. Заходимо в приватні дома.

8

Якось пізньої ночі на тихих і запашних вулицях Ужгорода ми почули десь далеко давню українську пісню. Звертаємо й простуємо на звук. Блукаючи серед ночі по малознайомих вулицях, ми нарешті виходимо до набережної. На другім поверсі великого будинку співає зграйний хор, дзвенять молоді голоси, і непогамовне бажання дізнатись, хто ці люди, чому вони так пізно не сплять, про що розмовляють, тягне нас до дверей. У невтомній жадобі нашій до людей ми входимо до чужої

квартири, до людей незнайомих, і вони стрічають нас як дорогих гостей, наче тут давно нас дожидали в нетерпінні і тепер ось раді, що ми, нарешті, хоч і з деяким запізненням, що ми таки прийшли...

Біля великого столу — чоловік двадцять п'ять молоді: гімназисти та гімназистки, службовці банку, студенти. Святкують іменини: два Петри й три Павли сидять при столі, настрої після доброї чарки серед ночі такі, що можна говорити щиро, і молодь обговорює події в світі, і ми в цьому галасливому гурті чуємо себе так звично, мовби раптом опинились дома, в Києві, на Володимирській чи Левашівській, у сусідських хлопців, дома...

Дзвенять різнобарвні склянки та пляшки, гуркоче глухо на паркеті нове барильце пива, і ми знову, як і всюди тут, навіть у найбідніших селах, п'ємо та п'ємо за здоров'я мудрого та сильного радянського солдата, за дівчат, що сидять біля столу, за гірську ромашку на грудях однієї з них, за добру пісню, — і ось вона знову тут, вона знову гримить. Виринається з освітлених вікон і пливе над домами «Гуцулка», «Москва моя». І пісні Тараса Шевченка, і щось дуже зрозуміле й рідне, слов'янське, проспіване по-чеському, і на прощання — всім тут знайома грузинська «Суліко».

9

Перед нами, перед людьми звідтіля, з радянської сторони, гостинно відчинялися двері халуп, вілл та замків, розкривалися душі людей і краса животвору.

В селі Туриця ми дізнаємося, що тут живе художник. Заходимо до нього з певним побоюванням. Після того, що ми бачили в цих краях, так не хочеться розчаруватись. При погляді на перше полотно, вивішене на веранді, нас охоплює прикра ніяковість. Але, зайшовши до господи, всі ми ахаємо: роботи майстра великої руки виникають перед нами на стінах сільського котеджу. Красу верховини показано в численних полотнах, і ми, зачаровані, ходимо навшпиньках від стіни до стіни, завмираємо перед соковитістю барв і раптом зовсім по-новому починаємо розуміти все те, що довелось нам побачити в тім чудовім краю, і нам здається: коли б ми самі не наситились шалом барв хмільної закарпатської природи, то, поглянувши на полотна Шолтеса, не повірили б у правду його реалістичного таланту. Пожар осені, синява річки, чудер-

нацькі обриси хмар і прозорість повітря,— все це здавалось би надто прикрашеним, щоб скидатись на правду гірського життя; але цю правду українського пейзажу ми й зараз бачимо перед собою з вікна оселі художника, і вже радіємо нашій зустрічі з ним. У мовчанні ми виходимо з майстерні, і нам уже не хочеться йти звідси. Художник Солтан Шолтес — соромливий молодик, сільський священник. Він стоїть край дороги й зачудовано дивиться нам услід: йому тільки-но сказали, що в Радянській країні добрий художник може прожити в пошані, не маючи якоїсь іншої професії. Йому тільки-но сказали... Е-е, та йому стільки набалакали, що закрутилося в голові... Так, так, тепер нарешті можна буде зняти рясу й по-справжньому взятись до діла.

Вдруге ми зустрічаємося з ним на художній виставці в Ужгороді. Він не знав, що все тут вийде так цікаво й добре, і він жалкує, що прислав на виставку замало й не найголовніше. Його полотна висять поряд з гідними подиву творами його маститого вчителя Йосифа Бокшая, і трудно сказати, хто з них кращий — маестро чи учень. Картини сивоголового Йосифа Бокшая — шедеври українського мистецтва: вони зроблять честь виставкам Києва та Москви. Ми йдемо по світлих залах Дому профспілок, радіючи, що в сім'ю радянських художників увійшла така могоутня кучка видатних майстрів живопису.

Гарячою гамою сяє й «Весілля», панно Федора Манайла. Ми стоїмо біля картини Бокшая «Осінь на ріці Уж», і нелегко відірватись від сяйва тонів жовтого та синього в казковім світі, в цей зал перенесенім рукою художника. Ми дивуємося з внутрішнього ритму в картині Борецького «Зустріч Червоної Армії». Все завмерло в урочистому пориві, але постаті аж такі динамічні й стрімкі, що от-от затанцює все від радощів — і червоні прапори, вітром закручені, і дівчина, що простягла бійцеві квіти, і молодиці з хлібом-сіллю, і білі ягнята, і навіть навколишні гори. Все сяє в світлім празнику: і обличчя людей, і з вином глек, і ми всі, хто завмер перед картиною...

Нам здається знайомим темне озеро серед понурої полонини на експресіоністськім полотні Гриця Ерделія. Ми намагаємось пригадати, де зустрічали красуню в барвистім строї нареченої, зображену тим же Ерделієм, художником неспокойним і хитким, котрий, пройшовши через спокуси всіх можливих «ізмів» європейського мистецтва, із академій Праги, Будапешта і Парижа, знов

повернувся до своїх рідних Карпат: голуб знає своє гніздо! Ми придивляємось до його «Гуцула», виконаного в холодних зеленавих барвах ув'ядання, і літній чоловік, що поглядає з полотна Ерделія, чимось трохи нагадує нам діда Федора... Але ні, ні, дід Федір, ось він, перед нами: «Лісоруб» Федора Минайла, картина, якої не можна забути.

У лісоруба очі примружені, як і в діда Федора, собі на умі, з легким вогником іронії, ніби веде він розмову з своєю впертою невісткою, немов би Ільяна йому зараз каже: «Ви, тату, сперечаєтесь зі мною, а того й не знаєте, що на радянській стороні мені б за моїх дітей дали б не тільки золоту медаль і гроші, а й квитка на дальній поїзд, щоб поїхати могла я, куди схочу, хоч і до самої Москви... От яка у вас невістка! А ви все спорите...» І лісоруб на полотні ледь усміхається. Його втішила така розмова, і він про це скаже онукові, що сидить поряд з ним. Так, це він, Федір, це його нелюдська сила,— в його пильному погляді, і в руках, надто великих, шкарубких, щоб схожими бути на звичайні людські руки. Винесені на передній план картини, вони непропорційно великі, але в цьому — знахідка художника, його сила, його правда.

10

І раптом немов бачу я перед собою знов не тільки діда Федора. Одна з дочок Йосифа Бокшая, намальованих у вишнику, вся позолочена сонячними зайчиками, вся поцяткована тінями листя, одна з них — чи то Катя, чи то Нора,— босонога дівчина на полотні живо так нагадала Марію, аж я навіть заплющив очі...

Ось вона, ось... В ту першу зустріч, у горах, не могли пастухи вгамуватися до схилю дня. Марія сиділа віддалік, на пагорбі. Коли після всіх розмов я підійшов до неї, вона годувала овець ромашками з букета.

Я бачу діда Федора. Ось він стоїть на галяві, важкий, крижастий, з величезними руками. Він гасив цими руками лісові гірські пожежі. Шліфував мармурові плити на одній з празьких фабрик, і зовсім недавно шліфував такі ж самі плити для пам'ятника воїнам Червоної Армії. Колись і десь він щось таке робив на цементнім заводі. Він задавив недавно цими самими руками ведмедя, що напав на череду. Він убив цими руками двох фашистів —

ось тут, у лісі, ще задовго до приходу радянського війська. Він зрубав десятки тисяч дерев по лісах Закарпаття, Австралії й Канади. Він не міг тільки вхопити за коси щастя, яке прийшло тепер до нього з доброї своєї волі. І він тепер міцно стоїть на своїй, на вільній землі, він — як дуб на ній, корявий, гарний. Я дивлюсь на Федора і починаю розуміти, як він, ось такий велетень, міг прожити свою тисячу літ у неволі і не втратити нічого: ні сили, ні мови, ні честі, ні гідності.

Я чую дідові слова, природні в таку хвилину: «Де наші хлопці тепер? День такий. Либонь, думають про нас. І про тебе, Марійко. І про гори...» — і згадують усією родиною молодшого Федорового сина й двох братів Марії, які в високому душевному пориві покинули свою оселю в жовтні минулого року. Після гарячого бою в горах, після вступу Червоної Армії, вони разом з іншими земляками попросили дати їм зброю і взяти їх з собою на війну. Це було не випадково в сім'ї у Федора. Ще до приходу Червоної Армії багато хто з чималої родини Федора Микити почали вже воювати з німцем та мадяром. Життєві невдачі привчили старого Федора до неквапливості, до обдумування кожного кроку. А коли настала пора діяти, старий не барився. Він і його сини та дочки, батько Марії й вона сама допомагали сміливим людям, які пішли до лісу задовго до визволення. Марія бачила, як німці розстрілювали її рідного брата з його старшими товаришами — Михайлом Гечком, Оленою Гендерою й багатьма іншими. Діда Федора разом з Марійкою захопили тоді також, і вони дізналися від німця, що вони — партизани, і вже дивилися смерті в лице, лише випадок допоміг лишитися в живих. І тепер, після всього, що було, світ видається ясним, і так боляче слухати баб'ячі побоювання Ільяни, і Марія мала б зараз побалакати про це з братами, з батьком, з дідом. Але ні, їй шкода свою стареньку, бо, вперта, вже не спить вона ночами, збагнувши марність своїх сумнівів, які тануть поволі, а тому назавжди...

Марія сидить на пагорку, трохи осторонь. Коли я підходжу, вівці шарахають геть, а потім знов нас обступують щільним колом, ховаючи від ока пастухів. Я спираюсь на пеньок трохи нижче. Коси Марії розкидалися по мураві, і здається мені, що п'янки пахощі гірського лісу плинуть од цих русалчиних пасом, і в мене голова йде обертом. Я дивлюсь на маленькі ноги Марії й нараз

бачу, що всі ступні в крові, подряпані й розбиті на го-
строму камінні стежки.

— Що це? Кров? — і, скрикнувши, я бачу, як займає-
ться гнівом обличчя Марії.

— А ти що думав? Ягідний сік? Що мої ноги такі гру-
бі, що й каміння мені байдуже, що мені й не боляче? Що
тому тільки й ходжу я все життя боса?.. Я колись, бувало,
спускалася в місто й довго-довго вистоювала перед великим
вікном магазину й дивилась на черевики. Як мені завжди кортіло
взутись! Але в мене черевиків ще ніколи не було. Я боса бігаю
навіть узимку, мов по гарячій черені. І мати моя теж. І в газдів
наших буває в житті одна лише пара чобіт: коли жениться людина,
та й то носить їх не часто, обережно, щоб і в гроб з ними лягти.
І тільки ось тепер я знаю, що загояться мої ноги, якщо... якщо
ті, хто прийде сюди з того боку, зуміють помітити тут не тільки
буйний гамір нашого бідняцького весілля, не тільки пісні та звичаї,
барвистість нашої селянської одежі, вже старої та пошарпаної,
не тільки красу наших гір, а й оцю сіреньку галузку полину,
і голодний погляд лісоруба, і рани на його ногах... І щоб уже
нікому більше не здавалось, що це... сік роздавлених суніць!
Адже це кров! Це біль і... кривда! Я от беру, диви, беру в рот
гілочку полину, й ніхто не знатиме, що мені гірко. Я от
ходжу по камінню босоніж, і ніхто не знатиме, що мені боляче.
Я вмю терпіти. Навчили. Діло, звісна річ, не в черевиках,
але я тепер теж буду радянська, і я більше не хочу, не хочу
я ходити босяка...

І Марія змовкла раптом, як заговорила, і зненацька засоромилась
од свого гніву, затулила очі вишиваним широким рукавом і
сиділа тихо, як сама печаль, а я був радий, що вона не
дивиться на мене і не бачить краски сорому, що гарячить
мое обличчя.

11

Час минає. Сонце от-от сховається за кудлатими сме-
реками. Замовкає річ пастухів. Марія поглядає на мене
знову і, раптом, голову підвівши, дивиться на сусідню
галяву, хапає мене за руку:

— Поглянь!

Я обертаюсь: зовсім близько завмер великий олень.
Щось багряніє в нього на лобі. В розгалужених рогах
зав'яла гілочка горобини, мабуть, ненароком зламана

десь у гущавині — на бігу. Гроно, сонцем прив'ялене, вже червоне, хоч до осені ще далеко.

Олень киває головою, немовби намагається скинути незвичну окрасу і, людину зачувши, миттю зникає. Ми поглядаємо на галяву: чи не примарився нам лісовий бог? Але ні. Шарахають вівці. Брешуть собаки. А коло дерева, де щойно мрів олень, лежить горобина, червоне гроно, незвичайне в літнім краєвиді.

12

Внизу, під нашими ногами, пропливає густа біла хмара. Молодий пастух приграє на трембіті — триметровій берестяній дуді. Трембіта співає голосно, хрипко й сумно. Одірвавши ягідку, Марія бере її губами, а решту, все гроно горобини, простягає мені. Я розжовую кілька ягід, прислухаючись до слів Марії: «Що, гірко? А мені ця ягода здається солодкою. Наше життя було гіркіше за полин...»

І навіть тепер горить і горить ота гіркота на моїх губах... Але печаль, що йде обнявшись з радістю, чи ж вона перестає бути печаллю? Ми все ще їдемо вздовж хребта. Обабіч шосе — алея: черешні, яблуні, груші, як і на всіх тутешніх дорогах. Всі дерева круто нахилились нам назустріч. Так вони й ростуть, за вітром, що дме сюди з-за гір, зі сходу.

За вигином дороги, з крутої висоти, відкривається перед нами Красна долина — глибока, в таємничім фіалковім мареві, названа так у тому розумінні, в якому кажуть «красна дівиця». Прохолодна мурава лугів, голубий туман, синяві гори і жовто-червоний зріз каменоломні. В садах — котеджі, селянські хати, клуні. На черепичній червоній покрівлі журливо завмер задумливий полтавський чорногуз. Домовитий голуб кружляє та й кружляє над селом. Вдалині, у синяві небес, понуро чорніють щербини в останках тисячолітнього замку — на високій, крутій і од лісу кудлатій горі, що раптом виникає перед нами в цій благодатній рівнині, серед дивовижних вигинів ріки.

Ріка заплутує свої химерні звої на Красній долині, визолоченій сонцем — на рівнині, сріблястій — на лугах і голубі — аж коло самих гір. Перед нами — Тиса! Тут у неї впадає світла й моторна ріка, що так і називається: Ріка.

Перед нами — Тиса! За нами — міцний мур великого радянського дому, що мирно розпростер своє дзвінке й прозоре шатро на півсвіту — від холодних скель Чукотки до виноградників цієї тихої закарпатської долини.

Над рікою Рікою, над Тисою — ясний день. Ми йдемо далі, вздовж муру, — по передньому краю великої української землі. Теплий вітер — з-поза гір, зі сходу. Голуб рине над своїм гніздом.

1945

ЗАЛІЗНІ ТРОЯНДИ ЗІВ'ЯЛИ?

Восени колись, літ вісімнадцять тому, блукав я в Києві по древніх кручах Подолу й зустрів там двох друзів, двох найлюдяніших художників України.

Російський артист Михайло Романов, сердитий, збен-тежений чимось, на ходу говорив:

— Не сплю та й не сплю по ночах. Запропонували мені... десь у квітні... прочитати в Колонному залі вірші. Про Леніна. Дванадцять рядків... А як прочитати? Потрібна ж тут лєнінська простота. А як її знайти? Послухайте...

І артист прочитав ті свої дванадцять рядків.

Юрій Яновський зітхнув:

— Не пропускають.

— Надто для Леніна просто? Ну от! Тому й не сплю. Одвикли ми від простоти. А Ленін... сидів же він колись на сходинках. Ви пам'ятаєте? Відоме фото?.. Сидить, про віщось думає. Про долю світу? Сидить великий Ленін, голова Раднаркому, сидить перед величезним залом, перед людством, сидить на сходинках трибуни й залишається Леніним...

А через півроку Михайло Романов, народний артист СРСР, читав оті свої дванадцять рядків про Леніна перед якоюсь там комісією. А в Колонному залі так і не читав: надто, сказали, просто...

Минуло відтоді багато років, а я ще пам'ятаю, як Юрій Яновський, один з найбільших наших белетристів, тоді сказав:

— А її, оцю лєнінську простоту, всім нам у собі вихувати треба. Без неї дороги в майбутнє нема.

Думаю зараз про Рильського, згадую його дбання про те майбутнє.

Одного разу я зустрів поета біля готелю «Москва», в Охотному. Було літо сорок третього. Гримотили по асфальту важенні танки, а Максим Рильський, підвівши голову, до чогось дослухався. Він мовчки взяв мене за лікоть, і з ним разом я дивився туди ж, на високий карниз готелю, але нічого я не вдрив і не почув.

— Що там? — спитав я.

— Ластівки,— відповів мені поет. Він тоді слухав майбутнє.

А ввечері, при кінці того дня, Максим Тадейович розгорнув переді мною том листування Олександра Блока.

Той лист був бентежний. Відповідаючи своєму поклонникові, котрий у віршах Блока шукав «полян минулого», Єлісейських полів потойбічного світу, де, за тямом древніх, перебували душі померлих праведників та блаженних, де тричі на рік визрівав урожай незасіяних нив, де нема ні страждань, ані сміху, ні мислі, де тоскно, як у всякому раю,— відповідаючи своєму прекраснодушному поклонникові, Олександр Блок 8 березня 1912 року писав:

«То чудесное сплетение противоречивых чувств, мыслей и воль, которое носит имя человеческой души... оно все обращено более к будущему, чем к прошедшему; к прошедшему тоже — но поскольку в прошедшем заложено будущее. Человек есть будущее. Когда же начинает преобладать прошедшее... то человеку... грозит опасность быть перенесенным в Елисейские поля. Пусть все там благоуханно, пусть самый воздух синеет блаженством,— одно непоправимо: нет будущего,— значит, нет человека... Берегитесь Елисейских полей: пока есть в нас кровь и юность,— будем верны будущему...»

Який же письменник не мріє, щоб на сторінках його книг ми читали майбутнє, якщо навіть про майбутнє там ані слова нема. Та ось і Рильський, він сказав того вечора:

— Я зараз пишу поему про мое минуле: «Мандрівка в молодість», щоб читач відчув у ній своє майбутнє...— і поет заговорив про те, як, зазираючи в будуччину, дехто, нерозважний, бачить там самі лише поля спочивку, рай для ледарів.— А Ленін, їй-богу ж, він мріяв про інше!

І я того літнього вечора думав, що було б, либонь, тошно — жити в запашному світі, де всього вже досягли, жити, не спорячи, не будуючи, не сіючи: для людини ж бо, якщо вона таки людина, завжди вищими від усіх радостей будуть пошуки та відкриття. В будь-якім раю найрозумніший праведник може обернутися на дурня ще й тому, що втратить здатність розуміти, що він дурень, тобто втратить майбутнє. А хіба ж це не найстрашніше за все?

І я тоді переказав поетові давню розмову про розумних дурнів, про вдосконалення людської природи, випадкову розмову народного мислителя з хлопчиськом, розмову, що її не можу я забути, хоч відтоді й минуло понад три десятки літ.

В тихім саду, на березі ріки Лесной Воронеж, однієї літньої ночі я, приїжджий журналіст, довго не міг заснути. Чи то сон мій одганяли гіркі й тривожні пахощі троянди, виросленої в тому неймовірному саду, чи розмірене дихання водокачки, сплески риби на ріці, гупання об землю яблук чи переспілих серпневих зірок...

Кроків я не чув. Голос прозвучав зовсім поруч, глухуватий голос господаря саду:

— Не спиш?.. А чому? — І старий садівник, Іван Володимирович, великий перетворювач природи, так зі мною, з хлопчиськом, несподівано заговорив, ніби й не припинялась розпочата ще вчора ввечері розмова.

А напередодні мова йшла об тім, як його, Мічуріна, образив один журналіст, надрукувавши про нього нарис, написаний не без таланту, але ж надміру солодко, а в чистих солодошах, мовляв, правди нема: ні в квітах, ні в пирогах, ні в книгах.

— Бозна-що! Але чому? Гіркого хліба з половиною не їв ніколи. От про себе й подумав: розумний! А це страшнувато, знаєш, коли людина сама собі здається розумною, ого! — і Іван Володимирович пирснув.

Все тоді сприймалось, пам'ятаю, наче вві сні: і величезні, мов яблука, зорі, шерехи й пахощі небувалого саду, і цей старий, що вийшов з казки.

— Мені розповідали оце вчора про академіка про Павлова, — вів своє Мічурін. — Виступав недавно академік, розмовляв з молодими вченими. А як почав? «Я, — каже, — щоранку прокидаючись, відчуваю, що я — дурень.

Чого я зичу й вам! Бо ж таки протягом дня намагаюсь розумнішим стати бодай трохи».

Точній формулі Павлова радів Мічурін, як дитина: йому хотілося аж-аж, щоб люди пречерстві добрішали, а надто лагідні — ставали принциповими, а непогрішми — трохи скромнішими, щоб не потурати в нашій сім'ї ні цинікам, ні дурням, котрим здається завсїгди, буцім вони розумніші за всіх.

— А якщо тобі не хочеться,— казав тоді Мічурін,— не хочеться бути бодай крихітку кращим, треба це прагнення в собі плекати. Оцю мою троянду, приміром, я виховував багато років. Гарячою водою поливав...

— Гарячою?

— ...Снігом затримував її перше цвітіння. Щоб росла вона всюди: де жар і де холод. Морив на виснажених землях. Цвіт резеди та фіалки клав я на запилену розу...

— Щоб аж так солодко не пахла?

Мічурін не відповів: він розмовляв з майбутнім, з оцим садом, із самим собою.

— Треба б ось так поліпшувати й природу людей. Виховувати. Гарячою водою!.. Надто вже багато розплодилось в нас бевзів, котрі ні в що не вірять.

Оце ось позбавляло його спокою: виховання віри. Віри в майбутнє. Віри в квітку, котру ти плекаєш.

Квітка, котру ти плекаєш, має бути жива: що є в світі банальніше від паперової троянди, квітки Єлісейських полів? Паперова чи шовкова, вона часом яскравіша за живу. І є, на жаль, на світі заповідливі садівники, котрі з лагідним усміхом простягають людству квіточки з капрону або з курячого пір'я, вирощені на полях спочивання від мислі — в усіх жанрах: у живопису, в педагогіці, в драматургії, в журналістиці, у віршах.

Я не можу без прикрості згадати надруковану років десять тому кореспонденцію з Караганди про захоплення квітами, котрі прикрасили інструментальний цех заводу імені Пархоменка, про «алеї пальм», про «квітучі фікуси», про «різнобарвні бутони троянд», про збирачі пилу, грубо вирізані з металу й розмальовані в найехидніші кольори. А що там, хотів би я знати, на тій заводі, зараз? Чи залізні троянди вже зів'яли?

Та навряд. Надто вже вони стійкі. А деякі обивателі наші, вони мріють тепер, щоб став залізним навіть услав-

лений фіговий листок, щоб можна було якнайпевніше, по дорозі в Єлісейські поля спочинку, прикривати в мистецтві правду життя, талант художника, його сумління, темперамент.

Та не самим тільки доморослим, прекраснодушним базікам, що про них ми часом читаємо в наших газетах, спитьсся рай, де нема ні майбутнього, ні страждань, ні мистецтва, а зате є вирощені, раз і назавжди, широченні плантації інжиру, де зеленіють фігові листки, що ними можна б затулити від очей людини не лише минуле та сучасне, а й майбутнє.

Восени року 1958-го бачив я в славнозвісному музеї Ватікану, як підстаркуваті капуцини знешкоджували всі поспіль класичні скульптури, багатючу колекцію творів світового мистецтва: святі вітці приляпували куди слід вирізьблені з мармуру акуратні фігові листки.

Патьоки алебастру застигали на ногах оголених богинь. Було це гидко й страшно. Але ще страшніше стало, коли років кілька перегодом у тому ж музеї, на тих же скульптурах, ані слідочка алебастру я вже не знайшов, а фігові листки чаїлись на тілах мармурових богів та богинь так звично, ніби творці скульптур самі сором'язно накинули святенницькі листки на свій талант, на свою совість, на красу людського тіла, ніби найбільші скульптори світу стали циніками, як оті доглядачі моралі, що про них ми подеколи читаємо в наших газетах. Читаємо, не перестаючи дивуватись.

Але циніки на те й циніки, пошляки на те й пошляки,— вони так ніколи й не зазнають звичайнісінького людського шастя: в них дороги в майбутнє нема. Їм там нічого буде робити: це ж не Єлісейські поля, а комунізм!

Неухильно йдучи по ленінській дорозі, ми завжди бачимо десь попереду обличчя майбутнього. Обличчя...

А колись я побачив зад майбутнього: у залі парламенту однієї з капіталістичних країн. Там, угорі, над кріслом голови, підноситься величезна скульптура — оголена жінка, котра безсоромно схилила обличчя до стінки.

Спантеличені, ми, звісно, спитали в особи офіційної:

— Над парламентом країни — сідниці? А навіщо?

І нам відповіли:

— Це майбутнє. А його обличчя вздріть ніхто не може.

Майбутнє, що задом обернулося до капіталізму, це, звичайно, образ величезної сили. Але ж, їй-богу, нам хотілось би, що б у лице майбутньому дивились разом з нами всі народи, люди доброї волі на всіх континентах Землі. Бо світ живе надією. Завжди і скрізь.

1965

ПЛОШКИ НАД ПАЛАЦЦО ВЕККЬО

Італійський етюд

Коли б сам Данте, флорентійський вигнанець, «ведя векам грядущим счет», раптом знову з верхів Ф'езоле та позирнув у березневий той вечір на жадану свою Флоренцію, він, спантеличений, гукнув би: «Що там сьогодні стряслось?! Мерехтять площки над Палаццо Веккьо... Але заради чого?.. На зубчастій вежі, що встромилась у споночілі небеса, нез'ясовно-звабливо для ока, звиклого до електрики, колишеться проти гірського вітру племінь площок, прездорових каганців. Але навіщо?.. Флоренція свою врочисту П'яцца делла Сіньйорія ілюмінує лише в дні свят і потрясінь. А що там діється сьогодні? Чий державний стяг, непогасно-червоний з блакитним, мирно тріпоче на суворому тлі великих квадратів палацу Веккьо, поряд з державним стягом Італії? Чий він?»

Це — стяг Радянської України: з дружбою, з братством, з надією на мир — в Тоскану прибули нині кияни.

Так, «світ живе надією!». Чи не ці слова, піднесені над людством у терцетах Данте, чи не ця надія, надія на добру волю народів, нас нині привела сюди, на береги найпідступнішої ріки Арно? Чи не ця надія в тяжку годину поводі, котра зненацька затопила місто Мікеланджело і Джотто, разом зріднила наші міста? Київ і чудову Флоренцію? Флоренцію і чудовий Київ?

Найперший день для нас, для сімох посланців Києва (заступник голови міської Ради, робітник, співачка, історик, архітектор, лікар, письменник), почався на високому пагорбі, звідки видно баню собору Брунеллеско, і мости над Арно, і в бузковому серпанку тосканську

далину, все те, заповітне, чого після вигнання отак і не вдрів більше Данте, і тепер тільки дивиться на все те, рідне, разом з нами... Я, скажімо, бачу її втретє, Флоренцію, але серце сумовито тьохкає знов: все тут неяскраве, суворе й прозоре, аж наче графічне, як буває на дитячому малюнку, і все те щоразу таке несподіване й нове навіть для Данте, що ми не можемо серцем не рвонутись до всього нам рідного й, здавалося б, звичного, котре завжди нас потрясає новизною вдома, хоч би скільки ми дивились на кручі, на Лавру, на простори Дніпра. І тепер ось, не зводячи очей з дальнього контуру Сан-Міньято, найстарішої у Флоренції будови, ми не можемо не згадати бодай на змиг силуету київської Софії, собору, зведеного років так за двісті до завершення того ж таки Сан-Міньято, і нам Софія наша ввижається в цю мить не тому, що й ми, мовляв, не ликом шиті і не в тім'я биті,— ні та й ні: ми сюди прилетіли в такій державній справі, що на кожному кроці напрошуються самі собою паралелі між Флоренцією та Києвом, між Італією та Радянським Союзом.

В ті дні по всій Флоренції полотнища, плакати сповіщали: «Сеттімана Україна», «Український тиждень», і місто, що поріднилося з далеким і тим часом незбагненним Києвом, увесь цей тиждень жило найгострішим інтересом до нас, до Радянської України.

З нашою делегацією до Тоскани прибули й танцювальний колектив шовкоткацького комбінату «Дарничанка», і кілька робітників-будівельників із ансамблем вокального, спортсмени, лектори, солісти опери, письменники і навіть кухар, що заволодів на тиждень кухнею одного з ресторанів.

У найперший ранок, після зустрічі з мером, з міською джунтою, дожидали нас флорентійці у великому залі Палаццо Веккьо, де молодий, рум'яний мер Флоренції і наш сивоголовий віце-мер Києва ще раз всенародно potwierдили договір про поріднення, про культурний, науковий, туристський та економічний обмін межи двома містами, підписаний посланцями Флоренції в столиці України ще минулого року.

Сурмили в тромбетті браві двірцеві гонфалоньери, вбрані в середньовічні строї, і ляпали в долоні городяни — робітники, вчителі, торговці й промисловці, журна-

лісти й священники, і наша делегація, і посол Радянського Союзу, і старанно аплодували під споконвіку прохолодним склепінням залу Чінквеченто закоцюблі в своїх барвистих концертних строях хлопці й дівчата «Дарничанки»,— ми з тобою ж поріднилися, Флоренціє!

І серце тьохкало, коли пан мер не без хвилювання по-італійському проголошував поезії нашого Тараса Шевченка, і Флоренція вчувала найбільшому з поетів України, і сам Данте Аліг'єрі в серці кожного з нас радий був тому, що тут відбувається... З естради поглядаючи в зал, в одвітне сяяння тисяч очей, я в них бачив, мені здавалося, співчуття промовам про братство, і так хотілось вірити в силу слова, в надійність нашого братання, хоча, признатись мушу, я ніби відчував на моїм лікті й чийсь ледве вловимий дотик,— чи не Шевченко, чи не Данте? — і, дивлячись на те чи інше, хмуře без тіні радості обличчя, я мимоволі думав: адже ж первістки Єви, Каїн з Авелем, були вони також братами...

Мерові Флоренції відповідаючи, кияни річ вели про те, як ми, народ радянський, живемо сьогодні в нашій мирній хаті, викладали сподівання й плани, і згадували, звісно ж, давні зв'язки поміж Італією та Україною... Як же ж було й не згадати нашого, скажімо, земляка, доктора філософії та медицини Юрія Дрогобича, котрий у сусідній Болонї багато літ був ректором ушавленого університету, а потім, уже в Римі, року 1483 випустив у світ своє «Прогностичне міркування...», де вперше в друкованій книзі поминались імена Москви та Львова. Та й хіба можна було не нагадати гостинним господарям, що в їхнім славнім місті сто тридцять років тому вчився, щоб стати солістом флорентійської опери, один з найвидатніших вокалістів тих часів, близький друг Тараса Шевченка — Семен Гулак-Артемівський, український композитор, автор розумної та веселої опери «Запорожець за Дунаєм»,— але всього ж не перелічиш...

— У вас бували й про Італію писали — Леся Українка та Михайло Коцюбинський, котрий двічі приїздив до Максима Горького на Капрі, де навіки подружився з генієм Жовтневої революції, з В. І. Леніним, що гарче любив вашу країну. Бували й тепер бувають тут,

в Італії, українські художники, письменники, вчені, журналісти, архітектори. А діячі культури італійської частіше та частіше приїждять до нас...

...І сурмили знов, мов на оперній сцені, двірцеві валетті в помаранчевого кольору костюмах, і аплодували посланцям радянського італійці, і, погойдуваний диханням довколишніх гір, тихо тріпотів на фронтоні палаццо прапор України, полум'яний з голубим, і знову, видно, хапав когось із нас за серце Данте.

А через півтори години мер Флоренції розрізав стрічку при вході до знаменитого Палаццо Строцці, де відкривалась грандіозна мостра, виставка України, організована Товариством «Італія — СРСР», і сонми італійців посунули в древні зали, і часом поліція стримувала тиск, а жителі Флоренції, яких нелегко, либонь, чимнебудь здивувати, йшли та йшли, а багато хто з дітьми, багато хто вже й не вперше. Йшли, щоб уздріти. Йшли, щоб купити на виставці витвори народних умільців, книги, іграшки, вироби промисловості, починаючи з точної механіки й кінчаючи безліччю всього смачного, скажімо для прикладу, хоч би й горілки з перцем.

Пейзажі України та Москви, історія, люди, робота, навчання, відпочинок, побут, наука, мистецтво, — є це все на стендах і вітринах, у кольорових панно, на величезних фотографіях, у картинах митців та в кінофільмах, і виникає лавина запитань про радянський спосіб життя, і тут хотілось би, звичайно, багато про що розповісти: як ми, у великій сім'ї народів, будуємо, відкриваємо нові багатства в землі, в душі людини, як видаємо величезними тиражами книги — не тільки свої, а й письменників Італії, й цілого світу, як ми сходимось на вечори сучасної італійської поезії, як у повазі до інших народів виховуємо своїх дітей.

Та й на виставці в Палаццо Строцці найбільше зворушили всіх нас діти: Італія в малюнках київської дівчорі, і малюнки учнів початкових шкіл Флоренції, присвячені Україні.

Так, ми тут бачили на малюнках і кобзарів, і запорожців, і танцюристів сучасних, і колгоспне Свято врожаю, і стародавні храми, і добрі обличчя, а четверо дівчаток зі школи, котра носить ім'я Данте Алігері, величеньку виставили картину, де ліворуч — башти

Кремля, по праву руч — башти Флоренції, а поміж ними в хороводі — італійці з українцями, — і все так безпосередньо й так наївно, що подеколи цим дитячим малюнкам віриш більше, ніж деяким застольним промовам.

Програма всього Тижня, запропонована господарями міста, — вони ж бо не забули, як їх приймали в Києві! — була заповнена по вінця: всі кликали киян до себе. З мерії ми поспішаємо до префекта, від голови Провінційної ради — в Палаццо Пітті, поспішаємо зі школи в школу, з музею в музей, од вілли до вілли, від столу до столу, і кожен крок гостей фіксується в десятках газет.

А тим часом київських спортсменів, самодіяльних вокалістів, танцюристів у самій Флоренції, в Болонї, в Ріміні, Прато, Ареццо, по всій Тоскані зустрічають словом дружби й проводжають оваціями в великих залах і на підприємствах, а поблизу десь, у театрі, слухає Флоренція концерт солістів Київського оперного театру імені Тараса Шевченка, а десь український кухар, молодий і елегантний, навчає тутешніх кулінарів, як варити борщ, пекти пампушки.

А ми... ми поспішаємо: від тих, хто реставрує найдревніші рукописи й книги, що побували в водах Арно, в лабораторію, де відновлюють поповані повіддю картини; з «сільськогосподарського підприємства», яке належить сивоусому, вельми гостинному маркізові, на чийсь фабрики та заводи, на вулицю, котрій мають присвоїти ймення нашого Києва. А потім знов — прийоми та прийоми: в муніципальних радах тосканських міст — Сієни (хотілось би десь довше помовчати в соборі, «где коварные мадонны шурят длинные глаза»), Прато, Пізи (коротке зітхання під похилою баштою), і знову похапцем — чи в академію (ще одне побачення з Давидом), чи на пагорби Ф'езоле, де, звичайно, ми не встигаємо ні кинути оком на вцілілий тут античний амфітеатр, ні вловити в своїм серці калатання, що причулося колись Олександрові Блоку («Не так же ли стучал топор в нагорном Фьезоле когда-то, когда впервые взор Беато Флоренцию приметил с гор?»), — адже ми знову поспішаємо на берег Арно, щоб далі мчати в річищі італійської гостинності — від палацу до палацу, від промови до промови; і суворий Данте, незримо проводжаючи нас, дивується з чогось і з чогось радіє, а щось

автора «Божественної комедії» часом засмучує, і він, торкаючись ледве чутно нашого плеча, мене, моїх товаришів, від чогось мовби застерігаючи, змушує озирнутися й поміркувати, начебто він сам оце зараз водить нас по своїх колах, де трапляється все: щирість і фальш, лицемірство, й гірка правда, і чистилище, і рай, і пекло.

А хто ж нас там приймав? Хто запрошував радянських українців у гостину?

Насамперед, звичайно, люди доброї волі.

...В Італії ж тепер існують до десятка партій, але в будь-якій з них, треба думати, є супротивники війни. А в самій Флоренції (що вславилась у героїчному Опорі 1944 року) приблизно кожен третій дорослий — комуніст, і наших доброзичливців є тут немало. Між ними ті, хто не забув недавнього потопу, коли з Києва поспішали до Італії літак за літаком — з харчами, медикаментами, одягом, дружбою й любов'ю. Між ними ті, кого порадував, наприклад, завод автомобілів, що його тепер буде в Радянській Росії італійський «Фіат». Поміж ними — фабриканти, комерсанти, яким кортить розширити торгівлю і туризм. Але запрошували нас до себе й люди, котрих збагнути було трудно. Навіщо з нами граються в дружбу? Ми усмішками відповідали на усмішки, де тільки, блискаючи, вишкірялись зуби, а холодні погляди в серця врзались, мов удар кинджала.

Беззвучні постріли усмішок. Але ми вже помалу розуміємо: ми сюди прилетіли в той день, коли прем'єр-міністр Італії оголосив розпуск парламенту, і партії країни разом кинулись у передвиборну чубійку... Так ось навіщо вони кличуть нас до себе, ці приємні синьйори, так ось чому так мило нас вітають прегарні їхні, хоч і не в жанрі Боттічеллі, дружини: так хочеться привабити до себе тих італійських виборців, котрі висловлюють одверто свою любов до народів Радянської країни...

Але в нашій місії братання ми зустрічались більше з тими, з ким у нас одна турбота: мир. Це були вдумрені життям інтелектуали, патріоти Італії, ті, хто прагне зберегти для дальніх поколінь свої селища й міста, чари апеннінської природи, неповторне мистецтво своїх предків, що оспівали на вікі красу людини, її розум, доброту. Спілкуючися з достойними цими людьми, ми, либонь, ставали й трохи багатшими, а можливо, й трохи

розумнішими, суворішими самі до себе. Їхніх темпераментних оповідань про Італію, про її народ, про художників і архітекторів, своєрідного ходу їх мислі, спалахів гумору, їхніх стриманих усмішок ми, звісно, не забудемо ніколи, бо все ж це є братство ума.

Так, усмішок було багато. Бо ж усмішка, коли мови країни до пуття не знаєш, стає чи не першим засобом контактів, яким подеколи перекладачі так заважають. Таж ми сюди й приїхали по них. По усмішки народу. По сяєво очей Тоскани. По слова братерства, котрі бліднуть у перекладах, по слова, котрі мають переходити в діла. І передусім, гляди, приїхали по те, значуще, що зі мною сталось, коли, вибравши, нарешті, хвилику, в переддень виїзду з Флоренції, я знову квапився в Палаццо Строщі, щоб на дозвіллі потовктися в незвично тихій для Італії юрбі, що нуртувала там, на виставці. Та при самому вході до палаццо несподівано мене спинила синьоока, рум'яна мадонна «зі станом струнким, як церковна свіча», і мовчки простягла мені трилітнє своє дитя, і, порушуючи звичну для католичок суворість, жестом попросила її малюка приголубити. «Щоб не було війни»,— вона шепнула чи, може, я подумав це, не пам'ятаю, я не відаю, тільки раптом я відчув, що починаю не умом, а серцем розуміти, навіщо прилетіли ми сюди, навіщо ходимо, красою краєвидів зачаровані, по рудющій тосканській землі, навіщо стискаємо тисячі рук, усміхаємось не тільки недругам, а й друзям...

Я, збентежений, дитя півсонне приголубив, пригорнув на мить до серця, зворушений довір'ям до мене Флоренції, вернув дитя мадонні, і юрба зразу ж мене від неї відтисла, і жінка, разом забувши все на світі, стояла, бліда, в тривозі потупивши погляд, як мадонна Белліні, стояла, дивлячись на свого сина, і я знову навіщося рвонувся до неї, але мати з дитиною в натовпі зникли так само несподівано, як і з'явилися, і в той змиг пошкодував я, що надто хутко матері віддав її дитину, і збагнув, що навіки серцем прикипів до тосканського цього маляти.

Я, звісно, думав про того хлопчика в хвилину, коли мер говорив на прощання, що початок контактів межи нашими містами — це тільки засів, а паростки будуть,

Їх треба ждати. А я в зажурі думав про того хлопчика й тоді, коли не без усміху відповідав синьйору мерові, що головне, мовляв, не ждати, не дружбу зав'язати, а дружбу зберегти. І коли ми переказали флорентійцям престарий фольклорний сюжет, як одна молода українка вбила чорта вихором наших пісень; і коли ми зажадали разом випити за те, щоб чортів, которі, звісно, будуть посягати на братерство наше, вбивати нещадно. Якщо можна, силою нашої спільної пісні. А як ні, то й силою стусана.

І наші друзі флорентійці, що в них пісень, гляди, не менше, як у нас — чи в Росії, чи й на Україні, чи в Естонії або в Молдавії, вони з нами разом за святе діло випили, і реготали всі гуртом, бо гумору в італійців є задосить, і, чуючи цей дружний сміх, дрижали там чорти, і, чуючи цей сміх, розреготався Данте, і раптом усі ми повірили, що розпочату дружбу, заради щастя людства, ми збережемо, бо ще ж лстять над світом слова Данте: «Світ живе надією», і шкода, що їх не викарбували на пам'ятній медалі, випущеній тут на честь поріднення Флоренції з головним містом Радянської України.

Думаючи про все це, про нашу незвичайну місію, про поріднення далеких міст, ми там в останню ніч до самого ранку не спали: все в почуттях було таке оголене, навіть трохи наївне, як на дитячих малюнках, і для нас, радянських українців, і для них, для народу Італії, таке незвичне все й нове, аж про все зараз я тут не можу не писати.

Бо ж у пам'яті ще мерехтить над П'яцца делла Сінйорія димне, тривожне, живе полум'я святкових площок. Бо ж усе ще блимають, затьмарюючи сонце, дві синіє площки очей флорентійської мадонни, а руки не можуть забути теплоти малюка.

Бо ж матері народів, споглядаючи своїх дітей, думають і думають тепер про долю світу.

Примітки

до «Петербурзької осені»

¹ «Гітара» — вузький і короткий тарантас, без ресор, з крилами. На «гітару» сідали верхи.

² Основами Кулішевого правопису, «кулішівкою», ми, власне, користуємося й донині.

³ Шурочка — дружина Куліша, Олександра Михайлівна (1828—1911), українська письменниця, що публікувала свої твори під псевдонімом Ганна Барвінок. Деякі критики називали її «співцем жіночого горя». Знушаючися з власних кріпаків, вона «оспівувала» тяжку жіночу долю в своїх сентиментальних оповіданнях.

⁴ Тарас Шевченко та великий грузинський поет Акакій Церетелі (1840—1915) познайомились трохи пізніше. Дослідники запевняють, що це було року 1860-го, але факти говорять інше. В спогадах про Тараса Шевченка (тифліська газета «Закавказье», № 45, 25 лютого 1911 року) Акакій Церетелі писав: «Наша розмова тривала до третьої години ночі. Розійшлись ми друзями, пообіцявши один одному зустрічатися частіше. Та ба! Щастю моему не довелося здійснитись— я захворів на тиф і пролежав у ліжку три місяці. В цей час він уже виїхав на Україну, і після мені вже не випало зустрітись з ним...» Отже, коли мова йде про те, що два великі поети зустрілися ще до поїздки Т. Г. Шевченка на Україну, то, виходить, зустрілись вони не 1860 року, а 1859-го — при самім початку, зимою чи ранньою весною (Шевченко виїхав з Петербурга в травні 1859 року).

⁵ С. С. Гулак-Артемівський (1813—1873) тоді вже працював над оперою «Запорожець за Дунаєм».

Почав свою кар'єру Семен Артемівський у Києві, в духовній школі, де його атестували так: «Поведенія честного, способностей хороших, ленив и преленив, успехов малых». Він співав у хорі митрополита Євгенія. 1838 року до Києва приїхав М. І. Глінка. Набравши хористів для царської капели, він одвіз до Петербурга й Семена. Глінка потім розповідав: «Оставя набранных певчих в Переяславе, мы отправились в Киев, откуда вывезли Гулака-Артемовского; он был очень любым товарищами; когда он выезжал из Киева, они провожали его с плачем». До царської капели Семен чомусь не потрапив, і Глінка незабаром відрядив його за кордон — учитися співів.

Вокального мистецтва Семен Артемівський учився в Парижі, потім в Італії. Два роки з великим успіхом співав у Флорентійському театрі. Але більше не витримав, скучив за рідним краєм. Повернувшись з Італії, він зразу ж завоював любов глядачів, хоч аристократія ніколи не могла йому пробачити плебейського походження.

Геніальний Глінка говорив, що кращого чоловічого голосу не чув ніколи. Особливо човував композитора виконання Артемівським ролі Руслана. Шевченко цілком поділяв цей погляд. В одному з листів він писав: «Та що за опера, так ну! А надто, як Артемів-

ПРИМІТКИ

до «Петербурзької осені».

¹ «Пишногубий та кучерявий юнак», «посторонній вихованець імператорської С.-Петербурзької Академії художеств», Тарас Шевченко — дорогою в чужі краї не витримав морської хитавиці «на проклятутому пароході», захворів і, ледве добравшись до Ревеля, повернувся сухопуттям додому, до С.-Петербурга, і, очевидно, саме тому не любив ніколи згадувати про ту свою невідалу мандрівку.

«Пливши в Стокгольм, я скомпонував «Гамалію», невеличку поему...» — так писав Шевченко в одному з листів (18 листопада 1842 року). В цій поемі дія відбувається на морі.

² В щоденнику Тараса Шевченка так описано цей обід: «12 а п р е л я. Снег, слякоть, мерзость; невзирая на все это, отправились мы... в Академию смотреть выставку. Во избежание простуды завернули к Смурову, выпили по рюмке джину и проглотили по десятку устриц. С выставки пошли мы на званый обед к графине Настасии Ивановне, данный ею своим близким многочисленным приятелям по случаю моего возвращения. За обедом граф Федор Петрович сказал коротенькое слово в честь милостивого царя. А в честь моего невольного долготерпения сказал почти либеральное слово Николай Дмитриевич Старов. Потом Щербина. И в заключение сама графиня Настасия Ивановна. Мне было и приятно, и вместе неловко. Я не чаял себе такой великой чести. Для меня это было совершенно ново... За столом все были бледны, тощи и зелены, кроме несчастного изгнанника, т.е. меня. Забавный контраст».

³ Г і т а р а — вузький і короткий тарантас, без ресор, з крилами, на який сідали верхи.

⁴ Основами Кулішевого правопису, «кулішівкою», ми, власне, користуємося й донині.

⁵ Ш у р о ч к а — дружина Куліша, Олександра Михайлівна (1828—1911), українська письменниця, що публікувала свої твори під псевдонімом Ганна Барвінок. Знущаючися з власних кріпаків, вона «оспівувала» тяжку жіночу долю в своїх сентиментальних оповіданнях.

⁶ Тарас Шевченко та великий грузинський поет А к а к і й Ц е р е т е л і (1840—1915) познайомились трохи пізніше. Дослідники запевняють,

що це було року 1860, але факти говорять інше. В своїх спогадах про Тараса Шевченка (тифліська газета «Закавказье» № 45, 25 лютого 1911 р.) Акакій Церетелі писав: «Наша розмова тривала до третьої години ночі. Розійшлися ми друзями, побіцявши одне одному зустрічатися частіше. Та ба! Щастю моєму не довелося здійснитись — я захворів на тиф і пролежав у ліжку три місяці. В ту пору він уже виїхав на Україну, і після того мені вже не випало зустрітися з ним...» — Отже, коли мова йде про те, що два великі поети зустрілися ще до поїздки Т. Г. Шевченка на Україну, то, виходить, зустрілись вони не 1860 року, а 1859 — при самім початку, зимою чи ранньою весною. (Шевченко виїхав з Петербурга в травні 1859 року).

Ця надзвичайна зустріч лишилася для Акакія Церетелі «світлим моментом» на все життя. Повернувшись до Грузії, він став першим популяризатором революційної поезії Тараса Шевченка. В тих же спогадах він писав про першу зустріч:

«Признаюсь, перше моє враження було не на його користь: в юнацькій моїй уяві він завжди вставав якимось велетнем, осяяним славою, а тим часом передо мною стояв звичайний добродушний старик, швидше загнаний, ніж ідейний борець...

...Тільки перша і остання зустріч лишилась у мене світлим спогадом на все моє життя. Признаюсь, я вперше зрозумів з його слів, як треба любити батьківщину та свій народ.

Коли я святкував свій п'ятдесятилітній ювілей, у мене були гості з України і привезли мені в подарунок портрет Тараса. Був я цим дуже зворушений, дуже зрадив».

Рок 1908 — на своєму ювілейному вечорі в Баку він говорив: «Я був іще зовсім молодий, коли здійснилась моя заповітна мрія, і я зустрівся з Шевченком».

Грузинська газета «Сахалко газеті» (№ 162, 15 травня 1914 року) докладно описувала святкування в Тбілісі столітнього ювілею Т. Г. Шевченка.

«На сцену вийшов наш поет Акакій, і присутні зустріли його захопленими оваціями. Акакій привітав українців з їхнім національним святом і згадав з задоволенням про той час, коли в Петербурзі він мав нагоду познайомитися з Тарасом Шевченком, серце якого палало такою щирою та відданою любов'ю до свого народу, як і серце нашого поета. Потім Акакій зупинився на характеристиці діяльності Шевченка і відзначив величезну його заслугу перед українським народом. Закінчив Акакій тим, що побажав усім українцям любити свою батьківщину та рідну мову так само, як їх любив покійний Тарас Шевченко, тому що це було б найкращою для нього нагородою і нерукотворним пам'ятником. Нарешті, Акакій, ставши на коліно перед бюстом Шевченка, ушанував його пам'ять, а присутні, підвівшись, завершили цю шану поетові українського народу».

Це відбувалося в той рік, коли, незважаючи на заборону царського уряду, всі народи нашої країни відзначали столітню річницю з дня народження великого українського поета-революціонера.

...В бібліотеці Акакія Церетелі, в його домі, в селі Схвиторі й досі зберігається «Кобзар» Т. Г. Шевченка (видання 1860 року).

⁷ С. С. Гулак-Артемовський (1813—1873) — тоді вже працював над оперою «Запорожець за Дунаєм». Він був племінником ректора Харківського університету, українського письменника П. П. Гулака-Артемовського.

Почав свою кар'єру Семен Артемовський у Києві, в духовній школі, де його атестували так: «Поведения честного, способностей хороших, ленив и преленив, успехов малых». Він співав у хорі митрополита Євгенія. 1838 року до Києва приїхав М. І. Глінка. Набираючи хористів для царської капели, він одвіз до Петербурга й Семена. Глінка потім розповідав: «Оставя набранных певчих в Переяславе, мы отправились в Киев, откуда вывезли Гулака-Артемовского: он был очень любим товарищами; когда он выезжал из Киева, они провожали его с плачем». До царської капели Семен чомусь не потрапив, і Глінка незабаром відрадив його за кордон — учитися співів.

Вокального мистецтва Семен Артемовський учився в Парижі, потім в Італії. Два роки з великим успіхом співав у Флорентійському театрі. Але більше не витримав, скучив за рідним краєм. Повернувшись з Італії, він зразу ж завоював любов глядачів, хоч аристократія ніколи не могла йому пробачити плебейського походження.

Геніальний Глінка говорив, що кращого чоловічого голосу не чув ніколи. Особливо чарувало композитора виконання Артемовським ролі Руслана. Шевченко цілком поділяв цей погляд. В одному з листів він писав: «Та що за опера, так ну! А надто, як Артемовський співав Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш — далєбі, правда! Добрий співака, нічого сказати!» А найдужче зворушило Тараса виконання ролі Чупруна в п'єсі Івана Котляревського «Москаль-чарівник».

Шевченко познайомився з Артемовським на початку сорокових років. Свою дружбу вони зберігали протягом усього життя.

1 липня 1852 року Шевченко із заслання писав до С. С. Гулака-Артемовського:

«Всякое даяние благо, тем более если оно неожиданно, как, например, твои 20 р., полученные сегодня. Благодарю тебя, искренний друже мой! Трижды благодарю. Ты знаешь, я прежде, в счастливое мое время, не ворочал, можно сказать, капиталами, а теперь, когда я уже шестой год и кисти в руки не беру (мне рисовать запрещено), то можешь себе представить, что значат для меня твои 20 руб.! Только вот что: если я не ошибаюсь, у нас с тобою уговору не было, чтобы платить мне за работу. Кажется, так. Правда, давно это было; я могу и забыть. Я помню только печене порося и пирожки в корзинке. Помнишь ли, добрый друг мой? Счаст-

ливое время! Кажется, недавно, а вот уже 12 год тому назад! Летят наши годы — бог их знает, куда они так торопятся... Я один, как отколотая щепка, ношуся без пуги-дороги по волнам житейского моря! И в самом деле, где меня ни носило в продолжение этих бедных пяти лет? Киргизскую степь из конца в конец всю исходил, море Аральское и вдоль, и впоперек все исплавал, и теперь сижу в Новопетровском укреплении, да жду, что дальше будет; а это укрепление, да ведомо тебе будет, лежит на северо-восточном берегу Каспийского моря, в киргизской пустыне. Настоящая пустыня! Песок да камень; хоть бы травка, хоть бы деревцо — ничего нет. Даже горы порядочной не увидишь — просто чорт знает что! Смотришь, смотришь, да такая тебя тоска возьмет — просто хоть давись; так и удавиться нечем. Да, человек в несчастьи живет в самом себе, как говорят разумные люди, т. е. размышляет. А к чему ведет размышление? — спросить бы этих умных людей. К тому, что разрушает надежду, эту все-светную прекрасную обманщицу! Признаюсь, я долго надеялся, но потом и рукой махнул. Да и в самом деле, мне счастье не к лицу. Родился, вырос в неволе, да и умру, кажется, солдатом. Какой-нибудь, да был бы скорее конец, а то, в самом деле, надоело чёрт знает по-каковски жить...

Чи жива в Городиці твоя стара мати? Коли здоровує, то низько кланяюся їй...

О новостях литературы, музыки и театра я не имею совершенно никакого понятия: кроме «Русского инвалида», ничего у нас не имеется; «Северную пчелу», газету литературную, забыл уже как и зовут. Сначала было для меня ужасно тяжело без всякого чтения. Потом стал привыкать, и, кажется, совсем привыкну; когда бы поскорее! А то сидишь, сидишь сложа руки, да и захочется прочитать что-нибудь новенькое, а его нет. Так больно станет, что не знаешь, куда деваться. Но самое мучительное для меня то, что мне рисовать не позволяют. А причины — не знаю почему. Тяжело! Больно тяжело! А делать нечего... Прощай, мой искренний друже, не забывай бесталанного Т. Шевченка.

Р. С. ...Сегодня попался мне лоскуток печатной бумаги: читаю, а там говорится о концертах прошедшей весны и о концерте г. Артемовского, как о замечательнейшем, и артистке г-же Артемовской, очаровавшей слушателей игрой на инструменте, давно забытом, т. е. на арфе! Боже мой! — думаю себе, — он уже женатый!

Господи, пошли тебе счастье в твоей семейной жизни!..»

Коли Шевченко повернувся нарешті в Петербург, то на другий же день побачився з вірним другом: «Обнял моего душевного Семена Артемовского, — писал Тарас у своєму щоденнику, — а через полчаса я был уже в его доме, как в своей родной хате. Многое и многое мы вспомнили и переговорили, а еще больше не успели ни вспомнить, ни переговорить. Два часа мелькнули быстрее одной минуты».

⁸ Відомий художник і скульптор М. О. Мікешин (1835—1896), молодий приятель Шевченка, відзначає в своїх мемуарах: «Народничанье было

тогда не только модой среди молодежи, но даже всеобщей эпидемией... Цвет и покрой «гарибальдийских блуз» был повсеместно чуть не обязательным костюмом у девиц, так же как для молодых людей; с того времени пошла мода на красивые рубахи с косым воротом и желтыми ластовицами или малорусского покроя, белые, с прямым, расшитым цветами воротом и грудью. Понятно, что чистокровно-демократический тип Т. Г. Шевченко, появляясь в салонах петербургских домов, сразу привлекал к себе горячее внимание и даже поклонение, что, по-видимому, не доставляло ему особого удовольствия».

⁹ На допиті в Третьому відділі власної його імператорської величності канцелярії всі ці друзі, звісно, відмовились від Тараса Шевченка. Про вірші його Костомаров сказав: «Сочинения эти я держал более для языка, но разделять гнусных мыслей в этих изложениях я не мог никогда». Це звучало принаймні щиро. П. О. Кулш говорив про те ж саме туманніше й довше: «Просматривая теперь эти сочинения, я вижу с ужасом, что в них многое кажется злонамеренным. Но беру господа в свидетели, что я никогда не питал преступного желания возмущать умы своих земляков против законного их правительства».

¹⁰ Середній — один з трьох проспектів Васильєвського острова, прокладених паралельно до набережної. Вулиці, що йдуть перпендикулярно до проспектів, становлять 29 ліній. Лінією вважається половина — один бік кожної вулиці. Лінії розплановано правильно, як і більшість кварталів цього острівного міста. «Самый умышленный город», — казав про Петербург Ф. П. Достоевський.

¹¹ Ще в юності поет милувався звідси краєвидом протилежного берега. Згадка про це збереглася в повісті «Художник».

«Особенно мне нравилось это место, когда Нева спокойна и, как гигантское зеркало, отражает в себе со всеми подробностями величественный портик Румянцевского музея, угол Сената и красные занавеси в доме графини Лаваль. В зимние длинные ночи этот дом освещался внутри, и красные занавеси, как огонь, горели на темном фоне, и мне всегда досадно было, что Нева покрыта льдом и снегом, и декорация теряет свой настоящий эффект».

¹² Сфінкси проти Академії художеств, споруджені з сієніту близько трьох тисяч років тому, поставлено на березі Неви, як писали тоді в газетах, «в пам'ять народження мистецтва на Сході й справжнього процвітання їх на холодній Півночі».

¹³ Шевченко пам'ятав один з памфлетів, де «апостол наш», як називав Герцена Тарас, говорив про столицю Російської імперії, що це «живой курган притеснителей, обманщиков, взяточников, связанных между собою дележом грабительства, завершаемых царем и опирающихся на 700 000 живых машин со штыками».

¹⁴ П е р с т и л ь — колонада, портик, галерея.

¹⁵ Літ за тридцять перед тим російський письменник П. П. Свиньїн опи-

сував весняний пейзаж коло Біржі: «Скоро биржевая набережная и лавки превращаются в апельсиновые и лимонные рощи, населяются златокрыльми и сладкогласными птицами американскими, наполняются вишневыми и фиговыми деревьями со зрелыми плодами. Скоро Биржа делается любимейшим гуляньем и всеобщим сходбищем. Всякий находит здесь предмет, занимательный по его вкусу и чувству. Вот крылатая громада быстро несется по хребту кристальных вод и, поравнявшись с Биржей, останавливается на всем бегу своём. Там с треском поднимаются якоря, и корабль, нагруженный избытками России, пускается за моря. Здесь оклики, встречи, приветствия, там пожелания доброго пути...»

¹⁶ Олександр Калам (1810—1864) — швейцарський художник-пейзажист, гравер, свого часу популярний в Росії. 1845 року імператорська Академія художеств ушанувала його званням «почетного вольного общника».

¹⁷ Епітімія — церковне покарання у вигляді поста, довгих молитов тощо, накладалася священником на сповіді.

¹⁸ М. О. Северцов (1827—1885) — основоположник російської орнітології та зоогеографії, дослідник природи Середньої Азії, що показав причини періодичних явищ у житті тварин.

Катерина Толстая (К. Ф. Юнге) згодом писала про нього в своїх спогадах: «История его плена была на устах у всех; все желали воспользоваться его знакомством, он стал героем дня. Он бывал запросто у великой княгини Елены Павловны и в очень многих домах, но не изменял нам, напротив, большую часть свободного времени проводил у нас». Усе життя М. О. Северцова минуло в небезпечних мандрах, що приносили російській науці перемогу за перемогою.

¹⁹ Це було написано за чотири роки до появи книги Чарльза Дарвіна «Походження видів шляхом природного добору» (1859), з якою Северцов познайомився в німецькому перекладі згодом, через п'ять літ.

«Надо сказать...— говоритъ у своїй книзі Л. Б. Северцова,— теорию Дарвина Николай Алексеевич принял не сразу. В течение долгого времени изучал он ее и критически всесторонне обдумывал. Он не просто обдумывал, он постоянно проверял Дарвина, причем проверял не по книгам, а на многочисленных наблюдениях над живой природой, на наблюдениях (как это им самим указано в его работе об аркарах, 1873), специально для этой цели предпринятых. Приняв в конце концов теорию Дарвина, Николай Алексеевич стал одним из самых авторитетных ее приверженцев, и «сам Дарвин,— по словам Мензбира,— признал это, когда Николай Алексеевич был у него во время своего последнего заграничного путешествия в 1875 году, ожидая богатых результатов для своей теории от его исследований над видообразованием и возрастными изменениями птиц».

²⁰ Бувши на військовій службі, барон П. К. Клодт фон-Юргенсбург (1805—1867) привернув своїми статуетками увагу імператора Мико-

ли і відтоді користувався його покровительством. Першим видатним твором П. К. Клодта була колісниця для Нарвських триумфальних воріт. За скульптурні групи на Анічковім мості Клодт дістав 1840 року загальне визнання. В. А. Жуковський називав скульптора Клодтом Фідіасовичем, наступником самого грека Фідія.

²¹ Реомюр — термометр з температурною шкалою, запропонованою французьким ученим Р. Реомюром ($1^{\circ}\text{R} = \frac{5}{4}^{\circ}\text{C}$).

²² СкORBUT — цинга.

²³ Про Ф. І. Гордана (1800—1883) Шевченко записав у щоденнику: «Он слышал о моем намерении заняться акватинтой и предложил мне свои услуги в этом новом для меня деле... Какой обязательный, милый человек и художник... Он мне показал в продолжение часа все новейшие приемы гравюры акватинта... Я расстался с ним вполупину будущим гравюром».

Федір Іванович Іордан був приємно вражений працьовитістю свого солідного учня, — він і сам був людина вперта: на одну із своїх гравюр він витратив цілих п'ятнадцять років.

²⁴ В липні 1858 року Шевченко вже посилав своєму щирому приятелю Сергієві Тимофійовичу Аксакову, відомому російському письменникові, авторові повісті «Детские годы Багрова-внука», перший зразок своєї роботи: «Чем богат, тем и рад... Слава богу, первый шаг сделан. Теперь пойду смелее и быстрее, и к будущей выставке надеюсь сделать что-нибудь посерьезнее...» Це писалося влітку, а до жовтня, до початку нашої повісті, — перед Тарасом уже лежало кілька робіт, виконаних характерними вільними та плавними штрихами, що лягали негустою сіткою, потім густішали, даючи переходи, властиві гравюрам того часу. Тарас Шевченко вже закінчував ефектну, з чудовим освітленням, копію з «Притчі про виноградарів» Рембрандта, зробив гравюру «Дві українки», взявши за модель для однієї з фігур — дружину П. О. Куліша, Олександрю Михайлівну.

²⁵ Зробивши офортм контури малюнка, лак доводиться змивати, посипати дошку зернами каніфолі, гріти на вогні, знов покривати лаком і починати все наново, щоб мати не тільки штрихи, а й різної сили тони. Після численних покривань лаками дошку травлять ще багато разів.

Отак працював Шевченко і над першою своєю гравюрою. Працював обережно, беручи слабенькі кислоти, хлористе залізо. Це ще більше уповільнювало хімічні процеси... На одному з відбитків зберігся запис темпу його роботи: перше травлення — двадцять хвилин, друге — сорок і так — до ста шістдесяти... При цьому весь час доводилося змивати лак, робити відбитки, вкривати знов окремі частини дошки, чистити їх наждаком, посипати зернами каніфолі, підігрівати.

Шевченків приятель, відомий російський поет Я. П. Полонський (1819—1898) писав: «Не знаю, был ли бы Шевченко великим живописцем, если б судьба не помешала ему... но, как рисовальщик, смело говорю, он мог бы стать в число европейских знаменитостей. У меня были им сделанные

и мне подаренные оттиски им самим начерченных и отгравированных рисунков».

В 1900 році (в статті «Шевченко как живописец и гравер») Є. М. Кузьмін писав: «Ему по справедливости может быть приписана слава едва ли не первого русского офортиста в современном значении этого слова».

²⁶ М. С. Курочкін (1830—1884) поет, перекладач віршів Тараса Шевченка, бібліограф, один із співробітників відомого сатиричного журналу «Искра», видавцем якого був його брат, поет Василь Степанович Курочкін.

²⁷ Одного з таких кріпосних митців, який мусив стати лакеєм, учня відомого тоді скрипаля Шпора, Тарас Григорович зустрів у маєтку якогось магната і описав потім у повісті «Музикант». Іншого музиканта — буфетника на пароплаві «Князь Пожарский», згадував поет у своєму «щоденному журналі», коли повертався Волгою з заслання:

«27 августа. Ночи лунные, тихие, очаровательно-поэтические ночи! Волга, как бесконечное зеркало, подернутая прозрачным туманом, мягко отражает в себе очаровательную бледную красавицу ночь, и сонный обрывистый берег, уставленный группами темных деревьев. Восхитительная, сладко-упоительная декорация! И вся эта прелесть, вся эта зримая немая гармония оглашается тихими, задушевными звуками скрипки. Три ночи сряду этот вольноотпущенный чудотворец безмездно возносит мою душу к творцу вечной красоты пленительными звуками своей лубочной скрипичы... Благодарю тебя, крепостной Паганини! Благодарю тебя, мой случайный, мой благородный: из твоей бедной скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный, мрачный, глубокий стон миллионов крепостных душ. Скоро ли долетят эти пронзительные вопли до твоего свинцового уха, наш праведный, неумолимый, неублажимый боже?»

Под влиянием скорбных вопиющих звуков этого бедного вольноотпущенника паропход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо реющим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Уатт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно. Молю только многотерпеливого господина умалить малую часть своего бездушного терпения. Молю его коснуться своим свинцовым ухом хоть одной полноты этого душу раздирающего вопля своих искренних, простосердечных молителей».

²⁸ Правилами управління імператорського Ермітажу дозволялось пускати в зали музею вчених та літераторів «для справок и изучения некоторых предметов». Крім того, пускали тих, кому іменні білети видавала придворна контора або одне з управлінь Ермітажу.

²⁹ I. С. Тургенев потім так описував зовнішність Тараса: «Широкоплечий, приземистый, коренастый Шевченко являл весь облик казака, с заметными следами солдатской выправки и ломки. Голова остроконечная, почти лысая; высокий морщинистый лоб, широкий, так называемый «утиный» нос, густые усы, закрывавшие губы; небольшие серые глаза, взгляд которых, большею частью угрюмый и недоверчивый, изредка принимает выражение ласковое, почти нежное, сопровождаемое хорошей, доброй улыбкой; голос несколько хриплый, выговор чисто русский; движения спокойные, походка степенная, фигура мешковатая и мало изящная. Вот какими чертами запечатлелась у меня в памяти эта замечательная личность. С высокой бараньей шапкой на голове, в длинной темно-серой чуйке с воротником из черных мерлушек, Шевченко глядел истым малороссом, хохлом; оставшиеся после него портреты дают вообще верное о нем понятие.

Нам, всем тогдашним литераторам, хорошо было известно, какая злая судьба тяготела над этим человеком; талант его привлекал нас своей оригинальностью и силой, хотя едва ли кто-нибудь из нас признавал за ним то громадное, чуть не мировое значение, которое, не обинуясь, придавали ему находившиеся в Петербурге малороссы; мы приняли его с дружеским участием, с искренним радушием. С своей стороны он держал себя осторожно, почти никогда не высказывался, ни с кем не сблизился вполне: все словно сторонкой пробирался. Он посетил меня несколько раз; но о своей изгнаннической жизни говорил мало; лишь по иным отрывочным словам и восклицаниям можно было понять, как солоно она пришлась ему и какие он перенес испытания и невзгоды. Он мне показал крошечную книжечку, переплетенную в простой дегтярный товар, в которую он заносил свои стихотворения и которую прятал в голенище сапога, так как ему запрещено было заниматься писанием; показал также свой дневник, веденный им на русском языке, что немало изумляло и несколько огорчало его соотчичей...

Собственно поэтический элемент в нем проявлялся редко: Шевченко производил скорее впечатление грубоватого, закаленного и обтерпевшегося человека с запасом горечи на дне души, трудно доступной чужому глазу, с непродолжительными просветами добродушия и вспышками веселости... Помнится, он прочел при мне свое прекрасное стихотворение «Вечір» («Садок вишневий» и т. д.) — и прочел его просто, искренне; сам он был тронут и тронул всех слушателей: вся южнорусская задумчивость, мягкость и кротость, поэтическая струя, бившая в нем, тут ясно выступила на поверхность.

Самолюбие в Шевченке было очень сильное и очень наивное в то же время: без этого самолюбия, без веры в свое призвание он неизбежно погиб бы в своем закаспийском изгнании; восторженное удивление соотчичей, окружавших его в Петербурге, усугубило в нем эту уверенность самородка-поэта...

При всем самолюбии в нем была неподдельная скромность. Однажды, на мой вопрос: какого автора мне следует читать, чтобы поскорее выучиться

малоросійському язюку? — он с живостью отвечал: «Марка Вовчка! Он один владеет нашей речью!» Вообще это была натура страстная, необузданная, сдвленная, но не сломанная судьбою, простолюдин, поэт и патриот».

³⁰ М. Ф. Щербина (1821—1869) — відомий російський поет, що здобув популярність своїми «Греческими стихотворениями».

Щербина вславився своїми дотепними сатирами та епіграмами. Він був смілива, але безпринципна людина. Він писав колючі віршики про царя Миколу Першого, колов гострим і часто несправедливим словом і Аполлона Майкова, і Островського, і ворогів, і друзів. Писав злі пасквілі навіть на доброзичливого свого критика М. Г. Чернишевського.

Про Щербину Катерина Толстая згадувала потім з великою повагою: «Мало кто знал его душевные качества, его трагическую внутреннюю жизнь... Он был весь будто изранен, весь окровавлен всередине; и чем сильнее подымалась в нем боль, тем веселее и ядовитее лились его остроты и громче гремел гомерический хохот его слушателей... Как только появлялся Николай Федорович, все занятия прекращались, художники бросали кисти, старички — карты, дети — игрушки, подле него создавался тесный круг, и до утра лились самые оригинальные, самые фантастические импровизации. Здесь затрагивалась и политика, и литература, все «злобы дня», рисовались карикатуры нравов, рассказывались смешнейшие анекдоты, часто о присутствующих, но в них было столько комизма, что никто не обижался. Напечатанные вещи его не дают и понятия о блестящих его рассказах... Такого хохота, какой звучал среди его слушателей, право, мне не приходилось потом слышать: хохотали до изнеможения, до боли, а на его лице не появлялась даже никогда и улыбка, он говорил совершенно серьезно... За этим вот игривым рассказчиком проглядели все страждущего человека и вдохновенного поэта... Бывают люди, к которым всю жизнь судьба несправедлива: к таким принадлежал и Щербина, и не удивительно, что он стал мизантропом... Часто отец мой и мать выговаривали ему... тогда он раскрывал перед ними свою наболевшую душу... все стремления, к которым закрыта была дорога, все то, что принуждало его ошестиниваться против людей и углубляться в самого себя. То было как раз время конца пятидесятих годов, честное время, но жестокое».

³¹ Є. П. Ковалевський (1811—1868) — відомий російський мандрівник, товариш голови Географічного товариства, сенатор, дослідник Чорногорії, Китаю, Єгипту, Абіссинії, перший дослідник внутрішньої Африки. Відомі мандрівники Барт і Лівінгстон пройшли до внутрішньої Африки тільки по його слідах і присвоїли його славу.

Є. П. Ковалевський, ставши засновником та першим головою «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» (Літературного фонду), добивався з 1859 року визволення з кріпацтва родичів Тараса Шевченка.

³² Сігізмунд Сераковський (1826—1863) — друг Т. Г. Шевченка, з яким вони познайомились року 1849, в засланні, і все життя берегли

свою солдатську дружбу, народжену в біді. Коли Сераковський загинув на шибениці, О. І. Герцен писав про нього в «Колоколе»:

«Он погиб, говорит «Таймс», от рук солдат, которым сделал столько добра».

«...Теперь скажем и мы несколько слов русским солдатам о том, кого они несли, кого вздергивали на веревке. Нам все сдается, что русский солдат еще опомнится, а потому он должен знать. Сераковский в очень молодых годах попался в одну из николаевских проскрипций, был отдан в солдаты в Оренбургский корпус и отправлен на берега Сырдарьи. Там коротко изучил он ужасное положение полкового крепостного военного раба, называемого солдатом. В дали, в которой не было ни контроля, ни посторонних, кроме киргиз, он наглядился на телесные наказания, и с тех пор им овладела одна мысль, дошедшая у него до фанатизма, до *idée fixe*: добиться уничтожения палок, розог, шпицрутенов и пр. в русской армии.

В начале царствования Александра II Сераковский был возвращен в Петербург и в скором времени поступил офицером в главный штаб. С этого времени начинается непрерывный упорный труд его... Сераковский выхлопотал у Сухозанета место делегата в статистический конгресс, собиравшийся в 1860 году в Лондоне...

...Мы познакомились с ним в 1860.

...Сераковский по политическим мнениям был всего ближе к чисто-социальному воззрению. К России у него не было не только тени ненависти, но он с любовью останавливался на мечте о независимой Польше и дружественной с ней вольной России.

Не думал я, подтрунивая над его мистическими фантазиями и над его рассеянностью, что передо мной будущий мученик; что люди, для избавления которых от палок и унижения, он положил полжизни, своими руками его, раненого, его, не стоящего на ногах, вздернут на веревке и задушат «не как в о е н н о п л е н н о г о, — что великодушно ему заметил конвоировавший его офицер-литератор, — а к а к р а з б о й н и к а!»

У кого правильно поставлено сердце, тот поймет, что Сераковскому не было выбора, что он должен был идти с своими... И такая казнь!»

Його скарали за участь у польському повстанні 1863 року — після того, як його, тяжко пораненого в бою, взяли в полон. Віленські жандарми доносили, що на місці страти, коли Сераковському прочитали сентенцію, він звернувся до народу зі словами: «Панове, я протестую перед усім світом і Європою...» — але далі розібрати його слів за барабанным боем і звуками рожків не можна було.

Сераковський був знайомий з Гарібальді. Дружив і з М. Г. Чернишевським, і той описав його, під іменем Соколовського, в романі «Пролог Пролога». Повернувшись до Петербурга, Сераковський дбав про визволення Шевченка з солдатчини, і саме він, треба думати, залучив до цього діла й родину графа Федора Петровича Толстого.

³³ Кароль Лібельт (1807—1875) — польський філософ-ідеаліст. Три томи його «Естетики» випадково потрапили Шевченкові до рук у Новопетровську. В той же день він записав у щоденнику: «С Либельтом я не-много знаком по его «Деве Орлеанской» и по его критике и философии. На первый взгляд он мне показался мистиком и непрактиком в искусствах. Посмотрим, что дальше будет. Боюсь, как бы вовсе не раззнакомиться».

³⁴ С. К. Зарянка (1818—1870) — художник-портретист, академік, уславився тим, що точно копіював оригінал. Художник Осипов писав у листі до Шевченка: «...Портреты Зарянки... он пишет их необыкновенно медленно, зато с поразительным совершенством, с невиданным до него пониманием силы красок». Сам Шевченко ставився до Зарянка зневажливо.

Портрет графа Ф. П. Толстого, що про нього йде мова в повісті, зберігається нині в Ленінградському Російському музеї.

³⁵ К. П. Брюллов (1799—1852) — великий російський живописець, який поміж сучасниками Пушкіна та Гоголя вславився, насамперед, своєю картиною «Останній день Помпеї». В житті Т. Г. Шевченка К. Брюллов відіграв дуже важливу роль, — це видно в Шевченкових листах, у записках щоденника, повістях. В одній із повістей Шевченко писав: «О живописи вообще скажу вам, что для одной картины Карла Павловича стоило приехать из Китая, а не только из Малороссии. Чудо-богатырь!.. Велика его слава и необъятен его гений».

Шевченко завжди згадував ім'я К. П. Брюллова з пошаною та вдячністю, вчився в нього, але його послідовником у живопису ніколи не був.

³⁶ Беранжер — П'єр-Жан Беранже (1780—1857) — французький поет, вірші якого перекладав Микола Курочкін.

³⁷ В. А. Долгоруков (1804—1868) — «начальник усіх донощиків у Росії», як називав його Герцен, шеф жандармів та головний начальник Третього відділу; він почав свою кар'єру з 1825 року, відзначившись перед імператором своєю жорстокістю під час подій на Сенатській площі.

Шевченко ще весною, незабаром після повернення до столиці, записав у своєму щоденнику: «По желанию графини Настасии Ивановны, представлялся шефу жандармов кн. Долгорукову».

³⁸ Асигнація — паперовий грошовий знак. У ті часи один карбованець сріблом дорівнював трьом з половиною карбованцям асигнаціями.

³⁹ М. І. Костомаров (1817—1885) — український історик, письменник, публіцист. Був членом Кирило-Мефодіївського братства, де належав до ліберально-буржуазного крила.

⁴⁰ М. Т. Номіс (Симонов) — відомий фольклорист, автор класичної збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (СПБ, 1864 — в друкарні Тіблена і комп. П. Куліша).

⁴¹ Через два роки в «Современнике» (кн. Ш, 1860) М. О. Добролюбов писав про Т. Г. Шевченка:

«Он — поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем назвать у себя. Даже Кольцов нейдет с ним в сравнение, потому что складом своим

мыслей и даже своими стремлениями иногда отдаляется от народа. У Шевченка, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни. Он вышел из народа, жил с народом, и не только мыслию, но обстоятельствами жизни был с ним крепко и кровно связан. Был он и в кругу образованного общества малорусского и великорусского, но долгое время встречал в нем лишь отталкивающую презрительную грубость, притеснения, насилие, несправедливость; и зато, при первых же лучах нравственного, свободного сознания, тем сильнее устремился он душою к своей бедной родине, припоминая ее сказания, повторяя ее песни, представляя себе ее жизнь и природу...

...И мы не сомневаемся, что Украина с восторгом примет «Кобзаря», давно уже ей, впрочем, знакомого. Он близок к народной песне, а известно, что в песне вылилась вся прошедшая судьба, весь настоящий характер Украины; песня и дума составляют там народную святыню, лучшее достояние украинской жизни, в них говорит любовь к родине, блещет слава прошедших подвигов; в них дышит и чистое, нежное чувство женской любви, особенно любви материнской; в них же выражается и та тревожная оглядка на жизнь, которая заставляет казака, свободного от битвы, «искать свою долю». Весь круг жизненных, насущных интересов охватывается в песне, сливается с нею, и без нее сама жизнь делается невозможною. По словам Шевченка:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люди, наша слава,
Слава України!»

⁴² В одній із повістей Шевченко писав: «Надо сказать Вам, что книги мне нужны, как хлеб...»

⁴³ В. С. Курочкин (1831—1875) — відомий російський поет і перекладач. М. К. Михайловський у некролозі В. С. Курочкину писав, що це людина, яка років з п'ятнадцять тому була одною з найпопулярніших у Росії, «...журнала которого боялись, стихи которого выдерживали не одно издание».

Василь Курочкин 1859 року редагував журнал «Искра», і його, як редактора, називали «председателем суда общественного мнения».

Поет П. Вейнберг писав згодом: «В настоящее время нельзя себе представить, как жадно набрасывалась публика на каждый номер «Искры», какой авторитет завоевала она себе на самых первых порах, как боялись ее все, имевшие основание предполагать, что они могут попасть или под карандаш ее карикатуристов, или под перо ее поэтов и прозаиков».

Н. К. Крупська писала: «Поэты «Искры», их сатира имели несомненное влияние на наше поколение. Они учили всматриваться в жизнь, в быт и замечать в жизни, говоря словами Некрасова, «все недостойное, подлое, злое», они учили разбираться в людях... Мне кажется, что на нашу оценку людей сильнейшее влияние оказали поэты «Искры».

⁴⁴ Київська Археографічна комісія, або тимчасова комісія для розгляду стародавніх актів — наукова установа, створена у 1843 р. для збирання і видання історичних документів.

⁴⁵ В газеті «Северная пчела» 25 серпня 1844 року було надруковано повідомлення про «Живописную Украйну». Там писалося:

«Назначение всех изящных искусств представитъ взору или воображению красоты и ужасы природы, жизнь государств и быт честного человека, силу страстей и события, поражающие душу или наполняющие нас чувством тихим и безмятежным. Пустыни Америки, берега Рейна, знойное небо Италии в картинах — увлекают воображение, и мы, теряя ощущение времени и пространства, витаем в краях далеких, живем жизнью прошедших столетий... Что же сказать о том, когда одного взгляда довольно, чтобы воскресить в нашей памяти и родину, и обычаи предков, и события, ярко отделившиеся из обычного бытописания земли, где мы начали жить и чувствовать! Подвиг достигнуть этого велик, а посильное к тому содействие должно составлять нашу обязанность. Исполненный этого убеждения, известный и любимый поэт-живописец Т. Г. Шевченко решился приступить к изданию, названному им «Живописною Украйной».

Сюда войдут рисунки по следующим предметам:

1) Виды Южной России, примечательные по красоте своей или по историческим событиям...

2) Народный быт настоящего времени, обряды, обычаи, поверья, содержание народных песен и сказок.

3) Важнейшие события, известные из бытописаний Южной России, начиная от основания Киева, имевшие влияние на судьбу обитателей того края... Эстампы гравированы будут на меди, шириною в 6 и вышиною в 5 вершков... «Живописная Украйна» продаваться будет: в С.-Петербурге, в магазине Ольхина, Иванова и Прево; в Москве, в конторе Москвитянина; в Киеве, Харькове, Одессе и Варшаве».

⁴⁶ Приблизно тоді ж, років через півтора (11 січня 1860 року), Карл Маркс писав до Енгельса: «На мою думку, найбільші події в світі тепер — це, з одного боку, американський рух рабів, що почався з смерті (Джона) Брауна, з другого боку — рух рабів у Росії».

⁴⁷ «И чем далее,— писав Тарас про Обеременка,— более узнавали мы друг друга и более привязывались друг к другу. Но наружные отношения наши оставались те же самые, что и в первое наше свидание.

Он себе не позволял ни одного шагу наружного сближения, ни тени ласкательства, как это делали другие... Независимо от его простого благородного характера, я полюбил его за то, что он в продолжение двадцатилетней солдатской пошлой, гнусной жизни не опошил и не унизил своего национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своей прекрасной национальности. А такая черта благородит и даже неблагородного человека... Пошли же тебе, господи, мой неизменный друже, скорый конец испытанию: И поможи тебе пресвятая мать

всех скорбящих — пройти эти безводные пустыни, напиться сладкой Днепровской воды и вдохнуть в измученную грудь живительный воздух нашей прекрасной, нашей милой родины».

⁴⁸ Через деякий час у «Колоколе» з'явився лист до Герцена, підписаний псевдонімом «Русский человек». Лист закінчувався так: «...Наше положение ужасно, невыносимо и только топор может нас избавить, и ничто, кроме топора, нам не поможет!.. Другого спасения нет. Вы все сделали, что могли, чтобы содействовать мирному решению дела, перемените же тон, и пусть ваш «Колокол» благовестит не к молебну, а звонит набат! К топору зовите Русь!»

⁴⁹ Царська цензура викреслила в статті М. Г. Чернишевського «Национальная бестактность» такі рядки про Т. Г. Шевченка:

«Он окончательно разъяснил для нас ту истину, которую давно мы предполагали сами. Вот она.

В землях, населенных малорусским племенем, натянутость отношений между малороссами и поляками, основывалась не на различии национальностей или вероисповеданий; это просто была натянутость сословных отношений между поселянами и помещиками...

Различие национальностей не делает тут никакой разницы. О чувствах и поступках польских панов относительно поселян разных племен надобно сказать точно то же, что о чувствах малорусских поселян к панам разных племен: различие национальностей и тут не производит никакой разницы в отношениях. От польского поселянина польский пан требовал нисколько не меньше, чем от малорусского поселянина... Тут дело в деньгах, в сословных привилегиях, а нисколько в национальностях или вероисповедании. Малорусский пан и польский пан стоят на одной стороне, имеют одни и те же интересы: малорусский поселянин и польский поселянин имеют совершенно одинаковую судьбу; если была она дурна прежде, она была для обоих одинаково дурна; насколько становится или станет она лучше для одного из них, ровно настолько же и для другого».

⁵⁰ Ще за кілька місяців перед тим (16 вересня 1858 року) М. Г. Чернишевський писав своїм рідним у Саратов:

«Здесь все говорят о речах, произнесенных государем во время путешествия являвшимся к нему дворянам. В речи нижегородцам есть выражения многозначительные, но еще замечательнее, как уверяют, речь к московскому дворянству, не напечатанная. Уверяют, что сущность ее такова (конечно, слова имеют более округленный и дипломатический вид): «Вероятно, во мне есть много слабостей, но заметнее всех других мне самому одна: я ужасно люблю благодарить, иногда даже без слишком основательных причин. Однако, несмотря даже на эту мою слабость, я решительно не вижу возможности благодарить вас. Давно я говорил вам, что надобно спешить освобождением крепостных крестьян сверху (т. е. по распоряжению правительства и по воле самого дворянства), иначе оно начнется снизу (т.е. волнениями самих крестьян). Я думал, что вы поймете меня.

Вы не хотите понять; вы стараетесь затянуть это дело; вы надеетесь, что как-нибудь оно заглохнет. Этого не будет, уверяю вас. Снова говорю вам: спешите кончить это дело сверху, чтобы оно не сделалось снизу. Надеюсь, теперь вы меня поняли.

Не знаю, справедлив ли рассказ об этой речи; но, вероятно, что-нибудь подобное было говорено...»

М. Г. Чернишевський добре розумів тоді всю нікчемність очікуваної селянської реформи. «...Якщо віки рабства,— писав В. І. Ленін у статті «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція»,— настільки забили й притупили селянські маси, що вони були нездатні під час реформи ні на що, крім роздроблених, одиночних повстань, скоріше навіть «бунтів», не освітлених ніякою політичною свідомістю, то були і тоді вже в Росії революціонери, які стояли на стороні селянства і розуміли всю вузькість, все убозтво пресловутої «селянської реформи», весь її кріпосницький характер. На чолі цих, дуже нечисленних тоді, революціонерів стояв М. Г. Чернишевський». (В. І. Ленін)

⁵¹ Про В. Ф. Адлерберга (1791—1884) Тарас Шевченко в Нижньому Новгороді записав до щоденника (1 березня 1858 року): «На имя здешнего губернатора от министра внутренних дел получена бумага о дозволеннии проживать мне в Петербурге, но все еще под надзором полиции. Это работа старого распутного японца Адлерберга...»

Цей самий «японець» був колись ад'ютантом царя Миколи, потім міністром двору при Миколі Павловичу і при Олександрі Другому,— і слава про його розпутність пішла по всій Росії. Згадував його часто й Герцен у своєму «Колоколе»: «Как не гадко Александру Николаевичу в этом обществе? Вот что значит плохое воспитание и дурные привычки. Конечно, и Христос был распят между Паткулями и Адлербергами. Но ведь он был распят, а кутить с ними, с шапкой Мономаха набекрень, нехорошо...» Так звертався Герцен до Адлербергового приятеля, царя Олександра Другого.

В ранній молодості Добролюбов так розповідав про міністра двору, про початок його кар'єри: «Мать Адлерберга была начальницею Смольного монастыря в то время, как Николай был еще легковерен и молод. Пользуясь близким родством с начальницей и имея, таким образом, свободный вход в монастырь, молодой Адлерберг позволял себе довольно много с молодыми девицами и, чтобы обеспечить вполне свой успех, предложил свои услуги Николаю Павловичу. Оба они и начали охотиться в монастыре, а матушка Адлерберга облегчала им победы, устраивала свидания и тому подобное. После этого, по восшествии Николая на престол, Адлерберг исполинскими шагами пошел по пути почестей...» Розповідав Добролюбов і про театральних вихованок, що ставали добутком імператора Миколи, Адлерберга та Гедеонова, директора імператорських театрів.

⁵² Катерина Толстая згадувала потім барона Кюдта: «Открытое лицо его, правдивость, немного грубоватая откровенность, мягкость и доброта, светившиеся сквозь напускную резкость, веселые шутки... — все у него было

оригінально і привлекало мене. Он завжди був в моєму уявленні втіленням настоящего художника. Як живо пам'юю я його в громадній майстерській, на Литейному дворі Академії, где копошился цілий мирок животиных, и он, между своїми медвежатами, и живыми, и изваянными, казался повелителем какого-то сказочного царства».

⁵³ Усі ті «арапи» були білолицими. Арап — така була офіційна посада при дворі, і часто в цьому званні виходили у відставку двірцеві лакеї, сажотруси, грубники, бо «арапський пенсіон» був удвоє більший, а лице в арапів лишалось, «яке вже бог дав».

⁵⁴ До того самого І. Д. Деланова, що став згодом міністром освіти. Від нього ж потім зазнавали всяких неприємностей такі люди, як Менделєєв, Бородин, Гаршин. Він же видав і підлий закон про «куховарчиних дітей», заборонив був вищу освіту для жінок, встановив процентну норму для євреїв... Він же не дозволив звільненому студентові В. І. Ульянову повернутися до Казанського університету.

⁵⁵ У численних газетах, журналах і листках, що видавалися тоді в Петербурзі, всюди стрічалось ймення африканського трагіка. Спочатку до «якогось негра» більшість газет ставилась вельми грайливо. В «Золотому руні», газеті «частной золотопромышленности, фабричного дела и хозяйства, а также политики и литературы», в розділі театральних новин, спочатку згадувалось, що африканський трагік Айра «приводит в ужас любопытных»... Але незабаром у тій же самій газеті з'явилась рецензія на «Отелло»: «В третьем акте Отелло жадно прислушивался к речам Дездемоны и поймал невинно произнесенные слова: «Я люблю Кассио», он содрогнулся только, и с ним задрожали зрители — от оркестра и первого ряда кресел до галереи».

Похвальні рецензії були й в інших газетах столиці: в «Санкт-Петербургских ведомостях», в «Северной пчеле»... Деякі писакі пробували виступити з дотепами, що, мовляв, «Общество поощрения артистов» змушене посилати кровожерного Олдріджа перед початком кожної вистави на дві години до місцевого приборкувача звірів, щоб уберегти артистів, які грають з ним, від синців та вивихів.

⁵⁶ П. П. Семенов-Тянь-Шанський (1827—1914) — видатний російський географ, натураліст, голова Російського Географічного товариства. 11 місцевостей в Азії та Північній Америці названі його йменням.

⁵⁷ А вони вже росли на широких просторах Російської імперії, люди ці, ця російська сила... Климентові Тімірязеву, наприклад, того року вже було п'ятнадцять літ, і батько його, Аркадій Семенович, уже говорив про те, яку кар'єру він готує своїм п'ятьом синам: «Яку кар'єру? А ось яку: пошю я п'ять синіх блуз, куплю п'ять рушниць та й підемо з іншими на Зимовий палац...» В той рік уже були підлітками — і Ілля Репін, і Ілля Мечніков, і майбутні винахідники електричної лампочки — Яблочков та Лодигін, і майбутній адмірал Макаров, і Докучаєв, і майбутній винахідник трілінійної російської гвинтівки — Сергій Мосін, і майбутній український ком-

позитор Микола Лисенко, і основоположник нової казахської літератури Абай, і майбутній грузинський романіст Олександр Казбегі, і майбутній український драматург Іван Тобілевич, і російський художник Василій Суриков, і основоположник російської геологічної школи, перший виборний президент Академії Наук СРСР — Олександр Карпінський,— всі вони вже були в той рік підлітками, хлоп'яками, бігали вже по нашій благословенній землі, придивлялись до неї, до людей, до життя, підростаючи, мужніючи, набираючись сил... Дев'ятилітній Іван Павлов уже годинами простоював біля мурашника, спостерігаючи поведінку комах... Одинадцятилітній Микола Жуковський, майбутній батько російської авіації, ставши саме тоді московським гімназистом, уже прочитав роман Жюль Верна «Повітряний корабель», який так захопив його уяву... Вже бігав тоді по рязанських полях і садах трілітній Іван Мічурін, що народився в лісовій сторожці... Було вже два роки письменникові-революціонерів Івану Франкові. Стали вже юнаками і грузинський поет Ілля Чавчавадзе, і продовжувач традицій Тараса Шевченка — буковинський соловей Осип-Юрій Федькович, і краса російської музики — Петро Чайковський... Того ж року народився на Уралі винахідник радіотелеграфу Олександр Попов... В тому ж році Ілля Миколайович Ульянов, батько Леніна, був уже вчителем фізики й математики. Так народжувались провісники та предтечі того нового, великого, що згодом принесло щастя всім народам нашої країни, чого ждали вже й тоді краці сини Батьківщини — Шевченко, Чернишевський, Добролюбов, Менделєєв...

⁵⁸ П. О. Кропоткін (1842—1921) — згодом став відомим російським географом та геологом, вивчав Східний Сибір. Автор теорії льодовикового періоду, революціонер-анархіст.

⁵⁹ Цар Микола, помітивши якось в Ермітажі відвідувачів у шютках і «найдя сие неприличным», наказав пускати до галереї: військових, що одержали в придворній конторі квитки, в мундирах, а штатських — за такими ж квитками — у фраках, і тільки імениті купці могли іноді приходити, з окремого дозволу, в шютках.

⁶⁰ З листопада 1854 року Шевченко писав професорові Бодянському, секретареві московського «Общества истории и древностей Российских»: «Про мою поганую долю расспроси у г. Семенова, он тебе расскажет про меня, про такого, как меня хорошо видел». Шевченко передав Бодянському з Семеновим свій автопортрет.

⁶¹ К. М. Бер (1792—1876) — славнозвісний російський географ-мандрівник, натураліст, основоположник наукової ембріології. Всім відомий так званий «закон Бера» про асиметрію берегів річок, про крутість правих берегів річок північної півкулі, що К. М. Бер зв'язував з добовим обертанням Землі навколо своєї осі. Ім'я Карла Бера з повагою згадував у своїй «Діалектиці природи» Фрідріх Енгельс.

Шевченко познайомився з Карлом Бером ще в 1853—1854 роках, у Новопетровському форті, куди академік Бер не раз приїздив з науковою експедицією — досліджувати рибні багатства Каспійського моря. Особли-

вої дружби поміж ними не було, але Бер, мабуть, робив дрібні послуги поєгові: через Берового камердинера, наприклад, були передані Семенові Артемовському скульптурні роботи Тараса Шевченка. Повернувшись до столиці, К. М. Бер, разом з іншими знайомими та друзями поета, добивався визволення Шевченка з солдатчини. Відомий російський письменник О. Ф. Писемський повідомляв у листі до Тараса: «С прошлой почтой писал к гр. Толстой, виделся с Бером. Добрый старик... говорит, что по этой почте будет непременно писать к графу, а теперь самое удобное время: в августе должна быть коронация».

⁶² М . О . М а к с и м о в и ч (1804—1873) — видатний український вчений-природознавець, філософ, історик.

⁶³ На книзі є дата видання: 1859. Але з друку вийшла вона, треба думати, ще наприкінці 1858 року. Про це свідчить згадуваний у тексті лист видатного ботаніка, історика, етнографа та археолога, проф. М. О. Максимовича (1804—1873), датований 1 грудня 1858 року. Крім того, всім відомий звичай старих видавців позначати книги, випущені наприкінці року, датою року наступного.

⁶⁴ У такому поїзді уперше в житті їхав Шевченко навесні того ж року з Москви. Дорога була збудована за кілька літ до його повороту з Азії... Все дивувало Тараса, палкого прихильника машин. І високотрубний локомотив, і дві платформи поміж тендером і вагонами, навантажені мішками тирси. Платформи чіплялись до поїзда на випадок катастрофи: інженери гадали, що викинуті з вагонів пасажири, за інерцією, повинні були летіти вперед і падати на м'яку підстилку...

Ажурні переплетення мостів гриміли тоді за вікнами вагонів, і Тарас пригадував розказане кимось по секрету: «Цар Микола Павлович, переїжджаючи через ці мости, виходив з поїзда і, пропустивши його вперед, повертався до свого розкішного салона вже по той бік».

Біля полотна дороги маячили могили безіменних будівників чавунки.

⁶⁵ Штемпельні конверти й марки були вперше запроваджені в Росії року 1857, за рік до описаних у цій книзі подій.

⁶⁶ «По прошению гравера Т. Шевченко (№ 676), при котором, представляя две исполненные им гравюры, просит удостоить его по оным званья академика или задать программу на получение этого звания, определено: Шевченко по представленным гравюрам признать назначенным в академики и задать программу на звание академика по гравированию на меди».

2 вересня 1860 року Тарас Григорович Шевченко став академіком.

⁶⁷ В першому номері «Искры», що вийшов 1 січня 1859 року, редакція повідомляла: «На нашу долю выпадает разработка общих вопросов путем отрицания ложного во всех его проявлениях в жизни и в искусстве. Этой задачей объясняется характер комизма, составляющего специальность нашего издания... Средством достижения нашей цели будет сатира...»

З М І С Т

Український характер	5	День янгола	370
ПОВІСТІ			
Петербурзька осінь	9	Зелене світло в чеховськiм вікні	379
Італійське каприччо	276	Гвардія вічно молодих	389
ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ			
Слово Леніна	293	Книга життя.	
Мор'іре Д'алле Різа	296	Сказання про Конституцію	396
Звичайний хлопець.		Нерозмінний червінець.	
<i>Невеличка повість</i>	303	<i>Етюд</i>	400
Слід на серці.		Крила рожевої чайки	403
<i>Живий голос Лесі Українки</i>	341	Плошки над Палаццо Веккьо.	
Земля.		<i>Італійський етюд</i>	408
<i>Буковинський пейзаж</i>	343	За Камою.	
Над проваллям	347	<i>Акварель</i>	415
Трава деревій	351	Солом'яна рукавичка.	
Хто там стукає в двері?	357	<i>Пітвори казки</i>	434
Віч-на-віч	364	Неаполітанка.	
		<i>Ще майже пітвори казки</i>	588
		Примітки до «Петербурзької осені»	685

Литературно-художественное издание

ИЛЬЧЕНКО

АЛЕКСАНДР ЕЛИСЕЕВИЧ

Избранные произведения в двух томах

Том второй

Повести. Рассказы. Очерки

Киев, издательство художественной литературы «Днипро»

На украинском языке

Художнє оформлення *В. В. Машкова*. Малюнок на оправі художника *О. Г. Данченка*. Художній редактор *А. І. Клименко*. Технічний редактор *Т. М. Мацапура*. Коректор *З. П. Шкода*.

ИБ № 3513

Здано до складання 07.12.88. Підписано до друку 14.04.89.
Формат 84×108^{1/32}. Гарнітура Таймс. Папір друкарський № 2.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 36,96. Умовн. фарбовідб. 36,96.
Обл.-вид. арк. 41,463. Тираж 65 000 пр. Зам. 8—388. Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Днипро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

PKF5.90K